Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν

Ἔτος ΛΔ΄

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.

Ἀθῆναι 1965

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Annuaire de l'Association d'Études Byzantines (Grèce)

Διευθυντὴς ὁ καθηγητὴς ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ
(ὁδὸς Ἤλιδος 13, Ἀθῆναι 608)
Directeur: Prof. Dr. N. B. Tomadakis (Rue Ilidos 13, Athènes 608)

Διαχειριστὴς ὁ καθηγητὴς ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ
Διευθυντὴς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
Administration: Prof. Dr. G. K. Spyridakis, Académie d'Athènes

Ἐπεμελήθησαν τῆς ἐκδόσεως:

Τῶν τόμων Α'–ΙΒ': Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς
» ΙΓ'–ΙΗ': Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς - Δ. Α. Ζακυθηνὸς
Τοῦ τόμου ΙΖ': Φ. Κουκουλὲς
Τῶν τόμων ΙΘ'–ΚΒ': Φ. Κουκουλὲς - Ν. Β. Τωμαδάκης
» ΚΓ'–ΛΔ': Ν. Β. Τωμαδάκης
Τοῦ Εὑρετηρίου τῶν τόμων Α'–Ι' συντάκτης: Ε. Γ. Κριαρᾶς
» » » ΙΑ'–Λ' συντάκτης: Ν. Παναγιωτάκης

Γραφεῖα: Ἀριστείδου 8, ὄγδοος ὄροφος
Bureau: Rue Aristidou 8/8 Athènes 122 - Grèce
Τηλέφ. 237 - 173

Τὰ ἀνταλλασσόμενα περιοδικὰ καὶ τὰ πρὸς ἀγγελίαν ἢ κρίσιν βιβλία ἀποστέλλονται πρὸς τὴν Ἑταιρείαν, Ἀριστείδου 8, πρὸς τὸν διευθυντὴν δὲ μόνον τὰ χειρόγραφα.

Κατ' ἀπόφασιν τοῦ Διοικητ. Συμβουλίου, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1956 οἱ Ἑταῖροι καταβάλλοντες τὴν πρὸς τὴν Ἑταιρείαν συνδρομὴν αὐτῶν λαμβάνουσι τὸν τόμον δωρεάν.

ΛΕΩΝ Ο ΔΙΑΚΟΝΟΣ

Α' - ΤΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Ι. Ἔλεγχος τῶν αὐτοβιογραφικῶν εἰδήσεων.

Αἱ περισωθεῖσαι εἰδήσεις περὶ τοῦ βίου τοῦ ἱστορικοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου, ὡς ἄλλως τε συμβαίνει προκειμένου περὶ πλείστων ἄλλων βυζαντινῶν λογίων τοῦ δεκάτου αἰῶνος, εἶναι ἐξαιρετικῶς πενιχραί, οὐδεμία δὲ ὑπάρχει περὶ τοῦ συγγραφέως τούτου εὐθεῖα μαρτυρία ἐκτὸς τῶν ἰδίων του συγγραφῶν. Οὕτω, διὰ νὰ ἀνασυνθέσωμεν ἀδρομερῶς τὰ τοῦ βίου του εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ ἀρκεσθῶμεν σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ ὀλίγα αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα τὰ ἐγκατεσπαρμένα ἐντὸς τοῦ ἔργου του καὶ κυρίως τῆς Ἱστορίας. Τὰ πενιχρὰ ταῦτα στοιχεῖα ἐν τῷ συνόλῳ των σχεδὸν ἔχουν ἤδη ἀπὸ πολλοῦ συλλεγῆ καὶ ἐξιχνιασθῆ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδότου τῆς Ἱστορίας, Καρόλου - Βενεδίκτου Hase[1], ἔκτοτε δὲ ἐπαναλαμβάνονται χωρὶς νὰ προστίθηται σπουδαῖόν τι ὑφ' ὅλων ὅσων ἠσχολήθησαν περὶ τὸ θέμα[2]. Διὰ τῶν ἐφεξῆς ἐπιχειροῦμεν νέαν ἐπὶ εὐρυτέρας βάσεως συστηματικὴν φυλοκρίνησιν

[1] Ἐν Notices et Extraits de manuscrits de la Bibliothèque Impériale et autres Bibliothèques, τ. VIII (1810), σσ. 258 - 259 καὶ ἀκολούθως ἐν τῇ Praefatio τῆς Παρισινῆς ἐκδόσεως τοῦ Λέοντος (1819), σ. VII (=ἔκδ. Βόννης, σσ. XVII - XVIII). Ἐν τοῖς ἑξῆς αἱ παραπομπαὶ τόσον εἰς τὴν εἰσαγωγὴν καὶ τὰ σχόλια τοῦ Hase ὅσον καὶ εἰς τὸ κείμενον τοῦ Λέοντος θὰ γίνωνται κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Βόννης (= Λέων Διάκ.). Ὁμοίως κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Βόννης, ἐκτὸς ἐὰν ἄλλως δηλοῦται, γίνονται αἱ παραπομπαὶ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους βυζαντινοὺς ἱστορικούς.

[2] Πρβλ. λ.χ. W. Fischer, Beiträge zur historischen Kritik des Leon Diakonos und Michael Psellos, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Innsbruck, τ. VII (1886), σσ. 357 - 358. — K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München 1897², σσ. 266 - 267. — G. Bologna, Uno storico bizantino: Leone Diacono, Il Castello, τ. 2, Milano 1950, ἀρ. 9 - 12, σσ. 2 - 3. — M. E. Colonna, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo, Napoli 1956, σ. 69. — G. Moravcsik, Byzantinoturcica, Berlin 1958², I, σσ. 398 - 399. — A. P. Každan, Iz istorii vizantijskoi khronografii X v.: Istočniki Lva Diakona i Skilitsy dlia istorii tretei četverti X stoletija, Vizantijskij Vremennik, τ. XX (1962), σσ. 116 - 117.

τῶν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ αὐτοβιογραφικῶν εἰδήσεων συνεξετάζοντες καὶ ὅσα ἐλάχιστα περιέχει τὸ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Ἰωάννου Συκουτρῆ ἐγκώμιον τοῦ Λέοντος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον Β' τὸν Βουλγαροκτόνον [1].

Αἱ αὐτοβιογραφικαὶ μνεῖαι τὰς ὁποίας ὁ Λέων παρενείρει ἐντὸς τῆς Ἱστορίας δὲν εἶναι συνάρτησις ἐνεργοῦ συμμετοχῆς εἰς τὰ ἐξιστορούμενα γεγονότα. Ὡς φαίνεται, ὁ συγγραφεὺς δὲν διεδραμάτισεν, ὅπως τόσοι ἄλλοι βυζαντινοὶ ἱστορικοί, ἰδιαιτέρως σημαῖνον πρόσωπον εἰς τὰ πολιτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τοῦ καιροῦ του. Καθ' ἃ λέγει ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς Ἱστορίας: *«ὅσα ὀφθαλμοῖς καὶ αὐτὸς τεθέαμαι..... ταῦτα καὶ δώσω γραφῇ»* [2]· πράγματι δὲ ὁσάκις ἐπὶ διαφόροις εὐκαιρίαις παρεισάγει τὴν ἰδίαν μαρτυρίαν, τὸ πράττει διὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὸ ἀληθὲς τῆς διηγήσεως γεγονότων τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν αὐτόπτης μάρτυς. Τοῦτο δὲν εἶναι βεβαίως ἀσύνηθες ἐν τῇ ἱστοριογραφίᾳ. Ἀσύνηθες εἶναι, τοὐλάχιστον ἐν τῇ βυζαντινῇ ἱστοριογραφίᾳ, ἡ παρουσίασις ἑαυτοῦ εἰς τὴν ὁποίαν προβαίνει ἐν τῷ τέλει τοῦ προοιμίου. Ἡ τοιαύτη παρουσίασις δὲν ὀφείλεται εἰς διάθεσιν πρωτοτυπίας ἢ εἰς ἰδιαιτέραν τινὰ ἐπιθυμίαν αὐταρέσκου προβολῆς. Ὁ Λέων ἐν προκειμένῳ μιμεῖται πιστότατα τὸ φιλολογικόν του πρότυπον, τὴν Ἱστορίαν τοῦ γνωστοῦ λογίου τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος Ἀγαθίου, ὁ ὁποῖος — ἀκολουθῶν κατὰ τοῦτο σεπτὰ πρότυπα τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας — παρουσιάζει ἑαυτὸν κατὰ τρόπον ὅμοιον ἐν παντί [3]. Ἰδοὺ τὰ σχετικὰ χωρία ἐν ἀντιπαραβολῇ:

Ἀγαθίας, 8,18 - 9,7	Λέων, 5,4-9
ἐμοὶ Ἀγαθίας μὲν ὄνομα, Μύρινα δὲ πατρίς, Μεμνόνιος δὲ πατήρ..... Μύριναν δέ φημι..... τὴν ἐν τῇ Ἀσίᾳ πάλαι ὑπὸ Αἰολέων ἀπῳκισμένην, ἀμφὶ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Πυθικοῦ ποταμοῦ, ὃς δὴ ῥέων ἐκ Λυδίας τῆς χώρας ἐς τὸν ἔσχατον αὐλῶνα τοῦ κόλπου τοῦ Ἐλαΐτου ἐμβάλλει.	*Λέων εἰμὶ Βασιλείου υἱός· πατρὶς δέ μοι Καλόη, χωρίον τῆς Ἀσίας τὸ κάλλιστον, παρὰ τὰς κλιτῦς τοῦ Τμώλου ἀνῳκισμένον, ἀμφὶ τὰς πηγὰς τοῦ Καϋστρίου ποταμοῦ, ὃς δὴ τὸ Κελβιανὸν παραρρέων καὶ ἥδιστον θαῦμα τοῖς ὁρῶσι προκείμενος, εἰς τὸν τῆς κλεινῆς καὶ περιπύστου Ἐφέσου κόλπον πελαγίζων ἐσβάλλει.*

[1] Ἰ. Συκουτρῆ, Λέοντος τοῦ Διακόνου ἀνέκδοτον ἐγκώμιον εἰς Βασίλειον τὸν Β', ΕΕΒΣ, τ. Ι' (1933), σσ. 425 - 434.

[2] Λέων Διάκ., 5,19-22.

[3] Πρβλ. C. B. Hase, Notices et Extraits, ἔνθ' ἀν., σ. 260 καὶ M. Siuziumov, Ob istočnikakh Lva Diakona i Skilitsy, Vizantijskoe Obozrenie, τ. 2 (1917), σ. 141.

Κατὰ ταῦτα μανθάνομεν ὅτι ὁ πατὴρ τοῦ ἱστορικοῦ ἐκαλεῖτο Βασίλειος καὶ ὅτι γενέτειρα πόλις του ὑπῆρξεν ἡ Καλόη, *«χωρίον κάλλιστον»* πλησιόχωρον τοῦ Τμώλου καὶ τῶν πηγῶν τοῦ Καΰστρου. Ἡ Καλόη εἶναι βεβαίως ἡ ἀρχαία λυδικὴ πόλις Κολόη, κειμένη ἐν τῇ ἐνδοχώρᾳ τῆς Ἐφέσου νοτιοδυτικῶς τῆς Φιλαδελφείας, δεσπόζουσα δὲ τοῦ ἄνω μέρους τῆς κοιλάδος τοῦ Καΰστρου. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ Κολόη ἦτο γνωστοτάτη ὡς ἐπίκεντρον τοπικῆς λατρείας τῆς Ἀρτέμιδος Κολοηνῆς [1]. Εἰς τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους ἡ μικρὰ πόλις ἐχρημάτισεν ἕδρα ἐπισκοπῆς ὑποκειμένης εἰς τὴν μητρόπολιν τῆς Ἐφέσου [2]. Ἡ Καλόη μαρτυρεῖται καὶ μέχρι τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος [3], πιθανώτατα δὲ ταυτίζεται πρὸς τὴν τουρκικὴν κώμην Keles (Geles), τὴν σημερινὴν Kiraz [4].

Οὐδὲν ἄλλο μανθάνομεν περὶ τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ Λέοντος, δυνάμεθα ὅμως ἴσως νὰ δεχθῶμεν μετὰ τοῦ Hase ὅτι « pri-

[1] Πρβλ. τὸ παλαιωθὲν ἤδη ἄρθρον τοῦ K. Bürchner ἐν Pauly - Wissowa Real - Enzyklopädie (= R.E.), XXI Hb., στ. 1107 - 1108 καὶ W. M. Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, London 1890, σσ. 113, 123, 432, 458 - 459. Τὸ ἀρχαῖον ὄνομα *Κολόη* ἀπαντᾷ μέχρι τοῦ ἕκτου μ.Χ. αἰῶνος παρ' Ἱεροκλεῖ (codd.: *Κολοαισίε - Κολοεσίαι*) (E. Honigmann, Le Synecdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre, Bruxelles 1939, σ. 21), ἐνῷ ὁ νεώτερος τύπος *Καλόη* ἐμφανίζεται ἤδη ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς Συνόδου τῆς Ἐφέσου (431) (E. Schwarz, Acta conciliorum oecumenicorum, Strassburg 1914, I, 1, 1). Ἀρχαῖον ὡσαύτως εἶναι καὶ τὸ τοπωνύμιον « *Κελβιανὸν πεδίον* » (πρβλ. τὰ ἄρθρα « *Κιλβιανὸν πεδίον* », « *Kilbianoi* », « *Kilbos* (Kilbis) » τοῦ K. Bürchner ἐν R.E., XXI Hb., στ. 383 - 384 καὶ W. M. Ramsay, ἔνθ' ἀν., σ. 114) διατηρηθὲν ἐν χρήσει καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους (πρβλ. Θεοφάνην, ἔκδ. C. de Boor, 417,29, Ἄνναν Κομνηνήν, ἔκδ. A. Reiffersheid, II, 226,18-25, 237,21, Ἰωάννην Κίνναμον, 39,14, Γεώργιον Ἀκροπολίτην, 30,195 καὶ Εὐφραίμ, στ. 7530, 7756).

[2] Πρβλ. V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin, t. V: L'Église. I partie: L'Église de Constantinople. A: La Hiérarchie, Paris 1963, σσ. 196 - 197, ὅπου πᾶσα ἡ προγενεστέρα βιβλιογραφία.

[3] F. Miklosich - J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi, τ. IV, Vienna 1871, σσ. 154 - 155 (πρόσταγμα ἐν τῷ ὁποίῳ μνημονεύεται Θεόδωρος ὁ Καλόθετος « *δοὺξ τοῦ θέματος τῶν Θρακησίων καὶ τῆς χώρας Πυργίου καὶ Καλόης* »).

[4] Τὴν Καλόην εἶχε πιστεύσει ὅτι ἐνετόπισεν ἐν τοῖς ἐρειπίοις πλησίον τοῦ χωρίου Yaka Keui ὁ Ch. Texier, Asie Mineure. Description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la chersonnese d'Asie, Paris 1862, σ. 247. Ἀκολούθως ἡ εὕρεσις ἐπιγραφῆς μνημονευούσης « *Κολοηνῶν κατοικίαν* » ἐν τῇ σημερινῇ κώμῃ Koula, καὶ ἡ ὁμοιότης τῶν δύο τοπωνυμίων, ἐβοήθησε τὸν συσχετισμὸν Koula - Καλόης. Τὴν ἄποψιν ταύτην ἀντέκρουσεν ὁ W. M. Ramsay ταυτίσας τὴν Καλόην πρὸς τὴν κώμην Keles (ἔνθ' ἀν., σ. 105). Παρὰ τὰς ἐν προκειμένῳ ἀντιρρήσεις τοῦ G. Radet, La Lydie et le Monde Grec au temps des Mermnades (687 - 546), Paris 1893, σ. 36, σημ. 1 καὶ κυρίως σ. 312 (πρβλ. ἐπίσης καὶ K. Buresch, Aus Lydien. Epigraphisch - Geogra-

mam aetatulam in patria parentumque disciplina videtur exegisse» [1]. Διὰ τὸν προσδιορισμὸν τοῦ ἔτους γεννήσεώς του χρήσιμα, ἂν καὶ ἥκιστα σαφῆ, εἶναι ὅσα περαιτέρω λέγει ἀφηγούμενος ὁποίαν ἐντύπωσιν τοῦ εἶχε προκαλέσει ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκᾶς τὸν ὁποῖον εἶδεν ἔφιππον καὶ ἀπτόητον νὰ διασχίζῃ τὰς ὁδοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν μέσῳ πλήθους δυσηρεστημένων καὶ ἑτοίμων πρὸς ταραχὰς πολιτῶν, ἐξηρεθισμένων ἐναντίον τοῦ Λέοντος τοῦ Κουροπαλάτου, ἀδελφοῦ τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ Κουροπαλάτης ἐκμεταλλευόμενος τὴν θέσιν του εἶχε συσσωρεύσει πλούτη κερδοσκοπῶν ἐκ τῆς μονοπωλήσεως τῆς ἐμπορείας τοῦ σίτου ἐν τῇ βασιλευούσῃ καὶ ἡ κρατοῦσα σιτοδεία εἶχε προκαλέσει τὴν μῆνιν τοῦ πλήθους ἐναντίον του καὶ ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορος [2]. Τὰ ἐπεισόδια ταῦτα ἔλαβον χώραν κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 967 καὶ κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ὁ Λέων, ὡς λέγει, παρεπεδήμει ἐν Κωνσταντινουπόλει ὅπου εἶχεν ἔλθει διὰ νὰ συνεχίσῃ τὰς σπουδάς του: *«τότε δὴ καὶ αὐτὸς ἐπεχωρίαζον ὁ ταῦτα γράφων τῇ Βύζαντος* [3] *ἐπὶ λόγων συλλογήν τε καὶ παίδευσιν, μειράκιον ὤν»* [4]. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὡς ἄνω χωρίου ὁ Hase εἰκάζει ὅτι «a. 966 eum egisse annum circiter sextum et decimum» καὶ τοποθετεῖ τὸ ἔτος γεννήσεως τοῦ συγγραφέως περὶ τὸ 950 [5]. Ὁ ὅρος *«μειράκιον»* εἶναι λίαν ἀόριστος καὶ περιληπτικός. Κατὰ τὴν κλασσικὴν χρῆσιν ἐδήλου προκεχωρημένον στάδιον ἐφηβείας [6]. Ἡ χρῆσις τῆς λέξεως παρὰ Βυζαντινοῖς δὲν ἐπιτρέπει ἀκριβέστερον προσδιορισμὸν τῆς ἐννοουμένης ἡλικίας. Οὕτω λ.χ. ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ μεταχειρίζεται τὰς λέξεις *«μειράκιον»* καὶ *«νεανίσκος»* διὰ τὸν πατέρα της Ἀλέξιον εἰς τὴν ἡλικίαν τῶν 14 ἐτῶν [7], ὑπάρχουν δὲ παραδείγματα χρήσεως τῆς λέξεως πρὸς

---

phische Reisefrüchte, hinterlassen von —, herausg. von Otto Ribbeck, Leipzig 1898, σ. 198) ἡ τοιαύτη ἄποψις τοῦ Ramsay ἔχει σήμερον ἐπικρατήσει. Πρβλ. P. Lemerle, L'Émirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur «La Geste d'Umur Pacha», Paris 1957, σ. 25, σημ. 1, ὅπου πᾶσα ἡ λοιπὴ περὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία.

1 Λέων Διάκ., σ. XVII.

2 Πρβλ. J. Laurent, Skylitzès et Nicéphore Phocas, Byz. Zeitschr., τ. 7 (1897), σσ. 318-321.

3 Τὸ Παρισινὸν χειρόγραφον τῆς Ἱστορίας παραδίδει ἐνταῦθα «*γράφοντι Βυζάντιος*», τὸ ὁποῖον διατηρεῖ ὁ Hase ἐν τῇ ἐκδόσει, ὑποσημειῶν πάντως τὴν ἀναμφιλέκτως ὀρθοτέραν γραφὴν «*γράφων τῇ Βύζαντος*», τὴν ὁποίαν καὶ ἀποκατεστήσαμεν.

4 Λέων Διάκ., 65,8-9.

5 Αὐτόθι, σ. XVIII. Παρατηρητέον ὅτι ὁ Hase σημειοῖ ἐνταῦθα ὡς ἔτος τοῦ τοῦ ἐπεισοδίου τὸ 966, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ 967.

6 Πρβλ. Ἀριστοφάνην Βυζάντιον, Περὶ ὀνομασίας ἡλικιῶν, ἔκδ. A. Nauck, ἀπόσπ. 1, σσ. 88 κ.ἑξ., 97. Ἐπίσης Πολυδεύκους Ὀνομαστικόν, ἔκδ. E. Bethe, II, 9.

7 Ἄννα Κομνηνή, I, 9,18,20.

δήλωσιν ἔτι τρυφερωτέρας ἡλικίας [1]. Ἔχομεν ἐν πάσῃ περιπτώσει τὴν γνώμην ὅτι ὁ Λέων ἐν τῷ προαναφερθέντι χωρίῳ ἐννοεῖ ἡλικίαν ὡρίμου ἐφηβείας, τοῦτο δὲ συμπεραίνομεν ἐκ τῶν δύο ἄλλων χωρίων ὅπου μεταχειρίζεται τὴν λέξιν *«μειράκιον»*. Οὕτω, κατὰ τὴν ἐξιστόρησιν τῆς ἐνθρονίσεως τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Β', ὁ ὁποῖος γνωρίζομεν ὅτι ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ἄγων τὸ εἰκοστὸν πρῶτον ἔτος τῆς ἡλικίας του [2], ὁ νεαρὸς αὐτοκράτωρ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ ὡς *«ἤδη τὴν τῶν μειρακίων παραλλάττων ἡλικίαν καὶ πρὸς ἄνδρα τὸν τέλειον μετασκευαζόμενος»* [3]. Ἐπίσης περιγράφων ὁ Λέων τὸν ἀδόκητον θάνατον τοῦ νεαροῦ Βάρδα, μονογενοῦς υἱοῦ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, λέγει περὶ αὐτοῦ τὰ ἑξῆς: «(ὁ Βάρδας) *κατὰ παιδιὰν οὐ πρὸ πολλῶν τῶν χρόνων πρὸς αὐτανεψιοῦ αὐτοῦ* (sc. τοῦ Νικηφόρου) *(Πλεύσης τὸ μειράκιον ὠνομάζετο) κοντῷ τὴν βλεφαρίδα τιτρώσκεται»* [4]. Καὶ δὲν γνωρίζομεν μὲν τὴν ἀκριβῆ ἡλικίαν τοῦ Πλεύσου, συνάγεται πάντως ὅτι οὗτος ἦτο ἀρκούντως ἐνήλικος ὥστε νὰ τοῦ ἐπιτρέπηται νὰ συμμετέχῃ εἰς ἐπικίνδυνα πολεμικὰ παίγνια καὶ νὰ ἀσκῆται εἰς τὴν ἱππομαχίαν. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω χωρίων δύναται νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Λέων διὰ τῆς λέξεως *«μειράκιον»* ἐννοεῖ ἔφηβον δεκαοκταετῆ ἢ καὶ πλέον. Θεωροῦντες ὡσαύτως ὅτι ἡ ἡλικία τῶν 16 ἐτῶν περίπου, τὴν ὁποίαν δέχεται ὁ Hase, δὲν φαίνεται ὥριμος διὰ τὴν ἐπιδίωξιν ἀνωτέρων σπουδῶν ἐν τῇ πρωτευούσῃ, εἰκάζομεν ὅτι ἡ χρονολογία γεννήσεως τοῦ Λέοντος δέον νὰ ταχθῇ ὀλίγον πρὸ τοῦ ἔτους 950. Σημειωτέον ἐπίσης ἐνταῦθα ὅτι ἐν ἑτέρῳ χωρίῳ τῆς Ἱστορίας, ὅπου περιγράφεται ἡ ὁλικὴ ἔκλειψις τοῦ ἡλίου τῆς 22ας Δεκεμβρίου 968, ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει καὶ πάλιν ὅτι *«τότε καὶ αὐτὸς ἐγὼ τῷ Βυζαντίῳ ἐπεχωρίαζον, μετιὼν τὴν ἐγκύκλιον παίδευσιν»* [5].

Ὡς καταδεικνύεται ἐκ τοῦ ἔργου του ὁ Λέων ἔτυχε λαμπρᾶς μορφώσεως ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τὰ πρῶτα γράμματα ἀσφαλῶς θὰ εἶχε διδαχθῇ ἐν τῇ Καλόῃ [6]. Ὑπὸ ποίας συνθήκας ἐξεκίνησεν ἐκεῖθεν διὰ νὰ μεταβῇ εἰς τὴν

---

1 Πρβλ. Φ. Κουκουλέν, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. Α, Ι, Ἀθῆναι 1948, σ. 43.

2 Θεοφ. Συνεχ., 469,9-10.

3 Λέων Διάκ., 6,4-5.

4 Αὐτόθι, 40,25-41,2.

5 Αὐτόθι, 72,16-18.

6 Ἡ ἐκπαίδευσις Λαζάρου τοῦ Γαλησιώτου, γεννηθέντος ὀλίγας δεκαετίας ἀργότερον ἐν τῇ γειτονικῇ Μαγνησίᾳ, ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ ἕκτου ἔτους τῆς ἡλικίας του (Acta Sanctorum, Nov. II, σ. 510). Ἡ συνήθης ἡλικία εἰσαγωγῆς εἰς σχολεῖον ἦτο μεταξὺ ἑπτὰ καὶ ἐννέα ἐτῶν· πρβλ. Φ. Κουκουλέν, ἔνθ' ἀν., τ. Α, Ι, σσ. 41-45. Πρβλ. ὡσαύτως τὰς εἰδήσεις περὶ ἐπαρχιακῶν σχολείων τὰς ὁποίας συνεκέντρωσεν ἐξ ἁγιογραφικῶν πηγῶν ὁ A. P. Rudakov, Očerki vizantijskoi kultury po dannym grečeskoi agiografii, Moskva 1917, σσ. 99-102.

βασιλεύουσαν ἀγνοοῦμεν. Δὲν ἦτο καὶ τότε ἀσύνηθες νέοι, ὡς ὁ Λέων, νὰ ἐγκαταλείπουν τὰς ἐπαρχιακὰς πόλεις των καὶ νὰ κατευθύνωνται εἰς τὴν πρωτεύουσαν πρὸς ἐπιζήτησιν ἀνωτέρας παιδείας. Ἴσως πρὸς τοῦτο ἐβοηθοῦντο ἐντοπίως ὅσοι νέοι ἐπεδείκνυον ζῆλον εἰς τὰς σπουδάς των, πιθανώτερον ὅμως φαίνεται ὅτι οἱ πλεῖστοι μετέβαινον εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας καὶ δι' ἰδίων μέσων. Αἱ συνθῆκαι βεβαίως ἐποίκιλλον κατὰ περίπτωσιν. Συχνάκις κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἡ μετάβασις ἐπαρχιωτῶν νέων διὰ σπουδὰς εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἐγένετο τῇ συνδρομῇ εὐκαταστάτου συγγενοῦς ἢ γενναιοδώρου τινὸς ἀξιωματούχου. Γνωρίζομεν δύο συγχρόνους τοῦ Λέοντος περιπτώσεις. Ὁ πολὺς Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος (949 - 1022) ἦλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 960 - 963 προσκληθεὶς ὑπὸ τοῦ θείου του καὶ παρεδόθη εἰς *«γραμματιστὴν»* διὰ νὰ διδαχθῇ τὴν *«προπαιδείαν»* [1]. Ὀλίγας δεκαετίας ἐνωρίτερον ὁ Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης, μετὰ τὴν ἀπόκτησιν στοιχειώδους μορφώσεως ἐν Τραπεζοῦντι, ἠδυνήθη νὰ συνεχίσῃ τὰς σπουδάς του ἐν Κωνσταντινουπόλει βοηθηθεὶς ὑπὸ παρεπιδημοῦντος ἐν Τραπεζοῦντι εἰσπράκτορος τῶν φόρων, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχε προκαλέσει ἐντύπωσιν ἡ εὐφυΐα τοῦ νεαροῦ Ἀθανασίου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ Ἀθανάσιος ἐφοίτησεν ἐν *«διδασκαλείῳ»* καὶ ἐπέδειξε τοιαύτην φιλομάθειαν ὥστε ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν ἤρχισε καὶ αὐτὸς νὰ διδάσκῃ ἱδρύσας μάλιστα ἐπὶ τῆς ἐποχῆς Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου ὀνομαστὸν ἰδιωτικὸν σχολεῖον [2]. Αἱ ἐγκατάσπαρτοι σχετικαὶ εἰδήσεις δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσωμεν μίαν ὁπωσοῦν σαφῆ ἰδέαν περὶ τοῦ ὅλου συστήματος τῆς βυζαντινῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα. Εἶναι πάντως γνωστὴ ἡ λειτουργία ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀριθμοῦ ἰδιωτικῶν σχολείων, ὡς τὸ ἱδρυθὲν ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου. Τὰ σχολεῖα ταῦτα προσέφερον δευτεροβάθμιον, ὡς λέγομεν ἡμεῖς σήμερον, ἐκπαίδευσιν, διηυθύνοντο δὲ ὑπὸ ἰδιωτῶν διδασκάλων οἱ ὁποῖοι εἰσέπραττον δίδακτρα [3]. Ἡ *«ἐγκύκλιος παίδευσις»*, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Λέων, εἶναι βεβαίως ἡ ἄλλως γνωστὴ ὡς *«ἐγκύκλιος παιδεία»*, ὅρος ἐπιβιώσας ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, συνίστατο δὲ εἰς βασικὴν διδασκαλίαν γραμματικῆς, συνθέσεως καὶ ἄλλων μαθημάτων [4]. Λίαν διαφωτιστικὰ

---

[1] I. Hausherr, Vie de Syméon le Nouveau Théologien par Nicétas Stéthatos (Orientalia Christiana 45), Roma 1928, σ. XC, 2.

[2] I. Pomialovskij, Žitie prepodobnago Athanasija Athonskago, Sanktpeterburg 1895, σσ. 54 - 55. L. Petit, Vie de Saint Athanase l'Athonite, Analecta Bollandiana, τ. XXV (1906), σ. 14 κ.ἑξ.

[3] R. Browning, The Correspondance of a Tenth - century Scholar, Byzantion, τ. XXIV (1954), σ. 436. Φ. Κουκουλέ, ἔνθ' ἀν., σ. 84 κ.ἑξ.

[4] Περὶ τῆς «ἐγκυκλίου παιδείας» ὅρα F. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter (Byz. Archiv 8), Leipzig 1926, σ. 41 κ.ἑξ. καὶ Φ. Κουκουλέν, ἔνθ' ἀν., σσ. 108 - 121.

ἐν προκειμένῳ, τόσον διὰ τὴν ἡλικίαν τῶν σπουδαστῶν ὅσον καὶ διὰ τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας, εἶναι ὅσα ἀναφέρει περὶ τοῦ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ἀκμάσαντος Στεφάνου ἐπισκόπου Σουγδαίας ὁ τόσον ἐνδιαφέρων βίος του: *«ἐν τῷ ὀκτωκαιδεκάτῳ ἔτει τῆς ἡλικίας αὐτοῦ τὴν ἐντὸς γραφὴν καὶ ἐκτὸς εἰς ἄκρον ἐξασκήσας, γραμματικήν τε καὶ ποιητικήν, ἀστρονομίαν τε καὶ γεωμετρίαν καὶ πᾶσαν τὴν ἐγκύκλιον παίδευσιν καλῶς ἐκδιδαχθείς.....»* [1]. Τὸ χωρίον τοῦτο πιθανώτατα ἀπηχεῖ τὴν κατάστασιν κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα.

Δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφὲς ἐὰν οἱ σπουδασταὶ οἱ ἐπιθυμοῦντες τὴν ἀπόκτησιν ἀνωτάτης μορφώσεως ἐπετύγχανον τοῦτο διὰ τῆς παρακολουθήσεως μαθημάτων ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ἐντὸς τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων ἢ ἐὰν ἔπρεπε πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον νὰ φοιτήσουν εἰς ἓν ἐκ τῶν καθιδρυμάτων ἀνωτάτης παιδείας ἐν τῇ πρωτευούσῃ, οἷα ἡ Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία [2] καὶ τὸ Πανεπιστήμιον, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀναδιοργανώσει περὶ τὸ 945 ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ζ' [3]. Ἐκ τῶν πολλῶν σχετικῶν εἰδήσεων τῆς ἐποχῆς συνάγεται ὅτι εἰς τὴν ἀνωτάτην ἐκπαιδευτικὴν βαθμίδα ἐγένετο διάκρισις καὶ πιθανῶς ὑπῆρχε διαχωρισμὸς μεταξὺ θύραθεν παιδείας καὶ θεολογικῆς μαθήσεως, τῆς τελευταίας συστηματικῶς διδασκομένης ἐν τῇ Πατριαρχικῇ Ἀκαδημίᾳ. Οὕτω περὶ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου πληροφορούμεθα ὅτι *«τελεωτέρας ἁπτόμενος ἡλικίας καὶ τελεωτέρων ἥπτετο μαθημάτων..... ἐλείπετο δὲ αὐτῷ ἐξελληνισθῆναι τὴν γλῶτταν τῇ ἀναλήψει παιδείας τῆς θύραθεν καὶ λόγου εὐμοιρῆσαι ῥητορικοῦ»*, ἀλλὰ τοῦτο τοῦ ἀπήρεσκε καὶ ἐνδιαφερθεὶς μόνον διὰ τὴν γραμματικήν, ἔστρεψε τὰ νῶτα εἰς τὴν *«ἔξωθεν παιδείαν»* καὶ ἀφωσιώθη μετὰ ζήλου εἰς θεολογικὰς μελέτας [4]. Ἀντιθέτως ὁ Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης *«ὑποβάθρᾳ μὲν ὡς λίαν καλῇ τῇ ἔξω σοφίᾳ πρὸς ἀρετῶν κέχρηται κτῆσιν»* [5] καὶ τοιαύτη ἦτο ἡ κρατοῦσα ἀντίληψις τῆς ἐποχῆς. Πράγματι κατὰ τὴν μακραίωνα ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου σπανίως ἐθεωρήθησαν ὡς ἀσυμβίβαστοι αἱ δύο αὗται μαθήσεις [6]. Πλεῖστοι ἱεράρχαι καὶ ἄλλοι ἱερωμένοι, καὶ μάλι-

---

[1] V. Vasilievskij, Žitija svv. Georgija Amastridskago i Stefana Surožskago, Ἔργα (Trudy), τ. III, Petrograd 1915, σ. 72,8 - 73,3.

[2] Πρβλ. F. Dvornik, Photius et la réorganization de l'Académie Patriarchale, Analecta Bollandiana, τ. LXVIII (1950) (Mélanges Paul Peeters), σσ. 108 - 125. Παρὰ τὴν ἀπουσίαν σχετικῶν εἰδήσεων, ἡ Ἀκαδημία ἀσφαλῶς ἐλειτούργει καὶ κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα.

[3] Θεοφ. Συνεχ., 446,1-22.

[4] I. Hausherr, ἔνθ' ἀν., σ. 4.

[5] I. Pomialovskij, ἔνθ' ἀν., σ. 5.

[6] Περὶ τῶν δύο τούτων ὄψεων τῆς βυζαντινῆς ἐκπαιδεύσεως ὅρα H. Bréhier, L'enseignement classique et l'enseignement religieuse à Byzance, Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses, τ. 21 (1941), σσ. 34 - 69 καὶ Φ. Κουκουλέν, ἔνθ' ἀν., σσ. 38 - 41.

στα κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα, ἦσαν βαθεῖς γνῶσται τῶν κλασσικῶν γραμμάτων, τὰ ὁποῖα ἐθεωροῦντο ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν μόρφωσις. Ἐξ ἄλλου, οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἐν Βυζαντίῳ λαϊκὸς λόγιος ὁ ὁποῖος νὰ μὴ εἶναι ἐξ ἴσου βαθὺς γνώστης τῶν κειμένων τῶν Γραφῶν καὶ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας. Δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ὁ Λέων κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν σπουδῶν του ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐφοίτησεν εἰς ἰδιωτικὸν σχολεῖον ἢ ἄλλην ἀνωτάτην σχολήν. Ὁ ἴδιος διακρίνει μεταξὺ θύραθεν καὶ θείας παιδείας[1], φαίνεται δὲ κάτοχος ἀμφοτέρων. Ἰδιαιτέρως πάντως δέον νὰ ἐξαρθῇ ἡ ἐξοικείωσίς του πρὸς τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Τοῦτο ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἄσχετον πρὸς τὴν ἀκμὴν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν ἀναγέννησιν τοῦ δεκάτου αἰῶνος καὶ εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε δώσει σημαντικὴν ὤθησιν ὁ λογιώτατος αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Ζ'[2].

Οἱ ἀπόφοιτοι τῶν ἀνωτάτων σχολῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχον ἐξησφαλισμένην ἐπιτυχῆ σταδιοδρομίαν εἴτε ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας εἴτε ἐντὸς τῆς διοικητικῆς καὶ αὐλικῆς γραφειοκρατίας[3]. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ὡρισμένα ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων ἐξηρτῶντο ἀπ' εὐθείας ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν[4]. Ἐπίσης εἶναι βέβαιον ὅτι καὶ ὁ αὐτοκράτωρ, τοὐλάχιστον ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ζ', εἶχε λόγον ἐπὶ τῶν ζητημάτων αὐτῶν[5]. Ἡ τοιαύτη ἐξάρτησις διηυκόλυνε τὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν ἀνακτορικῶν κύκλων καὶ εἰς αὐτὴν πιθανώτατα ὀφείλεται ἡ ἔνταξις τοῦ Λέοντος μεταξὺ τῶν κληρικῶν τοῦ παλατίου. Ἡ χειροτονία τοῦ Λέοντος εἰς διάκονον θὰ πρέπῃ νὰ ἐγένετο μετὰ τὸ εἰκοστὸν δεύτερον ἔτος τῆς ἡλικίας του, ὡς ὁρίζουν οἱ κανό-

---

[1] Λέων Διάκ., 101,8-9 καὶ 164,15.

[2] Πρβλ. R. J. H. Jenkins, The Classical Background of the Scriptores post Theophanem, Dumbarton Oaks Papers, τ. VII (1954), σ. 19. — A. Dain, La transmission des textes littéraires classiques dès Photius à Constantin Porphyrogénète, αὐτόθι, σσ. 43-47. Διὰ μίαν συνοπτικὴν ἐπισκόπησιν τῶν πνευματικῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς ὅρα J. Humbert, Traits et tendances de la civilisation byzantine au Xe siècle, Revue d'Histoire de la Philosophie et d'Histoire Générale de la Civilisation, nouv. série, fasc. 19, 15 Juillet 1937, σσ. 278-293.

[3] Πρβλ. Σούδαν, ἔκδ. A. Adler, ἐν λ. *ἐγκύκλιος*: «*οἱ δὲ ἀξιώματος ἀντιποιούμενοι τὴν ἐγκύκλιον ἐπαιδεύοντο παιδείαν*». Τοῦτο, ἂν καὶ εἰλημμένον ἐξ ἀρχαίου σχολίου, εἶχεν ἀσφαλῶς ἰσχὺν καὶ διὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν. Πρβλ. ὁμοίως Θεοφ. Συνεχ., 446,18-22, ὅπου λέγεται ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Ζ' συνήθιζε νὰ ἐκλέγῃ δικαστάς, κρατικοὺς ὑπαλλήλους καὶ μητροπολίτας ἐκ τῶν ἀποφοίτων τοῦ Πανεπιστημίου, καὶ R. Browning, ἔνθ' ἀν., σ. 438.

[4] R. Browning, ἔνθ' ἀν., σ. 437.

[5] Πρβλ. τὸν βίον Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου (I. Pomialovskij, ἔνθ' ἀν., σσ. 6-7), ἐκ τοῦ ὁποίου μανθάνομεν ὅτι ὁ ἅγιος διωρίσθη διδάσκαλος καὶ ἵδρυσε τὸ σχολεῖόν του «*νεύσει βασιλικῇ*». Ἐπίσης ὅτι ἡ διένεξις μετὰ τοῦ πρώην διδασκάλου καὶ ἀντιζήλου του ἐτέθη ὑπὸ τὴν κρίσιν τοῦ αὐτοκράτορος.

νες τῆς ἐκκλησίας[1], δηλαδὴ μετὰ τὸ ἔτος 970. Ὡς συνάγεται ἐκ χωρίου, ἀναφερομένου κατωτέρω, τοῦ ἐγκωμίου πρὸς Βασίλειον τὸν Β', ἡ προσκόλλησίς του εἰς τὸν ἀνακτορικὸν κλῆρον ἐγένετο μετὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς ἀρχῆς ὑπὸ τοῦ ἐν λόγῳ αὐτοκράτορος, ἤτοι μετὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 976. Δὲν φαίνεται νὰ στηρίζηται ἐπαρκῶς ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Συκουτρῆ ὅτι «εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν... δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εὑρίσκετο πρὸ τοῦ 975 [πράγματι 974], διότι κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ περίπου εὑρίσκετο εἰς τὴν Ἀσίαν, ὅπου εἶδε καὶ τοὺς δύο ἐκ Καππαδοκίας συμφυεῖς ἀδελφούς»[2].

Ὅτι ὁ Λέων ἀνῆκεν εἰς τὸν ἀνακτορικὸν κλῆρον, ὡς ὑπέθεσε πρῶτος ὁ Hase[3], φαίνεται ἀνεπίδεκτον πάσης ἀμφισβητήσεως[4]. Τὸ γεγονὸς καὶ μόνον ὅτι συνώδευσε τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον τὸν Β' κατὰ τὴν πρώτην ἐκστρατείαν του ἐναντίον τῶν Βουλγάρων ἀποτελεῖ ἐπαρκὲς περὶ τούτου τεκμήριον. Τὸ πρᾶγμα ἄλλως τε ἀναφέρεται σαφέστατα ἐν τῷ ἐγκωμίῳ πρὸς τὸν αὐτὸν αὐτοκράτορα, ὅπου ὁ συγγραφεὺς λέγει ὅτι προσείλκυσε τὴν προσοχὴν καὶ τὴν συμπάθειαν τοῦ νεαροῦ βασιλέως, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν παρέλαβεν εἰς τὸ περιβάλλον του: «*σοὶ χάριν ἀποτιννὺς τῶν εἰς ἐμέ σου καλῶν, ὅς με τὸν μικρὸν οὐ παρεῖδες, ἀλλ' ἐν μέρει τῶν δούλων δι' οἰκείαν συμπάθειαν ἐγκατέλεξας*»[5]. Ὁ Λέων πιθανώτατα ἐγένετο «*βασιλικὸς διάκονος*», διάκονος τουτέστιν εἰς ναὸν ἢ παρεκκλήσιον τῶν ἀνακτόρων[6]. Ὑπὸ τὴν ἰδιότητά του ταύτην ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ συγγράψῃ τὸ ἐγκώμιον τοῦ αὐτοκράτορος καὶ νὰ τὸ ἐκφωνήσῃ, πιθανῶς περὶ τὸ 980[7], κατὰ τὴν διάρκειαν αὐλικοῦ συμποσίου ἢ τελετῆς, ὅτε κατ' ἔθος ὁ ὁμιλητὴς τῆς ἡμέρας[8] ἐξύμνει ἐμμέτρως

---

[1] F. Claeys Bouuaert, ἄρθρον *Diacre* ἐν Dictionnaire de Droit Canonique, τ. IV, fasc. XXIII, Paris 1949, στ. 1206.

[2] Ἰ. Συκουτρῆ, ἔνθ' ἀν., σ. 430. Ἐπίσης ὁ Hase (Λέων Διάκ., σ. XVIII) φαίνεται νὰ τάσσῃ τὴν χειροτονίαν τοῦ Λέοντος ὀλίγον ὕστερον τῆς συναντήσεως μετὰ τῶν συμφυῶν διδύμων (973, πράγματι 974).

[3] Λέων Διάκ., σ. XVIII: «in collegium sacerdotum palatinorum ascitus». Ἐν τῇ προδρόμῳ ἀνακοινώσει του ἐν Notices et Extraits, σ. 258, ἦτο ἐπιφυλακτικώτερος: «il exerçoit son ministère probablement à Constantinople même, et peut-être à la cour».

[4] Πρβλ. λ.χ. τὰς ἀσθενεῖς ἀντιρρήσεις τοῦ W. Fischer, ἔνθ' ἀν., σσ. 357-358: «Wenn er aber dort unter anderm sagt «in collegium sacerdotum palatinorum ascitus», so kann ich nicht finden, worauf sich diese Angabe stützt; denn aus den Worten Leons selbst bei der Beschreibung der Schlacht von Triaditza... ist dieser Schluss nicht gerechtfertigt».

[5] Ἰ. Συκουτρῆ, ἔνθ' ἀν., σ. 429,27-29.

[6] «*Βασιλικοὶ διάκονοι*» μνημονεύονται ἐν τῷ Περὶ Βασιλείου Τάξεως, 734,23. Ἄλλοι οἱ «*διάκονοι τῆς ἐκκλησίας*» (δηλ. τῆς Ἁγίας Σοφίας) (αὐτόθι, 735,1).

[7] Ἰ. Συκουτρῆ, ἔνθ' ἀν., σ. 430.

[8] Πρβλ. Θεοδόσιον Διάκονον, III 12: «*ὁ τῆς παρούσης ἡμέρας λογο-*

ἢ ἐν πεζῷ λόγῳ τὸν αὐτοκράτορα παρουσίᾳ του: *«τὴν νενομισμένην συνεισφοράν, ἣν ἔδει καταβαλεῖν, ὥσπερ εἰκός, ἐκπληρῶν»* [1]. Κατὰ τὴν περίοδον τῆς διακονείας του ἐν τοῖς ἀνακτόροις ὁ Λέων ἐκτὸς τοῦ ἐγκωμίου θὰ συνέγραψεν ἀσφαλῶς καὶ ἄλλα ἔργα μὴ περισωθέντα [2].

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐξιστόρησιν τῆς ἐκθρονίσεως τοῦ πατριάρχου Βασιλείου τοῦ Σκαμανδρηνοῦ καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ ἀναλήψεως τῆς πατριαρχείας ὑπὸ Ἀντωνίου τοῦ Στουδίτου (974) ὁ Λέων ἀναφέρεται ἐκ νέου εἰς ἑαυτόν, ἀλλ' ἡ ἐν λόγῳ ἀναφορὰ ἔχει μικρὰν βιογραφικὴν ἀξίαν: *«κατὰ τοῦτον δὴ τὸν καιρὸν καὶ δίδυμοι ἄνδρες, ἐκ τῆς Καππαδοκῶν χώρας ὁρμώμενοι, πολλαχοῦ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐπικρατείας ἐφοίτων, οὓς καὶ αὐτὸς ὁ ταῦτα ξυγγράφων πολλάκις κατὰ τὴν Ἀσίαν τεθέαμαι»* [1]. Ὁ Hase καὶ ἀκολουθῶν τοῦτον ὁ Συκουτρῆς πιστεύουν ὅτι τὰ ἀνωτέρω δεικνύουν ὅτι ὁ Λέων εὑρίσκετο κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἐν Μικρασίᾳ [2]. Ἡ διατύπωσις ὅμως τοῦ χωρίου δὲν ὑποστηρίζει τοιαύτην ἑρμηνείαν. Ὁ ἱστορικὸς ἁπλῶς λέγει ὅτι πολλάκις συνέβη νὰ συναντήσῃ ἐν Μικρασίᾳ τοὺς συμφυεῖς διδύμους καὶ ἐκ τούτου ἐξάγεται ὅτι, ἐπιδημῶν ἴσως εἰς τὴν γενέτειραν ἢ δι' ἄλλους λόγους, εἶχε μεταβῆ ἐκεῖ ἐν διαφόροις περιστάσεσιν ἀπὸ τοῦ ἔτους 974 καὶ ἑξῆς.

Ἄλλη ἀξιοσημείωτος αὐτοβιογραφικὴ εἴδησις ἀπαντᾷ ἐν τῇ μακρᾷ παρεκβάσει τοῦ δεκάτου βιβλίου τῆς Ἱστορίας, ὅπου ὁ Λέων περιγράφει τὰ δυσοίωνα σημεῖα, τὰς θεομηνίας καὶ τὰς ἀνωμαλίας τῶν πρώτων χρόνων τῆς αὐτοκρατορείας τοῦ Βασιλείου. Λόγου γινομένου περὶ τῆς ἀτυχοῦς πρώτης ἐκστρατείας τοῦ Βασιλείου ἐναντίον τῶν Βουλγάρων, ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: *«τότε δὴ καὶ αὐτὸς ὁ ταῦτα ἐκτραγῳδῶν ἐκεῖσε παρήμην, τῷ κρατοῦντι δυστυχῶς συνεπόμενος καὶ τῇ τοῦ διακόνου λειτουργίᾳ ὑπηρετούμενος. καὶ κἂν ἐξεχύθη μου παρὰ μικρὸν τὰ διαβήματα καὶ μαχαίρας Σκυθικῆς γέγονα παρανάλωμα, εἰ μή με θεία τις ἐξ αὐτοῦ τοῦ κινδύνου ἀπήγαγε πρόνοια, ἥτις ἐξιππάσασθαι τάχος πεποίηκε, πρὸ τοῦ καταληφθῆναι τὴν φαραγγώδη πρὸς τῶν δυσμενῶν ἄνοδον, παρελθεῖν τε ταύτην καὶ δρομαίως καταλαβεῖν τὴν ἀκρώρειαν»* [3]. Τὰ γεγονότα ταῦτα ἔλαβον χώραν οὐχὶ ἐν ἔτει 981, ὡς πιστεύει ὁ Hase, ἀλλὰ πράγματι ἐν ἔτει 986 [4]. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ Λέων εἰς τὴν ὥριμον ἡλικίαν τῶν 40 περίπου ἐτῶν ἐξηκολούθει νὰ παραμένῃ διάκονος. Διὰ τελευταίαν φορὰν παρεισάγει τὴν ἰδίαν μαρτυρίαν ἀναφερόμενος εἰς τὸ ἄδοξον τέλος τοῦ παρακοιμωμένου Βασιλείου, νόθου υἱοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Α', καὶ βεβαιῶν ὅτι εἶδεν ἰδίοις ὄμμασι φωτεινὸν οὐράνιον σῶμα καταπίπτον ἐπὶ τῆς οἰκίας του: *«εἴδομεν δὲ καὶ αὐτοὶ ἐπὶ τῆς τοῦ προέδρου Βασιλείου ἑστίας τοιοῦτόν τι κατενεχθέν· καὶ μήπω καιροῦ συχνοῦ διαρρεύσαντος ἐκεῖνόν τε τοῦ βίου ὑπαπελθόντα καὶ εἰς διαρπαγὴν καὶ προνομὴν ἐκδοθέντα τὰ αὐτῷ διαφέροντα»* [5]. Πότε ἀκριβῶς περιέπεσεν εἰς δυσμένειαν, ἐξωρίσθη καὶ ἀπέθανεν ὁ ἱκανώτατος ἐκεῖνος ἀξιωματοῦχος δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον. Πιθανώτατα ὅμως ταῦτα συνέβησαν μετὰ τὸ 985 [6], καὶ ὁ Λέων

γράφος» (Ν. Παναγιωτάκη, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ Ἅλωσις τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον 1960, σ. 110).

[1] Ἰ. Συκουτρῆ, ἔνθ' ἀν., σ. 429,31-32. Πρβλ. τοὺς *«ἐπιτραπεζίους λόγους»* (οὐχὶ ἀναγκαίως *after-dinner*, ὡς μετεφράσθησαν) τοῦ Καισαρείας Ἀρέθα (C. Mango - R. J. H. Jenkins - B. Laourdas, Nine orations of Arethas from Cod. Marc. Gr. 254, Byz. Zeitschr., τ. 47 (1954), σ. 28 κ.ἑ.). Ἐπίσης Luitprandi Legatio ἐν τῷ τόμῳ Λέοντος τοῦ Διακόνου, Bonn, σ. 387c καὶ Φ. Κουκουλέν, ἔνθ' ἀν., τ. Ε', Ἀθῆναι 1952, σ. 197.

[2] Ὁ ἴδιος ἐν τῷ Ἐγκωμίῳ κατατάσσει ἑαυτὸν εἰς τοὺς *«περὶ λόγους τὴν σχολὴν ἀναλίσκοντας»* (Ἰ. Συκουτρῆ, ἔνθ' ἀν., 426,16-17). Μεταξὺ τῶν ἔργων του πάντως δὲν περιλαμβάνεται ὁ σῳζόμενος ἐν ff. 81^r - 84^r τοῦ Paris. gr. 1485 (10ου αἰ.) *«Λέοντος Διακόνου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας λόγος εἰς τὸν ἀρχάγγελον Μιχαήλ»* (H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, partie II, Paris 1884, σ. 62). Τόσον ὁ συντάξας τὸν πρῶτον κατάλογον χειρογράφων τῆς Παρισινῆς Βιβλιοθήκης (Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae, t. II, Parisiis 1740, σ. XXV), ὅσον καὶ ὁ Omont (Table Alphabétique τοῦ Inventaire, Paris 1898, σσ. 119-120) προσέγραψαν τὸ ἔργον τοῦτο εἰς τὸν συγγραφέα τῆς Ἱστορίας. Τὸ αὐτὸ ἐπιθανολόγησε καὶ ὁ A. Ehrhard ἐν K. Krumbacher, ἔνθ' ἀν., τ. I, σ. 169 καὶ ἐν Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche, τ. I,1, Leipzig 1937, σ. 379, ἐπαναλαμβάνουν δὲ οἱ H. G. Beck, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München 1959, σ. 562 καὶ H. J. Gleixner ἐν Byz. Zeitschr., τ. 55 (1962), σσ. 328-329. Ὁ Beck πάντως ὑποσημειοῖ ὅτι τὸ incipit τοῦ λόγου τούτου συμπίπτει πρὸς τὸ incipit ἔργου παρομοίου περιεχομένου τοῦ Παντολέοντος Διακόνου. Πράγματι, ὡς εἴχομεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσωμεν κατόπιν παραβολῆς τοῦ κειμένου τοῦ Paris. gr. 1485 πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Παντολέοντος ἐν Paris. gr. 1171 (10ου αἰ.), ff. 47^r - 50^v, πρόκειται περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κειμένου, τὸ δὲ *«Λέοντος»* ἔχει προφανῶς τεθῆ ἐκ σφάλματος τοῦ ἀντιγραφέως ἀντὶ *«Παντολέοντος»*. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ λόγου τοῦ Παντολέοντος Διακόνου εἰς Μιχαὴλ τὸν Ἀρχάγγελον (Bibliotheca Hagiographica Graeca, Bruxelles 1957^3, ἀρ. 1289) παραδιδόμενον ἐκ πολυαρίθμων κωδίκων (ὅρα F. Halkin, Inédits byzantins d'Ochrida, Candie et Moscou (Subsidia Hagiographica 31), Bruxelles 1963, σ. 147), παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτον, γνωστῆς μόνον τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ A. Lippomanus, ἀνατετυπωμένης ἐν Migne, Patrologia Graeca, τ. 140, στ. 585-588.

[1] Λέων Διάκ., 165,2-6.

[2] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 9 καὶ σημ. 2.

[3] Λέων Διάκ., 172,24 - 173,8.

[4] W. Fischer, ἔνθ' ἀν., σ. 354.

[5] Λέων Διάκ., 172,14-17.

[6] M. Siuziumov, ἔνθ' ἀν., σ. 126. Ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Ψελλοῦ (ἔκδ. É. Renault, I, XIX-XXII, σσ. 12-14), τὰ περὶ τῆς ἀποπομπῆς τοῦ Βασιλείου ἀναφέρονται μετὰ τὴν ἐξιστόρησιν τῆς καταστολῆς τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Βάρδα Φωκᾶ (989), ἐκ τούτου δὲ ὁρμώμενος ὁ Σ. Κυριακίδης (Βυζαντιναὶ Μελέται II-V, Θεσσαλονίκη 1939, σσ. 11-13) τοποθετεῖ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Βασιλείου ἐν ἔτει 989. Ἐν τούτοις, ὡς ἔδειξεν ὁ V. Rozen, Imperator Vasilii Bolgaroboi-

ἐξακολουθῶν νὰ διατρίβῃ ἐν Κωνσταντινουπόλει παρέστη μάρτυς τοῦ παιχθέντος ἐκεῖ δράματος τῆς πτώσεως καὶ τῆς διαρπαγῆς τῆς περιουσίας τοῦ Βασιλείου.

Τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα χωρία ἀποτελοῦν τὸ σύνολον τῶν αὐτοβιογραφικῶν εἰδήσεων τῶν ἀπαντωμένων ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Λέοντος. Ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τοῦ τίτλου τῆς Ἱστορίας, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναφέρεται πάλιν ὡς διάκονος, θὰ πρέπῃ νὰ παρέμεινεν εἰς τὸν βαθμὸν τοῦτον μέχρι τοὐλάχιστον τοῦ ἔτους 995, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸν terminus post quem τῆς συγγραφῆς τοῦ βιβλίου. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον ἀπολύτως ἀσφαλές, καθ᾽ ὅσον ὑπάρχει ἡ πιθανότης ὅτι ὁ τίτλος δὲν ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Λέοντος, ἀλλ᾽ ὑπὸ μεταγενεστέρου τινὸς ἐκδότου ἢ ἀντιγραφέως, ὁ ὁποῖος ἠγνόει ἄλλας λεπτομερείας περὶ τοῦ συγγραφέως καὶ ἐμνημόνευσε τοῦτον ὡς διάκονον ἀντλῶν ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἀναφερθέντος χωρίου: *«τῇ τοῦ διακόνου λειτουργίᾳ ὑπηρετούμενος»*.

Οὐδεμία ἔνδειξις ἀνευρίσκεται ἐν τῇ Ἱστορίᾳ ἐπιτρέπουσα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ Λέων ἐπέζησε τῆς ἐλεύσεως τῆς δευτέρας χιλιετίας. Δέον ἐπίσης νὰ θεωρῆται βέβαιον ὅτι τὸ ἔργον συνετελέσθη πρὸ τοῦ ἔτους 1000. Τελευταῖον ἐν τῇ Ἱστορίᾳ ἐξηκριβωμένον χρονολογικῶς γεγονὸς εἶναι ὁ μέγας σεισμός, ὁ ἐπισυμβὰς τὴν 25ην Ὀκτωβρίου τοῦ 989. Οἱ Σκυλίτζης - Κεδρηνὸς [1] καὶ Γλυκᾶς [2] παραδίδουν τὸ ἔτος 986 ὡς ἔτος τοῦ μεγάλου σεισμοῦ, ἀλλ᾽ οὐδεμία χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ἡ φοβερὰ θεομηνία συνέβη τρία ἔτη βραδύτερον [3].

---

tsa, Sanktpeterburg 1883, σσ. 172 - 175, στηριζόμενος εἰς τὸν Yahia, εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ Βασιλείου ἐγένετο ἐν ἔτει 985, τοῦτο δὲ δέχεται μεταξὺ πολλῶν ἄλλων καὶ ὁ G. Schlumberger, Trois joyaux byzantins sur lequels sont inscrits les noms de personnages historiques du IXe siècle, Comptes rendus des séances de l'Acad. des Inscr. et Belles Lettres, année 1885 = Mélanges d'Archéologie Byzantine, Paris 1895, σ. 42 καὶ L'Epopée Byzantine à la fin du dixième siècle, I. Jean Tzimiscès — Les jeunes années de Basile II le Tueur - de - Bulgares (969 - 989), Paris 1895, σ. 573 κ.ἑξ.

[1] Κεδρηνός, II, 438,3.

[2] Γλυκᾶς, 576,7. Τὴν αὐτὴν χρονολογίαν παραδίδει καὶ ὁ Ἀρμένιος ἱστορικὸς Tschamtchian (πρβλ. W. Fischer, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 355). Τὸν σεισμὸν μνημονεύει ἐπίσης ὁ βίος Λουκᾶ τοῦ Στυλίτου (F. Vanderstuyf, Vie de Saint Luc le Stylite (879 - 979), Patrologia Orientalis, τ. XI, fasc. 2, σσ. 162 - 163 (18 - 19). Ὁ ἐκδότης τοῦ βίου ἀκολουθεῖ εἰς τὴν χρονολόγησιν τοὺς Σκυλίτζην - Κεδρηνόν).

[3] Τοῦτο ἔδειξε, στηριζόμενος εἰς τοὺς Yahia, al - Makin καὶ Aşoghik, ὁ V. Rozen, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 222, σημ. 176, κατέστησε δὲ ἀναμφισβήτητον διὰ τῆς προσκομίσεως νέων στοιχείων ὁ V. Vasilievskij, K istorii 976 - 986 godov, Trudy, τ. II, Sanktpeterburg 1909, σσ. 102 - 106. Πρβλ. καὶ G. Schlumberger, L'Epopée Byzantine à la fin du dixième siècle. II. Basile II le Tueur - de - Bulgares, Paris 1900, σ. 35, σημ. 1.

Ὁ Λέων ἀναφέρει ὅτι ὁ σεισμὸς *«τὸ ἡμισφαίριον τῆς ὑπερῴας τῆς μεγάλης ἐκκλησίας σὺν τῇ πρὸς δύσιν ἀψῖδι κατέβαλε καὶ εἰς γῆν κατερίπωσεν* (γρ. *κατηρείπωσεν*)· *ἅπερ εὐθὺς ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος ἐν ἓξ ἐνιαυτοῖς ἐδομήσατο»* [1]. Ἐκ τούτου ἀγόμεθα εἰς τὸ ἔτος 995, ἂν καὶ διετυπώθη ἡ γνώμη ὅτι τὰ ἐγκαίνια τοῦ ἀνοικοδομηθέντος ὑπὸ τοῦ Βασιλείου ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐγένοντο ἓν ἔτος ἐνωρίτερον [2]. Εἰς τὰ μέσα τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ δεκάτου αἰῶνος ὁδηγοῦν καὶ ὅσα λέγει ὁ Λέων περὶ τῶν Βουλγάρων: *«παρὰ μόνου Κωνσταντίνου λέγεται Κοπρωνύμου ἡσσηθῆναι Μυσοὺς καὶ αὖθις παρὰ τοῦ ἐγγόνου αὐτοῦ Κωνσταντίνου τοῦ τῆς αὐγούστης Εἰρήνης υἱοῦ, καὶ τανῦν δὲ πρὸς Ἰωάννου τοῦ αὐτοκράτορος..... οὐχ ἱστόρηται δέ τις Ῥωμαίων ἕτερος τούτους ἐπὶ τῆς σφετέρας γῆς καταγωνισάμενος»* [3]. Ταῦτα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐγράφησαν μετὰ τὸ 995, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος ἤρχισε νὰ κατάγῃ τὰς θριαμβευτικὰς νίκας του ἐναντίον τῶν Βουλγάρων [4]. Τέλος, ὅτι ἡ Ἱστορία ἐγράφη πρὸ τοῦ 1000 δεικνύουν ἐναργῶς ἡ ἀπαισιόδοξος ἐπισήμανσις καὶ ἡ ἐσχατολογικὴ ἑρμηνεία τῶν θεομηνιῶν καὶ τῶν ἄλλων φοβερῶν συμβάντων τῆς ἐποχῆς, ἀποδοτέα εἰς τὴν εὐρύτατα διαδεδομένην περὶ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου αἰῶνος πίστιν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1000 θὰ ἐπήρχετο τὸ τέλος τοῦ κόσμου καὶ ἡ συντέλεια τοῦ αἰῶνος [5].

Φαίνεται ὡσαύτως λίαν πιθανὸν ὅτι ἡ Ἱστορία συνεγράφη μακρὰν τοῦ αὐλικοῦ περιβάλλοντος. Ὁ Hase ἐκφράζει τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Λέων πιθανῶς παρῃτήθη τῆς θέσεώς του ἐν τῷ παλατίῳ διὰ νὰ ἔχῃ τὸν καιρὸν καὶ τὴν ἡσυχίαν νὰ συγγράψῃ τὴν Ἱστορίαν του: « nisi vero quis est, qui addita demum aetate a rerum ecclesiasticarum cura eum abduxisse sese putet, atque in secessum, Historiae condendae causa, se recepisse » [6]. Ἡ ἀποξένωσίς του ἐκ τοῦ παλατίου καταφαίνεται ἐπίσης ἐκ τοῦ τρόπου μὲ τὸν

---

[1] Λέων Διάκ., 176,4-7.

[2] Τὴν 13ην Μαΐου τοῦ 994. Πρβλ. A. Papadopoulos - Kerameus, K istorii grečeskikh etimologikov, Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija, Σεπτέμβριος 1898, σ. 115.

[3] Λέων Διάκ., 104,17-23.

[4] M. Siuziumov, ἔνθ᾽ ἀν., σσ. 137 - 138 καὶ P. Karyškovskij, Valkanskie voiny Sviatoslava v vizantijskoi istoričeskoi literature, Viz. Vrem., τ. VI (1953), σ. 41, σημ. 5.

[5] V. Vasiliev, Medieval Ideas of the End of the World: West and East, Byzantion, τ. XVI (1942 - 1943), σσ. 487 - 488. Ὁ Vasiliev ἐπισημαίνει καὶ ἑρμηνεύει τὸ χωρίον 168,22 - 169,13 τοῦ Λέοντος, τοῦ διέφυγον ὅμως ὅσα πολὺ χαρακτηριστικώτερον καὶ σαφέστερον λέγει περὶ τοῦ προσδοκωμένου τέλους ὁ ἱστορικὸς ἐν 4,9-17. Ἀμφότερα τὰ χωρία ἐξετάζει καὶ ἑρμηνεύει ὁ P. Alexander, Historiens byzantins et croyances eschatologiques, Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines, τ. II, Βελιγράδιον 1964, σ. 5.

[6] Λέων Διάκ., σ. XVIII.

ὁποῖον ἀδεσμεύτως χαρακτηρίζει καὶ κρίνει πρόσωπα καὶ πράγματα. Οὕτως, ἡ πίστις του πρὸς τὸν Βασίλειον δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ ἐξετάζῃ ὑπὸ λίαν εὐνοϊκὸν φῶς τὰ πρόσωπα καὶ τὰς βασιλείας τῶν δύο σφετεριστῶν τῆς δυναστικῆς διαδοχῆς, Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ Ἰωάννου Τζιμισκῆ, ἰδίως τοῦ πρώτου [1], ἐνῷ ἀντιθέτως δὲν φοβεῖται νὰ κρίνῃ ἀμερολήπτως τὸν Ρωμανὸν τὸν Β', πατέρα τοῦ προστάτου του Βασιλείου [2]. Εὑρίσκεται ἀσφαλῶς ἐν δικαίῳ ὁ Wartenberg λέγων ὅτι ἥκιστα ἁρμόζει εἰς τὸν Λέοντα ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ αὐλικοῦ ἱστοριογράφου (Hofhistoriographer), τὸν ὁποῖον τοῦ προσῆψεν ὁ Fischer [3]. Ἑτέρα, τέλος, ἔνδειξις, δυστυχῶς οὐχὶ ἀπολύτως σαφής, περὶ τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ Λέοντος ἐκ τοῦ παλατίου καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως δύναται νὰ εὑρεθῇ ἐν τῇ ἐξιστορήσει τῆς ἐμφανίσεως κομήτου ἐν ἔτει 975. Κατὰ τὸν Λέοντα, ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης ὁ Τζιμισκῆς *«τὸ ἀσύνηθες τεράστιον κατιδὼν»* συνεκάλεσε *«τοὺς περὶ τὴν τῶν μετεώρων ἐσχολακότας..... παρατήρησιν»* διὰ νὰ τοῦ ἐξηγήσουν τί προοιωνίζει ἡ ἐμφάνισις τοῦ κομήτου. Οἱ κληθέντες σοφοί, οἱ ὁποῖοι ἡρμήνευσαν τὸ φαινόμενον ὡς προοιωνίζον νίκας καὶ μακροζωίαν καὶ τῶν ὁποίων ἡ πρόβλεψις ἐπέπρωτο ταχέως νὰ ἀποδειχθῇ ἀτυχής, ἦσαν *«Συμεώνης τε ὁ λογοθέτης καὶ μάγιστρος καὶ ὁ τῆς Νικομηδείας πρόεδρος Στέφανος, ἄνδρες τῶν τότε σοφῶν ὄντες ἐλλογιμώτεροι»* [4]. Δύναται μήπως ὁ τοιοῦτος χαρακτηρισμὸς νὰ σημαίνῃ ὅτι, καθ' ὃν χρόνον ἔγραφεν ὁ Λέων καὶ καθ' ὅσον ἐγνώριζεν, οἱ ἐν λόγῳ δύο ἐλλόγιμοι ἄνδρες εἶχον παύσει νὰ εὑρίσκωνται ἐν δράσει καὶ ἀκμῇ; Καὶ ὁ μὲν Συμεὼν ὁ λογοθέτης, ὁ γνωστότατος ὡς Μεταφραστής, εἶναι ὅλως ἀβέβαιον καὶ μᾶλλον ἀπίθανον νὰ ἔζη καθ' ὃν χρόνον ἔγραφεν ὁ Λέων [5]. Ὁ μητροπολίτης ὅμως Νικομηδείας Στέφανος γνωρίζομεν ὅτι εὑρίσκετο ἐν μεγίστῃ ἀκμῇ ἀπὸ τοῦ ἔτους 990 μέχρι καὶ τοῦ θανάτου του ἐν ἔτει 1011, ὢν σύμβουλος πατριαρχῶν, εὐνοούμενος τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου καὶ ἐν γένει προσωπικότης μεγάλου κύρους καὶ ἐξαιρέτου παιδείας [6]. Δὲν φαίνεται ἄλλως τε πιθανὸν ὅτι ὑπῆρξαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 975 καὶ 1011 δύο Στέφανοι μητροπολῖται Νικομηδείας ἀμφότεροι ὀνομαστοὶ λόγιοι.

---

[1] Ἐν τῷ ἐγκωμίῳ πρὸς τὸν Βασίλειον ὁ Λέων ἀποκαλεῖ ἀμφοτέρους τοὺς αὐτοκράτορας τούτους « *παρεγγράπτους* » (Ἰ. Συκουτρῆ, ἔνθ' ἀν., σ. 427,15).

[2] Λέων Διάκ., 6,8-10 καὶ 30,14-19.

[3] G. Wartenberg, Das Geschichtswerk des Leon Diakonos, Byz. Zeitschr., τ. 6 (1897), σ. 111.

[4] Λέων Διάκ., 168,10 - 169,7.

[5] Πρβλ. τὴν περὶ αὐτοῦ βιβλιογραφίαν ἐν H. G. Beck, ἔνθ' ἀν., σ. 571.

[6] I. Hausherr, ἔνθ' ἀν., σσ. LI - LVI. Περὶ τῶν ἔργων τοῦ Στεφάνου ὅρα H. G. Beck, ἔνθ' ἀν., σσ. 531 - 532. J. Darrouzès, Inventaire des épistoliers byzantins du Xe siècle, Revue des Études Byzantines, τ. XVIII (1960), σ. 119 καὶ Τοῦ αὐτοῦ, Épistoliers byzantins du Xe siècle, Paris 1960, σσ. 21 - 22.

Τί ἀπέγινεν ὁ Λέων μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς συγγραφῆς τῆς Ἱστορίας του; Πρέπει μήπως νὰ πιστεύσωμεν, ὡς λ.χ. οἱ Fischer [1] καὶ Krumbacher [2], ὅτι ὁ ἱστορικὸς εὗρεν « ein frühzeitiger Tod », προτοῦ δυνηθῇ νὰ συνεχίσῃ περαιτέρω τὸ ἔργον του, ὡς ἐσκόπευε; Βεβαίως ὄχι. Ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ μνεῖαι γεγονότων προγενεστέρων τοῦ 1000 ἀσφαλῶς δὲν συνιστᾷ ἐπαρκῆ λόγον διὰ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐπέζησε τοῦ ἔτους τούτου. Τὰ περὶ προώρου ἢ αἰφνιδίου θανάτου του οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ αὐθαίρετος εἰκασία. Ὀλιγώτερον αὐθαίρετος, νομίζομεν, θὰ ἦτο ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ὁ διάκονος Λέων ἐπέζησε καὶ ἀνῆλθεν εἰς ὑψηλότερα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα. Πράγματι τί εὐλογώτερον ἀπὸ τὴν σκέψιν ὅτι εἷς εὐπαίδευτος κληρικός, κινήσας μάλιστα τὴν προσοχὴν καὶ τὴν συμπάθειαν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ὑπηρετήσας ἐντὸς τοῦ παλατίου, τελικῶς ἀνῆλθεν εἰς τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα καὶ ἐστάλη διὰ νὰ ποιμάνῃ μητρόπολιν τῆς ἐπαρχίας; Ἔχομεν ἤδη ἀναφέρει ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ζ' ἐξέλεγεν ἀρχιερεῖς μεταξὺ τῶν ἀποφοίτων τοῦ Πανεπιστημίου [3]. Καὶ εἶναι ἐπίσης γνωστὸν ὅτι δι' ὅλης τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὰ γράμματα οὐδόλως ἐθεωρεῖτο εὐκαταφρόνητον προσὸν διὰ τὴν ἄνοδον εἰς ὑψηλὰ ἀξιώματα τῆς ἱερωσύνης. Δὲν φαίνεται πειστικὸν τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Darrouzès ὅτι « le titre de l'Histoire n'aurait pas gardé, dans la tradition, la seule titulature de diacre, si l'auteur avait accedé à l'episcopat » [4]. Ὡς εἴπομεν ἤδη εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὸ *«Λέοντος τοῦ Διακόνου»* ἔχει τεθῇ ἐν τῷ τίτλῳ τῆς Ἱστορίας ὑπὸ μεταγενεστέρου ἐκδότου ἢ ἀντιγραφέως, ἀγνοοῦντος τὰ κατὰ τὸν συγγραφέα καὶ ἐρειδομένου εἰς τὸ χωρίον περὶ τῆς ἐναντίον τῶν Βουλγάρων ἐκστρατείας [5]. Ἐξ ἄλλου δὲν ἀποκλείεται νὰ διετηρήθη ὁ τίτλος τὸν ὁποῖον ἔφερεν ὁ συγγραφεὺς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου. Ἐλλείψει συγκεκριμένων μαρτυριῶν ἀδυνατοῦμεν νὰ εἴμεθα ἀπολύτως βέβαιοι ὅτι

---

[1] W. Fischer, ἔνθ' ἀν., σ. 356.

[2] K. Krumbacher, ἔνθ' ἀν., σ. 266. Ἐπίσης G. Moravcsik, ἔνθ' ἀν., σ. 398, καὶ ἄλλοι.

[3] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 8, σημ. 3. Ὡσαύτως διὰ τοὺς διδάσκοντας ἐν τῇ Πατριαρχικῇ Ἀκαδημίᾳ ὅρα R. Browning, The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century, Byzantion, τ. XXXII (1962), σ. 168. Κατ' ἐκείνην περίπου τὴν περίοδον θὰ πρέπῃ νὰ ἐγένετο μητροπολίτης Μελιτηνῆς καὶ ὁ ποιητὴς Ἰωάννης Κυριώτης Γεωμέτρης. Τοῦτο γνωρίζομεν ἐκ ποιήματός του παραδοθέντος ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Σκυλίτζη (Κεδρηνός, II, σ. 378). Αἱ ἀντιρρήσεις ἐν προκειμένῳ τοῦ Darrouzès (Inventaire, ἔνθ' ἀν., σ. 120) εἶναι ὅλως ἀδικαιολόγητοι· πρβλ. F. Sheidweiler, Studien zu Johannes Geometres, Byz. Zeitschr., τ. 45 (1952), σ. 307 (Der Dichter ist Joh. Geometres, daran ist kein Zweifel).

[4] J. Darrouzès, Inventaire, ἔνθ' ἀν., σ. 121.

[5] Ὅρα ἀνωτέρω, σ. 12.

ὁ Λέων ἀνῆλθεν ἐν τέλει εἰς τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα. Ἐν τούτοις ὅσα λέγονται ἐν τῷ ἑπομένῳ κεφαλαίῳ καθιστοῦν τοῦτο πλέον ἢ πιθανόν.

II. Λέων ὁ Καρίας.

Ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη μεταξὺ τῶν ὀνομάτων διαφόρων βυζαντινῶν ἱστοριογράφων, τῶν ὁποίων τὸ ἔργον ἐγνώριζεν ὁ συγγραφεύς, μνημονεύεται καὶ τὸ ὄνομα *«ὁ Ἀσινὸς Λέων»*. Τὸ ἄγνωστον ἄλλοθεν ὄνομα τοῦτο ἐμφανίζεται ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ κατὰ λέξιν ἀντιγράψαντος τὸν Σκυλίτζην Κεδρηνοῦ ὑπὸ τὴν μορφὴν *«Λέων ὁ Καρίας»*[1]. Ὁ J. Goar ἐν τοῖς σχολίοις του εἰς Κεδρηνὸν ἐταύτισε τὸν ἐν λόγῳ ἱστοριογράφον Λέοντα πρὸς Λέοντα τὸν Γραμματικόν, ἱκανῶς συγχέων τὰ πράγματα[2], ἡ ἄποψις δὲ αὕτη εἶχεν ἐπικρατήσει ἐπ' ἀρκετόν[3]. Τοιαύτη ταύτισις εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδύνατος καὶ μόνον ἴσως διὰ τὸν λόγον ὅτι ὁ Λέων ὁ Γραμματικὸς ὑπῆρξεν ὁ ἀντιγραφεὺς καὶ ἐνδεχομένως ὁ διασκευαστὴς μιᾶς μορφῆς τῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα Συμεῶνος τοῦ Λογοθέτου παραδοθείσης χρονογραφίας[1] καὶ πάντως οὐχὶ συγγραφεὺς πρωτοτύπου ἱστορίας, οἷα τὰ συγγράμματα τὰ ἀναφερόμενα ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Σκυλίτζη[2]. Καθ' ὅσον γνωρίζομεν, πρῶτος ὁ ὁποῖος μετ' ἀρκετοῦ δισταγμοῦ συνεσχέτισε τὸν Λέοντα τῶν προοιμίων Σκυλίτζη καὶ Κεδρηνοῦ πρὸς τὸν Λέοντα τὸν Διάκονον ὑπῆρξεν ὁ E. de Muralt[3]. Ἔκτοτε ἡ ἄποψις ὅτι ὑπὸ τοὺς Λέοντας τῶν προοιμίων Σκυλίτζη καὶ Κεδρηνοῦ κρύπτεται ὁ ὁμώνυμος διάκονος ἱστορικὸς ἐπανελήφθη μετὰ ποικίλλοντος βαθμοῦ βεβαιότητος ὑπὸ πολλῶν μελετητῶν, ὡς οἱ F. Hirsch[4], W. Fischer[5], V. Vasilievskij[6], K. Krumbacher[7], J. B. Bury[8], M. Siuziumov[9], P. Alexander[10] καὶ P. Karyškovskij[11]. Ἀντιρρήσεις διετύπωσεν ὁ G. Wartenberg, ὁ ὁποῖος ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς θεωρίας του ὅτι οὐδεμία ὑπάρχει ἐξάρτησις τοῦ Σκυλίτζη ἐκ τοῦ Λέοντος τοῦ

---

[1] Κεδρηνός, I, 4,8.

[2] Τὰ σχόλια τοῦ J. Goar ἐδημοσιεύθησαν μετὰ χωριστῆς σελιδαριθμήσεως ἐν παραρτήματι τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ Κεδρηνοῦ ἐν τῇ Βυζαντίδι τῶν Παρισίων (1647)· ἡ ταύτισις ἐν σ. 27 = Bonn, II, σ. 749: «Λέων ὁ Καρίας grammaticus cognomine, Romanae classis dux». Πρόκειται περὶ συγχύσεως τοῦ Goar, ὁ ὁποῖος ἐνόμισεν ὅτι ὁ ἀναφερόμενος ἐν τῷ κολοφῶνι τοῦ Paris. gr. 1711 ἀντιγραφεὺς καὶ πιθανῶς διασκευαστὴς τῆς Χρονογραφίας τοῦ Συμεῶνος, Λέων ὁ Γραμματικός, ἔχει σχέσιν τινὰ πρὸς τὴν ὑποκάτω τοῦ κολοφῶνος ἐν τῷ αὐτῷ κώδικι σημείωσιν. Ἐν τῇ κτητορικῇ προφανῶς ταύτῃ σημειώσει, γεγραμμένῃ ἄλλως τε ὑφ' ἑτέρας χειρός, μνημονεύεται *«Λέων πρόεδρος καὶ δοὺξ τῶν Κιβυρραιωτῶν ὁ Τζικάνδυλος»*, πρόσωπον ὅλως ἄσχετον πρὸς τὸν ἀντιγραφέα. Ὁ Ph. Labbaeus (De Byzantinae historiae scriptoribus... ad omnes per orbem eruditos προτρεπτικόν, Paris 1648, σ. 45) ἐξέφρασεν ἐπιφυλάξεις τινὰς ἐπ' αὐτοῦ: «Leo Asianus dicitur Ioanni Curopalatae (sc. Σκυλίτζη) quem Cedrenus Leonem e Caria appellat. Sitne Leo ille Grammaticus continuator Historiae Theophanis... quamvis verisimillimum sit, non ausim tamen certo affirmare, donec accedat eruditiorum suffragium». Ὁ F. Combefis ἐν τῇ μερικῇ αὐτοῦ ἐκδόσει Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ ἐν τῇ Βυζαντίδι τῶν Παρισίων (1655), σ. 667, ἐπανέρχεται εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Goar: «Num is ipse fit cum meminit Cedrenus initio historiae Λέων ὁ Καρίας: conjectura non levis fuerit, cum ipsum Leonis nomen, tum quod alia, ac tantisper recentiori manu subjectum extat allatae subscriptioni in Regio Cod.: Λέων πρόεδρος καὶ δοὺξ Κιβυρραιωτῶν... Cibyra Plinio Cariae est; etsi aliis Phrygiae, quae sunt regiones vicinae». Ἀνασκευὴν τῶν αὐθαιρέτων τούτων συμπερασμάτων ὅρα ἐν F. Hirsch, Byzantinische Studien, Leipzig 1876, σσ. 90-91.

[3] Πρβλ. λ.χ. G. I. Vossius, De historicis Graecis libri IV, editio altera, Leyden 1651, σ. 383 (= ed. novissima, Frankfurt 1677, σ. 383 = ed. A. Westermann, Leipzig 1838, σ. 462). I. A. Fabricius, Bibliothecae Graecae, τ. VI, Hamburg 1726, σ. 380 (= ed. Ch. A. Harles, τ. VII, Hamburg 1801, σ. 713). G. Jöcher, Allgemeines Gelehrten Lexicon, τ. 2, Leipzig 1750, στ. 2372. L. J(oubert) ἐν Nouvelle Biographie Générale, τ. 30, Paris 1839, στ. 732 καὶ ἐπίσης U. Chévalier, Répertoire des sources historiques du Moyen Age. Bio-Bibliographie, τ. II, Paris 1907, στ. 2795.

[1] E. Patzig, Leo Grammaticus und seine Sippe, Byz. Zeitschr., τ. 3 (1894), σσ. 470-490. V. Vasilievskij, Khronika Logofeta na slavjanskom i grečeskom, Viz. Vrem., τ. II (1895), σσ. 119-140. D. Serruys, Recherches sur l'Epitomé, Byz. Zeitschr., τ. 16 (1907), σσ. 1-18. J. B. Bury, History of the Eastern Roman Empire, London 1912, σ. 456. A. P. Každan, Khronika Simeona Logofeta, Viz. Vrem., τ. XV (1959), σ. 127.

[2] Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ W. Fischer (ἔνθ' ἀν., σ. 376) ὅτι «der letztere (sc. Λέων ὁ Γραμματικὸς) hat ja eine Chronographie geschrieben, der Leon des Skylitzes aber nur eine einzelne Parthie der Geschichte» δὲν εἶναι ἀπολύτως στερεόν, ἀφοῦ καὶ οἱ ἀναφερόμενοι ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Σκυλίτζη Γεώργιος ὁ Μοναχὸς καὶ Θεοφάνης εἶναι συγγραφεῖς χρονογραφιῶν.

[3] E. de Muralt, Essai de Chronographie Byzantine pour servir à l'examen des annales du Bas-Empire et particulièrement des chronographes slavons de 395 à 1057, τ. I, St. Peterburgh 1855, σ. XXIV: «Léon diacre (Ἀσινὸς de Skyl. pour Ἀσιανός, ὁ Καρίας Cedr.?».

[4] F. Hirsch, ἔνθ' ἀν., σσ. 360, 361.

[5] W. Fischer, ἔνθ' ἀν., σ. 376.

[6] V. Vasilievskij, ἔνθ' ἀν., σ. 135, σημ. 2.

[7] K. Krumbacher, ἔνθ' ἀν., σ. 266.

[8] E. Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, ἐπιμελείᾳ J. B. Bury, τ. 5, London 1898, σ. 504.

[9] M. Siuziumov, ἔνθ' ἀν., σ. 112, σημ. 3.

[10] P. Alexander, Secular Biography at Byzantium, Speculum, τ. XV (1940), σ. 203, σημ. 2.

[11] P. Karyškovskij, ἔνθ' ἀν., σ. 47.

Διακόνου ἀποκρούει ἄνευ πολλῆς βασάνου τὴν τοιαύτην ταύτισιν[1]. Καὶ ὅσοι πάντως ἀπεδέχθησαν τὴν ταύτισιν ἔπραξαν τοῦτο χωρὶς νὰ ἐγκύψουν ἐπιμελέστερον εἰς τὸ ἐνδιαφέρον φιλολογικὸν πρόβλημα τὸ ὁποῖον προκύπτει ἐκ τῶν παραλλασσουσῶν μνειῶν τοῦ Λέοντος ἐν τοῖς προοιμίοις Σκυλίτζη καὶ Κεδρηνοῦ καὶ ἐκ τοῦ ὅλου θέματος τοῦ συσχετισμοῦ. Τοῦ συνθέτου τούτου προβλήματος ἐπιχειρεῖται κατωτέρω ἡ λύσις.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ μίτου εὑρίσκεται ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Σκυλίτζη. Ἁρμοδιωτέρα ἐξέτασις τοῦ ἐν λόγῳ προοιμίου δυσχεραίνεται ἐκ τοῦ λόγου ὅτι, ὡς γνωστόν, τὸ ὅλον γνήσιον κείμενον τῆς ἱστορικῆς συγγραφῆς τοῦ Σκυλίτζη παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτον[2]. Τὸ προοίμιον μόνον εἶναι γνωστὸν ἐξ ἑνὸς κώδικος, τοῦ Κοϊσλιανοῦ 136 (13ου αἰ.)[3], ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ B. de Montfaucon[4] καὶ ἀνατυπωθὲν ὑπὸ τοῦ I. Bekker ὑποσελιδίως ὑπὸ τὸ ἐν πολλοῖς ὅμοιον προοίμιον τοῦ Κεδρηνοῦ ἐν τῇ σειρᾷ τῆς Βόννης[5]. Ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς Ἱστορίας του ὁ Σκυλίτζης ἀπαριθμεῖ τὰ ὀνόματα προγενεστέρων ἱστορικῶν τῶν ὁποίων τὰ ἔργα διεξῆλθε πρὸ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἰδικοῦ του καὶ ἐπικρίνει τὴν μυθογραφίαν καὶ τὴν μεροληψίαν των ὑποσχόμενος νὰ ἀποφεύγῃ τοιαῦτα σφάλματα[6]. Τὸ προοίμιον ἴσως νὰ μὴ ἀποτελῇ μνη-

[1] G. Wartenberg, Leon Diakonos und die Chronisten, Byz. Zeitschr., τ. 6 (1897), σ. 302: « Zur Entscheidung derselben ist zunächst die Erwähnung eines Leon Καρίας oder Ἀσιανὸς [sic] in den Vorreden des Skylitzes und Kedrenos ganz Wertlos, einerseits wegen der Unzuverlässigkeit derartiger Angaben überhaupt, sodann weil es sehr zweifelhaft ist, welcher Leon hier gemeint ist ». Ὁμοίως ἐκφράζει ἀμφιβολίας καὶ ὁ A. P. Každan, Iz istorii vizantijskoi khronografii X v.: Istočniki Lva Diakona i Skilitsy dlia istorii tretei četverti X stoletija, Viz. Vrem., τ. XX (1962), σ. 116.

[2] Οἱ λόγοι τοῦ K. Krumbacher (ἔνθ' ἀν., σ. 368) ἐπὶ τῇ ἀναγγελίᾳ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Σκυλίτζη ὑπὸ τοῦ J. Seger ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν: « Möge sie noch in diesem Jahrhundert das Licht der Welt erblicken! ».

[3] Ὁ κῶδιξ κατὰ τὸν R. Devreesse (Le fonds Coislin, Paris 1945, σ. 127) εἶναι τοῦ 12ου αἰ., ἀλλὰ τὰ πρῶτα φύλλα, ὅπου καὶ τὸ προοίμιον, εἶναι συμπλήρωσις τοῦ 13ου αἰῶνος.

[4] B. de Montfaucon, Bibliotheca Coisliana, olim Segueriana, Paris 1715, σσ. 207-208.

[5] Κεδρηνός, I, σσ. 3-5.

[6] Αὐτόθι, σ. 5: «*Ἡμεῖς δέ..... τὰς τῶν ἄνωθεν λεχθέντων συγγραφέων* (OV: *συγγραφεῖσας* C) *ἱστορίας ἐπ' ἀκριβὲς ἀναλεξάμενοι* (O: *ἐς τἀκριβὲς ἱστορίας ἀναλεξάμενοι* V: *ἀναμαξάμενοι* C) *καὶ τὰ ἐμπαθῶς ἢ καὶ πρὸς χάριν λεχθέντα ἀποδιοπομπήσαντες καὶ τὰς διαφορὰς καὶ* (τὰς add. V) *διαφωνίας παρέντες, ἀποξέσαντες καὶ ὅσα ἐγγὺς εὕρομεν τοῦ μυθώδους, τὰ δὲ εἰκότα καὶ ὁπόσα μὴ τοῦ πιθανοῦ ἀπέπιπτε* (O: *ἐξέπιπτεν* V: *ὁπόσα τοῦ πιθανοῦ μὴ ἀπέπιπτε* C) *συλλεξάμενοι, προσθέντες δὲ καὶ ὁπόσα ἀγράφως ἐκ παλαιῶν ἀνδρῶν ἐδιδάχθημεν καὶ ὑφ' ἓν ἐπιδρομάδην συνθέμενοι, τοῖς μεταγενεστέροις καταλελοίπαμεν τροφὴν (τρυφήν?)* ». Ἐλάβομεν ὑπ' ὄψιν τὰς καλυτέρας γραφὰς τῶν χειρογράφων τῆς Ἀχρίδος (O) καὶ τῆς Βιέννης (V) (ὅρα κατωτέρω, σ. 20, σημ. 1). C = Κοϊσλιανὸς 136.

μεῖον πρωτοτύπου ἱστορικῆς σκέψεως, ἀναμφιβόλως ὅμως εἶναι πολυτιμοτάτη πηγὴ εἰδήσεων περὶ τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας, ἐὰν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ συγγραφαὶ ἐνίων ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ μνημονευομένων ἱστορικῶν δὲν ἔχουν περισωθῆ. Πρὸς πληρεστέραν διασάφησιν τοῦ ὅλου θέματος παραθέτομεν κατωτέρω τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων κατὰ σειράν, ὡς ἀναφέρονται ἐν τοῖς προοιμίοις:

Σκυλίτζης	Κεδρηνός
1. *ὁ μοναχὸς Γεώργιος καὶ σύγκελλος χρηματίσας Ταρασίου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου*	1. *ὁ μοναχὸς Γεώργιος καὶ σύγκελλος*
2. *ὁ ὁμολογητὴς Θεοφάνης καὶ τοῦ Ἀγροῦ ἡγούμενος*	2. *ὁ ὁμολογητὴς Θεοφάνης*
3. *ὁ Σικελιώτης διδάσκαλος*	3. *ὁ Σικελιώτης*
4. *ὁ καθ' ἡμᾶς ὕπατος τῶν φιλοσόφων καὶ ὑπέρτιμος ὁ Ψελλὸς*	4. *ὁ ὑπέρτιμος Ψελλὸς*
5. *ὁ Δαφνοπάτης Θεόδωρος*	5. *ὁ Δαφνοπάτης Θεόδωρος*
6. *ὁ Νικήτας ὁ Παφλαγὼν*	6. *Νικήτας ὁ Παφλαγὼν*
7. *Ἰωσὴφ Γενέσιος καὶ*	
	καὶ οἱ λοιποὶ Βυζάντιοι
8. *Μανουὴλ οἱ Βυζάντιοι*	
9. *Νικηφόρος ὁ διάκονος ὁ Φρὺξ*	7. *Νικηφόρος διάκονος ὁ Φρὺξ*
10. *ὁ Ἀσινὸς Λέων*	8. *Λέων ὁ Καρίας*
11. *Θεόδωρος ὁ τῆς Σίδης γενόμενος πρόεδρος*	9. *Θεόδωρος ὁ Σίδης*
12. *ὁ τούτου ἀνεψιὸς καὶ ὁμώνυμος ὁ τῆς ἐν Σεβαστείᾳ καθηγησάμενος ἐκκλησίας*	10. *ὁ τούτου ὁμώνυμος Σεβαστείας*
13. *Δημήτριος ὁ τῆς Κυζίκου*	11. *ὁ Κυζίκου Δημήτριος*
14. *ὁ μοναχὸς Ἰωάννης ὁ Λυδὸς*[1]	12. *ὁ μοναχὸς Ἰωάννης*
	13. *ὁ πρωτοβεστιάριος Ἰωάννης ὁ Θρακήσιος*

[1] Ἐκ τῶν ἱστοριογράφων τούτων μόνον τῶν ὑπ' ἀριθ. 1, 2, 4 καὶ 7 τὰ ἔργα ἔχουν περισωθῆ· ἴσως καὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 6, ἐὰν ἡ ἀναφορὰ ὑπονοῇ τὸν Βίον τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου (οὕτω π.χ. ἐκλαμβάνεται ὑπὸ τῶν F. Hirsch, ἔνθ' ἀν., σ. 361, P. Alexander, ἔνθ' ἀν., σ. 196, σημ. 3 καὶ R. J. H. Jenkins, ἔνθ' ἀν., σ. 19). Διὰ τὸν Σικελιώτην ὅρα K. Krumbacher, ἔνθ' ἀν., σσ. 286-288. Ὁ Θεόδωρος Δαφνοπάτης ἴσως εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ τελευταίου βιβλίου τῆς Συνεχείας τοῦ Θεοφάνους (πρβλ. V. Latyšev, Dve retsi Theodora Dafnopata, St. Petersburg 1910 (Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik, 59), σσ. XII-XVII. M.

Ἡ παράθεσις τῆς σειρᾶς τῶν ὀνομάτων καθιστᾶ ἀπολύτως σαφὲς ὅτι τὸ προοίμιον τοῦ Κεδρηνοῦ ἀποτελεῖ ἁπλῆν σύντμησιν τοῦ προοιμίου τοῦ Σκυλίτζη. Αἱ ὑπάρχουσαι διαφοραὶ εἶναι ἀσήμαντοι καὶ δύνανται εὐκόλως νὰ ἑρμηνευθοῦν. Π.χ. οὐδόλως ἐκπλήσσει ἡ ἐπιπρόσθετος μνεία Ἰωάννου τοῦ Θρακησίου παρὰ Κεδρηνῷ, ἀφοῦ ὁ ἐν λόγῳ Ἰωάννης εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Σκυλίτζης, τὸν ὁποῖον ὁ Κεδρηνὸς ἀντιγράφει κατὰ λέξιν εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἱστορίαν του. Δέον ἐπίσης νὰ θεωρῆται βέβαιον ὅτι ὑπὸ τὰς λέξεις *«καὶ οἱ λοιποὶ Βυζάντιοι»* παρὰ Κεδρηνῷ κρύπτονται οἱ Γενέσιος καὶ Μανουὴλ τοῦ Σκυλίτζη. Διὰ τοὺς ὑπολοίπους ἱστοριογράφους ὑπάρχει πλήρης ἀντιστοιχία μεταξὺ Σκυλίτζη καὶ Κεδρηνοῦ. Μοναδικὴ ἐξαίρεσις εἶναι ὁ Λέων, διὰ τὸν ὁποῖον ὑπάρχει ἡ δυσεξήγητος παραλλαγὴ ὡς πρὸς τὴν προσηγορίαν. Οὐδεμία ὅμως χωρεῖ, νομίζομεν, ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου. Διατί λοιπὸν ἡ διάφορος προσηγορία; Προτοῦ δοθῇ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο εἶναι ἀναγκαία ἡ διερεύνησις τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς ἀκριβοῦς σημασίας ἑκατέρας τῶν προσηγοριῶν.

Κατ᾽ ἀρχὴν πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ ἀρχαιότερα τῶν χειρογράφων τοῦ Σκυλίτζη ἀντὶ *«Ἀσινὸς»* παραδίδουν τὴν γραφὴν *«ἀσιανός»*, ἡ ὁποία διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ μόνον θὰ ἔδει νὰ προτιμηθῇ [1]. Ἐν τούτοις θὰ

Siuziumov, Ob istoričeskom trude Theodora Dafnopata, Viz. Obozrenie, τ. 2 (1916), σσ. 295 - 302. S. P. Šestakov, K voprosu ob avtore Prodolženija Feofana, Deuxième Congrès International des Études Byzantines, Βελιγράδιον 1929, σ. 35 κ ἑξ. H. G. Nickles, The Continuatio Theophanis, Proceedings of the American Philological Association, τ. 68 (1937), σσ. 221 - 227. R. J H Jenkins, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 19. A. P. Każdan, Iz istorii vizantijskoi khronografii X v.: O sostave tak nazyvaemoj « Khroniki Prodolžateli Feofana », Viz Vrem., τ. XIX (1961), σσ. 80, 90). Ὁ Μανουὴλ μνημονεύεται ὡς συγγραφεὺς τῆς ἱστορίας τῶν ἐκστρατειῶν τοῦ Ἰωάννου Κουρκούα (Θεοφ. Συνεχ., 427,20-21, 428,1-2). Ὁ Σεβαστείας Θεόδωρος (περὶ τοῦ ὁποίου ὅρα κατωτέρω) καὶ ὁ Κυζίκου Δημήτριος (περὶ τοῦ ὁποίου ὅρα H. G. Beck, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 532 καὶ J. Darrouzès ἐν Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques (= DHGE), τ. 14 (1960), στ. 208 - 210) εἶναι γνωστοὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν. Οἱ ὑπ᾽ ἀριθ. 9, 11 καὶ 14, καθ᾽ ὅσον ἠδυνήθημεν νὰ ἐξακριβώσωμεν, δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστοί.

[1] Τὴν γραφὴν *« ἀσιανὸς »* παραδίδει τὸ χειρόγραφον ὑπ᾽ ἀριθ. 79 τῆς μητροπόλεως Ἀχρίδος ἀντιβληθὲν ὑπὸ Th. Uspenskij, Okhridskaja rukopis Ioanna Kuropalata Skilitsy, Izvestija Russkago Arkheologičeskago Instituta v Konstantinopol, τ. 4, 2 (1899), σ. 3. Ὁ Uspenskij (σ. 2) τοποθετεῖ τὴν γραφὴν τοῦ χειρογράφου εἰς τὸν 11ον αἰῶνα, θεωρεῖ δηλ. τοῦτο σύγχρονον τοῦ συγγραφέως· ἡ χρωμολιθογραφία σελίδος του ἔναντι τῆς σ. 8 δὲν ἐπιβεβαιοῖ τοσοῦτον ὑψηλὴν χρονολόγησιν. *« Ἀσιανὸς »* παραδίδει ἐπίσης καὶ ὁ Vindob. hist. Gr. 35 (12ου αἰ.), τὸν ὁποῖον ἀντέβαλεν ὁ C. de Boor, Zu Johannes Skylitzes, Byz. Zeitschr., τ. 13 (1904), σ. 362, σημ. 1. Τέλος, τὴν αὐτὴν γραφὴν φαίνεται ὅτι παραδίδει καὶ ὁ Vatic. Gr. 161 (13ου αἰ.), ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τῆς λατινικῆς ἀποδόσεως (Leo Asia-

ἦτο ἴσως ἀσύνετος ἡ προτίμησις μιᾶς τῶν γραφῶν ἄνευ προσφυγῆς εἰς ἅπαντα τὰ χειρόγραφα τοῦ Σκυλίτζη. Δὲν πρέπει ὅλως νὰ ἀποκλεισθῇ τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι ὁ Σκυλίτζης ἀρχικῶς ἔγραψεν *«Ἀσινός»*, τὸ ὁποῖον καὶ εἶναι ἡ lectio difficilior καὶ εὐκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ διορθωθῇ εἰς τὸ κοινότερον *«Ἀσιανός»*. Ὡς θὰ δειχθῇ κατωτέρω, ἀμφότεραι αἱ γραφαὶ αὗται δύνανται νὰ ὑποστηριχθοῦν μετὰ πιθανότητος. Ἀμφότεραι ἔχουν τὴν αὐτὴν περίπου σημασίαν καί, πρᾶγμα σπουδαιότερον, ἀμφότεραι ἐνισχύουν τὴν ταύτισιν τοῦ Ἀσι(α)νοῦ Λέοντος πρὸς Λέοντα τὸν Διάκονον.

Ἡ γραφὴ *«Ἀσινὸς»* τοῦ Κοϊσλιανοῦ κώδικος 136 παρέσχε πράγματα λόγῳ τοῦ ἀσαφοῦς τῆς σημασίας της καὶ ὑπὸ πολλῶν μελετητῶν διωρθώθη ἐπὶ τὸ ἁπλούστερον εἰς *«Ἀσιανὸς»* ἢ ἐθεωρήθη συνώνυμόν του [1]. Καθ᾽ ὅσον γνωρίζομεν ὅμως, ὁ τύπος *«Ἀσινὸς»* οὐδέποτε ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τοὺς κλασσικοὺς ἢ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὡς συνώνυμον τοῦ *Ἀσιάτης* ἢ *Ἀσιανός* [2]. Ἐφ᾽ ὅσον ἤθελεν ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ γραφὴ *«Ἀσινὸς»* στηρίζεται καλύτερον ὑπὸ τῆς χειρογράφου παραδόσεως, τότε εἶναι βέβαιον ὅτι πρόκειται περὶ ἐθνικοῦ ἐπιθέτου σχηματισθέντος ἐκ τοπωνυμίου καὶ τῆς καταλήξεως *-ηνός*. Ὁμοίως παραγόμενα ἐθνικὰ καὶ ἐκ τούτων προερχόμενα οἰκογενειακὰ ἐπώνυμα ἦσαν κοινότατα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους [3]. Ἐν τῇ ὑπὸ συζήτησιν περιπτώσει τὸ *«Ἀσινός»* [4], ἂν καὶ θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ἐκλη-

nus) τοῦ I. B. Gabius (Historiarum Compendium... a Ioanne Curopalatae Scilizzae... conscriptum... e Graeco in Latinum conuersum, Venetiis 1570, σ. 1), ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποίησε τὸν Βατικανὸν κώδικα (πρβλ. C. de Boor, Weiteres zur Chronik des Skylitzes, Byz. Zeitschr., τ. 14 (1905), σ. 418).

[1] Μόνον ὁ B. de Montfaucon (ἔνθ᾽ ἀν, σ. 208), ἀδιαφορῶν διὰ τὸ φαιδρὸν τῆς ἐκλατινίσεως τοῦ *« Ἀσινός »*, μεταγλωττίζει ἐπακριβῶς: « Leo Asinus ».

[2] Ἐπίσης *Ἀσιαῖος, Ἀσιεὺς* καὶ *Ἄσιος* (πρβλ. Στέφανον Βυζάντιον, ἐν λ. *Ἀσία*). Παρὰ Βυζαντινοῖς ἐν εὐρυτέρᾳ χρήσει τὸ *«Ἀσιανός»*· πρβλ. λ.χ. Βρυέννιον, 74,22, Ζωναρᾶν, III, 714,11 κ.ἄ. E. A. Sophokles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, ἐν λ. *Ἀσιανός*.

[3] H. Moritz, Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten, Programm des Kais. Humanistisches Gymnasium in Landshut, 1898, II, σσ. 39 - 40· πρβλ. καὶ τὴν βιβλιοκρισίαν τοῦ Σ. Παπαδημητρίου ἐν Viz. Vrem., τ. V (1898), σ. 729.

[4] Τὸ *«Ἀσινὸς»* τίθεται μεταξὺ ἄρθρου καὶ ὀνόματος, ἀκριβῶς ὡς καὶ τὸ *«Δαφνοπάτης»*, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ μοναδικὸν ἐπώνυμον ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Σκυλίτζη· ἀντιθέτως ὅπου ὑπάρχει ἐθνικὸν (Νικήτας, Ἰωσήφ, Μανουήλ, Ἰωάννης) τοῦτο μετὰ τοῦ ἄρθρου ἕπεται τοῦ ὀνόματος. Τοιοῦτο πάντως ἐπώνυμον, καθ᾽ ὅσον ἠδυνήθημεν νὰ ἐξακριβώσωμεν, δὲν μαρτυρεῖται κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν. Ὁ Σ. Παπαδημητρίου, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 279, χωρὶς οὐδαμοῦ νὰ παραπέμπῃ, συγκαταριθμεῖ μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν ἐπωνύμων τῶν παραγομένων ἐξ ἐπιθέτων, οἷον *Χλωρός, Σκληρός, Βαρὺς* κ.ἄ, καὶ τὸ *Ἄσινος* (sic), πιθανῶς σχετίζων τοῦτο πρὸς τὸ *ἀσινής*, ἂν καὶ τύπος *ἄσινος* εἶναι ἀμάρτυρος. Τὸ ἐπώνυμον τοῦτο οὐδαμοῦ εὕρομεν μαρτυρούμενον καὶ πιθανώτατα ὁ Παπαδημητρίου εἶχε κατὰ νοῦν ἐν προκειμένῳ τὸ *Ἀσι-*

φθῇ ὡς ἐπώνυμον, εἶναι, πιστεύομεν, ἐθνικὸν παραγόμενον ἐκ τοῦ τοπωνυμίου *Ἄσ(σ)ος* ἢ κατ' ἄλλους *Ἀσ(σ)ός*[1].

Ἐκ τῶν πόλεων αἱ ὁποῖαι ἔφερον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ ὄνομα Ἄσ(σ)ος ἢ Ἀσ(σ)ὸς γνωστοτέρα εἶναι ἡ Ἄσσος τοῦ Ἑλλησπόντου, ἡ ὁποία μαρτυρεῖται καὶ ὑπῆρξεν ἕδρα ἐπισκοπῆς κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν[2]. Κατὰ τὸν Στέφανον τὸν Βυζάντιον ὑπῆρχον ἄλλαι τρεῖς ὁμώνυμοι πόλεις, ἄγνωστοι ἄλλοθεν, ἐν Λυδίᾳ, Ἠπείρῳ[3] καὶ Κρήτῃ[4]. Τὸ *«Ἀσινὸς»* τοῦ Σκυλίτζη πρὸς οὐδεμίαν τῶν ἀνωτέρω πόλεων πιστεύομεν ὅτι σχετίζεται, συνδυάζεται ὅμως ἄριστα μετ' ἄλλης μαρτυρίας τοῦ Στεφάνου ὅτι Ἄσσος ὡσαύτως ἐκαλεῖτο *«λειμὼν ἐν τῷ Κιλβιανῷ πεδίῳ τῆς Λυδίας περὶ τὸν Καΰστριον ποταμόν»*[5]. Ὁ *«λειμὼν»* οὗτος εἶναι βεβαίως ὁ μνημονευόμενος ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου (Ἰλ. II 461) *Ἄσιος λειμών*:

Ἀσίῳ ἐν λειμῶνι, Καϋστρίου ἀμφὶ ῥέεθρα.

νὸς τοῦ Σκυλίτζη. Ἐν W. Regel - E. Kurtz - B. Korablev, Actes de Philothée. Παράρτημα τοῦ τ. 20 (1913) τῶν Viz. Vrem., σ. 30,97-98, ἀπαντᾷ μεταξὺ τῶν παροίκων τῆς μονῆς ἐν Λήμνῳ καὶ *«χήρα ἡ τοῦ Ἀσήνου»*. Τὸ ὄνομα τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐν Index des noms propres (σ. 42) ἐμφανίζεται ὡς «*Ἀσήνης*, ὁ», πιθανώτατα παρανεγνώσθη ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *«Ἀσάνου»*. Τὸ *Ἀσάνης* εἶναι ἐπώνυμον συχνότατα ἀπαντώμενον ἐν τοῖς Ἀθωνιτικοῖς ἐγγράφοις: πρβλ. π.χ. W. Regel - E. Kurtz - B. Korablev, Actes de Zographou. Παράρτημα τ. 13 (1907) τῶν Viz. Vrem., σ. 125,15: τοπωνύμιον *«εἰς τοῦ Ἀσάνου»* (συχνότερον ἡ γενικὴ τοῦ ἐξελληνισθέντος βουλγαρικοῦ τούτου ἐπωνύμου εἶναι *Ἀσάνη*· πρβλ. π.χ. J. Bombaire, Actes de Xéropotamou, Paris 1964, σσ. 190, 192, 193, 212).

[1] Δι' ἀναλόγους σχηματισμοὺς πρβλ. F. Dornseiff, Rückläufiges Wörterbuch der Griechischen Eigennamen, ausgearb. von B. Hansen, Berlin 1957, σσ. 269 - 271 (*Ἀβυδηνός, Περγαμηνός, Βοσπορηνός, Κυζικηνὸς κ.ἄ.*). Κατὰ τὸν Στέφανον τὸν Βυζάντιον, ἐν λ. *Ἄσσος*, ὁ ἐξ Ἄσσου καταγόμενος ἐκαλεῖτο *Ἄσσιος* ἢ *Ἀσσεύς*. Παρατηρητέον ὅτι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὁ ἐξ Ἰασοῦ τῆς Καρίας ἐκαλεῖτο *Ἰασίτης*, ὁπόθεν καὶ τὸ γνωστὸν βυζαντινὸν ἐπώνυμον (πρβλ. K. Ἀμάντου, Ἰασίτης - Διασίτης, Ἑλληνικά, τ. 3 (1930), σσ. 208 - 209 καὶ V. Laurent, αὐτόθι, σσ. 529 - 531).

[2] Πρβλ. V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin, ἔνθ' ἀν., σσ. 193 - 196, ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία.

[3] Στέφ. Βυζ., ἐν λ. *Ἄσσος*. Τὸ *«Λυδίας»* ἀποτελεῖ νεωτέραν φιλολογικὴν διόρθωσιν ἀντὶ τοῦ *«Λυκίας»*, τὸ ὁποῖον παραδίδεται ὑπὸ τοῦ συνόλου τῶν χειρογράφων. Πρβλ. κατωτέρω, σ. 23, σημ. 2.

[4] Αὐτόθι, ἐν λ. *Ἀσός*. Ἐκ τῆς Κρητικῆς ταύτης Ἀσοῦ ἕλκει πιθανώτατα τὴν καταγωγὴν τὸ ὄνομα τοῦ χωρίου *Ἀσῖτες* (πρβλ. *Ἰασίτης*) τῆς ἐπαρχίας Μαλεβυζίου τοῦ νομοῦ Ἡρακλείου, τὸ ὁποῖον ὁ Σ. Ξανθουδίδης (Χάνδαξ - Ἡράκλειον. Ἱστορικὰ σημειώματα, β' ἔκδ. ἐπιμελείᾳ Σ. Ἀλεξίου, Ἡράκλειον 1964, σ. 28) συνέδεε πρὸς τὴν μικρασιατικὴν Ἄσσον. Πρβλ. ἐπίσης καὶ τὴν κώμην Ἄσσον τῆς Κεφαλληνίας, καθὼς καὶ τὸ τοπωνύμιον *Ἄσσα* (Στέφ. Βυζ., ἐν λ.).

[5] Στέφ. Βυζ., ἐν λ. *Ἄσσος*. Περὶ τῆς ἀκριβείας τῆς τοιαύτης μαρτυρίας τοῦ Στεφάνου ἔχουν ἐκφρασθῆ ἀμφιβολίαι. Οὕτως, ὁ ἐκ τῶν σχολιαστῶν τοῦ Στε-

Περὶ τούτου διεξοδικώτερον γράφει ὁ Στράβων: *«ἀπὸ δὲ τριάκοντα σταδίων τῆς Νύσης ὑπερβᾶσι Τμῶλον τὸ ὄρος τὴν Μεσωγίδα ἐπὶ τὰ πρὸς νότον μέρη καλεῖται τόπος Λειμών..... τοῦτον δὲ τὸν λειμῶνα ὀνομάζειν τὸν ποιητὴν ὅταν φῇ*

Ἀσίῳ ἐν λειμῶνι

δεικνύντες Καϋστρίου καὶ Ἀσίου τινὸς ἡρῷον καὶ τὸν Κάυστρον πλησίον ἀπορρέοντα»[1].

Κατὰ ταῦτα *Ἄσιος λειμών*, *Ἄσσος* ἢ *Λειμὼν* ἐκαλεῖτο περιοχὴ παρὰ τὸν Τμῶλον καὶ τὰς πηγὰς τοῦ Καΰστρου, ἀναμφιβόλως ἐγγὺς ἢ πέριξ τῆς γενετείρας τοῦ Λέοντος Καλόης. Ἐνδιαφέρουσα, ἀλλ' ἥκιστα ἀσφαλὴς καὶ πιθανώτατα ὀφειλομένη εἰς σύγχυσιν, εἶναι καὶ ἡ ἄλλη μαρτυρία τοῦ Στεφάνου ὅτι καὶ πόλις Ἄσσος ὑπῆρχεν ἐν Λυδίᾳ[2]. Τὸ *«Ἀσινὸς»* τοῦ Σκυλίτζη, τὸ ὁποῖον δέον νὰ ὀρθογραφῆται *«Ἀσσηνὸς»* ἢ *«Ἀσηνός»*, θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποτελέσῃ τεκμήριον περὶ ὑπάρξεως τοπωνυμίου *Ἄσσος* ἐν Λυδίᾳ παρὰ τὰς ἐκφρασθείσας σχετικῶς ἀμφιβολίας[3]. Δέον νὰ ὑπομνησθῇ ἐνταῦθα ὅτι ὁ Σκυλίτζης ἀσφαλῶς ἐγνώριζεν ἄριστα τὴν γεωγραφίαν καὶ τὸ τοπωνυμικὸν τῆς περὶ τὴν Ἔφεσον περιοχῆς, ἀφοῦ, κατὰ τὴν προμνημονευθεῖσαν μαρτυρίαν τοῦ Κεδρηνοῦ, οὗτος ἦτο Θρακήσιος, εἶχε δηλονότι γεννηθῆ ἐν

φάνου A. Berkelius (Stephanus Byzantinus, cum annotationibus L. Holstenii, A. Berkelii et Th. de Pinedo, Leipzig 1825, τ. III, σ. 386) γράφει τὰ ἑξῆς: «secundum nostrum iste campus Ἄσος [sic] erat appellatus; verum committit hoc loco μνημονικὸν ἁμάρτημα: in antecedentibus enim de illo mentionem fecit, eum nuncupando Ἄσσιον [sic] λειμῶνα». Πρβλ. ὁμοίως L. Bürcher, Ἄσιος λειμών, R.E., 2, 2 (1896), στ. 1606 (ein Fehler) καὶ V. Georgiev, Vorgriechische Sprachwissenschaft, Sofia 1945 (Godišnik na Sofiiskija Universitet. Istoriko - Filologičeski Fakultet, XLI), σ. 196 (falsche Rückbildung... tatsächlich nicht existiert) καὶ 230· ἐπίσης Τοῦ αὐτοῦ, Die altgriechischen Flussnamen, Izsledvanija v čest na Akad. Dimitr Dečev po slučai 80 godišniata mu, Sofia 1958, σσ. 11 - 12 (falsche Rückbildung).

[1] Στράβων, XIV, 650· ὅρα ἐπίσης καὶ XIII, 627. Πρβλ. καὶ G. Wrede, Λειμών, R.E., τ. 12 (1925), στ. 1862 καὶ Διονύσιον Περιηγητήν, στ. 836 - 838 (Geographi Graeci Minores (= GGM), ἔκδ. C. Müller, τ. II, Paris 1882, σ. 155):

Πολλοὶ γὰρ λειμῶνες ἐν Ἀσίδι τηλεθόωσιν,
ἔξοχα δ' ἀμπεδίον Μαιάνδριον, ἔνθα Καΰστρου,
ἥσυχα καχλάζοντος ἐπιρρέει ἀγλαὸν ὕδωρ.

[2] Πιστεύεται ὅτι ἐν προκειμένῳ ὁ Στέφανος ἐκ συγχύσεως τοποθετεῖ ἐν Λυδίᾳ τὴν Ἄσσον τῆς Αἰολίδος παρ' Ἑλλησπόντῳ (σημειωτέον, πάντως, ὅτι τὰς δύο πόλεις σαφῶς διαχωρίζει ἐν λ. *Ἄσσος*). Πρβλ. Stephanus Byzantinus cum annotationibus, ἔνθ' ἀν., τ. II, σσ. 114 - 115 (L. Holstenius), τ. IV, σσ. 201 - 202 (Th. de Pinedo) καὶ W. Pape - G. E. Benseler, Wörterbuch der Griechischen Eigennamen, Braunschweig 1884, ἐν λ. *Ἀσσός*.

[3] Πρβλ. προηγουμένην σημείωσιν καὶ σ. 22, σημ. 5.

τῷ θέματι τῶν Θρᾳκησίων, τὸ ὁποῖον περιελάμβανε μεταξὺ ἄλλων τὴν Ἔφεσον, τὸ Κελβιανὸν πεδίον, τὴν Καλόην καὶ τὴν Ἄσσον. Οὐδόλως λοιπὸν θὰ ἐφαίνετο περίεργον ὅτι ἀποκαλεῖ τὸν Λέοντα οὐχὶ ἐκ τῆς γενετείρας του Καλόης Καλοηνόν, ἀλλ' Ἀσσηνὸν ἐκ τῆς πλησιεστάτης πρὸς τὴν Καλόην περιοχῆς τῆς Ἄσσου.

Ἡ ἀκριβὴς σημασία τῆς ἑτέρας καὶ πιθανωτέρας, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, γραφῆς *«Ἀσιανός»* εἶναι ἐπίσης ἀνάγκη νὰ διευκρινηθῇ. Κατὰ μαρτυρίαν πάλιν τοῦ Στεφάνου, *Ἀσία* ἐκαλεῖτο ἄλλη λυδικὴ πόλις πλησίον τοῦ Τμώλου[1]. Κατὰ πόσον τοῦτο ἀληθεύει, δὲν εἶναι βέβαιον[2]. Βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι τὸ τοπωνύμιον τοῦτο σχετίζεται πρὸς τὰ ὁμόρριζα *Ἄσιος* καὶ *Ἄσ(σ)ος*, καθὼς καὶ πρὸς τὴν *Ἀσιάδα φυλὴν* τῶν Σάρδεων, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος[3]. Τὸ λυδικὸν τοπωνύμιον *Ἀσία*, πιθανώτατα ἀναγόμενον εἰς ἐποχὴν προελληνικήν, σὺν τῷ χρόνῳ ἐπεξετάθη καὶ ἤδη ἐνωρὶς ἤρχισε νὰ δηλοῖ ὁλόκληρον τὴν ἤπειρον[4], χωρὶς ἐν τούτοις μέχρι καὶ τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων νὰ ἀπολέσῃ τὴν ἀρχικὴν στενὴν σημασίαν του. Οὕτως, Ἀσία ἐκαλεῖτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ παρὰ Βυζαντινοῖς ἡ ἤπειρος ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἡ Μικρὰ Ἀσία, εἰδικώτερον δὲ ἡ περὶ τὴν Ἔφεσον περιοχή[5].

---

[1] Στέφ. Βυζ., ἐν λ. *Ἀσία*. Ἐτυμολογικὸν Μέγα, ἐν λ. *Ἀσιᾶτις*.

[2] Πρβλ. L. Bürchner, Asia, R.E., τ. 2, 2 (1896), στ. 1562.

[3] Ἡρόδοτος, IV, 45.

[4] Στέφ. Βυζ., ἐν λ. *Ἀσία: «πόλις παρὰ τῷ Τμώλῳ.... διὸ [καὶ Ἀσιὰς ἐκλήθη* secl. Meineke] *καὶ Ἀσία ἡ ἤπειρος»*. Πρβλ. καὶ W. Ruge, Asia, R.E., τ. 2, 2 (1896), στ. 1533 - 1534. E. Boisacq, Dictionnaire Etymologique de la langue grecque, Heidelberg 1950⁴, ἐν λ. *ἄσις*. Διὰ μυθολογικὰς καὶ ἄλλας ψευδοετυμολογικὰς παραγωγὰς τῆς λέξεως *Ἀσία*, ὅρα Σχόλια εἰς Ὁμήρου Ἰλιάδα ἐν στ. II, 461. Ἐτυμ. Μέγα ἐν λλ. *Ἀσία* καὶ *Ἀσίῳ ἐν λειμῶνι*. Ἀγαθήμερον, 4,8-10 (GGM, II, σ. 472). Ἰωάννην Μαλάλαν, 109,4-8. Εὐσταθίου Σχόλια εἰς Ἰλιάδα (I, 205) καὶ εἰς Διονύσιον Περιηγητὴν (GGM, II, σσ. 264, 333). Ἀνωνύμου Σχόλια εἰς Διονύσιον Περιηγητὴν (GGM, II, σ. 452). Τζέτζη Σχόλια εἰς Λυκόφρονα, ἔκδ. E. Scheer, II, σ. 362 καὶ Κεδρηνόν, I, 229,9-13. Συγχρόνους ἐτυμολογίας καὶ σχετικὴν βιβλιογραφίαν ὅρα ἐν W. Ruge, ἔνθ' ἀν., H. Th. Bossert, Asia. Literarische Fakultät der Universität Istanbul, Forschungsinstitut für Altvorderasiatische Kulturen, Mitteilung 2, 1946 καὶ D. Page, History and the Homeric Iliad, Berkeley 1959, σ. 104 καὶ 115, σημ. 27, 28.

[5] W. M. Ramsay, ἔνθ' ἀν., σ. 104 κ.ἑξ. L. Bürchner, ἔνθ' ἀν., K. Ἀμάντου, Γεωγραφικὰ ὀνόματα, ΕΕΒΣ, τ. ΚΗ' (1959), σσ. 4 - 5. Πρβλ. ἐπίσης G. Parthey, Hieroclis Synecdemus. Accedunt Nili Doxapatrii Notitia Patriarchatuum et Locorum Nomina Immutata, Berlin 1866, σ. 313, ἀρ. 40 *(Ἀσία ἡ Ἔφεσος)*, τὴν σύντομον γεωγραφικὴν πραγματείαν τὴν ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ A. P. Každan, Priloženie anonimnyi geografičeskij traktat iz rukopisi XV v., Viz. Vrem., τ. XVI (1958), σ. 286 *(εἶτα ἰδίως Ἀσία, ἐν ᾗ ἐστιν ἡ Ἔφεσος)* καὶ Ἄνναν Κομνηνήν, II, 237.17-23: *«οἱ δὲ διὰ τῆς ἰδίως καλουμένης Ἀσίας ᾔεσαν, ὅπερ μεμαθηκὼς ὁ Γαβρᾶς Κωνσταντῖνος,.... καὶ καταλαβὼν τούτους εἰς τὸ Κελβιανόν»*.

Τὴν Ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν Asia proconsularis ὑποκατέστησε κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ *ἐπαρχία Ἀσίας*, ἔχουσα ὡς διοικητικὸν κέντρον τὴν Ἔφεσον καί, κατὰ τὸν Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους, κυβερνωμένη ὁμοίως ὑπὸ ἀνθυπάτου[1]. Ἡ *ἐπαρχία Ἀσίας* ὑποκατασταθεῖσα ἐν συνεχείᾳ ὡς διοικητικὴ μονὰς ὑπὸ τοῦ θέματος τῶν Θρᾳκησίων, διετηρήθη εἰς τὴν βυζαντινὴν γεωγραφικὴν παράδοσιν καὶ εἰς τὰ τακτικὰ τῶν ἐπισκοπῶν[2]. Τὸ ἀκόλουθον χωρίον ἐκ τοῦ τακτικοῦ τοῦ Νείλου Δοξαπατρῆ (11ος αἰ.) εἶναι λίαν διδακτικόν: *«Ἅπασα ἡ Ἀνατολὴ Ἀσία ἐκαλεῖτο καὶ ἅπασα ἡ Δύσις Εὐρώπη. Ἀλλ' εἰσί τινες χῶραι τῆς Ἀνατολῆς, αἵτινες εἰδικῶς χρῶνται τῷ τῆς Ἀσίας ὀνόματι, ὡς ἡ Ἔφεσος ἡ ἐν τῷ Θρᾳκησίῳ καὶ ἡ Σμύρνα καὶ ἐκεῖναι πᾶσαι πόλεις ὡς ἑξῆς δηλώσομεν.....»*[3]. Ὁ Λέων ὁ Διάκονος μεταχειρίζεται τὸν ὅρον *Ἀσία* κυρίως ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ[4], ἀλλ' ὅταν ἀποκαλῇ τὴν γενέτειραν Καλόην *«χωρίον τῆς Ἀσίας τὸ κάλλιστον»*, ἔχει προφανῶς κατὰ νοῦν τὴν στενὴν γεωγραφικὴν σημασίαν τοῦ ὅρου[5]. Ἐξ ὅσων ἐλέχθησαν ἀνωτέρω καθίσταται, πιστεύομεν, φανερὸν ὅτι ὁ ἐκ Καλόης καταγόμενος θὰ ἠδύνατο κάλλιστα νὰ ἀποκληθῇ *«Ἀσιανός»*[6].

Ἀμφότερα τὰ *«Ἀσσηνός»* καὶ *«Ἀσιανός»* τόσον καλῶς συναρμόζονται πρὸς τὴν ἄποψιν τῆς ταυτίσεως τοῦ ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Σκυλίτζη Λέοντος

---

[1] E. Honigmann, Le Synecdèmos d'Hiéroklès, ἔνθ' ἀν., σσ. 20 - 21, ὅπου μεταξὺ τῶν πόλεων τῆς ἐπαρχίας καὶ ἡ Κολόη - Καλόη.

[2] G. Parthey, ἔνθ' ἀν., σ. 60: εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἀσίας ὑπήγετο ἐκκλησιαστικῶς καὶ ἡ ἐπισκοπὴ Καλόης (ἀρ. 102). Πρβλ. αὐτόθι, σ. 288, § 197 *(τοὺς..... τῆς Ἀσιανῆς..... μητροπολίτας)* καὶ ἀνωτέρω, σ. 24, σημ. 5.

[3] G. Parthey, ἔνθ' ἀν., σ. 277, § 131.

[4] Λέων Διάκ., 7,16, 19,16, 20,15, 24,7, 29,5, 35,4, 40,12, 105,13, 111,7, 114,24, 117,11, 124,15, 126,11, 160,5, 170,13, 173,14, 175,4.

[5] Αὐτόθι, 5,5. Ἐπίσης καὶ ἐν 166,6 ὁ Λέων πιθανῶς χρησιμοποιεῖ τὸ *«Ἀσίαν»* ἐν στενῇ γεωγραφικῇ ἐννοίᾳ.

[6] Οὔτε καὶ τὸ *«Ἀσιανὸς»* θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ἐπώνυμον, ἂν καὶ ὡς τοιοῦτο μνημονεύεται παρὰ H. Moritz, ἔνθ' ἀν., I (1897), σ. 49 καὶ II (1898), σ. 34. Φαίνεται ὅτι καὶ ὁ Moritz (πρβλ. σ. 21, σημ. 4) ἐννοεῖ τὸ *Ἀσσηνὸς* τοῦ Σκυλίτζη, ἐφ' ὅσον παρ' οὐδενὶ τῶν ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων, ἐκ τῶν ὁποίων σταχυολογεῖ, ἀπαντᾷ ὡς ἐπώνυμον τὸ *Ἀσιανός*. Ἥκιστα πιθανὰ κρίνονται ἐπίσης ὅσα λέγει ὁ H. Grégoire περὶ τοῦ ἐπωνύμου *Ἀσιδηνός*· πρβλ. P. Orgels, Sabas Asidénos dynaste de Sampson, Byzantion, τ. X (1935), σ. 77: «on peut se demander si Ἀσιδηνὸς ne vient pas de Ἀσίς, qui, depuis l'antiquité, a toujours été un synonyme et, pour ainsi dire, une variante de Ἀσία. Ἀσιδηνός, en autres termes, signifierait tout simplement «d'Asie», ce nom ayant ici l'acceptation que lui donnait la géographie byzantine... Ἀσὶς fut conservé pour désigner la «primitive» Asie — la region du Tmolos et du Mesogis — par opposition à Ἀσία, qui prenait un sens de plus étendu» καὶ σημ. 5: «Ἀσιδηνὸς s'opposerait à Ἀσιανός». Τὸ σχῆμα *Ἄμιδα - Ἀμιδηνὸς* δεικνύει ὅτι τὸ Ἀσιδηνὸς παράγεται ἐκ τοπωνυμίου *Ἄσιδα* ἢ παραπλησίου, ἀσχέτως ἐὰν τοῦτο μαρτυρῆται ἢ ὄχι.

πρὸς τὸν ὁμώνυμον διάκονον ἱστορικόν, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ σύμπτωσις. Δὲν πρέπει ἄλλως τε νὰ λησμονῆται ἡ ὑπάρχουσα σχέσις μεταξὺ τῶν κειμένων Λέοντος τοῦ Διακόνου καὶ Σκυλίτζη, καὶ ὑπὸ τὴν μὴ γνησίαν μορφὴν ὑπὸ τὴν ὁποίαν τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι γνωστόν, τὴν Ἱστορίαν δηλονότι τοῦ Κεδρηνοῦ. Μολονότι αἱ δύο ἀφηγήσεις ἔχουν αὐτοδύναμον ἱστορικὴν ἀξίαν καὶ συμπληροῦν ἀλλήλας, ἐν τούτοις εἶναι ἔκτυπος ἔν τισι χωρίοις ἡ ὁμοιότης τῆς διατυπώσεως, ἐκ τούτου δὲ εἶχεν ὁδηγηθῆ ὁ Hase εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Σκυλίτζης ἤντλησεν εὐθέως ἐκ τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου[1]. Τὴν τοιαύτην ἄμεσον ἐξάρτησιν ἠμφεσβήτησαν οἱ G. Wartenberg καὶ M. Siuziumov, ὁ μὲν πρῶτος ὑπογραμμίσας τὰς διαφορὰς μεταξὺ τῶν δύο ἀφηγήσεων[2], ὁ δὲ δεύτερος ἰσχυρισθεὶς ὅτι ὁ Σκυλίτζης δὲν ἀντλεῖ εὐθέως ἐκ τοῦ Λέοντος, ἀλλ' ὅτι ἀμφότεροι ἐχρησιμοποίησαν τὴν αὐτὴν πηγήν, ὅθεν καὶ αἱ παρατηρούμεναι ὁμοιότητες τοῦ ὕφους[3]. Τὰ ὑπὲρ τῶν θεωριῶν τούτων προσαχθέντα ἐπιχειρήματα πιστεύομεν ὅτι κατ' οὐδένα τρόπον ἀποκλείουν τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι ὁ Σκυλίτζης, ὁμοῦ μετὰ τῆς κοινῆς πηγῆς καὶ τῶν ἄλλων πηγῶν του, ἐγνώριζε καὶ ἐχρησιμοποίησεν ἐκ πρώτης χειρὸς τὸν Λέοντα[4]. Ἄλλως τε, πέραν τῶν λεκτικῶν ὁμοιοτήτων, τοῦτο δεικνύει σαφέστατα ἡ μνεία τοῦ Ἀσσηνοῦ Λέοντος ἐν τῷ προοιμίῳ, ἡ ὁποία, ὡς ἐδέχθημεν ἀνωτέρω, ἀναφέρεται εἰς τὸν ὁμώνυμον διάκονον ἱστορικόν. Τὸν συσχετισμὸν τοῦτον, παρ' ὅτι δὲν συναρμόζεται ἀπολύτως πρὸς τὴν θεωρίαν του περὶ κοινῆς ἐξαρτήσεως, θεωρεῖ πιθανὸν ὁ Siuziumov, ἐνῷ ὁ Wartenberg δὲν ἀποδέχεται, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἄλλως ἡ θεωρία του θὰ ἐξησθένει σοβαρῶς.

[1] Λέων Διάκ., σσ. 404, 428, 454, 457, 477, 384 κ.ά. Πρβλ. καὶ F. Hirsch, ἔνθ' ἀν., σσ. 361 - 363, 372, 374.

[2] G. Wartenberg, Leon Diakonos und die Chronisten, ἔνθ' ἀν., σσ. 300 - 317.

[3] M. Siuziumov, ἔνθ' ἀν., σ. 109 κ.ἑξ. Ἡ τοιαύτη θεωρία τοῦ Siuziumov ἐγένετο δεκτὴ ὑπὸ πολλῶν (πρβλ. π.χ. H. Grégoire, La dernière campagne de Jean Tzimiscès contre les Russes, Byzantion, τ. XII (1937), σ. 268, σημ. 2. G. Moravcsik, ἔνθ' ἀν, I, σ. 399. A. P. Každan, Iz istorii vizantijskoi khronografii X v.: Istočnika Lva Diakona κτλ., ἔνθ' ἀν., σ. 118). Βασικὸν μειονέκτημα τῶν ὡς ἄνω ἀπόψεων τοῦ Wartenberg καὶ τοῦ Siuziumov εἶναι ὅτι οὗτοι συγκρίνοντες Σκυλίτζην καὶ Λέοντα ἐστηρίχθησαν εἰς τὸ κείμενον τοῦ Κεδρηνοῦ, ὁ ὁποῖος ἐνίοτε συντέμνει τὴν διήγησιν τοῦ Σκυλίτζη. Τὸ γνήσιον κείμενον τοῦ Σκυλίτζη φαίνεται ὅτι φέρει ἐμφανεστέραν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Λέοντος. Πρβλ. π.χ. τὴν περιγραφὴν τῆς ἐμφανίσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Τζιμισκῆ (Λέων Διάκ., 96,16 - 98,2), τὴν ὁποίαν, ὡς ἔδειξεν ὁ Hase ἀνατρέξας εἰς χειρόγραφα τοῦ Σκυλίτζη (Λέων Διάκ., σ. 455), κατὰ λέξιν παραλαμβάνει ὁ Σκυλίτζης, ἐνῷ ὁ Κεδρηνὸς παραλείπει (πρβλ. ὁλόκληρον τὸ σχετικὸν τμῆμα ἐκ τοῦ Κοϊσλιανοῦ κώδικος ἐν Κεδρηνῷ, II, σσ. 415 - 416). Τὸ ἐν λόγῳ τμῆμα εἶναι χαρακτηριστικώτατον τοῦ Λέοντος καὶ ἀναντιρρήτως προϊὸν τῆς γραφίδος του, συνεπῶς ἀποκλείεται νὰ παρελήφθη ὑπὸ τοῦ Σκυλίτζη ἐκ τῆς κοινῆς, κατὰ Siuziumov, μετὰ τοῦ Λέοντος πηγῆς του.

[4] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 17, σημ. 9 καὶ σ. 18, σημ. 1.

Ἀπομένει τὸ πρόβλημα πῶς καὶ διατί ὁ Ἀσσηνὸς Λέων ἐγένετο *«Λέων ὁ Καρίας»* παρὰ τῷ Κεδρηνῷ. Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ σοβαρὸν σφάλμα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀκριβῆ σημασίαν τῆς προσηγορίας ταύτης τοῦ Λέοντος. Ὁ πρῶτος ἐκδότης τοῦ Κεδρηνοῦ Xylander εἶχε μεταφράσει πάνυ ἐσφαλμένως τὸ *«Λέων ὁ Καρίας»* ὡς «Leo e Caria»[1] καὶ τὸ σφάλμα τοῦτο παραδόξως ἐπεκράτησε καὶ ἐπανελήφθη ὑφ' ὅλων ὅσων ἠσχολήθησαν περὶ τὸ θέμα. Οἱ Hirsch καὶ Krumbacher ὁμιλοῦν περὶ «Leon der Karier»[2], καὶ ὁ ἡμέτερος Κ. Σάθας περὶ τοῦ ἐκ Καρίας Λέοντος τοῦ Διακόνου[3]. Ὁ Fischer δὲ διὰ νὰ ἐξηγήσῃ πῶς ὁ Ἀσιανὸς μετεβλήθη εἰς Κᾶρα ἐπιχειρεῖ τολμηρὰ λογικὰ καὶ γεωγραφικὰ ἅλματα: «Leo war aus Asien gebürtig deswegen nennt ihn Skylitzes Ἀσινός, und wenn ihn Kedrenos Karias nennt, so ist zwar ein Lapsus, aber ein entschuldbarer, denn Leo stammte aus Kaloe und dies lag am Fusse des Tmolos bei den Quellen des Kaystros, hart an der Grenze des alten Kariens»[4]. Ταῦτα εἶναι προδήλως ἐσφαλμένα. Ὁ Κεδρηνὸς ἐὰν ἤθελε νὰ δηλώσῃ τὸν ἐκ Καρίας καταγόμενον θὰ ἔγραφεν *«ὁ Κάρ»* ἢ *«ὁ ἐκ Καρίας»*[5]. *«Ὁ Καρίας»* πρέπει ἀσφαλῶς νὰ σημαίνῃ τὸν μητροπολίτην Καρίας καὶ οὐχὶ τὸν Κᾶρα. Ἡ ἀναφορὰ ἀρχιερέων διὰ τοῦ ἄρθρου καὶ τοῦ ὀνόματος τῆς ἕδρας κατὰ γενικὴν ἦτο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, καὶ εἶναι ἀκόμη, τοσοῦτον συνήθης ὥστε νὰ παρέλκῃ ὅλως ἐνταῦθα ἡ προσαγωγὴ σχετικῶν παραδειγμάτων.

Ἡ Καρία πράγματι εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐποιμαίνετο κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ὑπὸ μητροπολίτου, ἔχοντος ὑπ' αὐτὸν ἀριθμὸν ἐπισκόπων[6].

[1] Georgii Cedreni Annales, Basileae 1566, σ. 1 = ἔκδ. Παρισίων (1647), σ. 2 = Bonn, I, σ. 4 Ὁ Xylander μεταφράζει ἐπίσης τὸ *«Θεόδωρος ὁ Σίδης καὶ ὁ τούτου ὁμώνυμος Σεβαστείας»* ὡς «Theodorus Sida oriundus alterque Theodorus Augustanus» (!) (ἀλλὰ καὶ ἡ M. E. Colonna, ἔνθ' ἀν., σ. 218, τοὺς δύο τούτους ἱεράρχας ἱστορικοὺς μεταβάλλει εἰς Theodorus Sidetes καὶ Theodorus Sebastenus!). Περὶ τῆς μεταφράσεως τοῦ Xylander πρβλ. ὅσα λέγει ὁ Hase (Λέων Διάκ., σ. 403): «cuius (τοῦ Xylander) summam utriusque linguae peritiam... in hac quidem Cedreni versione vix agnoscas».

[2] F. Hirsch, ἔνθ' ἀν., σ. 91. K. Krumbacher, ἔνθ' ἀν., σ. 266.

[3] Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. VII, Paris 1894, σ. σκδ'.

[4] W. Fischer, ἔνθ' ἀν., σ. 376.

[5] Πρβλ. π.χ. Κεδρηνόν, II, 398,6: *«Θεόδωρόν τε τὸν ἐκ Μισθείας»*.

[6] Περὶ τῆς ἐκκλησίας Καρίας πρβλ. V. Schultze, Altchristliche Städte und Landschaften. Kleinasien, II, 1926, σσ. 157 - 187. R. Janin, Carie, DHGE, τ. 11 (1949), στ. 1036 - 1037. L. Robert - J. Robert, La Carie. Histoire et Géographie Historique, τ. II: Le plateau de Tabai et ses environs, Paris 1954, σσ. 20 - 22. V. Laurent, Le corpus des sceaux κτλ., ἔνθ' ἀν., σσ. 377 - 381. Χριστιανικὰς ἐπιγραφὰς ἐξ Ἀφροδισιάδος ἐδημοσίευσεν ὁ Th. Reinach,

Ἕδρα τοῦ μητροπολίτου, ἦτο ἡ πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας Ἀφροδισιάς, ἡ ὁποία ἀκολούθως καὶ εὐεξηγήτως μετωνομάσθη εἰς Σταυρόπολιν ἢ Σταυρούπολιν[1]. Ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος καὶ ἑξῆς τὸ ὄνομα τῆς μητροπόλεως ἐμφανίζεται ὡς *«Σταυρόπολις ἤτοι Καρία»*[2]. Ἐνῷ πάντως διετηρήθησαν ἀμφότερα τὰ ὀνόματα ταῦτα ἐν τοῖς τακτικοῖς, ἐν τῇ ἐπισήμῳ τιτλοφορίᾳ τὸ πρῶτον ἀπώλεσεν ἔδαφος καὶ ἐν τέλει ἐπεκράτησεν ἀποκλειστικῶς τὸ δεύτερον, ὡς δεικνύουν αἱ ὑπογραφαὶ καὶ αἱ βοῦλλαι τῶν ἀρχιερέων[3].

Πῶς ὅμως ὁ Ἀσσηνὸς Λέων μετεβλήθη εἰς μητροπολίτην Καρίας; Ἡ λύσις τοῦ αἰνίγματος τῆς παραλλαγῆς τοῦ Κεδρηνοῦ θὰ καταστῇ ὁριστικὴ μόνον ὅταν διερευνηθῇ ἁρμοδιώτερον ἡ χειρόγραφος παράδοσις τοῦ Σκυλίτζη καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ[4]. Ὡς ἔχουν τὰ πράγματα δυνάμεθα νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς μίαν ἀρκούντως ἰσχυρὰν ὑπόθεσιν. Κατὰ τὸν C. de Boor, ὁ Σκυλίτζης ἅπαξ περατώσας τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου του δὲν ἀνεθεώρησε τοῦτο μεταγενεστέρως, ὡς ἐνομίσθη. Αἱ παρατηρούμεναι διαφοραὶ ἐν τῇ χειρογράφῳ παραδόσει δὲν ὀφείλονται εἰς δευτέραν ἔκδοσιν ἐπιμελείᾳ τοῦ συγγραφέως, ἀλλ' εἶναι ἔργον μεταγενεστέρων διασκευαστῶν. Ὑπάρχουν εἰσέτι ἐνδείξεις ὅτι φιλίστωρ τις ἀναγνώστης τοῦ Σκυλίτζη ἐσημείωσεν ἐν τῇ ᾤᾳ τοῦ χειρογράφου προσθήκας καὶ διορθώσεις βασιζομένας εἰς τὰς ἱστορικὰς ἀναγνώσεις του καὶ αἱ παρασελίδιοι αὗται σημειώσεις ὑπεισέδυσαν ἐντὸς τοῦ κειμένου ἐνσωματωθεῖσαι ὑπὸ τῶν μετέπειτα ἀντιγραφέων[5]. Προφανῶς ὁ Σκυλίτζης ἠγνόει τὴν ὅλην σταδιοδρομίαν τοῦ διακόνου Λέοντος, ἐνῷ ὁ γράψας τὰς σημειώσεις ἀναγνώστης του ἦτο ἐνήμερος τῆς ἐν συνεχείᾳ ἀνόδου τοῦ Λέοντος εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον τῆς Καρίας καὶ ἐσημείωσε τοῦτο ἐν τῇ ᾤᾳ. Ὁ Κεδρηνὸς ἀντιγράφων ἐκ τοῦ ἐσχολιασμένου τούτου χειρογράφου ἢ ἀπογράφου του, εἶδε τὴν τοιαύτην σημείωσιν καὶ ἔκρινεν εὐλογώτατα ὅτι θὰ ἦτο ὀρθότερον νὰ ἀναφέρῃ τὸν ἱστορικὸν μετὰ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τίτλου του καὶ οὐχὶ μετ' ἐπιθέτου δηλωτικοῦ τῆς καταγωγῆς, ὡς ὁ Σκυλίτζης. Ἐξ ἴσου πιθανὴ ἐξήγησις εἶναι βεβαίως ὅτι αὐτὸς οὗτος ὁ Κεδρηνὸς ἐγνώριζε τὴν ἐν συνεχείᾳ προαγωγὴν τοῦ διακόνου εἰς μητροπολίτην καὶ ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας διώρθωσε τὸ χωρίον τοῦ Σκυλίτζη.

Μεθ' ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω φαίνεται ἀπολύτως εὔλογον νὰ πιστεύσωμεν, ἐπὶ τῇ βάσει καὶ μόνης τῆς μαρτυρίας τοῦ Κεδρηνοῦ, ὅτι ὁ διάκονος Λέων ἀνῆλθεν ἐν τέλει εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον τῆς Καρίας. Ἡ τοιαύτη ὑπόθεσις ἐνισχύεται μεγάλως ἐκ τῆς μαρτυρίας τριῶν ἀνεκδότων μέχρι τοῦδε ἐπιστολῶν σῳζομένων ὑπὸ τὸ ὄνομα *«Λέοντος προέδρου*[1] *τοῦ Καρίας»* ἐν ff. 135^{v} - 137^{r} τοῦ ὑπ' ἀριθ. 157 κώδικος τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Χάλκης[2]. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο εἶναι εὐρύτερον γνωστόν, ἰδιαιτέρως δὲ σημαντικὸν διὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ ἰδίᾳ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ αὐτοκράτορος, διά τινας τῶν ὁποίων παραμένει ὁ codex unicus. Τὸ πολύτιμον τοῦτο χειρόγραφον ἀνεῦρε καὶ κατέστησε γνωστὸν ὁ Ἀ. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, δημοσιεύσας ἐκτενῆ περιγραφὴν τῶν ἐν αὐτῷ περιεχομένων[3]. Ἀκολούθως τοῦτο ἐχρησιμοποιήθη ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν ἔργων τοῦ Ἰουλιανοῦ ὑπὸ F. Cumont καὶ J. Bidez[4] καὶ ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν ἁπάντων τοῦ Λιβανίου ὑπὸ R. Fœrster[5].

Inscriptions d'Aphrodisias, Revue des Études Grecques, τ. 19 (1906), σσ. 292 - 298 καὶ τελευταίως ὁ J. M. R. Cormack, Inscriptions from Aphrodisias, The Annual of the British School at Athens, τ. 59 (1964), σσ. 16 - 29, ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία.

[1] Th. Reinach, ἔνθ' ἀν., σσ. 228 - 230.

[2] G. Parthey, ἔνθ' ἀν., σ. 198.

[3] V. Laurent, ἔνθ' ἀν., σ. 377.

[4] Τὰ γνωστὰ χειρόγραφα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία παρὰ G. Moravcsik, ἔνθ' ἀν., I, σσ. 337 - 338 καὶ A. P. Každan, ἔνθ' ἀν., σσ. 106 - 107.

[5] C. de Boor, Weiteres zur Chronik des Skylitzes, ἔνθ' ἀν., σ. 467.

[1] Τὸ *«προέδρου»* ἐνταῦθα σημαίνει *μητροπολίτου*· πρβλ. π.χ. Λέων Διάκ., 178,4 καὶ τὸν Σίδης Θεόδωρον ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Σκυλίτζη καὶ κυρίως S. Salaville, Le titre ecclésiastique de «proedros» dans les documents byzantins, Échos d'Orient, τ. 29 (1930), σσ. 416 - 436. Περὶ τοῦ «προέδρου» ὡς ἀνωτάτου τίτλου διδομένου εἰς μὴ κληρικοὺς (Λέων Διάκ., 49,9 καὶ 94,4-6), ὅρα Ch. Diehl, De la signification du titre de «proèdre» à Byzance, Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger, Paris 1924, σσ. 105 - 117.

[2] Ὁ κῶδιξ ἀπόκειται νῦν μετὰ τῶν ἄλλων χειρογράφων τῆς μονῆς ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (ὅρα M. Richard, Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs, Paris 1958^{2}, σσ. 70, 109).

[3] Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἰουλιανοῦ αὐτοκράτορος ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ μετὰ προλεγομένων καὶ κριτικῶν σημειώσεων, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Παλαιογραφικὸν Δελτίον (Παράρτημα τοῦ ΙϚ' τόμου), Κωνσταντινούπολις 1885, σσ. 10 - 15 καὶ Τοῦ αὐτοῦ, Neue Briefe von Julianus Apostata, Rheinisches Museum für Philologie, τ. XLII (1877), σσ. 15 - 27. Ἡ περιγραφὴ τοῦ Ἀθηναγόρου μητροπολίτου Παραμυθίας (Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Χάλκῃ μονῆς τῆς Παναγίας, ΕΕΒΣ, τ. ΙΓ' (1937), σ. 55) οὐδὲν ἀπολύτως προσθέτει.

[4] Πρβλ. Imperatoris Caesaris Flavii Claudii Juliani epistolae, leges, poematia, fragmenta varia, coll. rec. J. Bidez et F. Cumont, Paris 1922, σσ. XVI - XVII, XIX καὶ XXV, καὶ τὴν νεωτέραν ἔκδοσιν ὑπὸ J. Bidez ἐν τῇ Collection Guillaume Budé: L'empereur Julien. Œuvres complètes, τ. I, 2, Paris 1924, σσ. I, XXIII - τ. I, Paris 1932, σσ. XXVII - XXIX. Περὶ τῆς σημασίας τοῦ κώδικος διὰ τὸ κείμενον τοῦ Ἰουλιανοῦ ὅρα J. Bidez - F. Cumont, Recherches sur la tradition manuscrite des lettres de l'empereur Julien (Mémoires publiées par l'Academie Royale de Belgique, LVII), Bruxelles 1898, σσ. 83 - 92 καὶ J. Bidez, La tradition manuscrite et les éditions de discours de l'empereur Julien (Université de Gand, Recueil de Travaux publiés par la Faculté de Philosophie et Lettres, 61e fasc.), Gand - Paris 1929, σσ. 93 - 100.

[5] Libanii opera, rec. R. Foerster, τ. IX, Leipzig 1927, σσ. 127 - 128 καὶ

Πρόκειται περὶ συμμίκτου κώδικος περιέχοντος κυρίως γραμματικὴν καὶ ἐπιστολογραφικὴν ὕλην, ἀπαρτιζομένου δὲ ἐξ εἴκοσι περίπου μικροτέρων χειρογράφων ἢ ἀνάρχων καὶ κολοβῶν τετραδίων τοῦ δεκάτου τετάρτου καὶ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος συνερραμμένων ὥστε νὰ ἀποτελεσθῇ κῶδιξ ἐκ 338 ἐν συνόλῳ φύλλων. Τὸ ἐκ τῶν συνερραμμένων χειρογράφων, ὅπου περιέχονται αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Λέοντος, καταλαμβάνει τὰ ff. 93r - 145r καὶ εἶναι διῃρημένον εἰς δύο τμήματα γεγραμμένα ὑπὸ δύο διαφόρων χειρῶν. Τὸ πρῶτον, γεγραμμένον εὐκρινῶς περὶ τὰ τέλη πιθανώτατα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ἀποτελεῖ τὸ ἀρχικὸν χειρόγραφον καὶ κλείεται κολοβὸν ἐν f. 105v. Τὸ δεύτερον, τὸ ὁποῖον ἄρχεται ἀπὸ τοῦ f. 106r καὶ κλείεται ἐπίσης κολοβὸν ἐν f. 145r, εἶναι γεγραμμένον βαναύσως ὑπὸ μεταγενεστέρας χειρὸς τῶν μέσων ἴσως τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, δυσξύμβλητον, βρίθει δὲ παραναγνώσεων καὶ ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων, τὰ ὁποῖα πολλάκις καθιστοῦν τὸ κείμενον ἀκατανόητον. Ὡς φαίνεται, πρόκειται περὶ προχείρου ἀποκαταστάσεως τῶν ἐλλειπόντων ἢ βεβλαμμένων δύο τρίτων τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, ἴσως ἐπ' εὐκαιρίᾳ συμπληρωθὲν διὰ προσθηκῶν ὑπὸ τοῦ ἀποκαταστήσαντος.

Τὸ κείμενον τῶν ff. 93r - 145r εἶναι συμπίλημα προοριζόμενον νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἐγχειρίδιον ἐπιστολογραφίας. Ἡ ἀρχή του ἀποτελεῖ διασκευὴν τῆς γνωστῆς συντόμου πραγματείας Περὶ Ἐπιστολικῶν Τύπων, ἡ ὁποία ἀποδίδεται ἐν τοῖς χειρογράφοις εἰς τὸν Λιβάνιον ἢ τὸν Πρόκλον [1]. Πρώτη ἐπιστολικὴ κατηγορία ἐν f. 93r εἶναι ἡ *παραλογιστική*, φερομένη ὡς δεκάτη ἑβδόμη ἐν τῇ πραγματείᾳ Περὶ Ἐπιστολικῶν Τύπων. Τοῦτο δεικνύει ὅτι μόνον ἓν φύλλον ἔχει ἐκπέσει ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγχειριδίου. Τὸ κείμενον τῶν πρώτων σελίδων ἀποτελεῖ ἐκτεταμένην πως διασκευὴν τῆς ἀνωτέρω πραγματείας, τὸ δὲ ὑπόλοιπον μέχρι τοῦ τέλους περιλαμβάνει προτύπους ἐπιστολάς, αἱ πλείονες τῶν ὁποίων φέρουν ἐπικεφαλίδας ἀντιστοιχούσας ἐν πολλοῖς πρὸς τὰς ἐπιστολικὰς κατηγορίας τῆς πραγματείας τοῦ Λιβανίου. Αἱ πρότυποι αὗται ἐπιστολαὶ εἶναι διάφοροι τῶν ἀντιστοίχων ἐπιστολῶν τῶν προσηρτημένων ἐν τέλει τοῦ Περὶ Ἐπιστολικῶν Τύπων. Τινὲς ἐξ αὐτῶν ἴσως εἶναι ἔργον τοῦ ἀνωνύμου συμπιλητοῦ, αἱ πλείονες ὅμως φαίνεται ὅτι ἔχουν ἐπι-

τ. X (1921), σ. VII. Πρῶτος ἐχρησιμοποίησε τὸν κώδικα ὁ μητροπολίτης Κορυτσᾶς Δωρόθεος Εὐελπίδης, ἐκδοὺς ἐν ἔτει 1874 τὰς ἐν ff. 292r - 293v ἐμπεριεχομένας ἐπιστολὰς τοῦ Γρηγορίου Καρδάμη ἡγουμένου τοῦ Βατοπεδίου (13ος - 14ος αἰ.) (ὅρα Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἰουλιανοῦ κτλ., ἔνθ' ἀν., σ. 13). Διὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Εὔπλου (BHG 630m) τῶν ff. 1 - 8v ὅρα J. Boyens, Catalogus codicum hagiographicorum graecorum bibliothecae Monasterii Deiparae in Chalce insula, Analecta Bollandiana, τ. XX (1901), σ. 68.

[1] Libanii opera, τ. IX, σσ. 27 - 47: Libanii qui feruntur characteres epistolici.

λεγῇ (καὶ ἴσως διασκευασθῇ προτοῦ περιληφθοῦν ἐντὸς τοῦ ἐγχειριδίου) ἐκ τῆς τεραστίας εἰς ὄγκον ἐπιστολογραφικῆς φιλολογίας τοῦ Βυζαντίου. Τοιαῦται συλλογαὶ ἐπιστολῶν προσηρτημέναι ἐν τέλει τοῦ Περὶ Ἐπιστολικῶν Τύπων εἶναι πολυάριθμοι. Ἡ συναγωγή, κατάταξις μετ' ἀρχοτελεύτων, δημοσίευσις καί, ὁσάκις εἶναι τοῦτο δυνατόν, ἐξακρίβωσις τοῦ συγγραφέως τῶν ἀδεσπότων τούτων κειμένων θὰ ἦτο ἔργον πολύμοχθον μέν, ἀλλ' ἐξαιρετικῶς χρήσιμον καὶ ἐνδιαφέρον. Δυστυχῶς, ὡς ἔχουν σήμερον τὰ πράγματα, ὁ χῶρος οὗτος τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας παραμένει ἐν πολλοῖς ἀνεξερεύνητος. Καθ' ὅσον γνωρίζομεν, μόνον ὁ V. Weichert ἐν παραρτήματι τῆς ὑπ' αὐτοῦ γενομένης ἐκδόσεως τοῦ Περὶ Ἐπιστολικῶν Τύπων ἔχει ἐκδώσει τινὰς τῶν ἀδεσπότων τούτων ἐπιστολῶν [1]. Οὐδεμία πάντως τῶν ὑπὸ τοῦ Weichert ἐκδοθεισῶν ἐπιστολῶν ἀπαντᾷ ἐν τῷ χειρογράφῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖον ἐπιπροσθέτως τῆς τοιαύτης πρωτοτυπίας ἔχει καὶ ἄλλο ἰδιαιτέρως ἀξιόλογον χαρακτηριστικόν: ὁ συμπιλητὴς τοῦ ἐγχειριδίου, ἐξ ἀμελείας πιθανῶς, ἔχει διατηρήσει τὰ ὀνόματα τῶν ἐπιστολογράφων ὑπεράνω ἐπιστολῶν τινων τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ. Οὕτως, ἐκτὸς τοῦ Λέοντος προέδρου Καρίας εὑρίσκωμεν τὰ ὀνόματα Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Μεγάλου Βασιλείου, Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ἄλλου Γρηγορίου, ἀνωνύμου τινὸς μαγίστρου ἐπιστέλλοντος πρὸς τὸν δεύτερον τοῦτον Γρηγόριον, Βρυεννίου τινὸς καὶ Ψελλοῦ [2].

Εἰς τὴν προχειρότητα ἢ τὴν ἀμέλειαν τοῦ ἀνωνύμου συμπιλητοῦ (ὁ ὁποῖος πάντως ἐπιμελῶς ἀντικαθιστᾷ πάντα τὰ κύρια ὀνόματα ἐν τοῖς κειμένοις τῶν ἐπιστολῶν διὰ τοῦ *«ὁ δεῖνα»*) ὀφείλομεν κατ' εὐτυχῆ συγκυρίαν τὴν ἀπόδοσιν τῶν τριῶν ἐπιστολῶν εἰς τὴν γραφίδα τοῦ Λέοντος, μητροπολίτου Καρίας. Ἐν τῇ πρώτῃ ὁ συμπιλητὴς διετήρησε καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομα τοῦ παραλήπτου, Κωνσταντίνου τινὸς σακελλαρίου. Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Λέοντος, τυπικὰ δείγματα τῆς ῥητορικῆς ἐπιστολογραφίας τῶν Βυζαντινῶν, στεροῦνται παντὸς ἐνδιαφέροντος ὡς κείμενα καὶ οὐδεμίαν χρήσιμον εἴδησιν περιέχουν περὶ τοῦ συγγραφέως των. Ἐν τῇ πρώτῃ, μετὰ σύντομον προοί-

[1] V. Weichert, Demetrii et Libanii qui feruntur τύποι ἐπιστολικοὶ et ἐπιστολιμαῖοι χαρακτῆρες, Leipzig 1910, ἰδίᾳ ἐν σσ. LVI - LXIV (de codicibus amplificatis). Τὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν τούτων ἐν σσ. 34 - 66. Περὶ ἑτέρων κωδίκων περιεχόντων τοιαύτας ἐπιστολὰς ὅρα Libanii opera, τ. IX, σσ. 15 - 21.

[2] Ἐκ τούτων ἐδημοσιεύθη ἡ βραχυτάτη ἐπιστολὴ τοῦ Ψελλοῦ (f. 113r) ὑπὸ Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἰουλιανοῦ κτλ., ἔνθ' ἀν., σ. 12. Ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 3 ὑποσημειώσει ἐπὶ τῆς αὐτῆς σελίδος ὁ Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς ἀναγγέλλει ὅτι προτίθεται νὰ διαπραγματευθῇ ἐν τῷ μέλλοντι περὶ τοῦ ἐπιστολογραφικοῦ ἐγχειριδίου. Ἡ ὑπόσχεσις αὕτη, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, δὲν ἐτηρήθη. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι τὸ ἐγχειρίδιον ἀνεγνώσθη ὑπό τινος λατινομαθοῦς, ὁ ὁποῖος ἐδήλωσε τὴν προτίμησίν του διά τινας τῶν ἐπιστολῶν σημειῶν « Nota » ἐν τῇ ᾤᾳ.

μιον ἀναφερόμενον εἰς τὸ κοινότυπον θέμα τῆς φιλίας ἐν σχέσει πρὸς τὸ στέλλειν ἐπιστολάς, ὁ Λέων προσπαθεῖ νὰ καθησυχάση καὶ νὰ παρηγορήση τὸν Κωνσταντῖνον, τὸν ὁποῖον καλεῖ νὰ ἐγκαταλείψη τὸν τόπον ὅπου διαμένει καὶ νὰ ἔλθη πλησίον του[1]. Τὰ περιεχόμενα τῆς δευτέρας καὶ τρίτης συνοψίζονται ὑπὸ τῶν ἐπικεφαλίδων των, εἶναι δὲ ἐντελῶς ἀόριστα. Αἱ τρεῖς ἐπιστολαὶ πιθανῶς ἐπελέγησαν ὑπὸ τοῦ συμπιλητοῦ ἐκ κυκλοφορούσης ἐκδόσεως τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Λέοντος, δὲν πρέπει δὲ νὰ ἀποκλεισθῇ τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι καὶ ἄλλαι ἐπιστολαὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ἔχουν ἀνωνύμως παρεντεθῆ ἐντὸς τοῦ ἐγχειριδίου. Ἰδού τὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν:

185v *ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΛΕΟΝΤΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΟΥ ΚΑΡΙΑΣ*[1]

I.

(Κ)ωνστ(α)ν(τίνῳ) σα(κ)ελλαρ(ίῳ)

Εἰ καὶ παρόντας ἐφίλουν, ὡς γράφων ἔφης αὐτὸς (τοῦτο δέ μοι συμμαρ-
τυρεῖ[2] *ἡ συνείδησις), πάντως καὶ ἀπόντων μέμνημαι καὶ ἔτι μεμνήσομαι,*
θεοφιλέστατε δέσποτα, καὶ εἰ[3] *μὴ δεδύνημαι συμπονεῖν καθ' ὅσον καὶ βούλομαι.*
Πλὴν τόν γε δεύτερον πλοῦν, τὸ εἰς ἐμὲ ἧκον, οὐκ ἀποκνήσω, ἐφ' ἅπασι τοῖς
5 *κατὰ Θεὸν ἀγαπῶσιν ἡμᾶς ὅλον συνεισφέρειν τὸ πρόθυμον. Καὶ γὰρ θεῖόν τι*
χρῆμα φιλίαν αἰδεῖσθαι καὶ τιμᾶν καὶ δεῖ πᾶν ὅ τι[4] *δεύτερον τίθεσθαι*[5]. *Εἰ γὰρ*
καὶ τοὺς ἐχθροὺς ἀγαπᾶν προσετάχθημεν, τί ποτ' ἄν, οὐκ ἂν ἐγκληθείημεν, εἰ
περὶ τοὺς κατὰ Θεὸν φιλοῦντας ἡμᾶς φωραθῶμεν[6] *σφαλλόμενοι*[7]; *'Εγὼ μὲν*
ἀεί σου περιειχόμην τῆς πνευματικῆς διαθέσεως, ὅτε δὲ τοῖς σοῖς[8] *ἐνέτυχον*
10 *φίλοις ἐμοὶ γράμμασι δεξιᾷ, οὐχ οἷός*[9] *τις ἦν κατέχειν*[10] *τὴν ἡδονὴν καὶ σοὶ*
συνεῖναι ἐδόκουν καὶ τοῖς ἡδίστοις[11] *τῶν λόγων μετέχειν ἤχοις*[12]. *Πλὴν εἶχέ τι*
καὶ ἀνοίας ὁ νοῦς τῆς γραφῆς· συμφορῶν γὰρ ὑποτραγῳδεῖ σφοδρὰς ἐμβολὰς

I. 7 Mt. 5,44. Lu. 6,27. 6,35.

---

1 *καρείας* 2 *συμμαρτυροῖ* 3 lectio incerta 4 *ὅτι* 5 *πείθεσθαι* 6 *φοραθῶμεν* 7 *σφαλόμενοι* 8 *τῆς σῆς* 9 *οἷόν* 10 *καὶ τάχους* 11 *τῆς ἡδήστης* 12 *ἤχους*

---

[1] Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης δύναται ἴσως νὰ συναχθῇ ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος κατεῖχε τὸ ἐκκλησιαστικὸν ὀφφίκιον τοῦ σακελλαρίου ὑπηρετῶν ἔν τινι ἐπισκοπῇ τῆς ἐπαρχίας, δεινὰ ὑφισταμένην ἐξ ἐπιδρομῶν καὶ δῃώσεων *(ἀνδρῶν φονώντων βιαίους ἁρπαγάς)*. Μήπως ταῦτα ἀπηχοῦν τὰς ἀναστατώσεις ἐν Μακεδονίᾳ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν βουλγαρικῶν ἐκστρατειῶν τοῦ Βασιλείου τοῦ Β';

16 - 9 - 1965

καὶ ἀνδρῶν φονώντων[13] *βιαίους ἁρπαγὰς † οἷ †*[14] *ἔλεγεν ἀβίωτον ἡγεῖσθαι*
τὸν βίον ἡ γραφή. 'Αλλ' οὐ δεῖ[15] *ταῖς θλίψεσιν ἡμᾶς ἐκκακεῖν· πρὸς γὰρ τὸν*
15 *ἔχονθ'*[16] *ὁ φθόνος ἕρπει*[17] *καὶ κλαίειν*[18] *ἐτάχθημεν, οὐ διαχεῖσθαι καὶ ἀνα-*
136r *πεπτωκέναι καὶ γελᾶν. Ταύταις ἐνηχούμενος ταῖς φωναῖς, | (ἐ)πιτιμήσεσι*[19]
κατεπείγειν οὐ παύσομαι, ἕως ἂν τὴν νῦν κρατοῦσάν σε καταλιπόντα καὶ
τὴν ἡμετέραν διατρίβοντα ἴδοιμι. Ὡς φῂς[20] *μᾶλλον καὶ αὐτός· ἐπ' ἐμοὶ τὰς*
19 *τῆς φιλίας ἐλπίδας ἀνέθηκας*[21]. *Ὑγιαίνων εἴης*[22] *μοι ὁ τριπόθητος.*

II.

Πρὸς φίλον ἀποδημοῦντα καὶ μὴ[23] *γράφοντα*

'Αγάπης ἴδιον ὑπάρχει πνευματικῆς, οὐ μόνον παρόντας εὐεργετεῖν τοὺς
φίλους, ἀλλὰ καὶ ἀπόντας παραμυθεῖσθαι καὶ μὴ συγχωρεῖν τοῖς σώμασι
τὰς ψυχὰς συνδιατέμνεσθαι, μήτε μὴν τοῦ λόγου, δι' οὗ τὴν εἰκόνα φέρει τοῦ
5 *κτίσαντος ἡ ψυχή, περιγράφεσθαι τόπῳ τὴν δύναμιν, ἀλλ' ἢ παρόντας τοῖς ἠ-*
γαπημένοις διὰ φωνῆς κατ' ὀφθαλμοὺς τὰ πρέποντα διαλέγεσθαι ἢ ἀπόντας
διὰ γραμμάτων προσομιλεῖν. Τοῦτον γὰρ τὸν τρόπον ἡ φύσις κατὰ Θεοῦ χάριν
σοφῶς ὑπενόησε πρὸς ἕνωσιν ἀδιάστατον[24] *τῶν πολλῷ διεστηκότων ἀλλήλων*
σωματικῶς τῷ τοπικῷ διαστήματι· οὕτω γὰρ ὁ λόγος, συχνότερον ἐνηχού-
10 *μενος φωνῇ τε καὶ γράμμασι, δυσέκνιπτον μνήμην ἀντιτίθεται τῇ ψυχῇ πρὸς τὸ*
διὰ παντὸς τοὺς ἀγάπῃ[25] *παρόντας τῷ πνεύματι καὶ περιπτύσσεσθαι καὶ πάντων*
ἀνακαλεῖσθαι τῶν λυπηρῶν. Ἡμεῖς δέ, εἰ καὶ πλεῖστον ἐμακρύναμεν ἀπ' ἀλλή-
λων, ὡς μήτε πλησιάσαντες[26], *τοῦ τόπου κωλύοντος*[27], *μήτε δι' ἐπιστολῶν ὁμι-*
λήσαντες, θαρρῶ ὅτι σωμάτων ἐστὶν ἡ διάστασις, ἀλλ' οὐχὶ πνεύματος. 'Αλλὰ
15 *καὶ νῦν, ὅτε καιρός, προσαγορεύω σου τὴν ὁσιότητα*[28] *καὶ προσεύχεσθαι περὶ*
ἡμῶν ἀξιῶ. Εὔχου τοίνυν δυνατῶς ὡς δυνατὸς πρὸς τὸν δυνατὸν[29] *ἀφιέναι ἁ-*
μαρτίας ὑπὲρ τοῦ δεῖνος τοῦ σοῦ, τίμιε πάτερ καὶ σεβάσμιε.

III.

Πρός τινα δοκοῦντα εἶναι φίλον, τοῖς πράγμασι δὲ ἄλλον ὄντα
136v *καὶ τοῦ ἰδίου φίλου κατηγοροῦντα | καὶ αὖθις φιλίαν ὑποκρινόμενον.*

Τὸ ποθεῖν με λέγειν σε πνευματικῶς καὶ ἐν Κυρίῳ μεμνῆσθαί μου τοῦ ὀνό-

---

14 Eph. 3,13. 14 - 15 Soph. Ajax 157.

---

13 *φωνώντων* 14 an *ἣ*? 15 *δὴ* 16 *ἔχιν θ'* 17 *ἕρποι* 18 *κλέειν* 19 *πιτιμήσεως* 20 *φῆς* 21 *ἀνέθεικας* 22 *εἴοις* 23 *μὴ μὴ* 24 *ἀδιάστακτον* 25 *ἀγάπην* 26 *πλησιάσαντος* 27 *κολύοντος* 28 *ὁσιώτητα* 29 *δυνατὰς*

ματος οἶδα σαφῶς, τῆς σῆς γνώμης, σεβάσμιε, τὸ ἐνδιάθετον ἐξακριβω-
5 *σάμενος. Ἐξ ὧν γὰρ παρὰ σοὶ τοῖς ὠσὶν ἐνηχοῦμαι καὶ ἀπὼν τοῦτ' εἶναι*
δοκῶ, ὡς[30] *καὶ ἀεὶ τοὐμοῦ προσώπου φῂς*[31] *τὸν χαρακτῆρα ὁρᾶν. Ἀλλὰ*
ταῦτ' ἦν μέχρι τινός. Καιροῖς ἰδίοις οἱονεὶ χαρισάμενος ταῦτα, τὴν εὐθεῖαν[32]
τῆς φιλίας ὁδὸν λιπών, τὴν εἰς ἄλλο φέρειν πειρᾷ. Καὶ οὐκ οἶδα. Εἰ μὲν
εἷς ἄλλος μὲν βλέπων καὶ τῷ ἀπὸ ψυχῆς φιλοῦντί σε ὁμιλῶν, ἄλλος δὲ ἄλ-
10 *λοτε, διιστῶν τῇ ὁδῷ καὶ τὴν μνήμην, διδάξαι καὶ ἡμᾶς, γνόντας τοῦτο καὶ μό-*
νους, μὴ ἀποκάμῃς, καὶ φιλεῖν μὴ βουλόμενος, ἑαυτοὺς καὶ ἡμεῖς διαστήσομεν.
Εἰ δ' αὖ εἴης τοιοῦτος καὶ ὄντι σοι καὶ ἀπόντι σοι τῷ δεῖνι καὶ τὸν τῆς πνευμα-
τικῆς φιλίας σπινθῆρα ἀνάπτων, διηνεκῆ τε τὴν μνήμην τηρῶν καὶ τὴν πρὸς
σὲ ἔλευσίν μου ζητεῖς, τίνος χάριν τὴν ἡμῶν ἀπουσίαν, ἣν ὁ τῆς νηστείας
15 *ἐράσμιος ἀπέκλεισε καιρός, οὐ λόγῳ ψιλῷ, οὐ γράμματι, παρεμυθήσω, καὶ*
ταῦτα συνεχῶς σοι μηνύοντι καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς διορθοῦντι; Διδασκέτω γοῦν ἡμᾶς
ἡ θεία σου καὶ γενναία ψυχὴ τὸ τοῦ κωλύματος αἴτιον. Καὶ εἰ μὲν αὐτός σοι
τῆς τοιαύτης ἀργίας[33] *κατέστην ὑπαίτιος, ἐμαυτοῦ καταγνούς, † κλινοκαρῶς σοι*
σὺν καρδίας γόνυ[34] *† τὴν μετάνοιαν δούς, εὖ οἶδα, τὴν λύσιν αἰτοῦντι παράσχοις*
20 *μοι, μιμησάμενος τὸν ἀφιέναι ἁμαρτίας τοῖς μαθηταῖς ἐντελλόμενον. ⟨Εἰ δ' ἀναι-*
137v *τίως⟩*[35] | *πράσσεις, σκόπει τὸ μέλλον. Γράφων γοῦν ἡμῖν τὰ κατὰ σέ, εἴπερ*
βούλει, ὑπερευχόμενος ἀδελφικῶς τῆς ἐμῆς ἀθλιότητος.

III. 19-20 Jo. 20,23.

---

30 *ὅς?* 31 *φῆς* 32 *εὐθὺ* 33 *ἀργείας* 34 Locus corruptus 35 *ἣ δ' ἀναιτίως* in cod. expuncta e vestigiis restitui.

Ἐπὶ τῇ βάσει τίνων κριτηρίων εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθοῦν αἱ ἀνωτέρω ἐπιστολαὶ εἰς τὴν γραφίδα τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου; Ἐν ὄψει τῆς ἀπουσίας ἄλλων ἐσωτερικῶν τεκμηρίων, μοναδικὸν κριτήριον ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ τυχὸν διαπίστωσις κοινότητος ὕφους. Συστηματικὴ ὑφολογικὴ διερεύνησις ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει προσκρούει εἰς πολλοὺς περιοριστικοὺς παράγοντας. Καὶ κατ' ἀρχὴν ἡ διαφορὰ τοῦ εἴδους. Εἶναι εὐνόητον ὅτι μεταξὺ μιᾶς ἱστορικῆς ἀφηγήσεως καὶ ἀνθηρῶν τινων δειγμάτων ἐπιστολογραφικῆς ῥητορείας θὰ ὑπάρχῃ μεγάλη ἀνομοιότης ὕφους. Ὡσαύτως, αἱ λεκτικαὶ καὶ συντακτικαὶ ὁμοιότητες δυνατὸν νὰ εἶναι ἀπατηλαὶ καὶ τοῦτο ἕνεκα τῆς ἐν πολλοῖς ὁμοιομορφίας ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὸν ἀττικίζοντα πεζὸν λόγον τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Διὰ τὰ στηριχθῇ θεωρία περὶ κοινῆς πατρότητος εἶναι ἀνάγκη ἰσχυροτέρων τεκμηρίων, ὡς λ.χ. ἡ ἐντόπισις χαρακτηριστικῶν τινων ἐκφράσεων ἢ ἡ διαπίστωσις τῆς παρουσίας κοινῶν χωρίων καὶ ὡς πρὸς ταῦτα σημαντικώτατος περιοριστικὸς παράγων εἶναι ἡ ὀλιγότης τοῦ κειμένου τῶν τριῶν βραχειῶν ἐπιστολῶν.

Εἶναι λίαν ἀξιοσημείωτον ὅτι παρὰ πάντας τοὺς ἀνωτέρω μνημονευθέντας περιοριστικοὺς παράγοντας, καὶ δὴ τὴν ὀλιγότητα τοῦ κειμένου, ἀνευρίσκονται ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς φράσεις αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν σχεδὸν ἀπαραλλάκτως ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Λέοντος. Ἰδού αὗται:

Ἐπιστολὴ I,13: *ἀνδρῶν φονώντων βιαίους ἁρπαγὰς*	Ἱστορ., 86,10-11: *ἐν ᾧ τὸ τῶν φονώντων*[1] *ἀνδρῶν καθῆστο στῖφος*
I,13-14: *ἔλεγεν ἀβίωτον ἡγεῖσθαι τὸν βίον ἡ γραφὴ*	36,20: *ἀβίωτον τὸν βίον ἐτίθετο* 119,12: *τὸν βίον ἀβίωτον τίθεμαι*
I,14: *οὐ δεῖ ταῖς θλίψεσιν ἡμᾶς ἐκκακεῖν*	164,21-22: *διδασκόμενος μὴ ἐκκακεῖν ἐν ταῖς θλίψεσιν*

Διαπιστοῦνται ἐπίσης ὁμοιότητές τινες ὕφους μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν καὶ τοῦ Ἐγκωμίου εἰς Βασίλειον:

Ἐπιστολὴ I,4: *τὸ εἰς ἐμὲ ἧκον*	Ἐγκώμ., 429,19: *τό γε εἰς ἑαυτὸν ἧκον*
I,12: *συμφορῶν..... σφοδρὰς ἐμβολὰς*	427,25-26: *τὰς τῶν παθῶν ἐμβολὰς*

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἀρκούντως ἐνδεικτικῶν loci communes, ἕτερον στοιχεῖον ὕφους χαρακτηριστικὸν τῶν ἐπιστολῶν τὸ ὁποῖον διαπιστοῦται καὶ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, εἶναι ἡ μετὰ μεγίστης ἐπιμελείας τήρησις ῥυθμοτονικῶν ἀπολήξεων πρὸ τῶν παύσεων. Μολονότι ἡ τοιαύτη φροντὶς περὶ τὸν ῥυθμὸν τοῦ λόγου εἶναι φαινόμενον σύνηθες ἐν τῇ βυζαντινῇ πεζογραφίᾳ ὅλων τῶν περιόδων[2], ἡ μετὰ περισσῆς αὐστηρότητος τήρησις τοῦ «νόμου» τοῦ Meyer δύναται νὰ ἀποτελέσῃ στερεὸν κριτήριον διὰ τὸν ἔλεγχον τῆς γνησιότητος ἢ τὴν ἀπόδοσιν εἰς ὡρισμένον συγγραφέα ψευδωνύμων ἢ ἀνωνύμων ἔργων. Ὁ συγγραφεὺς τῶν ἐπιστολῶν τηρεῖ μετὰ μεγίστης ἐπιμελείας τὸν ἐνδεδειγμένον τονισμὸν τόσον μετὰ τὰς ἰσχυρὰς (94 %), ὅσον καὶ μετὰ τὰς ἀσθε-

---

1 Ὁ Hase ἐκδίδει ἐνταῦθα τὸ ἀπροσδιόνυσον *«φόνων τῶν»* παρὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ χειρογράφου. Τὴν ὀρθὴν γραφὴν ὑπέδειξεν ὁ Ph. Krug δι' ἐπιστολῆς εἰς τὸν Hase, ὁ ὁποῖος καὶ ἐπηνώρθωσε τὸ σφάλμα του ἐν τοῖς σχολίοις (Λέων Διάκ., σ. 452).

2 Πρβλ. τὴν ἐξαίρετον περὶ τοῦ θέματος πραγματείαν τοῦ S. Skimina, État actuel des études sur le rythme de la prose grecque (Eus Supplementa, τ. 11), Lwów 1930, σ. 14 κ.ἑξ.

νεῖς (95 %) παύσεις. Ἡ αὐτὴ ἐπιμέλεια παρατηρεῖται καὶ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, ὅπου τὸ ποσοστὸν συμμορφώσεως εἰς τὸν «νόμον» τοῦ Meyer ἀνέρχεται ἐπίσης εἰς 95 %[1]. Τὸ αὐτὸ περίπου ποσοστὸν παρατηρεῖται καὶ ἐν τῷ Ἐγκωμίῳ εἰς Βασίλειον.

Τὰ ἀνωτέρω διερευνηθέντα στοιχεῖα εἶναι κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην ἐπαρκῶς ἀποδεικτικά. Ὁ διάκονος ἱστοριογράφος φαίνεται ὅτι πράγματι ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος καὶ ἐστάλη διὰ νὰ ποιμάνῃ τὴν μητρόπολιν Καρίας. Μεγάλως θὰ ἐπεβοήθει ἐν προκειμένῳ ἐὰν ἐβεβαιοῦτο καὶ ἐξ ἄλλης πηγῆς ἡ ὕπαρξις Λέοντος μητροπολίτου Καρίας κατὰ τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος. Δυστυχῶς ὅμως, διὰ τὸν λόγον κυρίως ὅτι μικρὸς μόνον ἀριθμὸς συνοδικῶν ἐγγράφων ἔχει περισωθῆ ἐκ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ αἰῶνος τούτου, ὁ Καρίας Λέων, καθ' ὅσον ἠδυνήθημεν νὰ ἐξακριβώσωμεν, δὲν μαρτυρεῖται εἰμὴ μόνον ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Κεδρηνοῦ, γράφοντος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος[2]. Τοῦτο καθιστᾷ δυσχερῆ τὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸν τῶν ἐτῶν ἀρχιερατείας του. Ἐν τούτοις τῇ βοηθείᾳ τῶν ὀλίγων ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς μία ἁδρομερὴς χρονολόγησις δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατος. Ὁ Λέων πιθανώτατα διεδέχθη τὸν μητροπολίτην Καρίας Ἰωάννην, ὁ ὁποῖος ὑπογράφει συνοδικὸν τόμον τοῦ πατριάρχου Σισσινίου ἀπολυθέντα τῇ 21ῃ Φεβρουαρίου τοῦ 997[3]. Ὁ ἑπόμενος κατὰ σειρὰν γνωστὸς κάτοχος τῆς ἕδρας, ἐπίσης ὀνομαζόμενος Ἰωάννης, ὑπογράφει συνοδικὴν πρᾶξιν κατὰ Μάιον τοῦ 1030[4]. Ἐὰν ὁ δεύτερος οὗτος Ἰωάννης θεωρηθῇ ὡς τὸ αὐτὸ πρόσωπον πρὸς τὸν ὑπογράφοντα ἐν ἔτει 997, δὲν ἀφήνεται περιθώριον διὰ νὰ ἐνταχθῇ ὁ Λέων καὶ συνεπῶς ἀθετοῦνται ὅσα ἐδέχθημεν. Ὅμως ἀσφα-

[1] Ὅρα K. Litzica, Das Meyersche Satzschlussgesetz in der byzantinischen Prosa mit einem Anhang über Prokop von Käsarea, München 1898, σ. 23.

[2] Ὅτι τότε ἔγραψεν ὁ Κεδρηνὸς ὑποστηρίζει ὁ K. Krumbacher, ἔνθ' ἀν., σ. 363, καὶ φαίνεται πιθανώτατον. Τὴν συγγραφὴν τοῦ χρονικοῦ ἄλλοι τάσσουν ἐντὸς τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος (πρβλ. Th. Büttner-Wobst, Studia Byzantina. I. Quae ratio intercedit inter Leonem Grammaticum et Cedrenum, Jahresbericht der Kreuzschule in Dresden 1890, Programm no. 526, σ. IV. P. G. Preobraženskij, Letopisnoe povestvovanie sv. Theofana Ispovednika. Izsledovanie iz oblasti vizantijskoi istoriografii, Βιέννη 1912, σ. 24, σημ. 35. K. Schweinburg, Der ursprüngliche Form der Kedrenschronik, Byz. Zeitschr., τ. 30 (1929 - 1930), σ. 69).

[3] Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τ. 5, Ἀθῆναι 1855, σ. 19 = V. Grumel, Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople, ἀρ. 804.

[4] G. Ficker, Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites, Festschrift der Universität Kiel zur Feier des Geburtfestes... Königs Wilhelm II, Kiel 1911, σ. 21 = V. Grumel, Regestes, ἀρ. 839.

λῶς πρόκειται περὶ δύο διαφόρων προσώπων καὶ τοῦτο πιστεύουν ἐπίσης ὁ Ficker[1] καὶ ὁ V. Laurent[2]. Διότι καὶ ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ὁ πρῶτος Ἰωάννης ἐγένετο μητροπολίτης κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 997 καὶ ἀπέθανεν ὀλίγον μετὰ τὸν Μάιον τοῦ 1030, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν κρίνομεν πιθανόν, τὸ μεταξὺ διάστημα τῶν 33 ἐτῶν ἀποτελεῖ ἐξαιρετικῶς μακρὰν καὶ ἄνευ σχεδὸν προηγουμένου διάρκειαν ἀρχιερατείας.

Δύο ἐπιστολαὶ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου (1025 - 1043) ἐκδοθεῖσαι ἐκ τοῦ κώδικος 15 (R - I - 150) τοῦ Escorial[3] ἀναφέρονται εἰς σοβαρὰν διένεξιν μεταξὺ τοῦ πατριάρχου τούτου καὶ τοῦ μητροπολίτου Καρίας[4]. Ἡ διένεξις προεκλήθη κατόπιν τῆς ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου ἀπομακρύνσεως τοῦ εἰς αὐτὸν ὑποκειμένου ἐπισκόπου Ταβῶν, τοῦ ὁποίου τὴν ἐπαναφορὰν εἰς τὴν ἕδραν ἐπεθύμει ὁ πατριάρχης, ἀποστείλας μάλιστα σχετικὴν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν μητροπολίτην. Παρὰ τὴν ἔκδοσιν συνοδικῆς ἀποφάσεως ἀκυρούσης τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἐπισκόπου, ὁ μητροπολίτης παρέμενεν ἀνένδοτος καὶ ὁ πατριάρχης, μὴ δυνάμενος ἄλλως νὰ τὸν μεταπείσῃ, ἀπηύθυνε πιττάκιον πρὸς σύμπαντα τὸν κλῆρον τῆς μητροπόλεως Καρίας καλῶν τοῦτον νὰ παύσῃ ὑπακούων τὸν ἀρχιερέα του. Δυστυχῶς οὔτε ὁ ἐν λόγῳ μητροπολίτης κατονομάζεται, οὔτε εἶναι κεχρονισμέναι αἱ ἐπιστολαί[5]. Ὁ πείσμων ἱεράρχης πρέπει νὰ εἶναι ἢ ὁ Ἰωάννης τοῦ 1030, ὁ ὁποῖος ἤδη ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1032 εἶχε παύσει νὰ κατέχῃ τὴν ἕδραν[6], ἢ ὁ ἄμεσος

[1] G. Ficker, ἔνθ' ἀν., σ. 4.

[2] V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin, σ. 380.

[3] P. A. Revilla, Catálogo de los códices griegos de la Biblioteca de el Escorial, τ. I, Madrid 1936, σσ. 59 - 60.

[4] G. Ficker, ἔνθ' ἀν., σσ. 4 - 6.

[5] Πρβλ. V. Grumel, Regestes, ἀρ. 854, 855 καὶ ἐπίσης ἀρ. 852, 853.

[6] Κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1302 (πρβλ. V. Grumel, Regestes, ἀρ. 845) ὁ μητροπολίτης Καρίας Κωνσταντῖνος ὑπογράφει τὸν συνοδικὸν τόμον ἐναντίον τῶν Ἰακωβιτῶν (G. Ficker, ἔνθ' ἀν., σ. 26). Ὁ κατάλογος τῶν γνωστῶν μητροπολιτῶν Καρίας παρὰ R. Janin, DHGE, τ. 11 (1949), στ. 1037 εἶναι ἐλλιπέστατος καὶ χρῄζει ἀναθεωρήσεως. Οὕτω διὰ τὸν ἑνδέκατον αἰῶνα ἐκτὸς τοῦ Λέοντος, τοῦ Ἰωάννου II καὶ τοῦ Κωνσταντίνου δέον νὰ προστεθῇ καὶ ὁ Ἰγνάτιος, ὑπογράφων συνοδικὴν πρᾶξιν κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1039 (V. Grumel, Regestes, ἀρ. 846. G. Ficker, ἔνθ' ἀν., σ. 42). Ἕτερος μητροπολίτης, ὁ Δημήτριος, ὑπογράφει κατ' Ἰούνιον ἢ Ἰούλιον τοῦ 1054 τὸν συνοδικὸν τόμον τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ τοῦ Κηρουλαρίου ἐναντίον τῶν Λατίνων (Migne, Patrologia Graeca, τ. 120, στ. 748. V. Grumel, Regestes, ἀρ. 866). Ἀπὸ τῆς 14ης Μαρτίου τοῦ 1072 μέχρι καὶ τῆς 14ης Ἰουνίου τοῦ 1092 μαρτυρεῖται ὁ Ἰωσήφ. Ὁ Βασίλειος, τὸν ὁποῖον συμπεριλαμβάνει ἐν τῷ καταλόγῳ του ὁ Janin εἶναι πρόσωπον ἀνύπαρκτον (ὅρα N. A. Oikonomidès, Un décret synodale inédit du patriarche Jean XIII Xiphilin concernant l'election et l'ordination des évêques, REB, τ. XVIII (1960), σσ. 57, 65). Εἰς τὸν ἑνδέκατον ἐπίσης αἰῶνα πρέπει νὰ ταχθῇ κατὰ τὸν V. Lau-

προκάτοχός του[1], ὁπότε δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ Λέων. Τοῦτο ἀποτελεῖ ψιλὴν μόνον ὑπόθεσιν καὶ ὡς ἔχουν τὰ πράγματα οὐδὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ μετὰ βεβαιότητος.

Ἡ υἱοθέτησις τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος ὑπὸ ἀρχιερέων μιᾶς μητροπόλεως δὲν γίνεται ἴσως τυχαίως, ἀλλ' ὀφείλεται εἰς ἐπιθυμίαν νὰ τιμηθῇ ἡ μνήμη προκατόχου διαπρέψαντος ἐπ' εὐσεβείᾳ, ἀγαθότητι καὶ μαθήσει. Ἐὰν ἔχῃ οὕτως, ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι δύο ἄλλοι Λέοντες μητροπολῖται Καρίας μαρτυροῦνται κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας, ὁ εἷς ἐν ἔτει 1166[2] καὶ ὁ ἕτερος ἐν ἔτει 1278[3]. Ἀμφότεροι εἶναι μεταγενέστεροι τῆς ἐποχῆς τοῦ Κεδρηνοῦ καὶ ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν πιθανῶς ἦτο ὀλιγογράμματος, συνεπῶς ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ συγγραφεὺς τῶν ἐπιστολῶν[4].

Ὁ Ἰωάννης Συκουτρῆς εἶχε προτείνει διάφορον ταύτισιν τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου πρὸς ἑτέραν γνωστὴν προσωπικότητα τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ δεκάτου αἰῶνος. Ἐν ἀνακοινώσει του γενομένῃ ἐν τῇ Ἑταιρείᾳ Βυζαντινῶν Σπουδῶν κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1932 ὁ ἀείμνηστος λόγιος, ὡμίλησε περὶ τοῦ ἀκολούθως ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθέντος Ἐγκωμίου τοῦ Λέοντος εἰς Βασίλειον τὸν Β' καὶ ἐν συνεχείᾳ, ὡς ἀναφέρει ἡ δημοσιευθεῖσα περίληψις τῆς ἀνακοινώσεως, « διέλαβε περὶ 23 ἐπιστολῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐκδεδομένων ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Σπ. Λάμπρου, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μητροπολίτου Συνάδων, τὸν ὁποῖον ἐταύτισε πρὸς τὸν Λέοντα τὸν Διάκονον, ἐπὶ τῇ βάσει καὶ ἄλλων ἐνδείξεων καὶ χωρίου τινὸς τοῦ Ἀνωνύμου συγγραφέως περὶ μεταθέσεων, ἀναφέροντος ἱστοριογράφον Λέοντα Συνάδων τῆς ἐποχῆς τοῦ Βουλγαροκτόνου »[5]. Ὡς φαίνεται, ὁ Συκουτρῆς ταχέως ἐγκατέλειψε τὴν θεωρίαν

---

rent (Le corpus de sceaux de l'Empire Byzantin, σ. 381) καὶ ὁ Εὐστράτιος, γνωστὸς ἐκ μολυβδοβούλλου.

[1] Τὰ ἔγγραφα ἐν τῷ χειρογράφῳ τοῦ Escorial φαίνεται ὅτι εἶναι κατατεταγμένα κατὰ χρονολογικὴν σειράν, συνεπῶς δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκουν εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἀλεξίου. Ἐπίσης, ἴσως δὲν στερεῖται σημασίας ὅτι ὁ μητροπολίτης Καρίας δὲν συνυπογράφει τὴν συνοδικὴν πρᾶξιν τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1028 (Γ. Ῥάλλη - Μ. Ποτλῆ, ἔνθ' ἀν., σ. 32 = V. Grumel, Regestes, ἀρ. 835).

[2] Γ. Ῥάλλη - Μ. Ποτλῆ, ἔνθ' ἀν., σ. 95.

[3] Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 4, Πετρούπολις 1889, σ. 382.

[4] Ὁ Λέων οὗτος ἀναφέρεται ἐπὶ ἐνεπιγράφου χαλκοῦ σταυροῦ χρησιμοποιηθέντος κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς θεμελιώσεως (10η Ἰουλίου 1172) τοῦ σταυροπηγιακοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐν Σταυροπόλει. Τὸν σταυρὸν τοῦτον ἠγόρασεν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐδημοσίευσεν ὁ W. H. Buckler, A Memento of Stauropolis, Byz. Zeitschr., τ. 28 (1928), σσ. 98 - 101. Ἡ ἐπιγραφὴ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ βρίθει ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων.

[5] Ἡ περίληψις ἐδημοσιεύθη ἐν ΕΕΒΣ, τ. Θ' (1932), σσ. 473 - 474.

ταύτην ὡς μὴ ἐπαρκῶς τεκμηριουμένην, ἀφοῦ οὐδαμοῦ τῆς κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος δημοσιευθείσης μελέτης του ἀναφέρει τι περὶ Λέοντος Συνάδων[1].

Ἀνεξαρτήτως τοῦ Συκουτρῆ — ἡ δημοσιευθεῖσα περίληψις τῆς ἀνακοινώσεώς του φαίνεται ὅτι ἐπέρασεν ἀπαρατήρητος — οἱ H. Grégoire καὶ P. Orgels διετύπωσαν παρομοίαν ἄποψιν: ὅτι ὁ Λέων ὁ Διάκονος ἴσως εἶναι ὁ πρεσβευτὴς Λέων ὁ συνοδεύσας κατὰ τὴν ἐπάνοδόν του εἰς Ἰταλίαν τὸν Ἕλληνα ἐπίσκοπον Πλακεντίας καὶ μετὰ ταῦτα πάπαν Ἰωάννην Φιλάγαθον, ὁ ὁποῖος εἶχε σταλῆ ἐκ μέρους τοῦ Ὄθωνος τοῦ Γ' εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ διαπραγματευθῇ αὐτοκρατορικὸν συνοικέσιον[2]. Οἱ Grégoire καὶ Orgels ἐγνώριζον τὸν Λέοντα τοῦτον ἐκ τῶν πραγματειῶν τοῦ P. E. Schramm[3], ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπανεκδώσει καὶ σχολιάσει 9 ἐκ τῶν 23 ἐπιστολῶν τῶν δημοσιευθεισῶν ὑπὸ τοῦ Κ. Δυοβουνιώτου ἐξ ἀπογράφων τοῦ Βιενναίου κώδικος phil. Gr. 342, ἀποκειμένων ἐν τοῖς καταλοίποις τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου[4]. Τὰς ἐπιστολὰς ταύτας εἶχεν ὑπ' ὄψει του καὶ ὁ Συκουτρῆς. Τελευταῖαι ἔρευναι, καὶ δὴ ἡ νέα ἔκδοσις τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Λέοντος μητροπολίτου Συνάδων ἐκ τοῦ Βιενναίου κώδικος καὶ τοῦ Πατμιακοῦ 706, ἔχουν ἀποδείξει ὅτι ὁ λόγιος οὗτος ἱεράρχης καὶ ὁ ὁμώνυμος πρεσβευτὴς εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον[5].

Ὁ Darrouzès[6] ἀπορρίπτων τὸν ὑπὸ τῶν Grégoire καὶ Orgels πιθανολογηθέντα συσχετισμὸν Λέοντος Διακόνου καὶ Λέοντος Συνάδων προβάλλει τὰ ἑξῆς ἐπιχειρήματα: Αἱ χρονολογίαι τῶν δύο δὲν συναρμόζονται: « Léon Diacre était μειράκιον en 966, Léon de Synades avoue 60 ans

---

[1] Ὁ Συκουτρῆς φαίνεται ὅτι ἤλλαξεν ἐν τῷ μεταξὺ γνώμην καὶ περὶ τῆς ἀκριβοῦς χρονολογήσεως τοῦ Ἐγκωμίου. Οὕτως, ἐνῷ ἐν τῇ ὡς ἄνω περιλήψει φέρεται ὡς τάσσων τὸ ἔτος συγγραφῆς τοῦ Ἐγκωμίου « κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας αὐτοῦ (= τοῦ Βασιλείου) ἀμέσως μετὰ τὸ 985 », ἐν τῇ ἐκδόσει τοποθετεῖ τὴν συγγραφὴν περὶ τὸ 980 (Ἰ. Συκουτρῆ, ἔνθ' ἀν., σσ. 431 - 433).

[2] H. Grégoire - P. Orgels, La chronologie des Patriarches de Constantinople et « Question Romain » à la fin du Xe siècle, Byzantion, t. XXIV (1954), σ. 177: « l'ambassadeur Léon, qui pourrait être le même que l'historien Léon Diacre »... « Léon Diacre, l'historien et peut - être le futur diplomate ».

[3] P. E. Schramm, Kaiser, Basileus und Papst in der Zeit der Ottonen, Historische Zeitschr., τ. CXXIX (1924), σ. 449 κ.ἑξ. Τοῦ αὐτοῦ, Neun Briefe des byzantinischen Gesandten Leo von seiner Reise zu Otto III aus den Jahren 997/98, Byz. Zeitschr., τ. 25 (1925), σσ. 89 - 105.

[4] Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. 20 (1926 - 7), σσ. 324 - 342.

[5] J. Darrouzès, Epistoliers byzantins du Xe siècle, σσ. 38 - 43, 165 - 210. Περὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Λέοντος Συνάδων ὅρα καὶ L. Robert, Les kondakia de Nicée, le combustible de Synnada et les poissons - scies. Sur les lettres d'un métropolite de Phrygie au Xe siècle, Journal des Savants, 1961, σσ. 97 - 166 καὶ 1962, σσ. 5 - 74.

[6] J. Darrouzès, Inventaire, ἔνθ' ἀν., σσ. 121 - 122.

en 997, ce qui le fait naitre en 937 et nous empêche de le considerer comme un garçon en 966»[1]. Ἐπίσης, ἐὰν ὁ Λέων εἶχε πράγματι χειροτονηθῆ μητροπολίτης, ἡ ἐπικεφαλὶς τῆς Ἱστορίας θὰ ἔπρεπε νὰ μνημονεύῃ τοῦτο[2]. Τέλος, ὁ ἀόριστος ὑπαινιγμὸς εἰς τοὺς βουλγαρικοὺς πολέμους τοῦ Βασιλείου, ὁ ἁπαντῶν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Συνάδων[3] φαίνεται νὰ δεικνύῃ ὅτι οὗτος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Λέοντα τὸν Διάκονον, δὲν ἦτο παρὼν κατὰ τὰς ἐκστρατείας τοῦ Βασιλείου. Καὶ ὁ Darrouzès καταλήγει: «Les deux personnages sont bien distincts. Je ne vois qu'un trait de style pour établir une parenté entre les deux: c'est l'usage des synonymes observé par Hase chez l'historien et dont l'abus apparait dans les lettres de l'ambassadeur; on avouera que ce genre d'indices est insuffisant pour décider de l'identité des auteurs»[4].

Ὁ Darrouzès προσάγει ἐπίσης τὴν μαρτυρίαν τῆς βραχείας πραγματείας Περὶ Μεταθέσεων, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀναφέρει καὶ ὁ Συκουτρῆς. Κατὰ τὸν V. Grumel, ἡ πραγματεία αὕτη πιθανῶς ἀπετέλει μέρος τοῦ τόμου τοῦ ἐκδοθέντος διὰ τὴν ἐπικύρωσιν τῆς μεταθέσεως τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν ἔτει 1189 καὶ ἴσως εἶναι ἔργον τοῦ γνωστοῦ νομομαθοῦς Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμῶνος[5]. Τὸ Περὶ Μεταθέσεων περιέχει πλῆθος πολυτίμων εἰδήσεων ἀναφερομένων εἰς προηγούμενα ἐπισκοπικῶν μεταθέσεων καὶ συναφῆ ἱστορικὰ γεγονότα[6].

[1] Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο δὲν εἶναι στερεόν. Τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Λέων ἦγε τὸ 997 ἡλικίαν 60 ἐτῶν ὁ Darrouzès βασίζει ἐπὶ τῆς ἐπιστολῆς «*τῷ κανικλείῳ*» (Epistoliers, σ. 176). Ἡ ἐπιστολὴ ὅμως αὕτη, κατὰ τὸν ἴδιον, «ne puisse être datée aussi précisement que les précedents» (αὐτόθι, σ. 40), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καὶ ἀχρηστεύει τὸ χρονολογικόν του ἐπιχείρημα. Ἡ ἐν λόγῳ ἐπιστολὴ δύναται νὰ εἶναι πολὺ μεταγενεστέρα τοῦ 997. Ὁ Darrouzès χρονολογεῖ μετὰ τὸ 997 ὅλας τὰς ἐπιστολὰς τὰς παραδιδομένας ἐκ τοῦ Πατμιακοῦ κώδικος, ἐνῷ τὰς παραδιδομένας ἐκ τοῦ Βιενναίου τάσσει πρὸ τοῦ ἔτους τούτου (αὐτόθι, σ. 41). Ὁ Λέων Συνάδων ἔζη ἀσφαλῶς κατὰ τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος. Οἱ Μυτιληναῖος (αὐτόθι, σ. 184), ἐφ' ὅσον εἶναι, ὡς φαίνεται πιθανόν, ὁ Χριστόφορος, καὶ Μιχαὴλ μητροπολίτης Εὐχαΐτων (αὐτόθι, σ. 185), μετὰ τῶν ὁποίων ὁ Λέων διατηρεῖ ἀλληλογραφίαν, εἶναι πρόσωπα τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος.

[2] Καὶ τοῦτο εἶναι ἀμφίβολον· πρβλ. ἀνωτέρω, σσ. 12, 15.

[3] J. Darrouzès, Epistoliers, σσ. 54, 208 - 209.

[4] J. Darrouzès, Inventaire, ἔνθ' ἀν., σ. 122.

[5] V. Grumel, Le Περὶ μεταθέσεων et le Patriarche de Constantinople Dosithée, Études Byzantines, τ. I (1943), Bucarest 1944, σσ. 239 - 249. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ J. Leunclavius, Jus Graeco - Romanum, τ. I, σσ. 293 - 296, ἐκεῖθεν δὲ ἀνετυπώθη ἐν Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, ἔνθ' ἀν., σ. 391 - 394 καὶ Migne, Patrologia Graeca, τ. 119, στ. 904 - 909.

[6] Πρβλ. ὁμοίας συλλογὰς περιπτώσεων ἐπισκοπικῶν μεταθέσεων παρὰ Νικηφόρῳ Ξανθοπούλῳ (Migne, Patrologia Graeca, τ. 146, στ. 1189 - 1200) καὶ ἐν τῷ συνοδικῷ τόμῳ τῆς ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Γ' (Ἰ. Συκουτρῆ, Συνοδικὸς τόμος τῆς ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Γ', ΕΕΒΣ, τ. Θ' (1932), σσ. 182 - 209. Πρβλ. ἐπίσης Ἰ. Συκουτρῆ, Συμπληρωματικὰ τοῦ συνοδικοῦ τόμου Γερμανοῦ τοῦ Γ', ΕΕΒΣ, τ. Ι' (1933), σσ. 435 - 437. E. Honigmann, Studies in Slavic Church History, Byzantion, τ. XVII (1944 - 1945), σσ. 150, σημ. 97 καὶ 151, σημ. 108. V. Grumel, Chronologie Patriarchale au Xe siècle, REB, τ. XXII (1964), σσ. 51 - 54.

Τὸ χωρίον τὸ ὁποῖον ἔχουν ὑπ' ὄψει οἱ Συκουτρῆς καὶ Darrouzès ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐδόθη τῷ μητροπολίτῃ Πατρῶν ἡ ἐπισκοπὴ Κορίνθου, ὡς γράφει ὁ Σεβαστείας Θεόδωρος καὶ Λέων Συνάδων*»[1]. Ἡ ἀναφερομένη συγγραφὴ τοῦ Σεβαστείας Θεοδώρου πρέπει ἀσφαλῶς νὰ εἶναι ἡ ἀπολεσθεῖσα Ἱστορία του, ἡ γνωστὴ καὶ ἐκ τοῦ προοιμίου τοῦ Σκυλίτζη[2]. Ἐπειδὴ δὲ καὶ αἱ ἄλλαι εἰδήσεις ἐν τῷ Περὶ Μεταθέσεων φαίνεται νὰ ἔχουν ἀντληθῆ ἐξ ἱστορικῶν πηγῶν (Εὐσέβιος, Σωζομενός, Θεοφάνης, Βίος Ἰγνατίου κ.ἄ.), δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦτο ἐπίσης ἱστορία τὸ ἀπὸ κοινοῦ μνημονευόμενον ἔργον τοῦ Λέοντος Συνάδων. Ἡ πιθανότης αὕτη πάντως δὲν ἀρκεῖ διὰ νὰ τὸν ταυτίσωμεν πρὸς τὸν Λέοντα τὸν Διάκονον καί, ἄλλως τε, οὐδὲν σχέσιν ἔχον πρὸς μητροπολίτας Πατρῶν ἢ τὴν ἐπισκοπὴν Κορίνθου ἀπαντᾷ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου.

Γενικῶς εἰπεῖν, ἡ ταύτισις τοῦ διακόνου πρὸς τὸν Συνάδων ἐμφανίζεται ὡς ἥκιστα πιθανή. Κατ' ἀρχὴν οὐδὲν ἄλλο ἐπιχείρημα θὰ ἀπῃτεῖτο διὰ τὴν ἀπόρριψιν τοῦ τοιούτου συσχετισμοῦ, ἐάν, ὡς ἔχομεν ἤδη δεχθῆ, ὁ διάκονος ἱστορικὸς πρέπῃ νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ὁμώνυμον μητροπολίτην Καρίας. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Darrouzès περὶ τῶν βουλγαρικῶν πολέμων εἶναι ἐπίσης ἰσχυρόν. Διὰ τοὺς ἔτι ἀμφιβάλλοντας ὑπάρχει καὶ ἄλλο τεκμήριον ἐναντίον τοῦ συσχετισμοῦ: Ὁ Λέων Συνάδων ὑπῆρξε φίλος καὶ διετήρει ἀλληλογραφίαν μετά τινος μητροπολίτου Νικομηδείας, ὁ ὁποῖος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦτο ὁ προμνημονευθεὶς Στέφανος[3]. Ἡ μνεία τοῦ Στεφάνου ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου οὐδεμίαν ἐπιτρέπει ἀμφιβολίαν ὅτι ὁ ἱεράρχης οὗτος ἦτο ξένος πρὸς τὸν ἱστορικόν[4].

[1] Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, ἔνθ' ἀν., σ. 393.

[2] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 19. Περὶ τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Σεβαστείας Θεοδώρου πρβλ. E. Honigmann, ἔνθ' ἀν., σσ. 156 - 157. H. Grégoire - P. Orgels, ἔνθ' ἀν., σ. 161 - 166 καὶ ἐπίσης C. de Boor, Zu Johannes Skylitzes, ἔνθ' ἀν., σ. 361. A. P. Každan, ἔνθ' ἀν., σ. 110.

[3] J. Darrouzès, Epistoliers, σ. 192, ἀρ. 34 καὶ σσ. 192 - 193, 195.

[4] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 14.

Β' - ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Ἡ Ἱστορία τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου ἔχει παραδοθῆ ἐξ ἑνὸς καὶ μόνου χειρογράφου, τοῦ περιφήμου ὑπ' ἀριθμὸν 1712 ἑλληνικοῦ κώδικος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων. Μεταγενέστερον ἀπόγραφον τῆς Ἱστορίας ἐκ τοῦ Παρισινοῦ χειρογράφου σῴζεται καὶ ἐν τῷ ἑλληνικῷ κώδικι Υ-Ι-4 τοῦ Escorial (16ου αἰ.), ὁμοίως δὲ ἐκ τοῦ Παρισινοῦ προέρχονται καὶ τὰ ἀποσπασματικὰ ἀπόγραφα τὰ εὑρισκόμενα μεταξὺ τῶν καταλοίπων τοῦ Fr. Combefis καὶ τοῦ C. B. Hase.

Θὰ ἦτο ἀξιοπερίεργος ἡ ἐξ ἑνὸς μόνου χειρογράφου παράδοσις ἑνὸς τόσον ἐνδιαφέροντος καὶ πλουσίου εἰς εἰδήσεις ἱστορικοῦ ἔργου, ἐὰν τὸ φαινόμενον τοῦτο δὲν ἦτο ἀρκούντως σύνηθες προκειμένου κυρίως περὶ μὴ θεολογικοῦ ἐνδιαφέροντος βυζαντινῶν κειμένων. Ὅτι δὲν ἐσώθησαν καὶ ἄλλα χειρόγραφα τῆς Ἱστορίας ἀσφαλῶς ὀφείλεται κατὰ κύριον λόγον εἰς τὰς φοβερὰς καταστροφὰς τὰς ὁποίας εἶναι βέβαιον ὅτι ὑπέστησαν αἱ βιβλιοθῆκαι τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐν γένει τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὰς δεινὰς ἀναστατώσεις τῶν μέσων χρόνων. Ἀλλὰ τοῦτο μόνον δὲν ἐπαρκεῖ διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν περιωρισμένην παράδοσιν ἑνὸς ἔργου, ἀφοῦ εἶναι λογικὸν νὰ θεωρηθῇ ὅτι οἱ κλύδωνες τῆς ἱστορίας ἔπληξαν ἰσοβαρῶς πάντας τοὺς τομεῖς τῆς βυζαντινῆς γραμματείας. Διὰ νὰ ἔχῃ παραδοθῆ ἔργον τι ἐξ ἑνὸς μόνον χειρογράφου, τοῦτο ἀσφαλῶς σημαίνει ὅτι τὰ κυκλοφορούμενα χειρόγραφά του δὲν ἦσαν πολλά.

Εἶναι φαινόμενον σύνηθες καὶ ἀξιοσημείωτον ἡ ἐξ ἑνὸς μόνον κώδικος παράδοσις βυζαντινῶν ἱστορικῶν ἔργων πραγματευομένων ὡρισμένην περίοδον, ὡς εἶναι λ.χ. αἱ συγγραφαὶ τοῦ Λέοντος, τοῦ Γενεσίου, τῶν Συνεχιστῶν τοῦ Θεοφάνους, τοῦ Ψελλοῦ, τοῦ Νικηφόρου Βρυεννίου καὶ τοῦ Κιννάμου. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ αὐτὸ προκειμένου περὶ τῶν λαϊκωτέρων χρονογραφικῶν ἔργων, ὡς εἶναι λ.χ. ἡ χρονογραφία τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ καὶ αἱ διάφοροι μορφαὶ τῆς χρονογραφίας Συμεῶνος τοῦ Λογοθέτου, τῶν ὁποίων ἔχουν περισωθῆ μέχρις ἡμῶν ἀρκετὰ χειρόγραφα. Ἡ τοιαύτη ἀνισότης τῆς χειρογράφου παραδόσεως εἶναι ἐνδεικτική. Προφανὲς εἶναι ὅτι ὑπῆρξεν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ καλύπτοντα ὡρισμένην χρονικὴν περίοδον εἰδικὰ ἱστορικὰ ἔργα ἔπαυσαν νὰ ἔχουν πολλοὺς καὶ προθύμους ἀναγνώστας. Ἡ ἱστορικὴ μάθησις καὶ ἡ περιέργεια περὶ τοῦ παρελθόντος ἱκανοποιοῦντο καὶ ἠρκοῦντο εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἀρχομένων χρονογραφιῶν[1]. Ἡ

[1] Πρβλ. K. Krumbacher, ἔνθ' ἀν., σ. 267 καὶ ἐπίσης τὰς παρατηρήσεις

τοιαύτη ἐξασθένησις τῆς ἱστοριοδιφικῆς περιεργείας ἔσχεν ὡς φυσικὴν συνέπειαν νὰ περιπέσουν εἰς ἀφάνειαν καὶ νὰ παύσουν νὰ ἀντιγράφωνται τὰ εἰδικοῦ ἐνδιαφέροντος ἱστορικὰ ἔργα. Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, δὲν ἀποτελεῖ ἴσως ὑπερβολὴν ἐὰν λεχθῇ ὅτι ἡ διάσωσις τοῦ κειμένου τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος Διακόνου ὀφείλεται εἰς τυχαῖον περιστατικόν. Πλεῖστα ὅσα ἄλλα ἔργα τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας εἶναι βέβαιον ὅτι ἀπωλέσθησαν καὶ ἐνδεικτικὸν ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι ἐκ τῶν δέκα τεσσάρων ἔργων τῶν μνημονευομένων ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Σκυλίτζη μόνον τὰ ἐξ ἔχουν διασωθῆ[1]. Τοῦτο πρέπει νὰ πιστευθῇ ὅτι κατ' ἐξοχὴν ἀληθεύει διὰ τὴν περίοδον περὶ τῆς ὁποίας ἐπραγματεύθη ὁ Λέων, περίοδον πολεμικῆς δόξης καὶ φιλολογικῆς ἀκμῆς διὰ τὸ Βυζάντιον, περὶ τῆς ὁποίας εἶναι βέβαιον ὅτι συνεγράφησαν καὶ ἄλλα ἱστορικὰ ἔργα[2]. Τῶν ἔργων τούτων δυστυχῶς οὐδὲ αὐτὰ τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων εἶναι γνωστά.

Ι. Ὁ Παρισινὸς ἑλληνικὸς κῶδιξ 1712.

Τὸ πολλοῦ λόγου ἄξιον τοῦτο χειρόγραφον παραδίδει ὡς codex unicus, πλὴν τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος, καὶ τὰ ἱστορικὰ ἔργα τοῦ Ψευδοσυμεῶνος καὶ τοῦ Ψελλοῦ, ἀποτελεῖ δὲ ὡς ἐκ τούτου πολυτιμότατον μνημεῖον τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας. Ὁ κῶδιξ ἐγένετο προσιτὸς εὐρύτερον ἀφ' ὅτου ἐναπετέθη κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ἐν ταῖς συλλογαῖς χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ἔκτοτε δέ, ὡς εἶναι φυσικόν, εἵλκυσε τὴν προσοχὴν καὶ τὸ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν. Ἔχει μέχρι τοῦδε τετράκις περιγραφῆ. Δὶς λίαν ἀτελῶς καὶ διὰ βραχέων ἐν τοῖς καταλόγοις χειρογράφων τῆς Παρισινῆς Βιβλιοθήκης[3], πολλῷ δὲ ἀκριβέστερον καὶ λεπτομερέστερον κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὑπὸ τοῦ N. Bubnov[4] καὶ τοῦ K.

τοῦ H.-G. Beck, Überlieferungsgeschichte der byzantinischen Literatur ἐν Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur, τ. I, Zürich 1961, σσ. 442-443.

[1] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 19, σημ. 1.

[2] Πρβλ. π.χ. ὅσα λέγει περὶ Νικηφόρου Φωκᾶ ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, 229,3-5: « *τῶν... λοιπῶν αὐτοῦ προτερημάτων ποιεῖσθαι κατάλογον, περιττὸν πάντως τῇ παρούσῃ γραφῇ· πλήρης γὰρ τούτων πᾶσα γραφὴ καὶ ποίησις* ».

[3] Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae, τ. II, Paris 1740, σ. 391 καὶ H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, τ. II, Paris 1888, σ. 128. Προχείρως ἐπίσης περιέγραψε τὸ χειρόγραφον καὶ ὁ Κ. Σάθας, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. IV, Paris 1874, σ. CXIII.

[4] Ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν V. Vasilievskij δημοσιευθείσῃ ἐν Viz. Vrem., τ. II (1895), σσ. 145-151.

Praechter[1]. Οὐδεμία πάντως τῶν ὑπαρχουσῶν περιγραφῶν ἱκανοποιεῖ ἀπολύτως. Πᾶσαι περιέχουν ἀτελείας, σκοτεινὰ σημεῖα καὶ σφάλματα, ἐπὶ πλέον δὲ ἔχουν παλαιωθῆ λόγῳ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἐκδόσεως καὶ ἄλλων κειμένων ἐκ τοῦ Παρισινοῦ χειρογράφου. Διὰ τοῦτο, καὶ λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς σπουδαιότητός του, ἐπιχειροῦμεν κατωτέρω νέαν λεπτομερῆ καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀκριβῆ περιγραφήν του. Τὸ χειρόγραφον ἐμελετήσαμεν ἐκ μικροφωτογραφιῶν τεθεισῶν εὐγενῶς εἰς τὴν διάθεσίν μας ὑπὸ τοῦ ἐν Παρισίοις Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, τὸ ὁποῖον καὶ θερμότατα εὐχαριστοῦμεν ἐντεῦθεν. Εἴχομεν ἐπίσης τὴν εὐκαιρίαν κατὰ Μάιον τοῦ 1965 νὰ ἐξετάσωμεν ἐπισταμένως ἐξ αὐτοψίας τὸ χειρόγραφον ἐν τῇ Bibliothèque Nationale.

Ὁ κῶδιξ σύγκειται ἐκ 429 φύλλων φερόντων νεωτέραν συνεχῆ ἀρίθμησιν δι' ἀραβικῶν ἀριθμῶν 1 - 430[2]. Διακρίνονται γεγραμμέναι δι' ἑλληνικῶν ἀριθμῶν ἡ παλαιὰ ἀρίθμησις τῶν τετραδίων καὶ δύο ἐπίσης παλαιαὶ ἀριθμήσεις τῶν φύλλων. Προηγοῦνται καὶ ἕπονται τῶν ἠριθμημένων ἀνὰ δύο νεώτερα περγαμηνὰ φύλλα ἄνευ ἀριθμήσεως. Ἐκ τῶν ἠριθμημένων φύλλων τὰ 1 - 422 εἶναι περγαμηνά, χαρτῷα δὲ τὰ 423 - 430 τοῦ τέλους. Αἱ διαστάσεις τῶν περγαμηνῶν καὶ τῶν χαρτῴων φύλλων εἶναι 20×30 ἑκ., πλὴν τῶν ff. 1 - 6 καὶ 421 - 422, τὰ ὁποῖα ἔχουν πλάτος κατὰ 0,5 - 0,75 ἑκ. μικρότερον τῶν ὑπολοίπων. Ἐπίσης τοῦ f. 317 εἶναι κεκομμένη ἡ κάτω ᾤα. Πλείονα περὶ τῶν παλαιῶν ἀριθμήσεων καὶ τῆς πληρότητος τῶν τετραδίων (ὑπάρχουν τινὰ δισσὰ καὶ τριάδια, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ ἐλλείπῃ τι ἐνδιαμέσως), καθὼς καὶ ἄλλας κωδικολογικὰς λεπτομερείας ἀναφέρει ὁ Praechter.

Ἐπισταμένη ἐξέτασις τοῦ κώδικος ἄγει εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι τὰ ff. 1 - 6 καὶ 421 - 422 ἔχουν προστεθῆ μεταγενεστέρως ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἀποκαταστάσεως τοῦ βεβλαμμένου κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος ἀρχαιοτέρου χειρογράφου, τὸ ὁποῖον καταλαμβάνει τὰ ff. 7 - 420. Μεταγενεστέρα ἐπίσης προσθήκη εἶναι τὰ χαρτῷα φύλλα τοῦ τέλους. Ὅτι τὰ ff. 7 - 420 ἀπετέλουν χωριστὸν ἀρχαιότερον χειρόγραφον, εἰς τὸ ὁποῖον προσετέθησαν τὰ περγαμηνὰ καὶ χαρτῷα τεύχη τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους, τεκμαίρεται ἐκ πολλῶν ἐνδείξεων. Κατ' ἀρχὴν ἡ γραφὴ ἐν αὐτῷ εἶναι ἐμφανῶς παλαιοτέρα τοῦ $15^{ου}$ καὶ

[1] K. Praechter, Die römische Kaisergeschichte bis auf Diokletian in cod. Paris. 1712 und cod. Vat. 163, Byz. Zeitschr., τ. 5 (1896), σσ. 484 - 491.

[2] Ἡ ἀσυμφωνία τῆς νεωτέρας ἀριθμήσεως πρὸς τὸν πραγματικὸν ἀριθμὸν τῶν φύλλων δὲν ὀφείλεται εἰς ἀπώλειαν φύλλου ἐνδιαμέσως, ἀλλ' εἰς σφάλμα τοῦ ἀριθμήσαντος, ὁ ὁποῖος ἀνέγραψε δύο ἀριθμοὺς (265 - 266) ἐπὶ τοῦ f. 265. Ἐννοεῖται ὅτι πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως ἀκολουθοῦμεν τὴν τοιαύτην ἐσφαλμένην ἀρίθμησιν διὰ τὰ ἐπέκεινα τοῦ f. 265 (- 266) φύλλα.

τοῦ $16^{ου}$ αἰ., εἰς τοὺς ὁποίους ἀποδεδειγμένως ἀνήκουν τὰ συσταχωθέντα τεύχη. Τὰ ff. 1 - 6 καὶ 421 - 422^r ἔχουν γραφὴ ὑπὸ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς χειρὸς τοῦ $15^{ου}$ αἰ., ὑπὸ ἑτέρας δέ, ἔτι νεωτέρας, τὰ ff. 423 - 430, ἐνῷ αἱ χεῖρες τῶν ff. 7 - 420 εἶναι, ὡς θὰ λεχθῇ κατωτέρω, κατὰ δύο ἢ τρεῖς αἰῶνας ἀρχαιότεραι. Εἶναι ἐπίσης καταφανὲς ὅτι τὸ ἀρχαῖον χειρόγραφον τῶν ff. 7 - 420 ἐκυκλεῖτο ἄδετον ἐπ' ἀρκετόν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶχεν ὡς συνέπειαν νὰ καταστοῦν τοσοῦτον ἐξίτηλα ἐκ τῆς χρήσεως τὰ πρῶτα καὶ τελευταῖα φύλλα του, ὥστε νὰ παραστῇ ἀνάγκη ἀντικαταστάσεώς των. Πράγματι τὸ f. 6, ἐν τῷ ὁποίῳ περιέχεται ἡ ἀρχὴ τῆς χρονογραφίας Συμεῶνος τοῦ Λογοθέτου (συνεχιζομένης ἀπὸ τοῦ f. 7 ἐν τῷ παλαιῷ κώδικι) ἀποτελεῖ ἀναπλήρωσιν τοῦ ἐκπεσόντος ἢ παραλειφθέντος λόγῳ φθορᾶς παλαιοῦ πρώτου φύλλου. Ὁ ἀναπληρώσας ἔχει γραφικὸν χαρακτῆρα μικρότερον τοῦ παλαιοῦ γραφέως τῶν ff. 7 κ.ἑξ. καὶ ὡς ἐκ τούτου ἔχει ἀποπερατώσει τὴν γραφὴν τοῦ φύλλου ὑψηλότερον, εἰς τρόπον ὥστε ἐν τέλει τοῦ f. 6^v νὰ ὑπάρχῃ κενὸν πέντε στίχων. Ἐνδεικτικὸν τῆς φθορᾶς τοῦ παλαιοῦ κώδικος εἶναι ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ δεύτερον φύλλον (f. 7^r) ἐνεφάνιζε σημεῖα ἐξίτηλα καὶ παρέστη ἀνάγκη πολλὰ γράμματα νὰ γραφοῦν ἐκ νέου ἐντονώτερον διὰ μελάνης. Ὁμοίως ἔχουν ἀντικατασταθῆ ὑπὸ τῆς αὐτῆς χειρὸς ἐν τῷ τέλει τοῦ παλαιοῦ κώδικος τὰ βεβλαμμένα ἐκ τῆς χρήσεως τελευταῖα φύλλα τῆς Ἱστορίας τοῦ Ψελλοῦ (ff. 421 - 422^r). Ἀκριβῶς δὲ ὡς καὶ τὸ f. 7^r, οὕτω καὶ τὸ f. 420^v παρουσίαζε σημεῖα ἐξίτηλα καὶ πολλὰ τῶν ἐν αὐτῷ γραμμάτων ἔχουν ἐπαναγραφῆ ἐντονώτερον. Χαρακτηριστικὸν τῆς κακῆς καταστάσεως τοῦ κώδικος πρὸ τῆς σταχώσεως εἶναι ὅτι τοιαῦται ἀποκαταστάσεις ἡμισβέστων γραμμάτων διακρίνονται καὶ ἐπὶ τῶν ff. 347^v καὶ 348^r, ἤτοι μεταξὺ τοῦ $45^{ου}$ καὶ $46^{ου}$ τετραδίου. Τέλος, ὅτι τὰ ff. 7 - 428 ἀπετέλουν χωριστὸν χειρόγραφον φαίνεται καὶ ἐκ τῆς παλαιᾶς ἀριθμήσεως τῶν τετραδίων, ἡ ὁποία ἄρχεται ἀπὸ τοῦ f. 6^r. Ἐπὶ τῆς σελίδος, ταύτης, ἡ ὁποία, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, προσετέθη μεταγενεστέρως, ὑπάρχει ἀναγεγραμμένον ὑπὸ νεωτέρας χειρὸς τὸ ψηφίον α' δηλοῦν τὸ πρῶτον τετράδιον, ἡ παλαιὰ δὲ ἀρίθμησις τῶν τετραδίων σῴζεται ἀπὸ τοῦ δευτέρου (β') ἐν f. 10^r συνεχιζομένη μέχρι τέλους τοῦ παλαιοῦ κώδικος.

Ἐπὶ τοῦ πρώτου ἐκ τῶν δύο μὴ ἠριθμημένων περγαμηνῶν φύλλων τῆς ἀρχῆς ἔχει ἐπικολληθῆ ἀπόκομμα ἐκ τοῦ καταλόγου περιέχον τὴν περιγραφὴν τοῦ Omont, ἐν συνεχείᾳ δὲ ὑπάρχει σημείωσις γαλλιστὶ ἀναφερομένη εἰς νεωτέραν ἐπιθεώρησιν τοῦ χειρογράφου[1]. Καὶ ἐπὶ τοῦ δευτέρου μὴ ἠριθμημένου περγαμηνοῦ φύλλου τῆς ἀρχῆς ἔχει ἐπικολληθῆ τεμάχιον χάρτου, ἐπὶ τῶν δύο ὄψεων τοῦ ὁποίου φέρεται γεγραμμένη ὑπὸ δύο διαφόρων χει-

[1] « Volume de 430 feuillets, manque la cote 265 (ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές· πρβλ. προηγουμένην σημείωσιν), le feuillet 423 est blanc. 25 Avril 1894 ».

ρῶν παλαιὰ περιγραφὴ τῶν περιεχομένων τοῦ κώδικος λατινιστί. Ὁ παλαιὸς ἀριθμὸς τοῦ κώδικος ἐν τῇ Bibliothèque du Roi (2563), ὁ ὁποῖος ἀναγράφεται ἐν ἀρχῇ τοῦ σημειώματος τούτου δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ περιγραφῆς προγενεστέρας τῆς ἐν τῷ πρώτῳ καταλόγῳ τοῦ 1740, εἰς τὸν συντάκτην τοῦ ὁποίου, ὡς συνάγεται ἐξ ὁμοιοτήτων τινῶν τῆς διατυπώσεως, φαίνεται ὅτι τὸ σημείωμα τοῦτο ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις. Τὰ περιεχόμενα τοῦ κώδικος ἐν λεπτομερείᾳ ἔχουν ὡς ἕπεται:

1) ff. 1^r-3^v: Πίναξ τῶν περιεχομένων ἑλληνιστί, καλύπτων τὰ μεταξὺ τῶν ff. 6-422.

2) f. 4^r-4^v: «*Περὶ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ ποῦ ἑκάστη τούτων ἐγένετο*». Σύντομος πραγματεία περὶ τῶν συνόδων ἐξικνουμένη μέχρι τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας (1438-1439), τὴν ὁποίαν ὁ γράψας ἀριθμεῖ ὡς δεκάτην. Ἡ πραγματεία αὕτη ἐξεδόθη προσφάτως μετὰ μεταφράσεως εἰς τὴν ἀγγλικὴν ὑπὸ τοῦ F. Dvornik, Greek Uniats and the Number of Œcumenical Councils, Mélanges Eugène Tisserant, τ. II, Città del Vaticano (Studi e Testi 232), σσ. 96-97. Πρόκειται, ὡς καὶ οἱ ἐν συνεχείᾳ περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος στίχοι, περὶ κειμένου καθολικῆς προπαγάνδας, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναφέρονται μόνον αἱ ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἀναγνωριζόμεναι σύνοδοι, ὑπερασπίζονται δὲ καὶ προβάλλονται δογματικὰ θέματα, ὡς τὸ filioque. Κατὰ τὸν ἐκδότην, τὸ κείμενον στηρίζεται διὰ τὰς πρώτας ἑπτὰ συνόδουςς ἐπὶ γνωστῆς βυζαντινῆς πραγματείας περὶ συνόδων, ἐν τῷ συνόλῳ του δὲ εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς νοοτροπίας τῶν Ἑλλήνων ἑνωτικῶν τοῦ $15^{ου}$ αἰῶνος.

3) ff. 4^v-5^v: «*στίχ(οι) εἰς τ(ὰς) συνόδ(ους)*». Ἀνομοιοκατάληκτοι δεκαπεντασύλλαβοι γεγραμμένοι καταλογάδην. Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ὁρμώμενοι πάντες οἱ περιγράψαντες τὸν κώδικα ἀναφέρουν ὀρθῶς ὅτι πρόκειται περὶ στιχουργήματος. Ἐν τούτοις ὁ Dvornik, παρ' ὅτι ἀνέγνωσε καὶ ἀναφέρει τὴν ὡς ἄνω ἐπιγραφήν, ἄγνωστον διατί δὲν ἀντελήφθη ὅτι πρόκειται περὶ ἐμμέτρου κειμένου, καὶ ἐξέδωσε μέρος τοῦ στιχουργήματος ὡς πεζὸν μετὰ μεταφράσεως εἰς τὴν ἀγγλικὴν (ἔνθ' ἀν., σσ. 97-98). Συγκεκριμένως ἐξέδωσε τὸ τμῆμα μόνον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πραγματεύεται περὶ τῶν τριῶν τελευταίων συνόδων (Inc.: *Ἡ δὲ ὀγδόη γέγονε σύνοδος ἐν Λουγδούνῳ*. Des.: *ὁ μὴ καταδεξάμενοι ἐφθάρημεν μετ' ἤχου*), παραλείψας τὰ περὶ τῶν πρώτων ἑπτὰ λεγόμενα, ἐπειδὴ ταῦτα παραφράζουν καὶ ἐπαναλαμβάνουν τὰ τῆς πεζῆς πραγματείας. Εἶναι πάντως ἀπορίας ἄξιον πῶς ὁ ἐκδότης δὲν ἀντελήφθη καὶ παραλείπει τὴν εὐκρινέστατα γεγραμμένην ἐπιγραφήν, τὴν εὑρισκομένην ὕπερθεν τοῦ τμήματος ἀκριβῶς ἐκείνου τὸ ὁποῖον ἐκδίδει. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὴν ὕπαρξιν τῆς λίαν ἐνδιαφερούσης ἐπιγραφῆς ταύτης, ἡ ὁποία διασῴζει τὸ ὄνομα τοῦ στιχουργοῦ, ὅλως παραδόξως ἀπεσιώπησαν πάντες οἱ περιγράψαντες τὸ χειρόγραφον. Ἡ ἐν λόγῳ ἐπιγραφὴ ἔχει ὡς

ἑξῆς: «*στίχ(οι) εἰς τ(ὰς) ἐπιλοίπ(ους) τρεῖς, ἰω(άνν)ου ἱερέως πλου(σιαδηνοῦ)*». Ἡ συμπλήρωσις τοῦ ἐπωνύμου τοῦ στιχουργοῦ οὐδεμίαν ἐπιδέχεται ἀμφιβολίαν. Οὗτος εἶναι ὁ γνωστότατος λατινόφρων λόγιος τοῦ $15^{ου}$ αἰ. Κρὴς Ἰωάννης ὁ Πλουσιαδηνός, ὁ μετέπειτα Ἰωσὴφ ἐπίσκοπος Μεθώνης (1429;-1500), τὰ περὶ τὸν βίον καὶ τὸ ἔργον τοῦ ὁποίου ἔχει ἐπαρκῶς διαφωτίσει ὁ καθ. Μ. Μανούσακας[1]. Τὸ πνεῦμα ἄλλως τε τῶν στίχων εἶναι ἀπολύτως σύμφωνον πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Πλουσιαδηνοῦ καὶ συναρμόζεται πρὸς τὴν ἐν γένει δραστηριότητά του διὰ τὴν ὑπαγωγὴν τοῦ ὀρθοδόξου ποιμνίου τῆς Κρήτης ὑπὸ τὴν παπικὴν ἐξουσίαν. Μέγα μέρος τῶν ἑνωτικῶν συγγραμμάτων τοῦ Πλουσιαδηνοῦ ἀναφέρεται εἰς τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας, διὰ τὴν ὁποίαν μάλιστα συνέταξεν ᾀσματικὸν κανόνα καὶ συναξάριον[2] καὶ ὑπὲρ τῆς ὁποίας συνέγραψεν εἰδικὰ ἀπολογητικὰ ἔργα[3]. Εἶναι εἰσέτι γνωστὸν ὅτι ὁ Πλουσιαδηνὸς καὶ ἄλλα στιχουργήματα εἰς δεκαπεντασυλλάβους συνέθεσεν[4]. Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς πληροφορούμεθα ὅτι τὸ περὶ συνόδων στιχούργημα συνέθεσεν ὁ Πλουσιαδηνὸς καθ' ἣν ἐποχὴν ἦτο εἰσέτι ἁπλοῦς ἱερεὺς ἐν Χάνδακι τῆς Κρήτης, πράγματι δὲ γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκεῖ ἱερατείας του συνέγραψε καὶ τὰ ἄλλα ὑπὲρ τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας ἔργα[5]. Ὡς ἔδειξεν ὁ Μ. Μανούσακας[6], ἡ χειροτονία τοῦ Πλουσιαδηνοῦ δέον νὰ ταχθῇ περὶ τὸ 1450, ἡ δὲ διάρκεια τῆς ἱερατείας του μέχρι τοῦ 1467 τὸ ἀργότερον. Τὰ χρονικὰ ταῦτα ὅρια βοηθοῦν σημαντικῶς εἰς τὴν ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τῆς χειρὸς τῶν ff. 1-6. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ἡ ἐντόπισις τοῦ στιχουργήματος τοῦ Πλουσιαδηνοῦ ἀποτελεῖ πολυτιμότατον στοιχεῖον διὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς ἱστορίας τοῦ κώδικος. Δεδομένου μάλιστα ὅτι τὰ περὶ συνόδων κείμενα ἐγράφησαν διὰ νὰ πληρωθοῦν τὰ κενὰ φύλλα (4^r-5^v) μεταξὺ τοῦ πίνακος τῶν περιεχομένων καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς χρονογραφίας τοῦ Συμεῶνος, εἶναι λίαν ἑλκυστικὴ ἡ ὑπόθεσις ὅτι

---

[1] M. Manoussacas, Recherches sur la vie de Jean Plousiadénos (Joseph de Méthone) (1429?-1500), Revue des Études Byzantines, τ. XVII (1959), σσ. 28-51.

[2] Αὐτόθι, σ. 31.

[3] Ἐκδεδομένα ἐν Migne, Patrologia Graeca, τ. 159, στ. 959-1394. Πρβλ. καὶ M. Candal, La «Apologia» del Plousiadeno a favor del Concilio de Florencia, Orientalia Christiana Periodica, τ. XXI (1955) (Miscellanea Georg Hofmann, S. J.), σσ. 36-57.

[4] Δύο τοιαῦτα στιχουργήματα ἐξέδωσε προσφάτως ὁ Μ. Μανούσακας, Ἀνέκδοτοι στίχοι καὶ νέος αὐτόγραφος κῶδιξ τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ, Ἀθηνᾶ, τ. ΞΗ' (1965), σσ. 49-64. Ἐκ τούτων τὸ δεύτερον, γεγραμμένον εἰς ἰαμβικοὺς καὶ πολιτικοὺς στίχους, προτάσσεται τοῦ ὑπὲρ τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας ἔργου τοῦ Πλουσιαδηνοῦ.

[5] M. Manoussacas, ἔνθ' ἀν., σσ. 30-33.

[6] Αὐτόθι, σσ. 30, 37-39.

τὸ ὅλον ἔργον τῆς διασώσεως καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ κώδικος εἶχεν ἀναληφθῆ ἐντὸς τοῦ κύκλου τῶν δώδεκα ἑνωτικῶν ἱερέων τοῦ Χάνδακος, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκατηριθμοῦντο ἐκτὸς τοῦ Πλουσιαδηνοῦ καὶ ἄλλοι λόγιοι ἄνδρες, ὡς λ.χ. ὁ Γεώργιος Ἀλεξάνδρου καὶ ὁ Ἰωάννης Ρῶσσος, ἀμφότεροι γνωστοὶ κωδικογράφοι[1]. Ἡ σύγκρισις τοῦ γραφικοῦ χαρακτῆρος ἀσφαλῶς θὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν καὶ οὕτω θὰ ἀποκαλυφθῇ τίς ἦτο ὁ ἀποκαταστήσας, καθ' ἃ εἴπομεν ἀνωτέρω, τὸν πολύτιμον κώδικα. Κείμενα ἐκπηγάσαντα ἐκ τοῦ κύκλου τῶν δώδεκα δραπετιδῶν ἱερέων — ἀλλὰ πάντως οὐχὶ τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, ἀφοῦ ἄλλως θὰ τοῦ ἀπεδίδοντο ἐν τῷ χειρογράφῳ καὶ ταῦτα — εἶναι ἡ πεζὴ πραγματεία καὶ οἱ στίχοι περὶ τῶν ἑπτὰ πρώτων συνόδων. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὴ τοῦ προπαγανδιστικοῦ σκοποῦ ὁ ὁποῖος δι' αὐτῶν ἐξυπηρετεῖτο, ἡ χρῆσις τοῦ δεκαπεντασυλλάβου προκειμένου περὶ δογματικῶν θεμάτων, χρῆσις ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν προσέλκυσιν τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ εἰς τοὺς ὁποίους τὸ μετρικὸν τοῦτο σχῆμα ἦτο οἰκεῖον καὶ προσφιλές[2].

4) f. 5^v: *«χρονικὸν σύντομον»* (Inc.: *ἀπὸ ἀδὰμ ἕως τοῦ κατακλυσμοῦ ἔτη ,βσμβ'*. Des.: *ἀπὸ τῆς θ' ἕως τῆς δεκάτης ἔτη* (vacuum) *ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτη* (vacuum)). Πρόκειται περὶ χρονολογικῶν τινων σημειώσεων ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας, περὶ τῶν ὁποίων πλείονα ἀναφέρει ὁ Praechter[3].

5) ff. 6^r-12^v: *«Συμεὼν μαγίστρου καὶ λογοθέτου εἰς τὴν κοσμοποιίαν ἐκ τῆς γεννέσεως* (sic) *καὶ χρονικῶν* (sic) *ἐφεξῆς συλλέγειν* (sic) *ἐκ διαφόρων χρονικῶν τε καὶ ἱστορικῶν»*. Ὕπερθεν εἶναι γεγραμμένον δι' ἐρυθρᾶς μελάνης ὑπὸ βαναύσου χειρός, περὶ τῆς ὁποίας θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω: *«αυτος εστην ο μεταφραστησ»*. Περιέχεται τὸ πρῶτον μέρος τῆς χρονογραφίας Συμεῶνος τοῦ Λογοθέτου, τελευτῶν εἰς τὴν φράσιν *«ἡ καλουμένη Πελοπόννησος»* (= Theodosii Meliteni qui fertur Chronografia, ἔκδ. L. F. Tafel (Monumenta Saecularia, herausg. von der Kön. Bayer. Akademie der Wissenschaften zur Feier ihres Hundertjährigen Bestehens, III Classe, τ. I), München 1859, σ. 19,20). Ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, τὸ πρῶτον φύλλον τῆς χρονογραφίας ἀποτελεῖ μεταγενεστέραν προσθήκην. Ὡς ἔδειξεν ὁ C. de Boor[4], ὁ γραφεὺς τοῦ f. 6 ἀντέγραψεν τὴν ἀρχὴν τῆς χρονογραφίας ἐκ τοῦ κώδικος Holkham ὑπ' ἀριθμὸν 295 ἀνήκοντος εἰς τὴν

[1] Αὐτόθι, σ. 35, σημ. 43, ὅπου τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα ἀποστατῶν ἱερέων.

[2] Ὁ Μ. Μανούσακας, Ἀνέκδοτοι στίχοι, ἔνθ' ἀν., σσ. 54-59, ἐκδίδει ὁλόκληρον ὁμιλίαν εἰς τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου, συντεθειμένην ὑπὸ τοῦ Πλουσιαδηνοῦ εἰς ἀνομοιοκαταλήκτους δεκαπεντασυλλάβους στίχους.

[3] K. Praechter, ἔνθ' ἀν., σσ. 489-490.

[4] C. de Boor, Weiteres zur Chronik des Logotheten, Byz. Zeitschr., τ. 10 (1901), σ. 85.

21-9-1965

βιβλιοθήκην τοῦ κόμητος τοῦ Leicester, νῦν δὲ ἀποκειμένου ἐν τῇ Βοδληιανῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ὀξφόρδης[1]. Ὁ κῶδιξ οὗτος τοῦ Συμεῶνος εἶναι γεγραμμένος ἐν ἔτει 1118, προηγουμένως δὲ τῆς εἰς Δύσιν μεταφορᾶς του, ὡς θὰ λεχθῇ κατωτέρω, εὑρίσκετο ἐν Κρήτῃ.

6) ff. 13^r-18^v: *«Διήγησις περὶ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ τῆς μεγάλης τοῦ Θ(εο)ῦ ἐκκλησίας τῆς ἐπονομαζομένης ἁγίας σοφίας. ἔστι δὲ ἡ οἰκοδομὴ τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας ἐν κωνσταντινουπόλει ὄντως»*. «Ἔκφρασις» τῆς Ἁγίας Σοφίας δημοσιευθεῖσα τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ παρόντος κώδικος ὑπὸ F. Combefis, Originum rerumque Constantinopolitanarum variis auctoribus manipulus, Paris 1664, σσ. 243-264. Νέα ἔκδοσις ἐκ πλειόνων χειρογράφων ὑπὸ Th. Preger, Scriptores originum Constantinopolitanarum, τ. I, Leipzig 1901, Teubner, σσ. 74-108.

7) ff. 18^v-272^r: Ἀνώνυμος χρονογραφία φέρουσα ἐν ἀρχῇ ἐρυθροῖς γράμμασιν ἀντὶ τίτλου τὸ ἰαμβικὸν δίστιχον:

Ἀρχὴ μὲν Ἀδὰμ ἔσχεν βίβλος καὶ τέλος
τὸ πορφυρογέννητον εὐσεβὲς κράτος.

Τὸ ἔργον ἄρχεται ὄντως ἀπὸ κτίσεως κόσμου καὶ φθάνει μέχρι τῶν μέσων περίπου τῆς βασιλείας τοῦ πορφυρογεννήτου Ρωμανοῦ τοῦ Β'. Ἡ ἐκτενὴς αὕτη ἀνώνυμος χρονογραφία εἶναι ἡ γνωστὴ εἰς τοὺς μελετητὰς ὡς Ψευδοσυμεών, λόγῳ τῆς ἐπὶ μακρὸν ἐσφαλμένης ἀποδόσεώς της εἰς Συμεῶνα τὸν Λογοθέτην. Ἡ τοιαύτη ἀπόδοσις ὀφείλεται εἰς τοὺς Du Cange καὶ Combefis, οἱ ὁποῖοι πλανηθέντες ἴσως ἐκ τῆς ἀπουσίας τίτλου καὶ παραθεωρήσαντες τὴν μεσολαβοῦσαν ἐν ff. 13^r-18^r «ἔκφρασιν» τῆς Ἁγίας Σοφίας, προσέγραψαν τὴν ἀνώνυμον χρονογραφίαν εἰς τὸν Συμεῶνα, πιστεύσαντες ὅτι ἡ διακοπτομένη ἐν f. 12^v γνησία χρονογραφία Συμεῶνος τοῦ Λογοθέτου συνεχίζεται πάλιν ἀπὸ τοῦ f. 18^v καὶ ἑξῆς. Οὕτως, ὁ Combefis ἐξέδωσε τὸ τελευταῖον τμῆμα τῆς ἀνωνύμου χρονογραφίας ὑπὸ τὸ ὄνομα Συμεῶνος τοῦ Μαγίστρου μετὰ τὴν Συνέχειαν τοῦ Θεοφάνους ἐν τῇ Βυζαντίδι τῶν Παρισίων (1685), σσ. 400-498. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα συγγραφέως ἀνετυπώθη τὸ ἐν λόγῳ τμῆμα τῆς χρονογραφίας ἐν τῇ σειρᾷ τῆς Βόννης καὶ ἐν τῷ τόμῳ τῆς Συνεχείας τοῦ Θεοφάνους, σσ. 603-760, ἐπιμελείᾳ τοῦ I. Bekker, ὁ ὁποῖος καὶ ἐπέφερεν ἀσημάντους τινὰς διορθώσεις εἰς τὸ κείμενον. Ἐν

[1] Πρβλ. ἐκτενῆ περιγραφὴν τοῦ κώδικος ὑπὸ C. de Boor, ἔνθ' ἀν., σσ. 77-81. Πρβλ. ἐπίσης Seymour de Ricci, A Handlist of Manuscripts in the Library of the Earl of Leicester at Holkham Hall (Supplement to the Bibliographical Society's Transactions no. 70), Oxford 1932, σ. 26 καὶ R. Barbour, Summary Description of the Greek Manuscripts from the Library at Holkham Hall, The Bodleian Library Record, τ. VI, τεῦχος 5 (Αὔγουστος 1960), σ. 601.

συνεχείᾳ ἀνετυπώθη ἀπαραλλάκτως ἐν Migne, Patrologia Graeca, τ. 109, στ. 663-822.

Τὸ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Combefis τμῆμα περιέχεται ἐν ff. 235r-272r τοῦ χειρογράφου, ἤτοι ἀποτελεῖ τὸ ἓν ἕβδομον περίπου τοῦ συνόλου, καὶ καλύπτει τὴν περίοδον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς βασιλείας Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου μέχρι τῶν μέσων τῆς βασιλείας Ρωμανοῦ τοῦ Β' (813-961). Ἡ χρονογραφία κλείεται ἀποτόμως ἐν f. 272r καί, ὡς φαίνεται, ἢ παρεδόθη κολοβὴ ἢ παρέμεινεν ἡμιτελής, τοῦ συγγραφέως μὴ δυνηθέντος δι' ἄγνωστον αἰτίαν νὰ ἀποπερατώσῃ τὰ κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Ρωμανοῦ. Ἡ ἔκδοσις τοῦ Combefis καὶ αἱ μεταγενέστεραι ἀνατυπώσεις συνετέλεσαν ὥστε ἡ ἐσφαλμένη ἀπόδοσις εἰς Συμεῶνα τὸν Μάγιστρον καὶ Λογοθέτην νὰ ἐπιδώσῃ καὶ νὰ ἑδραιωθῇ. Πρῶτος ὁ H. Gelzer ἐξετάσας ἐμπεριστατωμένως τὸ χειρόγραφον ἀντελήφθη καὶ ἔδειξεν ὅτι ἡ χρονογραφία εἶναι ἀνώνυμος καὶ κακῶς ἀπεδόθη εἰς τὸν Συμεῶνα, ἀπὸ τὴν χρονογραφίαν τοῦ ὁποίου μεγάλως διαφέρει[1]. Καὶ εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς ἔσχεν ὡς μίαν ἐκ τῶν πηγῶν του τὴν χρονογραφίαν τοῦ Συμεῶνος. Ἐν τῷ συνόλῳ των ὅμως τὰ δύο ἔργα παρουσιάζουν, σημαντικὰς διαφορὰς καὶ ἀσφαλῶς δὲν προέρχονται ἐκ τῆς γραφίδος ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως. Ἐν τούτοις ἡ ἐπὶ μακρὸν ἀπόδοσις εἰς τὸν Συμεῶνα ἐξακολουθεῖ νὰ παραπλανᾷ, ὥστε μέχρι καὶ σήμερον νὰ βεβαιοῦται ὅτι ἡ ἀνώνυμος χρονογραφία ἀποτελεῖ διασκευὴν τῆς χρονογραφίας τοῦ Συμεῶνος[2]. Ὁ συγγραφεύς της ἀντλεῖ ἐκ πολλῶν γνωστῶν καὶ ἀγνώστων πηγῶν, κυρίως δὲ ἐκ τῆς χρονογραφίας τοῦ Θεοφάνους. Μὲ τὴν σειράν της ἡ ἀνώνυμος χρονογραφία ἐχρησίμευσεν ὡς βασικὴ πηγὴ τοῦ πρώτου μέρους τῆς χρονογραφίας τοῦ Κεδρηνοῦ. Ἐν γένει πρόκειται περὶ ἀξιολογωτάτου κειμένου, τοῦ ὁποίου ἡ συνολικὴ ἔκδοσις ἀποτελεῖ ἐπεῖγον desideratum τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας. Πρὸς ὑποβοήθησιν τοῦ μέλλοντος ἐκδότου παραθέτομεν κατωτέρω κατὰ τὸ δυνατὸν πλήρη κατάλογον τῶν μέχρι τοῦδε δημοσιευμάτων, ὅπου εὑρίσκονται ἐκδεδομένα ἀποσπάσματα ἐκ τῶν ἀνεκδότων ἓξ ἑβδόμων (18v-235r) τῆς ἀνωνύμου χρονογραφίας:

α) Σχόλια τοῦ C. Du Cange εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἔκδοσιν τῆς χρονογραφίας τοῦ Ζωναρᾶ ἐν τῇ Βυζαντίδι τῶν Παρισίων, τ. I (1686), σσ. 24-70, passim = Ioannis Zonarae Epitome Historiarum cum Caroli Ducangii suisque annotationibus, ed. L. Dindorfius, τ. VI, Leipzig 1875, Teubner, σσ. 78-104, passim.

β) Σχόλια τοῦ C. Du Cange εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἔκδοσιν τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ ἐν τῇ Βυζαντίδι τῶν Παρισίων (1688), σσ. 489-614, passim = ἐκδ. Βόννης, σσ. 233-494, passim.

γ) M. J. Routh, Reliquiae Sacrae, sive auctorum fere jam perditorum secundi tertiique saeculi fragmenta quae supersunt. Accedunt epistolae synodicae et canonicae Nicaeno concilio antiquiores, τ. II, Oxford 1814, σσ. 149-151 = editio altera, τ. II, Oxford 1846, σσ. 263-265, ὅπου προστίθεται ὅτι τὸ ἀπόσπασμα εἶναι εἰλημμένον «ex schedis Grabii Bodleianis», πιθανῶς ἐκ τοῦ Grabianus 11[1].

δ) J. A. Cramer, Anecdota Graeca e codd. manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis, τ. II, Oxford 1839, σ. 380, σημ. 78.

ε) H. Gelzer, Sextus Julius Africanus, τ. II, Leipzig 1885, σσ. 280 κ.ἑξ., 357 κ.ἑξ.

ς) E. Patzig, Die Hypothesis in Dindorfs Ausgabe der Odysseescholien, Byz. Zeitschr., τ. 2 (1893) σσ. 420-421.

ζ) K. Praechter, Eine vulgärgriechische Paraphrase der Chronik des Konstantinos Manasses, Byz. Zeitschr., τ. 4 (1895), σ. 282, σημ. 4, καὶ σσ. 284-290.

η) E. Patzig, Über einige Quellen des Zonaras, Byz. Zeitschr., τ. 5 (1896), σ. 29.

θ) K. Praechter, Die römische Kaisergeschichte bis auf Diokletian in cod. Paris. 1712 und cod. Vat. 163, Byz. Zeitschr., τ. 5 (1896), σσ. 491-537, passim.

ι) S. P. Šestakov, Anonim cod. Paris. gr. 1712 v predelakh khronografii Theofana, Učenija Zapiski Imper. Kazanskago Universiteta, τ. 64 (1897), Μάιος-Ἰούνιος, σσ. 1-38, καὶ Ἰούλιος-Αὔγουστος, σσ. 1-32, passim.

ια) K. Praechter, Quellenkritische Studien zu Kedrenos (cod. Paris. gr. 1712), Sitzungsberichte der philos.-philol. und der histor. Classe der Kön. Bayer. Akademie der Wissenschaften zu München, Jahrhang 1897, τ. II, μέρος I, München 1898, σσ. 3-107, passim.

ιβ) Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt, ed. Ursulus Philippus Boissevain, Berolini MDCCCCI, τ. III, σ. 230.

---

[1] H. Gelzer, Sextus Julius Africanus, τ. II, Leipzig 1885, σ. 280· πρβλ. ἐπίσης τὴν βιβλιοκρισίαν τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς γραμματολογίας τοῦ Krumbacher ὑπὸ τοῦ Gelzer ἐν Berliner Philologische Wochenschrift, 1891, ἀρ. 28, σ. 873 (ist anonym und hat mit Symeon nichts zu thun). Ὁ V. Vasiliev-skij, Khronika Logofeta, ἔνθ' ἀν., σ. 94, ἐξετάζει τὸ ὅλον θέμα τῆς ἐσφαλμένης ἀποδόσεως.

[2] Πρβλ. π.χ. G. Moravcsik, ἔνθ' ἀν., I, σ. 500 (in Wirklichkeit nur eine gründliche Überarbeitung des Werkes des Symeon Magistros ist) καὶ M. E. Colonna, ἔνθ' ἀν., σ. 172.

[1] Πρβλ. H. Coxe, Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae, pars prima, Oxford 1853, σσ. 858-859.

ιγ) K. Praechter, Olympiodor und Synkellos, Byz. Zeitschr., τ. 15 (1906), σσ. 588 - 589.

ιδ) P. G. Preobraženskij, Letopisnoe povestvovanie sv. Theofana Ispovednika. Izsledovanie iz oblasti vizantijskoi istoriografii, Βιέννη 1912, σ. 3 κ.ἑξ., passim.

ιε) F. Halkin, Le règne de Constantin d'après la chronique inédite du Pseudo - Symeon, Byzantion, τ. XXIX - XXX (1959 - 1960) (Hommage à la memoire de Ciro Giannelli), σσ. 7 - 27.

8) ff. 272^r - 322^r: «*Λέοντ(ος) διακόν(ου) ἱστορία ἀρχομένη ἀπὸ τῆς τελευτ(ῆς) τοῦ αὐτοκράτ(ορος) κων(σ)τ(αντί)ν(ου) μέχρι τῆς τελευτ(ῆς) ἰω(άννου) τοῦ αὐτοκράτ(ορος) τοῦ ἐπιλεγομέν(ου) τζιμισκὶ* (sic)». Περὶ τῶν ἐκδόσεων διαλαμβάνομεν ἐκτενῶς κατωτέρω.

9) ff. 322^r - 422^r: «*Χρονογραφία πονηθεῖσα τῶ πανσόφω (μον)αχ(ῶ) μ(ι)χα(ὴλ) τῶ ὑπερτίμω ἱστοροῦσα τὰς πράξεις τῶν βασιλέων τοῦ τε βασιλείου καὶ κων(σ)τ(αντί)ν(ου) τῶν πορφυρογεννήτων. τοῦ τε μετ' αὐτοὺς ῥωμανοῦ τοῦ ἀργυροπώλ(ου). τοῦ μετ' ἐκεῖνον* (sic) *μ(ι)χα(ὴλ) τοῦ παφλαγόνος. τοῦ ἀπὸ καισάρων ἄρξαντος μετ' αὐτὸν ἀνεψιοῦ τούτου μ(ι)χα(ήλ). τῶν ἑξῆς δύω αὐταδέλφων καὶ πορφυρογεννήτων τῆς τε κυρᾶς ζωῆς καὶ τῆς κυρᾶς θεοδώρας. τοὺς* (sic) *σὺν αὐταῖς κων(σ)τ(αντί)ν(ου) τοῦ μονομάχου. τῆς μονοκρατορίσσης θατέρας τῶν δύο ἀδελφῶν κυρᾶς θεοδώρας, τοῦ μετ' ἐκεῖνον* (sic) *ἰσαακίου τοῦ κομνηνοῦ καὶ ἕως τῆς ἀναρρήσεως κων(σ)τ(αντίν)ου τοῦ δούκα*» [1]. Περὶ τῶν ἐκδόσεων τῆς Ἱστορίας τοῦ Ψελλοῦ πρβλ. G. Moravcsik, ἔνθ' ἀν., I, σ. 438. Ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, τὰ δύο τελευταῖα φύλλα τῆς Ἱστορίας τοῦ Ψελλοῦ εἶναι νεωτέρα συμπλήρωσις γενομένη εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ ἐκπεπτωκότος ἢ βεβλαμμένου ἐκ τῆς χρήσεως τελευταίου φύλλου τοῦ παλαιοῦ χειρογράφου καὶ εἶναι γεγραμμένα ὑπὸ τῆς αὐτῆς χειρός, ἡ ὁποία ἔγραψε καὶ τὸ πρῶτον φύλλον τῆς χρονογραφίας τοῦ Συμεῶνος. Τὴν ἀρχὴν τοῦ Συμεῶνος ὁ βιβλιογράφος συνεπλήρωσε στηριχθεὶς ἐπὶ ἄλλου χειρογράφου, τὸ ὁποῖον καὶ σῴζεται μέχρι τοῦ νῦν [2]. Ποῦ ὅμως ἐστηρίχθη διὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ τέλους τῆς Ἱστορίας τοῦ Ψελλοῦ, ἀφοῦ, ὡς γνωστόν, οὐδὲν ἄλλο χειρόγραφον τοῦ ἔργου τούτου ἔχει διασωθῆ; Ἡ ἀπάντησις δὲν εἶναι εὔκολος· τῆς ἐκδοχῆς ὅμως ὅτι ἐχρησιμοποιήθη ἐν προκειμένῳ ἄλλο χειρόγραφον τοῦ Ψελλοῦ, ἀπολεσθὲν ἤδη, πιθανώτερον φαίνεται ὅτι ὁ βιβλιογράφος ἀντέγραψε τὸ τέλος τῆς Ἱστορίας τοῦ Ψελλοῦ ἐκ τοῦ βεβλαμμένου μὲν ἐκ τῆς χρήσεως ἀλλὰ δυναμένου νὰ ἀναγνωσθῇ τελευταίου φύλλου τοῦ παλαιοῦ χειρογράφου.

[1] Πρβλ. τὸν τίτλον ἀποκατεστημένον καὶ συμπεπληρωμένον ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἐκδόσει τῆς Ἱστορίας τοῦ Ψελλοῦ ὑπὸ É. Renauld, I, σ. 2.

[2] Πρβλ. ἀνωτέρω, σσ. 48 - 49.

10) f. 424^r (τὸ f. 423, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἄρχονται τὰ χαρτῷα φύλλα, εἶναι ἄγραφον): «*πρὸς οὓς βούλονται πορευθεῖναι εἰς τὸν τόπον τοῦ οὐζούχασαν*». Περίεργον κείμενον περιέχον πληροφορίας περὶ ἀποστάσεων καὶ ἡμερῶν πορείας διὰ τοὺς ταξειδεύοντας ἀπὸ Κύπρου εἰς Tabriz, πρωτεύουσαν τοῦ κράτους τοῦ Οὐζοὺν Χασάν. Ἐξεδόθη ὑπὸ E. Ébersolt, Un itineraire de Chypre en Perse d'après le Parisinus 1712, Byz. Zeitschr., τ. 15 (1906), σσ. 223 - 226. Ὁ ἐκδότης πιθανολογεῖ ὅτι τὸ κείμενον τοῦτο ἐγράφη περὶ τὸ ἔτος 1470. Ἔχομεν τὴν ὑπόνοιαν ὅτι τοῦτο σχετίζεται πρὸς τὰς ἀποστολὰς πρεσβευτῶν τῆς Βενετίας εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Οὐζοὺν Χασάν, οἵα λ.χ. εἶναι ἡ ἐν ἔτει 1472 πραγματοποιηθεῖσα ἀποστολὴ τοῦ Ἀμβροσίου Contarini [1]. Τὸ θέμα θὰ ἤξιζεν ἴσως νὰ διερευνηθῇ περαιτέρω.

11) ff. 424^v - 426^v: «*αἱ τάξεις τῆς πόρτας τοῦ ἀμηρὰ εἰσὶν αὗται*». Λεπτομερὴς περιγραφὴ τῶν στρατιωτικῶν ταγμάτων τῆς αὐλῆς τοῦ Μωάμεθ τοῦ Β' καὶ τῆς ἐν γένει διαρθρώσεως τῶν στρατευμάτων του μετὰ πληροφοριῶν περὶ τῆς μισθοδοσίας των καὶ ἄλλων λεπτομερειῶν. Τούτων ἕπεται ἐν f. 426^r κεφάλαιον «*περὶ τοῦ πῶς ἔχει ὁ πόλεμος*», ὅπου πληροφορίαι περὶ τῶν πολεμικῶν ἐκστρατειῶν εἰς τὰς ὁποίας συμμετέχει ὁ σουλτάνος. Τὸ ὅλον ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Ş. Baştav: Ordo Portae. Description grecque de la Porte et de l'armée du sultan Mehmed II, éditée, traduite et commentée par Ş. Baştav (Magyar - Görog Tanulmányok no. 27), Budapest 1947 (νεωτέραν βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ G. Moravcsik, ἔνθ' ἀν., I, σ. 470). Ὁ ἐκδότης χρονολογεῖ τὸ κείμενον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1478 - 1481. Ὑποπτεύομεν ὅτι καὶ τὸ κείμενον τοῦτο βασίζεται ἐπὶ βενετικοῦ προτύπου.

12) ff. 426^v - 427^v: «*Ἕτερον χρονικόν*». Inc. *Ἡ ρόμη οἰκοδομεῖτο ἐπὶ τὸν χρόνον εἰχήξ*. Des.: *ἀπὸ δὲ κτήσεως κόσμου μέχρη τὴν σήμερον θέλουν να εἶναι χρόνοι ,εσνγ'. ἡμεῖς δὲ οἱ χριστιανοὶ θέλομεν να εἶναι ,ζ χιλιάδαις χρόνοι πληρομένη*. Ἐκ τῆς κατακλεῖδος ταύτης μανθάνομεν ὅτι τὸ κείμενον ἐγράφη ἐν ἔτει 7000, ἤτοι 1491/2. Τὸ «*Χρονικόν*», ἀνέκδοτον μέχρι τοῦδε, ἀποτελεῖ συρραφὴν ἄνευ ἀξίας χρονολογικῶν σημειώσεων περὶ τῆς κτίσεως τῆς Ρώμης καὶ τῆς κτίσεως καὶ ἱστορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ ἐκτενεστέραν διαπραγμάτευσιν τῶν χρονολογιῶν τῆς Ἁλώσεως.

13) ff. 427^v - 428^v: «*Ἑτέρα παράδοσις: προγενεστέρα περίστασις, ἣν*

[1] Ἡ ἔκθεσις τοῦ Contarini περὶ τοῦ ταξειδίου του ἐδημοσιεύθη εἰς πρώτην ἔκδοσιν ἤδη τὸ 1481: Questo e el Viazo de misier Ambrosio contarin ambasador de la illustrissima signoria de Venesia al Signor Uxuncassam Re de Persia, Impressum per Hannibalem Fosium, Venetiis, die XVI Januarii 1481. Περὶ ἄλλων συγχρόνων Βενετικῶν ὁδοιπορικῶν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Οὐζοὺν Χασὰν ὅρα βιβλιογραφίαν παρὰ P. Donazzolo, I viaggiatori veneti minori. Studio bio - bibliografico (Memorie della Reale Società Geografica Italiana, no. XVI), Roma 1927.

τινα ἔλαβεν ἡ αὐτῆ θεῖα καὶ ἱερὰ κωνσταντίνου πόλης, παρὰ τοῦ ἀσεβεστάτου ἀμουράτμπεϊ πατρὸς μαχουμέτμπεϊ, ὅς τις ἐδούλοσεν τὸ αὐτὸ ὀσπίτην τοῦ Θεοῦ διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν». Inc.: *Λιπόν, ἐν χιλιοστῶ τετρακοσιοστῶ καὶ εἰκοστῶ δευτέρω*. Des.: *ἀπὸ κτήσεως κόσμου δὲ ἔχουσιν ἀριθμὸν ,εσνγ'*. Συνοπτικὴ ἐξιστόρησις τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Μουρὰτ τοῦ Α' (1422) καὶ τῆς Ἁλώσεως. Ἀκολουθοῦν χρονολογικαὶ σημειώσεις ἀναφερόμεναι ἐκ νέου εἰς τὴν κτίσιν τῆς Ρώμης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κυρίως δὲ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τελευταίας. Ἀνέκδοτον, ἀλλ' ἄνευ ἀξίας.

14) ff. 429r - 429v: *«Copia de certa profecia scritta nell'anno de signor 1422 atrouata in certo libro d'uno fr(at)re no(mi)nato theoforo erno»*. Inc.: *Carlo fiol de lodovico*. Des.: *dappoi al federico terzo*. Ἕπεται μετάφρασις εἰς δημώδη ἑλληνικὴν (Inc.: *Κάρλος υἱὸς λοδοβίκου*. Des.: *μετὰ τοῦ φεδερίκου τρίτος*). Ἀνέκδοτος προφητεία εἰς βενετικὴν διάλεκτον περί τινος βασιλέως Καρόλου, ὁ ὁποῖος μέλλει νὰ κατακτήσῃ ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην καὶ εἶτα βαδίζων πρὸς Ἀνατολὰς *«intrarà in grecia et sarà no(mi)nato Re di greci»*, ἀκολούθως δὲ μέλλει νὰ καθυποτάξῃ τοὺς Τούρκους καὶ νὰ ἀπελευθερώσῃ τοὺς Ἁγίους Τόπους. Ὁ ἐν λόγῳ *«Κάρλος»* εἶναι βεβαίως ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας καὶ υἱὸς Λουδοβίκου τοῦ ΙΑ' Κάρολος ὁ Η' (1483 - 1498), εἰς τὸν ὁποῖον ἐν ἔτει 1494 εἶχεν ἐκχωρήσει τὰ δικαιώματά του ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ Βυζαντίου ὁ Ἀνδρέας Παλαιολόγος, υἱὸς τοῦ δεσπότου τοῦ Μορέως Θωμᾶ καὶ ἀνεψιὸς τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Κάρολος ὁ Η' εἶναι πράγματι γνωστὸν ὅτι εἶχεν ἀποφασίσει νὰ ἐκστρατεύσῃ ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ νὰ ἀπελευθερώσῃ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους, τοῦτο δὲ εἶχε δημιουργήσει χρηστὰς ἐλπίδας μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς[1].

15) ff. 429v - 430r: Inc.: *Εἰς ,αυξγ' ἀπριλλίω ε' ἐγένετο ἡ μάχη τοῦ ἀμηρὰ μεουμέτ*. Des.: *καὶ πάντοτε ὁ αὐτὸς ναὸς κτίζεται*. Χρονολογικαὶ σημειώσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὸν πόλεμον μεταξὺ Βενετίας καὶ Μωάμεθ (1463), καθὼς καὶ εἰς τὴν κτίσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Βενετίας καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Ἀνέκδοτον.

Ἡ γεγραμμένη ἐν ἔτει 1491/2 σημείωσις τοῦ f. 427v καὶ ἡ πιθανῶς ὀλίγον μεταγενεστέρα προφητεία περὶ Καρόλου τοῦ Η', δεικνύουν ὅτι τὸ

---

[1] Διὰ τὰς γαλλιστὶ κυκλουμένας προφητείας περὶ τῆς σχεδιαζομένης ταύτης ἐκστρατείας τοῦ Καρόλου καὶ διὰ τὰς ποιητικὰς ἐκκλήσεις τὰς ὁποίας ἀπηύθυνεν εἰς αὐτὸν λατινιστὶ ὁ Ἕλλην λόγιος Μιχαὴλ Μάρουλλος - Ταρχανιώτης πρβλ. Μ. Μανούσακα, Ἐκκλήσεις (1453 - 1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 25ην Μαρτίου 1963 εἰς τὴν μεγάλην αἴθουσαν τῶν τελετῶν, Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1965, σσ. 15 - 17.

ἱστορικοῦ χαρακτῆρος συμπίλημα τῶν χαρτῴων φύλλων συνεγράφη ἐντὸς τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 15ου αἰῶνος. Ἐν τούτοις τὰ ἐπὶ τοῦ χάρτου ὑδατόσημα φαίνεται νὰ ἀνήκουν εἰς ἐποχὴν κάπως μεταγενεστέραν. Τὰ ὑδατόσημα τοῦ εἴδους τούτου (κύκλος ἐπ' ἀγκύρας φέρων περιγεγραμμένον ἀστέρα), ἀνήκοντα εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ὑπ' ἀριθ. 477 - 593 τοῦ Bricquet, ἐμφανίζονται τὸν 16ον αἰῶνα καὶ εἶναι ἰδιαιτέρως συχνὰ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ αἰῶνος τούτου[1]. Κατὰ ταῦτα πιθανὸν εἶναι ὅτι τὸ συμπίλημα τῶν χαρτῴων φύλλων τοῦ Παρισινοῦ χειρογράφου ἔχει ἀντιγραφῆ ἐκ παλαιοτέρου κώδικος τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνος.

Ἐγγυτέρα ἐξέτασις δεικνύει ὅτι τὰ περιεχόμενα ἐν τῷ παλαιῷ χειρογράφῳ τῶν ff. 7 - 420 δὲν ἀποτελοῦν τυχαίως γενομένην συναγωγὴν μεμονωμένων ἔργων. Ὁ ἀναλαβὼν τὸν καταρτισμὸν τοῦ χειρογράφου ἐπέλεξεν ὡρισμένα ἱστορικὰ ἔργα ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως συναποτελεσθῇ εἶδος ἐγχειριδίου περιλαμβάνοντος τὴν ἱστορίαν ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τοῦ ἔτους 1074. Ἡ διάταξις τῶν καθ' ἕκαστα ἱστορικῶν ἔργων ἐν τῷ χειρογράφῳ εἶναι τοιαύτη, ὥστε τὸ ἓν νὰ ἀποτελῇ συνέχειαν τοῦ ἄλλου, ἐξασφαλιζομένης οὕτω τῆς ἄνευ διακοπῆς ἱστορικῆς ἀφηγήσεως. Λίαν χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἱστορίας τοῦ Ψελλοῦ. Ἐὰν παραμερισθῇ ὁ παρεμβαλλόμενος τίτλος τῆς Ἱστορίας τοῦ Ψελλοῦ — λίαν σχοινοτενὴς καὶ ἀδέξιος, γενικῶς δὲ ἥκιστα ἀντάξιος τῆς γραφίδος ἑνὸς Ψελλοῦ — καθίσταται φανερὸν ὅτι ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἔργου εἰς τὸ ἄλλο γίνεται ὄχι μόνον χωρὶς νὰ διακοπῇ ἡ ἱστορικὴ ἀφήγησις, ἀλλὰ καὶ κατὰ τρόπον δεικνύοντα ἠθελημένην σύνδεσιν. Πράγματι ἡ Ἱστορία τοῦ Ψελλοῦ ἄρχεται λίαν ἀποτόμως *(Ὁ μὲν οὖν βασιλεὺς Ἰωάννης)* καὶ κατὰ τρόπον ἐμφανῶς συνεχίζοντα τὴν τελευταίαν πρότασιν τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου. Δέον νὰ ὑπομνησθῇ ὅτι ἡ Ἱστορία τοῦ Λέοντος δὲν περιεσώθη ὁλόκληρος ἤ, τὸ πιθανώτερον, οὐδέποτε ὡλοκληρώθη, καὶ εἶναι καταφανὴς ἡ ἀταξία τῆς ὕλης τοῦ τελευταίου βιβλίου της ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ προηγούμενα ἐννέα. Καὶ ἐγείρεται ἐνταῦθα μία λίαν ἑλκυστικὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα πιθανότης: Ὅτι αὐτὸς οὗτος ὁ Ψελλὸς ὑπῆρξεν ὁ συναπαρτίσας τὸ ἱστορικὸν ἐγχειρίδιον ὡς ἔχει ἐν τῷ Παρισινῷ χειρογράφῳ καὶ συγχρόνως ὁ ἐπιμεληθεὶς τοῦ τελευταίου βιβλίου τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος, εἰς τὸ ὁποῖον συνήρμοσε τὸ ἴδιον ἱστορικὸν ἔργον ὡς ἁπλῆν συνέχειαν μέχρι τῆς ἐποχῆς του καὶ χωρὶς νὰ διακόψῃ τὴν ἀφήγησιν. Ἡ τοιαύτη ὑπόθεσις καθίσταται ἔτι πιθανωτέρα ἐκ τῆς δυσεξηγήτου ἀπουσίας προοιμίου ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Ψελλοῦ, προοιμίου ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ ἱστορικὸς θὰ ἐξέθετεν, ὡς πράττουν ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ βυζαντινοὶ ἱστορι-

---

[1] C. M. Bricquet, Les filigranes, τ. 3, 1907, σσ. 41 - 44.

κοί, τὰς ἰδέας του περὶ ἱστορίας — καὶ θὰ εἶχεν ἀσφαλῶς πολλὰ νὰ εἴπῃ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ὁ Ψελλός. Ἐὰν θεωρηθῇ ὅτι ὁ συναπαρτίσας τὸ ἐγχειρίδιον δὲν ὑπῆρξεν ὁ Ψελλὸς ἀλλ' ἄλλος τις, τότε εἶναι πράγματι λίαν δυσεξήγητος ἡ ἀπουσία προοιμίου, ἀφοῦ βεβαίως ὁ ἄλλος οὗτος οὐδόλως φαίνεται πιθανὸν ὅτι θὰ παρέλειπεν ὑπάρχον προοίμιον καὶ μάλιστα περιφήμου λογίου ὡς ὁ Ψελλός[1]. Παρατηρητέον ὅτι μεταξὺ Ψευδοσυμεῶνος καὶ Λέοντος ἡ μετάβασις δὲν εἶναι ὁμαλή. Ἡ διήγησις τοῦ πρώτου φθάνει μέχρι τοῦ ἔτους 961 καὶ τοῦ δευτέρου ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἔτους 959, διατηρεῖται δὲ τὸ μεταξὺ αὐτῶν παρεμβαλλόμενον προοίμιον τοῦ Λέοντος. Πᾶσαι αἱ ἐνδείξεις αὗται καθιστοῦν, νομίζομεν, ἀρκούντως πιθανὸν ὅτι ὁ ἀπαρτισμὸς τοῦ ἱστορικοῦ ἐγχειριδίου, ὡς ἔχει τοῦτο ἐν τῷ Παρισινῷ κώδικι, ἔχει τὴν ἀρχὴν εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν Ψελλόν. Ἡ τοιαύτη πιθανότης ἐνέχει μεγίστην σημασίαν, καθίσταται δὲ ἐπὶ πλέον ἐνδιαφέρουσα, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ παλαιότης τοῦ χειρογράφου.

Ἡ παρουσία τῶν συνεσταχωμένων τευχῶν τοῦ 15ου καὶ τοῦ 16ου αἰῶνος προεκάλεσε σύγχυσιν ὡς πρὸς τὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸν τῆς ἡλικίας τοῦ χειρογράφου καὶ συνέτεινεν εἰς τὴν χαμηλὴν χρονολόγησίν του, καταβιβαζομένην ὑπό τινων καὶ μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος[2]. Ἀλλά πράγματι τὸ χειρόγραφον εἶναι κατὰ πολὺ ἀρχαιότερον. Ὁ Hase θεωρεῖ τοῦτο τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος[3], ὁ δὲ Preger τοῦ 11ου[4], τάσσουν δηλαδὴ τὸν χρόνον ἀντιγραφῆς του εἰς ἐποχὴν σύγχρονον ἢ ὀλίγον μεταγενεστέραν τῆς ἐποχῆς τοῦ Ψελλοῦ[5]. Ἐν ἀπουσίᾳ κολοφῶνος βεβαιοτέρα καὶ ἀκριβεστέρα χρονολόγησις δὲν εἶναι δυνατή. Πάντως ἡ γραφή, ἡ ὁποία διατηρεῖ πολλὰ στοιχεῖα τῆς μεγαλογραμμάτου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνήκῃ εἰς ἐποχὴν μεταγενεστέραν τοῦ 13ου αἰῶνος[6], καὶ πιθανώτατα εὑρίσκονται ἐν δικαίῳ οἱ Praechter[7] καὶ Renauld[8], οἱ ὁποῖοι τάσσουν τὴν γραφὴν τοῦ χειρογράφου εἰς τὸν 12ον αἰῶνα. Λαμβανο-

---

[1] Τὴν ἀπουσίαν προοιμίου ἐπισημαίνει καὶ συζητεῖ ὁ J. Sykutris, Zum Geschichtswerk des Psellos, Byz. Zeitschr., τ. 20 (1929/30), σσ. 61 - 62. Ὅσα πάντως λέγει ὁ Συκουτρῆς διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀπουσίαν τοῦ προοιμίου οὐδόλως φαίνονται πειστικά.

[2] Πρβλ. K. Praechter, Die römische Kaisergeschichte, ἔνθ' ἀ., σ. 487.

[3] Λέων Διάκ., σ. XI.

[4] Th. Preger, ἔνθ' ἀν., σ. XX.

[5] Ὁ Ψελλὸς ἀπέθανε μετὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1081. Πρβλ. D. I. Polemis, Notes on Eleventh - Century Chronology, Byz. Zeitschr., τ. 58 (1965), σσ. 73 - 75, ὅπου πᾶσα ἡ προγενεστέρα περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ θανάτου τοῦ Ψελλοῦ βιβλιογραφία.

[6] Οὕτως ὁ H. Gelzer, Sextus Julius Africanus, ἔνθ' ἀν., τ. II, σ. 357, σημ. 1.

[7] K. Praechter, ἔνθ' ἀν., σ. 487.

[8] Michel Psellos Chronographie, ed. É. Renauld, τ. I, Paris 1926, σ. LXI.

μένου ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ δεύτερον μέρος τῆς Ἱστορίας εἶναι ἔργον τῆς ὡριμότητος τοῦ Ψελλοῦ[1], ἡ ὑψηλὴ αὕτη χρονολόγησις ἐνέχει ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν κειμένων τοῦ Παρισινοῦ χειρογράφου, καὶ δὴ τῶν συγγραφῶν τοῦ Λέοντος καὶ τοῦ Ψελλοῦ. Εἶναι ἀπολύτως ἐνδεχόμενον τὸ Παρισινὸν χειρόγραφον νὰ πηγάζῃ εὐθέως ἐκ τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ ἐγχειριδίου, τῆς ὁποίας εἶχεν ἐπιμεληθῇ ὁ ἴδιος ὁ Ψελλός.

Ποῦ εὑρίσκετο τὸ χειρόγραφον κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν, συνάγεται ὅμως ἐκ τῆς φθορᾶς τὴν ὁποίαν εἶχον ὑποστῇ ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος του ὅτι ἦτο πολύχρηστον. Μέχρι τοῦδε ἠγνοεῖτο ὅλως ἡ ἱστορία τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀντιγραφῆς του μέχρι τῶν μέσων περίπου τοῦ 17ου αἰῶνος, ὅτε ὁ Γάλλος βιβλιόφιλος Raphael Trichet du Fresne τὸ ἠγόρασεν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ τὸ μετέφερεν εἰς Γαλλίαν, διὰ νὰ καταλήξῃ εἶτα ἐξ ἀγορᾶς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Trichet εἰς τὴν συλλογὴν χειρογράφων τῆς Bibliothèque du Roi, ἡ ὁποία νῦν ἀποτελεῖ μέρος τῆς συλλογῆς χειρογράφων τῆς Bibliothèque Nationale τῶν Παρισίων. Ἐξετάσαντες ἐμπεριστατωμένως τὸ ὅλον θέμα τῆς ἱστορίας τοῦ πολυτιμοτάτου χειρογράφου εἴμεθα νῦν εἰς θέσιν νὰ παρακολουθήσωμεν μετ' ἀρκετῆς βεβαιότητος τὰς τύχας του ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ ἐπέκεινα.

Τὸ χειρόγραφον πιθανῶς εὑρίσκετο ἐν Κωνσταντινουπόλει μέχρι τῶν μέσων τοῦ 15ου αἰῶνος. Κατ' ἐκείνην περίπου τὴν ἐποχὴν μετεφέρθη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Κρήτην, συμπαραληφθέν, ὡς φαίνεται, ὑπό τινος τῶν πολυαρίθμων προσφύγων τῶν καταφυγόντων εἰς τὴν νῆσον μετὰ τὴν Ἅλωσιν[2]. Ἡ μεταφορά του εἰς Κρήτην οὐδεμίαν ἐπιδέχεται ἀμφιβολίαν. Ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, τὸ χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον ἐκυκλεῖτο ἄδετον ἐπὶ μακρόν, ἐσώθη ἐκ βεβαίου κινδύνου καταστροφῆς συμπληρωθὲν κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος καὶ βιβλιοδετηθὲν ὑπὸ πεπειραμένου βιβλιογράφου, ὁ ὁποῖος ἐπίσης προσέθεσεν ἐν ἀρχῇ καὶ πίνακα τῶν ἐν αὐτῷ περιεχομένων[3]. Ὁ βιβλιογράφος οὗτος, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, πιθανώτατα ἀνῆκεν εἰς τὸν κύκλον τῶν δώδεκα ἐνωτικῶν ἱερέων τοῦ Χάνδακος τῆς Κρήτης, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκατηριθμοῦντο καὶ πολλοὶ πεπαιδευμένοι ἄνδρες. Ἴσως μάλιστα νὰ ἦτο αὐτὸς οὗτος ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνός, φερώνυμον στιχούργημα τοῦ ὁποίου ἀπαντᾷ ἐν τοῖς προσθέτοις φύλλοις τῆς ἀρχῆς[4]. Ὅτι τὸ χειρογρα-

---

[1] Πρβλ. J. M. Hussey, Michael Psellus the Byzantine Historian, Speculum, τ. X (1935), σσ. 82 - 83.

[2] Πρβλ. Μ. Μανούσακα, Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453 - 1454) καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνησις τοῦ 1460 - 1462, Ἀθῆναι 1960, σσ. 38, σημ. 1, 72 - 74.

[3] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 45.

[4] Πρβλ. ἀνωτέρω, σσ. 47 - 48.

φον εὑρίσκετο ἐν Κρήτῃ καταδεικνύεται ἐπίσης ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ συμπλήρωσις τῆς ἀρχῆς του, περιεχούσης τὴν χρονογραφίαν τοῦ Συμεῶνος, ἐστηρίχθη ἐπὶ τοῦ χειρογράφου Holkham 295, τὸ ὁποῖον γνωρίζομεν ὅτι εὑρίσκετο ἐν Κρήτῃ. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο, γεγραμμένον, ἄγνωστον ποῦ, ἐν ἔτει 1118 ὑπὸ Νικηφόρου τινός, ἀπετέλει κατὰ τὸν $16^{ον}$ αἰῶνα κτῆμα τοῦ Κρητὸς ἱερέως Μάρκου Μορεζήνου ἢ Μορζήνου [1]. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μάρκου Μορεζήνου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννου μετεφέρθη εἰς Βενετίαν, ἀκολούθως δὲ περιῆλθεν εἰς τὴν κυριότητα τοῦ λογίου Βενετοῦ εὐπατρίδου Ἰουλίου Giustianiani, procuratore τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ ὁποίου τὸ εἶδεν ὁ B. de Montfaucon ἐν ἔτει 1698 [2].

Ἐπὶ τοῦ περιθωρίου τῶν σελίδων τοῦ χειρογράφου ἀναγινώσκονται πολλαὶ σημειώσεις, γεγραμμέναι κατὰ καιροὺς ὑπὸ διαφόρων χειρῶν. Ἐκ τούτων ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν αἱ σημειώσεις ἀναγνώστου τινος, χαραχθεῖσαι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καθ' ἣν ἐποχὴν τὸ χειρόγραφον εὑρίσκετο εἰσέτι ἐν Κωνσταντινουπόλει. Αἱ σημειώσεις αὗται, δυστυχῶς λίαν δυσξύμβλητοι, ἔχουν ὡς ἑξῆς:

f. 76^{r} (σῴζεται τμῆμα μόνον, τοῦ ὑπολοίπου κοπέντος κατὰ τὴν στάχωσιν): *«.....ετη οζ' μήν(ας) δ' † τῶ οἰ(κείῳ?) τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθ(έντου) καὶ βασιλέως καὶ λο..... καὶ ἀδε(λφῶ?)»*.

f. 216^{r}: *«παντὸς τοῦ λαοῦ καὶ λογχου(?) † τολμῶντ(ες) οἱ δοῦλοι τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγ(ίου) ἡμῶν αὐθ(έντου) καὶ βασιλ(εως)..... † ὁ περῆς πρ(?) ο μέγας οἰκονόμος πρ(?) νικόλαος ὁ χαρκέας πρ(?) ὁ γαυρὸς αὐτοῦ πρ(?) ο νομικὸς πρ(?)»*.

Ἡ αὐτὴ ἐπίσης χεὶρ σημειοῖ ἐν f. 84^{v}: *(τ)ὴν πᾶσαν μου ἐλπιδα εισὲ ανατίθυμη μ(ητ)ηρ τοῦ Θ(εο)ῦ φύλαξον με ὑπο την σκεπην σου»*, καθὼς καί τινα λίαν δυσξύμβλητα ἐν f. 263^{r}.

Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζουν, ὡς προσεπιβεβαιοῦντα τὴν παραμονὴν τοῦ χειρογράφου ἐν Κρήτῃ, ὅσα οἱ Κρῆτες ἀναγνῶσταί του ἐσημείωσαν

---

[1] Πρβλ. C. de Boor, ἔνθ' ἀν., σσ. 77-78.

[2] B. de Montfaucon, Diarium Italicum, Paris 1702, σ. 434 = Τοῦ αὐτοῦ, Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova, τ. I, Paris 1739, σ. 483. Ἀκολούθως τὰ χειρόγραφα τοῦ Giustiniani ἠγοράσθησαν ἐν ἔτει 1721 τῇ μεσολαβήσει τοῦ Βρεταννοῦ προξένου ἐν Βενετίᾳ Joseph Smith ὑπὸ τοῦ Thomas Coke καὶ μετεφέρθησαν εἰς Ἀγγλίαν, διὰ νὰ καταλήξουν ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ κόμητος τοῦ Leicester ἐν Holkham Hall (πρβλ. Seymour de Ricci, ἔνθ' ἀν., σ. X), ὅπου καὶ παρέμειναν ἐπὶ δύο καὶ πλέον αἰῶνας. Τὰ χειρόγραφα ταῦτα περιῆλθον πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰς τὴν Βοδλημανὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ὀξφόρδης.

παραπλεύρως τῶν ἐν τοῖς κειμένοις εἰς τὴν Κρήτην ἀναφερομένων χωρίων. Ἐξ αὐτῶν χαρακτηριστικώτατος εἶναι ὁ σημειώσας τὸ *«αυτος εστην ο μεταφραστησ»* παρὰ τὸ τίτλον τῆς χρονογραφίας τοῦ Συμεῶνος. Οὗτος ἐκτὸς τῶν περὶ Κρήτης χωρίων ἐπισημαίνει ποικιλοτρόπως ἐν τῇ ᾤᾳ πᾶν χωρίον σχέσιν ἔχον πρὸς σεισμούς, θαύματα καὶ χρησμούς. Οὕτως, ἐν f. 25^{r}, ὅπου τὸ χωρίον τοῦ Ψευδοσυμεῶνος: *«ἔχει δὲ* (sc. ἡ Μεσόγειος) *νήσους ἐπισήμους τρεῖς, Σαρδώ, Κρήτην, Κύπρον»* [1], σημειοῖ *«κρήτην»*. Ἐν f. 26^{v} *(μετὰ τὴν αὐτοῦ* (sc. τοῦ Διὸς) *τελευτὴν καὶ ταφήν, ἣν ἐν τῇ Κρήτῃ νήσῳ κατὰ τὴν αὐτοῦ προσταγήν.....)* σημειοῖ *«εν κρητη»*. Ἐν f. 27^{r} *(εἶτα τελευτήσας* (sc. ὁ Ζεὺς) *κατατίθεται ἐν Κρήτῃ)* σημειοῖ *«κατατηθετε εν κρητη»* καὶ σταυρόν. Ἐν f. 28^{v} *(οὗτος ὁ ταῦρος καὶ Γορτύναν* (sic) *πόλιν ἐπ' ὀνόματι τῆς αὐτοῦ μητρὸς ᾠκοδόμησεν ἐν Κρήτῃ)* σημειοῖ *«γορτηναν πολην επονομασεν εν κρητη»*. Ἐν f. 31^{v} *(ἔτος ἦν κόσμου τρισχιλιοστὸν υιγ', ᾧ Κρήτῃ ἄρξαι Κρόνον καὶ Ῥέαν.....)* σημειοῖ *«ἐν τοῦτο τὸ ετη τησ κρητησ βασηλευσ»*. Ἐν f. 36^{r} *(ἡ δὲ Κρήτη ἀπὸ Κρητός τινος ἄρξαντος ἐκεῖσε ὠνόμασται)* σημειοῖ *«εἴδε κρητησ απο κρητος τηνοσ αρξαντοσ εκησε ονομαστε»*. Ἐν f. 40^{r}, ὅπου γίνεται λόγος περὶ Μίνωος καὶ Μινωταύρου, σημειοῖ χεῖρα δεικνύουσαν. Ἐν f. 225^{v} *(τῷ δὲ Ἀπριλίῳ μηνὶ τῆς αὐτῆς ἰνδικτιῶνος, ἡμέρᾳ ζ', ὥρᾳ νυκτερινῇ γ', γέγονε σεισμὸς ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ φοβερώτατος)* σημειοῖ *«σησμοσ μεγασ γεγονεν εν κρητη»*. Ἄλλαι χεῖρες ἐπίσης, ἐν f. 246^{v}, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Θεοκτίστου εἰς Κρήτην, σημειοῦν *«περὶ τῆς Κρήτης»*, καὶ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Λέοντος, f. 271^{v}, ὅπου ὁ λόγος περὶ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, καὶ f. 278^{r}, ὅπου περὶ τῆς καταλήψεως τοῦ Χάνδακος, χεῖρας δεικνυούσας ἔνθεν καὶ ἔνθεν.

Ἐπὶ τοῦ χειρογράφου δὲν ὑπάρχει κτητορικὴ ἢ ἄλλη τις σημείωσις ἡ ὁποία νὰ δεικνύῃ ποίας χεῖρας ἤλλαξε τοῦτο ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς συμπληρώσεως καὶ σταχώσεώς του. Πάντως κατὰ τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ $16^{ου}$ αἰῶνος φαίνεται ὅτι τὸ χειρόγραφον περιῆλθεν εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ Κρητὸς εὐγενοῦς καὶ γνωστοῦ ἱστορικοῦ Ἀντωνίου Καλλέργου. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἤχθημεν κατόπιν σειρᾶς ὅλης ἀναζητήσεων. Εἰς τὰς ἀναζητήσεις ταύτας ὡρμήθημεν ἐκ τυχαίου περιστατικοῦ καὶ συγκεκριμένως ἀφ' ὅτου, φυλλομετροῦντες τὸ χειρόγραφον Additional 8636 τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου, ἐν τῷ ὁποίῳ περιέχεται τὸ ἱστορικὸν ἔργον «Commentari delle cose di Candia fatte dentro et fuori» τοῦ Ἀντωνίου Καλλέργου [2], εἴδομεν μετ'

---

[1] Τὰ χωρία τοῦ Ψευδοσυμεῶνος δημοσιεύονται ἀποκατεστημένα ὀρθογραφικῶς.

[2] Τοῦ χειρογράφου τούτου συντομωτάτην περιγραφὴν ὅρα ἐν List of Additions made to the Collections in the British Museum in the year 1831, London 1833, σ. 47 καὶ παρὰ A. Palma di Cesnola, Catalogo di manoscritti italiani esistenti nel Museo Brittanico di Londra, Torino 1890, σ. 23, ἀρ. 334. Ἀκριβὴς

ἐκπλήξεως ὅτι ὁ συγγραφεύς, ἐν τῷ τμήματι ὅπου πραγματεύεται περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, χρησιμοποιεῖ εὐρέως τὴν Ἱστορίαν τοῦ Λέοντος, τὸν ὁποῖον μάλιστα μνημονεύει καὶ ὀνομαστί[1]. Θεωροῦμεν ἐπιβεβλημένον, προτοῦ χωρήσωμεν περαιτέρω εἰς τὴν ἐξιχνίασιν τῶν τυχῶν τοῦ Παρισινοῦ χειρογράφου, νὰ εἴπωμεν ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ διακεκριμένου τούτου λογίου, περὶ τοῦ ὁποίου οὐδὲν ἄξιον λόγου μελέτημα ἔχει μέχρι σήμερον γραφῆ[2].

Ὁ Ἀντώνιος ὑπῆρξε γόνος τῆς ἐπιφανεστάτης Κρητικῆς οἰκογενείας τῶν Καλλεργῶν, οἱ ὁποῖοι ἐθεώρουν ἑαυτοὺς ὡς ἕλκοντας τὴν καταγωγὴν ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκᾶ[3]. Μέλη τῆς οἰκογενείας ἐπρωτοστάτησαν κατὰ τὰς Κρητικὰς ἐπαναστάσεις τοῦ 13ου αἰῶνος ἐναντίον τῶν Βενετῶν. Μετὰ τὴν συνθηκολόγησιν τοῦ ἐπιφανεστέρου ἐξ αὐτῶν Ἀλεξίου (1299)[4], οἱ Καλλέργαι ἐγένοντο nobili Veneti, τοὺς ἀπενεμήθη δηλαδὴ ἡ βενετικὴ εὐγένεια καὶ τοὺς ἀνεγνωρίσθη πλήρης ἰσοτιμία μετὰ Βενετῶν φεουδαρχῶν τῆς νήσου. Ἔκτοτε οἱ Καλλέργαι συνειργάσθησαν στενῶς μετὰ τῶν Βενετικῶν ἀρχῶν, ἦλθον εἰς ἐπιγαμίας μετ' ἄλλων εὐγενῶν βενετοκρητικῶν οἰκογενειῶν καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν διεκρίθησαν ἀναλαβόντες ὑψηλὰ ἀξιώματα ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν Βενετίᾳ. Παρ' ὅλην τὴν τοιαύτην πρόσδεσιν εἰς τὸ βενετικὸν ἅρμα, οἱ Καλλέργαι οὐδέποτε ἀπέβαλον τὸ πάτριον δόγμα καὶ παρέμειναν πιστοὶ εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν. Ὡς ἐκ τούτου καὶ λόγῳ τῆς διακεκριμένης θέσεώς των ἐν Κρήτῃ, ὑπῆρξαν πάντοτε οἱ φυσικοὶ ἡγέται καὶ προστάται τῆς ὀρθοδόξου πλειοψηφίας τῆς νήσου. Ὁ

περιγραφή του εὕρηται παρὰ C. Foligno, Codici di materia veneta nelle biblioteche Inglesi, Nuovo Archivio Veneto, νέα σειρά, ἔτος VI, τ. XI, ι (1906), σ. 173.

[1] Brit. Mus. Addit. 8636, f. 270v: *«Alcuni, tra gli quali è Leone Diacono, non fanno mentione alcuna della preditta fame»*.

[2] Πλὴν τῶν ὀλίγων τὰ ὁποῖα γράφει ὁ Ἀ. Μουστοξύδης, Ἑλληνομνήμων ἢ Σύμμικτα Ἑλληνικά, Ἰούνιος 1843, ἀρ. 6, σσ. 322 - 327, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται καὶ τὸ σύντομον σημείωμα τοῦ Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθῆναι 1868, σσ. 175 - 176. Ἀνακριβῆ ἐν πολλοῖς εἶναι ὅσα ἀναφέρει ὁ F. Thiriet, La Romanie Vénitienne au moyen age, Paris 1959, σσ. 18 - 19.

[3] E. Gerland, Histoire de la noblesse crétoise au moyen age, Revue de l'Orient Latin, τ. X (1903 - 1904), Paris 1905, σ. 220 κ.ἑξ. Περὶ Καλλεργῶν τῆς Κρήτης, εἰς μεταγενεστέρας ἰδίᾳ ἐποχάς, πρβλ. Ἀ. Γούδα, Βίοι Τσουδερῶν ἢ Καλλεργῶν, Ἀθῆναι 1930 καὶ Σ. Ξανθουδίδου, Ἔρευναι περὶ Καλλεργῶν, Μνημόσυνα Σ. Ξανθουδίδου καὶ Ἰ. Χατζηδάκη, 1938 - 1940, Ἡράκλειον Κρήτης 1940, σσ. 89 - 95.

[4] Πρβλ. Σ. Ξανθουδίδου, Συνθήκη μεταξὺ τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας καὶ Ἀλεξίου Καλλιέργου, Ἀθηνᾶ, τ. ΙΔ' (1902), σσ. 283 - 331 καὶ Κ. Δ. Μερτζίου, Ἡ συνθήκη Ἑνετῶν - Ἀλεξίου Καλλέργη καὶ οἱ συνοδεύοντες αὐτὴν κατάλογοι, Κρητικὰ Χρονικά, τ. Γ' (1949), σσ. 262 - 275.

Ἀντώνιος, κατ' εὐθεῖαν ἀπόγονος τοῦ Ἀλεξίου ἐκ τοῦ υἱοῦ του Γεωργίου, ὑπῆρξε πρωτότοκος υἱὸς τοῦ Βίκτωρος Καλλέργου καὶ τῆς εὐγενοῦς Βενετοκρήσσης Pelegrina Corner[1], ἐγεννήθη δὲ πιθανώτατα περὶ τὸ 1520 ἐν Χάνδακι (Candia). Ὁ δομινικανὸς μοναχὸς Desiderio dal Legname, ὁ ὁποῖος διέμεινεν ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐτῶν 1536 - 1546, μαρτυρεῖ ὅτι εἶχε μαθητὰς τὸν Ἀντώνιον καὶ τὸν νεώτερον ἀδελφόν του Ματθαῖον[2]. Τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικόν, καθ' ὅτι δεικνύει ὅτι ἡ παιδεία τοῦ Ἀντωνίου, ὀρθοδόξου τὸ δόγμα, ὑπῆρξε λατινοϊταλική. Πράγματι, ὅτι ἐστερεῖτο συστηματικῆς ἑλληνικῆς παιδεύσεως φαίνεται ἐκ σωθείσης ἐπιστολῆς του, ἡ ὁποία, γεγραμμένη ἀδεξίως εἰς δημώδη διάλεκτον, δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων[3]. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη σταλεῖσα ἐν ἔτει 1541 ἐκ Κρήτης εἰς Βενετίαν ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀντώνιος προυτίθετο συντόμως νὰ μεταβῇ εἰς Βενετίαν. Δὲν μνημονεύονται ἐκεῖ οἱ λόγοι, ἀλλὰ φαίνεται πιθανώτατον ὅτι ὁ νεαρὸς εὐπατρίδης ἐπεχείρησε τὸ ταξείδιον ἐκεῖνο διὰ νὰ συνεχίσῃ τὰς σπουδὰς καὶ τὰς ἱστορικὰς μελέτας του, καὶ ἐπίσης διὰ νὰ ἀποδεχθῇ τὸν λίαν τιμητικὸν τίτλον τοῦ ἱππότου (cavalier), τὸν ὁποῖον τοῦ ἀπένειμε δι' ἐξαιρετικὰς ὑπηρεσίας ἡ Βενετικὴ Δημοκρατία καὶ τὸν ὁποῖον ἔκτοτε φέρει. Ἡ ἀπονομὴ τοῦ σπουδαίου τούτου τίτλου φαίνεται ὅτι σχετίζεται πρὸς ὅσα ἀναφέρει ὁ διάσημος λόγιος καὶ ἐκδότης Παῦλος Μανούτιος, υἱὸς τοῦ περιφήμου Ἄλδου, ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ὑπ' αὐτοῦ γενομένης ἐκδόσεως τοῦ Βιργιλίου, τὴν ὁποίαν ἀφιέρωσεν εἰς τὸν Ἀντώνιον: « eumque (δηλ. τὸν πρόγονόν του Ματθαῖον, ἐπίσης διακριθέντα εἰς τοὺς πολέμους) tu proximis annis, cum adhuc esses adolescentulus, cum Mattheo fratre tuo imitatus, eandem insulam, magno Cretensium exercitu vestris impensi atque

---

[1] Τὰ γενεαλογικὰ τοῦ Ἀντωνίου Καλλέργη ἠντλήσαμεν ἐκ τοῦ χειρογράφου Museo Correr, Prov. Div., 678/III, τὸ ὁποῖον περιέχει τὴν διαθήκην τοῦ Ἀντωνίου καὶ ἐπίσης ἓν ἔντυπον καὶ δύο χειρόγραφα γενεαλογικὰ δένδρα τῶν Καλλεργῶν. Τὸ ἔντυπον φύλλον ἀσφαλῶς προέρχεται ἐκ τοῦ φυλλαδίου ὑπὸ τὸν τίτλον Alberi della famiglia di Alessio Calergi e testamento di Antonio Calergi 1546, τὸ ὁποῖον μνημονεύει ὁ E. A. Cigogna, Saggio di bibliografia veneziana, Venezia 1847, σ. 391, ἀρ. 2781. Τῆς διαθήκης τοῦ Ἀντωνίου Καλλέργη παρασκευάζομεν ἔκδοσιν, ὅπου καὶ θὰ γίνῃ λόγος ἐκτενέστερον περὶ τοῦ ὅλου θέματος. Ἐπίσης ἐλάβομεν ὑπ' ὄψιν τὸ ἀνέκδοτον ἔργον τοῦ Giannantonio Muazzo, Cronico delle famiglie nobili Venete che habitarono in Regno di Candia, ἐκ τοῦ χειρογράφου Marc. Ital. VII. 196, ff. 34r - 41r, ὅπου τὰ περὶ Καλλεργῶν.

[2] G. Gerola, Le iscrizioni Cretesi di Desiderio dal Legname, publicate per le nozze Vivaldelli - Viglierchio, Verona 1907, σσ. 7 - 8: « Ant(onius) et Mathaeus, iuvenes praestantissimi et nobilissimi fuere olim mei discipuli Candidae ».

[3] K. Μερτζίου, Ἀρχειακά, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Κυριακίδην, Θεσσαλονίκη 1953, σσ. 477 - 478.

auctoritate comparato, tutam ab omni Turcarum impetu praestitistis, cuius facti memoriam historiae nostrorum temporum perpetuo tuebuntur; optimumque ac singulare patriae defendendae exemplum non modo tua fratrisque tui, verum etiam universae familiae vestrae cum gloria vigebit »[1]. Τὸ ἐν λόγῳ ἐπεισόδιον ἴσως ἔλαβε χώραν κατὰ τὴν τελευταίαν ἐπιδρομὴν τοῦ περιβοήτου Τούρκου ναυάρχου Χαϊρεντὶν Μπαρμπαρόσσα ἐναντίον τῆς Κρήτης (1538)[2].

Ὁ νεαρὸς εὐπατρίδης, κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Πετράρχου καὶ τοῦ Benvenuto Cellini, συνεδύαζε γενναιότητα καὶ σοφίαν καὶ ταχέως ἡ παρουσία του ἐγένετο αἰσθητὴ εἰς τοὺς φιλολογικοὺς κύκλους τῆς Βενετίας. Οὕτως, ὁ Νικόλαος Σοφιανός, ἐν τῷ προλόγῳ βιβλίου του ἐκδοθέντος ἐν Βενετίᾳ τὸ 1544, ἀναφέρει ὅτι μεταξὺ ἐκείνων μετὰ τῶν ὁποίων συνεζήτει τὸ θέμα τῆς πνευματικῆς ἀνορθώσεως τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ ἦτο καὶ ὁ Ἀντώνιος Καλλέργης, τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ *«ἐνδοξότατον καὶ δοχεῖον τῶν ἀρετῶν..... ὅπου εἰς μόνον ἀποκρατεῖ τὸ ἀξίωμα τῶν ἡμιθέων ἐκείνων ἡρώων καὶ ἡ λαμπρότης τῆς ἑλληνικῆς εὐγενείας»*[3]. Ἐπίσης ὁ Lilius Gyraldus, ἐν βιβλίῳ του ἐκδοθέντι ἐν ἔτει 1551, ἀναφέρει περὶ τοῦ Ἀντωνίου τὰ ἑξῆς διὰ στόματος Φραγκίσκου Πόρτου: « Est et apud nostros Cretenses nobilissima Calloergorum familia, ex qua et alii floruere viri praecellentes, et nunc maxime illustris Antonius, qui cum omni nobilitatis virtute floret, ideoque imprimis gratus S(enatui) R(ei) P(ublicaeque) Venetae »[4]. Ὕμνους

[1] P. Virgilius Maro, corrigente Paulo Manutio Aldi filio, Venetiis M.D.LV, f. 2v-r. Ὁ πρόλογος φέρει ἐν τέλει τὴν χρονολογίαν « M.D.LV. mense Maio ». Ὁ πρόλογος τῆς πρώτης ἐκδόσεως (1553), τὴν ὁποίαν δὲν ἠδυνήθημεν νὰ συμβουλευθῶμεν, φέρει τὴν χρονολογίαν « M.D.LII. mense Augusto » (πρβλ. A. A. Renouard, Annales de l'Imprimerie des Alde, Paris 1834, σ. 157, ἀρ. 13).

[2] Πρβλ. βιβλιογραφίαν παρὰ G. Morgan, Cretan Poetry: Sources and Inspiration, Κρητικὰ Χρονικά, τ. ΙΔ' (1960), σ. 17, σημ. 25.

[3] Πρβλ. É. Legrand, Bibliographie Hellénique ou description raisonée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles, τ. I, Paris 1885, σσ. 247-249 καὶ 251.

[4] Lilii Gregorii Gyraldi Ferrariensis, Dialogi duo de poëtis nostrorum temporum ad ill. diam Renatam Ferrariae et Carnuti principem etc. Eiusdem epistola versu conscripta, in qua agitur de incommodis, quae in direptione urbana passus est, ubi itemque catalogus suorum amicorum poetarum, et defletur interitus Herc. Card. Rhang. ad Antonium Thebaldeum poetam Ferrariensem. Eiusdem progymnasma adversus literas et literatos, et eiusdem quaedam carmina, et item quaedam coeli Calcagnini, Florentiae MDLI, σσ. 64-65 (=ἔκδ. K. Wotke ἐν τῇ σειρᾷ Lateinische Litteraturdenkmäler des XV. und XVI. Jahrhunderts, herausg. von Max Herrmann, no. 10, Berlin 1894, 56,5-9). Ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω χωρίου τοῦ Gyraldus στηρίζεται ὁ L. Crasso, προσθέτων ἐξ ἰδίων τὰ ἑξῆς φαντασιώδη περὶ τοῦ Ἀντωνίου: « Huomo di varia

ὡσαύτως πλέκει εἰς τὸν Ἀντώνιον ὁ Παῦλος Μανούτιος ἐν τῷ προμνημονευθέντι προλόγῳ: « Accedit ad istam animi tui excellentem fortitudinem eximia multarum rerum humanarum divinarumque scientia, praeterea singularis religio, et ad bene merendum mirifica propensio. Perfertur enim ad nos, et in multas regiones disseminatur, quae nunc sit vitae tuae ratio, qua pietate deum colas, qua liberalitate omnes, qui modo aliqua virtute, aut nobili arte commendentur, sustentes, quam in pauperes beneficus, in omnes humanus et habearis et sis »[1]. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πολυετοῦς παραμονῆς του ἐν Βενετίᾳ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ συνέγραψεν ὁ Ἀντώνιος τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ὀγκῶδες ἱστορικὸν ἔργον του περὶ Κρήτης. Τὸ σπουδαιότατον τοῦτο ἔργον, ἐν τῷ ὁποίῳ μετ' ἐκπλησσούσης διὰ τὴν ἐποχήν του ἐνημερώσεως παρακολουθεῖται ἡ ἱστορία τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ ἔτους 1303, παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτον[2]. Ὁ Καλλέργης συνέταξε τὴν διαθήκην του ἐν ἔτει 1546 ἐν Βενετίᾳ[3], ἀκολούθως δέ, ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς, ἐπέστρεψεν εἰς Κρήτην, ὅπου καὶ ἀπέθανε λίαν προώρως ἐν ἔτει 1555[4].

erudizione. Poetò con fiorito stile, imitando gli antichi lirici. Alla dolcezza della poesia accompagnò la dolcezza de' costumi, e alla dottrina una somma prudenza per le quali cose visse in istimazione appresso la Republica Viniziana » (Istoria de Poeti Greci e di que' che 'n Greca Lingua han poetato, scritta da Lorenzo Crasso, barone di Pianura, in Napoli CIↃIↃCLXXVIII, σ. 47). Φαίνεται ἐντελῶς ἀπίθανον νὰ ἔγραψε στίχους ἑλληνιστὶ εἰς ἀρχαῖα μέτρα ὁ Καλλέργης.

[1] P. Virgilius Maro, ἔνθ' ἀν., f. 2v.

[2] Πρβλ. Σ. Θεοτόκην, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἐν Βενετίᾳ κατ' ἐπιλογὴν ἐκ τῆς VI καὶ VII ἰταλικῆς σειρᾶς, Ἑλληνικά, τ. 3 (1930), σ. 98: « Δυστυχῶς χειρόγραφον τοιαύτης σημασίας παραμένει ἀνέκδοτον ». Τὸ ἔργον, ἐκτὸς τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος χειρογράφου τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου, σῴζεται καὶ ἐν δυσὶν ἄλλοις χειρογράφοις τῆς Βενετίας, Marc. Ital. VI. 3 (5999) καὶ Marc. Ital. VI. 155 (5801) (πρβλ. Σ. Θεοτόκην, ἔνθ' ἀν., καὶ σ. 107, καθὼς καὶ τὴν νεωτέραν περιγραφὴν τῶν κωδίκων τούτων ἐν Catalogo dei manoscritti italiani della Biblioteca Nazionale Marciana (Mss. italiani - classe VI), per cura di P. Zorzanello, ἐν τῇ σειρᾷ Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia, τ. LXXVII, Firenze 1950, σσ. 2 καὶ 51). Χειρόγραφα τοῦ ἔργου τοῦ Καλλέργη ἐχρησιμοποίησαν μεταξὺ ἄλλων οἱ J. K. Fotheringham - L. F. R. Williams, Marco Sanudo Conqueror of the Archipelago, Oxford 1915. F. Thiriet, ἔνθ' ἀν., καὶ S. Borsari, Dominio Veneziano a Creta nel XIII secolo, Napoli 1963, ὁ ὁποῖος ἐν σ. 7 λέγει ὅτι διὰ τὸν 13ον αἰῶνα ἡ γνωστή, ἀνέκδοτος ἐπίσης, Ἱστορία τῆς Κρήτης τοῦ Andrea Cornaro « in grandissima parte si riduce ad un riassunto del Calergi ».

[3] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 61, σημ. 1.

[4] G. Gerola, ἔνθ' ἀν., σσ. 7-8 (ἐν σ. 7 τὸ λατινικὸν ἐπίγραμμα ἐπὶ τοῦ τάφου του, τὸ ὁποῖον διέσωσεν ὁ διδάσκαλός του Desiderio dal Legname).

Ὁ Καλλέργης, ὡς θὰ δειχθῇ κατωτέρω, εἶναι βέβαιον ὅτι ὑπῆρξε κάτοχος μεγάλης συλλογῆς ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν χειρογράφων. Μετὰ τὸν θάνατόν του ἡ συλλογὴ τῶν χειρογράφων περιῆλθεν ὁμοῦ μετὰ τῆς λοιπῆς περιουσίας εἰς τοὺς κληρονόμους του. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διαδοχικῆς σειρᾶς τῶν κληρονόμων τούτων, τὴν ὁποίαν γνωρίζομεν μετὰ μεγίστης ἀκριβείας, δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν καὶ τὴν τύχην τῶν χειρογράφων. Ἐκ τῆς διαθήκης τοῦ Ἀντωνίου πληροφορούμεθα ὅτι, πλὴν ὡρισμένων δι' ἀγαθοεργοὺς σκοποὺς κληροδοτημάτων εἰς πρόσωπα καὶ ἱδρύματα, πᾶσα ἡ ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν Βενετίᾳ κινητὴ καὶ ἀκίνητος περιουσία του περιῆλθεν εἰς τὸν ἀδελφόν του Ματθαῖον[1]. Τὸν ἐκ τοῦ Ματθαίου ἀπορρεύσαντα κλάδον τῆς οἰκογενείας γνωρίζομεν καλῶς. Ὁ Ματθαῖος ἐκ τῆς δευτέρας συζύγου του Marina Emo ἔσχε μονογενῆ υἱὸν τὸν Βίκτωρα. Τοῦ Βίκτωρος μοναδικὸν τέκνον ὑπῆρξε θυγάτηρ ὀνομαζομένη Μαρῖνα, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ περιῆλθεν ὁλόκληρος ἡ περιουσία. Ἡ Μαρῖνα ὑπανδρεύθη μετὰ τοῦ Βενετοῦ εὐπατρίδου Vincenzo Grimani, ὁ ὁποῖος μετὰ τὸν γάμον προσέθεσεν εἰς τὸ ἴδιον ἐπώνυμον τὸ Καλλέργης, ἔκτοτε δὲ αὐτὸς καὶ οἱ ἀπόγονοί του εἶναι γνωστοὶ ὡς Grimani-Calergi[2]. Κατ' ἀγαθὴν συγκυρίαν σῴζεται κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν χειρογράφων τὰ ὁποῖα εὑρίσκοντο ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Vincenzo Grimani-Calergi. Τὸν κατάλογον ἐξεπόνησε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Vincenzo ὁ I. Ph. Tomasini[3]. Μέχρι τοῦδε ἦτο ἄγνωστος ἡ τύχη τῶν χειρογράφων τούτων[4]. Νῦν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν χειρογράφων τοῦ Vincenzo Grimani-Calergi περιῆλθον εἰς τὴν κυριότητα τοῦ Raphael Trichet du Fresne. Πράγματι περὶ τούτου πείθει ἁπλῆ σύγκρισις τοῦ προχείρου καταλόγου τοῦ Tomasini πρὸς τὸν κατάλογον τῶν χειρογράφων τοῦ Trichet du Fresne, δημοσιευθέντα μερίμνῃ τῆς χήρας του ἐν ἔτει 1662[5]. Ἰδοὺ ἡ ἀντιστοιχία τῶν ἑλληνικῶν μόνον χειρογράφων:

---

[1] Museo Correr, Prov. Div., 678/III, f. 5ʳ.

[2] Αὐτόθι (ἀσελιδαρίθμητον ἔντυπον φύλλον) (πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 61, σημ. 1) = Giannantonio Muazzo, ἔνθ' ἀν., f. 36ᵛ.

[3] Bibliothecae Venetae manuscriptae publicae et privatae quibus diversi scriptores hactenus incogniti recensentur, opera Iacobi Philippi Tomasini episcopi Aemoniensis ad illustrissimos literarum patronos Petrum et Iacobum Puteanos fratres, Utini, typis Nicolai Schiratti, MDCL, σσ. 110-111.

[4] Πρβλ. Giov. Mercati, Codici latini Pico Grimani Pio e di altra biblioteca ignota del secolo XVI esistenti nell'Ottoboniana e i codici greci Pio di Modena con una digressione per la storia dei codici di S. Petro in Vaticano, Città di Vaticano 1938 (Studi e Testi 75), σ. 31 καὶ σημ. 1.

[5] Catalogus librorum bibliothecae Raphaelis Tricheti du Fresne, Parisiis, apud viduam et haeredes, Rue du Mail. M.DC. LXII, ἄνευ σελιδαριθμήσεως.

Ἑλληνικὰ χειρόγραφα Vincenzo Grimani - Calergi κατὰ τὸν κατάλογον Tomasini[1]	Ἑλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ R. Trichet du Fresne κατὰ τὸν ἔντυπον κατάλογον[2]	Σημερινοὶ ἀριθμοὶ ἐν τῇ Bibliothèque Nationale
(15). Paulus Aegineta Graecè fol.	10. Paulus Aeginetta de re Medica, fol.	=Paris. Gr. 2215
(16). Euangelia cum Comment. Chrysost. Titi, & aliorum Graecè. fol.	1. Evangelium Matthaei cum Scholiis. — Idem Marci cum expositione Cyrilli Alexandrini. — Idem Lucae cum Commentariis Titi Bostiensis. — Idem Ioannis cum Excerptis Ioannis Chrysostomi & aliorum, fol. vno volumine.	=Paris. Gr. 51
(17). Opera D. Io. Chrysost. Graecè. fol.	2. Chrysostomus de Sacerdotio. — Idem de incomprehensibili, cum aliis eiusdem pluribus Tractatibus & Homiliis, fol. vno volumine.	=Paris. Gr. 1181
(18). Theophil. in Mattheum Graecè. fol.	3. Theophylactus in Matthaeum, fol.	=Paris. Gr. 205
(19). Galeni opera Graecè. fol.	12. Galeni de febribus & alia eiusdem, fol.	=Paris. Gr. 2156
(20). De Terraemotu, & reb. metheor. Graecè. fol.	8. De terrae motu & rebus Meteoricis, sine Auctoris nomine.	=Paris. Gr. 1991

---

[1] Οἱ αὔξοντες ἀριθμοί, μὴ ὑπάρχοντες παρὰ Tomasini, ἐτέθησαν ὑφ' ἡμῶν. Διατηρεῖται ἀπαραλλάκτως τὸ βρῖθον παντοίων σφαλμάτων κείμενον τῶν καταλόγων Tomasini καὶ Trichet du Fresne.

[2] Ἀναγράφομεν τοὺς αὔξοντας ἀριθμοὺς κατὰ τὸν H. Omont, ὁ ὁποῖος ἐδημοσίευσε πίνακα ἀντιστοιχίας τῶν χειρογράφων Trichet du Fresne πρὸς τοὺς σημερινοὺς ἀριθμούς των, ἐν Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale et des autres Bibliothèques de Paris et des Départments, Introduction, Paris 1898, σ. XCII, ὅπου κακῶς ἀναφέρεται ὅτι ὁ ὑπ' ἀρ. 19 κῶδιξ τοῦ Trichet du Fresne ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν σημερινὸν Paris. Gr. 1720 (τὸ ὀρθόν: 1709). Τὸ σφάλμα ἐπανορθοῦται ἐν H. Omont, Anciens inventaires et catalogues de la Bibliothèque Nationale, τ. IV, Paris 1911, σσ. 247-253, ὅπου δημοσιεύεται ἡ ἀντιστοιχία πάντων τῶν χειρογράφων τοῦ Trichet du Fresne (ἑλληνικῶν, λατινικῶν, ἰταλικῶν, ἰσπανικῶν καὶ γαλλικῶν) πρὸς τοὺς παλαιοὺς ἀριθμούς των ἐν τῇ Bibliothèque du Roi. Παλαιοὶ χειρόγραφοι κατάλογοι τῶν αὐτῶν κωδίκων σῴζονται ἐν Paris. Ital. 17172.

Ἑλληνικὰ χειρόγραφα Vincenzo Grimani - Calergi κατὰ τὸν κατάλογον Tomasini	Ἑλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ R. Trichet du Fresne κατὰ τὸν ἔντυπον κατάλογον	Σημερινοὶ ἀριθμοὶ ἐν τῇ Bibliothèque Nationale
	Hermae Medici Mathematica ad Ammonem Aegyptium. Galeni quaedam Opuscula. Astrologica quaedam scilicet Pauli Alexandrini & aliorum vno volumine.	
(21). Nicolai Calconditae historia Turcarum Graecè. fol.	13. Calcondyles de rebus Turcicis.	=Paris. Gr. 1726
(22). Cronographia à Diocletiano Imp. vsque ad Michaelem, & Theophilat. Graecè. Auctoris incerti. fol.	19. Theophanis Chronologia, fol.	=Paris. Gr. 1709
(23). Theodori Studitae opera Grec. f.	11. Theodori Studitae Catecheses, fol.	=Paris. Gr. 891
(24). Demosthenis orationes Graec. fol.	36. Demosthenis Orationes, fol.	=Paris. Gr. 2935
(25). Polybij historia Graec. Antiquus. ex historijs Septimi Sermonis Lib. 8. ad 18. epitome. Incip. ἡ γὰρ τῶν λεοντίνων πόλις. Fin χιλλίων.	31 Polybij eclogae, fol.	=Paris. Gr. 1650
(26). Maximi Monachi opera graec. fol. In. φυσικὸν. Fi καταπράξασθαι.	47. S. Maximi quaestiones in locos Scripturae difficiles cum proemiis siue Scholiis. De duabus Naturis. Ad Ioannem Archiepiscopum, quod Anima incorporea sit. Ad Iordanem Presbyterum, quòd anima etiam post mortem intelligat, nullamque facultatem amittat. Ad Praepositam de Moniali quae Monasterio exierat. In Oratîonem *Pater noster*, ad pium aliquem. De tristitia secundum Deum. Epistola alia.	=Paris. Gr. 886

Ἑλληνικὰ χειρόγραφα Vincenzo Grimani - Calergi κατὰ τὸν κατάλογον Tomasini	Ἑλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ R. Trichet du Fresne κατὰ τὸν ἔντυπον κατάλογον	Σημερινοὶ ἀριθμοὶ ἐν τῇ Bibliothèque Nationale
	Ad Thalassium Presbyterum. Ad Georgium Praefectum cùm profectus esset Constantinopolim. Ad Pyrrhum Presbyterum. Ad Ioannem Cubicularium de rectis Ecclesiae Dei Decretis, & aduersus Seuerum. Ad Petrum illustrem compendiosus liber aduersus Seueri doctrinam. Ad Cosmam Alexandriae Diaconum de communi & proprio, id est, de Essentia & Persona, De variis locis difficilibus Dionysij & Gregorij ad Thomam. Quaestiones in Gregorium & Ioannem Cyzici Archiepiscopos. Disputatio cum Pyrrho. Ad Marinum Presbyterum. Ex opere, de operationibus & voluntatibus cap. 58. à 51 Ad Georgium Presbyterum & Abbatem de Mysterio Christi in illud, *Pater si possibile est, transeat.* Ad Nicandrum Episcopum. Diuersae definitiones. Ad Praepositos et Monachos, plebémque fidelem in Sicilia constitutam Mystagogia. In Psalmum 59. Liber Asceticus. Capita de charitate ad Elpidium. De Trinitate & Incarnatione Capita. Capitum spiritalium Centuria 1. & 2. Christiani Paschatis enarrationes. Dialogi Anomaei cum Ariano. Extant etiam nomine Sancti Anastasij. Vita & certamen sancti Maximi, vno volumine, fol.	

'Ελληνικὰ χειρόγραφα Vincenzo Grimani - Calergi κατὰ τὸν κατάλογον Tomasini	'Ελληνικὰ χειρόγραφα τοῦ R. Trichet du Fresne κατὰ τὸν ἔντυπον κατάλογον	Σημερινοὶ ἀριθμοὶ ἐν τῇ Bibliothèque Nationale
(27). Emanuelis Moscopuli Synesij. Theoduli, & Cyprij opera graec. fol.	23-27. Emmanuelis Moschopuli eclogae vocum Atticarum. Synesii Episcopi orationes. Eiusdem de insomniis cum Comment. Nicephori Gregorae. Theoduli Magistri Monachi elucubrationes. Cyprij cuiusdam Patriarchae Constantinopolitani Oratio in sanctum Georgium, & alios sanctos viros, vno volumine.	=Paris. Gr. 2629
(28). Scolarij Orat. & alia. graec. fol.	28. Georgij Scholarij Oratio de Praesentatione Beatae Mariae. Leonardi Aretini de Florentina Republica. Ioannis Argyropuli Monodia in Imperatorem Ioannem Palaeologum. Eiusdem de Regno ad Imperatorem Palaeologum. Photij Patriarchae Constantinopolitani ad Michaelem Bulgariae Principem comparatio veterum Principum cum nouo Imperatore. Macarij Monachi de processione Spiritus sancti aduersus Latinos. S. Maximi Epistola aduersus Marinum sacerdotem Cyprium. Quaedam in Homerum. Ioannis discipuli sancti Basilii Tractatus de Beata Virgine, & alia Opuscula sacra & profana, fol. vno volumine.	=Paris. Gr. 1191
(29). Photij Bibliotheca. graec. fol.	32. Photij Patriarchae Bibliotheca, fol.	=Paris. Gr. 1226
(30). Eiusdem Photij de rebus Ecclesiasticis in membrana. fol.	34. Photius de rebus Ecclesiasticis, fol.	=Paris. Gr. 1324
(31). Tractat. de aduentu Messiae aduersus Iudaeos. graec. Incerti auctoris. fol.		

'Ελληνικὰ χειρόγραφα Vincenzo Grimani - Calergi κατὰ τὸν κατάλογον Tomasini	'Ελληνικὰ χειρόγραφα τοῦ R. Trichet du Fresne κατὰ τὸν ἔντυπον κατάλογον	Σημερινοὶ ἀριθμοὶ ἐν τῇ Bibliothèque Nationale
(32). Diodori historia, & Apollodori Biblioth. graec. fol.	20. Diodori historia & Apollodori Bibliotheca, fol.	=Paris. Gr. 1658
(33). Heronis Alexandrini Spiritalia, & aliorum opera graec. fol.	14. Heronis spiritalia.	=Paris. Gr. 2428, ff. 1-51^v
(34). Eiusdem Automata.		=id., ff. 52-72^v
(35). Item Theonis Smyrnaei Platonici vtilia circa Mathematicam ad lecturam Platonis.	17. Nicolai Smyrnei de iisdem.	=id., ff. 73-115^v
(36). Adamantionis sermo capitularis de natura Hominis, de Anima, de corpore, & c.	15. Adamantionis opera diuersa.	=id., ff. 116-180^v
(37). Emanuel. Mocopul. de Tetragonis numeris inueniendis.	16. Emmanuelis Moschopuli de Tetragonis numeris.	=id., ff. 181-185^v
(38). Maximi Planudi, & Nicolai Rabdae Phiphophoria.		=id., ff. 186-203^r
(39). Sermone Indico de cistis sine occultis literarum notis.		=id., ff. 186-203^r
(40). Heronis Geometria.	18. Heronis Geometria.	=id., ff. 203^v-212^v
(41). Isaaci Monachi Geometria, Srereometria, Arithmetica, Architectura.		=id., ff. 213-249
(42). Iamblichus. fol. Inc. *θεὸς ὁ τῶν.* Fin. *τοῦ Μαλόγου.*	9. Iamblichi ad Porphyrij Epistolam responsio, fol.	=Paris. Gr. 1978
(43). Astrologia Diuersorum, fol.		

Ἑλληνικὰ χειρόγραφα Vincenzo Grimani - Calergi κατὰ τὸν κατάλογον Tomasini	Ἑλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ R. Trichet du Fresne κατὰ τὸν ἔντυπον κατάλογον	Σημερινοὶ ἀριθμοὶ ἐν τῇ Bibliothèque Nationale
(44). Strabonis Geograph. fol.	38. Strabonis Geographia, 4.	=Paris. Gr. 1408
(45). D. Ioan. Chrysostomus in Matthaeum. fol.	5-6. Chrysostomus in Matthaeum, fol. Titi Bostrensis & aliorum in Lucam fol. vno volumine.	=Paris. Gr. 201
(47). Psalmista graec. lat. fol.	48. Psalterium Graec. & Lat. 4.	=Paris. Gr. 31
(48). Acta Concil. Florentini graec.	35. Acta Concilij Florentini, 4.	=Paris. Gr. 429
(49). Libani Sophistae. fol. (50) De conscribendis epistolis.		
(51). Vita Euripidis.	44. Euripidis vita, & eiusdem Opera 4.	=Paris. Gr. 2808
(52). Officium recitand. in festis quorundam Sanctor. graec.	39. Officia de diuersis Sanctis.	=Paris. Gr. 369
(53). Dogmatica armatura. graec.	41. Euthymij Panoplia 4.	=Paris. Gr. 1271
(54). Themistij Paraphrasis. graec. fol.	40. Themistij Paraphrasis in libros de Anima Aristotelis, 4.	=Paris. Gr. 2050
(55). Opera Diuersorum Graeca. fol. [1]	?	?

[1] Διὰ τῆς ἀορίστου ταύτης περιγραφῆς πιθανώτατα ὑποδηλοῦται ἓν ἐκ τῶν ἑξῆς χειρογράφων τοῦ Trichet du Fresne (σημειοῦται ὁ αὔξων ἀριθμὸς τοῦ Omont (πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 65, σημ. 2) καὶ παραπλεύρως ἐν παρενθέσει ὁ σημερινὸς ἀριθμὸς ἐν τῇ Bibliothèque Nationale): 21 (= ὁ ἡμέτερος 1712), 22 (= 1884), 29 - 30 (= 423), 33 (= 2500), 37 (= 1031), 42 (= 1337), 49 (= 1613) καὶ 52 (= 2397). Ἐκ τῶν ὑπολοίπων ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Trichet du Fresne (4 (= 472), 7 (= 1328), 43 (= 335), 45 (= 2612), 46 (= ἔντυπον), 50 (= 2499), 51 (= 953)) οὐδὲν περιέχει « Opera Diuersorum » καὶ εἶναι « fol. ». Ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Tomasini περιγράφονται 74 ἐν συνόλῳ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Vincenzo Grimani - Calergi, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ ὑπ' ἀρ. (1) - (14), (46) καὶ (56) - (74)

Ἤτοι ἐκ τῶν 39 [1] ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς συλλογῆς τοῦ Grimani - Calergi ἀναγνωρίζονται μετὰ βεβαιότητος τὰ 35 μεταξὺ τῶν χειρογράφων τοῦ Trichet du Fresne. Συνάγεται λοιπὸν ἀσφαλῶς ὅτι τὰ πέντε τέκνα τοῦ Vincenzo Grimani - Calergi (Zuanne, Piero, Maria, Cantiana καὶ Cornelia) ἐπώλησαν εἰς τὸν Γάλλον βιβλιόφιλον τὰ χειρόγραφα τοῦ πατρός των μετὰ τὸν θάνατόν του, ἴσως κατὰ τὴν ἐκκαθάρισιν τῆς πατρικῆς κληρονομίας [2].

Εἶναι ὅμως ἀληθὲς ὅτι τὰ χειρόγραφα τοῦ Vincenzo Grimani - Calergi προήρχοντο ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀντωνίου Καλλέργη [3], ἀδελφοῦ τοῦ πάππου τῆς συζύγου του; Νομίζομεν ὅτι ἡ ἀπάντησις ἐν προκειμένῳ καὶ διὰ τὰ πλεῖστα τῶν χειρογράφων τούτων εἶναι καταφατικὴ καὶ τοῦτο δὲν προκύπτει μόνον ἐκ τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς. Δύο τοὐλάχιστον ἐκ τῶν χειρογράφων τοῦ Vincenzo Grimani - Calergi γνωρίζομεν μετὰ βεβαιότητος ὅτι ἀνῆκον εἰς τὸν Ἀντώνιον Καλλέργην. Ἰδοὺ τί λέγει ὁ ἐν ἔτει 1544 γραφεὶς κολοφῶν τοῦ Paris. Gr. 1726 [4], περιέχοντος τὴν Ἱστορίαν τοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλη καὶ opuscula τοῦ Ψευδοκωδινοῦ: *«Τὸ παρὸν βιβλίον πέρας ἤλειφεν σὺν Θεῷ διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ πάντ' ἀρίστου εὐγενεστάτου τε καὶ λογιωτάτου κυρίου Ἀντωνίου τοῦ Καλλιέργη, μετεγράφη δὲ παρ' ἐμοῦ Βασιλείου Βαλέριδος, Ἐνετίησιν, ἐν ἔτει τῷ ἀπὸ τῆς Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν γεννήσεως ,αφμδ', ἐν μηνὶ ἀπριλλίῳ ε'»* [5]. Ἐπίσης, ὁ Paris. Gr.

εἶναι λατινικὰ ἢ ἰταλικά. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ τῶν χειρογράφων τούτων τὰ πλεῖστα ἀνευρίσκονται μεταξὺ τῶν λατινικῶν καὶ ἰταλικῶν κωδίκων ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Trichet du Fresne.

[1] Παρὰ Tomasini ἀναφέρονται 40, ἀλλὰ τὰ ὑπ' ἀριθ. (49) καὶ (50) περιγράφονται ἐσφαλμένως ὡς δύο, ἐνῷ εἶναι βέβαιον ὅτι ἀπετέλουν ἓν χειρόγραφον (περιέχον τὴν πραγματείαν Περὶ Ἐπιστολικῶν τύπων τοῦ Λιβανίου, περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω, σ. 30).

[2] Φαίνεται πάντως ὅτι δὲν ἐπωλήθη ὁλόκληρος ἡ βιβλιοθήκη διότι ὑπάρχουν εἰδήσεις ὅτι ἐσῴζοντο παρὰ τῇ οἰκογενείᾳ καὶ ἄλλα χειρόγραφα. Πρβλ. π.χ. E. A. Cigogna, Delle inscrizioni veneziane raccolte ed illustrate, τ. IV, Venezia 1834, σ. 632, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Vettor Grimani - Calergi, ἐγγονὸς τοῦ Vincenzo ἐκ τοῦ υἱοῦ του Zuanne, εἶχεν εἰς τὴν κατοχήν του χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον ἐν ἔτει 1738 ἐκληροδότησεν εἰς τὸν Vincenzo Grimani, υἱὸν τοῦ γνωστοῦ συλλέκτου χειρογράφων γερουσιαστοῦ Giancarlo Grimani.

[3] Ἂς σημειωθῇ ἐνταῦθα μία λίαν ἐνδιαφέρουσα πληροφορία περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀντωνίου Καλλέργη: Ὑπὸ τοῦ E. A. Cigogna, ἔνθ' ἀν., τ. VI (1861), σ. 790, ἀναφέρεται ὅτι ἐν ἔτει 1851 ὑπῆρχε « presso il signor Salvatore Bongi di Lucca » χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον μεταξὺ ἄλλων περιεῖχε καὶ « un Atto autentico della Inquisizione di Creta di un incendio di certi libri proibiti trovati nella casa di un tal cavaliere Antonio Calergi ». Τί νὰ περιεῖχον ἄραγε τὰ ῥιφθέντα εἰς τὴν πυρὰν βιβλία (ἢ χειρόγραφα;) ἐκεῖνα;

[4] Ὑπ' ἀριθ. (7) παρὰ Tomasini, 13 ἐν τῷ καταλόγῳ Trichet du Fresne.

[5] H. Omont, Les manuscrits grecs datés des XVe et XVIe siècles de

369[1], γεγραμμένος ὑπὸ Νικολάου Μαλαξοῦ καὶ περιέχων ὑμνογραφικὰς συνθέσεις του[2], φέρει ἐν ἀρχῇ τὰ ἑξῆς:

ΣΤΙΧΟΙ ΙΑΜΒΙΚΟΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΜΕΓΑΛΟΠΡΕΠΕΣΤΑΤΟΝ ΚΑΙ ΚΑΘΑΡΩΤΑΤΟΝ ΑΥΘΕΝΤΗΝ ΚΥΡΙΟΝ/ΑΝΤΩΝΙΟΝ ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΝ, ΩΝ Η ΑΚΡΟΣΤΙΧΙΣ «ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΣ»

Κάλλιστα ἔργα τῷ Καλλιέργῃ πρέπει
Ἄριστα καὶ γὰρ ἠρετὴν καλεργέει.
Λαχὼν μὲν ὄρπηξ διογεινέος γένους,
Λαμπραυγοφεγγόφωτον ἐνδόξως κλέος,
Ἱέντος εἰν κόσμοιο τέρμασιν ῥ' ὅλοις,
Ἑκηβόλος σεὶρ(;)ἠΰτ' ἄλλος ἀκτῖνας
Ῥυθμιζέμεν δὲ συντόνοις σπουδῆς πόνοις,
Γένει κε κατάλληλον αὖ θέλων τρόπον,
Ηὔγασεν ὥσπερ θειοείκελον φάος
Σμάραγδος Ἀντώνιος ἢ Καλεργίδης

ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΥΤΟΝ ΔΙΣΤΙΧΟΝ ΗΡΩΕΛΕΓΕΙΟΝ

Δείκνυσι κάλλος ὁ πλήρης στοιχείων δέκα κύκλος,
ὦ Καλιέργη, σῆς κλήσιος εὐπραγέος.
Ὁ Μαλαξὸς συντέθεικε[3].

---

la Bibliothèque Nationale et des autres bibliothèques de France, Paris 1892 (ἀνάτυπον ἐκ τῆς Revue des Bibliothèques Ἰανουαρίου - Ἰουλίου τοῦ 1892), σ. 50.

[1] Ὑπ' ἀριθ. (52) παρὰ Tomasini, 39 ἐν τῷ καταλόγῳ Trichet du Fresne.

[2] Πρβλ. Π. Π. Πετρῆ, Νικόλαος Μαλαξός, πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου, Πελοποννησιακά, τ. 3-4 (1958-1959), σσ. 348-375 καὶ Τοῦ Αὐτοῦ, Νικολάου Μαλαξοῦ ἀνέκδοτος θρηνητικὸς κανὼν ἐπὶ τῇ ἁλώσει τοῦ Ναυπλίου (1540), Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 8-9 (1958-1959), σσ. 57-62.

[3] É. Legrand, ἔνθ' ἀν., σ. 251. Π. Π. Πετρῆ, Νικόλαος Μαλαξός, ἔνθ' ἀν., σ. 378. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι καὶ ὁ Paris. Gr. 831 ἐγράφη *«διὰ δαπάνης καὶ ἀναλώματος τοῦ εὐγενεστάτου, περιβοήτου τε καὶ καλλίστου ἄρχοντος Ἀντωνίου τοῦ Καλιέργου»* ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ κωδικογράφου Ἰωάννου Ναθαναὴλ κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1541 ἐν Γορτύνῃ (= Χάνδακι) τῆς Κρήτης (ὁ κολοφῶν πλήρης παρὰ É. Legrand, ἔνθ' ἀν., τ. II, Paris 1885, σ. 204 καὶ H. Omont, ἔνθ' ἀν., σ. 46). Ὁ ἐν λόγῳ κῶδιξ δὲν εἰσήχθη ἐν τῇ Bibliothèque du Roi ὁμοῦ μετὰ τῶν χειρογράφων τοῦ Trichet du Fresne, ἀλλ' ἀργότερον ἐν ἔτει 1700, ὁμοῦ μετὰ τῶν 500 χειρογράφων (ἐκ τῶν ὁποίων 111 ἑλληνικά), τὰ ὁποῖα ἐδώρησεν εἰς τὴν βιβλιοθήκην ὁ Charles-Maurice Le Teillier, ἀρχιεπίσκοπος τῆς Reims (H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale et des autres Bibliothèques de Paris et des Départements, Intro-

Ἐκ τῶν χειρογράφων τοῦ Trichet du Fresne εἶναι ἐπίσης καὶ ὁ νῦν Paris. Ital. 830 (πρώην 10495)[1], ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπὸ τὸν παραπλανητικὸν τίτλον «Storia dell'isola di Candia» περιέχονται ἐν ἰταλικῇ μεταφράσει ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ Ἰωσήπου καὶ ἐκ διαφόρων βυζαντινῶν χρονικῶν καὶ ἱστοριῶν, κυρίως δὲ ἐκ τοῦ Λέοντος Διακόνου, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης[2]. Ἐκ τοῦ χειρογράφου τούτου μικρὰ τμήματα τῆς μεταφράσεως τοῦ Λέοντος ἐδημοσίευσεν ὁ Σπυρ. Λάμπρος[3]. Ἡ σύγκρισις τῆς ἰταλικῆς ταύτης μεταφράσεως πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τῶν Commentari τοῦ Ἀντωνίου Καλλέργου πείθει περὶ τῆς συγγενείας τῶν δύο τούτων κειμένων[4]. Ἀσφαλῶς λοιπὸν αἱ μεταφράσεις τῶν περὶ Κρήτης χωρίων ἰταλιστὶ ἐγένοντο εἴτε ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Καλλέργου, εἴτε τῇ παραγγελίᾳ του ὑπὸ ἄλλου τινὸς διὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς βοήθημα κατὰ τὴν συγγραφὴν τῶν Commentari.

---

duction, Paris 1898, σ. XX). Ἀλλ' ἀναμφιβόλως καὶ τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἀνῆκέ ποτε εἰς τὸν Vincenzo Grimani-Calergi. Γνωρίζομον ὅτι ἡ χήρα τοῦ Trichet du Fresne εἶχε πωλήσει μέρος τῆς βιβλιοθήκης τοῦ συζύγου της (κυρίως βιβλία, ἀλλὰ καί τινα χειρόγραφα) εἰς τὸν N. Foucquet (πρβλ. L. Delisle, Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Impériale. Étude sur la formation de ce dépôt comprenant les éléments d'une histoire de la calligraphie, de la miniature, de la reliure, et du commerce des livres à Paris avant l'invention de l'imprimerie, τ. I, Paris 1868, σ. 270 καὶ G. Mazzatinti, Inventario dei manoscritti italiani delle biblioteche di Francia, τ. I: Manoscritti italiani della Biblioteca Nazionale di Parigi, Roma 1886, σ. CXXIX). Ἓν ἐκ τῶν χειρογράφων τοῦ Trichet du Fresne τῶν εὑρισκομένων ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Foucquet, ἡ ὁποία περιῆλθεν ἐν μέρει εἰς τὸν Le Teillier (H. Omont, ἔνθ' ἀν., σ. XX), ἦτο ἀσφαλῶς καὶ ὁ νῦν Paris. Gr. 831.

[1] Πρβλ. G. Mazzatinti, ἔνθ' ἀν., σσ. CXXVII καὶ 155.

[2] Ὅρα περιγραφὴν τοῦ χειρογράφου τούτου παρὰ A. Marsand, I manoscritti italiani della Regia Biblioteca Parigina, τ. I, Parigi 1835, σ. 529 καὶ G. Mazzatinti, ἔνθ' ἀν., σ. 155. Ἐκ τῶν 25 φύλλων τὰ 16 (ff. 6^r-21^v) καταλαμβάνει ἡ μετάφρασις τοῦ Λέοντος Διακόνου.

[3] Σ. Λάμπρου, Χωρία Λέοντος Διακόνου ἐν μεταφράσει ἰταλικῇ, Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. ΙΕ' (1921), σσ. 309-314.

[4] Περὶ τοῦ θέματος τούτου θὰ διαλάβωμεν ἀλλαχοῦ ἐκτενέστερον. Ἐνταῦθα παραθέτομεν μικρὸν δεῖγμα ἐκ τῶν δύο κειμένων ἐμφαῖνον τὴν μεταξὺ αὐτῶν συγγένειαν:

Paris. Ital. 830, f. 6^v:	Brit. Mus. Addit. 8636, f. 267^r:
ma per uiltà et poca esperienza del capitano, il quale era un cameriere eunucho homiccuolo nutrito nell'otio, et discesso della prouincia di Paphlagonia, chiamato Costantino, per sopranome ditto Gongilo che egli fuisse dell'ordine de patricii....	*A cui..... prepose un eunuco suo camariere detto Costantino et per* | (267^v) *sopranome Gongilà, nato della prouincia della pascagonia* (sic). *il quale quantunque fosse stato... scritto nel numero de patricii..... et demostraua..... la natural uiltà.....*

Διὰ τῶν ἀνωτέρω ἀπεδείχθη, πιστεύομεν, ὅτι ὁ Ἀντώνιος Καλλέργης ἐχρησιμοποίησε τὸ χειρόγραφον τοῦ Λέοντος. Εἶναι ὅμως ἀληθὲς ὅτι ὑπῆρξε καὶ κτήτωρ του; Βεβαίως περὶ τούτου δὲν ὑπάρχει εὐθεῖα μαρτυρία καὶ δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅτι τὸ χειρόγραφον δὲν ἀνευρίσκεται ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Tomasini [1], ἐνῷ μνημονεύεται ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Trichet du Fresne [2]. Τοῦτο πάντως δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ τεκμήριον ὅτι δὲν περιελαμβάνετο ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Vincenzo Grimani - Calergi. Ὁ Tomasini περιέγραψε τὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης ταύτης ἐν μεγάλῃ σπουδῇ καὶ πρέπει νὰ πιστεύσωμεν ὅτι παρέλειψε τινά [3], μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ τὸ χειρόγραφον τοῦ Λέοντος. Πρέπει ἐπὶ πλέον νὰ ὑπογραμμισθῇ τὸ ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον θὰ παρουσίαζε διὰ τὸν βιβλιόφιλον (καὶ πλούσιον, σημειωτέον) Ἀντώνιον τὸ χειρόγραφον τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος, ἔργου περιέχοντος ἀφθόνους εἰδήσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης καὶ δὴ ἐξυμνοῦντος λαμπρότατα τὴν προσωπικότητα καὶ τὰ κατορθώματα τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, τοῦ ὁποίου ὁ Ἀντώνιος ἐκαυχᾶτο ὅτι ἦτο ἀπόγονος [4].

Ἡ συρροὴ τῶν ἐνδείξεων, περὶ τῶν ὁποίων ἐν ἐκτάσει διελάβομεν ἀνωτέρω, καθιστᾷ, πιστεύομεν, πλέον ἢ πιθανὸν ὅτι ὁ νῦν Paris. Gr. 1712 ὑπῆρξέ ποτε κτῆμα τοῦ Ἀντωνίου Καλλέργου. Φαίνεται ὅτι ὁ λόγιος εὐπατρίδης εὗρε καὶ ἠγόρασε τὸ χειρόγραφον ἐν Κρήτῃ, ὅπου γνωρίζομεν ὅτι τοῦτο πράγματι εὑρίσκετο κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος. Ὁ Καλλέργης ἀναχωρήσας ἐκ Κρήτης εἰς Βενετίαν θὰ παρέλαβε μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης του, μεταξὺ τούτων βεβαίως καὶ τὸ χειρόγραφον τοῦ Λέοντος, τὸ ὁποῖον ἔκτοτε παρέμεινεν ἐν Βενετίᾳ περιελθὸν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καλλέργου, ὁμοῦ μετὰ τῆς ἄλλης ἐκεῖ περιουσίας, εἰς τοὺς κληρονόμους του. Ἐν Βενετίᾳ, πιθανώτατα δὲ καθ' ἣν ἐποχὴν εὑρίσκετο εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Ἀντωνίου, ἐγένετο δευτέρα — ἡ σημερινὴ — στάχωσις τοῦ χειρογράφου. Κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην στάχωσιν προσετέθησαν ἀσφαλῶς καὶ τὰ χαρτῷα φύλλα τοῦ τέλους, ἀφοῦ ὁ ἐν ff. 1 - 3v πίναξ τῶν περιεχομένων, σύγχρονος τῆς πρώτης σταχώσεως [5], δὲν περιλαμβάνει τὰ ἐν

[1] Ἐκτὸς ἐὰν εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθ. (55) (πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 70, σημ. 1).

[2] Ἐνθ' ἀν. (πρβλ. σ. 64, σημ. 5): «Chronica collecta ex diuersis Auctoribus per Simeonem Magistrum, fol.».

[3] Ἰδού τί λέγει ὁ ἴδιος (I. Ph. Tomasini, ἔνθ' ἀν., σ. 110): «In Bibliotheca florentissima Illustrissimi Vincentii Grimani Calergi piae memoriae hosce Libros in transcursu obseruare licuit».

[4] Brit. Mus. Addit. 8636, f. 297r: «*parentato proprio di esso Foca, dalle quali l'autore della presenta historia tragge la sua origine*». Πρβλ. ἐπίσης P. Manutius, ἔνθ' ἀν., f. 2r: «*hoc etiam a maioribus tuis, maximeque a Nicephoro illo Phoca, a quo tu originem ducis, egregie servatum accepimus*».

[5] Πρβλ. ἀνωτέρω, σσ. 48 καὶ 57.

αὐτοῖς γεγραμμένα κείμενα. Τὰ κείμενα ταῦτα δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς τὴν Βενετίαν, ὡς δεικνύουν καὶ ἄλλα, ἰδίᾳ δὲ ἡ ἐν βενετικῇ διαλέκτῳ προφητεία τοῦ f. 429r καὶ αἱ περὶ τῆς πόλεως χρονολογικαὶ σημειώσεις, αἱ καταχωριζόμεναι ἐν τέλει. Ὑπομνηστέον ἐπίσης ἐνταῦθα ὅτι καὶ τὰ ἐν λόγῳ κείμενα εἶναι ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Ὁ ὀνομαστὸς βιβλιόφιλος Raphael Trichet du Fresne, υἱὸς δικηγόρου καὶ ποιητοῦ λατινικῶν τραγῳδιῶν, ἐγεννήθη ἐν ἔτει 1611 ἐν Bordeaux [1]. Ἐλθὼν εἰς Παρισίους ἐγένετο κατ' ἀρχὰς βιβλιοθηκάριος καὶ καλλιτεχνικὸς σύμβουλος τοῦ Δουκὸς τῆς Ὀρλεάνης Gaston, εἶτα δὲ correcteur ἐν τῷ Αὐτοκρατορικῷ Τυπογραφείῳ. Κατὰ τὴν πολυετῆ παραμονήν του ἐν Παρισίοις ἀπέκτησε πολλοὺς φίλους μεταξὺ τῶν λογίων καὶ καλλιτεχνῶν τῆς ἐποχῆς, συνάμα δὲ βαθεῖαν γνῶσιν τῶν βιβλίων, τῶν πινάκων ζωγραφικῆς, τῶν νομισμάτων καὶ τῶν μεταλλίων. Κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ P. des Champsneufs: «il n'y avait point d'homme dans le pays latin qui ne le reconnût son maître en matière de livres et de tableux» [2]. Ἡ τοιαύτη φήμη συνετέλεσεν ὥστε νὰ κληθῇ ὡς φιλολογικὸς σύμβουλος ὑπὸ τῆς περιφήμου βασιλίσσης τῆς Σουηδίας Χριστίνης, ἡ ὁποία μετὰ τὸν θάνατον τοῦ βιβλιοθηκαρίου της Gabriel Naudé (1654), διώρισεν τὸν Trichet du Fresne εἰς τὴν θέσιν του. Ὁ Γάλλος πολυΐστωρ συνώδευσε τὴν βασίλισσαν κατὰ τὸ πρῶτον ταξείδιόν της εἰς Ἰταλίαν (1654). Κατὰ τὴν παραμονήν του ἐκεῖ περιήρχετο τὰς μεγαλυτέρας ἰταλικὰς πόλεις καὶ ἠγόραζεν ἔργα τέχνης διὰ λογαριασμὸν τῆς βασιλίσσης, κατὰ τρόπον ὁ ὁποῖος, ὡς ἀναφέρουν σύγχρονοί του, δὲν ἦτο ἀπολύτως ἄμεμπτος. Συγχρόνως φαίνεται ὅτι ἠγόραζε καὶ δι' ἴδιον λογαριασμόν, καὶ μάλιστα, ὡς παραδίδεται, ἀντὶ εὐτελοῦς τιμήματος, πλῆθος ἐντύπων καὶ χειρογράφων. Κατὰ τὴν ἔλευσίν του ἐκ Βενετίας, ἄγνωστον ἀκριβῶς πότε, ἠγόρασεν ἀσφαλῶς καὶ τὰ χειρόγραφα τοῦ Vincenzo Grimani - Calergi. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1658 εὑρίσκεται ἐγκατεστημένος ἐν Παρισίοις καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἔκδοσιν συγγραφῶν καὶ μεταφράσεών του ἐκ τῆς ἰταλικῆς [3]. Εἶναι ἀξιοσημείωτος ἡ πληροφορία τοῦ Ph. Labbaeus ὅτι ὁ Trichet du Fresne εἶχεν ἀρχίσει νὰ συγγράφῃ Ἱστορίαν τῆς Κρήτης [4].

[1] Τὰς εἰδήσεις περὶ τοῦ βίου τοῦ Trichet du Fresne ἠντλήσαμεν ἐκ τῶν ἄρθρων τοῦ T. D. Weiss ἐν Biographie Universelle Ancienne et Moderne, nouvelle édition, Paris ἄ.χ., τ. 42, σ. 149, καὶ τοῦ R.E. ἐν Nouvelle Biographie Générale, τ. 45, Paris 1866, στ. 634 - 635.

[2] L. Delisle, ἔνθ' ἀν., σσ. 269 - 270.

[3] Κατάλογον αὐτῶν ὅρα παρὰ T. D. Weiss, ἔνθ' ἀν., σ. 149.

[4] Ph. Labbaeus, Bibliotheca nummaria, Rouen 1678, σ. 273. Ὁ Labbaeus ἐκφράζει μάλιστα τὴν εὐχὴν νὰ εὑρεθῇ τις «qui inchoato operi ultimam admovere manum suscipiat». Ἀλλὰ καὶ Ἱστορίαν τῆς Ἰταλίας εἶχε συγγράψει ὁ Trichet du Fresne «dont le manuscrit était à la bibliothèque des Augustins —

Εἶχε, φαίνεται, ἐπίγνωσιν τῆς ἀξίας τοῦ χειρογράφου τοῦ Λέοντος καὶ γνωρίζομεν ὅτι παρεχώρησεν πρὸς ἔκδοσιν εἰς τὸν Combefis ἀπόγραφον τῆς «ἐκφράσεως» τῆς Ἁγίας Σοφίας[1]. Ὁ Trichet du Fresne ἀπεβίωσε τὴν $4^{ην}$ Ἰουνίου τοῦ 1661 ἐν Παρισίοις. Ἡ χήρα του ἐτύπωσεν ἓν ἔτος μετὰ τὸν θάνατόν του τὸν κατάλογον τῶν ἐντύπων καὶ τῶν χειρογράφων του[2]. Μέρος τῆς βιβλιοθήκης, κυρίως ἔντυπα καὶ ὀλίγα χειρόγραφα, ἠγοράσθη ὑπὸ τοῦ N. Foucquet ἀντὶ ποσοῦ 14.000 λιβρῶν[3]. Τὰ πλεῖστα ὅμως τῶν χειρογράφων (51 ἑλληνικὰ καὶ 92 λατινικά, ἰταλικά, ἰσπανικὰ καὶ γαλλικὰ)[4] ἠγοράσθησαν ἀντὶ μεγάλου ποσοῦ[5] ἐν ἔτει 1662 τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ περιφήμου ὑπουργοῦ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' J. B. Colbert διὰ λογαριασμὸν τῆς Bibliothèque du Roi[6].

Τὸ παλαιὸν χειρόγραφον τῶν ff. 7 - 420 εἶναι γεγραμμένον ὑπὸ τριῶν διαφόρων χειρῶν. Ἡ πρώτη φθάνει μέχρι τοῦ f. 127^{v}, ἡ δευτέρα μέχρι τοῦ 191^{r}, ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ δὲ φύλλου ἄρχεται ἡ τρίτη συνεχίζουσα μέχρι τέλους. Ἡ τρίτη δηλαδὴ χεὶρ ἔγραψε τὸ τελευταῖον τμῆμα τῆς χρονογραφίας τοῦ Ψευδοσυμεῶνος, καὶ ὁλοκλήρους τὰς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος καὶ τοῦ Ψελλοῦ. Κατωτέρω θὰ ἐξετάσωμεν, ὡς εἰκός, τὸ τμῆμα μόνον τὸ ὁποῖον περιέχει τὴν Ἱστορίαν τοῦ Λέοντος, ἀλλὰ βεβαίως τὰ περὶ τούτου λεχθησόμενα ἰσχύουν ὁμοίως καὶ διὰ τὰ λοιπὰ ὑπὸ τῆς αὐτῆς χειρὸς ἀντιγραφέντα κείμενα.

Τὸ κείμενον εἶναι εὐκρινέστατα γεγραμμένον ὑπὸ πεπειραμένου καλλιγράφου εἰς μίαν στήλην συγκειμένην ἐκ 39 στίχων κατὰ σελίδα. Ἡ γεγραμμένη ἐπιφάνεια ἔχει ὕψος 20 - 22 ἑκ. καὶ πλάτος 13 - 15 ἑκ. Τὰ γράμματα εὑρίσκονται πάντοτε ὑπὸ τὴν γραμμὴν τῆς χαρακώσεως. Ἡ μελάνη εἶναι χρώματος φαιομέλανος, ἐχρησιμοποιήθη δὲ ἐκ παραλλήλου ἐρυθρὰ μελάνη

---

déchaussés à Paris» (πρβλ. N. - L. - M. Desessarts, Les Siècles Littéraires de la France ou Nouveau Dictionnaire historique, critique et bibliographique κ.τ.λ., τ. 6, Paris 1801, σ. 274).

[1] F. Combefis, Originum rerumque Constantinopolitanarum, ἔνθ' ἀν., σ. 265: «Eius nactus copiam ex Viri Clarissimi Raphaëlis Dufrene gentilis mei aduecta nuper ex Italia librorum gaza».

[2] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 64, σημ. 5.

[3] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 72, σημ. 3.

[4] Ἐκ τῶν 92 τούτων χειρογράφων ὁ H. Omont (Anciens Inventaires et Catalogues, ἔνθ' ἀν., σσ. 249 - 253) ταυτίζει τὰ 79 πρὸς ἀποκείμενα νῦν ἐν τῇ Bibliothèque Nationale.

[5] Πρβλ. C. G. Jöcher, Allgemeines Gelehrten Lexicon, τ. 2, Leipzig 1750, στ. 746: «für 24000 frantzösische Pfunde, ob ihr schon vorhere ein anderer 33000 Pfund davor geboten hatten».

[6] L. Delisle, ἔνθ' ἀν., σ. 270. G. Mazzatinti, ἔνθ' ἀν., σ. CXXIX.

διὰ τὰ ἀρχικὰ καὶ διὰ τοὺς πλείστους τῶν τίτλων τῶν καθ' ἕκαστα βιβλίων καὶ κεφαλαίων. Ἡ γραφὴ εἶναι μεῖγμα μικρογραμμάτου καὶ μεγαλογραμμάτου μὲ ὑπερισχύουσαν τὴν πρώτην. Οὕτω, τὰ *α, β, γ, δ, ε, η, θ, κ, ξ, π, σ, ω*, μεγαλογραφοῦνται ἢ μικρογραφοῦνται ἀδιαφόρως, ἐνῷ τὰ *λ, μ, ν, φ, ψ*, σπανίως μεγαλογραφοῦνται. Συνδυασμοὶ γραμμάτων διὰ μονοκονδυλιᾶς καθὼς καὶ ταχυγραφικαὶ παραστάσεις καταλήξεων ἢ ὁλοκλήρων λέξεων ἀπαντῶνται ἐνιαχοῦ, ἀλλ' ἀποτελοῦν τὴν ἐξαίρεσιν μᾶλλον ἢ τὸν κανόνα. Συνηθέστεραι εἶναι αἱ συντομογραφίαι τῶν nomina sarca (*θεός, πατήρ, σταυρός, σωτηρία, φιλάνθρωπος*, κ.λ.).

Τὸ σημαντικώτερον πάντως χαρακτηριστικὸν τοῦ χειρογράφου εἶναι ἡ περιέργως ἀσταθὴς καὶ ἐν πλείστοις ἐσφαλμένη ὀρθογραφία. Οὕτω, τὰ *ι, η, υ, ει, οι, υι* ἐναλλάσσονται ἀδιακρίτως (π.χ. 4,1: *κεχριμένων*, 5,17: *κομίτην*, 6,12: *κρίττονος*, 11,11: *υἱείων = θείων*, 12,10: *παράλειος*, 14,2: *καθήρξεος*, 14,4: *ἠθαγενεῖς*, 14,21: *στῆφος*, 14,22: *ἐνήχιον*, 15,5: *κρίτας*, 15,14: *πίσυνι*, 27,19: *εἶλο = ἧλω*, 30,3: *εὐαριθμείτω*, 38,22: *νηκιφόρω*, 79,21: *μισοὶ = Μυσοί*, 79,22: *βασιλεικοῦ*, 87,6: *χειῶν*, 141,8: *τίδε = τῇδε*). Ἡ οὐχὶ ἀσυνήθης ἐν τοῖς χειρογράφοις τοῦ $10^{ου}$ καὶ $11^{ου}$ αἰῶνος ἐναλλαγὴ τῶν *υ* καὶ *οι*, δεικνύουσα ὁμοιότητα προφορᾶς[1], ἐμφανίζεται σπανιώτατα (14,7: *περιεστύχησε*, 29,13: *ἐδεδύκεσαν*, 49,3: *νάκων*, 103,17: *ἀπόμυραν*, 116,11: *ποίματα = πύματα*, 145,3: *κοινῇ = κυνῇ*). Ὁμοίως ἐναλλάσσονται ἀδιακρίτως τὰ *ε* καὶ *αι* (π.χ. 9,8 (καὶ 57,21): *στρατόπαιδον*, 9,9: *ἀκρεφνῆ*, 13,17: *ἔσθοιντο*, 18,10: *ὕπεθρον*, 19,11: *κεροῦ*) καὶ τὰ *ο* καὶ *ω* (π.χ. 8,5: *δώρασι*, 9,22: *ἐχόρουν*, 10,3: *ἐποχεῖτο*, 14,15: *ἡβηδῶν*, 33,1: *πωλυεύκτω*, 39,7: *δρομένων*, 78,14: *νικηφώρος*, 146,16: *τυραννίδως*). Ἐπίσης ἐνιαχοῦ γράφεται διπλοῦν σύμφωνον ἢ ἁπλογραφεῖται ὑπάρχον διπλοῦν ἐσφαλμένως (π.χ. 4,1: *μάλλιστα*, 4,13: *πολλέμων*, 6,4: *παραλάττων*, 11,7: *θαττέρου*, 11,13: *ἐναλάξ*, 53,1: *ἐκρεμεῖς*, 63,5: *δυσσεμβόλων*, 111,8: *ἐλησπόντου*, 141,2: *θαρραλλέως*). Δὲν ἐλλείπουν αἱ παραλείψεις γραμμάτων (π.χ. 4,18: *τοῦ φανὲς = τοὐμφανές*, 10,7: *ἐγεγόνε*, 22,11: *ἐποχόμενος*, 22,12: *προδεύων*, 25,15: *ἀπεκάζεσθαι*, 25,21: *ἡρήρειτο*, 34,5: *ἐκθεάζεται*, 52,20: *κανὸν = καινόν*, 67,18: *εὐρίθμητοι*, 95,18: *περίπυσον*, 96,6: *ἐλέσβω = ἐν Λέσβῳ*, 96,8: *κοροπαλάτου*, 117,8: *ἔναχος*, 130,5: *ἐξερίσκεται*, 137,17: *ἀδρῶν*, 178,15: *βάθων*) ἢ ὁλοκλήρων συλλαβῶν (π.χ. 8,1: *ἔνον = ἔμενον*, 23,10: *στρατηγονίσατο = στρατηγὸ(ς κατηγω)νίσατο*, 32,2: *καταγόντι = καταγαγόντι* (*κατάγοντι* perperam Hase), 44,15: *ἀνήσεως = ἀναρρήσεως*, 47,6: *ὥρμη = ὥρμησεν*, 58,23: *παρεκροῦντο = παρεκροτοῦντο*, 60,1: *δύσπροδον = δυσπρόσοδον*, 68,12: *οἰστρη-*

---

[1] Πρβλ. Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, Greek text edited by G. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, Budapest 1949 (Magyar - Görög Tanulmányok 29), σ. 18.

λαθείς, 95,12 : *ἐγχειρισμένοι*, 126,1 : *ξυνεχθέντα* = *ξυνενεχθέντα* (*ξυναχθέντα* perperam Hase), 157,19 : *σθλάβον* = *Σφενδοσθλάβον*, 162,19 : *χρημάζεσθαι*, 168,2 : *μὴν* = *μορφήν*, 175,5 : *μετεσκάζετο* = *μετεσκευάζετο*). Ὀλιγώτερον συνήθεις εἶναι αἱ προσθῆκαι γραμμάτων ἢ συλλοβῶν (π.χ. 7,5 : *παμφλαγόνων*, 22,5 : *προλογχίσας*, 48,18 : *θρυἀλλούμενον*, 52,5 : *ἀπεκατίννυον*, 57,20 : *λογχαγῶ*, 63,9 (καὶ passim) : *σταυροσκύθας*, 63,18 : *ἀγνῶντες* = *ἀγνῶτες*, 63,23 : *φθορᾶς* = *φορᾶς*, 67,14 : *ἵναι* = *ἵνα*, 69,12 : *ἐκπληροῦτο*, 79,3 : *κατὰ στελλίου* = *καστελλίου*, 140,2 : *λόγχμας*, 141,13 : *ἐπηλάλαγξαν*, 150,15 : *ἀγὼγ* = *Γώγ*, 161,18 : *σκαμνάνδρου* = *Σκαμάνδρου*, 176,12 : *μεμὲν* = *μὲν*), καὶ αἱ ἀντιμεταθέσεις γραμμάτων ἢ συλλαβῶν (π.χ. 9,12 καὶ 66,7 : *εὐητερίας*, 43,14 : *ὠεῖθασιν*, 45,3 : *διηπάγγελεν*, 47,7 : *πορφύρους* = *πυρφόρους* (καὶ 151,9 : *πορφύρων* = *πυρφόρων*), 73,11 : *δωήσιν* = *δηώσειν*, 110,2 : *στεναγότητι*, 138,8 : *σφενσθολάβου* = *Σφενδοσθλάβου*). Τέλος, συχνοὶ εἶναι οἱ παντὸς εἴδους lapsus calami (π.χ. 4,21 : *τοῖς τῆς* = *τῷ τῆς*, 6,11 : *τῶν τῶν* = *τὴν τῶν*, 14,19 : *διαβεβαιούσθω* = *διεβεβαιοῦτο*, 18,8 : *ἀγάβων* = *'Αράβων*, 19,16 : *αὔδαδες*, 20,5 : *αὐταρπιτῶν*, 21,20 : *ἐπεξελάλεσι*, 28,20 : *ἄγχη* = *ἔγχη*, 45,21 : *ἐπεξηρήσατο* = *ἐπεξηγήσατο*, 44,20 : *καταπεκνώσας*, 51,14 : *ἀγαρηροὶ*, 51,20 : *τὸ κύδρον* = *τὸν Κύδνον*, 68,13 : *πόνων* = *πόρων*, 80,22 : *ἀφιάλτης*, 84,19 : *λυσιμενῆς* = *λυσιμελὴς*, 86,15 : *προσσσὲ*, 94,8 : *εὐφυῦς* = *εὐφυῶς*, 131,11 : *καθεῖθεν* = *κἀκεῖθεν*, 135,22 : *σθενωπῶν*, 139,3 : *ἤσχελε* = *ἤσχαλλε*, 154,3 : *ἀναφηλαφῶστος*, 161,12 : *πληρώραν*). Ἑτέρα ἰδιοτυπία τῆς ὀρθογραφίας τοῦ χειρογράφου εἶναι ἡ ἐνιαχοῦ διατήρησις τοῦ *ν* πρὸ χειλικοῦ, οὐρανικοῦ ἢ ὑγροῦ (π.χ. 8,18 : *ἐνλιμενίζειν*, 25,18 : *ἐνχριμφθέντος*, 28,2 : *πανπληθεὶ*, 28,15 : *πανπληθὴς*, 33,20 : *συνβουλεύσοντι*, 79,5 : *ἀξύνφορον*, 122,3 : *παλίνβολον*).

Ἐκεῖ ὅμως ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ μεγαλυτέρα ἀταξία εἶναι ἡ στίξις καὶ δὴ ὁ τονισμός. Ἐσφαλμένοι τονισμοὶ λέξεων εἶναι σχετικῶς σπάνιοι (π.χ. 5,3 : *δέοντως*, 9,2 : *θρακησιῶν*, 11,5 : *πάρεικοι* = *παρείκοι*, 13,21 : *μυριαδῶν*, 49,14 : *ἔτιμα* = *ἐτίμα*, 71,14 : *τρίπολι* = *Τριπόλει*, 135,21 : *λαία* = *λαιᾷ*, 135,24 : *σκυθοῦ*). Ἡ χρῆσις πνευμάτων καὶ τόνων εἶναι ἐλευθεριωτάτη. Συνήθης, ἀπαντωμένη δὲ καὶ ἐν ἄλλοις χειρογράφοις τῆς ἐποχῆς, εἶναι ἡ πρόκλισις προθέσεων, συνδέσμων καὶ ἄρθρων καὶ ἡ συνένωσις αὐτῶν μετὰ τῆς ἀκολουθούσης λέξεως (π.χ. 6,13 : *ἐξυπογύου*, 12,1 : *ἐφετέρου*, 20,20 : *ἐξαπαλῶν*, 31,11 : *ἐξασήμου*, 34,8 : *ὠσαμύνοιτο*, 41,20-21 : *παραφαῦλον*, 43,1 : *οὐκένι*, 50,21 : *οὐκανίει*, 66,8 : *τασκλεινάς*, 66,10 : *ἀλλαγάρ*, 111,9 : *ἐστὰπι* = *ἐς τἀπί*, ἀλλὰ 85,6 : *τότεμεν*). Μεγάλην ἰδιοτυπίαν παρουσιάζει ὁ ἐσφαλμένος χωρισμὸς καὶ ἡ χρῆσις πνευμάτων ἐν τῷ μέσῳ λέξεων (π.χ. 7,23 : *καὶ νῷ* = *καινῷ*, 18,7 : *δὴ τὰ* = *δῆτα*, 22,18 : *τῆ νικαῦτα*, 25,13 : *πρὸς ἐπέλασε*, 41,9 : *τοιαὔτις*, 43,6 : *καὶ χρημένοι*, 49,9 : *προἔδρου*, *μετιὄντες*, 51,17 : *τὰ φρεῖα* = *ταφρείᾳ*, 64,16 : *περιδὲ ἧς* = *περιδεής*, 68,18 : *εἰκαιὄμυθία*, 76,6 : *διἄγραμμά-*

των, 78,19 : *στρατιἄν*, 94,3 : *πᾶλαι τὰ τοῦ* = *παλαιτάτου* (*πάλαι* Hase), 94,19 : *τῶ τοιούτω τροπὸν* = *τὸ τοιουτότροπον*, 95,17 : *οὐδὲ πινοῦν* = *οὐδ' ἐπὶ νοῦν*, 107,13 : *ὡς κληρὸς* = *ᾧ Σκληρός*, 125,6 : *πρὸς τὀθέναι* = *προστιθέναι*, 149,12 : *τοῦ δάφος* = *τοὔδαφος*). Τέλος, δέον νὰ σημειωθῇ ἡ ἀταξία περὶ τὴν χρῆσιν τοῦ ἐφελκυστικοῦ *ν*. Τοῦτο ἐνίοτε παραλείπεται πρὸ λέξεως ἀπὸ φωνήεντος ἀρχομένης (π.χ. 14,7 : *περιεστύχησε (ι)*, 71,13 : *ἀνέθηκε (ε)*, 74,14 : *ἄνεισι (ε)*, 80,15 : *συμβέβηκε (ε)*, 94,8 : *περιστάσεσι (α)*, 98,22 : *ἐνεώχμωσε (ο)*, 123,18 : *φασὶ (ε)*, 158,16 : *χερσὶ (ου)*, 170,21 : *εἴληφε (α)*, 176,6 : *κατηρίπωσε (α)*), ἐνῷ δὲ κατὰ κανόνα δὲν γράφεται πρὸ λέξεως ἀπὸ συμφώνου ἀρχομένης, ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου παραβαίνεται ὁ κανὼν οὗτος καὶ δὴ πρὸ τοῦ *κ* (π.χ. 14,21 : *ἐναπέτεμεν*, 25,12 : *ἐκέλευεν*, 44,8 : *ἐπανέστρεφεν*), τοῦ *π* (π.χ. 43,5 : *ἀναθήμασιν*, 48,21 : *ἄνεισιν*, 96,2 : *παρέπεμψεν*), τοῦ *τ* (π.χ. 10,8 : *ἔπεσεν*, 21,19 : *εἴωθεν*, 27,17 : *ἐκπλεύσεσιν*), ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ *β* (π.χ. 90,5 : *πράγμασιν*), τοῦ *γ* (88,3 : *ἐκέκραγεν*), τοῦ *δ* (177,17 : *ἐπέσπευδεν*), τοῦ *μ* (14,6 : *ἔσπευδεν*) καὶ τοῦ *φ* (58,19 : *οἶδεν*).

Ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ μεθ' ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω ἄγεταί τις νὰ συμφωνήσῃ μετὰ τοῦ διεξελθόντος τὸ χειρόγραφον E. Miller, ὁ ὁποῖος λέγει περὶ αὐτοῦ τὰ ἑξῆς : « Le manuscrit... est écrit d'une manière déplorable. Le copiste, aussi ignorant qu'inintelligent, a multiplié les fautes dans des proportions incroyables. C'était une nouvelle étable d'Augias »[1]. Ἡ κρίσις αὕτη εἶναι ὑπερβαλλόντως αὐστηρὰ καὶ ἐπιπολαία. Κατὰ κανόνα ὁ ἀντιγραφεὺς δεικνύει ἐξαίρετον γνῶσιν τῆς ὀρθογραφίας. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον προκαλεῖ ἐντύπωσιν δὲν εἶναι τόσον τὸ πλῆθος τῶν σφαλμάτων, ὅσον ἡ κατάδηλος ἀσυνέπεια τῆς ὀρθογραφίας, ἀφοῦ πᾶσαι σχεδὸν αἱ ἡμαρτημένως ἔχουσαι λέξεις ἀλλαχοῦ ἐν τῷ κειμένῳ ἀπαντῶνται γεγραμμέναι ὀρθῶς. Ἐξ ἄλλου, τὰ πλεῖστα τῶν ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων διαπράττονται ἐν λέξεσι τῶν ὁποίων ἡ ὀρθὴ γραφὴ οὐδὲν πρόβλημα παρουσιάζει, οὐδ' εἰς τὸν μετριώτατα κατέχοντα τὴν ἑλληνικήν. Ἐπ' οὐδενὶ δὲ λόγῳ δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀδαὴς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὁ τοῦ Λέοντος ἀντιγραφεύς, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς ἦτο πεπαιδευμένος ἀνήρ, ὡς ἄλλως τε ἦσαν οἱ πλεῖστοι τῶν βυζαντινῶν κωδικογράφων. Ἡ αἰτία λοιπὸν τῆς ὀρθογραφικῆς ἀσυνεπείας τοῦ χειρογράφου δέον νὰ ἀναζητηθῇ οὐχὶ εἰς τὴν ἀπαιδευσίαν τοῦ ἀντιγραφέως, ἀλλ' ἀλλαχοῦ. Πράγματι ἡ τοιαύτη ἀσυνέπεια ἐξηγεῖται ἄριστα, ἐὰν ἀποδοθῇ εἰς τὴν μέθοδον τῆς ἀντιγραφῆς, ἡ ὁποία ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει πιστεύομεν ὅτι ὑπῆρξεν ἡ χρῆσις ὑπαγορεύσεως. Ὁ τοιοῦτος τρόπος παραγωγῆς ἀντιγράφων, ταχύτερος, ὡς τὸ εἰκός, καὶ ἀποδοτικώτερος τῆς ἐξ ἀντιβόλου ὀπτικῆς ἀντιγραφῆς, ἠμβεσβητεῖτο μέχρι τελευταίως. Πρόσ-

[1] Ἐν βιβλιοκρισίᾳ τῆς editio princeps τῆς Ἱστορίας τοῦ Ψελλοῦ ὑπὸ Κ. Σάθα, Journal des Savants, Ἰανουάριος 1875, σ. 24.

φ.ιτος ὅμως ρηξικέλευθος καὶ σπουδαιοτάτη πραγματεία τοῦ T. C. Skeat ἀπέδειξε πέραν πάσης ἀμφιβολίας ὅτι τοιαύτη μέθοδος πράγματι ἐχρησιμοποιεῖτο[1]. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ ὀπτικῆς καὶ ἀκουστικῆς ἀντιγραφῆς εἶναι μεγίστη. Ἰδού τί λέγει σχετικῶς ὁ T. C. Skeat: «The scribe copying visually can range over the exemplar at will, he can gain a complete image of a passage, and look either forwards or backwards in search for a clue to the meaning; nor is he troubled by any need to keep up with the speed of the dictator. The scribe writing from dictation, on the other hand, is in a fundamentally different predicament; he depends entirely on a single, fleeting, auditory image for the production of his text, and if he mishears the chances of his rectifying, or even realizing, the mistake are small. All he has before him at any one time is the small section of text with which he is currently concerned: he cannot look forward to see what is coming, and as he must keep up with the dictator, he has little or no time to see what has gone before»[2]. Βάσει τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων, τὰ παντοῖα σφάλματα τοῦ χειρογράφου τοῦ Λέοντος δύνανται νὰ ἑρμηνευθοῦν ἱκανοποιητικῶς. Μηχανικὴ ἤτοι ἄνευ κριτικῆς ἐπεξεργασίας γραφικὴ ἀπόδοσις φευγαλέας ἀκουστικῆς ἐντυπώσεως εἶναι π.χ. ἡ αἰτία τῆς παρατηρουμένης ἐν τῷ χειρογράφῳ πλήρους συγχύσεως προκειμένου περὶ ὁμοήχων πτώσεων καὶ λέξεων, συγχύσεως ἡ ὁποία ἄλλως εἶναι λίαν δυσεξήγητος. Τοιαῦτα παραδείγματα ἀφθονοῦν: 5,1: *ἄθλων* = *ἆθλον*, 5,22: *γραφὴ* = *γραφῇ*, 8,9 (καὶ 134,4-5): *τῶν τῶν* = *τὸν τῶν*, 8,12: *τοῦτον* = *τούτων*, 10,6: *φόνων* = *φόνον*, 10,24: *αὐτὸ* = *αὐτῷ*, 13,12: *τὸν κουλεὸν* = *τῶν κουλεῶν*, *ξίφει* = *ξίφη*, 13,20: *τὸν ἐζωγρημένον* = *τῶν ἐζωγρημένων*, 14,15: *γεγονὼς* = *γεγονὸς*, 15,19: *τείχη* = *τείχει*, 17,6: (καὶ 45,22, 146,15, 170,13): *τὸ* = *τῷ*, 23,11: *τετυφωμένων* = *τετυφωμένον*, 27,19: *τρόπων* = *τρόπον*, 28,1: *ἀποτάττω* = *ἀπωτάτω*, 28,3: *καρτερῶς* = *καρτερὸς*, 28,8: *τῶ* = *τὸ*, 34,1 (καὶ 49,2, 51,6): *ἐπὶ* = *ἐπεί*, 40,24: *αὐτὸ* = *αὐτῷ*, 45,1-2: *τῶν τὸν* = *τὸν τῶν*, 56,14: *παιδίου* = *πεδίου*, 56,17: *ἔργων* = *ἔργον*, 58,19: *εὔωτος* = *εὔβοτος*, 65,8: *γράφοντι* = *γράφων τῇ*, 77,19: *ἄλλος* = *ἄλλως*, 118,22: *ἀλλέως* = *ἀλλ' ἕως*, 119,19: *ἀπαλλαγῆς* = *ἀπαλλαγεὶς*, 135,18: *γενναίως* = *γενναῖος*, 137,14: *ἔσται* = *ἔς τε*, 139,23: *τῶν ἵππων* = *τὸν ἵππον*, 145,14 (καὶ 150,23): *αὐτῶν* = *αὐτὸν*, 154,2: *τῆς* = *τις*. Καθαρῶς ἀκουστικαὶ ἀποδόσεις εἶναι π.χ. τὸ 13,12: *ἀφθόρμητον* (ἀλλὰ 26,5: *ἀναυθείσης*) καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ φωνητικῆς ἀπόψεως 44,16: *νῦν* = *νοῦν*, ἐνῷ ἄλλα κακῶς ἐγένοντο ἀντιληπτὰ (π.χ. 10,18: *διαλύοντι* = *δὴ ἀλύοντι*, 19,14: *ἀλλαττὰς* = *ἀλλὰ τὰς*, 28,3: *κρημνεῖσθαι* = *κρημνοῖς τε*, 56,12: *τὸν ἀστὸν* = *τὸ ναστὸν*, 79,4: *ἰκἔτις* = *εἰ καί τις*, 139,18: *αὔξησιν* = *ἄφιξιν*, 146,18: *ἐνεχύρω* = *ἐν ἐχυρῷ*, 156,14: *ἰσομιλίαν* = *εἰς ὁμιλίαν*). Βραδύτητα εἰς τὸν ρυθμὸν ὑπαγορεύσεως ἐμφαίνουν σὺν ἄλλοις καὶ γραφαὶ ὡς π.χ. 43,1: *ἄκρα τὰ* = *ἄκρατα*, 43,6: *καὶ χρημένοι* = *κεχρημένοι*, 44,7: *καὶ σαρέων* = *Καισαρέων*, 154,4: *φιλοφρονῆσαι, τὸ* = *φιλοφρονήσαιτο*.

¹ T. C. S k e a t, The Use of Dictation in Ancient Book-Production, Proceedings of the British Academy, τ. XLII (1957), σσ. 179-208.

² Αὐτόθι, σσ. 206-207.

Ὑπάρχουν ἐν τούτοις ἐν τῷ χειρογράφῳ ἐσφαλμέναι γραφαί, αἱ ὁποῖαι δὲν συναρμόζονται πλήρως πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ὑπαγορεύσεως καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται προερχόμεναι ἐξ ἐσφαλμένης ἀναγνώσεως (π.χ. 13,3: *ἀμελτηρίας* = *ἀβελτηρίας*, 14,9: *σύμπαν ἀπαταγῆσαι* = *τύμπανα παταγῆσαι*, 16,3: *ἀμβυτηρίων* = *ἀμυντηρίων*, 29,15: *δι' οὓς μὲν* = *δηούμενος*, 39,10: *ἄλλο* = *ἄλλος*, 57,19: *αὐτοφονατὴν* = *αὐτοφονευτὴν*, 79,5: *ἐγναίοι* = *εἶναί οἱ*, 107,2: *οὐκάναυσοί* = *οὐ βάναυσοί*, 117,23-24: *ὡς ἐξικανὴν ἐξ* = *ὡς εἶναι ἱκανὴν ἐξ*, 148,13: *ἀληλεγμένα* = *ἀληλιμμένα*). Ὡσαύτως, αἱ ἐπαναλήψεις λέξεων ἢ φράσεων εἶναι κατὰ τεκμήριον χαρακτηριστικὸν τῆς ὀπτικῆς ἀντιγραφῆς, καὶ τοιαῦται ἐπαναλήψεις ὑπάρχουν ἐν τῷ χειρογράφῳ (28,19: *καὶ κράνη* bis, 47,16: *ἐν αὐτῶ* bis, 125,23: *τοῦ* bis, 156,13: post *χιλιάδας* iter. *τῆς ῥωσικῆς στρατιᾶς τότε τὸν ὄλεθρον ἔφυγον· τὰς γὰρ τριάκοντα καὶ ὀκτὼ χιλιάδας*, 166,15: post *χῶρον* iter. *ἀπεργασάμενος, ἐκεῖθεν ὁρμηθεὶς διὰ τοῦ Λιβάνου*). Δὲν θὰ ἦτο ἴσως παράλογον νὰ ὑποτεθῇ πρὸς στιγμὴν ὅτι ἐχρησιμοποιήθη μεικτὸν σύστημα ἀντιγραφῆς, ἄλλα δηλαδὴ τμήματα τοῦ χειρογράφου ἐγράφησαν καθ' ὑπαγόρευσιν, καὶ ἄλλα ὀπτικῶς. Δὲν κρίνομεν ὅμως τοῦτο πιθανόν, δεδομένου ὅτι τὰ ἀνωτέρω θεωρηθέντα ὡς ἐνδεχομένως προερχόμενα ἐξ ὀπτικῆς ἀντιγραφῆς σφάλματα εἶναι μεμονωμένα καὶ ἀνήκουν εἰς τμήματα γέμοντα ἐνδείξεων περὶ ἀντιγραφῆς καθ' ὑπαγόρευσιν. Ὅθεν δέον τὰ ὡς ἄνω παραδείγματα νὰ ἑρμηνευθοῦν καθ' ἓν κεχωρισμένως καὶ νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὀφειλόμενα ἢ εἰς lapsus calami τοῦ ἀντιγραφέως ἢ εἰς διακοπὴν ἐπὶ στιγμὴν τῆς ἐπαφῆς μεταξὺ ὑπαγορεύοντος καὶ ἀντιγράφοντος ἤ, τέλος, εἰς ἐσφαλμένην ἀνάγνωσιν τοῦ ἀντιβόλου ὑπὸ τοῦ ὑπαγορεύοντος.

Ἡ διαπίστωσις ὅτι τὸ σῳζόμενον ἀντίγραφον τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος ἐγράφη καθ' ὑπαγόρευσιν εἶναι θεμελιώδους σημασίας διὰ τὴν κριτικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου. Κατ' ἀρχὴν εὐκολύνεται μεγάλως ὁ περιορισμὸς τῶν δυνατῶν γραφῶν νοσοῦντός τινος χωρίου, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἁρμοδιωτέρα ἐξεύρεσις τῆς πραγματικῆς γραφῆς. Καθίσταται ἐπίσης φανερὸν ὅτι οὐδεμίαν ἀξίαν ἔχουν αἱ παραλλάσσουσαι γραφαὶ ὁμοήχων λέξεων καὶ συνεπῶς ἡ ἀποκατάστασίς των δύναται νὰ γίνῃ ἄνευ τοῦ παραμικροῦ δισταγμοῦ[1]. Ἐπίσης οὕτω δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν πῶς προεκλήθησαν

¹ Ὁ Hase, ὁ ὁποῖος εὐσυνειδήτως ἀποκατέστησε τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ κειμένου, δὲν ἀντελήφθη τοῦτο καλῶς καὶ ἐνίοτε παρασύρεται ἐκ τῶν σφαλερῶν γραφῶν

φθοραί τινες τοῦ κειμένου. Ἀναφέρομεν ἐνταῦθα ἓν παράδειγμα, ἐπιφυλασσόμενοι νὰ διαλάβωμεν ἐκτενέστερον περὶ τοῦ θέματος ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ κειμένου: Τὸ χειρόγραφον παραδίδει ὡς ἑξῆς τὸ χωρίον 143,15-19 [1]: *«Σκύθαι δέ, κλινούσης ἡμέρας, ἔφιπποι τοῦ περιβόλου ἐξήεσαν, τότε πρώτως φανέντες ἐφ' ἵππων ὀχούμενοι· ἄφιπποι γὰρ παρὰ τοὺς πολέμους ἀεὶ χωρεῖν εἰώθεισαν, ἀνασκήτως ἔχοντες* τ ῶ ν ἐ φ ί π π ω ν *ἐπιβαίνειν καὶ τοῖς πολεμίοις ἀνταγωνίζεσθαι»*. Ὁ Hase διορθοῖ τὸ νοσοῦν *«τῶν ἐφίππων»* εἰς *«τῶν ἐφιππίων»* καὶ ἐν τῷ ὑπομνήματι ἐπιχειρεῖ δευτέραν εἰκασίαν: *«τοῦ ἐφ' ἵππων»*. Ἀλλ' οὐδεμία τῶν γραφῶν τούτων φαίνεται πιθανή: ἡ μὲν πρώτη, διότι μεταβάλλει τὸ νόημα, ἡ δὲ δευτέρα, διότι ὁ Λέων ἀποφεύγει νὰ χρησιμοποιῇ ἔναρθρα ἀπαρέμφατα. Καθ' ἡμᾶς ὀρθότερος εἶναι ὁ ἐξοβελισμὸς τοῦ *«τῶν»*. Ὁ ὑπαγορεύων ἀνέγνωσεν ἐσφαλμένως *«ἀνασκήτως ἔχοντες τῶν (ἵππων ἐπιβαίνειν)»*, ἀλλὰ προτοῦ προχωρήσῃ εἰς τὴν τετάρτην λέξιν, ἀντελήφθη τὸ σφάλμα καὶ διώρθωσεν *«ἐφ' ἵππων ἐπιβαίνειν»*. Ὁ ἀντιγράφων ὅμως εἶχε σημειώσει ἐν τῷ μεταξὺ ἀμφότερα τὰ *«τῶν»* καὶ *«ἐφ' ἵππων»*.

Ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλον λόγον ἐνέχει σημασίαν ἡ διαπίστωσις ὅτι τὸ χειρόγραφον ἐγράφη καθ' ὑπαγόρευσιν. Ὡς λέγει ὁ T. C. Skeat, τὸ ὅλον ζήτημα τῆς καθ' ὑπαγόρευσιν ἀντιγραφῆς δύναται νὰ ἐπαληθευθῇ ὁριστικῶς μόνον διὰ τῆς προσαγωγῆς καὶ νέων στοιχείων ἐκ τῆς ἐξετάσεως χειρογράφων, περιωρισμένον ἀριθμὸν τῶν ὁποίων ἐξετάζει ὁ ἴδιος [2]. Ἡ διαπίστωσις λοιπὸν ὅτι ἐχρησιμοποιήθη ὑπαγόρευσις ἐν τῷ Παρισινῷ χειρογράφῳ συμβάλλει εἰς τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῶν πορισμάτων τοῦ T. C. Skeat, τὰ ὁποῖα εἶναι μεγάλης σημασίας τόσον διὰ τὴν στεμματικήν, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν φωνητικῶν φαινομένων.

Εἶναι ἀμφίβολον ἐὰν ὁ ἀντιγραφεὺς προέβη εἰς ἔλεγχον ἐξ ἀντιβολῆς τῶν ὑπ' αὐτοῦ γεγραμμένων κειμένων. Τῇ ἀληθείᾳ θὰ ἦτο ἔργον κοπιωδέστατον καὶ ἥκιστα πρακτικὸν ἡ ἐπὶ τοῦ χειρογράφου διόρθωσις τῶν ἡμαρτημένων. Οὐδεμία σχεδὸν ξέσις παρατηρεῖται καὶ ἐλάχισται εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ ἀντιγραφέως γενόμεναι διορθώσεις ἐπὶ ἢ ὕπερθεν τῶν γραμμῶν (π.χ. 21,1: *παράταξιν, τ(α)* supra lineam, 25,3: *μέτριον, ι* s.l., 80,8: *λευκῆς* ante in *λεπτῆς* (= *λεπτῆς* Hase) corr., 91,14: *ἐπενύσταξεν, στ(α)* s.l., 94,11: *μεμαθηκώς, μα* s.l., 99,1: *ἐκκλησιαστικῶν, αστι* s.l., 100,6: *ὅς* (*ὁ δὲ* perperam Hase) s.l., 106,6: *σκάφεσι, κα* s.l., 113,1: *ἀμασί(ας), ασ* s.l., 114,3: *ὑπισχνούμενος, ν* s.l., 155,12: *τοιαύτην, οι* s.l., 158,2: *στρατηλάτου, ρ* s.l.).

τοῦ χειρογράφου, π.χ.: 5,14: *τὸν χρόνον* = *τῶν χρόνων*, 15,4: *τῷ ἄστει* = *τὸ ἄστυ*, 58,2: *σοι* = *σύ*, 60,21: *τῶν ἀναγκαίων* = *τὸν ἀναγκαῖον* (ὁ Hase σημειοῖ ἐνταῦθα τὴν ὀρθὴν γραφὴν ἐν τῷ ὑπομνήματι, ἀλλὰ δὲν τὴν εἰσάγει εἰς τὸ κείμενον), 104,10: *ἀνδροποδισμῶν* = *ἀνδραποδισμόν*, 156,20: *ἐτέροις* (*ἑτέροις* Hase) = *ἑταίροις*, καὶ ὁμοίως 157,9: *ἐτέρων* = *ἑταίρων*. Καὶ εἰς τὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα ὁ Hase σημειοῖ ἐν τῷ ὑπομνήματι τὰς ὀρθὰς γραφὰς *ἑταίροις, ἑταίρων*, ἀλλὰ δὲν τὰς εἰσάγει εἰς τὸ κείμενον.

[1] Δημοσιεύεται ἀποκατεστημένον ὀρθογραφικῶς.

[2] T. C. Skeat, ἔνθ' ἀν., σ. 207.

Ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπίσης εἶναι γεγραμμένοι δι' ἐρυθρᾶς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μελάνης, ἐνίοτε δὲ ἐν τῇ ᾤα, οἱ τίτλοι τῶν καθ' ἕκαστα κεφαλαίων. Οὗτοι, ὡς δεικνύει ἡ προχειρότης μετὰ τῆς ὁποίας εἶναι συντεταγμένοι καὶ ἐντεθειμένοι, εἶναι ἀσφαλῶς ἔργον τοῦ ἀντιγραφέως. Οἱ τίτλοι, τῶν ὁποίων καὶ αὐτὴν τὴν ὕπαρξιν ἀποσιωπᾷ ὁ Hase, ἔχουν ὡς ἑξῆς: 7,9 sq.: *περὶ τῆς εἰς τ(ὴν) κρίτ(ην) ἀποστολ(ῆς) νικηφόρ(ου) τοῦ φωκὰ* (in mgn.), 8,20 sq.: *περὶ τῆς τοῦ φωκὰ γενομ(έ)ν(ης) ἀποστολ(ῆς) τοῦ παστιλ(ὰ) ἐπὶ κατὰ δρομ(ὴν) τῆς ὅλ(ης) νήσου* (in mgn.), 18,9 sq.: *ἀποστολὴ λέ(οντος) τοῦ φωκὰ. πρὸς τὸν χαμβᾶν*, 22,2 sq.: *περὶ τῆς τοῦ χαμβδᾶ κατὰ δρομῆς*, 24,9 sq.: *ἅλωσης τῆς κρίτης* 30,9 sq.: *περὶ τοῦ θανάτου τοῦ ρωμανοῦ*, 35,1 sq.: *ἄπαρσης νικηφόρου. ἀπὸ κων(σ)τ(αντί)ν(ου) πόλ(εως). ἐπὶ τὴν ἀνατ(ο)λ(ὴν). ἀφοῦ ἀνηγορεύθ(η) αὐτοκράτορ στρατηγὸς. τῆς ὅλης ἀσίας. καὶ τῶν ὅλων στρατευμάτων. ὑπό τ(ε) τοῦ π(ατ)ριάρχ(ου). πάσης τῆς συγκλήτ(ου) καὶ αὐτοῦ τοῦ παρακοιμωμένου ἰωσὴφ*, 38,14 sq.: *ἀνάδειξης τῆς γραφῆς τοῦ ἰωσὴφ. πρὸς τὸν φωκ(ὰ) καὶ συμβουλῆ. περι ἀποστασίας*, 40,8 sq.: *περὶ τῆς ἀποστασίας τοῦ φωκᾶ* (in mgn.), 41,11 sq.: *ἀναγόρευσης τοῦ φωκ(ὰ) παρ(ὰ) παντ(ὸς) τοῦ στρατοῦ* (in mgn.), 42,1 sq.: *δημηγορία τοῦ φωκὰ. πρὸς τὸν στρατὸν*, 45,19 sq.: *περὶ τῆς φυγῆς λέωντος. ἀδε(λφοῦ) τοῦ φωκ(ὰ). καὶ πρὸς αὐτὸν ἀνασώσεως*, 46,18 sq.: *μάχη τῶν δύο παρακοιμομαίνων τοῦ τ(ε) ἰωσὴφ. καὶ βασιλ(είου). καὶ ἀποστολ(ὴ) τοῦ στόλου. πρὸς τὸν φωκᾶν*, 47,22 sq.: *περὶ τῆς τοῦ φωκὰ. εἰς τ(ὴν) μεγαλόπ(ο)λ(ιν) εἰσελεύσεως. καὶ παρ(ὰ) τοῦ π(ατ)ριάρχ(ου). ἀναγορεύσεως*, 49,22 sq.: *περ(ὶ) τῆς τοῦ βα(σι)λ(έως) συζυγ(ίας) μετ(ὰ) τῆς δεσπ(οί)ν(ης) Θεοφαν(οὺς)* (in mgn.), 51,6 sq.: *ἐκστρατία τοῦ βα(σι)λ(έως). ἀπὸ τῆς πόλ(εως), ἐπὶ ταρσὸν*, 52,15 sq.: *ἅλωσης τῆς μόψου ἑστίας*, 58,20 sq.: *περ(ὶ) τοῦ πολέμ(ου). τῶν τε ρωμαίων. καὶ ταρσίτ(ων)*, 61,6 sq.: *περὶ τῆς τοῦ βασ(ι)λ(έως). ἀπὸ ταρσοῦ ἐπανόδ(ου) πρὸς τὴν κων(σ)τ(αντι)ν(ού)πολ(ιν). καὶ τῆς πρὸς αὐτὸν ἀποστολῆς. τῶν μυσῶν*, 62,10 sq.: *ἐκστρατ(εία) τοῦ βασιλ(έως) κατὰ μυσῶν*, 63,5 sq.: *ὑποστροφῆ τοῦ βα(σι)λ(έως). ἀπὸ μυσίας. καὶ ἀποστολ(ῆ). τοῦ καλοκύρου ἐπὶ νοσίαν* (sic). *καὶ ἀρχ(ὴ) τοῦ πρὸς τὸν βα(σι)λ(έα) μίσους. τοῦ κοινοῦ τῆς πόλ(εως)*, 64,22 sq.: *περ(ὶ) τῆς τοῦ βα(σι)λ(έως) προἐλεύσεως ἐπὶ τὴν πηγὴν καὶ τοῦ πρὸς αὐτὸν στασιἀσμοῦ*, 65,19 sq.: *περὶ τῆς εἰς σικελὸν* (*ὸν* corr. in *ίαν* manus rec.) *ἀνἀποστολῆς* (sic), 68,3 sq.: *περ(ὶ) τοῦ γενομ(έ)ν(ου). κατὰ τὸν τότε καὶ ρὸν σεισμοῦ*, 70,3 sq.: *ἐκστρατ(εία) τοῦ βα(σι)λ(έως). ἐπὶ ἀντιόχειαν*, 72,23 sq.: *δημηγορία τοῦ βασιλέως. πρὸς τὸν στρατὸν*, 76,21 sq.: *περ(ὶ) τῆς τοῦ καλοκύρ(ου) ἀποστασ(ίας)*, 79,9 sq.:

περ(ὶ) τῆς τοῦ βα(σι)λ(έως) πρεσβείας πρὸς τοὺς μυσούς, 82,23 sq. : *περ(ὶ) τῆς πρὸς ἀγορεύσεως τῆς σφαγ(ῆς) τοῦ βα(σι)λέως*, 85,4 sq. : *περ(ὶ) ἐπιβουλ(ῆς) τοῦ βα(σι)λ(έως)* (in mgn.), 95,19 sq.: *περ(ὶ) τῆς τοῦ βα(σι)λ(έως) γενομ(έ)νων. οἰκονομιῶν* (in mgn.), 96,14 sq. : *περ(ὶ) τῶν παρ(ὰ) τοῦ χρόν(ου) καὶ τοῦ εἴδ(ους) τοῦ βα(σι)λ(έως)* (in mgn.), 98,15 sq. : *περ(ὶ) τῆς τοῦ βασιλέως πρὸς τὴν τοῦ θ(εο)ῦ μ(ε)γ(ά)λ(ην) ἐκκλησίαν εἰσελεύ-σεως ἐπὶ τῷ στευθῆναι παρὰ τοῦ π(ατ)ριάρχου* (in mgn.), 100,13 sq. : *περ(ὶ) τῆς τοῦ π(ατ)ριάρχ(ου) ἀντιόχείας. προχειρίσεως*, 101,10 sq. : *περ(ὶ) τῆς τελευτῆς τοῦ π(ατ)ριἄρχ(ου) κων(σ)τ(αντί)ν(ου) πόλ(εως) τοῦ πολυεύ-κτου*, 101,21 sq. : *δημηγορία τοῦ βα(σι)λ(έως). πρὸς τε τὴν σύγκλητ(ον) καὶ τὴν σύνοδ(ον). περὶ τῆς χειροτονίας. τοῦ π(ατ)ριἄρχου*, 103,12 sq. : *περὶ τῆς πρὸς τὸν σφενδόσθλαβον ἀποστ(ο)λ(ῆς) τοῦ βα(σι)λ(έως) περὶ εἰρήν(ης)* (in mgn.), 107,7 sq. : *περὶ τῆς τοῦ στρατ(οῦ) πρὸς τὸν σφενδοσθλάβον. παρὰ τοῦ βα(σι)λ(έως). ἀποστολ(ῆς)*, 113,1 sq. : *περ(ὶ) τῆς τοῦ δουκὸς βάρδα ἀποστασίας*, 117,1 sq. : *περ(ὶ) τῆς ἀποστολ(ῆς) βάρδα τοῦ σκληροῦ πρὸς τὸν φωκὰν*, 120,1 sq. : *περὶ τῆς ἀπὸ φυγῆς τοῦ φωκὰ τῶν συνωμοτῶν*, 121,23 sq. : *περ(ὶ) τῆς ἀποφυγῆς τοῦ φωκ(ὰ) καὶ πρὸς τὰ τύανα. ἀνασώ-σεως* (in mgn.), 125,22 sq. : *περὶ τῆς τοῦ φωκ(ὰ) ἀλώσεως. καὶ ἀπὸ λαϊ-κοῦ. εἰς κληρικὸν. μετὰ μείψεως*, 127,3 sq. : *περ(ὶ) τῆς συζυγ(ίας) τοῦ βα-(σι)λ(έως) μετ(ὰ) τῆς θυγατρὸς τοῦ βα(σι)λ(έως) κωνσταντίνου*, 130,19 sq. : *δημηγορία τοῦ βασιλέως πρὸς τὸν στρατὸν*, 133,4 sq. : *περὶ τῆς τοῦ βασι-λ(έως) πρὸς τὴν πρὸς τὴν* (sic) *πραισθλάβαν. ἀπελεύσεως. καὶ περὶ τῆς συμ-βολ(ῆς) τοῦ πολέμου*, 138,15 sq. : *περὶ τῶν ταῦροσκύθων πρὸς τὸν σφενδόσ-θλαβον περὶ τοῦ βασιλέως ἀποστολῆς*, 145,9 sq. : *περ(ὶ) τῆς ἀπο τῆς μηθύ-μνης, ἀπὸ φυγῆς. λέοντος φωκᾶ. ἀδελφοῦ νικηφόρ(ου) βα(σι)λ(έως) τοῦ φωκᾶ*, 148,5 sq. : *περ(ὶ) τῆς τοῦ κουρκούα σφαγῆς* (in mgn.), 156,6 sq. : *ἅλωσ(ις) δρήστρας καὶ φυγὴ σφενδοσθλάβου*, 176,6 sq. : *περὶ τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως.*

Δύο ἢ τρεῖς μεταγενέστεραι χεῖρες ἀνέγραψαν ἐπὶ τοῦ χειρογράφου κατὰ καιροὺς διορθώσεις τινας τοῦ κειμένου. Ἐκ τῶν διορθώσεων τούτων μία μόνον πηγάζει ἴσως ἐξ ἀντιβολῆς: ἡ ἐν 166,2 (f. 318r), ὅπου ὁ διορθώσας συμπληροῖ ἐν τῇ ᾤᾳ: *ἐδείματο παρ(εκπέμπει)*. Αἱ λοιπαὶ διορθώσεις εἶναι αἱ ἑξῆς: 11,19 (274v): *κρητῶν* (in mgn.), 24,9 (278v): *σύνεμος*, 91,9: *ταφῇ* add. post *προσέταξε* (in mgn.), 106,23 (301v): *διαγονίσασθαι* (in mgn.), 124,22 (306v): *οὕτω* ac *δὲ* in compendiis, 143,16 (311v): *μαχό* (in mgn.), i. e. *μαχόμενοι* pro *ὀχούμενοι*, 163,7 (317r): *θαυμαζόντων* (in mgn.), 168,21 (318v): *ἐπιτο(λὴν)* (in mgn.). Ἐκτὸς τῶν διορθώσεων τούτων, ἐπὶ τῶν περιθωρίων οὐδὲν ἄξιον λόγου ὑπάρχει ἄλλο, πλὴν τῆς ποικιλοτρόπου ἐπισημάνσεως χωρίων τινῶν.

ΙΙ. Ὁ ἑλληνικὸς κῶδιξ Υ-Ι-4 τοῦ Ἐσκοριάλ.

Ὅτι τὴν Ἱστορίαν τοῦ Λέοντος Διακόνου παραδίδει ἐκτὸς τοῦ Παρισινοῦ καὶ δεύτερον χειρόγραφον, ὁ ἑλληνικὸς κῶδιξ Υ-Ι-4 τοῦ Ἐσκοριάλ, ἦτο περιέργως πως ἐλάχιστα γνωστὸν μέχρι τοῦ νῦν. Πράγματι, τὰ ἐγχειρίδια τῶν G. Moravcsik καὶ M.-E. Colonna καὶ ἡ περὶ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν βυζαντινῶν κειμένων πραγματεία τοῦ H.-G. Beck ἀγνοοῦν τὸ χειρόγραφον τοῦτο, ἐνῷ ἀντιθέτως μνημονεύουν τὸ πρόχειρον καὶ ἄνευ ἀξίας ἀποσπασματικὸν ἀπόγραφον τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος τὸ ὁποῖον σῴζεται μεταξὺ τῶν καταλοίπων τοῦ Hase ἐν τῷ Παρισινῷ κώδικι Suppl. grec 858 [1]. Τῆς ἀγνοήσεως ταύτης κυριώτατος ἀσφαλῶς ὑπαίτιος εἶναι ὁ E. Miller, ὁ ὁποῖος περιέγραψε πλημμελέστατα τὸ χειρόγραφον παραλείψας νὰ ἀναφέρῃ ὅτι ἐν αὐτῷ περιέχεται ἡ Ἱστορία τοῦ Λέοντος [2]. Ὁ Miller, τοῦ ὁποίου ὁ κατάλογος γέμει σφαλμάτων τοιούτου εἴδους, διεξῆλθεν, ὡς φαίνεται, μετὰ μεγίστης σπουδῆς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ χειρογράφου καὶ ἀναγνώσας ἐν f. 1r τὸν τίτλον τοῦ πρώτου κειμένου, ἐθεώρησεν ὅτι τοῦτο συνεχίζεται μέχρι τοῦ f. 230v καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐχαρακτήρισε πάντα συλλήβδην τὰ μεταξὺ τῶν φύλλων τούτων περιεχόμενα ὡς « Histoire de Siméon Magister ». Ἐν τῇ πραγματικότητι πρόκειται περὶ κειμένων πέντε τοὐλάχιστον διαφόρων συγγραφέων, τοῦτο δὲ δηλοῦται ἐν τοῖς τίτλοις τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν. Δηλαδὴ ὁ Miller δὲν ἔλαβε τὸν κόπον οὔτε νὰ φυλλομετρήσῃ τὸ ὑπ' αὐτοῦ περιγραφόμενον χειρόγραφον!

Τὰς ἀνακριβείας τοῦ Miller ἐπηνώρθωσεν ὁ C. de Boor. Οὗτος ἐρευνῶν τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῆς χρονογραφίας τοῦ Συμεῶνος καὶ ἐπιθυμῶν νὰ ἐπαληθεύσῃ τὴν περιγραφὴν τοῦ Miller, μετέβη ἐπὶ τόπου καὶ ἐξήτασε τὸ χειρόγραφον, ἀκολούθως δὲ ἐδημοσίευσε λεπτομερῆ περιγραφὴν τῶν ἐν ff. 1-234 περιεχομένων, ἔνθα, ὡς εἰκός, δὲν παραλείπει νὰ μνημονεύσῃ καὶ ὅτι ἐν ff. 83v-121v παραδίδεται ἡ Ἱστορία τοῦ Λέοντος [3]. Ὁ C. de Boor, παρατηρήσας ὅτι τὰ ἄλλα κείμενα ἐν τῷ πρώτῳ μέρει τοῦ χει-

---

[1] G. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, σ. 399. M.-E. Colonna, ἔνθ' ἀν., σ. 69. H.-G. Beck, Überlieferungsgeschichte der byzantinischen Literatur, ἔνθ' ἀν., σ. 443.

[2] E. Miller, Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque de l'Escurial, Paris 1848, σσ. 184-186. Τὸ χειρόγραφον δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὸν ἐκπονηθέντα ὑπὸ A. Revilla νέον κατάλογον τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Ἐσκοριάλ, τοῦ ὁποίου ἐξεδόθη μόνον εἷς τόμος. Συμπληρωματικὸν κατάλογον εἰς δύο τόμους ἑτοιμάζει ὁ G. de Andrés.

[3] C. de Boor, Weiteres zur Chronik des Logotheten, ἔνθ' ἀν., σσ. 81-85.

ρογράφου ἦσαν ἀντιγεγραμμένα κατ' ἐπιτομήν, ἐπίστευσεν ὅτι τοῦτ' αὐτὸ
συμβαίνει καὶ προκειμένου περὶ τῆς 'Ιστορίας τοῦ Λέοντος, τὴν ὁποίαν
περιγράφει ὡς «in ähnlicher Weise stark epitomiert» [1]. 'Αλλ' ἐπλανήθη
ὡς πρὸς τοῦτο ὁ ἐκλεκτὸς φιλόλογος, διότι ἡ 'Ιστορία τοῦ Λέοντος παραδί-
δεται ὁλόκληρος ἐν τῷ χειρογράφῳ. Κατωτέρω παραθέτομεν νέαν λεπτομε-
ρεστέραν περιγραφὴν τοῦ κώδικος, τὸν ὁποῖον ἐξητάσαμεν ἐκ μικροφωτο-
γραφιῶν ἀποσταλεισῶν εἰς ἡμᾶς εὐγενῶς ὑπὸ τοῦ Institut de Recherche
et d'Histoire des Textes. Συμπληρωματικὰς ἐπίσης πληροφορίας περὶ
τοῦ κώδικος παρέσχεν εἰς ἡμᾶς ἡ διεύθυνσις τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς
τοῦ 'Εσκοριάλ.

'Ο κῶδιξ σύγκειται ἐκ 326 χαρτῴων φύλλων. 'Εκ τούτων τὰ 11 πρῶτα
δὲν φέρουν ἀρίθμησιν, τὰ δὲ ἐφεξῆς εἶναι ἠριθμημένα δι' ἀραβικῶν ἀρι-
θμῶν 1 - 315. Τὰ φύλλα ἔχουν διαστάσεις 35,8×23,6 ἑκ., ἡ δὲ γεγραμμένη
ἐπιφάνεια αὐτῶν 25×16 ἑκ. Τὸ κείμενον εἶναι μονόστηλον καὶ ὡς ἐπὶ τὸ
πολὺ ὑπάρχουν 34 - 36 στίχοι κατὰ σελίδα. Τὸ χειρόγραφον ἐξ ἐπόψεως ὕλης
ἀποτελεῖται ἐκ δύο χωριστῶν τμημάτων, τὸ δεύτερον τῶν ὁποίων ἄρχεται
ἀπὸ τοῦ f. 235. 'Αμφότερα τὰ τμήματα ταῦτα εἶναι γεγραμμένα ὑπὸ μιᾶς
καὶ τῆς αὐτῆς χειρὸς καὶ ἀσφαλῶς σύγχρονα [2], μόνον δὲ ὁ κατὰ τὴν στάχω-
σιν προστεθεὶς ἐν ἀρχῇ πίναξ τῶν περιεχομένων εἶναι γεγραμμένος διὰ χει-
ρὸς τοῦ ἐν 'Ισπανίᾳ δράσαντος γνωστοῦ Κρητὸς κωδικογράφου Νικολάου
Τουρριανοῦ (de la Torre) [3].

'Η ἱστορία τοῦ χειρογράφου εἶναι ἐπαρκῶς γνωστή. Τόπος γραφῆς του

---

[1] Αὐτόθι, σ. 83.

[2] 'Ο C. de Boor πιστεύει ὅτι οἱ ἐν f. 234ᵛ στίχοι εἶναι γεγραμμένοι «von
späterer Hand» καὶ ὅτι ἐκ τοῦ f. 235ʳ «beginnt eine vollig neue Handschrift,
die nur durch den Einband äusserlich mit der vorhergehenden verbunden
ist» (ἔνθ' ἀν., σ. 84). Ταῦτα δὲν ἐπαληθεύονται ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ χειρογρά-
φου. 'Η γραφὴ τοῦ f. 234ᵛ εἶναι ὁμοιοτάτη πρὸς τὴν γραφὴν τῶν ἄλλων φύλλων,
τὰ δὲ ἐν ff. 235 - 315, ὡς καὶ τὰ κείμενα τοῦ πρώτου μέρους, εἶναι εἰλημμένα ἐκ
διαφόρων ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Βενετίας ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἀντιγραφέως. Τὰ ἐν
τῷ χειρογράφῳ ἐγράφησαν κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχήν, ἡ δὲ στάχωσις ἀσφαλῶς
δὲν εἶναι πολὺ μεταγενεστέρα τῆς ἀντιγραφῆς.

[3] C. de Boor, ἔνθ' ἀν., σ. 82. Περὶ τοῦ Τουρριανοῦ πρβλ. K. A. de
Meyier, Les manuscrits grecs de Leyde écrits par Nicolas de la Torre,
Scriptorium, τ. 5 (1951), σσ. 46 - 60. Χ. Γ. Πατρινέλη, Ἕλληνες κωδικογρά-
φοι τῶν χρόνων τῆς 'Αναγεννήσεως, 'Επετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ 'Αρχείου τῆς 'Ακα-
δημίας 'Αθηνῶν, τ. 8 - 9 (1958 - 1959), σσ. 115 - 116, ὅπου πᾶσα ἡ προγενεστέρα
βιβλιογραφία. 'Υπὸ τοῦ G. de Andrés ἔχει ἀναγγελθῇ μελέτημα ὑπὸ τὸν τίτλον
Biografía del copista griego escurialense Nicolás de la Torre de Creta ἐν τῷ
τόμῳ Estudios complementarios al catálogo de códices griegos de El Escorial,
τὸν ὁποῖον ἑτοιμάζει πρὸς ἔκδοσιν.

ὑπῆρξεν ἀσφαλῶς ἡ Βενετία, ἀφοῦ τὰ πλεῖστα τῶν ἐν αὐτῷ κειμένων, ὡς
θὰ λεχθῇ κατωτέρω, εἶναι ἀντιγεγραμμένα ἐξ ἑλληνικῶν κωδίκων εὑρισκο-
μένων ἐν Βενετίᾳ. Εἰς τοῦτο συμφωνοῦν ἐπίσης ὅσα περὶ τῆς ἱστορίας του
εἶναι γνωστά. 'Ως συνάγεται ἐκ τῆς βιβλιοδεσίας, τὸ χειρόγραφον ἀνῆκεν
εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ἑλληνομαθοῦς καρδιναλίου τοῦ Burgos, Francisco
de Mendoza y Bobadilla (1508 - 1566), γνωστοῦ συλλέκτου ἑλληνικῶν χει-
ρογράφων [1]. 'Ο καρδινάλιος μετέβη δὶς εἰς 'Ιταλίαν, τὴν πρώτην φορὰν πρὸ
τοῦ 1550 καὶ τὴν δευτέραν περὶ τὸ 1555, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι κατὰ τὴν
παραμονήν του ἐκεῖ ἠγόραζεν ἑλληνικὰ χειρόγραφα ἢ παρήγγελλε τὴν ἀντι-
γραφὴν ἑλληνικῶν κειμένων. Εἰς τοῦτο ἐβοηθεῖτο ὑπὸ τοῦ βιβλιοθηκαρίου
του δόκτωρος Juan Páez de Castro, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τοῦ ἔτους 1548 διέμενεν
ἐν Ρώμῃ [2]. 'Ασφαλῶς λοιπὸν κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἐγράφη καὶ ὁ κῶδιξ
Υ-Ι-4. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ καρδιναλίου τὰ χειρόγραφά του μετεκομί-
σθησαν εἰς 'Εσκοριάλ, ἐκεῖθεν δὲ εἰς Τολέδον, διὰ νὰ καταλήξουν ἐν τέλει
εἰς Μαδρίτην, ὅπου νῦν τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν εὑρίσκονται ἐν τῇ Biblioteca
Nacional. Τοῦ κώδικος Υ - Ι - 4 ἡ τύχη ὑπῆρξε διάφορος. Οὗτος, ἄγνωστον
πῶς, εὑρέθη μετὰ τοῦ νῦν Υ - Ι - 6 (περιέχοντος τὴν 'Ιστορίαν τοῦ Χαλκο-
κονδύλη) εἰς χεῖρας τοῦ Juan Páez de Castro, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁποίου
(1570) εἰσῆλθεν ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων χειρογράφων του εἰς τὴν βιβλιοθή-
κην τοῦ 'Εσκοριὰλ τὴν 1ην 'Απριλίου τοῦ 1572 [3].

'Επὶ τοῦ νώτου τοῦ ἐξωφύλλου τῆς σταχώσεως φέρονται γεγραμμένα
τὰ ἑξῆς τρία σημειώματα: 1) *«Συμεων θεολογ.»* 2) *«Συμεὼν τοῦ»* διὰ χει-
ρὸς τοῦ Τουρριανοῦ, καὶ 3) *«Symeonis* (*Grynei Hist(or)ia* διαγεγραμμένα)
theologi noui Historia». 'Αναγράφονται ἐπίσης αἱ παλαιαὶ ἀριθμήσεις τοῦ
χειρογράφου (VI. 2. 3, II. J. 1 καὶ A. 1. 8). 'Ακολουθοῦν τὰ 11 ἄνευ
ἀριθμήσεως φύλλα (I - XI). 'Εν ff. I - IVʳ περιέχεται ὁ γεγραμμένος ὑπὸ
τοῦ Νικολάου Τουρριανοῦ πίναξ τῶν περιεχομένων περιλαμβάνων μετὰ
δηλώσεως τῶν φύλλων πάντα τὰ ἐν τῷ χειρογράφῳ κείμενα [4]. Τὸ f. V εἶναι

---

[1] Πρβλ. Ch. Graux, Essai sur les origines du fonds grecs de l'Escu-
rial, Paris 1880, σσ. 45 - 54, 60 - 79. Περὶ τοῦ κώδικος Υ - Ι - 4 πρβλ. σσ. 75 - 76.

[2] Αὐτόθι, σ. 76.

[3] Πρβλ. A. Revilla, Catálogo, ἔνθ' ἀν., σσ. LIV - LVIII. 'Ο κῶδιξ περι-
λαμβάνεται ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ 'Εσκοριάλ, τὸν ὁποῖον
ἐξεπόνησε κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1579 ὁ Gulielmus Lindanus: «Simeonis Theo-
logi Historia» (E. Miller, ἔνθ' ἀν., σ. 510).

[4] 'Ο C. de Boor (ἔνθ' ἀν., σ. 82), ψέγων τὴν ἐσφαλμένην περιγραφὴν τοῦ
Miller λέγει ὅτι οὗτος συχνάκις ἀντέγραφεν ἁπλῶς τὸν προτασσόμενον ἐν πολλοῖς
χειρογράφοις καὶ ὑπὸ τοῦ Τουρριανοῦ γεγραμμένον πίνακα περιεχομένων καὶ πιστεύει
ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ προκειμένου περὶ τοῦ κώδικος Υ - Ι - 4. 'Εν τούτοις ὁ Mil-
ler φαίνεται ὅτι δὲν ἀνέγνωσεν οὐδὲ τὸν πίνακα τοῦ Τουρριανοῦ, ὁ ὁποῖος περιλαμ-
βάνει πάντα τὰ κείμενα τοῦ κώδικος (ἐν f. IIIᵛ: *«Λέοντος διακόνου ἱστορία ἀρχομένη*

κενόν. Ἐν f. VI^{r} περιέχεται ἡ ἀρχὴ λεξικοῦ (Inc.: *Ἄλφα τὸ στοιχεῖον.*
Des.: *γίνεται δὲ παρὰ τὸ βῶ βαίνω*). Πρόκειται ἐνταῦθα, ὡς λέγει ὁ R.
Reitzenstein, περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ[1]. Θεωροῦμεν
πιθανὸν ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ λεξικοῦ ἀντεγράφη ἐκ τοῦ Marc. Gr. 530, ὁ ὁποῖος
ἀνῆκεν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Βησσαρίωνος[2]. Κάτω δεξιὰ ἐν τῇ ᾤᾳ ἐπὶ
τῆς αὐτῆς σελίδος φέρεται ὑπὸ τὸν τίτλον «*Ἀμμωνίου*» καὶ γεγραμμένον
ὑφ' ἑτέρας χειρὸς τὸ λῆμμα «*ἄβαξ*» ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ γνωστοῦ ἔργου «Περὶ
ὁμοίων καὶ διαφόρων λέξεων» τοῦ Ἀμμωνίου. Καὶ τοῦτο πιθανῶς ἀντε-
γράφη ἔκ τινος βενετικοῦ κώδικος (ὡς εἶναι π.χ. ὁ Marc. Gr. 652) ἢ ἐκ
τῆς πρώτης ἐντύπου ἐκδόσεως, γενομένης ἐν ἔτει 1497 ὑπὸ τοῦ Ἄλδου
Μανουτίου. Τὰ ff. VI^{v} - XI^{v} εἶναι ἄγραφα, πλὴν τοῦ f. VII^{r}, ἐπὶ τοῦ
ὁποίου ἀναγράφεται: «*Συμεὼν τοῦ νέου θεολόγου ἱστορία*» καὶ ὑποκάτω
«*Symeonis Juuenis Theologi Historicus Liber*». Τὰ περιεχόμενα τῶν ἠρι-
θμημένων φύλλων ἔχουν ὡς ἑξῆς:

1) ff. 1 - 6^{v}: «*Βιβλίον ἱστορικὸν συλλεγὲν ἐκ τῆς βίβλου τῆς γενέσεως
καὶ ἑτέρων βίβλων, ἱστορικῶν τε καὶ χρονικῶν, ὑπὸ σ υ μ ε ὼ ν τ ο ῦ ν έ ο υ
θ ε ο λ ό γ ο υ* (ἐσβεσμένα καὶ γεγραμμένα ἐκ νέου ὑπὸ ἄλλης χειρός), *καὶ
ἑτέρων διδασκάλων*». Ἄνω δεξιὰ ἐν τῇ ᾤᾳ εἶναι γεγραμμένα τὰ ἑξῆς: «*Immo
Simeonis Magistri Logothetae quem Sethi filium vocant. Erasum vero cogno-
men et pro eo: τοῦ νέου θεολόγου, casu an consulto? substitutum*». Πρόκειται
περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ χρονικοῦ Συμεῶνος τοῦ Λογοθέτου, ἀκριβῶς ὡς ἔχει ἐν
τῷ Paris. Gr. 1712, ff. 6^{r} - 12^{v} [3], ὁπόθεν ἔχει ἀντιγραφῆ[4].

2) ff. 7^{r} - 83^{r}: Ἐν τοῖς φύλλοις τούτοις περιέχονται ἐκλογαὶ ἐκ τῆς χρο-
νογραφίας τοῦ Ψευδοσυμεῶνος, ὁμοίως εἰλημμέναι ἐκ τοῦ Παρισινοῦ χειρο-
γράφου. Ἐν ἀρχῇ ὁ τίτλος «*Τίνες εἰσὶν οἱ ἀπὸ Λάμεχ ἀναιρεθέντες*» (= Paris.
Gr. 1712, f. 21^{v}). Εἰς τὰς ἐκλογὰς ἐκ τοῦ Ψευδοσυμεῶνος παρενεβλήθησαν
καὶ ἄλλα τινὰ ἐν τῷ κειμένῳ ἢ ἐν τῇ ᾤᾳ, εἰλημμένα ἐξ ἑτέρας πηγῆς[5].

3) ff. 83^{v} - 121^{v}: «*Λέοντος διακόνου ἱστορία ἀρχομένη ἀπὸ τῆς τελευ-
τῆς τοῦ αὐτοκράτορος κωνσταντίνου μέχρι τῆς τελευτῆς ἰωάννου τοῦ αὐτο-
κράτορος, τοῦ ἐπιλεγομένου τζιμισκῆ*». Ὁμοίως, ὡς θὰ δειχθῇ, ἀντιγεγραμ-
μένη ἐκ τοῦ Παρισινοῦ χειρογράφου.

---

*ἀπὸ τῆς τελευτῆς τοῦ αὐτοκράτορος κωνσταντίνου μέχρι τῆς τελευτῆς ἰωάννου τοῦ αὐτο-
κράτορος τοῦ ἐπιλεγομένου τζιμισκῆ, διῄρηται δὲ εἰς ἱστορίας ι'. 83*»).

[1] R. Reitzenstein, Geschichte der griechischen Etymologica. Ein Beitrag zur Geschichte der Philologie in Alexandria und Byzanz, Leipzig 1897 (ἀνατύπωσις Amsterdam 1964), σ. 215.

[2] Αὐτόθι, σσ. 212 - 213.

[3] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 48.

[4] C. de Boor, ἔνθ' ἀν., σ. 82.

[5] Αὐτόθι, σ. 83.

4) ff. 122^{r} - 139^{v}: «*Ἐξ ἑτέρας βίβλου κατὰ σύνοψιν*» καὶ ὑποκάτω «*βασιλεία βασιλείου καὶ κωνσταντίνου τῶν υἱῶν ῥωμανοῦ τῶν πορφυρογεννήτων*». Inc.: *Τοῦ βασιλέως ἰωάννου τοῦ τζιμισκῆ τελευτήσαντος*. Des.: *τοιαῦτα τὰ τῆς βασιλείας ἐπιβατήρια*. Ἐν f. 136^{r}: «*ἐκ τῶν τῷ σοφωτάτῳ μιχαὴλ τῷ ψελλῷ ἱστορηθέντων*». Ἐπίσης ἐν f. 137^{r}: «*ἐκ τῶν τοῦ σοφωτάτου ψελλοῦ*», ἐν f. 138^{v}: «*ἐξ ἑτέρας βίβλου*», καὶ ἐν f. 138^{r}: «*τοῦ αὐτοῦ ψελλοῦ βασιλεία περὶ κωνσταντίνου τοῦ δούκα τοῦ υἱοῦ μιχαὴλ τοῦ βασιλέως*». Ἐκλογαὶ ἐκ τῆς Ἱστορίας τοῦ Ψελλοῦ εἰλημμέναι ὡσαύτως ἐκ τοῦ Παρισινοῦ χειρογράφου. Ἐν τέλει τοῦ f. 139^{v} ἐν τῇ ᾤᾳ μικρὸν ἀπόσπασμα περὶ τῆς βασιλείας Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, εἰλημμένον ἐξ ἑτέρας πηγῆς[1].

5) ff. 140^{v} (τὸ recto τοῦ φύλλου ἔμεινεν ἄγραφον) - 230^{v}. Ἐν τῇ ᾤᾳ: «*ἐξ ἑτέρας βίβλου*». Inc.: *βασιλεία ἀλεξίου τοῦ κομνηνοῦ*. Des.: *καὶ τοῖς πρόσω βαδίσαι καθυπισχνούμενοι*, καὶ εἶτα «*τέλος τοῦ παρόντος βιβλίου τῷ Θεῷ δόξα*». Οὐχὶ ἐπιτομή, ὡς ὁ C. de Boor, ἀλλ' ἐκλογαὶ ἐκ τῆς ἐκδοθείσης ὑπὸ Κ. Σάθα Χρονικῆς Συνόψεως (Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. VII, Βενετία - Παρίσιοι 1894, σσ. 1 - 556), ἡ ὁποία, ὡς ἔδειξεν ὁ A. Heisenberg, εἶναι πράγματι ἔργον τοῦ μητροπολίτου Κυζίκου Θεοδώρου τοῦ Σκουταριώτου. Αἱ ἐκλογαὶ εἶναι εἰλημμέναι ἐκ τοῦ Marc. Gr. 407, ff. 8^{r} - 138^{v} [2], μοναδικοῦ πλήρους χειρογράφου τῆς Χρονικῆς Συνόψεως[3].

6) ff. 230^{v} - 232^{r}: «*περὶ τοῦ ἔθνους τῶν τούρκων*», ff. 232^{r} - 234^{r}: «*περὶ τῶν πατζινάκων*», καὶ 234^{r} «*περὶ τῶν ἰβήρων τῶν πρὸς ἕω*». Ἀποσπάσματα ἐκ τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη, εἰλημμένα ὁμοίως ἐκ τῶν ff. 138^{v} - 142^{r} τοῦ Marc. 407[4]. Περὶ τῶν ἀποσπασμάτων τούτων, τὰ ὁποῖα καὶ ἐν ἄλλοις χειρογράφοις ἀπαντῶνται, διέλαβε προσφάτως ὁ A. P. Každ a n, Ekstserpty Skilitsy, ἐν Izvestija na Instituta za Istorija τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, τ. 14 - 15 (1964), σσ. 529 - 544.

7) f. 234^{v}: «*στίχοι ἰαμβικοὶ ψυχωφελεῖς*». Inc.: *Ψυχὴ περιττὰ μὴ σοφίζεσθαι θέλε*. Des.: *ἐπεὶ τὸ μικρόλυπόν ἐστι νηπίων*. Τὸ στιχούργημα τοῦτο ἐξεδόθη μεταξὺ τῶν ποιήσεων τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ ἐκ τοῦ Laur. Gr. 32,19, f. 291^{r}, ὑπὸ E. Miller, Manuelis Philae Carmina, τ. I, Paris 1855, σ. 443. Τὸ ποίημα φέρεται ὑπὸ τὸν τίτλον «*Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας νουθεσία πρὸς λυπούμενον*» ἐν Ottobon. Gr. 324, ἄνευ τίτλου δὲ ἐν Marc. 407, f. 142^{r}, ὁπόθεν ἀσφαλῶς ἀντεγράφη εἰς τὸν κώδικα τοῦ Ἐσκο-

---

[1] Αὐτόθι, σ. 84.

[2] A. Heisenberg, Analecta. Mitteilungen aus italienischen Handschriften byzantinischer Chronographen, München 1901. σσ. 11 - 13.

[3] Πρβλ. περιγραφὴν τοῦ χειρογράφου παρὰ A. M. Zanetti - A. Bongiovanni, Graeca D. Marci Bibliotheca codicum manu scriptorum, Venetiis 1740, σ. 198 καὶ A. Heisenberg, ἔνθ' ἀν., σσ. 8 - 10.

[4] A. Heisenberg, ἔνθ' ἀν., σσ. 10 - 11.

ριάλ[1]. Τὸ στιχούργημα ἐξέδωσεν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας καὶ ἐκ πάντων τῶν χειρογράφων ὁ S. G. Mercati, Poesie di Teofilatto di Bulgaria, Studi Bizantini, τ. I, Napoli 1924, σσ. 188 - 189.

8) f. 234^r. Χρονολογικαὶ σημειώσεις περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, ἀπὸ τοῦ Ἰωάννου Καματηροῦ (1199 - 1206) μέχρι Ἀρσενίου Αὐτωρειανοῦ (1255 - 1267), καὶ περὶ τοῦ θανάτου τῶν αὐτοκρατόρων Ἀνδρονίκου Δ´ καὶ Μανουὴλ Β´ τῶν Παλαιολόγων. Καὶ αἱ σημειώσεις αὗται εἶναι εἰλημμέναι ἐκ τοῦ Marc. 407, ὅπου φέρονται ἐν f. 1^v [2].

9) 235^r - 244^v: *«Θεοδώρου δούκα τοῦ λασκάρεως υἱοῦ τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως κυροῦ ἰωάννου τοῦ δούκα. ἐγκώμιον εἰς τὸν πατέρα αὐτοῦ τὸν αὐτὸν ὑψηλότατον βασιλέα κυρὸν ἰωάννην τὸν δούκαν»*. Inc.: *Τῷ πατρὶ τὴν νικῶσαν μοῖραν προτίθημι*. Des.: *πατρικῇ εὐδοκίᾳ εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα*. Ἀνέκδοτον. Ἀποσπάσματα ἐδημοσίευσεν ἡ M. A. Andreeva, À propos de l'éloge de l'empereur Jean III Batatzès par son fils Théodore II Lascaris, Annales de l'Institut Kondakov, τ. 10 (1938), σσ. 133 - 144, ὅπου καὶ πᾶσα ἡ προγενεστέρα βιβλιογραφία.

10) ff. 245^r - 248^v: *«Θεοδώρου δούκα τοῦ λασκάρεως ἐγκώμιον εἰς τὴν μεγαλόπολιν νίκαιαν»*. Inc.: *Ἄνδρες ὦ νικαεῖς, ἡ περιφανεστάτη πόλις ὑμῶν*. Des.: *ἀντιστρόφως τὴν νίκην παγκλεῶς πορἰζόμενοι*. Ἐξεδόθη ὑπὸ L. Bachmann, Theodori Ducae Lascaris imperatoris in laudem Nicaeae urbis oratio, Rostock 1847.

11) ff. 249^r - 254^v: *«Θεοδώρου δούκα τοῦ λάσκαρι υἱοῦ τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως κυροῦ ἰωάννου τοῦ δούκα»*. In mgn.: *«ἐλείπετο ἐκ τοῦ ἀντιβόλου ἡ ἀρχὴ τοῦδε τοῦ λόγου»*. Inc. ἐν f. 249^v: *.....καὶ πᾶν τὸ λαμβάνον τόπον ὃν οὐκ ἔσχε*. Καὶ ἐν f. 251^r μετὰ τὰς λέξεις *«κυκλοειδῆ καὶ σφαιροειδῆ καὶ ἀποκαταστατικὴν κατάληξιν»* σημειοῦται *«ἐλείπετο»*. Des.: *γνησιώτατοι λάτραι τῆς δόξης αὐτῆς, εἰς αἰῶνα ἀπέραντον*. Ἀνέκδοτον.

12) ff. 255^r - 257^r: *«Τοῦ αὐτοῦ θεοδώρου δούκα τοῦ λάσκαρι. ἐπιτάφιος εἰς τὸν βασιλέα τῶν ἀλαμανῶν κυρὸν φεδερίκον»*. Inc.: *Περὶ ἀρχικοῦ ἀνδρός τε καὶ στρατηγοῦ*. Des.: *τὰ τοῦ ἀρχομένου καὶ τὰ τοῦ ἄρχοντος ἰδιώματα*. Ἐξεδόθη ὑπὸ J. B. Pappadopoulos, Théodore II Lascaris empereur de Nicée, Paris 1908, σσ. 183 - 189, καὶ ἐν συνεχείᾳ μετὰ μικρῶν βελτιώσεων ὑπὸ Σ. Δραγούμη, Θεοδώρου Δούκα Λασκάρεως ἐπιτάφιος εἰς Φρεδερῖκον Β´ βασιλέα τῶν Ἀλαμανῶν, Βυζαντίς, τ. 2 (1911 - 1912), σσ. 404 - 413.

13) ff. 257^r - 260^r: *«Τοῦ αὐτοῦ θεοδώρου δούκα τοῦ λάσκαρι. τοῦ υἱοῦ τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως κυροῦ ἰωάννου τοῦ δούκα. ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν φιλόσοφον γεώργιον τὸν ἀκροπολίτην»*. Inc.: *Πάντας μὲν ἄλλους δεῖ θαυμάζειν*. Des.: *ἐν σκέπῃ τῶν πτερύγων αὐτοῦ*. Λίαν σημαντικὸν κείμενον, παραδόξως ἀγνοηθὲν καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ A. Heisenberg, πολλὰ περὶ Γεωργίου Ἀκροπολίτου γράψαντος. Ἀνέκδοτον.

14) ff. 260^r - 262^r: *«Τοῦ αὐτοῦ θεοδώρου δούκα τοῦ λασκάρεως τοῦ υἱοῦ τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως κυροῦ ἰωάννου τοῦ δούκα. ἀπολογητικὸς πρός τινας τῶν φίλων αὐτοῦ ὠθοῦντας αὐτὸν νύμφην ἑαυτῷ ἀγαγέσθαι»*. Inc.: *Πολύ μοι ἐστὶ τὸ πειράζον κλυδώνιον*. Des.: *ἐν προβιβασμῷ καθ' ἑκάστην ἐπεντρυφῶ*. Ἀνέκδοτον.

15) ff. 262^r - 268^r: *«Τοῦ αὐτοῦ θεοδώρου δούκα τοῦ λασκάρεως. πρὸς τὸν μουζάλωνα κυρὸν γεώργιον ἐρωτήσαντα ὁποίους δεῖ εἶναι τοὺς δούλους εἰς τοὺς κυρίους καὶ τοὺς κυρίους εἰς τοὺς δούλους»*. Inc.: *Ἀλέξανδρος ὁ τῶν ἑλλήνων μὲν βασιλεύς*. Des.: *καὶ ἡμᾶς σοφίσαι τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ ἁγίου πνεύματος*. Ἀνέκδοτον. Ἀποσπάσματα καὶ ἀνάλυσιν ἐδημοσίευσεν ἡ E. Lappa-Zizica, Un traité inédit de Théodore II Lascaris, Actes du VIe Congrès International d'Études Byzantines, τ. I, Paris 1950, σσ. 119 - 126.

16) ff. 268^r - 270^v: *«Τοῦ αὐτοῦ θεοδώρου δούκα τοῦ λασκάρεως ἐγκώμιον εἰς τὸ ἔαρ καὶ τὸν χαρίεντα»*. Inc.: *Αὐλῶν τίς εὐφραίνει τὰ σωματικὰ αἰσθητήρια*. Des.: *ἔαρ καὶ τὸν χαρίεντα ὡς ἐκμιμούμενος*. Ἀνέκδοτον.

17) ff. 271^r - 282^r: *«Τοῦ αὐτοῦ θεοδώρου δούκα τοῦ λασκάρεως κωμωδία εἰς τὸν βαγιοῦλον αὐτοῦ κάκιστον καὶ χείριστον ὄντα»*. Inc.: *Ἐπέστη μέσον τῶν καλῶν ἡ κακία*. Des.: *κλῆρον ἀναφαίρετον, προσφυῆ καὶ αἰώνιον*. Τὰ ff. 280^v - 281^r μετὰ μεγάλων χασμάτων. Ἀνέκδοτον.

18) f. 282^{r-v}: *«Τοῦ αὐτοῦ θεοδώρου δούκα τοῦ λασκάρεως υἱοῦ τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως κυροῦ ἰωάννου τοῦ δούκα, πρός τινα κρυψίνουν εἰρωνευόμενον πρὸς αὐτόν*. Inc.: *Ποτὲ καὶ τὸ ῥόδον συσσηκάζεσθαι τῷ κανθάρῳ*. Ἀνέκδοτον. Τὸ κείμενον τελευτᾷ ἐλλιπὲς ἐν f. 282^v. Τὰ ff. 283 - 284 ἄγραφα. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ μετὰ βεβαιότητος πόθεν ἀντεγράφησαν ἐν τῷ κώδικι τὰ ὡς ἄνω ἔργα τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδώρου Β´ τοῦ Λασκάρεως ἄνευ συγκριτικῆς ἐξετάσεως πάντων τῶν σῳζομένων χειρογράφων. Πάντως κατὰ τὴν αὐτὴν τάξιν παραδίδουν τὰ κείμενα οἱ Paris. Suppl. grec 37 καὶ 472. Πιθανῶς ἐκ τοῦ δευτέρου ἐξ αὐτῶν ἀντεγράφησαν τὰ ἔργα τοῦ Θεοδώρου Λασκάρεως. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο εἶναι τοῦ 13[ου] αἰῶνος καὶ προέρχεται ἐξ Ἰταλίας[1]. Τὸ πρῶτον ἀντεγράφη τὸν 16[ον] αἰῶνα ὑπὸ Κωνσταντίνου Παλαιόκαππα[2].

[1] Αὐτόθι, σ. 9.
[2] Αὐτόθι, σ. 13.

[1] Ἠγοράσθη κατὰ τὴν πώλησιν τῶν συλλογῶν Saibante καὶ Gianfilippi ἐν Verona καὶ εἰσήχθη εἰς τὴν Bibliothèque Nationale ἐν ἔτει 1843 (πρβλ. H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits du Supplément Grec de la Bibliothèque Nationale, Paris 1883, σ. XII).
[2] H. Omont, ἔνθ' ἀν., σ. 37.

19) f. 285^{r-v}: «*Τοῦ γεμιστοῦ κυροῦ γεωργίου προθεωρία τοῦ παρόν- τος λόγου*». Inc.: *Περιπαθὲς μὲν τὸ προοίμιον καὶ οἷον γένοιτ' ἂν ἀδελφῷ.* Des.: *τέχνης ἀναγινώσκοντι θεωρεῖν.* Ἐξεδόθη ὑπὸ Σπυρ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1926, σσ. 3-7.

20) f. 285^{v}: «*Περὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ λόγου τοῦ ἐφέσου κυροῦ ἰωά- σαφ*». Inc.: *Ὅσα μὲν ὡς ἐν προθεωρίᾳ* Des.: *τῷ ἀναγινώσκοντι ἐννοεῖν.* Ἐξεδόθη ὑπὸ Σπυρ. Λάμπρου, ἔνθ' ἀν., σ. 8.

21) f. 286^{r}: «*Τοῦ βασιλέως κυροῦ μανουήλ*». Inc.: *Ἥκω πενθή- σων.* Des.: *συνεισενεγκεῖν ὅλως εἶχον.* Ἐξεδόθη ὑπὸ Σπυρ. Λάμπρου, ἔνθ' ἀν., σ. 9.

22) f. 286^{r}: «*Κυροῦ δημητρίου τοῦ μαγίστρου*». Inc.: *Ἦλυθον ἀνδρῶν φέρτιστε πενθήσων.* Des.: *ἄριστε οἴομαι ἄξια τῖσαι.* Ἐξεδόθη ὑπὸ Σπυρ. Λάμπρου, ἔνθ' ἀν., σσ. 9-10.

23) f. 286^{r}: «*Κυροῦ ματθαίου τοῦ χρυσοκεφάλου*». Inc.: *Ἥκω σε παντ' ἄριστε πενθήσων.* Des.: *συνεισενεγκεῖν οἶμαι δύναιντ' ἂν ὅλως.* Ἐξε- δόθη ὑπὸ Σπυρ. Λάμπρου, ἔνθ' ἀν., σ. 10.

24) ff. 286^{v}-315^{v}: «*Τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου βασιλέως κυροῦ μανουὴλ τοῦ παλαιολόγου. λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν αὐτάδελφον αὐτοῦ δεσπό- την πορφυρογέννητον κυρὸν θεόδωρον τὸν παλαιολόγον. ῥηθεὶς ἐπιδημήσαντος ἐν πελοποννήσῳ τοῦ βασιλέως*». Inc.: *Ἀλλὰ τί καὶ φθέγξωμαι πρὸς ὑμᾶς.* Des.: *διειδὲς ἀπὸ τοῦ μέρους γένοιτο δῆλον.* Ἐξεδόθη ὑπὸ Σπυρ. Λάμ- πρου, ἔνθ' ἀν., σσ. 11-119. Καὶ περὶ τῶν κειμένων τούτων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ μετὰ βεβαιότητος ἐκ ποίου τῶν τεσσάρων ἄλλων χειρογρά- φων ὅπου παραδίδονται (Paris. Suppl. grec 309 (15ου αἰ.), Vatic. Gr. 1450 (15ου), Vindob. phil. Gr. 98 (15ου) καὶ Escor. Gr. R-I-4 (15ου)), ἀντεγράφησαν. Τὸ ζήτημα ἴσως διευκρινηθῇ ἐν τῇ νέᾳ ἐκδόσει τοῦ ἐπιτα- φίου λόγου τοῦ Μανουήλ, τὴν ὁποίαν παρασκευάζει ἡ ἐν Λονδίνῳ βυζαντι- νολόγος δ/νὶς Ἰουλία Χρυσοστομίδου.

Τὸ χειρόγραφον κοσμεῖται ὑπὸ κομψῶν ἀρχικῶν γραμμάτων καὶ ἐνίων ἁπλῶν κοσμημάτων, ἡ δὲ γραφή του εἶναι ἐξόχως καλαίσθητος καὶ ἐπιμεμελη- μένη. Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς γραφῆς, κοινότατον ἐν τοῖς χειρογρά- φοις τῆς ἐποχῆς, εἶναι ἡ ἄφθονος χρῆσις μονοκονδυλιᾶς διὰ συνδυασμοὺς γραμμάτων, ταχυγραφικῶν παραστάσεων τῶν καταλήξεων καὶ συντομογρα- φιῶν τῶν nomina sacra. Ὁ γραφεὺς σπανιώτατα περιπίπτει εἰς ὀρθογρα- φικὰ σφάλματα (σημειοῖ κατὰ κανόνα καὶ αὐτὸ τὸ ὑπογεγραμμένον ἰῶτα), ἀποκαθιστᾷ δὲ σχεδὸν πλήρως τὴν πολλαχοῦ ἡμαρτημένην ὀρθογραφίαν τοῦ Παρισινοῦ κώδικος, περὶ τῆς ὁποίας διελάβομεν ἐκτενῶς ἀνωτέρω. Ἡ γενικὴ ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ὁ γραφεὺς ἦτο ἀνὴρ εὐπαίδευτος, πιθανῶς εἷς ἐκ τῶν γνωστῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι μετήρχοντο τὸ ἐπάγγελμα

τοῦ κωδικογράφου. Δυστυχῶς, παρ' ὅλας τὰς προσπαθείας μας, δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ταυτίσωμεν τὸν ἐν λόγῳ γραφέα. Ὁ γραφικὸς χαρακτήρ του πρὸς οὐδὲν ὁμοιάζει τῶν ἐν Facsimilés τοῦ H. Omont ἀπεικονιζομένων δειγμάτων γραφῆς γνωστῶν κωδικογράφων τοῦ 16ου αἰῶνος. Ἀρκεταὶ ὁμοιό- τητες παρατηροῦνται πρὸς τὸν γραφικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐκ Ρεθύμνης Ἀν- τωνίου Ἐπισκοποπούλου, ὡς εἴχομεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσωμεν ἐξε- τάσαντες τοὺς ὑπ' αὐτοῦ γεγραμμένους, νῦν ἐν τῇ Βοδληϊανῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ὀξφόρδης, κώδικας καὶ δὴ τὸν Barocci 36. Ἀλλὰ βεβαίως τοῦτο μόνον δὲν ἀρκεῖ. Ὁ Ἐπισκοπόπουλος ἐμφανίζεται ὡς κωδικογράφος εἰς ἐποχὴν ὀλίγον μεταγενεστέραν τοῦ ὑποτιθεμένου χρόνου γραφῆς τοῦ Ἐσκοριαλείου χειρογράφου καὶ ἄλλως τε, ὡς ἔγραψεν εἰς ἡμᾶς ἀνὴρ εἰδημονέστατος ἐπὶ τῶν θεμάτων τούτων, ὁ αἰδ. κ. Paul Canart τῆς Biblioteca Vaticana, τοῦ ὁποίου τὴν γνώμην περὶ τῆς ταυτότητος τοῦ κωδικογράφου ἐζητήσαμεν, «ce genre d'impression est trompeur et le style de cette écriture est fréquent à l'époque, ce qui doit inciter à la prudence dans les rappro- chements». Ὁ γραφεὺς πιθανώτατα δέον νὰ ἀναζητηθῇ μεταξὺ τῶν κωδι- κογράφων τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποίησεν ὁ καρδινάλιος τοῦ Burgos διὰ τὴν ἀντιγραφὴν ἑλληνικῶν κειμένων ἐν Βενετίᾳ[1].

Ἡ ἐν τῷ Ἐσκοριαλείῳ κώδικι (=E) παραδιδομένη Ἱστορία τοῦ Λέοντος εἶναι ἁπλοῦν ἀπόγραφον ἐκ τοῦ Παρισινοῦ 1712 (=P). Τοῦτο καθιστοῦν βεβαιότατον ὅσα εἴπομεν ἀνωτέρω περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ κώδικος καὶ δὴ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἐν αὐτῷ κείμενα τοῦ Ψευδοσυμεῶνος, τοῦ Λέοντος καὶ τοῦ Ψελλοῦ παρεδόθησαν ἐκ μόνου τοῦ P. Ἐπιπροσθέτως, τὴν σχέσιν μεταξὺ τῶν δύο χειρογράφων καθιστᾷ ἀναφίλεκτον μέγα πλῆθος ἐσωτερικῶν ἐνδείξεων:

1) Ὁ E, ἐνῷ κατὰ κανόνα ἀποκαθιστᾷ τὴν πλημμελῆ ὀρθογραφίαν, ἐνίοτε διατηρεῖ ὡρισμένα χαρακτηριστικὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα τοῦ P (π.χ. 5,1: *ἄθλων* PE = *ἆθλον* Hase (= H), 13,20: *τὸν ἐζωγρημένον* PE = *τῶν ἐζωγρημένων* H, 17,6: *τὸ* PE = *τῷ* H, 21,1: *παιδίων* PE = *πεδίων* H, 152,17: *συνόμεναι* PE = *σινόμεναι* H, 160,4: *ἐφράτην* PE = *Εὐφράτην* H, 172,7: *τοιοῦτο τροπόν τι* PE = *τοιουτότροπόν τι* H, 172,20: *παραδρα- μὼν* PE = *παραδραμὸν* H, 173,7: *δρομαῖος* PE = *δρομαίως* H).

2) Ὁ ἀντιγραφεὺς τοῦ E ἀφήνει κενὸν ὅπου τὸ κείμενον τοῦ P εἶναι δυσξύμβλητον ἢ ἐφθαρμένον (π.χ. 8,1: *ἔνον* P = *ἔμενον* H: *ἔ ον* E, 11,5: *πάρεικοι* P = *παρείκοι* H: *πὰρ* E, 79,5: *ἐγναίοι* P = *εἶναί οἱ* H: om. E, 95,5: *ἠωθημένων* P = *ἠωρημένων* H: *θημένων* E, 171,21: *ἀλλ' ἄδην* P (H): *ἄλλα* E).

3) Ἡμαρτημέναι τινὲς γραφαὶ τοῦ E πηγάζουν εὐθέως ἐξ ἀντιστοίχων

[1] Κατάλογον τούτων ὅρα παρὰ Ch. Graux, ἔνθ' ἀν., σσ. 76-78.

χαρακτηριστικῶς ἐσφαλμένων γραφῶν τοῦ P, καὶ ἢ μεταγράφονται ἐξ αὐτοῦ ὡς ἔχουν ἢ μεταβάλλονται κατὰ τρόπον δεικνύοντα τὴν ἐξάρτησιν (π.χ. 7,12: *ῥωμαίοις* PE = *Ῥωμαῖοι* H, 14,9: *σύμπαν ἀπαταγῆσαι* P = *τύμπανα παταγῆσαι* H: *σύμπαντα παταγῆσαι* E, 14,19: *διαβεβαιούσθω* PE = *διεβεβαιοῦτο* H, 20,6: *αὐταρπιτῶν* PE = *ἀταρπιτῶν* H, 24,19: *ἡταιρικὸς* (*ἡτερηκὸς* E) P = *ἑταιρικῶς: ἑταιρικὸν* H, 25,22: *ψαμμώδης* PE = *ψαμμῶδες* H, 28,3: *καρτερῶς κρημνεῖσθαι* PE = *καρτερὸς κρημνοῖς τε* H, 28,16: *χρυσοῦν* PE = *χρυσοῦ* H, 29,4: *θαυμαστωθέντος* PE = *θαυμαστωθέντι* H, 29,15: *δι᾽ οὓς μὲν* (*δηοὺς μὲν* E) P = *δηούμενος* H, 40,25: *γενῦν* PE = *γέννν* H, 53,10: *ὑπόκερον* (*ὑπόκαιρον* E) P = *ὑπόκενον* H, 79,3: *καταστελλίου* PE = *καστελλίου* H, 80,2: *ἀφιάλτης* P = *Ἐφιάλτης* H: *ἀλφιάλτης* E, 88,12: *οἰστρηλαθεὶς* PE = *οἰστρηλατηθεὶς* H, 109,19: *λοχῶν* PE = *λόχων* H, 110,1: *στεναγότητι* PE = *στεγανότητι* H, 117,23: *ἐξικανὴν* (*ἐξικανεῖν* E) P = *εἶναι ἱκανὴν* H, 126,1: *ξυνεχθέντα* PE = *ξυνενεχθέντα: ξυναχθέντα* H, 132,1: *ξυροῖς* PE = *ξυροῦ* H, 137,3: *ἐξολισθέντας* PE = *ἐξολισθαίνοντας* H, 137,4: *ἐξιππισάμενος* PE = *ἐξιππασάμενος* H, 139,18: *αὔξησιν* PE = *ἄφιξιν* H, 146,18: *ἐνεχύρω* (*ἐνεχυρω* E) P = *ἐν ἐχυρῷ* H, 148,13 *ἀληλεγμένα* PE = *ἀληλιμμένα* H, 150,18: *ἀγὼγ* PE = *Γὼγ* H, 151,19: *πορφύρων* PE = *πυρφόρων* H, 157,4: *ὑμφαίνων* P = *ἐμφαίνων* H: *ὑφαίνων* E, 161,12: *πληρώραν* PE = *πληθώραν* H, 162,4: *νίσιβον* PE = *Νίσιβιν* H, 167,8: *ἀθρήσαντες* PE = *ἀθρήσαντας* H).

4) Ὁ γραφεὺς τοῦ E ἔλαβεν ὑπ᾽ ὄψιν καὶ ἐνεσωμάτωσεν ἐντὸς τοῦ κειμένου πάσας τὰς ὑπὸ μεταγενεστέρων χειρῶν σημειωθείσας ἐπὶ τοῦ P διορθώσεις ἢ συμπληρώσεις[1]. Ἐκ τῶν συμπληρώσεων τούτων ἡ ἐν 91,9: *ταφῇ* ἔχει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα σημειωθῆ ἐπὶ τοῦ P διὰ χειρὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ γραφέως τοῦ E.

5) Ὁ γραφεὺς τοῦ E διετήρησεν ἐπιμελῶς πάντας τοὺς τίτλους τῶν καθ᾽ ἕκαστα κεφαλαίων ὡς εὑρίσκονται γεγραμμένοι ἐν τῇ ὤᾳ ἢ ἐντὸς τοῦ κειμένου τοῦ P. Οὗτος ἐνίοτε διὰ λόγους μείζονος σαφηνείας ἐπιφέρει ἐπὶ τοῦ κειμένου τῶν τίτλων ἀλλαγὰς καὶ διορθώσεις (π.χ. 85,4 sq.: *περὶ τῆς ἐπιβουλῆς τοῦ βασιλέως* P: *Ση(μείωσαι). ἐντεῦθεν τὰ τῆς ἐπιβουλῆς τῆς δεσποίνης θεοφανοῦς κατὰ τοῦ συζύγου αὐτῆς νικηφόρου τοῦ βασιλέως* E)[2], προσθέτει δὲ ἐξ ἰδίων ἐν τῇ ὤᾳ πλῆθος νέων τίτλων καὶ ἄλλα πολλὰ σημειοῖ. Κυρίως ἐπισημαίνει τὰ θεολογικοῦ, ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἠθικοδιδακτικοῦ

[1] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 84.

[2] Ἐκ τῶν τίτλων τοῦ P τελείως μεταβάλλει μόνον τὸν ἐν 64,22 sq.: *Περὶ τῆς τοῦ βασιλέως προελεύσεως ἐπὶ τὴν πηγὴν καὶ τοῦ πρὸς αὐτὸν στασιασμοῦ*, ὁ ὁποῖος ἐν E τρέπεται εἰς: *Περὶ τῶν εἰθισμένων ἐν κων(σταντινου)πόλ(ει) ἐν τῇ ἑορτῇ τῆς τοῦ σ(ωτῆ)ρ(ο)ς ἀναλήψεως.*

περιεχομένου χωρία τοῦ κειμένου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον πιθανῶς δεικνύει ὅτι ἦτο κληρικός. Ἰδοὺ ὁ κατάλογος τῶν ἐπιπροσθέτων σημειώσεων ἐν τῇ ὤᾳ τοῦ E: 5,4 sq.: *Περὶ τοῦ συντάξαντος τὰς ἱστορίας ταύτας*, 5,12-14: *Ση(μείωσαι) ὅτι ῥητορικῇ μὲν προσήκει δεινότητα. ποιητικῇ δὲ μυθοποιίαν. τῇ δὲ ἱστορίᾳ ἀλήθειαν*, 5,23 sq.: *Βασιλ(εία) ῥωμανοῦ υἱοῦ (Κ)ωνσταντίνου*, 7,9 sq.: *Περὶ τῶν κατὰ τὴν κρήτην συμβάντων*, 9,9-12: *Γνωμικόν*, 12,5 sq.: *Δημηγορία φωκᾶ νικηφόρου*, 18,4 sq.: *Ἐκδρομὴ τοῦ χανδᾶ κατὰ ῥωμαίων*, 18,23: *Ὅτι οἱ σκύθαι καὶ οὗνοι καλοῦνται*, 20,13 sq.: *δημηγορία λέοντος τοῦ φωκᾶ πρὸς τὸν στρατὸν*, 21,9-11: *Γνωμικόν*, 28,11 sq.: *Περὶ τῆς ἐπανελεύσεως νικηφόρου τοῦ φωκᾶ ἐν κωνσταντινουπόλει*, 28,13 sq.: *Περὶ τοῦ θριάμβου νικηφόρου*, 30,16: *τὸν ῥωμανὸν φησὶν*, 31,6-7: *Ἐβασίλευσεν ῥωμανὸς ἔτη γ′ μῆνας ε′*, 31,7 sq.: *Βασιλ(εία) βασιλείου καὶ κωνσταντίνου υἱῶν ῥωμανοῦ*, 33,15 sq.: *Λόγοι τοῦ π(ατ)ριάρχου πολυεύκτου πρὸς τὴν σύγκλητον*, 37,1 sq.: *Συμβουλὴ ἰωσὴφ τοῦ παρακοιμωμένου μετὰ μαριανοῦ κατὰ νικηφόρου τοῦ φωκᾶ*, 37,23 sq.: *Περὶ τοῦ γραμματείου ὃ ἀπέστειλεν ἰωσὴφ πρὸς ἰω(άννην) τὸν τζιμισκὴν κατὰ νικηφόρου τοῦ φωκᾶ*, 38,21-22 sq.: *Ὅτι ἀνεψιὸς ἦν ὁ τζιμισχὴς ἰωάννης νικηφόρου τοῦ φωκᾶ*, 40,22 sq.: *Ἀνάρρησις τοῦ φωκᾶ εἰς βασιλέα ῥωμαίων*, 45,2 sq.: *Περὶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ φωκᾶ πρὸς τὸν π(ατ)ριάρχην καὶ τὴν σύγκλητον*, 46,2 sq.: *Περὶ τοῦ βάρδα τοῦ πατρὸς νικηφόρου καὶ λέοντος*, 46,13 sq.: *Περὶ τοῦ γυναίου τοῦ ἀνελόντος τὸν μαριανὸν*, 48,5: *Ὅτι τῷ ,ςυο′ ἔτει ἐβασίλευσε νικηφόρος ὁ φωκᾶς*, 48,8 sq.: *Περὶ τῆς στεφηφορίας τοῦ φωκᾶ*, 48,10 sq.: *Περὶ τῆς ἰδέας τοῦ βασιλέως νικηφόρου*, 49,11 sq.: *Ὅτι νικηφόρος ὁ βασιλεὺς σωφρόνως διῆγε πρὸ τοῦ βασιλεῦσαι καὶ ὅτι διαφερόντως ἐτίμα τοὺς μοναχούς*, 55,5-6: *(Π)αροιμία*, 56,9: *Περὶ βαβυλῶνος*, 56,10: *Περὶ τῆς πρεσβυτέρας ῥώμης*, 56,11: *Περὶ τῶν τειχῶν τῆς ἰουδαίας*, 57,2-3: *Ὅτι ὑπὲρ μυριάδας μ′ στρατὸν ὑπήγετο νικηφόρος ὁ βασιλεύς*, 59,2 sq.: *Περὶ τῆς παρατάξεως τοῦ στρατοῦ τῶν ῥωμαίων*, 59,8 sq.: *Περὶ ἰω(άννου) τοῦ τζιμισχῆ*, 60,16 sq.: *Ἅλωσις ταρσοῦ*, 63,9: *Ὅτι οἱ ταυροσκύθαι ῥὼς ὀνομάζονται*, 64,15 sq.: *Περὶ τοῦ χρησμοῦ τῆς ἀναιρέσεως τοῦ βασιλέως νικηφόρου*, 64,22 sq.: *Περὶ τῶν εἰθισμένων ἐν κων(σταντινου)πόλ(ει) ἐν τῇ ἑορτῇ τῆς τοῦ σ(ωτῆ)ρ(ο)ς ἀναλήψεως*, 68,9 sq.: *Ση(μείωσαι) πῶς γίνονται οἱ σεισμοί*, 69,3 sq.: *Περὶ τοῦ καταρραγέντος βιαίου ὄμβρου*, 70,16 sq.: *Περὶ τοῦ ἁγ(ίου) μανδηλίου*, 71,9 sq.: *Περὶ τῆς ἀνακομιδῆς τῆς ἀχειροποιήτου εἰκόνος τοῦ κυ(ρίου) ἐν κων(σταντινου)πόλ(ει)*, 72,1 sq.: *Περὶ τῆς ἐκλείψεως τοῦ ἡλίου*, 73,12 sq.: *Ση(μείωσαι) περὶ κάλλους καὶ μεγέθους τῆς πόλεως ἀντιοχείας*, 74,2-6: *Παροιμία*, 76,1 sq.: *Περὶ τοῦ ξίφους τοῦ μωάμεδ*, 76,21 sq.: *Ἀποστασία τοῦ καλοκύρου*, 81,14 sq.: *Ἅλωσις ἀντιοχείας*, 83,10 sq.: *Ση(μείωσαι) ὅπως διέκειτο ὁ βασιλεὺς νικηφόρος ἐν τοῖς δεσποτικαῖς ἑορταῖς. ἡνίκα τῶν φρικτῶν μυστηρίων μετελάμβανε*, 83,16 sq.: *τελευτὴ βάρδα τοῦ πατρὸς τοῦ βασιλέως*,

85,23 sq.: *Περὶ τοῦ δοθέντος λιβέλλου τῷ βασιλεῖ*, 87,8-9: *Ση(μείωσαι) περὶ τοῦ τόπου τοῦ καλουμένου βουκολέοντος*, 87,22 sq.: *Ἀναίρεσις νικηφόρου τοῦ βασιλέως*, 88,23 - 89,2: *Ὦ τῆς ἀπαν(θρώπ)ου ὠμότητος*, 89,13-15: *Ὅτι νζ' ἔτη ἔζησεν νικηφόρος ὁ βασιλ(εὺς). ἐβασίλευσεν δὲ ἔτη ς' καὶ μῆνας δ'*, 89,21 sq.: *Ση(μείωσαι)*, 92,3-4 sq.: *Τί δηλοῖ τὸ τζιμισκὴς ὄνομα*, 93,4-7: *Ση(μείωσαι) πότε ἐβασίλευσεν ὁ τζιμισκὴς ἰω(άννη)ς*, 94,21 sq.: *Περὶ τῶν γενομένων ἀκαταστασιῶν ἐν ταῖς τῶν βασιλέων ἐναλλαγαῖς*, 95,5 sq.: *Περὶ λέοντος τοῦ κουροπαλάτου ἀδελφοῦ νικηφόρου τοῦ βασιλέως*, 98,10 sq.: *Περὶ τῆς στεφηφορίας τοῦ βασιλέως*, 98,20 sq.: *(Π)ερὶ τοῦ ἐκτόπου τόμου τοῦ νικηφόρου ὃν κατὰ τῶν ἐθῶν τῆς ἐκκλησίας ἐξέθετο*, 99,9 sq.: *Στεφηφορία ἰω(άνν)ου*, 101,3 sq.: *Ση(μείωσαι)*, 103,18 sq.: *Περὶ μυσῶν*, 103,22-23: *Πόθεν ἐκλήθησαν βούλγαροι*, 104,1 sq.: *Ἄλλως περὶ μυσῶν*, 109,15 sq.: *Μάχη ῥωμαίων καὶ ταυροσκυθῶν*, 110,24 sq.: *Νίκη ῥωμαίων κατὰ σκυθῶν*, 113,6-9: *Γνωμικόν*, 115,1 sq.: *Ἐπιστολ(ὴ) τοῦ βασιλέως πρὸς βάρδαν τὸν δοῦκαν τὸν φωκᾶν*, 121,4 sq.: *Περὶ τῆς γενομένης φωνῆς πρὸς φωκᾶν ἐπίτρις ἐν τῷ αὐτὸν εὔχεσθαι*, 121,13 sq.: *Περὶ τῆς ἀπὸ ἐρυθρῶν εἰς μέλαν φαντασίας τῶν πεδίλων τοῦ φωκᾶ*, 122,5 sq.: *Ὅτι βαρδάητα ἐκαλεῖτο ὁ τόπος καὶ πρότερον ἐν ᾧ ὁ συνασπισμὸς διελύθ(η) βάρδα τοῦ φωκᾶ*, 122,11 sq.: *Ὅτι καὶ ὁ τόπος ἔνθα συλληφθέντες οἱ ἑταῖροι φωκᾶ τοῦ βάρδα ἐτυφλώθησαν. τυφλοβιβάρια ἐκαλεῖτο*, 122,17 sq.: *Ὅρα καὶ ἕτερον τόπον ὁμοίως προκατονομασθῆναι τοῖς ἄνωθεν*, 122,23 sq.: *Περὶ τῆς ἐκτυφλώσεως λέοντος τοῦ φωκᾶ, θείου τοῦ βασιλέως νικηφόρου τοῦ φωκᾶ*, 126,16 sq.: *Περὶ τοῦ κουρκούα*, 129,21 sq.: *Περὶ τοῦ ἴστρου ποταμοῦ Ση(μείωσαι)*, 133,22 sq.: *Περὶ τῶν λεγομένων ἀθανάτων παρὰ τοῦ βασιλέως*, 135,18 sq.: *Περὶ θεοδοσίου τοῦ μεσονύκτ(ου)*, 136,18 sq.: *Ἅλωσις τῆς πόλεως πραισθλάβας*, 138,19 sq.: *Ὅτι τὸ δορύστολον ὁ μέγας κωνσταντῖνος ἐδείματο, ὅτε τὸν τύπον τοῦ σταυροῦ ἐν οὐρανῷ δι' ἄστρων ἐθεάσατο*, 138,24 sq.: *Ἅλωσις πλισκούβας καὶ διν(ε)ίας καὶ συχνῶν πόλεων σκυθικῶν*, 143,16-19: *Ὅτι πρώτως οἱ σκῦθαι ἐπὶ τοῦ πολέμου τοῦ βασιλέως ἰω(άννου) τοῦ τζιμισκῆ ἔφιπποι παρετάξαντο πεζοὶ τὸ πρότερον πολεμοῦντες*, 143,24 sq.: *δευτέρα νίκη ῥωμαίων κατὰ σκυθῶν*, 144,22 sq.: *Τρίτ(η) νίκη ῥωμαίων κατὰ σκυθῶν*, 150,4 sq.: *Ὅτι ἀρριανός φησι σκύθην τὸν ἀχιλλέα πεφηνέναι*, 150,22-23: *Ὅτι κομέντον τὴν βουλὴν οἱ σκύθαι φησίν*, 151,22 sq.: *Περὶ σκυθῶν*, 153,22 sq.: *Περὶ τῆς γενομένης ὑπὸ τοῦ θ(εο)ῦ ἀντιλήψεως τῷ ῥωμαϊκῷ στρατεύματι, τῆς πρεσβείας τῆς θεομήτορος καὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ μ(εγαλο)μ(άρ)τ(υ)ρ(ος) θεοδώρου*, 154,9 sq.: *Περὶ τῆς ὄψεως τῆς ἐν βυζαντ(ίῳ) παρθένου*, 155,8-10: *Ὅτι πέντε ἥμισυ χιλιάδες ἀνδρῶν σκυθῶν ἀνῃρέθησαν ἐν μιᾷ προσβολῇ*, 155,19 sq.: *Πρεσβεία τῶν ῥῶς πρὸς βασιλ(έα) ῥωμαίων*, 156,13-14: *Ὅτι λη' χιλιάδας στρατὸν σκυθικὸν ἐν δρήστρα οἱ ῥωμαῖοι κατέκοψαν*, 156,15 sq.: *Ὅπως εἰς ὁμιλίαν συνῆλθον ὁ βασ(ι)λ(εὺς) καὶ ὁ

11 - 10 - 1965

σφενδοσθλάβος*, 156,20 sq.: *Περὶ τῆς ἰδέας τοῦ σφενδοσθλάβου*, 158,1-2: *Ὅτι τὸ δορύστολον θεοδωρούπολις εἰς ὄνομα τοῦ ἁγ(ίου) μ(εγαλο)μ(άρ)τ(υ)ρ(ος) θεοδώρου ὁ βασιλ(εὺς) ἐπωνόμασεν*, 158,6 sq.: *Περὶ τῆς ὑπαντῆς τῶν ἀστυκῶν βυζαντ(ίου) ἐν τῇ ἐπιστροφῇ τοῦ βασιλέως*, 158,23 sq.: *Περὶ τοῦ βασιλέως μυσῶν*, 160,4 sq.: *Περὶ τοῦ εὐφράτου ποταμοῦ*, 161,5 sq.: *Ὅτι ὁ παρακούσας γονέων οὐκ ἐσώθη ποτέ*, 161,21 sq.: *Περὶ τοῦ μιεφαρκεὶμ*, 162,16 sq.: *Περὶ τῆς πολιτείας (ἐκ)βατάνων*, 163,9 sq.: *Περὶ τῆς διαφθόνου διαβολῆς τοῦ π(ατ)ριάρχ(ου) βασιλείου ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων πρὸ τοῦ βασιλέως*, 164,2-5: *Ση(μείωσαι) Ὅτι μέγιστον ἐλάττωμα τὸ ἐρευνᾶν τὰ ἀλλότρια*, 164,6 sq.: *Ἐξορία βασιλείου π(ατ)ριάρχου καὶ χειροτονία ἀντωνίου*, 165,3 sq.: *Περὶ τῶν διδύμων ἀνδρῶν*, 166,1 sq.: *Περὶ τῶν σανδαλίων τοῦ δεσπότου χ(ριστο)ῦ καὶ τῶν ἁγίων τριχῶν τοῦ προδρόμου*, 166,20 sq.: *Περὶ τῆς ἐν βυριτῷ ἁγίας εἰκόνος τῆς θείας στ(αυ)ρώσεως*, 168,10 sq.: *Περὶ τοῦ φανέντος κομήτου ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ βασιλέως ἰω(άννου) τοῦ τζιμισκῆ*, 169,14 sq.: *Περὶ τῆς ἀποστασίας τοῦ σκληροῦ*, 172,3 sq.: *Περὶ τοῦ φανέντος λαμπροῦ ἀστέρος*, 172,9 sq.: *Περὶ τοῦ κατενεχθέντος ἀστέρος ἐπὶ τῆς τρωικῆς στρατιᾶς*, 172,12 sq.: *Ση(μείωσαι)*, 172,24 sq.: *Περὶ τοῦ συγγραφέως τῶν λεγομένων*, 173,13 sq.: *Ἀνταρσία βάρδα τοῦ φωκᾶ*, 173,18 sq.: *Περὶ τοῦ μελισσηνοῦ*, 173,24 sq.: *Περὶ τοῦ καλοκύρου τοῦ δελφινᾶ*, 174,2 sq.: *Ὡς ὁ αὐτοκράτωρ βασίλειος ἐξώγρευσεν τὸν φωκᾶν νικηφόρον καὶ τὸν δελφινᾶν. ὃν ἀνεσκολόπισεν*, 174,24 sq.: *Ἀναίρεσις βάρδα τοῦ φωκᾶ*, 175,7 sq.: *Περὶ τῶν ὀφθέντων ἐν τῷ βορείῳ μέρει πυρίνων στύλων*, 175,11 sq.: *Σημεῖον ἕτερον δι' ἀστέρος*, 175,21 sq.: *Περὶ τοῦ ἐν τῇ μνήμῃ τοῦ μ(εγαλο)μ(άρ)τ(υ)ρ(ος) δημητρίου γενομένου μεγάλου σεισμοῦ*, 176,19 sq.: *Περὶ βασιλείου τοῦ παρακοιμωμένου*, 178,4 sq.: *Περὶ τῆς ἐξομολογήσεως τοῦ βασιλέως*, 178,14 sq.: *Ση(μείωσαι) τὸ ἔτος καθ' ὃ ἐτελεύτησεν ὁ βασιλεὺς ἰω(άννης) ὁ τζιμισκής*, 178,20 sq.: *Πόσα ἔτη ἔζησεν καὶ πόσα ἐβασίλευσεν ὁ τζιμισκὴς ἰω(άννης)*.

Ὁ Ε δὲν ἔχει βεβαίως αὐτοτελῆ σημασίαν διὰ τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου τοῦ Λέοντος, ἀφοῦ, ὡς ἐδείχθη, ἀποτελεῖ μεταγενέστερον ἀπόγραφον ἀπορρεῦσαν εὐθέως ἐκ τοῦ Ρ. Τοῦτο ὅμως οὐδόλως σημαίνει ὅτι στερεῖται οἱασδήποτε ἀξίας. Ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, ὁ Ε ἐγράφη ὑπὸ ἀνδρὸς εὐπαιδεύτου, ὁ ὁποῖος ἐν τῷ ἀπογράφῳ του ἀποκατέστησε σχεδὸν πλήρως τὴν πολλαχοῦ ἡμαρτημένην ὀρθογραφίαν καὶ στίξιν τοῦ Ρ. Ἀλλὰ δὲν ἠρκέσθη ὁ λόγιος ἐκεῖνος εἰς μόνην τὴν ὀρθογραφικὴν ἀποκατάστασιν. Ἐπὶ πλέον ταύτης προέβη εἰς πλείστας ὅσας ἰδίας διορθώσεις λέξεων κακῶς παραδεδομένων ἢ νοσούντων χωρίων, τὰς ὁποίας καὶ εἰσήγαγεν ἐντὸς τοῦ κειμένου του. Ἀκριβῶς δὲ εἰς τοῦτο ἔγκειται ἡ ἀξία τοῦ Ε: ὅτι παραδίδει τὸ κείμενον τοῦ Ρ ὀρθογραφικῶς καὶ κριτικῶς ἀποκατεστημέ-

ν ο ν ὑ π ὸ Ἕ λ λ η ν ο ς λ ο γ ί ο υ τ ο ῦ 16ου α ἰ ῶ ν ο ς. Ἀναφέρομεν ἐνταῦθα χαρακτηριστικὸν δεῖγμα ἐπιτυχοῦς διορθώσεως τοῦ γραφέως τοῦ Ε: Τὸ κείμενον τοῦ P, ἀποκατεστημένον ὀρθογραφικῶς, ἔχει ἐν 95,16-19 ὡς ἑξῆς: «(Λέων ὁ κουροπαλάτης) *τῷ μεγέθει τοῦ πάθους τὰς φρένας ἐκθροηθείς, τοῦτο μὲν οὐδ' ἐπὶ νοῦν ἔλαβεν, ὡς εἶχε δὲ δρόμων τὸν περίπυστον τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας καταλαμβάνει σηκόν, τῇ τύχῃ καὶ τῇ φορᾷ τῶν πραγμάτων τ α ύ τ η ς ἐ σ τ ὶ καταλιπών*». Ὁ Hase ἄνευ πολλῆς βασάνου διώρθωσε τὸ προδήλως ἐφθαρμένον «*ταύτης ἐστὶ*» εἰς «*ταῦτα*», χωρὶς μάλιστα νὰ σημειώσῃ τὴν διόρθωσιν ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι. Ἡ σιωπηρὰ διόρθωσις τοῦ Hase οὕτως ἢ ἄλλως δὲν δύναται νὰ εἶναι ὀρθή, ἀφοῦ τὸ «*ταῦτα*» εἰς οὐδὲν προηγούμενον ἀναφέρεται. Τί πράγματι κρύπτεται ὑπὸ τὸ «*ταύτης ἐστὶ*» ἐμάντευσεν ἄριστα ὁ γραφεὺς τοῦ Ε διορθώσας «*τὰ τῆς ἑστίας*». Τὸ παράδειγμα τοῦτο ἐμφαίνει πόσον χρήσιμος δύναται ἐνίοτε νὰ ἀποβῇ ὁ Ε εἰς τὴν κριτικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τοῦ Λέοντος. Ἐννοεῖται ὅτι τοσοῦτον ἐπιτυχεῖς διορθώσεις δὲν εἶναι ἰδιαιτέρως συχναί, οὐδὲ πρέπει νὰ νομισθῇ ὅτι τὸ κείμενον τοῦ Ε εἶναι ἀπηλλαγμένον σφαλμάτων. Τοιαῦτα σφάλματα εἶναι π.χ.:

1) Παραλείψεις λέξεων ἢ ὁλοκλήρων φράσεων, ὀφειλόμεναι ἐνίοτε εἰς παραδιόρθωσιν, συνηθέστερον ὅμως εἰς ἀβλεψίαν: 5,12: *μᾶλλον*, 5,16: *καὶ* primum, 5,17: *καὶ*, 9,15: *καὶ χυμῶν*, 9,20: *καὶ* alterum, 10,23: *ἀλκιμωτάτων*, 18,7: *τῶν Ἀράβων καὶ*, 18,20: *τοῦ*, 27,9: *τὰ λοιπὰ*, 29,17: *καὶ*, 30,1: *ἀεὶ*, 30,20: *τῶν*, 31,1: *τὰ*, 31,25: *ἐδεδοίκει τὸν τοσοῦτον ἀγῶνα τέως ἐπαποδύσασθαι*, 33,1: *τὸ*, 36,5: *καὶ*, 36,6: *τὰ*, 38,4: *σκέψιν*, 38,23: *καὶ*, 41,14: *πέφυκεν*, 43,18: *τε* post *πρόνοια* (etiam H), 44,8: *τὸν*, 47,20: *τοῦ*, 48,4: *καὶ τῶν ἐν τέλει*, 51,5: *καὶ*, 52,15: *καὶ δεινὸς*, 53,24: *αὖθις*, 57,16: *πολέμου*, 66,14: *τῶν*, 66,21: *τῷ*, 71,12: *τῷ* alterum, 72,1: *τὴν*, 76,8-9: *καὶ ὡς αὐτὸν παραπέμψῃ, πόλεμον ἀκήρυκτον ἤτω προσδοκῶν*, 77,1: *τὸ*, 77,4-5: *ὁ πρὸς τοὺς Ταυροσκύθας σταλεὶς βασιλικῷ νεύματι*, 85,1: *ὡς*, 85,12: *τῶν ἀνακτόρων*, 86,10: *τὸ* alterum, 89,3: *τῶν*, 91,2: *τε*, 96,20-21: *ἡ δὲ κάτωθεν μεμετρημένη, ὡς τὸ εἰκός, καὶ μή τι ἐνδεῶς ἔχουσα*, 98,10: *τοῦ Θεοῦ*, 98,11: *κατὰ τὸ εἰθισμένον*, 100,5: *πως*, 100,9: *ἦν*, 105,22: *τι*, 109,5: *καὶ*, 117,11: *εἶναι*, 120,9: *τῶν λόγων*, 121,21: *τὸ τεράστιον*, 122,21: *τὸ*, 125,16: *καὶ μάγιστρος*, 130,4: *γῆν*, 131,4: *πολέμων*, 135,5: *παρὰ Σκύθαις*, 137,9: *τῶν*, 142,1: *τὸν*, 146,3: *καὶ* alterum, 147,15: *μετὰ τοῦ υἱοῦ ὑπεκδὺς Νικηφόρου*, 149,8: *τὸ*, 159,6: *καὶ* primum, 163,6: *τῆς*, 164,17: *τῇ*, 166,6: *αὐτὸς*, 166,14-15: *ὄρος δὲ ὁ Λίβανος κατ' ἐκεῖνον τὸν χῶρον*, 170,2: *τοῦ*, 170,23: *καὶ*, 171,20: *τῶν ἀναγκαίων*, 172,2: *τῆς νυκτὸς*, 175,9: *καὶ* alterum, 178,7: *τὰ* alterum.

2) Προσθῆκαι λέξεων, ὀφειλόμεναι εἰς τοὺς αὐτοὺς λόγους: 20,1: *καὶ* post *ἐπαγόμενος*, 36,4: *καὶ* p. *ἐπερρώννυε*, 68,18: *καὶ* p. *οἰμώζοντες*, 74,9: *ταῖς* p. *ὥστε*, 100,17: *δὲ* p. *ἔγκλημα*, 120,24: *δὲ* p. *λέγεται*, 125,20: *οὖν* p. *ἔγνω*, 127,10: *μὲν* p. *ἤθους*, 142,1: *τῆς* p. *δὲ*, 144,10: *ποταμὸς* p. *ὁ*, 150,7: *καὶ* p. *ἀπηνὲς*, 150,23: *αὐτῶν* p. *δὲ*, 157,2: *ταῖς* p. *καθειμέναις*, 167,1: *τῶν* p. *τὰ*.

3) Ἀλλαγαὶ τῆς σειρᾶς τῶν λέξεων τοῦ P: 10,12-13: *μεμψάμενος τοὺς πεσόντας* Ε: *τοὺς πεσόντας μεμψάμενος* P(H), 31,12: *δὲ σώματος καὶ* Ε: *δὲ καὶ σώματος* P(H), 55,2: *μοψουεστία ἤλω* Ε: *Μόψου ἤλω ἑστία* P(H), 69,2: *καὶ πᾶσα* Ε: *πᾶσα καὶ* P(H), 76,4: *πταίσματι τῶν ῥωμαίων* Ε: *τῶν Ῥωμαίων πταίσματι* P(H), 78,9: *τοῦτο φρούριον* Ε: *φρούριον τοῦτο* P(H), 98,16: *θρόνον τότε* Ε: *τότε θρόνον* P(H), 106,5: *πατρὸς ἴγγορος πταῖσμα* Ε: *πταῖσμα πατρὸς Ἴγγορος* P(H), 114,18: *τὴν ποινὴν αὐτῷ* Ε: *αὐτῷ τὴν ποινὴν* P(H), 115,2-3: *οὐ τοσοῦτον τῆς σῆς γνώμης ἔργον* Ε: *οὐ τῆς σῆς γνώμης ἔργον τοσοῦτον* P(H), 151,23: *ἡττωμένους τοῖς δυσμενέσι* Ε: *τοῖς δυσμενέσι ἡττωμένους* P(H).

4) Ἐπαναλήψεις λέξεων: 45,3: *αὐτὸν*, 73,1: *τῇ*, 81,12: *χεῖρας ἱκέτιδας*, 99,18: *τὰ ἐν*, 118,13: *καὶ*, 121,12: *τοῖς*, 130,9: *φασὶ*, 161,21: *καὶ*, 166,21: *ἐν τῷ*.

5) Σφάλματα ἐκ διαφόρων αἰτίων (παραδιορθώσεις, κακὴ ἀνάγνωσις, lapsus calami), π.χ.: 3,1: *τούτου* Ε(H): *τοῦτον* P, 3,2: *ἧττον* Ε: *ἧσσον* P(H), 4,14: *χωρῶν* Ε: *χώρων* P(H), 5,20: *ὠτίων* Ε: *ὤτων* P(H), 6,10: *ὄφελον* Ε: *ὤφελεν* P(H), 7,1: *λαθραίας* Ε: *λαθραίους* P(H), 9,2: *προυβάλετο* Ε: *προὐβάλλετο* P(H), 9,6: *τις* Ε: *ὅς* P = *ὡς* H, 10,3: *δόρασι* Ε: *δορατίοις* P(H), 13,8: *τὸν* Ε: *τὸ* P(H), 15,7: *ἐκσφενδονουμένας* Ε: *ἐκσφενδονωμένας* P(H), 16,1: *ῥίπτοντες* Ε: *ῥιπτοῦντες* P(H), 16,23: *παρεχείμαζεν* Ε: *διεχείμαζεν* P(H), 18,1: *ἀσυγκρίτως* Ε: *ἀδηρίτως* P(H), 18,7: *συναθροίσας* Ε: *συναλίσας* P(H), 18,21: *ἐπιφερόμενος* Ε: *ἀποφερόμενος* P(H), 19,2: *τῷ πλήθει* Ε: *τὸ πλῆθος* P(H), 19,3: *ὕλην* Ε: *ἴλην* P(H), 19,5: *ἐπεισπεσεῖν* Ε: *ἐπιπεσεῖν* P(H), 19,11: *μιᾷ* Ε: *μικρᾷ* P(H), 19,17: *ναοὺς* Ε: *νεὼς* P(H), 19,23: *καθωπλισμένους* Ε: *καθωπλισμένας* P(H), 20,1: *αὐτὸν* Ε: *αὐτὸς* P(H), 21,9: *τόλμη* Ε: *τόλμα* P(H), 21,23: *σημαίνω* Ε: *σημήνω* P(H), 22,2: *πρόθυμος* Ε: *προθύμως* P(H), 22,11: *ἵππους* Ε: *ἵππου* P(H), 22,23: *ἀκμῆται* Ε: *ἀκμῆτες* P(H), 24,17: *σύμπαντα* Ε: *τύμπανα* P(H), 25,5: *τοξευτῶν* Ε: *τοξοτῶν* P(H), 27,16: *ἐπικυλίνδρειν* Ε: *ἐπικυλίνδειν* P(H), 27,22: *ἀπήγαγε* Ε: *ἀπῆγε* P(H), 30,7: *τὴν αὐτοκράτορος* Ε: *τὸν αὐτοκράτορα* P(H), 30,12: *κατασχὼν* Ε: *κατὰ χώραν* P(H), 36,3: *ἐφ' ἑαυτὸν* Ε: *ἀφαιαυτὸν* (*ἀμφ' ἑαυτὸν* H) P, 36,20: *ἠνέσχετο* Ε: *ἠνείχετο* P(H), 37,5: *πεισθῇς* Ε: *πεισθεὶς* P(H), 40,11: *ὑπεξεδέχετο* Ε: *ὑπεδέχετο* P(H), 40,13: *διαφθανούσης* Ε: *διαφανούσης* P(H), 40,21: *ἐπευφήμιζον* Ε: *ἐφήμιζον* P(H) (potius *εὐφήμιζον*), 42,4: *τοσαύτην* Ε: *τοιαύτην* P(H), 42,21: *διαμιλλώμενος* Ε: *διαμιλλώμενα* P(H), 43,7: *καὶ χρησάμενοι* Ε: *καὶ χρημέ-*

νοι (κεχρημένοι H) P, 44,23: τῷ E(H): τῶν P (potius τῷ τῶν), 45,3: διηπείγγελλεν E: διηπάγγελεν P = διαπήγγελλεν H, 49,19: ἐπειλημμένος E: ἐπειλημμέναν P: ἐπειλημμένον H (potius ἐπειλημμένα), 50,14: ἐχώρησε E: ἐχώρει P(H), 50,21: οὐκ ἴδιον E: οἰκίδιον P(H), 52,4: ἐπάλξεις E: ἐπεξελάσεις P(H), 52,18: ἐνεκελεύετο E: ἐνεκελεύσατο P(H), 52,19: ἐναρξάμενος E: ἐναρξαμένους P(H), 52,22: παρέρριπτον E: παρέπεμπον P(H), 52,23: συνδεδεμένου E: συνδεδομένου P(H) (potius συνδεδομημένου), 53,8: καθωπλισάμενος E: καθωπλισμένος P(H), 56,16: εἰς E: εἰ P(H), 56,22: προεκδεχόμενος E: προσεκδεχόμενος P(H), 57,3: δὲ ἄρας E: διάρας P(H), 57,6: σήρυγγας E: σήραγγας P(H), 57,18: ἀταρπὸν E: ἀταρπιτὸν P(H), διέμεινεν E: διέμενεν P(H), 58,8: τὴν ῥίνα E: τῆς ῥινὸς P(H), 58,23: παρεκρατοῦντο E: παρεκροῦντο P = παρεκροτοῦντο H, 59,17: δοράτων E: ἀκόντων P(H), 61,15: θυμοῦ E: θυμῶν P(H), 62,17: ἐκεῖνον E: ἐκείνην P(H), 65,3: κατ' αὐτοῦ E: κατ'οῦ P = κἀκ τοῦ H, 65,8: γράφων βυζάντιος E: γράφοντι Βυζάντιος P(H) = γράφων τῇ Βύζαντος, 65,9: λόγων συλλόγων E: λόγων συλλογὴν P(H), 68,7 (καὶ 68,9): ἐνώσεως E: ἐνόσεως P(H), 69,14: ἀπέρρεε E: ἐπέρρεε P(H), 72,16: ἐξηλίσκοντο E: ἐξιλάσκοντο P(H), 74,15: ἐπὶ E: ἐν P(H), 78,7: ἀποστροφάδην E: ἐπιστροφάδην P(H), 78,18: ᾔδει E: ἴδοι P(H), 79,6: αἴροιτο E: ἄροιτο P(H), 84,14: ἀνεψιὸν E: αὐτανεψιὸν P(H), 84,19: λυσιμανὴς E: λυσιμενὴς P = λυσιμελὴς H, 85,16: ὠδινήσασα E: ὠδίνασα P(H), 88,5: ἕλκειν E: ἑλκύειν P(H), 89,24: ῥεμβόμενος E: ῥεμβόμενον P(H), 90,9: κωλύει E: κολούει P(H), 91,7: τὸν E: τὸ P(H), 92,3: ἀρμενίας E: Ἀρμενίων P(H), 94,19: τοιοῦτόν E: τοιουτότροπόν P(H), τὴν κεφαλὴν E: τῆς κεφαλῆς P(H), 95,17: δρόμῳ E: δρόμων P(H), 97,20: τὸν ἔλεον E: τὸ ἔλαιον P(H), 98,2: διεπτοεῖτο E: διεπτόητο P(H), 98,7: θεία E: βαθεῖα P(H), 100,8: ῥύμης E: ῥόγας P(H), 103,11: ῥωμαϊκῆς E: ῥωσσικῆς P(H), 103,19: μεταναστῆναι E: μεταστῆναι P(H), 104,18: ἡττηθῆναι E: ἡσσηθῆναι P(H), 106,6: ἀπευκταίας E: ἀπευκταίους P(H), 108,4: κρατερὰν E: καρτερὰν P(H) 110,1: ἀλλαγόσε E: ἀλλαχόσε P(H), 111,7: τελευτᾶ E: ἐτελεύτα P(H), 115,7: αἱρεῖν E: αἴρειν P(H), 122,13: ἔπεσι E: ἔπεισι P(H), 123,13: παραστησάμενοι E: προστησάμενοι P(H), 124,6: συμεὼν E(H): συμεώνην P, 125,23: ἀδοκήτων E: ἀηδῶν P(H), 126,6: ἥρους E: ἧρος P(H), 129,24: δὲ E: τε P(H), 131,4: ἐκκλίνωμεν E: ἐναποκλίνομεν P(H), 132,6: διαπεπτώκασιν E: ἀναπεπτώκασι P(H), 134,20: ἀπέσχεν E: ἐπέσχεν P(H), 135,12: ἐκβοήσας E: ἐνβοήσας (ἐμβοήσας H) P, 137,4: ἀλλ' ὁ E: ὁ δὲ P(H), 137,16: τάγματος E: συντάγματος P(H), 140,9: πυκνώσαντες E: πυργώσαντες P(H), 146,13: τελούσης E: τελεσούσης P = τελεθούσης H, 148,13: λαμπρῶς E: κατακόρως P(H), 153,9: τοιούτῳ E: τούτου P(H), 155,13: καὶ E: παρὰ P(H), 155,16: στρατιὰν E: πανστρατιὰν P(H), 157,7: μαργαρίταις E: μαργάροις P(H),

157,23: ἐδήλωσε E: δεδήλωκε P(H), 158,21: ἀποδιδοὺς E: ἀποδοὺς P(H), 162,6: αὐτῆς E: αὐτοῖς P(H), 166,12: τούτουτου E: τούτου P(H), 169,12: κατακαιόμενος E: κατακαίνων P(H), 170,11: κατεπαρθεὶς E: ἐπαρθεὶς P(H), 173,1: αὐτοκρατοῦντι E: κρατοῦντι P(H), 176,3: φόνον E: φθόρον P(H), 178,13: μηνὶ ἰανουαρίῳ E: μηνὸς Ἰανουαρίου P(H).

Εἰς ἀντιστάθμισμα τῶν ἀνωτέρω, ὑπάρχει τὸ πλῆθος τῶν καλῶς διορθωθέντων. Πλεῖσται ἐπιτυχεῖς διορθώσεις, ἐξ ἐκείνων τὰς ὁποίας ὁ Hase εἰσήγαγεν εἰς τὴν ἔκδοσίν του, εἶχον ἤδη γίνει, τρεῖς περίπου αἰῶνας προγενεστέρως, ὑπὸ τοῦ γραφέως τοῦ E. Τοιαῦται διορθώσεις εἶναι π.χ.: 4,18: τοὐμφανὲς EH: τοῦ φανὲς P, 6,11: τὴν τῶν EH: τῶν τῶν P, 10,6: φόνον EH: φόνων P, 10,24: αὐτῷ EH: αὐτὸ P, 12,11: πλείους EH: πλείαις P, 12,24: Παστιλᾷ EH: πασταλὰ P, 13,12: τῶν κουλεῶν EH: τὸν κουλεὸν P, 14,11: καταπλαγέντες EH: καταπλαγέντας P, 14,22: ταῖς EH: τὰς P, 16,2: ἀμυντηρίων EH: ἀμβυτηρίων P, 16,11: ἀπονενοημένοις EH: ἀπονενοημένους P, 20,17: ἡγεμονίας EH: ἡγεμονίαις P, 22,22: σπασάμενοι EH: σπασάμενος P, 27,10: προτέθεικεν EH: προυτέθεικε P, 28,20: ἔγχη EH: ἄγχη P, 34,5: ἐκθειάζετε EH: ἐκθεάζεται P, 34,19: ἐπαναβιβάζειν EH: ἐπαναβιβάζει P, 36,7: ἐφ' ἵππων EH: ἐφίππων P, 37,2: τετιμημένον EH: τετιμημένος P, 37,3: κατάρξαντα EH: κατάρξαντι P, 38,19: τῶν τόπων EH: τὸν τόπον P, 39,13: τέθηπε EH: τεθήπιεν P, 42,6: ἀσφαλείᾳ EH: ἀσφάλεια P, 44,16: νοῦν EH: νῦν P, 48,13: μέσως EH: μέσος P, 48,16: προβαλλομένη EH: προβαλομένην P, 51,12: εἰσπράττουσαν EH: εἰσπράττουσα P, 56,17: ἔργον EH: ἔργων P, 58,21: ἐξητάζοντο EH: ἐξητάζοιντο P, 62,11: στρατιὰν EH: στρατίαν P, 62,17: τελματώδης EH: τελματώδη P, 62,19: κατῳκισμένη EH: κατωκισμένην P, 63,13: ἠπείγετο EH: ὑπήγετο P, 63,23: φορᾶς EH: φθορᾶς P, 63,24: μίσους EH: μίσος P, 64,9: κερδαίνουσαν EH: κερδαίνουσα P, 65,6: ἀπέτισεν EH: ἀπέσισεν P, 67,21: ἀνθρωπίνων EH: ἀνθρωπίνω P, 68,1: τῶν post δὲ del. EH, 71,14: Τριπόλει EH: τρίπολι P, 73,11: δῃώσειν EH: δωήσιν P, 73,18: δοκεῖ EH: δοκεῖν P, 77,19: ἄλλως EH: ἄλλος P, 77,23: συναγείρας EH: συνεγείρας P, 80,13: αὐτῷ EH: αὐτῶν P, 87,3: προσεδέχοντο EH: προσεδέχετο P, 90,5: φερομένοις EH: φερόμενος P, 97,16: χώραν EH: χώρα P, 98,16: τις post θεῖος del. EH, 108,6: τὸν EH: τὴν P, 110,17: ἀριπρεπὴς EH: ἀριτρεπὴς P, 120,3: δηλώσοντας EH: δηλώσαντας P, 129,7: ἐν EH: ἐκ P, 133,2: παραρρέοντα EH: παραρρέοντος P, 133,17: συνασπισμὸν EH: συνασπισμῶ P, 134,13: αἰσθόμενον EH: ἐσθόμενοι P, 137,14: ἔς τε EH: ἔσται P, συσπειραθέντες EH: συσπειραθέντων P, 139,23: τὸν ἵππον EH: τῶν ἵππων P, 140,17: εἰ EH: οἱ P, 143,2: αἰρομένων EH: αἰρομένω P, 145,13: ἀπέκλινεν EH: ἀπέκλιναν P, 146,22: καθῆστο EH: καθείσθω P, 147,22: καλέσας EH: καλέσαν P, 147,6: ἀφικόμενος EH: ἀφικόμενον P,

154,22: *ὕπαρ* ΕΗ : *ὕπερ* Ρ, 156,18: *ἧκεν* ΕΗ : *ἧκον* Ρ, 157,19: *συγκατέσφαξαν* ΕΗ : *συγκατέσφαξεν* Ρ, 163,2 (καὶ 163,5): *τῶν Ἀγαρηνῶν* ΕΗ : *τὸν ἀγαρηνὸν* Ρ, 165,10: *τοὺς* ΕΗ : *τὰς* Ρ, 166,13: *φόρους* ΕΗ : *φόροις* Ρ, *ὑποσπόνδους* ΕΗ : *ὑποσπόνδοις* Ρ, 168,2: *μορφὴν* ΕΗ : *μὴν* Ρ, 169,5: *ἤστην* ΕΗ : *ἤσθην* Ρ, 171,16: *πλῆθος* ΕΗ : *πλῆθους* Ρ, 178,22: *ἡμέραις* ΕΗ : *ἡμέρας* Ρ. Ὁ γραφεὺς τοῦ Ε ἀποδεικνύεται ἐνίοτε τολμηρότερος τοῦ Hase καὶ εἰσάγει εἰς τὸ κείμενον ἐπιτυχεῖς διορθώσεις, τὰς ὁποίας ὁ Hase, ἂν καὶ ὑποδεικνύει ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι, ἐν τούτοις διστάζει νὰ εἰσαγάγη εἰς τὴν ἔκδοσίν του. Τοιαῦται διορθώσεις εἶναι π.χ.: 23,10: *στρατηγὸς κατηγωνίσατο* Ε : *στρατηγὸς ἠγωνίσατο* Η : *στρατηγονίσατο* Ρ, 26,23: *ἀνεχαίτιζε* Ε : *ἀνετείχιζε* ΡΗ, 37,16: *ἐπίτρεψον* Ε : *ἐπίστρεψον* ΡΗ, 42,4: *μὲ* Ε : *τε* ΡΗ, 43,2: *περιρρεομένην* Ε : *περιρρεόμενον* ΡΗ, 43,12: *ἠδικηκότι μηδὲν* Ε : *εἰδηκότι μηδὲν* Η : *ἠδοκότι* (rasura) *δὲν* Ρ, 43,14: *εἰώθασιν* Ε : *ὠεῖθασιν* (*ᾠείθασιν* Η) Ρ, 44,23: *τὸν τῶν* Ε : *τῶν* ΡΗ, 55,8: *ὄνειδος* Ε : *ὄνειδον* ΡΗ, 60,21: *τὸν ἀναγκαῖον* Ε : *τῶν ἀναγκαίων* ΡΗ, 63,17: *ἐπ' ἀλλήλοις* Ε : *ἐπαλλήλοις* ΡΗ, 65,14: *ψυχικὴν* Ε : *ψυχὴν* ΡΗ, 73,7: *προεβάλομεν* Ε : *προβάλομεν* ΡΗ : fortasse *προσεβάλομεν*, 78,12: *πάθει* Ε : *πάθος* ΡΗ, 85,8: *τολμητίας* Ε : *τολμήσας* ΡΗ, 85,14: *αὐτὴν* Ε : *αὐτὸν* ΡΗ, 100,18: *τὴν εἰς* Ε : *εἰς* ΡΗ, 156,20: *ἑταίροις* Ε : *ἐτέροις* (*ἑτέροις* Η) Ρ, 158,23: *τὸν τῶν* Ε : *τῶν* ΡΗ.

Ὅλως ἰδιαιτέραν ἀξίαν ἔχουν αἱ ἐπιτυχεῖς διορθώσεις τοῦ γραφέως τοῦ Ε, αἱ ὁποῖαι οὔτε ἐγένοντο, οὔτε ὑπεδείχθησαν ὑπὸ τοῦ Hase. Αἱ διορθώσεις αὗται, τινὲς τῶν ὁποίων σπουδαίως βοηθοῦν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τοῦ Λέοντος, εἶναι αἱ ἑξῆς: 5,4: *τῶν χρόνων* Ε : *τὸν χρόνον* ΡΗ, 6,3: *αὐτοκρατορίας* Ε : *αὐτοκρατορία* Ρ : *αὐτοκρατορίαν* Η, 11,2: *ὡς* (del. *καὶ*) Ε : *ὡς καὶ* Η : *καὶ ὡς* Ρ, 13,7: *προϊσώμεθα* (pro *προησώμεθα*) Ε : *προϊστάμεθα* ΡΗ, 40,19: *τιθηνούμενος* Ε : *τιθηνουμένων* ΡΗ, 46,17: *κατεαγῆναι* Ε : *κατἀγῆναι* Ρ : *καταγνύναι* Η, 50,12: *καθιλαρευσάμενον* Ε : *καθιλαρευσάμενος* ΡΗ, 74,4: *ἀνεπιβούλευτα* Ε : *ἀνεπιβούλευτον* ΡΗ, 77,20: *θερμουργός τις* Ε : *θερμουργός τε* ΡΗ, 86,11: *φονώντων* Ε : *φόνων τῶν* ΡΗ [1], 95,19: *τὰ τῆς ἑστίας* Ε : *ταύτησ ἐστὶ* Ρ : *ταῦτα* Η [2], 96,1: *ἐκείνῳ* Ε : *ἐκείνου* ΡΗ, 103,14: *ἁπαλῶν* ante *ὀνύχων* add. Ε, 106,22: *ταύταις* Ε : *ταύται* Ρ : *ταύτῃ* Η, 121,13: *ἐρείσαντα* Ε : *ἐρεῖσαν* Ρ : *ἐρείσαντι* Η, 138,12: *ἀφισταμένους* Ε : *ἀφισταμένησ* Ρ : *ἀφιστάμενον* Η, 138,14: *ἀποκλίναντας* Ε : *ἀποκλίναντος* ΡΗ, 154,2: *τοὺς* Ε : *τῆς* Ρ : *τις* Η, 154,20: *φάμενον* Ε : *φάμενος* ΡΗ, 173,12: *τελέως* Ε : *τελευταίως* ΡΗ, 173,15: *τὰ* post *καὶ* add. Ε.

---

[1] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 35, σημ. 1.

[2] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 98.

Τέλος, εἰς τὸ ἐνεργητικὸν τοῦ γραφέως τοῦ Ε πρέπει νὰ προσγραφῆ ἡ συνεπεστέρα χρῆσις τοῦ ἐφελκυστικοῦ *ν*, τὸ ὁποῖον οὗτος πάντοτε γράφει πρὸ φωνήεντος [1], πρὸ οἱουδήποτε δὲ συμφώνου κατὰ κανόνα παραλείπει.

III. Ἐκδόσεις.

α) Αἱ ἀναληφθεῖσαι ὑπὸ Combefis καὶ Lequien ἐκδόσεις.

Ὁ Δομινικανὸς μοναχὸς Φραγκῖσκος Combefis (1605 - 1679), ἐκ τῶν κορυφαίων συνεργατῶν τῆς ἐν Παρισίοις κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ἀναληφθείσης ἐκδόσεως τοῦ corpus τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν, τῆς γνωστῆς ὡς Βυζαντίδος τοῦ Λούβρου, ὑπῆρξε δόκιμος θεολόγος καὶ ἑλληνιστής, τὸν ὁποῖον, ὡς λέγει ὁ Fabricius, « paucissimi fuere qui industria et studio in scriptoribus Graecis, ecclesiasticis praesertim, recensendis, vertendis atque in lucem proferendis aequaverint, nedum anteverterint » [2]. Ὁ Combefis εἶχεν ἐπισημάνει τὸ χειρόγραφον τοῦ Λέοντος ἐνῷ τοῦτο εὑρίσκετο εἰσέτι εἰς χεῖρας τοῦ Raphael Trichet du Fresne (ἐκ μέρους τοῦ ὁποίου « nactus copiam » ἐξέδωσεν ἐν ἔτει 1664 τὴν « ἔκφρασιν » τῆς Ἁγίας Σοφίας) [3], φαίνεται δὲ ὅτι τότε ἔλαβε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὸ ἐξετάσῃ διὰ πρώτην φορὰν ἐξ αὐτοψίας [4]. Τὸ χειρόγραφον, εἰσαχθὲν ἐν τῷ μεταξὺ εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βασιλέως, ἐγένετο προσιτὸν εὐρύτερον καὶ ὁ Combefis, καλὸς γνώστης τῶν βυζαντινῶν πραγμάτων, ἀντελήφθη ταχέως τὴν σπουδαιότητα τῶν ἐν αὐτῷ παραδιδομένων ἱστορικῶν κειμένων καὶ τὴν ἀνάγκην ὅπως ἐκδοθοῦν συμπεριλαμβανόμενα εἰς τὴν σειρὰν τῆς Βυζαντίδος τοῦ Λούβρου. Ἀκατάπόνητος ἐκδότης κειμένων, ὡς ἦτο, ἀπεφάσισε νὰ ἐπιληφθῇ ὁ ἴδιος τῆς ἐκδόσεώς των. Ἐν βιβλίῳ του ἐκδοθέντι ἐν ἔτει 1672 γράφει τὰ ἑξῆς ἀξιοπερίεργα περὶ τῆς ἀποφάσεώς του ταύτης: « Ejus (sc. τοῦ Φωτίου, ἐναντίον τοῦ ὁποίου σφοδρῶς καταφέρεται) technas malasque artes, cum alii prosecuti sunt, Graeci aequales aut parum suppares, tum meus Logotheta, si quando pace lenius aspirante ac Christianissimo Rege semper Vi-

---

[1] Μοναδικαὶ ἐξαιρέσεις: 133,4: *διανέπαυσε (α)* (*-εν* ΡΗ), 156,11: *φασὶ (α)* ΡΕ (*-ὶν* Η).

[2] I. A. Fabricius, ἔνθ' ἀν., τ. XIII, Hamburg 1746, σ. 788.

[3] Πρβλ. ἀνωτέρω, σσ. 49 καὶ 76.

[4] Ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ἐκδόσεως τῆς « ἐκφράσεως », γεγραμμένῳ « Kal. Ianuar. MDCLXIII », λέγει ἐν παρόδῳ περὶ τοῦ χειρογράφου τὰ ἑξῆς: « Habet Logothetae ex multis collectam Chronographiam, fere initio, extraque seriem, ac velut tractatum peculiarem (sc. τὴν « ἔκφρασιν »): possitque hic Logotheta..... esse Μεταφράστης ».

ctore, Regia Lupara Historiae Byzantinae pene necessario supplemento, cum Leone Diacono et Michaële Psello Regium vere multiplici titulo monumentum, juris publici Regia munificentia faciat; ne sibi per moras Batavus, aut gens alia, eam gloriam rapiat »[1]. Διὰ τοῦ « meus Logotheta » ἐννοεῖ βεβαίως ὁ Combefis τὴν χρονογραφίαν τοῦ Ψευδοσυμεῶνος, τὴν ὁποίαν ἐσχεδίαζε νὰ συνεκδώσῃ, ὥς λέγει, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἱστορικῶν ἔργων τοῦ Λέοντος Διακόνου καὶ τοῦ Ψελλοῦ. Φαίνεται πάντως ὅτι ἀκολούθως μετέβαλε σχέδιον καὶ ἀπεφάσισε νὰ κατανείμῃ τὰ κείμενα εἰς δύο τόμους ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον « Scriptores post Theophanem ». Συντονώτερον, ὡς εἰκός, εἰργάσθη διὰ τὴν προπαρασκευὴν τοῦ πρώτου τόμου, εἰς τὸν ὁποῖον πλὴν τοῦ Ψευδοσυμεῶνος περιέλαβε καὶ ἄλλα ἱστορικὰ ἔργα ἀναφερόμενα εἰς τοὺς 9ον καὶ 10ον αἰῶνας. Ὁ θάνατος τοῦ Combefis, ἐπισυμβὰς τὴν 23ην Ἰουνίου τοῦ 1679[2], ἐματαίωσεν ἐπί τι διάστημα τὴν ἔκδοσιν. Ἡ ἐκτύπωσις τοῦ πρώτου τόμου, τὸν ὁποῖον εἶχε καταλίπει ἕτοιμον πρὸς ἔκδοσιν ὁ Combefis, ἐπερατώθη ἓξ ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του, ἤτοι ἐν ἔτει 1685, ἐπιμελείᾳ τοῦ S. Mabre-Cramoisy[3]. Ἐν αὐτῷ, ἐκτὸς τοῦ τελευταίου τμήματος τοῦ Ψευδοσυμεῶνος[4], περιελήφθησαν καὶ ἄλλα ἱστορικὰ ἔργα (Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου Βίος Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος, Συνεχισταὶ Θεοφάνους, Ἰωάννης Καμενιάτης, Γεώργιος Μοναχὸς καί τινα ἄλλα ἥσσονος σημασίας κείμενα). Ἀλλὰ καὶ ἡ προετοιμασία τοῦ δευτέρου τόμου τῶν Scriptores post Theophanem εὑρίσκετο, ὡς φαίνεται, εἰς προκεχωρημένον στάδιον καὶ ἐπιστεύετο ὅτι ταχέως θὰ ἐνεφανίζετο ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν καταλοίπων τοῦ Combefis θὰ ἔφερεν εἰς πέρας τὴν ἔκδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Λέοντος καὶ τοῦ Ψελλοῦ. Οὕτως, ὁ Κάρολος Du Cange ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν συγγραφέων ἐκ τῶν ὁποίων ἐσταχυολόγησε τὰ λήμματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Γλωσσαρίου του (1688) μνημονεύων τὸν Λέοντα τὸν Διάκονον λέγει περὶ αὐτοῦ: « Scriptor typis regiis proxime edendus cum aliis ex cod. Reg. »[5]. Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ἐνταῦθα

[1] F. C o m b e f i s, Bibliothecae Graecorum Patrum auctarium novissimum, Parisiis MDCLXXII, σ. 545a.

[2] I. A. F a b r i c i u s, ἔνθ' ἀν. Ἐσφαλμένως ἀναγράφουν ὡς ἔτος θανάτου τοῦ Combefis τὸ 1685 οἱ C. O u d i n u s (Commentarius de Scriptoribus Ecclesiae Antiquis, Lipsiae MDCCXXII, στ. 475) καὶ R. C e i l l i e r (Histoire Générale des auteurs sacrés et ecclesiastiques, τ. 19, Paris MDCCLIV, σ. 692) καὶ τὸ 1697 ὁ G. O s t r o g o r s k y (History of the Byzantine State, transl. by Joan Hussey, Oxford 1956, σ. 4).

[3] Λ έ ω ν Δ ι ά κ., σ. XIV.

[4] Πρβλ. ἀνωτέρω, σσ. 49 - 50.

[5] C. D u C a n g e, Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis, Lugduni MDCLXXXVIII, Index Auctorum, στ. 28 - 29. Ἀναγράφεται ἐπίσης ἐκ τοῦ κώδικος, οὐχὶ ἄνευ σφαλμάτων, ὁ τίτλος τῆς Ἱστορίας.

ὅτι ὁ Du Cange ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἐδημοσίευσεν ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ κειμένου τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος, τὰ ὁποῖα, ἀντιγεγραμμένα πλημμελέστατα ἐκ τοῦ χειρογράφου, ἐχρησιμοποίησεν ἐν τοῖς σχολίοις του εἰς Ζωναρᾶν[1] καὶ ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Γλωσσαρίῳ[2], ἔνθα μάλιστα προβαίνει ἐπὶ πλέον καὶ εἰς διορθώσεις δύο χωρίων τοῦ κειμένου τοῦ Λέοντος[3].

Ἡ ἔκδοσις τοῦ Λέοντος καὶ τοῦ Ψελλοῦ ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Combefis ἐπέπρωτο νὰ χρονίσῃ καὶ τελικῶς νὰ ματαιωθῇ. Τριάκοντα περίπου ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Combefis τὸ ἔργον τῆς ἐκδόσεως ταύτης ἐπωμί-

[1] Ἐν συνεχείᾳ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐκδόσεως τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ζωναρᾶ εἰς τὴν Βυζαντίδα τοῦ Λούβρου, τ. I (1686), καὶ ἐν σσ. 99, 103, 105 καὶ 107, ἀντιστοίχως τὰ χωρία τῆς ἐκδόσεως Hase 63,8-10 *(ἐς - ὀνομάζειν)*, 166,18 - 168,3 *(Λέγεται - δεδήλωται)*, 64,22-24 *(Πρόκενσον - δεδόμηται)*, 158,11-12 *(τὴν - εἴληφεν)*, 165,22 - 166,6 *(ἐνταῦθα - ἀνήγειρεν)* = Ioannis Zonarae Epitome Historiarum cum Caroli Ducangii suisque anuotationibus, ed. L. D i n d o r f i u s, τ. VI, Leipzig 1875, Teubner, σσ. 155, 161 - 162, 165, 169.

[2] C. D u C a n g e, Glossarium, ἔνθ' ἀν., στ. 867 ἐν λ. *μανδύας* (83,10-13: *ἐπ' - σωμάτιον*), στ. 949 ἐν λ. *μονέριον* (129,15-17: *ἐτύγχανον - ὀνομάζουσι*), στ. 1142 ἐν λ. *πελάτης* (140,1-5: *τῶν - προσέταττεν*), στ. 1342 ἐν λ. *σεβαστοφόρος* (177,1-4: *ἄρτι - κατήγετο*), στ. 1570 ἐν λ. *Τζιμισκῆς* (92,2-5: *ὅς - ἐκτήσατο*), Appendix, σι. 11 ἐν λ. *ἀκούφιον* (89,5-8: *οἱ - ἀτεχνῶς*), σι. 14 ἐν λ. *Ἀμπελᾶς* (113,11-12: *ὅς - κατονομασθείς*), στ. 107 ἐν λ. *κομμέντον* (150,21-23: *Τότε - φασίν*). Παρέλκει ὅλως, νομίζομεν, ἡ παράθεσις ἐνταῦθα τῶν πολλῶν καὶ παντοίων σφαλμάτων τοῦ Du Cange ἐν τοῖς ὡς ἄνω χωρίοις (πρβλ. π.χ. ὅσα σημειοῖ ὁ Hase, Λ έ ω ν Δ ι ά κ., σσ. 450, 453, 492).

[3] Ἀντὶ τοῦ ἐν 140,3 «*πελάτας*» τοῦ χειρογράφου προτείνει (ἔνθ' ἀν., στ. 1142) νὰ ἀναγνωσθῇ «*ἐπελάτας*», Invadentes («*πελάτας*» ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ *ἐπιδρομεῖς* ἀπαντᾷ καὶ ἐν 117,1). Ὁ Hase διατηρεῖ τὸ «*πελάτας*» ἐν τῇ ἐκδόσει, ἐν δὲ τοῖς σχολίοις (Λ έ ω ν Δ ι ά κ., σ. 469) πιθανολογεῖ ὅτι « Leo *πελάτης* et *στρατιώτης* synonyma credidit, ex male intellecta glossa vel Suidae III. 72. A vel alia eiusmodi ». Τὴν τοιαύτην ἄποψιν ὑποστηρίζουν καὶ οἱ ἐκδόται τοῦ Θησαυροῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης τοῦ Ἐ ρ ρ ί κ ο υ Σ τ ε φ ά ν ο υ (νέα ἔκδοσις ἐπηυξημένη ἐπιμελείᾳ τῶν C.-B. H a s e, G. D i n d o r f καὶ L. D i n d o r f, τ. VI, Parisiis 1842 - 1847, στ. 693), ἐν λ. *πελάτης*: « Quod Hasius recte defendit contra Ducangii conjecturam *ἐπελάτας* ». Ταῦτα ὅμως λέγονται ἄνευ τῆς προσαγωγῆς καὶ ἄλλων παραδειγμάτων τοιαύτης χρήσεως τῆς λ. *πελάτης*. Πιστεύομεν ὅτι ὁ Du Cange εὑρίσκεται ἐν δικαίῳ καὶ ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα καὶ ἐν ἀμφοτέροις τοῖς χωρίοις περὶ ἀκουστικοῦ σφάλματος τοῦ ἀντιγραφέως, ὁ ὁποῖος ἔγραψε «*πελάτας*» ἀντὶ ἀναγνωσθέντος «*ἐπελάτας*» ἢ «*ἀπελάτας*». Ἡ ἑτέρα διόρθωσις τοῦ Du Cange δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἀποδεκτή. Θεωρεῖ (ἔνθ' ἀν., στ. 1570) ὅτι τὸ ἐν 92,4 «*μουζακίτζην*» πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς «*μοιρακίτζην*» (γράφε «*μειρακίτζην*» ἢ «*μειρακίτζιν*»). Ἀλλὰ περὶ τοῦ χωρίου τούτου καὶ τῆς ἀρμενικῆς προελεύσεως λέξεως «*μουζάκιον*» πρβλ. ὅσα πειστικώτατα ἀντιτάσσουν οἱ H a s e (Λ έ ω ν Δ ι ά κ., σ. 454) καὶ Σ. Π α π α δ η μ η τ ρ ί ο υ ἐν Viz. Vrem., τ. V (1898), σσ. 723 - 725. Πρβλ. ἐπίσης W. L ü d t k e, Armeno-Graeca, Byz.-Neugr. Jahrbücher, τ. 3 (1922), σσ. 90 - 91 καὶ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ ν, ἔνθ' ἀν., τ. Δ', ἐν Ἀθήναις 1951, σσ. 400, 412.

σθη ὁ ἐπίσης Δομινικανὸς μοναχὸς καὶ γνωστὸς συγγραφεὺς τοῦ Oriens Christianus Μιχαὴλ Lequien (1661 - 1733). Ὁ Lequien εἰργάσθη μετὰ πολλοῦ ζήλου καί, ὡς φαίνεται, κατώρθωσε νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ ἀναληφθὲν ἔργον. Τοῦτο συμπεραίνεται ἐξ ὅσων ὁ ἴδιος λέγει: « Quae Leo Diaconus refert in Historia, cuius pars typis Regiis iam edita est »[1]. Ἀλλὰ τὸ ἐκτυπωθὲν τμῆμα οὐδέποτε εἶδε τὸ φῶς, τῆς ἐκδόσεως διακοπείσης λόγῳ τοῦ μεσολαβήσαντος σφοδροῦ καὶ μακροχρονίου πολέμου περὶ τῆς διαδοχῆς τοῦ ἱσπανικοῦ θρόνου (1701 - 1713) καὶ τοῦ ἐν συνεχείᾳ θανάτου τοῦ Lequien[2]. Τὰ ἀντίτυπα τοῦ ἐκτυπωθέντος τμήματος τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος φαίνεται ὅτι « vel casu aliquo peculiari, vel data opera, fuisse deleta », ὡς λέγει ὁ Hase, ὁ ὁποῖος εἰς μάτην τὰ ἀνεζήτησεν ἐν τοῖς ἀρχείοις τοῦ Βασιλικοῦ Τυπογραφείου[3].

Τὴν ἐκπονηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Combefis μετάφρασιν τοῦ Λέοντος καὶ τοῦ Ψελλοῦ ἐχρησιμοποίησεν εὐρύτατα ὁ Φραγκῖσκος Pagi ἐν τῷ γνωστῷ ἱστορικῷ ἔργῳ του[4], παραθέσας ἐξ αὐτῆς αὐτολεξεὶ ἢ ἐν συνόψει « totam summarie »[5] τὴν Ἱστορίαν τοῦ Λέοντος. Εἰς τοῦτο, ὡς λέγει, ἔσχε τὴν συνδρομὴν τοῦ B. de Montfaucon: « Leo Diaconus..... Auctor hactenus ineditus, et a Combefisio in Latinam linguam versus, opera Viri Clarissimi Bernardi Montfauconi monachi Benedictini Congregationis S. Mauri a nobis lectus, et quoad praecipua capita descriptus est ad sequentium annorum Historiam certius illustrandam »[6]. Μικρὰ τμήματα

[1] M. Lequien, Oriens Christianus, Parisis MDCCXL, τ. I, στ. 255. Τὴν Ἱστορίαν τοῦ Λέοντος χρησιμοποιεῖ ὁ Lequien καὶ ἐν τ. I, στ. 256 καὶ τ. II, στ. 751 - 752. Ἐν στ. 752 παρατίθεται τὸ χωρίον 100,15-18 *(τὸν - εὐσέβειαν)*.

[2] Πρβλ. J. Echard, Scriptores Ordinis Praedicatorum, Parisiis MDCCXXI, τ. II, σ. 684: « Volumen alterum Byzantinae historiae edendum paraverat, quo Leo Diaconus et Michael Psellus ad mss. codd. recogniti ac nova versione eaque puriori donati prodituri erant, sed et consilium mors abrupit, quod laudato nostro Michaeli Lequien commissum est exequendum, jamque typis iisdem regiis inceptum, sed bello tum atrociori ubique flagrante interruptum ac prolatatum ».

[3] Λέων Διάκ., σσ. XIV - XV.

[4] Critica historico - chronologica in universos Annales Ecclesiasticos eminentissimi et reverendissimi Caesaris Cardinalis Baronii... studio et cura R. P. Francisci Pagi, τ. III, Antverpiae MDCCXXVII, σσ. 873 - 876, τ. IV, Coloniae Allobrogum MDCCXXVII, σσ. 3, 5 - 6, 8 - 9, 12 - 13, 19 - 25, 28 - 29, 32 - 34, 36 - 39. Ἐν τ. IV, σ. 32, διορθοῖ τὸ ἐν 152,11 «*εἰκάδα τετάρτην*» εἰς « vigesima quinta », διότι ἡ ἡμέρα αὕτη « hoc anno in feriam sextam incidit. Neque enim quae hic narrantur alio quam currenti anno contingere potuere ». Ἐπίσης ἐν τ. IV, σ. 37, διορθοῖ τὸ ἐν 178,14 «*,ϛυπε'*» εἰς «*,ϛυπδ'*» (« sed loco quinto, legendum quarto »).

[5] Αὐτόθι, τ. IV, σ. 37.

[6] Αὐτόθι, τ. III, σ. 873.

ἐκ τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος ἐδημοσίευσεν ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Combefis καὶ ὁ Ἄνσελμος Banduri[1]. Ἰδιαιτέρως χρήσιμα ἀπέβησαν τὰ παρὰ Pagi ἀποσπάσματα τοῦ Λέοντος ἐν τῇ λατινικῇ μεταφράσει τοῦ Combefis καί, ἐν ἀπουσίᾳ ἐκδόσεως τοῦ πλήρους κειμένου τῆς Ἱστορίας, εἰς ταῦτα ἀνέτρεχον διὰ νὰ ἀντλήσουν πληροφορίας οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἐποχῆς, ὡς π.χ. ὁ Fl. Cornelius διὰ ἱστορίαν τῆς Κρήτης[2] καὶ ὁ A. L. Schlözer διὰ τὴν ρωσικὴν ἱστορίαν[3].

Ἡ μετάφρασις τοῦ Combefis, κατὰ τὸν Hase, « in aedibus FF. Dominicanorum ad viam S. Honorati, ubi vita cessit Combefisius, multos annos asservatam esse constat, eiusque copiam viris doctis compluribus factam »[4]. Ἀλλ' αἱ προσπάθειαι τοῦ Hase πρὸς ἀνεύρεσιν τῆς μεταφράσεως ἐκείνης τοῦ Combefis ἀπέβησαν ἄκαρποι καὶ τὸ πρᾶγμα τοῦτο ὁ ἐκδότης τοῦ Λέοντος ἀπέδωσεν εἰς τὴν προκληθεῖσαν ἐκ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως γενικὴν ἀναστάτωσιν: « superfuisse ea videtur usque ad motum repentinum, quo Gallia tota, vergente saeculo superiore, confusa est. Tunc illa ipsa procella, quae viros studiis ac doctrinis exquisitioribus claros partim deiecit de statu omni, partim praecipites perturbavit ex patria; quo flatu collegia litteraria et religiosa universa evertit, eodem ut multa alia ingenii monumenta chartis reconditis mandata, sic item ultimas reliquias sedulitatis Combefisianae dissipavit, aut obruit ». Καταλήγει δὲ ὁ Hase: « quae vel in latebra aliqua ignorata delitescunt adhuc, vel (quod magis est credibile) omnino hodie interciderunt »[5]. Τὴν μετάφρασιν τοῦ Combefis ἐχρησιμοποίησεν ὁ Hase διὰ μέσου τοῦ Pagi, ἐξ αὐτῆς δὲ πολλά, ἀπαραλλάκτως ἢ μετὰ βελτιώσεων, παρενέβαλεν ἐντὸς τῆς ἰδίας του μεταφράσεως[6]. Ὡς ἀπολεσθέντα θεωρεῖ τὰ

[1] Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae in quatuor partes distributa... opera et studio Domni Anselmi Bandurii Ragusini, τ. II, Venetiis MDCCXXIX, σσ. 357β (138,16-19 *αὐτὸς - ὀνόματι*), 358α (140,6-8: *ἄρτι - εἰώθεσαν,* 138,19-24: *πανστρατὶ - κατεπολέμησε* καὶ 138,24 - 139,1: *πάρεργον - βασιλεύς*), 365β (166,18 - 168,3: *ἐντεῦθεν - δεδήλωται,* 165,21 - 166,6: *ἐνταῦθα - ἀνήγειρεν*), 532β (47,6-10: *ἐπὶ* (*εἰς* Band.) - *μονῇ*) καὶ 534α (64,22-24: *Πρόκενσον - δεδόμηται*). Ὡς λέγει ἐν σ. 365β: « Haec mihi ex schedis Combefisianis communicavit R. P. Michael Lequien, vir apprime doctus et summa mihi necessitudine conjunctus ».

[2] Fl. Cornelius, Creta Sacra, Venetiis MDCCLV, τ. II, σσ. 217 - 218.

[3] A. L. Schlözer, Russische Annalen in ihrer Grundsprache, τ. V, Göttingen 1809, σσ. 125 - 177.

[4] Λέων Διάκ., σ. XV.

[5] Αὐτόθι, σσ. XV - XVI.

[6] Αὐτόθι, σσ. 416, 418, 419, 421, 427, 433, 434, 436, 440, 441, 444, 447, 454, 455, 458, 459, 460, 475, 488, 489.

κατάλοιπα τοῦ Combefis καὶ ὁ νεώτερος ἐκδότης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ψελλοῦ É. Renauld [1]. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀληθές. Αἱ ἀφορῶσαι εἰς τοὺς Λέοντα καὶ Ψελλὸν schedae, μετ' ἄλλων χειρογράφων τοῦ Combefis, περιεσώθησαν καὶ νῦν ἀπόκεινται ἐν τοῖς Ἐθνικοῖς Ἀρχείοις τῆς Γαλλίας ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 2287 (M, 829) καὶ 2288 (M, 830). Δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς πότε καὶ πῶς εἰσήχθησαν ἐκεῖ καὶ ἴσως καθ' ἣν ἐποχὴν ἔγραφεν ὁ Hase δὲν ἦτο γνωστὸν ποῦ ἐφυλάσσοντο. Φαίνεται ὅμως περίεργος ἡ ἄγνοια ἐν προκειμένῳ τοῦ Renauld, δεδομένου μάλιστα ὅτι τὰ χειρόγραφα ταῦτα εἶχον δὶς περιγραφῆ ἐν καταλόγοις προηγουμένως [2].

Τὰ χειρόγραφα Arch. Nat. 2287 (M, 829) καὶ 2288 (M, 830), τὰ ὁποῖα ἐξητάσαμεν ἐκ μικροφωτογραφιῶν τοῦ Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, ἀποτελοῦνται ἐκ συρραφῆς φύλλων χάρτου διαφόρων εἰδῶν καὶ σχημάτων (τινὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι λευκὰ φύλλα ἀπεσπασμένα ἐξ ἐντύπων), ἐπὶ πολλῶν ἐκ τῶν ὁποίων ἔχουν ἐπικολληθῆ ἄλλα μικρότερα τεμάχια χάρτου. Τὰ χειρόγραφα χωρίζονται ἀναλόγως τῆς ὕλης εἰς τμήματα, ἕκαστον τῶν ὁποίων φέρει ἰδίαν σελιδαρίθμησιν. Πολλὰ τῶν ἐνδιαμέσων μικροτέρων τεμαχίων χάρτου εἶναι ἀσελιδαρίθμητα. Τὰ ἐν αὐτοῖς εἶναι γεγραμμένα φύρδην μίγδην καὶ προχειρότατα, μετὰ πλήθους διαγραφῶν, προσθηκῶν μεταξὺ τῶν στίχων καὶ ἐν τῇ ᾤᾳ καὶ παραπομπῶν εἰς ἐπικεκολλημένα ἢ παρεπόμενα τεμάχια χάρτου. Ἡ γραφὴ εἶναι ἀκαλλιγράφητος καὶ βεβιασμένη, ἐνιαχοῦ δὲ λίαν δυσξύμβητος.

Ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμὸν 2287 (M, 829) εἰς τὸν Λέοντα ἀφορᾷ τὸ πρῶτον τμῆμα, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἐκ 59 κυρίως σελίδων. Ἐν σ. 1 ὁ τίτλος: «*Notae 78 ad Leonis Diaconi Historiam et Notae 24 ad Historiam Michaelis Hypert(imi) sive Pselli et Notae 5 ad eiusdem Pselli orationem ad Monomachum R. P. Francisci Combefis Ord. Praed.*». Ἄνω δεξιὰ ἐν τῇ ᾤᾳ: «*Item pag. 24 Notae 95 ad Michaelis Pselli Historiam et pag. 48 Notae 4 ad orationem Michaelis Pselli ad Monomachum*». Ὑποκάτω τοῦ τίτλου: «*Ad Leonis Diaconi Historiarum Libros Notae 78*». Ἐν σ. 24: «*Ad Michaëlis Pselli Historiam*» καὶ ἐν σ. 58: «*Ad reliqua Pselli opuscula 1) Constantini Monomachi laudatio*» [3]. Τὰ ἐν σσ. 1-24 περὶ Λέοντος περιλαμβάνουν βραχὺ προοίμιον ἐν σ. 1 καὶ ἐν συνεχείᾳ 78 ἑρμηνευτικὰ καὶ ἱστο-

[1] Michel Psellos Chronographie, τ. I, σ. LXI, σημ. 2.

[2] H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, II, Paris 1888, σ. 357 καὶ ὁ ἄνευ ὀνόματος συντάκτου Catalogue des manuscrits conservés aux Archives Nationales, Paris 1892, σσ. 348-349.

[3] Τὸ τελευταῖον τοῦτο (σσ. 58-59) περιλαμβάνει πέντε ἑρμηνευτικὰ σχόλια εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ πρὸς Κωνσταντῖνον Μονομάχον λόγου τοῦ Ψελλοῦ, τὸν ὁποῖον πρῶτος ἐξέδωσεν ὁ Κ. Σάθας, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. IV (1876), σσ. 117-140.

ρικὰ σχόλια ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ κειμένου τῆς Ἱστορίας. Οὐδὲν ἄξιον πολλοῦ λόγου ἀποκομίζεται ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν προχείρων τούτων σημειώσεων, τὰς ὁποίας ἐπὶ πλέον τοῦ δυσξυμβλήτου ἐπιβαρύνει ὁ στρυφνὸς καὶ ἄκομψος λόγος τοῦ Combefis [1]. Σχετικὸν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ προοίμιον καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ἐν αὐτῷ ἀποκαλύπτεται ὅτι ὁ Combefis εἶχε μεταβάλει ἐν τῷ μεταξὺ γνώμην περὶ τῆς πιθανῆς ταυτότητος Λέοντος Ἀσι(α)νοῦ καὶ Λέοντος Γραμματικοῦ [2] καὶ ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἐπιθανολόγησε τὴν ταύτισιν τοῦ Ἀσι(α)νοῦ πρὸς τὸν Λέοντα τὸν Διάκονον [3]. Ἰδοὺ τί γράφει σχετικῶς: « Quem Leonem Asianum vocat (sc. ὁ Σκυλίτζης), is noster Leo videtur, qui hic Asianus et Ephesius: Leo Gram. non tanti illi forsitan visus, ut eius meminisse debuerit; nisi ille postea ex Continuatore suo sublegit. Unum obstare videtur, quod diaconum non dicit, cum hic aperte, non in aliis careat si quis sacerdotalis ordinis aut episcopus fuit. Satis forte disiunxisse putavit, quod patriam adscripsit, uti etiam in Iosepho, Genesio et Manuele, quos Byzantinos dicit ». Τὰ ἀναγραφόμενα ἐν τοῖς σχολίοις χωρία τοῦ κειμένου δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένα σφαλμάτων, προτείνονται δὲ ἐν αὐτοῖς καί τινες διορθώσεις [4]. Τὰ ἱστορικὰ σχόλια καὶ τὰ ἑρμηνεύματα οὐδὲν ἰδιαιτέρως ἀξιοσημείωτον περιέχουν [5].

Ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμὸν 2288 (M, 830) χειρογράφῳ εἰς τὸν Λέοντα ἀφοροῦν τὰ τμήματα 4 καὶ 5. Ἐν τῷ πρώτῳ ἐξ αὐτῶν περιλαμβάνεται ἐν σσ. 1-68 ἡ λατινικὴ μετάφρασις τῶν ἑπτὰ πρώτων βιβλίων τῆς Ἱστορίας καὶ τμήματος τοῦ ὀγδόου (Des.: *orationem habuit Imperatoris ad hoc* = 130,19: *ἔλεξε τοιάδε*) διὰ χειρὸς τοῦ Combefis. Ἐν σ. 1 ὁ τίτλος: «*Leonis diaconi Historia, ducto exordio ab obitu Constantini Imperatoris, ad obitum usque Ioannis Imperatoris cognomento Tzimiscis*» καὶ ἐν τῇ ᾤᾳ ὑπὸ ἄλλης χειρός: «*P. Franciscus Combefis ordinis Praedicatorum e greco latine vertit No-*

[1] « Plerumque incomtus est in oratione Latina » λέγει περὶ αὐτοῦ ὁ Hase (Λέων Διάκ., σ. XIV. Πρβλ. καὶ σ. XXVI).

[2] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 16, σημ. 2.

[3] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 17.

[4] Ἐκ τούτων ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἐν σ. 5, ὅπου προτείνεται νὰ διορθωθῇ εἰς «*ὑπερήφανον*» τὸ σφαλερὸν ἐν 38,12 «*ὑπέρμαχον*» τοῦ χειρογράφου. Τοῦτο διορθοῖ εἰς «*ὑπέρογκον*» ὁ γραφεὺς τοῦ E, ψέγει δὲ καὶ ὁ Hase (Λέων Διάκ., σ. 429). Γραπτέον ἀναντιρρήτως «*ὑπέραυχον*» (πρβλ. 21,20, 51,11, 90,8, 105,7 καὶ 126,20). Ἐπίσης ἐν 97,13 ὁ Combefis (σ. 11) διορθοῖ τὸ «*μύω ποτὲ*» τοῦ P εἰς «*μύωπί τε*» (οὕτω διόρθωσε καὶ ὁ E, ἐπίσης δὲ σιωπηρῶς ὁ Hase).

[5] Πλὴν ἴσως τοῦ ἐν 100,7: *ἀτέλειον ἐργάσιον* P(E) (ὁ Hase ἐκδίδει ἐνταῦθα «*ἀτέλειαν*» ἀποσιωπῶν τὴν λ. «*ἐργάσιον*»), τὸ ὁποῖον ὁ Combefis (σ. 12) ἑρμηνεύει « quasi rus a tributis liberum ». Ἴσως γραπτέον «*ἀτέλειαν ἐργασιῶν* (i.e. *ἀγγαρειῶν*)». Ἐπίσης ἐν σ. 17 θεωρεῖ ὅτι διὰ τοῦ ἐν 140,3 «*πελάτας*» (πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 105, σημ. 3) « videtur Leo per contemptu vocare Scytharum illam manum ».

tisque illustravit». Ἐν σ. 29 ἔχει ἐπικολληθῆ τεμάχιον χάρτου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει γεγραμμένον ὀρθότερον δι' ἑτέρας χειρός, πιθανώτατα τοῦ Lequien[1], τμῆμα τῆς μεταφράσεως. Ἐν σσ. 69 - 76 : *«Constantini filii Leonis et Lacapeni alterum Constantini Imperium ac μονοκρατορία continuatoris Vaticani collata ac recensita ad Georgii Monachi Regium codicem quo cum plerisque ei convenit».* Ἐν τῷ δευτέρῳ (5) τμήματι περιέχεται γεγραμμένη διὰ τῆς καλλιγράφου χειρὸς τοῦ Lequien (;) μετάφρασις τῶν τριῶν πρώτων βιβλίων τῆς Ἱστορίας καὶ μέρους τοῦ τετάρτου (Des. : *validam testitudinem constipari audacius* = 58,23 : *παρεκροτοῦντο συνασπισμόν*). Ἐν συνόλῳ σελίδες 26. Ἐν σ. 1 : *«Leonis diaconi historia ducto exordio ab obitu Constantini Porphyrogenneti».* Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν μετάφρασιν τοῦ Combefis, ἡ ὁποία εἶναι γεγραμμένη ἐν σπουδῇ καὶ εἰς ἀνώμαλον λατινικὴν φράσιν, γέμει δὲ παντοίων σφαλμάτων[2], ἡ μετάφρασις τοῦ Lequien ἔχει χαρακτῆρα ὁριστικώτερον καὶ εἶναι περισσότερον ῥέουσα. Πρόκειται ἀσφαλῶς ἐνταῦθα περὶ τῆς « nova versio et purior » περὶ τῆς ὁποίας ποιεῖται λόγον ὁ Echard[3].

Ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τῶν ἐν τοῖς δυσὶ τούτοις χειρογράφοις περιεχομένων, οὔτε ὁ Combefis, οὔτε ὁ Lequien, φαίνεται νὰ εἶχον προχωρήσει πολὺ εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐκδόσεως τοῦ Λέοντος. Τοῦτο δυσκόλως συμβιβάζεται πρὸς τὴν πληροφορίαν ὅτι ἡ ἔκδοσις αὕτη εἶχεν ἤδη ἀρχίσει νὰ ἐκτυποῦται[4]. Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ λησμονῆται ὅτι ὁ Pagi ἐχρησιμοποίησε μετάφρασιν τοῦ Combefis περιλαμβάνουσαν καὶ τὰ δέκα βιβλία τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος, ἐνῷ ἐν τῷ χειρογράφῳ 2287 (M, 829) ὑπάρχουν ἐν μεταφράσει τὰ τρία τέταρτα περίπου τοῦ ὅλου ἔργου. Πρέπει λοιπὸν νὰ πιστευθῇ ὅτι τὰ ἐν τοῖς ὡς ἄνω χειρογράφοις ἀποτελοῦν μέρος μόνον, καὶ δὴ πρωτόγραφον, τῆς παρασκευασθείσης ὑπὸ τῶν Combefis καὶ Lequien ἐκδόσεως. Τούτων οὕτως ἢ ἄλλως ἐχόντων, τὰ χειρόγραφα ταῦτα εἰς οὐδὲν δύνανται νὰ χρησιμεύσουν εἰς ἡμᾶς σήμερον.

β) Ἡ ἔκδοσις Hase.

Ὁ φόβος τοῦ Combefis, μήπως εὑρεθῇ « Batavus aut gens alia » διὰ νὰ ὑφαρπάσῃ ἐκ τῆς Γαλλίας τὴν δόξαν τῆς ἐκδόσεως τοῦ Λέοντος, ἐπέπρωτο

[1] Ἡ αὐτὴ χεὶρ γράφει μέγα μέρος τοῦ χειρογράφου, ἐν τῷ τέλει τοῦ ὁποίου ἀπαντοῦν « Lettres diverses adressées au P. Lequien » (Catalogue, ἔνθ' ἀν., σ. 349).

[2] Πρβλ. ὅσα σημειοῖ ὁ Hase, Λέων Διάκ., σσ. 418, 425, 436, 443, 446, 447, 458, 475, 482, 486, 488.

[3] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 106, σημ. 2.

[4] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 106, σημ. 1.

ἐν μέρει τοὐλάχιστον νὰ ἐπαληθευθῇ μετὰ 150 περίπου ἔτη. Ὁ πραγματοποιήσας τὴν ἔκδοσιν διακεκριμένος φιλόλογος καὶ καλὸς φιλέλλην Κάρολος-Βενέδικτος Hase ἦτο Γερμανὸς μὲν τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν παιδείαν, ἀλλά, διατρίψας τὸ πλεῖστον τοῦ βίου του ἐν Γαλλίᾳ, ἐκεῖ ἐργασθείς, ἀναδειχθεὶς καὶ τιμηθείς, ἐγένετο Γάλλος « de cœur aussi bien que d'adoption »[1].

Ὁ Hase ἐγεννήθη τὴν 11ην Μαΐου τοῦ 1780 ἐν Sulza τῆς Σαξωνίας, πλησίον τοῦ Naumburg, ὅπου ὁ πατήρ του ἦτο ἱερεύς, καὶ ἀπέθανε τὴν 21ην Μαρτίου τοῦ 1864 ἐν Παρισίοις. Μετὰ λαμπρὰς σπουδὰς ἐν τῷ κλασσικῷ γυμνασίῳ τῆς Βαϊμάρης καὶ ἐν τοῖς πανεπιστημίοις Ἰένης καὶ Helmstädt ἀπεφάσισε νὰ τραπῇ πρὸς τὰ κλασσικὰ γράμματα. Ἦτο κάτοχος τῆς ἀρχαίας καὶ νέας ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς (τὴν ὁποίαν ἔγραφε μετὰ περισσῆς δεξιότητος καὶ καλλιεπείας), ἔτι δὲ καὶ τῆς ἀραβικῆς. Ἐπιθυμῶν διακαῶς νὰ μεταβῇ εἰς Γαλλίαν καὶ στερούμενος πόρων, διήνυσε πεζῇ τὴν ἀπόστασιν ἀπὸ Βαϊμάρης μέχρι Παρισίων, ὅπου ἀφίχθη κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1801. Ζωηρῶς περιγράφει δι' ἐπιστολῶν πρὸς τὸν φίλον του W. Erdmann τὰς δυσχερείας τὰς ὁποίας συνήντησε κατ' ἀρχὴν καὶ τὰς προσπαθείας

[1] M. Guigniaut, Notice historique sur la vie et les travaux de Charles-Benoîst Hase, Mémoire de l'Institut National de France, Academie des Inscriptions et Belles Lettres, τ. 27 (1877), σ. 271· ἡ ὅλη μελέτη ἐν σσ. 247-273. Περὶ τοῦ Hase πρβλ. ἐπίσης τὸ ἀνώνυμον ἄρθρον ἐν Nouvelle Biographie Générale, τ. 23 (1861), στ. 507-509, τὸν ἐναρκτήριον λόγον τοῦ Brunet de Presle μεταφρασθέντα ἑλληνιστὶ « Ὁ Κ. Β. Hase καὶ οἱ ἐν Παρισίοις λόγιοι Ἕλληνες ἐπὶ τοῦ Ναπολέοντος καὶ τῶν Βουρβώνων » ἐν Ἡμερολογίῳ Βρετοῦ, 1867, σσ. 206-231. Σ. Κουγέα, Ὁ Hase εἰς τὴν Ἑλλάδα, Νέα Ἑστία, τ. 13 (1933), σσ. 529-532, Ἰ. Καλιτσουνάκη, Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ Κάρολος Βενέδικτος Hase, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 8 (1933), σσ. (49)-(69). Σ. Κουγέα, Ὁ Hase καὶ οἱ ἐν Παρισίοις Ἕλληνες, αὐτόθι, σσ. (69)-(70). Σ. Μενάρδου, Συμπληρωματικαὶ σημειώσεις περὶ τοῦ Hase, αὐτόθι, σσ. (70)-(71). A. Kollautz, Jacob Philipp Fallmerayers Briefwechsel mit Karl Benedikt Hase und Œrstedt über die Geschichte des Kaisertums von Trapezunt. Ein Beitrag zur Vorgeschichte der graeco-slawischen Frage, Südost-Forschungen, τ. XVIII (1959), σσ. 281-350, ὅπου πᾶσα ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία. Τὰ κατάλοιπα τοῦ Hase σῴζονται ἐν χειρογράφοις τοῦ Supplément Grec τῆς Bibliothèque Nationale (πρβλ. νεωτέραν περιγραφὴν παρὰ Ch. Astruc-M.-L. Concasty, Bibliothèque Nationale, Départment des Manuscrits. Catalogue des Manuscrits Crecs. 3e partie : Le Supplément Grec, τ. III (nos 901-1371), Paris 1960, σσ. 25-26, 60, 166-169, 380, 665, 685). Ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 1363 ἀντίγραφον τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Hase, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀποσπάσματα γεγραμμένα εἰς μιξοβάρβαρον ἑλληνικὴν ἐδημοσίευσεν ὁ Ἀ. Ραγκαβῆς ἐν Ἡμερολογίῳ Βρετοῦ, 1868, σσ. 75-83. Ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 858 μέρος τῶν χειρογράφων τῆς ἐκδόσεως τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου (H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits du Supplément Grec de la Bibliothèque Nationale, Paris 1883, σ. 92)· πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 85.

του νὰ ἐξεύρῃ βιοποριστικὴν ἐργασίαν[1]. Ἀπετάθη διὰ βοήθειαν εἰς πολλοὺς λογίους τῶν Παρισίων, μεταξὺ ἄλλων καὶ εἰς τὸν Ἀδαμάντιον Κοραῆν, μετὰ τοῦ ὁποίου διετήρει ἔκτοτε καλὰς ἀλλ' οὐχὶ στενὰς σχέσεις. Τὸν Hase μεγάλως ἐβοήθησεν ἕτερος Ἕλλην τῶν Παρισίων, ὁ γνωστὸς λόγιος, διερμηνεὺς τότε τῆς τουρκικῆς πρεσβείας, Παναγιωτάκης Κοδρικᾶς, ὁ ὁποῖος τοῦ ἔδωκε συστατικὸν σημείωμα διὰ τὸν πολὺν G. d'Ansse de Villoison. Ὁ Villoison ἐπέδειξε πατρικὸν ἐνδιαφέρον καὶ παντοιοτρόπως ἐβοήθησε τὸν νεαρὸν Hase νὰ προοδεύσῃ ἐν τῇ δευτέρᾳ πατρίδι του. Ἡ πρόοδος τοῦ Hase ὑπῆρξεν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ραγδαιοτάτη. Τὸ 1805 διορίζεται ὑπάλληλος τῆς Αὐτοκρατορικῆς Βιβλιοθήκης. Τὸ 1812 προσλαμβάνεται ὑπὸ τῆς βασιλίσσης Ὁρτανσίας ὡς καθηγητὴς τῶν δύο ἀνηλίκων υἱῶν της Ναπολέοντος-Λουδοβίκου καὶ Λουδοβίκου-Ναπολέοντος, τοῦ κατόπιν αὐτοκράτορος τῆς Γαλλίας Ναπολέοντος τοῦ Γ'. Τὸ 1816 διορίζεται καθηγητὴς τῆς Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας καὶ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς ἐν τῇ Σχολῇ Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν. Τὸ 1824 ἐκλέγεται μέλος τῆς Academie des Inscriptions et Belles Lettres. Τὸ 1828 ὀνομάζεται ἱππότης τῆς Λεγεῶνος τῆς Τιμῆς. Τὸ 1830 διορίζεται καθηγητὴς τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης καὶ Φιλολογίας ἐν τῇ École Polytechnique, καὶ τὸ 1832 ὡς εἷς ἐκ τῶν διευθυντῶν τοῦ τμήματος χειρογράφων τῆς Αὐτοκρατορικῆς Βιβλιοθήκης. Τὸ 1837 πραγματοποιεῖ παλαιὸν ὄνειρον ἐπισκεπτόμενος τὴν Ἑλλάδα, τοῦ ἀπονέμεται δὲ ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ὄθωνος τὸ παράσημον τοῦ χρυσοῦ σταυροῦ τοῦ Σωτῆρος. Τὸ 1849 λαμβάνει τὰ διάσημα τοῦ commandeur τῆς Λεγεῶνος τῆς Τιμῆς καὶ τὸ 1852 ὀνομάζεται καθηγητὴς τῆς ἕδρας τῆς συγκριτικῆς γραμματικῆς, ἱδρυθείσης χάριν αὐτοῦ παρὰ τῇ Faculté des Lettres τῆς Σορβόννης.

Ὁ Hase ὑπῆρξε δόκιμος ἐκδότης πολλῶν κειμένων τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, διὰ τὴν ὁποίαν κυριώτατα ἐνδιεφέρθη. Ἐν τῷ καθόλου ἔργῳ του τὴν πρώτην ἀσφαλῶς θέσιν, ὁμοῦ μετὰ τῶν περὶ Ἰωάννου Λυδοῦ πραγματειῶν, κατέχει ἡ ἔκδοσις τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου. Τὴν ἰδέαν τῆς ἐκδόσεως εἶχε συλλάβει ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς παραμονῆς του ἐν Παρισίοις καὶ δὴ ἀφ' ὅτου τοῦ ἠνοίχθησαν αἱ θύραι τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ ἤρχισεν ἐργαζόμενος ἐν αὐτῇ. Τὴν ἔκδοσιν τοῦ Λέοντος ἀσφαλῶς ὑπονοεῖ ἐν ἐπιστολῇ τῆς 28ης Δεκεμβρίου τοῦ 1802 πρὸς τὸν φίλον του J. F. Fries, γράφων παιγνιωδῶς τὰ ἑξῆς: «συνέλαβα τὴν ἀτυχῆ ἰδέαν νὰ μελετῶ τὴν ἔκδοσιν δύο Βυζαντινῶν συγγραφέων, τῶν ὁποίων τὰ χειρόγραφα εὗρον εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην καὶ ἐπελάγωσα μέσα εἰς τὴν ἄβυσσον τῶν ἁμαρτιῶν τῆς ἀνατολικῆς ἱστορίας τῶν Αὐτοκρατόρων, οὕτως ὥστε σχεδὸν δὲν ὀνειρεύομαι πλέον διὰ τίποτε ἄλλο παρὰ διὰ κομμένες μύτες. Ἡ ἐργασία μου εἶναι ἀπιστεύτως ὀχληρὰ καὶ σχεδὸν μὲ ἀηδιάζει, ἀλλὰ ἔχω ἤδη πολὺ προχωρήσει καὶ πρέπει νὰ τὴν τελειώσω»[1]. Ἡ πρόθεσις αὕτη τοῦ Hase ἐγένετο γνωστὴ εὐρύτερον καὶ ἡ ἔκδοσις ἀνεμένετο μετὰ μεγάλου ἐνδιαφέροντος[2]. Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα παρουσίαζε δυσχερείας «cum alias... tum magnitudinem impensarum, quibus nec privati cuiusvis unius suppeterent facile copiae, nec certe meae»[3]. Μὴ δυνάμενος νὰ ἐκδώσῃ τὸ ἔργον ὁλόκληρον, ὁ Hase «quo saltem intelligerem, quale virorum doctorum iudicium futurum esset de Leone» ἐδημοσίευσε τὸ ἕκτον βιβλίον τῆς Ἱστορίας «speciminis causa»[4] ἐν Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Impériale et autres Bibliothèques, τ. VIII (1810), σσ. 254-296, μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως, ἐκτενοῦς εἰσαγωγῆς περὶ τοῦ συγγραφέως καὶ πολλῶν σχολίων. Ἡ συνολικὴ ἔκδοσις τῆς Ἱστορίας ἴσως οὐδέποτε νὰ ἐπραγματοποιεῖτο, ἐὰν δὲν ἐνεφανίζετο ὡς ἀπὸ μηχανῆς Θεὸς ὁ Γερμανικῆς καταγωγῆς ἀλλ' ἐν Ρωσίᾳ δράσας ἐκ τῶν πρώτων συστηματικῶν μελετητῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ ρωσικῆς ἱστορίας Φίλιππος Krug (1764-1844), ὁ ὁποῖος μετ' εὐλόγου ἀνυπομονησίας ἀνέμενε τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος, ἔργου κεφαλαιώδους σημασίας διὰ τὸν χῶρον τῶν ἐνδιαφερόντων του[5]. Ὁ Krug δι' ἐπιστολῶν του πρὸς τὸν Hase ὑπέδειξε τὸν τρόπον ἐξευρέσεως τῶν ἀναγκαιούντων διὰ τὴν ἔκδοσιν χρημάτων. Συγκεκριμένως, ἀνεκοίνωσεν εἰς τὸν Hase ὅτι εὑρέθη χορηγὸς ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ κόμητος Νικολάου Rumjantsev, ὁ ὁποῖος ἔτυχε νὰ ἀναγνώσῃ τὴν δημοσίευσιν τοῦ Hase ἐν Notices et Extraits καὶ προσεφέρθη νὰ δώσῃ τὰ χρήματα διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ ὅλου ἔργου. Ὁ κόμης Νικόλαος Rumjantsev (1754-1826) ὑπῆρξεν ὑπόδειγμα πάτρωνος τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν[6]. Διακεκριμένος διπλωμάτης καὶ πολιτικός, ἐχρημάτισεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1810 Καγκελλάριος καὶ πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας. Παραιτηθεὶς τοῦ ἀξιώματος ἐν ἔτει 1812 ἀφωσιώθη εἰς τὰ γράμματα, πολλὰ καὶ ποικίλα συγγράψας καὶ γενόμενος γενναιοπάροχος χορηγὸς οὐχὶ μόνον εἰς τὴν ἔκδοσιν πλήθους βιβλίων ρωσικῆς ἱστορίας καὶ φιλολογίας ἀλλὰ καὶ εἰς ἐξερευνητικὰς ἀποστολὰς εἰς τὰς

---

[1] Ἰ. Καλιτσουνάκη, ἔνθ' ἀν., σσ. (51)-(54).

22-10-1965

---

[1] Ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ Ἰ. Καλιτσουνάκη, ἔνθ' ἀν., σ. (57). Πρβλ. καὶ A. Kollautz, ἔνθ' ἀν., σ. 287.

[2] Πρβλ. Allgemeine Literatur-Zeitung, Jena, 10 Νοεμβρίου 1808, ἀρ. 332, στ. 620 καὶ A. L. Schlözer, ἔνθ' ἀν., τ. V, σ. 185.

[3] Λέων Διάκ., σ. XVI.

[4] Αὐτόθι, σ. XVI.

[5] Πρβλ. Ph. Krug, Kritischer Versuch zur Aufklärung der byzantinischen Chronologie, St. Petersburg 1810, σ. 322, σημ. (1): «Möchte doch die von Hase versprochene Ausgabe des Leo Diac. bald erscheinen!».

[6] Περὶ τοῦ ἔργου καὶ τῆς πολυσχιδοῦς δράσεως τοῦ ἀνδρὸς πρβλ. κυρίως V. S. Ikonnikov, Opyt Russkoj Istoriografij, τ. I, Kiev 1891, σσ. 132-243.

θαλάσσας τοῦ Βορρᾶ καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ρωσίας. Ὁ Rumjantsev ἀπέστειλεν εἰς τὸν Hase τὸ ποσὸν τῶν 3000 χρυσῶν φράγκων[1]. Ἡ τοιαύτη γενναιοδωρία ἐφιλοτίμησε τοὺς Γάλλους νὰ ἐπωμισθοῦν τὸ ὑπόλοιπον τῶν δαπανῶν[2]. Εἰς τὴν ἔκδοσιν ἀρωγὸν ἦλθε τὸ Γαλλικὸν Ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν, προαγοράσαν τῇ ἀποφάσει τοῦ ὑπουργοῦ κόμητος de Montesquiou, ἐπικυρωθείσῃ ὑπὸ τοῦ διαδόχου του κόμητος Decazes, σημαντικὸν ἀριθμὸν ἀντιτύπων. Τῇ μεσολαβήσει ἐπίσης τοῦ περιωνύμου ἀραβολόγου Σιλβέστρου de Sacy ἐπετεύχθη ὥστε ἡ ἐκτύπωσις τοῦ βιβλίου νὰ γίνῃ ἐν τῷ Αὐτοκρατορικῷ Τυπογραφείῳ[3]. Ἡ ἐκτύπωσις εἶχεν ἀρχίσει ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἔτους 1816[4], ἐχρειάσθη δὲ τριετία καὶ πλέον διὰ νὰ συντελεσθῇ.

Ἡ πρόσφατος τότε παλινόρθωσις τῆς δυναστείας τῶν Βουρβώνων πιθανῶς δὲν ἦτο ἄσχετος πρὸς τὴν ἀπόφασιν ἀναβιώσεως τῆς ἀπὸ αἰῶνος καὶ πλέον διακοπείσης σειρᾶς τῆς Βυζαντίδος τοῦ Λούβρου, ἡ ὁποία εἶχε συνδεθῇ πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέως Λουδοβίκου τοῦ ΙΔ', καὶ τῆς συνεχίσεώς της διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Hase παρασκευασθείσης ἐκδόσεως τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου. Ἡ ἔκδοσις αὕτη, ἡ ὁποία εἶδε τὸ φῶς ἐν ἔτει 1819, ἀποτελεῖ πραγματικὸν τυπογραφικὸν ἐπίτευγμα, ἀντάξιον τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Τυπογραφείου. Εἶναι ἐπιβλητικὸς τόμος in folio ἐκ 350 σελίδων λίαν πολυτελοῦς ἐμφανίσεως, κεκοσμημένος δὲ διὰ περιτέχνων χαλκογραφιῶν καὶ κοσμημάτων. Ὁ τίτλος ἐν τῷ δευτέρῳ ἐσωφύλλῳ ἔχει ὡς ἑξῆς: Leonis Diaconi | Caloënsis | Historia, | scriptoresque alii | ad res byzantinas pertinentes, | quorum catalogum proximum folium indicabit. | E Bibliotheca Regia nunc primum in lucem edidit, versione Latina et notis illustravit | Carolus Benedictus Hase, in schola Regia speciali Linguarum Orientall. | recentiorr. Professor, in Bibliothecae Regiae parte codd. mss. Graecos et Latinos | complectente Agens, Academiae Scientiar. Regiae Berolinensis et c. et c. Socius | [Κόσμημα] | Parisiis | E Typographia Regia | M. DCCC. XIX. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀφιέρωσις εἰς τὸν κόμητα Rumjantsev[5]. Ὁ τόμος περιλαμβάνει: Ἐν σσ. I-II περιγραφὴν

[1] Πρβλ. ἐπιστολὴν τῆς 3ης Ἀπριλίου τοῦ 1816 τοῦ Hase πρὸς τὸν καθηγητήν του C. A. Böttiger (A. Kollautz, ἔνθ' ἀν., σ. 289).

[2] Πρβλ. D. Raoul-Rochette ἐν Journal des Savans, Ἰανουάριος 1820, σ. 4: « Encouragés par l'exemple de cette munificence étrangère, plusieurs de nos compatriotes n'ont pas dédaigné d'en partager le mérite ».

[3] Λέων Διάκ., σ. XVII.

[4] Πρβλ. τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Hase πρὸς C. A. Böttiger (A. Kollautz, ἔνθ' ἀν.): « Leider geht dieser nicht so geschwind vorwärts als ich es wünschte, indessen hoffe ich doch, dass gegen Ende des Jahres das ganze Werk... erscheinen wird ».

[5] « Inlustrissimo et excellentissimo | viro | Nicolao | Comiti de Romanzoff | Imperii Russici Cancellario | Ordinum Imperii Peregrinorumque aliorr. plurimorr. equiti | etc. etc. etc. | qui | sincerae magnaeq. gloriae | cupiditate incensus | literarum et honestarum artium | tum sublimorum omnium Scientiarum | studia | ita complexus est et fovet | ut iisdem | cum rei publicae utilitatibus | arctissimo vinculo consociatis | omni Europae totiq. posteritati | summo se culmine dignissimum prodiderit | Historiae Byzantinae | novum hoc volumen | D.N.E. | L.M.Q | D.D.D. | Editor ».

καὶ σύντομον περίληψιν τῶν περιεχομένων, σσ. IV-XXI: De figuris aeri incisis, quae in hoc volumine conspiciuntur, σσ. 1-110: τὴν Ἱστορίαν τοῦ Λέοντος, σσ. 113-167: « Περὶ παραδρομῆς πολέμου τοῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως », σσ. 171-176: « Ἰωάννου Σχολαστικοῦ καὶ ἀπὸ ἐπάρχων Ἐπιφανέως περὶ τῆς τοῦ νέου Χοσρόου προσχωρήσεως πρὸς Μαυρίκιον τὸν Ῥωμαίων αὐτοκράτορα Ἱστοριῶν τόμος α' », σσ. 179-182: « Θεοδοσίου μοναχοῦ τοῦ καὶ γραμματικοῦ ἐπιστολὴ πρὸς Λέοντα Διάκονον[1] περὶ τῆς ἁλώσεως Συρακούσης », σσ. 185-271: Σχόλια εἰς Λέοντα Διάκονον (σσ. 185-264), « Περὶ παραδρομῆς πολέμου » (σσ. 265-267), Ἰωάννην Ἐπιφανέα (σ. 268), καὶ Θεοδόσιον μοναχὸν (σσ. 269-271), σσ. 273-280: Index editionum τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποίησεν ὁ Hase, σσ. 281-326: Εὑρετήριον, σ. 327: Errata.

Ἡ ἔκδοσις τοῦ Hase, ἐπαξίως ἄλλως τε, ἐγένετο εὐμενέστατα δεκτή. Κείμενον χαρακτηριστικὸν τῆς ὑποδοχῆς ἡ ὁποία ἐπεφυλάχθη εἰς τὸ βιβλίον, εἶναι ἡ ἐγκωμιαστικὴ βιβλιοκρισία τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσεν ἐν Journal des Savans ὁ D. Raoul-Rochette[2], στενὸς φίλος, συνάδελφος καὶ συνεργάτης[3] τοῦ Hase. Ὁ Raoul-Rochette μεταξὺ τῶν ἄλλων ποιεῖται λόγον καὶ περὶ τοῦ ἀτυχοῦς περιστατικοῦ, τὸ ὁποῖον, συμβὰν εὐθὺς ἅμα τῇ ἐκδόσει τοῦ βιβλίου, εἶχεν ἰδιαιτέρως στενοχωρήσει τὸν Hase. Ἑκατὸν πεντήκοντα ἀντίτυπα, τουτέστι σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐκ τοῦ συνόλου, ἀποστελλόμενα εἰς Ρωσίαν ἀπωλέσθησαν, ναυαγήσαντος ἐν τῇ Βαλτικῇ τοῦ βρικίου « Mer-

[1] Πρόσωπον οὐδεμίαν σχέσιν ἔχον πρὸς τὸν ἱστορικόν.

[2] D. Raoul-Rochette, ἔνθ' ἀν., σσ. 3-15. Ἐπρόκειτο νὰ δημοσιευθῇ καὶ δεύτερον μέρος· πρβλ. σ. 15: « Dans mon second et prochain extrait, où je m'occuperai des notes de l'éditeur, remplies d'une érudition si variée et si profonde, de sa traduction si élégante et si fidèle... je n'aurai que des eloges à donner, et je puis prendre d'avance auprès de nos lecteurs un engagement qu'il me sera si agréable de remplir ». Παρ' ὅτι ἐν τῷ πίνακι περιεχομένων τοῦ τεύχους τοῦ Δεκεμβρίου 1820, σ. 765, ἀναφέρονται « deux articles de M. Raoul-Rochette » τὸ προαναγγελθέν, ὡς ἀνωτέρω, δεύτερον μέρος τῆς βιβλιοκρισίας, ἄγνωστον διατί, οὐδέποτε ἐδημοσιεύθη.

[3] Ὁ Hase τιμηθεὶς ἐξ αἰτίας τῆς ἐκδόσεως τοῦ Λέοντος δι' ἀνωτάτου ρωσικοῦ παρασήμου, εἰσηγήθη νὰ δοθῇ τὸ αὐτὸ παράσημον καὶ εἰς τὸν Raoul-Rochette ὡς συνεργασθέντα εἰς τὴν ἔκδοσιν. Ἡ εἰσήγησις ὅμως δὲν εἰσηκούσθη (πρβλ. V. S. Ikonnikov, ἔνθ' ἀν., τ. I, σ. 162, σημ. 1).

cure» τὸ ὁποῖον τὰ μετέφερε[1]. Τοῦτο κατέστησεν ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν σπανίαν καὶ δυσεύρετον τὴν ἔκδοσιν, τὴν ἔλλειψιν δὲ ταύτην ἦλθε νὰ θεραπεύσῃ μετ' ὀλίγα ἔτη ἡ ἀνατύπωσις τῆς ἐκδόσεως ἐν τῇ σειρᾷ τῆς Βόννης.

Αἱ φιλολογικαὶ ἀρεταὶ τῆς ἐκδόσεως Hase εἶναι πολλαὶ καὶ ἡ σφραγὶς τῆς ἐμβριθείας καὶ τῆς εὐσυνειδησίας τοῦ ἐκδότου εἶναι ἔκτυπος πανταχοῦ. Δὲν θὰ ἀπετέλει ὑπερβολὴν νὰ λεχθῇ ὅτι πρόκειται περὶ τῆς σχετικῶς ἀρτιωτέρας ἐκδόσεως βυζαντινοῦ κειμένου μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀλλὰ καὶ διὰ πολλὰ ἔτη μετέπειτα. Σήμερον ἐν τούτοις ἔχει ἐμφανῶς παλαιωθῆ. Ἐγγυτέρα ἐξέτασις ἀποκαλύπτει πλῆθος ἀτελειῶν ἰδίᾳ ἐν τῷ κειμένῳ, ὅπου, παρὰ τὴν παλαιογραφικὴν δεινότητα καὶ τὴν ἑδραίαν ἑλληνομάθειαν τοῦ Hase, δὲν ἀπεφεύχθησαν αἱ ἐσφαλμέναι ἀναγνώσεις καὶ γραφαί. Ὁ ἐκδότης ἀποκατέστησε μετὰ περισσῆς φροντίδος τὴν πολλαχοῦ ἡμαρτημένην ὀρθογραφίαν τοῦ χειρογράφου (ἡ ὁποία ὅμως ἐνίοτε τὸν παρασύρει)[2], ἀλλ' ἡ ἔκδοσις δὲν εἶναι ὅλως ἀπηλλαγμένη σφαλμάτων περὶ τὴν ὀρθογραφίαν[3], λέξεις δέ τινες ἐν αὐτῇ εἶναι γεγραμμέναι κατὰ παλαιοτέρας ὀρθογραφικὰς ἀντιλήψεις ἐγκαταλειφθείσας ἤδη[4]. Ἀβεβαιότης παρατηρεῖται προκειμένου περὶ τύπων τινῶν εὐκτικῆς, ὑποτακτικῆς καὶ ὁριστικῆς μέλλοντος[5], γίνεται δὲ σύγχυσις τῶν ἀντωνυμιῶν *αὐτὸς* καὶ *αὑτὸς*[6]. Ἀσταθὴς καὶ ἐν πολλοῖς ἐσφαλμένη

---

[1] D. Raoul-Rochette, ἔνθ' ἀν., σ. 4.

[2] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 81, σημ. 1.

[3] Π.χ. (πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως αἱ παραπομπαὶ γίνονται πάντοτε κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Βόννης, ἡ ὁποία, ἄλλως τε, ἐλάχιστα παραλλάσσει τῆς Παρισινῆς): 7,18: *δρόμονας,* 9,11: *ἀνῖαι,* 10,5: *ἀναθορῶν,* 13,2 (καὶ πανταχοῦ): *πανολεθρίᾳ,* 14,21: *στίφος* (καὶ 86,11, 93,7, 113,15, ἀλλὰ 20,13 καὶ 147,12: *στῖφος*), 21,13: *πεδεινῶν,* 28,5: *ἀεννάους,* 62,19: *Αἶμον,* 66,9: *Ταυρομένειον,* 69,8: *ἐννάτην,* 83,18: *ἐννενήκοντα,* 103,20: *ἀλωμένους,* 104,4: *διαδράναι,* 118,4: *ἀναίδην,* 118,18: *ἀμνηστεία* (ἀλλὰ 115,18: καὶ 120,4: *ἀμνηστία*), 134,7: *ἀνύττειν* (καὶ 146,3, 155,16, ἀλλὰ 10,17: *διανύτειν*), 134,22: *μολῶν,* 164,20: *περιόδυνον,* 166,18: *ἐρυμνωτάτην,* 171,21: *ἄδην.* Ὑπάρχουν ἐπίσης τυπογραφικά τινα σφάλματα, ὡς π.χ. 77,20: *ἀλκιμός,* 100,11: *ἐπήυξησε,* 109,21: *τινά,* 148,5: *ἀναιρουμ'νων,* 155,20: *εω,* 156,5: *ἀν'καθεν,* 167,6: *τινάς.*

[4] Ὡς εἶναι ἡ ἐκ περισσοῦ χρῆσις ὑπογεγραμμένου ἰῶτα. Πρβλ. π.χ.: 75,4: *κᾂν,* 78,18: *κᾂν,* 82,2: *τεκτῄνασθαι,* 84,16: *ἀπᾄραντα,* 145,24: *συνᾄρασθαι,* 150,5: *πεφῃνέναι,* 156,22: *ᾐρμένος,* 159,4: *ἐπῃρμένα,* 164,12: *κᾂκ,* 165,13: *πεφῃνότα,* 174,3: *ἀποφῄνας.* Ἀλλὰ πανταχοῦ *(δια)σώζειν,* ἐν δὲ 152,4: *ᾄδου.* Γράφεται ἐπίσης: *λειποθυμῶ* (10,7, 39,16, 88,20), *(κατ)ερειπόω* (27,22, 28,1, 53,14 κ.ἀ., ἀλλὰ 47,6: *ἐρείπωσις*), *ἐπιβολώτατος* (18,16), *ἶσα* (119,6). Ἐπίσης *ἵεται, ἵενται, ἱέμενος* (28,2, 30,22, 32,7, 138,19, 152,25, 157,15) (πρόκειται περὶ τύπων τοῦ *ἵεμαι* ἐν χρήσει ἀντὶ τοῦ *εἶμι*). Κεχωρισμένως γράφεται πανταχοῦ τὸ *τὴν ἄλλως* (ἐπίσης 104,20: *τὰ νῦν*), ἀλλὰ 4,20: *καταπόδας,* 167,16: *τοπάλαι.* Γράφεται ἐπίσης *ἥ,τε* καὶ *τό,τε.*

[5] Π.χ. 20,19: *ἀντιτάξοισθε,* 20,21: *καταγωνίσοισθε,* 76,7: *ἀνήσοι,* 106,3: *ἀπέλθοιτε,* 106,23: *καρτερήσει,* 153,14: *πταίσοι.*

[6] Π.χ. 24,15, 114,25, 163,2, 164,12, 167,18, 169,21, 173,23.

εἶναι ἐπίσης ἡ κεφαλαιογράφησις ἐνίων λέξεων δηλωτικῶν ἀξιωμάτων καὶ ἄλλων[1]. Τέλος, οὔτε ὁ χωρισμὸς εἰς παραγράφους, οὔτε ἡ στίξις ἐγένοντο κατὰ τρόπον ἀπολύτως ἱκανοποιητικὸν ἐν παντί.

Ὁ Hase εἰσήγαγεν ἐντὸς τοῦ κειμένου πολλὰς ἰδίας διορθώσεις, ἄλλας δὲ προέτεινεν ἐν τῇ ᾤᾳ, ὅπου ἐπίσης ἀναγράφονται καὶ αἱ ἐσφαλμέναι γραφαὶ τοῦ χειρογράφου. Ἡ δήλωσις ὅμως τῶν γραφῶν τοῦ χειρογράφου γίνεται ἄνευ συστήματος καὶ κατὰ τρόπον ἐλλιπῆ. Οὕτω παραλείπονται ἢ διορθοῦνται σιωπηρῶς πλεῖσται ὅσαι σημαντικαὶ γραφαί[2], ἐνῷ οὐχὶ σπανίως σημειοῦνται ἁπλᾶ ὀρθογραφικὰ σφάλματα ἐκ τῶν ἀφθονούντων ἐν τῷ χειρογράφῳ[3]. Γενικῶς εἰπεῖν ὁ ἐκδότης εἶναι συντηρητικὸς εἰς τὰς διορθώσεις του, διατηρῶν γραφὰς τοῦ χειρογράφου ὡς π.χ. 43,4: *φείθασιν,* 77,22: *χιλιαδῶν,* 82,5: *ἤρεμά τε,* ἢ διστάζων νὰ εἰσαγάγῃ ὀρθὰς γραφὰς τὰς ὁποίας προτείνει[4], ἐνίοτε ὅμως εἶναι γενναιότερος τοῦ δέοντος (ὡς π.χ. ἐν 103,19, ὅπου μεταβάλλει εἰς *Χουμάνων* τὸ ὀρθὸν *Χουνάβων* τοῦ χειρογράφου)[5]. Πολλαὶ ἐκ τῶν εἰσαγομένων διορθώσεων εἶναι ἐπιτυχεῖς. Τοιαῦται διορθώσεις, ἐπὶ πλέον ὅσων ἐμνημονεύθησαν ἀνωτέρω[6], εἶναι π.χ.: 4,21: *τῷ* H: *τοῖς* P(E), 7,12: *Ῥωμαῖοι* H: *ῥωμαίοις* P(E), 25,22: *ψαμμῶδες* H tacite: *ψαμμώδης* P(E), 26,6: *διαμέσῳ* H: *διαμέσων* P (*διαμέσου* E), 28,3: *καρτερός, κρημνοῖς τε* H: *καρτερῶς κρημνεῖσθαι* P(E), 28,16: *χρυσοῦ* H tac.: *χρυσοῦν* P(H), 29,4: *θαυμαστωθέντι* H: *θαυμαστωθέντος* P(E), 29,15: *δηούμενος* H: *δι' οὓς μὲν* P (*δηοὺς μὲν* E), 30,7: *ἀθροίσασαν* H: *ἀθρήσασα* P (*ἀθροίσας* E), 30,8: *ληψόμενος* H: *ληψάμενος* P(E), 39,22: *ὅλων* H: *ἄλλων* P(E), 44,15: *ἀναρρήσεως* H tac.: *ἀνήσεως* P(E), 47,15: *τὰς* H: *τοὺς* P(E), 48,19: *τῷ τὸ* H: *τοῦτο* P (*τοῦ τὸ* E), 51,8: *ἀπαίρει* H: *ἀπαίρειν* P(E), 51,20: *τὸν Κύδνον* H: *τὸ κύδρον* P (*τὸν κύδρον* E), 52,10: *αἱρεῖ* H tac.: *αἴρει* P(E), 53,10: *ὑπόκενον* H: *ὑπόκερον* P (*ὑπόκαιρον* E), 56,12: *τὸ ναστὸν* H tac.: *τὸν ἀστὸν* P(E), 58,2: *τουτουῒ* H: *τοῦτὶ* P (*τούτου* E), 58,23: *παρεκροτοῦντο* H: *παρεκροῦντο* P (*παρεκρατοῦντο* E), 60,1: *δυσ-*

---

[1] Γράφεται *Δομέστικος, Πατρίκιος* (ἀλλὰ 177,2: *πατρικίου*), *Μάγιστρος, Κουροπαλάτης, Δούξ, Αὐγούστα, Πραίτωρ, Δρουγγάριος, Λογοθέτης,* προσέτι δὲ καὶ *Σύγκελλος* (164,13). Ἀλλὰ 42,15: *θεῷ,* 154,11 καὶ 154,15: *θεοτόκον,* 158,11 καὶ 166,4: *θεομήτορος* (ἀλλὰ 129,8: *Θεομήτορος*) καὶ 29,7: *βόσπορον,* 97,11: *νησιώτην* (ἐσφαλμένως ὁ Hase θεωρεῖ ἐνταῦθα ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Ὀδυσσέως).

[2] Π.χ. 114,14: *τὸ κοσμικὸν κατάστημα* H, *τοῦ κοσμικοῦ καταστήματος* P(E). Πρβλ. κατωτέρω, σ. 118.

[3] Π.χ. 4,1, 14,15, 22,23, 39,3, 53,5, 55,8, 60,18, 62,16, 79,12, 80,14, 136,1, 144,13, 144,21.

[4] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 102, καὶ ἐπίσης 27,12, 40,24, 41,21, 44,23, 59,2, 78,22, 93,4, 97,3, 142,4, 155,16, 158,23, 163,1, 166,11, 170,13.

[5] Ὅρα G. Moravcsik, ἔνθ' ἀν., τ. II, σ. 347.

[6] Πρβλ. ἀνωτέρω, σσ. 101 - 102.

προσοδον Η: δύσπροδον P(E), 60,14: ὡσανεὶ ὂν Η: ὡς ἀνεῖον P(E), 62,15-16: τὴν Η tac.: τὸν P (τὸν..... χῶρον Ε), 65,3: κἀκ τοῦ Η: κατ' οὗ P (κατ' αὐτοῦ Ε), 68,13: πόρων Η: πόνων P(E), 68,14: συνειλεῖσθαι Η: συνελεῖσθαι P(E), 79,9: ἀπεγνώκει Η: ἐπεγνώκει P(E), 83,11: κοκκοβαφῆ Η: κοκκηβαφῆ P(E), 87,21: ἐναλλόμενοι Η: ἐναλλόμενον P(E), 88,12: οἰστρηλατηθεὶς Η: οἰστρηλαθεὶς P(E), 94,8: εὐφυῶς Η: εὐφυῦς P (εὐφυὴς Ε), 94,17: ἔστελλον Η tac.: ἔστελλεν P (ἔστελλε Ε), 95,5: ἠωρημένων Η: ἠωθημένων P (θημένων Ε), 95,12: ἐγκεχειρισμένοι Η: ἐγχειρισμένοι P (ἐγχειρισάμενοι Ε), 98,3: διοικησάμενος Η: διωκησάμενος P(E), 103,13: τὸν πρὸς τοῦ Η: τὸν πρὸς τὸν P (τοῦ πρὸς τὸν Ε), 107,23: κραδαίνοντα Η tac.: κραδάνοντα P(E), 110,1: ἀθέρος Η tac.: αἰθέρος P(E), 114,18: τὸ ante τέλος add. Η tac., 117,14: ὑπαγαγέσθαι Η: ὑπαγάγεσθαι P(E), 117,23: εἶναι ἱκανὴν Η: ἐξικανὴν P (ἐξικανεῖν Ε), 122,16: πάππου Η: πάππον P(E), 123,2: τε Η: δὲ P(E), 125,5: δεῖν Η: δεῖ P(E), 130,15: τῶν σκοπῶν Η tac.: τὸν σκοπῶν P (τὸν σκοπὸν Ε), 132,1: ξυροῦ Η: ξυροῖς P(E), 137,3: ἐξολισθαίνοντας Η: ἐξολισθέντας P(E), 139,18: ἄφιξιν Η: αὔξησιν P(E), 140,4: κατασπαθίζειν Η tac.: κατασπαδίζειν P(E), 146,12: προσσχὼν Η: προσχὼν P(E), 146,13: τελεθούσης Η: τελεσούσης P (τελούσης Ε), 147,21: ἐνηνεγμένη Η: ἐνηνεγμένης P(E), 148,13: ἀληλιμμένα Η: ἀληλεγμένα P(E), 150,13: τε post ἔρρις add. Η tac., 155,9: χιλιάδας Η: χιλιάδες P(E), 167,4: λήθη Η: λήθης P(E), 167,8: ἀθρήσαντας Η tac.: ἀθρήσαντες P(E). Ἐνίοτε ὅμως αἱ διορθώσεις τοῦ Hase εἶναι ἄστοχοι ἢ ἐκ περισσοῦ, ὡς π.χ.: 3,1: τούτον P: τούτου Η (etiam Ε), 11,8: ἰσοπεδοὺς (=ἰσοπεδοῦς) P(E): ἰσοπέδου Η, 24,19: ἠταιρικὸς (ἠτερηκὸς Ε) P (=ἑταιρικῶς): ἑταιρικὸν Η, 40,4: παρεισφαρέντος P(E): παρεισφθαρέντος Η, 44,7: νεὼν P(E): νέων Η, 46,15: χεροῖν P(E): χερσὶ Η, 52,1: ἐπιβρίσει P(E) (=ἐπιβρίσῃ; cf. Il. VII, 343): ἐπιβρίθει Η, 84,11: ἐγκαλινδεῖσθαι P(E): ἐγκυλινδεῖσθαι Η, 91,16: κακοὶ κακῶς Η: κάκην κάκως (κακηνκάκως Ε) P = κακιγκάκως[1], 67,11: ἰστὸν P(E) (=οἰστόν): ὀϊστὸν Η, 98,19: ἐπαγάγοι in ἀπαγάγοι corr. P(E) (=ἀπαγάγῃ): ἐξαγάγῃ Η, 103,19: χουνάβων P(E): Κουμάνων Η[2], 114,14: τοῦ κοσμικοῦ καταστήματος P(E): τὸ κοσμικὸν κατάστημα Η tac., 118,14: πρόει P(E): προΐῃ Η, 121,12: ἐρεῖσαν P (=ἐρείσαντα Ε): ἐρείσαντι Η, 126,1: ξυνεχθέντα P(E) (=ξυνενεχθέντα): ξυναχθέντα Η, 138,12: ἀφισταμένησ P (=ἀφισταμένους Ε): ἀφιστάμενον Η tac., 138,13: βουλομένους P(E): βουλομένου Η, 147,14: κατ' P(E): καθ' Η tac.

[1] Πρβλ. E. Kurtz, Byz. Zeitschr., τ. 3 (1894), σσ. 152-155 καὶ τ. 8 (1899), σσ. 157-158. S. Psaltes, Grammatik der byzantinischen Chroniken, Göttingen 1913, σσ. 114, 339.

[2] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 117, σημ. 5.

Ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων μειονεκτημάτων τῆς ἐκδόσεως Hase εἶναι καὶ ἡ οὐχὶ ἄψογος ἀντιβολὴ τοῦ χειρογράφου. Αἱ παραναγνώσεις εἶναι πολυάριθμοι: 8,6: τε P(E): δὲ Η, 9,21: εἰς P(E): ἐς Η, 12,9: ἀοίκητος P(E): ἀνοίκητος Η, 13,14: αὐτῷ P(E): αὐτὸς Η, 14,22: ἀφῆκτω (-ο Ε) P: ἀφίκετο Η, 16,14: εἰς P(E): ἐς Η, 16,15: ἐς P(E): εἰς Η, 19,1: ὑπὲρ ἀριθμὸν P(E): ὑπεράριθμον Η, 19,19: εἰς P(E): ἐς Η, 21,20: ἐπεξελάσεσι P: ὑπεξελάσεσι Η (-ιν Ε), 24,2: πρὸς P(E): ὑπὸ Η, 25,23: τε P(E): δὲ Η, 26,2: ἐς P(E): ἐπὶ Η, 26,3: ταχυδαιῆ P(E): ταχυδαῆ Η, 26,20: ἐκθερίσειν P(E): ἐκθερίζειν Η, 28,10: εἰς P(E): ἐς Η, 29,13: ἐδεδύκεσαν (ἐδεδοίκεσαν Ε) P: ἐδεδοίκεισαν Η, 32,2: καταγόντι (pro καταγαγόντι) P: κατάγοντι Η (etiam Ε), 32,11: νεωτερίσοι (=νεωτερήσῃ) P(E): νεωτερίσειε Η, 32,14: ἐξεκαλεῖτο P(E): ἐκαλεῖτο Η, 32,23: εἰς P(E): ἐς Η, 36,22: εἰσήει P(E): ἐσῄει Η, 37,6: ἀποφήνω P(E): ἀποφανῶ Η, 40,5: περιέλκεσθαι P(E): παρέλκεσθαι Η, 40,6: πύματα P(E): πήματα Η, 40,22: ἀπεσείετο P(E): ἀπείπετο Η, 44,7: τὸν P(E): τὴν Η, ἐκκλησίας P(E): ἐκκλησίαν Η, 44,23: τῶν εὐχαΐτων P: τῷ Εὐχαΐτων Η (etiam Ε) = τῷ τῶν Εὐχαΐτων, 45,6: ἐπαυξήσοντα P(E): αὐξήσοντα Η, 46,14: καὶ ραμεοῦν (κεραμεοῦν Ε) P: κεραμοῦν Η, 46,17: καταγῆναι (=κατεαγῆναι Ε) P: καταγνύναι Η, 46,19: τομίας P(E): ἐκτομίας Η, 47,22: τέως P(E): τέλος Η, 48,5: ἓξ καὶ δεκάτην P(E): ἑκκαιδεκάτην Η, 49,9: ἐς P(E): εἰς Η, 49,17: ἐδεδίεσαν P(E): ἐδεδίεισαν Η, 50,17: θεοφανῶ P(E): Θεοφανοῖ Η, 50,23: ἐντείνειν P(E): ἐκτείνειν Η, 51,15: πτολίσματος P(E): πολίσματος Η, 53,1: ἐς P(E): εἰς Η, 53,22: ἤλαυνε P(E): ἀνήλαυνε Η, 58,12: καταστρατοπεδεύεται P(E): στρατοπεδεύεται Η, 58,23: εἰς P(E): ἐς Η, 59,6: κέρως P(E): κέρας Η, 59,8: ἐπώνυμον P(E): ἐπώνυμα Η, 60,13: ἐναποσβεννύων P(E): ἀποσβεννύων Η, 60,20: παρεκελεύσατο P(E): ἐκελεύσατο Η, 60,21: περιφέροντας P(E): περιφέροντες Η, 61,6: καταλαβὼν P(E): παραλαβὼν Η, 62,4: φησι P(E): ἔφη Η, 66,5: τῇ σικελίᾳ P(E): τῆς Σικελίας Η, 68,12: δὲ P(E): τε Η, 72,9: τε P(E): δὲ Η, 73,5: τι P(E): τε Η, 73,14: τε P(E): δὲ Η, 74,18: ἐπισιτισάμενος P(E): ἀποσιτισάμενος Η, 76,10: ἐκτριβῆναι P(E): ἀνεκτριβῆναι Η, 83,1: ἔθυεν P(E): ἔθυσεν Η, 85,15: διεφύλαττεν P(E): παρεφύλαττεν Η, 88,15: τιν' P(E): τινα Η, 94,3: πάλαι τὰ τοῦ (=παλαιτάτου Ε) P: πάλαι Η, 95,19: ταύτησ ἐστὶ (=τὰ τῆς ἑστίας Ε) P: ταῦτα Η, 96,10: χαλδίας P(E): Χαλδαίας Η, 97,6: κατευμεγέθει P(E): κατηυμεγέθει Η, 100,7: δὲ P(E): τε Η, ἀτέλειον P(E): ἀτέλειαν Η, ἀρμενιάκων P(E): Ἀρμενιακῶν Η, 101,6: ὃς P(E): ὁ δὲ Η, 101,21: ἀνωτάτω P(E): ἀνωτάτην Η, 102,3: δὲ P(E): τε Η, 102,5: ἐς P(E): εἰς Η, 102,14: μοναχὸν P(E): ἀναχωρητὴν Η, 103,9: ὅστε in ὅσγε corr. (ὅς γε Ε) P: ὅστε Η, 104,13: ἐπὶ P(E): ἐπ' Η, 108,19: διαιρήσαντες P(E): διαιρέσαντες Η, 111,5: δὲ P(E): τε Η, 113,4: ἐς P(E): ἐπ' Η, 115,15: ὑποδειλιά-

σας P(E): ἀποδειλιάσας H, 120,20: φησὶν P(E): ἔφη H, 121,2: δαβιτικὸν P(E): Δαβιδικὸν H, 121,18: τε P(E): δὲ H, 123,15: ἐς P(E): εἰς H, 124,6: συμεώνην P: Συμεὼν H (etiam E), 124,13: ἐς P(E): εἰς H, 126,21: ἄντικρυς P(E): ἀντικρὺς H, 127,12: ὅτι P(E): ὅτε H, 129,13: αὐτὴν P: αὐτῆς H (αὐτοὺς E), 130,16: ἐστενωμέναι P(E): ἐστενωμένοι H, 130,17: συγκεκλεῖσθαι P: κατακεκλεῖσθαι H, 130,23: ἐς P(E): εἰς H, 132,24: διόδευσε (διώδευσε E) P: διώδευε H, 134,12: ὅς γε P(E): ὅσπερ H, 138,13: ἐς P(E): εἰς H, 139,12: ἐς P: εἰς H (etiam E), 140,3: ἐς P(E): εἰς H, 141,15: εἰς P(E): ἐς H, 144,4: αὐταῖς P(E): αὐτοῖς H, 146,9: ἐδόκουν P(E): ἐδόκει H, 146,14: ταῖν χεροῖν P(E): ταῖς χερσὶν H, 149,17: ἀπέκτενον P(E): ἀπέκτεινον H, 149,23: ἐναπέπνιξαν P(E): ἀπέπνιξαν H, 151,2: ἐπιβάντας P(E): ἐπιβάντες H, 151,10: πειρασθεῖεν P(E): πειραθεῖεν H, 152,23: τοιουτοτρόπως P(E): τοιούτῳ τρόπῳ H, 154,12: τε P(E): δὲ H, 154,15: κύρι P(E): κύριε H, 154,17: εἰς P: ἐς H (etiam E), 155,9: πεντεκαίδεκα P(E): πέντε καὶ δέκα H, 155,16: δέ τι P(E): δ' ἔτι H, 162,3: ἐξειληφὼς P(E): ἐνειληφὼς H, 162,20: πρός του P(E): προτοῦ H, 164,8: αἱρετισάμενος P(E): ἀναιρετισάμενος H, 165,1: ὃ ἦν (ὃ ἦν E) P: ὃ H, 165,14: τε P(E): δὲ H, 165,18: ἐς P(E): εἰς H, 166,2: δὲ P(E): τε H, 167,14: ναζωραίου P(E): Ναζαραίου H, 168,19: δρώμενον P(E): δρώμενος H, 169,16: τε P(E): δὲ H, 170,7: κατηνέχθη P(E): κατενέχθη H, 170,16: ἐς P(E): εἰς H, 170,22: τε P(E): δὲ H, 174,4: δελφινᾶν P(E): Δελφινᾶ H, ἐκπέμπεται P(E): καταπέμπεται H, 176,6: κατηρείπωσεν P(E): κατερίπωσεν H, 177,6: πρός του τῶν P(E): πρὸς τούτων H.

Ἐπίσης λέξεις τινὲς παρελείφθησαν κατὰ τὴν ἀντιγραφήν, ὡς π.χ.: 10,22: γε post μέντοι, 13,3: τὰ p. ἠνέγκαντο, 14,15: τῆς p. αἰχμῆς, 37,21: ἐξ αὐτῆς p. προσήκοντας, 43,18: τε p. πρόνοια (etiam E), 48,23: τὸν p. ἐπί, 52,21: ὑποδύντες p. δέ, 63,3: καὶ p. Μυσίας, 75,5: ὁρίοις p. Ἀντιοχείας, 76,19: τὰ p. πάντα, 79,3: ταύτην p. πύργωμα, 87,17: τὸν p. μήτινα, 90,7: τὴν p. ἄλλοτε, 92,2: τε p. τῷ, 100,17: ἐργάσιον p. ἀτέλειαν[1], 103,11: πολλῶν p. τῶν, 104,18: τοῦ p. λέγεται, 130,17: τοῦ (= του) p. παρά, 132,12: τοῖς p. πρόσθεν, 140,21: τε p. ὅπλοις, 167,18: καὶ p. βουλόμενον. Ἀντιθέτως, προσετέθησαν λέξεις χωρὶς τοῦτο νὰ δηλωθῇ, π.χ.: 15,11: τῶν, 28,14: τὸ ante κάλλος, 65,3: τῷ, 68,20: τοῦ, 88,7: τε, 127,3: οἱ, 134,12: τῶν, 139,10: οἱ, 155,7: ἡ. Ἐπίσης, ὁ ἐκδότης ἐνιαχοῦ μεταβάλλει τὴν σειρὰν τῶν λέξεων ἄνευ λόγου καὶ χωρὶς ἐπίσης νὰ τὸ δηλώσῃ, π.χ.: 24,9: σύνεμος (manus rec.) λέοντος P(E): Λέοντος σύναιμος H, 34,8: ἐγχειρίσαι δυνάμεις P(E): δυνάμεις ἐγχειρίσαι H, 67,17: τοῦ τοσούτου P(E): τοσούτου τοῦ H, 124,22: τηνικαῦτα ἐπειγομένω P(E): ἐπειγομένῳ τηνικαῦτα. Τέλος,

[1] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 105, σημ. 5.

ὑπάρχουν περιπτώσεις τινὲς ἀσυνεπείας ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τοῦ ἐφελκυστικοῦ ν[1], τὸ ὁποῖον ἄλλως ὁ ἐκδότης προσθέτει ὅπου ἐλλείπει πρὸ φωνήεντος, ἀπαλείφει δὲ πρὸ παντὸς συμφώνου[2].

Ἐὰν τὸν καταρτισμὸν τοῦ κειμένου ἐπιβαρύνουν πολλὰ τὰ ψεκτά, διὰ τὴν συνοδεύουσαν τὸ κείμενον λατινικὴν μετάφρασιν μόνον ἔπαινοι ἁρμόζει νὰ λεχθοῦν. Ἡ βαθυτάτη ἑλληνομάθεια τῆς ὁποίας ἐκέκτητο ἐβοήθησε τὸν Hase νὰ ἀποδώσῃ πιστῶς καὶ μετὰ σαφηνείας εἰς κομψὴν καὶ γλαφυρὰν λατινικὴν φράσιν τὰ πολλάκις δυσνόητα χωρία τοῦ κειμένου τοῦ Λέοντος. Μικροσφάλματά τινα τῆς μεταφράσεως ἐπανορθοῦνται ἐν τοῖς σχολίοις[3], ὑπάρχουν δὲ καί τινα ἄλλα μεταφραστικὰ ἀστοχήματα, ὀλιγάριθμα καὶ ἀσήμαντα, τῶν ὁποίων ἡ ἀπαρίθμησις ἐνταῦθα θὰ ἀπετέλει μικρολογίαν[4].

Πραγματικὸν μνημεῖον φιλοπονίας καὶ πολυμαθείας εἶναι αἱ Notae philologicae et historicae τὰς ὁποίας ἐπιτάσσει τοῦ κειμένου ὁ Hase. Μετὰ πολλῆς σοφίας προσάγονται αἱ εἰδήσεις, οὐ μόνον τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν πηγῶν, ἀλλ' ἐπίσης τῶν λατινικῶν καὶ τῶν ἀραβικῶν, ὅσαι ἦσαν τότε γνωσταί, καὶ παραβάλλονται πρὸς τὰ ἐξιστορούμενα ὑπὸ τοῦ Λέοντος. Ἐπὶ πλέον σταχυολογοῦνται εἰδήσεις ἐξ ἀνεκδότων πηγῶν διὰ πρώτην φορὰν γνωστοποιουμένων, ἐκ τῶν ὁποίων δημοσιεύονται ἐκτενῆ ἀποσπάσματα μετὰ ἢ ἄνευ λατινικῆς μεταφράσεως[5]. Δύο τῶν ἀνεκδότων τούτων κειμένων εἶναι ἰδιαιτέρως ἀξιόλογα: τὰ περίφημα ἀποσπάσματα τῆς ἐκθέσεως τοῦ «Γότθου τοπάρχου»[6] (ἡ ὁποία ὀρθότερον εἶναι, ὡς τελευταίως ὑπεστηρίχθη, νὰ καλῆται «Ἀνώνυμος τοῦ Hase»)[7] καὶ τὰ ἀπανθίσματα ἐκ τοῦ Βατικανοῦ κώ-

[1] Π.χ. 29,22: κελεύσμασι (ε) (-ιν PE), 64,8: ποιήσειεν (τ) PH (-ε E), 123,18 φασὶ (ε) PH (-ὶν E), 151,21: ἐβούλευσεν (λ), 155,8: διέσωσεν (λ).

[2] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 79.

[3] Λέων Διάκ., σσ. 417, 476, 481, 496.

[4] Πρβλ. π.χ. G. Bernhardy, ἔνθα κατωτ., στ. 128. Ν. Παναγιωτάκη, ἔνθ' ἀν., σ. 155 καὶ H. J. Gleixner, Byz. Zeitschr., τ. 55 (1962), σ. 331.

[5] Λέων Διάκ., σσ. 413 - 414 (βίος Παύλου τοῦ Λατρηνοῦ), σ. 426 (βίος Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου (;)), σ. 441 (Chronicon de rebus Byzantinis (;)), σσ. 442 - 443, 455 - 456, 467 (βίος Νικηφόρου ἐπισκόπου Μιλήτου), σσ. 444 - 445 (Περὶ σεισμῶν), σ. 453 (ποίημα Ἰωάννου Μελιτηνῆς ἐκ τῆς Ἱστορίας τοῦ Σκυλίτζη εἰλημμένον· πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 15, σημ. 3), σσ. 464 - 465 (βίος Πέτρου τοῦ πατρικίου), σ. 475 (βίος Εὐαρέστου), σ. 484 (Ἀνώνυμος διήγησις· πρόκειται περὶ ἑνὸς τῶν «διηγημάτων» Παύλου τοῦ Μονεμβασίας, περὶ οὗ ὅρα A. Kominis, Paolo di Monembasia, Byzantion, τ. XXIX - XXX (1959 - 1990) (Mélanges Ciro Giannelli), σ. 243, σημ. 1), σσ. 507 - 510 (Θαύματα ἁγίου Δημητρίου). Πρβλ. καὶ τὴν ἐφεξῆς σημ. 6 καὶ σ. 121, σημ. 1.

[6] Λέων Διάκ., σσ. 496 - 505.

[7] M. G. Nystazopoulou, Note sur l'Anonyme de Hase improprement appelé Toparque de Gothie, Bulletin de Correspondance Hellénique, τ. LXXXVI (1962), σσ. 319 - 326, ὅπου καὶ πᾶσα ἡ προγενεστέρα βιβλιογραφία.

δικος 163 τῆς χρονικῆς βίβλου τοῦ (Ψευδο) Πολυδεύκους [1]. Ὡσαύτως ἐπισημαίνονται ἐπιμελῶς τὰ πολλὰ χωρία τοῦ Ἀγαθίου καὶ τὸ ἓν τοῦ Πρίσκου [2], ἐκ τῶν ὁποίων ὁ Λέων παραλαμβάνει λέξεις ἢ φράσεις, ὁμοίως δὲ σημειοῦνται τὰ ἐκ συγγραφέων τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ἢ ἐκ τῶν Γραφῶν καὶ τῶν Πατέρων εἰλημμένα. Ἑρμηνεύονται ἐπίσης ἐν πλάτει χωρία τινὰ τοῦ κειμένου καὶ προτείνονται νέαι διορθώσεις καὶ εἰκασίαι ἢ προσάγονται νέα τεκμήρια πρὸς στήριξιν γραφῶν ἢ διορθώσεων ἐν τῷ κειμένῳ [3]. Ἰδιαιτέραν ἀξίαν ἔχουν ὅσα ὁ Hase παρεκβατικῶς γράφει περὶ τῆς καθ' ὅλου σημασίας λέξεών τινων καὶ φράσεων τοῦ κειμένου [4]. Ἐκ τῶν λεξιλογικῶν καὶ σημασιολογικῶν τούτων σημειωμάτων πειθόμεθα ὅτι δὲν εἶναι κενὸς κομπασμὸς ἡ βεβαίωσίς του « neminem esse scriptorem paulo illustriorem arbitror, neque profanum neque sacrum, qui a temporibus Theodosianis usque ad ruinam imperii Orientalis Graece scripserit, quem non ita tractarim, ut non aliqua eius pars in memoria mea penitus insideret » [5]. Ἐν τοῖς σχολίοις εἰς Λέοντα προοιωνίζεται ὁ λεξιθήρας Hase, ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος θὰ ἀποβῇ μετὰ δεκαετίαν, ὁμοῦ μετὰ τῶν Λουδοβίκου καὶ Γουλιέλμου Dindorf, ἐκ τῶν πρωτεργατῶν τῆς ἀναθεωρήσεως καὶ συμπληρώσεως τοῦ Θησαυροῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης τοῦ Ἐρρίκου Στεφάνου. Ὁ Hase ἐπισημαίνει τὰς ἀθησαυρίστους λέξεις τοῦ Λέοντος καὶ προσάγει νέας ἐκ τῶν ἰδίων ἀναγνώσεων [6]. Ἐπὶ πλέον τούτων προβαίνει ἐπ' εὐκαιρίᾳ εἰς πλῆθος διορθώσεων εἰς χωρία συγγραφέων ἀπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν

Τὸ χειρόγραφον τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου κειμένου, ὡς γνωστόν, ἐν συνεχείᾳ δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ εὑρεθῇ καὶ πιθανῶς ἀπωλέσθη ἢ λανθάνει. Τὸ ὑποστηριχθὲν (αὐτόθι, σ. 320) ἐνδεχόμενον ἀπωλείας του ἐν τῷ ναυαγίῳ τοῦ βρικίου « Mercure » ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀποστελλομένων εἰς Ρωσίαν ἀντιτύπων τῆς ἐκδόσεως (πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 115) φαίνεται ἀπομεμακρυσμένον. Πῶς θὰ ἠδύνατο ὁ Hase νὰ πέμψῃ ὡς δῶρον εἰς τὸν Rumjantsev χειρόγραφον τὸ ὁποῖον δὲν τοῦ ἀνῆκε;

[1] Λέων Διάκ., σσ. 418, 420, 423 - 424, 425 - 427, 431. Τὸ κείμενον τοῦ (Ψευδο) Πολυδεύκους, τὸ ὁποῖον παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτον, ὁ Hase διεξῆλθεν ἐν Παρισίοις, ὅπου εἶχε διακομισθῇ τότε ὁ Βατικανὸς κῶδιξ (πρβλ. σ. XXVIII).

[2] Αὐτόθι, σ. 488.

[3] Αὐτόθι, σσ. 406, 407, 420, 436, 440, 450, 451, 461, 462, 469 - 470, 471, 476, 494. Ἐν σ. 452 διορθοῦται τὸ « *φόνων τῶν* » εἰς « *φονώντων* » (86,10) (πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 35, σημ. 1) καθ' ὑπόδειξιν τοῦ Krug κοινοποιηθεῖσαν εἰς τὸν Hase δι' ἐπιστολῆς. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ Hase εἶχε προαποστείλει εἰς Ρωσίαν ἀπόγραφον ἢ ἀντίτυπον τοῦ κειμένου.

[4] Πρβλ. κυρίως σσ. 397 - 398, 400 - 401, 406 - 407, 409 - 411, 417 - 418, 421 - 422, 429 - 431, 434 - 435, 437 - 440, 447 - 449, 451 - 452, 457 - 464, 467 - 472, 474 - 481, 489 - 496, 505 - 506.

[5] Αὐτόθι, σ. XXVIX.

[6] Πρβλ. π.χ. σσ. 404 - 406: σύνθετα καὶ παράγωγα τοῦ *χαλκός*, καὶ σσ. 486 - 488 τοῦ *μύριοι*.

ἐσχάτων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὸ κείμενον τοῦ Κεδρηνοῦ ἐξ ἀντιβολῆς πρὸς χειρόγραφον τοῦ Σκυλίτζη [1].

γ) Αἱ ἀνατυπώσεις Βόννης καὶ Migne – Μεταφράσεις.

Ἐννέα μόλις ἔτη μετὰ τὴν Παρισινὴν ἔκδοσιν, ὁ Hase ἔδωκε τὴν συγκατάθεσίν του ὅπως ἡ καταστᾶσα σπανιωτάτη [2] ἔκδοσις τοῦ Λέοντος ἀνατυπωθῇ ὡς εἷς ἐκ τῶν πρώτων τόμων τοῦ Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae τῆς Βόννης. Ὁ τόμος φέρει ἐπὶ τοῦ ἐσωφύλλου τὸν τίτλον: Pars XI: Leo Diaconus. Varii libelli qui Nicephori Phocae et Ioannis Tzimiscis historiam illustrant, Bonnae, Impensis Ed. Weberi, MDCCCXXVIII. Προτάσσεται πρόλογος τοῦ Ἐμμανουὴλ Bekker (σσ. VI - X) καὶ εἶτα ἕπονται ἡ ἀφιέρωσις εἰς Rumjantsev (σ. XI) καὶ ἐκ τοῦ προλόγου τοῦ Hase τὰ εἰς τὸν Λέοντα καὶ τὸ « Περὶ παραδρομῆς πολέμου » ἀναφερόμενα τμήματα (σσ. XIII - XXXI). Τὰ ἐν τῇ Παρισινῇ ἐκδόσει ἀποσπάσματα τοῦ Ἰωάννου Ἐπιφανέως καὶ τοῦ Θεοδοσίου μοναχοῦ παρελείφθησαν, ἡ δὲ ὑπόσχεσις τοῦ Bekker, ὅτι θὰ ἀνατυπωθοῦν ταῦτα ἐν ἄλλῳ τόμῳ τῆς σειρᾶς τῆς Βόννης [3], οὐδέποτε ἐπραγματοποιήθη. Ὁμοίως παρελείφθησαν αἱ χαλκογραφίαι καὶ τὰ κοσμήματα. Ἐν τῷ τόμῳ περιελήφθησαν, πλὴν τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος (σσ. 3 - 178) καὶ τοῦ « Περὶ παραδρομῆς πολέμου » (σσ. 181 - 258), τὸ ποίημα « Ἅλωσις τῆς Κρήτης » τοῦ Θεοδοσίου Διακόνου (σσ. 261 - 306, ὁ πρόλογος τοῦ N. M. Foggini ἐν σσ. XXXII - XXVI), αἱ Νεαραὶ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ (σσ. 309 - 323), ὁ διάλογος « Φιλόπατρις » (σσ. 324 - 342), ἡ Legatio τοῦ Λουϊτπράνδου (σσ. 343 - 373, ὁ πρόλογος τοῦ H. Canisius ἐν σσ. XXXVII - XXXVIII) καὶ Excerpta ex Historiis Arabum de expeditionibus syriacis Nicephori Phocae et Ioannis Tzimiscis κατὰ λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Chr. Lassenius (σσ. 374 - 394). Μετὰ ταῦτα αἱ Annotationes (σσ. 397 - 516) καὶ ὁ Index auctorum τοῦ Hase (σσ. 517 - 526) καὶ τὰ σχόλια τοῦ N. M. Foggini, ἐπηυξημένα ὑπὸ Fr. Jacobs, εἰς τὸ ποίημα τοῦ Θεοδοσίου Διακόνου (σσ. 527 - 564). Τὸν τόμον κλείει Index ἐκπονηθεὶς ὑπὸ Ed. Weber διὰ πάντα τὰ κείμενα ὁμοῦ καὶ κατὰ τὴν νέαν σελίδωσιν (σσ. 565 - 624).

Διὰ λόγους ὁμοιομορφίας πρὸς τοὺς ἄλλους τόμους τῆς σειρᾶς ἐπηνέχθησαν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς Βόννης ὡρισμέναι μεταβολαὶ τυπογραφικῆς φύσεως. Ἡ σελίδωσις καὶ ἡ στιχαρίθμησις, ὡς εἰκός, μετεβλήθησαν ἄρδην, σημειοῦνται ὅμως ἐν τῇ ᾤᾳ αἱ σελίδες τῆς Παρισινῆς ἐκδόσεως. Αἱ διὰ λατι-

---

[1] Αὐτόθι, σσ. 432, 434, 446, 450, 455, 457, 466, 478 κ.ἀ.

[2] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 116.

[3] Λέων Διάκ., σ. VIII.

νικοῦ γράμματος δηλούμεναι ἐν τῇ ᾤᾳ γραφαί, διορθώσεις καὶ εἰκασίαι τῆς Παρισινῆς μετεφέρθησαν ἐν ὑπομνήματι ὑποκάτω τοῦ κειμένου καὶ ἐδηλώθησαν διὰ τοῦ νέου ἀριθμοῦ τοῦ στίχου. Ὑπ' αὐτάς, καὶ οὐχὶ ἐν παραλλήλοις στήλαις ὡς ἐν τῇ Παρισινῇ, ἐτέθη ἡ μετάφρασις. Ἐπὶ πλέον προσετέθη ἐν τῇ ᾤᾳ « annorum notatio..... quam Classenus..... diligentissime digessit »[1] ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως, ἡ ἰνδικτιὼν καὶ τὸ ἀντίστοιχον ἔτος βασιλείας ἑκάστου τῶν ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευομένων αὐτοκρατόρων. Διὰ λόγους ὁμοιομορφίας ἐγένοντο ἐπίσης ὡρισμέναι μεταβολαὶ καὶ ἐν τῷ κειμένῳ. Οὕτως, ἐντὸς τῶν παραγράφων μετὰ τελείαν στιγμὴν γράφεται μικρὸν ἀντὶ κεφαλαίου. Ἐπίσης αἱ δημηγορίαι καὶ τὰ εἰς πρόσωπα αὐτολεξεὶ ἀποδιδόμενα ἐν τῷ κειμένῳ περικλείονται ἐντὸς εἰσαγωγικῶν[2]. Σημαντικὴ βελτίωσις εἶναι ἡ ἀφαίρεσις τοῦ ἐσφαλμένως ἢ ἐκ περισσοῦ τεθέντος ὑπογεγραμμένου ἰῶτα ἐκ πολλῶν λέξεων τοῦ κειμένου[3]. Ἐπίσης διορθοῦνται τὰ Errata τῆς Παρισινῆς καὶ ἐπιφέρονται ἐλαφραί τινες ὀρθογραφικαὶ μεταβολαί[4]. Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ κείμενον ἀνατυποῦται ὡς ἀκριβῶς εἶχεν ἐν τῇ Παρισινῇ ἐκδόσει, διατηροῦνται δὲ ἐξ αὐτῆς τὰ πλεῖστα τῶν ὀρθογραφικῶν[5] ἔτι δὲ καὶ τῶν τυπογραφικῶν[6] σφαλμάτων. Ἐπὶ πλέον τούτων προστίθεται μικρὸς ἀριθμὸς νέων τυπογραφικῶν σφαλμάτων[7].

Ἐκ τῆς ἐκδόσεως τῆς Βόννης ἡ Ἱστορία, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν κειμένων τοῦ τόμου, περιελήφθη εἰς τὸν 117ον τόμον τῆς Ἑλληνικῆς Πατρολογίας τοῦ J.-P. Migne (στ. 655-926, ὁ πρόλογος τοῦ Hase ἐν σσ. 637-654), ἐκδοθέντα ἐν Παρισίοις ἐν ἔτει 1864. Ἡ μετάφρασις ἐτέθη καὶ πάλιν ἐν παραλλήλῳ πρὸς τὸ κείμενον στήλῃ, τὰ δὲ σχόλια ἐτυπώθησαν εἰς δύο στήλας ὑποκάτω τοῦ ὑπομνήματος. Δὲν γνωρίζομεν ἐὰν τοῦτο συνέβη καὶ εἰς ἄλλους τόμους τῆς Πατρολογίας, πάντως ὁ 117ος τόμος φαίνεται ὅτι ἐκυκλοφορήθη κατ' ἀρχὰς ἀδιόρθωτος, ἀπεσύρθη δὲ ἐν συνεχείᾳ λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν τυπογραφικῶν σφαλμάτων καὶ ἐκυκλοφορήθη ἐκ νέου διωρθωμένος ἐπιμελῶς. Τὰ ἀρχικῶς κυκλοφορηθέντα ἄνευ διορθώσεως ἀντίτυπα — δὲν

1 Αὐτόθι, σ. VIII. Πρβλ. ἐπίσης τὴν χρονολογικὴν σημείωσιν ἐν σ. 160.

2 Ἐνίοτε ἐσφαλμένως, ὡς ἐν 61,23, ὅπου τὰ εἰσαγωγικὰ τίθενται πρὸ τοῦ « *ὅ,τι* ». Θετέα πρὸ τοῦ « *οἰκέτην* » (62,1).

3 Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 116, σημ. 4. Ἐκ τούτων παρέμεινεν ὡς εἶχε μόνον τὸ ἐν 47,15: *ᾑρκότα*.

4 Π.χ. 158,22: *οἱονεὶ* ἀντὶ *οἰωνεὶ* τῆς Παρισινῆς (ἐν 22,12 οὐχὶ ὀρθῶς: *πη... πὴ* ἀντὶ *πῇ... πῇ* τῆς Παρισινῆς). Ἐπίσης γράφεται *ᾗ τε* καὶ *τό τε* (ἀλλὰ 150,9 καὶ 162,21: *ᾗ, τε* καὶ 155,21, 158,1, 158,21, 174,10: *τό, τε*).

5 Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 116, σημ. 3.

6 Π.χ. 77,20: *ἀλκιμός*, 100,11: *ἐπήυξησε*, 167,6: *τινάς*.

7 Πρβλ. π.χ. 47,1: *γενος*, 47,15: *ἐλεινόν*, 56,7: *καὶ* post *ἀνδρείᾳ* om., 61,18: *φωνῆ*, 78,7: *ἐπληττον*, 93,1: *εἰρηταί*, 170,21: *εἰληφεν*.

γνωρίζομεν ἐὰν εἶναι πολλὰ[1] — ἀναγινώσκονται μετὰ μόλις συγκρατουμένης ἀγανακτήσεως[2]. Ἡ διωρθωμένη ἔκδοσις περιέχει τὸ κείμενον τοῦ Λέοντος οὐχὶ ἀκριβῶς ὡς ἔχει τοῦτο ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς Βόννης. Φαίνεται ὅτι ὁ Migne καὶ οἱ συνεργάται εἰς τὸ ἀληθῶς τιτάνειον ἔργον του δὲν ἐδίσταζον, ὅπου ἐθεώρουν ἀπαραίτητον, νὰ εἰσάγουν σιωπηρῶς διορθώσεις τινὰς εἰς τὰ κείμενα τὰ ἐκτυπούμενα ἐν τῇ Πατρολογίᾳ. Τινὲς τῶν διορθώσεων τούτων εἰς τὸ κείμενον τοῦ Λέοντος εἶναι ἐπιτυχεῖς (ὡς π.χ. 25,11: *παρατυχὸν* : *παρὰ τυχὸν* H, 30,17: *καλοκάγαθον* : *καλοκἀγαθὸν* H, 40,6: *πύματα* : *πήματα* H, 60,21: *περιφέροντας* : *περιφέροντες* H, 66,20: *τοὺς* : *τὰς* H, 80,3: *ἐπαμῦναι* : *ἀπαμῦναι* H, 114,25: *αὐτῷ* : *αὑτῷ* H, 127,18: *ὥρᾳ* : *ὥραις* H, 131,11: *ἐστι* : *ἐστὶ* H, 162,3: *ἀνειληφὼς* : *ἐνειληφὼς* H, 163,2: *αὐτῷ* : *αὑτῷ* H, 167,18: *αὐτῷ* : *αὑτῷ* H, 172,1: *διεσκηνήσατο* : *διεσκηνίσατο* H), ἢ πιθαναὶ (ὡς π.χ. 36,2: *συναγείρων* : *συνεγείρων* H, 59,21: *τούτους* : *τούτοις* H, 121,14: *μελαμβαφῆ* : *μελεμβαφῆ* H), ἄλλαι ὅμως εἶναι ἄστοχοι ἢ ἐκ περισσοῦ[3]. Ἐνιαχοῦ διορθοῦται ἡ ὀρθογραφία[4] καὶ ἡ στίξις[5]. Ὁμοίως διορθοῦται ἡ ἐσφαλ-

1 Ἔχομεν ὑπ' ὄψει ἀντίτυπον ἀποκείμενον ἐν τῇ Dr. Williams's Library τοῦ Λονδίνου. Πέντε ἄλλα τὰ ὁποῖα ἐξητάσαμεν ἦσαν διωρθωμένα.

2 Ἰδοὺ δείγματος χάριν τὰ σφάλματα τῶν στ. 655-656 (= 3,1-4,19) καὶ 785 (= 86,17-88,7): 4,1: *εἴωθεν*, 4,3: *ὡς*, 4,5: *βλαβεροις*, 4,7: *ὡμολόγηται, ἅτε, παρεχομένη*, 4,10: *καινοτομηθέντων*, 4,11: *κινηθέντων*, 4,17: *οὔτω*, 4,19: *εἶναι*, 86,17: *τοῦτον*, 86,19: *μελέτη*, 87,2: *προσεδέχοντα*, 87,4: *Ηέμπτην*, 87,9: *τοπον*, 87,10: *ὑπαίφρων*, 87,12: *οὖν*, 87,14: *ὑπόνοιαν*, 87,19: *τε* (ἀντὶ *τι*), 87,20: *ὅν*, 88,6: *Ὅν, ἑλκυσθέντα*. Κατωτέρω πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως αἱ παραπομπαὶ εἰς τὸν περιέχοντα τὸν Λέοντα τόμον τῆς Πατρολογίας θὰ γίνωνται κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Βόννης.

3 Ὡς π.χ. 5,5: *χωρίων* : *χωρίον* H, 8,1 (καὶ 13,3, 96,5, 103,14, 103,23, 108,15): *σφων* : *σφῶν* H, 16,11: *θανατιῶσι* : *θανατῶσι* H, 23,3: *ἀτραπιτοῦ* : *ἀταρπιτοῦ* H, 25,21: *ἐρήρειστο* : *ἠρήρειστο* H, 32,9 (καὶ 53,18): *ταμιείῳ* (ἀλλὰ *ταμείων* ἐν 77,15): *ταμείῳ* H, 45,13: *ὕσπληγγι* : *ὕσπληγι* H, 48,7: *ἀπὸ* : *ὑπὸ* H, 49,8: *τὸν* (ἴσως τυπογραφικὸν σφάλμα): *τὸν τὸν* H, 56,7: *τε* post *ἀγχινοίᾳ* add. (ἀντὶ τοῦ ἐκ τυπογραφικοῦ σφάλματος παραλειφθέντος *καὶ* πρὸ τοῦ *ἀγχινοίᾳ* ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς Βόννης), 78,17: *νυστάζων* : *νευστάζων* H, 111,13: *σταθερὰν* : *σταθηρὰν* H, 124,10: *ἔστιν* : *ἐστὶν* H, 153,21: *χυθεῖσα* : *χεθεῖσα* H, 169,11: *χωρῶν* : *χώρων* H.

4 Γράφεται *δρόμωνας, ἀνίαι, ἀναθορών, (κατ)ερειπόω* (ἀλλὰ *κατεριπόω* ἐν 68,6, 70,8, 73,11), *ἐνενήκοντα* (ἀλλὰ *ἐννάτην* ἐν 69,8), *μολών, περιώδυνον, πανωλεθρία* (ἀλλὰ *πανολεθρία* ἐν 116,15, 131,21, 174,6)· πρβλ. ἀνωτέρω σ. 116, σημ. 3. Ἐπίσης: 36,2 (καὶ πανταχοῦ): *πανσυδεὶ* ἀντὶ *πανσυδί*, 37,13: *φιλόνεικον* ἀντὶ *φιλόνικον*, 119,6: *ἴσα* ἀντὶ *ἶσα*, 120,12: *ἑταιρείας* ἀντὶ *ἑταιρίας*, καὶ ἐν 103,21: *Πωγωνᾶτος* ἀντὶ *Πωγωνάτος*. Ὁμοίως πανταχοῦ γράφεται *τηνάλλως* ἀντὶ *τὴν ἄλλως*, *ὅ τι* ἀντὶ *ὅ,τι* καὶ ἐν 4,20: *κατὰ πόδας*, 167,16: *τὸ πάλαι* (πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 116, σημ. 4), ἔτι δέ: 32,2 (καὶ 120,21): *εἴ γε* (*εἴγε* H), 87,17: *μή τινα* (*μήτινα* H) καὶ 127,2: *μή τινος* (*μήτινος* H), 106,5: *ὅς τε* (*ὅστε* H).

5 Ὡς π.χ. ἐν 8,18, 11,17, 20,21, 30,13, 32,4, 59,7, 70,8-10, 107,1, 129,2, 130,2, 143,7, 163,16-18, 169,5, 170,12.

μένη κεφαλαιογράφησις ἐνίων λέξεων ὑπὸ τοῦ Hase[1]. Ἐπίσης γράφεται κεφαλαῖον μετὰ τελείαν στιγμὴν πανταχοῦ καὶ παραλείπονται τὰ ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς Βόννης εἰσαγωγικά[2]. Παρὰ τὰς ἐπινεχθείσας βελτιώσεις καὶ τὴν ὁπωσδήποτε ἐπιμελῆ διόρθωσιν, τὸ κείμενον τοῦ Λέοντος παρὰ Migne ἐπιβαρύνεται διὰ νέων τυπογραφικῶν σφαλμάτων[3].

Τῆς ἐκδόσεως τοῦ Λεόντος εἰς τὴν σειρὰν τῆς Βόννης ἐκτενῆ βιβλιοκρισίαν ἐδημοσίευσεν ὁ G. Bernhardy[4], ὁ ὁποῖος προέτεινε καὶ διορθώσεις τινὰς εἰς τὸ κείμενον[5]. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν διορθώσεων

---

[1] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 117, σημ. 1. Ἐν τούτοις τὸ κεφαλαῖον εἰς τὰς δηλωτικὰς ἀξιωμάτων λέξεις διατηρεῖται ἐνιαχοῦ, ὡς π.χ. ἐν 81,19, 96,4, 96,8, 107,13, 107,16, 112.2, 112.8, 113,1, 114,1, 117,5, 118,2, 118,8, 120,14, 123,3, 123,13, 125,16, 134,11, 137,15, 169,24. Ἐπίσης γράφεται: *Πρόνοια* (23,18, 43,18), *Μεγάλην Ἐκκλησίαν* (32,19), *Ταῦρον* (35,2), *Ἀνατολῆς* (38.16), *Γραφὴ* (70,13, 86,19, 161,2), *Προδρόμου* (86.22), *Δημιουργὸς* (102,2, 129,24), *Ἐκκλησίαν* (102,4, 163,12), *Πατέρες* (102,19, 163,6), *Μητρὶ Δεσπότου* (154,19), *Λόγον* (158,12), *Υἱῷ* (178,9). Ἐσφαλμένως: *Βάρβαροι* (58,15, 67,5, 67,8), *Βασιλεὺς* (129,15), *Κλεισούρας* (130,16) καὶ *ἀποστόλων* (*Ἀποστόλων* H) (91,11), *μελισσηνὸς* (173,18).

[2] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 124, σημ. 2.

[3] Π.χ. 6,10: *τοῦτω*, 6,16: *ἐρᾶ*, 7,5: *τῶν* om., 8,8: *κεταφερομένων*, 13,7: *ἡσύχη*, 15,13: *ὡς*, 16,3: *ων*, 35,2: *ἡμέρᾳ*, 73,15: *κατά*, 81,17: *ὥς*, 83,12: *Μαλεῖνος*, 94,17: *αὔθωρον*, 101,14: *πρισκαίδεκα*, 109,3: *ἀνθρῆσαι*, 111,12: *δυσμηνῶν*, *ἥρους*, 111,13: *χειμερικῆς*, 111,15: *ἀμφ'*, 113,16: *ἀῤῥαγη*, 115,16: *ὀλεθριῶν*, 116,18: *ἠπειγμένων*, 120,2: *Φωκᾶς*, 120,6: *ὥς*, 127,18: *ἐμπερίαν*, 139,11-12: *τελευτήσει - δυναστείᾳ* post *τριακοσίους*, 149,16: *ἐπισπώμενοι*, 151,10: *ὥς*, 156,22: *ἠρμένος*, 159,4: *ἐπηρμένα*, *τηλαυγεις*.

[4] Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik, ἀρ. 17, Ἰούλιος 1832, στ. 121 - 128.

[5] Αὐτόθι, στ. 126 - 128. Ὁ Bernhardy ὀρθῶς ἐπισημαίνει ὅτι πρέπει νὰ προστεθῇ ⟨*οὖν*⟩ (πιθανὸν ὅμως καὶ ⟨*δὲ*⟩) μετὰ τὸ *στρατήγιον* (12,2) (ἐπίσης ἐν 56,7 συμπληροῖ: *ἀνδρείᾳ καὶ ἀγχινοίᾳ*· ἡ παράλειψις ὅμως τοῦ *καὶ* ἐνταῦθα εἶναι τυπογραφικὸν σφάλμα τῆς ἐκδόσεως τῆς Βόννης· πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 124, σημ. 7 καὶ σ. 125, σημ. 3). Ὁμοίως ὀρθῶς θεωρεῖ ὅτι νοσοῦν τά: *ἢ τῶν φόρων, ἣν τῶν Ῥωμαίων αἰτοῦσιν, εἴσπραξις* (61,23 - 62,1) καὶ *ἥλω τῶν ἐναντίων* (170,8) (γραπτέον πιθανῶς: *πρὸς τῶν Ῥωμαίων* καὶ *πρὸς τῶν ἐναντίων*). Ἐπιτυχεῖς εἶναι αἱ προτεινόμεναι διορθώσεις: 25,11: *παρατυχὸν* ἀντὶ *παρὰ τυχὸν* (*παρατυχὸν* καὶ ὁ Migne, πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 125), 77,9: *ἀνέπεισε* ἀντὶ *ἐνέπεισε*, 94,4: *ἐνδιαπρέπων* ἀντὶ *ἐκδιατρέπων*, 163,22: *ταύτην* ἀντὶ *ταύτῃ*, 164,8: *αἱρετισάμενος* ἀντὶ *ἀναιρετισάμενος* (τοῦτο ἐσφαλμένως ἀνέγνωσεν ὁ Hase ἐν τῷ χειρογράφῳ ἀντὶ *αἱρετισάμενος*, τὸ ὁποῖον ἐπίσης προέτεινε καὶ ὁ Κοραῆς· πρβλ. κατωτέρω, σ. 127, σημ. 4). Ἧττον πιθαναὶ εἶναι αἱ διορθώσεις: 24,22: *μαγγανείαις* ἀντὶ *μαντείαις*, 29,13: *ἀντικαταστάντες* ἀντὶ *κατὰ συστάδην*, 30,16: *αὐτὸν ἄνθρωποι* ἀντὶ *τὸν ἄνθρωπον*, 40,6: *δεινότατα* ἀντὶ *δεινά*, 44,8: *ἀνιὼν* ἀντὶ *νέων*, 88,3: *ἐπέκραγε* ἀντὶ *ἐκέκραγε*, 98,4: *ὡς* ἀντὶ *καὶ ὡς*, 98,18: *διεδήλου* ἀντὶ *οἱ ἐδήλου*, 103,4: *περὶ* ἢ *πρὸς* ἀντὶ *ἐπί*, 104,17: *παλαιτέρου* ἀντὶ *παλαιτάτου*, 131,4: *δοκοῦμεν* ἀντὶ *δοκεῖ μοι*, 147,4: *καλέσων* ἀντὶ *καλέσας*, καὶ 156,21: *πέρα* ἀντὶ *παρὰ*.

τῶν Combefis, Du Cange καὶ Pagi[1], διορθώσεις ἔχουν ἐπίσης προτείνει ἐκ νέας ἀντιβολῆς τοῦ χειρογράφου οἱ L. Sternbach[2] καὶ G. Moravcsik[3], ἐξ εἰκασιῶν δὲ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ἐν τῇ νέᾳ ἐκδόσει τοῦ Θησαυροῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης[4], ἐν τῷ ὁποίῳ πολλαὶ λέξεις τοῦ κειμένου τοῦ Λέοντος λημματογραφοῦνται καὶ σχολιάζονται[5], καὶ ἐπίσης κατὰ καιροὺς οἱ A. Bois-

---

[1] Πρβλ. ἀνωτέρω, σσ. 105, σημ. 3, 106, σημ. 4 καὶ 109, σημ. 4.

[2] L. Sternbach, Analecta Avarica (Rozprawy Akademii Umiejetnosci Wydzial Filologiczny, seria II, t. XV). Krakowie 1900, σ. 40 (336), σημ. 1. Ὁ Sternbach ἐκδίδων λόγον « *τοῦ ταπεινοῦ Στουδίτου μοναχοῦ Ἀντωνίου τοῦ Τριψύχου* », τοῦ μετέπειτα πατριάρχου, παραθέτει τὸ εἰς τὸν Ἀντώνιον ἀναφερόμενον ἀπόσπασμα τοῦ Λέοντος (164,6 - 165,2) ἐκ νέας ἀντιβολῆς πρὸς τὸν Παρισινὸν κώδικα καὶ ἀναγινώσκει ὀρθῶς ἐν 164,8: *αἱρετισάμενος* καὶ 165,1: *ὃ ἦν* (*ὁ* H). Ἐπίσης γράφει: *αὐτῷ* ἀντὶ *αὑτῷ* (164,12 δίς) καὶ *περιώδυνον* ἀντὶ *περιόδυνον* (164,20).

[3] G. Moravcsik, Κομέντον - pečenežskoe ili russkoe slovo?, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, τ. I (1951), σ. 227, σ. 13: 150,22: *σφετέρᾳ* ἀντὶ *σφετέρῳ*.

[4] T. I, II, στ. 379 ἐν λ. *ἀναιρετίζομαι*: « On lit dans Leo Diacon. 10,3, p. 164, *Ἀναιρετιασάμενος* [sic]. Néanmoins je pense qu'il faut lire *αἱρετισάμενος*. CORAY ». Ὡς πληροφορεῖ ἡμᾶς ὁ ἐκδότης τοῦ Θησαυροῦ Ambroise Firmin Didot (τ. I, I, σ. (IV)): « celui dont je m'honore d'être le disciple, l'illustre Coray, malgré son grand âge, a pris le plus vif intérêt à notre entreprise, et nous a fourni plusieurs mots nouveaux ». Δὲν ἀποκλείεται ὁ Κοραῆς νὰ ἔχῃ σημειώσει διορθώσεις εἰς τὸ κείμενον τοῦ Λέοντος ἐν τῇ ᾤᾳ τοῦ ἀντιτύπου του τῆς ἐκδόσεως τῶν Παρισίων ἢ τῆς Βόννης, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ σῴζεται ἐν Χίῳ μεταξὺ τῶν βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης του. Περὶ τῆς συνηθείας τοῦ Κοραῆ νὰ ἀναγράφῃ διορθώσεις ἐν τῇ ᾤᾳ βιβλίων τὰ ὁποῖα ἀνεγίνωσκε πρβλ. Γ. Χατζιδάκι, Ἐκ τῶν ἀνεκδότων τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, Ἀθηνᾶ, τ. ΚΘ' (1917), σσ. 161 - 179. Ἰ. Κακριδῆ, Περὶ ἀνεκδότων διορθώσεων τοῦ Κοραῆ εἰς παλαιὰ σχόλια τοῦ Ἀριστοφάνους, Ἀθηνᾶ, τ. ΛΖ' (1925), σσ. 238 - 239, καὶ Σ. Δ. Καββάδα, Διορθωτικὰ Ἀδαμαντίου Κοραῆ εἰς τὴν Λέξεων Συναγωγὴν τοῦ Φωτίου, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, Ἀθῆναι 1960, σσ. 285 - 298.

[5] Πρβλ. π.χ. τ. I, II, στ. 423 ἐν λ. *ἀνακτόριον*, στ. 436 ἐν λ. *ἀνάλαμψις*, στ. 709 ἐν λ. *ἀνεπισφαλῶς*, στ. 1189 ἐν λ. *ἀπαράμιλλος*, στ. 1627 ἐν λ. *ἄποπτος*, στ. 1832 ἐν λ. *ἀπτέρωτος*, στ. 2575 ἐν λ. *αὐτοφονευτής*, στ. 2743 ἐν λ. *ἀχειροποίητος*. T. II, στ. 297 ἐν λ. *βλυστάνω*, στ. 1170 ἐν λ. *διακατοχή*, στ. 1245 ἐν λ. *διανακάμπτω*, στ. 1259 ἐν λ. *διαπαγγέλλω*, στ. 1315 ἐν λ. *διασκηνάω*, στ. 1372 ἐν λ. *διαφαύσκω*, στ. 1436 ἐν λ. *διενηχέω*, στ. 1556 ἐν λ. *διπόταμον*. T. III, στ. 218 ἐν λ. *εἰκαιομυθία*, στ. 799 ἐν λ. *ἐμβαθύνω*, στ. 999 ἐν λ. *ἐναποσφάττω*, στ. 1484 ἐν λ. *ἐπεξέλασις*, στ. 1803 ἐν λ. *ἐπιστίχως*, στ. 1902 ἐν λ. *ἐπιχνοάζω*, στ. 1996 ἐν λ. *ἐρειπόω*, στ. 1997 ἐν λ. *ἐρείπωσις*, στ. 2370 ἐν λ. *εὐόδωσις*, στ. 2387 ἐν λ. *εὐπερίγραπτος*, στ. 2480 ἐν λ. *εὐτρεπισμένως*, στ. 2515 ἐν λ. *εὐχείμερος*. T. IV, στ. 368 ἐν λ. *θηρεία*, στ. 700 ἐν λ. *ἱστουργία*, στ. 785 ἐν λ. *καθιλαρεύομαι*, στ. 802 ἐν λ. *καθυπομένω*, στ. 911 ἐν λ. *καλώνυμος*, στ. 1073 ἐν λ. *καταθοινάω*, στ. 1235 ἐν λ. *κατασπαθίζω*, στ. 1370 ἐν λ. *κατοχυρόω*. T. V, στ. 633 ἐν λ. *μεγάλαυχος*, στ. 1591 ἐν λ. *νυκτέπαρχος*. T. VI, στ. 693 ἐν λ. *πελάτης*, στ. 865 - 866 ἐν λ. *περίμετρος*, στ. 867 ἐν λ. *περινάω*, στ. 1408 ἐν λ. *πολύπλεθρος*, στ. 1451 ἐν λ. *πολυχεύμων*, στ. 1744 ἐν λ. *προκατασκοπέω*,

sonade[1], W. M. Ramsay[2], A. Vasiliev[3], Σπ. Λάμπρος[4], H. Grégoire[5], X. Χαριτωνίδης[6], V. Grumel[7] καὶ F. Loretto[8].

στ. 1795 ἐν λ. *προοδεύω,* στ. 1865 ἐν λ. *προσαποτίνω,* στ. 1904 ἐν λ. *προσεπιβαίνω,* στ. 1905 ἐν λ. *προσεπιδομέω,* στ. 2024 ἐν λ. *προσυφαπλόω,* στ. 2104 ἐν λ. *προχείρισις.* T. VII, στ. 1312 ἐν λ. *συνεκφορέω,* στ. 1905 ἐν λ. *ταχυπλοέω.* T. VIII, στ. 67 ἐν λ. *ὑέτισις,* στ. 153 ἐν λ. *ὑπεξέλασις,* στ. 277 ἐν λ. *ὑπιωγή,* στ. 791 ἐν λ. *φιλάγαθος,* στ. 996 ἐν λ. *φονάω,* στ. 999 ἐν λ. *φονιωδῶς,* στ. 1280 ἐν λ. *χαλκοτυπία,* στ. 1748 ἐν λ. *χρυσόστικτος.* Πρβλ. ἐπίσης Σ. Κουμανούδη, Συναγωγὴ λέξεων ἀθησαυρίστων ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς λεξικοῖς, ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 314 ἐν λ. *σκυτοτρώκτης,* σ. 352 ἐν λ. *ὑπανακάμπτω.* Ἐκ τοῦ Κουμανούδη παρέλαβον τὸ *σκυτοτρώκτης* τὰ H. G. Liddell-R. Scott, Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης μεταφρασθὲν ἐκ τῆς ἀγγλικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Ξ. Π. Μόσχου... διὰ πολλῶν δὲ βυζαντινῶν ἰδίως λέξεων καὶ φράσεων πλουτισθὲν καὶ ἐκδοθὲν ἐπιστασίᾳ Μιχαὴλ Κωνσταντινίδου, τ. IV (1907), σ. 89 καὶ Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, ἔκδ. Δ. Δημητράκου, τ. Η΄ (1952), σ. 6595.

[1] A. Boissonade, Anecdota Graeca e codicibus regiis, τ. I, Paris 1829, σ. 256, σημ. 3 (προτιμᾷ ἐν 4,$_{14}$ καὶ 169,$_{11}$ *χωρῶν* ἀντὶ *χώρων,* οὐχὶ ὀρθῶς. Ἐπανέρχεται ἐν τ. IV (1832), σ. 297, σημ. 4, δεχόμενος τὸ *χώρων*), σ. 439, σημ. 2 (προτιμᾷ ὀρθῶς ἐν 3,$_{1}$ τὸ *τοῦτον* τοῦ χειρογράφου ἀντὶ *τούτου,* ὡς διώρθωσεν ὁ Hase), τ. II (1830), σ. 38, σημ. 2 (ἐν 22,$_{23}$: *καὶ κἂν καὶ* « prius vel alterum *καὶ* delendum »), τ. IV, σ. 155, σημ. 2 (ἐν 163,$_{22}$: *ταύτην* ἀντὶ *ταύτῃ*· πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 126, σημ. 5), σ. 422, σημ. 6 (προτιμᾷ ὀρθῶς ἐν 118,$_{21}$ τὸ *πρόει* τοῦ χειρογράφου ἀντὶ *προῇ,* ὡς διώρθωσεν ὁ Hase). Πρβλ. ἐπίσης Τοῦ αὐτοῦ, Anecdota Nova, Paris 1844, σ. 117, σημ. 1 (προτιμᾷ ἐν 146,$_{12}$ τὸ *προσχὼν* τοῦ χειρογράφου ἀντὶ *προσσχών,* ὡς διώρθωσεν ὁ Hase).

[2] W. M. Ramsay, ἔνθ' ἀν., σ. 141. Προτείνει ἐν 122,$_{2}$ νὰ ἀναγνωσθῇ *Τυρανηνῶν* ἀντὶ *Τυράννων.* Ἀργότερον ὅμως ἤλλαξε γνώμην καὶ ἐχαρακτήρισε τὴν τοιαύτην διόρθωσιν ὡς ἀδύνατον· πρβλ. W. M. Ramsay, Preliminary Report to the Wilson Trustees on Exploration in Phrygia and Lycaonia ἐν Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire, written for the Quartercentenary of the University of Aberdeen by Seven of its Graduates, edited by W. M. Ramsay, Aberdeen 1906, σ. 251. Πρβλ. καὶ κατωτέρω σημ. 3 καὶ 5.

[3] A. Vasiliev, Vizantija i Araby, τ. I, S. Peterburg 1900, σ. 93, σημ. 4. Προτείνει ἀντὶ *Τυράννων* (122,$_{2}$) νὰ γραφῇ *τυράννων.* Πρβλ. ἀνωτέρω σημείωσιν καὶ κατωτέρω σημ. 5.

[4] Σ. Λάμπρου, Χωρία Λέοντος Διακόνου ἐν μεταφράσει ἰταλικῇ, Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. ΙΕ΄ (1921), σ. 310. Προτείνει ἐν 6,$_{17}$ *στέργων* ἀντὶ *στέγων.* Διόρθωσις οὐχὶ ἀναγκαία.

[5] H. Grégoire, Notes de géographie byzantine. Les fortresses cappadociennes d'Antigu-Nigde et de Tyropoion-Trypia, Byzantion, τ. X (1935), σσ. 251-256. Προτείνει ἐν 122,$_{2}$: *Τυάνων* ἀντὶ *Τυράννων.* Πρβλ. ἀνωτέρω σημ. 2, 3.

[6] X. Χαριτωνίδου, Varia ad Varios, Κρητικὰ Χρονικά, τ. Ζ΄ (1953), σ. 420. Προτείνει ἐν 135,$_{24}$: *κατευστοχήσας* ἀντὶ *καταστοχήσας.*

[7] V. Grumel, La chronologie, Paris 1958, σ. 126, σημ. 8. Προτείνει ἐν 178,$_{14}$: *ἰνδίκτου α΄* ἀντὶ *ἰνδίκτου δ΄* « qui est impossible ».

[8] Nikephoros Phokas « Der bleiche Tod der Sarazenen » und Johannes

11-11-1965

Ἐκτὸς τῶν λατινικῶν μεταφράσεων τῶν Combefis-Lequien καὶ Hase[1], καὶ βεβαίως ἐξαιρουμένων τῶν εἰς διαφόρους γλώσσας ἀποδόσεων τμημάτων τινῶν ἐν διαφόροις μελετήμασι, τῶν ὁποίων ἡ παράθεσις ἐνταῦθα οὐδένα λόγον θὰ εἶχεν, ὁλόκληρος ἡ Ἱστορία τοῦ Λέοντος ἔχει μέχρι τοῦδε μεταφρασθῇ δίς: Εἰς τὴν ρωσικὴν ὑπὸ D. Popov ἐν ἔτει 1820, ἤτοι εὐθὺς μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς Παρισινῆς ἐκδόσεως[2], καὶ εἰς τὴν γερμανικὴν τελευταίως ὑπὸ F. Loretto[3]. Προσφάτως ἐπίσης μετεφράσθησαν βουλγαριστὶ εἰς τὸν πέμπτον τόμον τῶν Fontes Graeci Historiae Bulgaricae (Serdicae 1964) ἐκτενῆ ἀποσπάσματα ἐκ τῆς Ἱστορίας τοῦ Λέοντος ἀναφερόμενα εἰς τὴν Βουλγαρίαν[4].

Tzimiskes. Die Zeit von 959 bis 976 in der Darstellung des Leon Diakonos, übersetzt von Franz Loretto (Byzantinische Geschichtsschreiber herausg. von Univ.-Prof. Dr. Endre v. Ivanka, B. X), Graz 1961, σ. 187. Προτείνει μετά τινος δισταγμοῦ νὰ γραφῇ ἐν 147,$_{18}$ *Κάλυμνον* ἀντὶ *Καλώνυμον.* Πρόκειται περὶ τῆς νήσου ὅπου ἐξωρίσθησαν ὁ Λέων ὁ Φωκᾶς μετὰ τοῦ υἱοῦ του Νικηφόρου. Οἱ Σκυλίτζης-Κεδρηνὸς ἀναγράφουν ὡς τόπον ἐξορίας τὴν νῆσον Πρώτην, ἀλλὰ προτιμητέα κρίνεται ἡ παράδοσις τοῦ Λέοντος Διακόνου (πρβλ. R. Janin, Les îles des Princes. Étude historique et topographique, Échos d'Orient, τ. 23 (1924), σσ. 189-190). Ὅλως ἐσφαλμένη ἡ διόρθωσις *Κάλυμνον.* Ἡ νῆσος Καλώνυμος, ἡ ἀρχαία Βέσβικος, νῦν Emir Ali Adassi, εὑρίσκεται ἔναντι τοῦ στομίου τοῦ Ρυνδάκου ποταμοῦ πλησίον τῆς Κυζίκου (περὶ τῆς Καλωνύμου κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὅρα κυρίως F. W. Hasluck, Cyzicus, Cambridge 1910, σσ. 54-55. Πρβλ. ἐπίσης Κ. Ἀμάντου, Γλωσσογεωγραφικά, Byz.-Neugr. Jahrbücher, τ. 18 (1948), σ. 1).

[1] Πρβλ. ἀνωτέρω, σσ. 110 καὶ 121.

[2] Istorija Lva Diakona i drugija sočinenija vizantijskikh pisatelej... perevedennyja s grečeskago na rossijskij jazyk D. Popovym, Sanktpeterburg 1820, σσ 3-100. Ὁ πρόλογος τοῦ Hase ἐν σσ. V-XVI. Μεταφράζονται ἐπίσης τὸ « Περὶ παραδρομῆς πολέμου » (σσ. 113-163), Ἰωάννης ὁ Ἐπιφανεὺς (σσ. 167-172), Θεοδόσιος ὁ μοναχὸς (σσ. 175-178) καὶ ἐκλογὴ ἐκ τῶν ἱστορικῶν μόνον σχολίων τοῦ Hase (σσ. 179-200). Ἀποσπάσματα ἐκ τῆς μεταφράσεως τοῦ Popov ἐδημοσιεύθησαν ἐν Sbornik dokumentov po sotsialno-ekonomičeskoj istorii Vizantii, Moskva 1951. Ἀστοχήματά τινα τῆς μεταφράσεως τοῦ Popov ἐσημείωσεν ὁ V. Vasilievskij (Trudy, τ. 2, Sanktpeterburg 1909, σ. 99, σημ. 2).

[3] F. Loretto, ἔνθ' ἀν., σσ. 11-162. Ἐν σσ. 5-10 πρόλογος καὶ ἐν σσ. 163-193 σχόλια τοῦ μεταφραστοῦ, ἄνευ πολλῆς ἀξίας. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω, σ. 128, σημ. 8. Ἄλλα μειονεκτήματα ἐπισημαίνει ἐν βιβλιοκρισίᾳ του ὁ H. J. Gleixner, Byz. Zeitschr., τ. 55 (1962), σσ. 328-332. Προσθετέον εἰς τὰ σφάλματα τῶν σχολίων καὶ ὅτι τὸ *σεβαστοφόρος* ὑποστηρίζεται ὅτι εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ *βαϊοῦλος* « der den Sebastos (« Augustus ») auf dem Armen trägt... den Prinzenerzieher ». Ἀλλὰ περὶ τῆς ἀκριβοῦς σημασίας τοῦ *σεβαστοφόρος* πρβλ. R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le sébastophore: ὁ σεβαστοφόρος, Revue des Études Byzantines, τ. XXI (1963), σσ. 199-207.

[4] Τὸ βιβλίον, τὸ ὁποῖον δὲν εἴδομεν, γνωρίζομεν ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ I. D(ujčev) ἐν Byz. Zeitschr., τ. 57 (1964), σ. 466.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Σελ. 12, σημ. 3: Σχετικῶς μὲ τὸν σεισμὸν τοῦ 989 πρβλ. καὶ τὴν ἀχρησιμοποίητον μέχρι τοῦδε πληροφορίαν τοῦ Synaxarium Constantinopolitanum (ἔκδ. H. Delehaye, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris, Bruxellis 1902, σ. 163,38-44): *«Ἰστέον ὅτι καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου ἐν τῷ ἑξακισχιλιοστῷ τετρακοσιοστῷ ἐνενηκοστῷ ὀγδόῳ ἔτει διὰ τὰς πολλὰς ἡμῶν ἁμαρτίας γέγονε σεισμὸς ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρα ὥρα τρίτῃ τῆς νυκτός, ὅτε καὶ ὁ περιβόητος οἶκος τῆς μεγάλης τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας συνέπεσε καὶ πολλὰ ἕτερα οἰκήματα κατέπεσον καὶ τείχη»*.

Σελ. 15, στ. 5: Ἀντὶ προγενεστέρων γραπτέον μεταγενεστέρων.

Σελ. 16, σημ. 3 στ. 5: Ἀντὶ G. Jöcher γρ. C. G. Jöcher.

Σελ. 29, σημ. 1: Προσθετέον εἰς τὴν βιβλιογραφίαν: N. B. Tomadakis, I titoli «vescovo, arcivescovo e proedro» della Chiesa Apostolica Cretese nei testi agiografici, Orientalia Christiana Periodica, τ. XXI (1955) (Miscellanea G Hoffmann), σσ. 321-326.

Σελ. 34, στ. 4 (7): Ἀντὶ *ἦν* γρ. *ἦν*.

Σελ. 35, σημ. 1: Ἡ πρώτη περίοδος νὰ ἀντικατασταθῇ ὡς ἀκολούθως: Ὁ Hase διατηρεῖ ἐνταῦθα τὸ ἀπροσδιόνυσον *«φόνων τῶν»* τοῦ χειρογράφου.

Σελ. 38, σημ. 1, στ. 2: Μετὰ τὸ συνεπῶς προσθετέον: τὰ εἰς τὴν μητρόπολιν Καρίας ἀφορῶντα ἔγγραφα.

Σελ. 46, στ. 21. Ἀντὶ συνόδουςς γρ. συνόδους. Προσθετέον ὅτι οἱ *«στίχοι»* εἰς τὰς ἑπτὰ πρώτας συνόδους, τοὺς ὁποίους δὲν δημοσιεύει ὁ Dvornik, ἔχουν ἤδη ἐκδοθῆ ὡς ἔργον τοῦ Ψελλοῦ ὑπὸ Κ. Σιμωνίδου, Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων θεολογικαὶ γραφαὶ τέσσαρες, London 1865, σσ. 219-221. Παλαιοτέραν ἔκδοσιν ἀναφέρει ὁ K. Krumbacher, ἔνθ' ἀν., σ. 443. Ἐξεταστέον ἐπίσης ἐὰν ἡ προηγουμένη τῶν στίχων πεζὴ διήγησις περὶ συνόδων, τὴν ὁποίαν δημοσιεύει ὁ Dvornik, ἔχῃ σχέσιν τινὰ πρὸς τὰ περὶ συνόδων πονήματα τὰ μνημονευόμενα ὑπὸ τοῦ K. Krumbacher, ἔνθ' ἀν., σσ. 437-438.

Σελ. 55, στ. 4: Ἀντὶ περιγεγραμμένον γρ. ἐγγεγραμμένον.

Σελ. 70, σημ. 1, στ. 1: Ἀντὶ ἔκ γρ. ἐκ.

Σελ. 71, στ. 14 καὶ σελ. 72, σημ. 3, στ. 5: Ἀντὶ κολοφῶν γρ. κολοφὼν.

Σελ. 77, στ. 8: Ἀντὶ sarca γρ. sacra.

Σελ. 86, σημ. 3, στ. 3: Ἀντὶ 60 γρ. 59. Προσθετέον εἰς τὴν βιβλιογραφίαν: K. A. de Meyier, Scribes grecs de la Renaissance, Scriptorium, τ. XVIII (1964), σ. 263.

Σελ. 93, στ. 4: Ἀντὶ ὀμοιότητες γρ. ὁμοιότητες.

Σελ. 93, στ. 24: Ἀντὶ μεταξύ, ἀναφίλεκτον γρ. μεταξύ, ἀναμφίλεκτον.

Σελ. 105, σημ. 1, στ. 5: Μετὰ τὸ *ἀνήγειρεν)* προσθετέον: 48,10-20 *(τὴν – ἀνδρῶν)*.

Σελ. 105, σημ. 2, στ. 3: Μετὰ τὸ *προσέταττεν)* προσθετέον: στ. 1236 ἐν λ. *πρόεδρος*, στ. 1242-1243 ἐν λ. *πρόκενσον* (64,21-23: *Πρόκενσον - βασιλέως*).

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΜΕΝΑ Η ΜΝΗΜΟΝΕΥΟΜΕΝΑ

ΠΙΝΑΞ ΠΡΟΣΩΠΩΝ, ΤΟΠΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

ÉTUDES SUR L'HISTOIRE ADMINISTRATIVE DE L'EMPIRE BYZANTIN

Les Patrices byzantins des IVe et Ve siècles.

Eusèbe[1] rapporte que Constantin Ier le Grand (323 - 337) créa diverses dignités et Zozime[2] confirme que le patriciat figurait parmi celles-ci. Si l'on en croit le Ps. - Codinos[3], Constantin Ier le Grand fit venir de Rome quatre *magistroi* et huit *patrikioi*, qu'il envoya contre les Perses. Pendant ce temps, il fit venir à Constantinople leurs familles et leur fit édifier à chacune un palais[4]. A leur retour, les douze hauts personnages retrouvèrent leurs familles installées et se décidèrent à rester à Constantinople. Les quatre magistroi étaient: Addan, Prôtasios, Skombros et Philoxénos ; les huit patrices étaient: Domninos, Probos, Dareios, Mauros[5], Rhodanos, Saloustios[6], Modestos et Euboulos[7]. Glykas[8] donne la même version que le Ps. - Codinos, mais il indique des noms différents. Les quatre magistroi sont: Olybrios, Bèros, Ourbikios et Kallistratos. Les huit patrices sont: Zôtikos[9], Eugenios, Euboulos, Stoudios, Florentios, Maurianos, Sévèros et Isidoros. Les deux listes ne concordent pas. On peut supposer que Constantin Ier le Grand attira à Byzance un certain nombre de patriciens romains, dont quelques uns seulement furent titrés patrices.

---

[1] Eusèbe B. IV, 1.
[2] Zozime II, 40.
[3] Preger, Script. orig. CP. II, 146 - 147.
[4] Preger, op.cit. II, 170.
[5] E. A. Stückelberg, Der Constantinische Patriciat, Basel u. Genf 1891, 70, fait remarquer que le nom de Mauros ne se rencontre pas avant le VIIIe siècle et qu'il faut accepter, ainsi, avec prudence le témoignage du Ps. Codinos.
[6] Cf. Chron. Pasc. I, 555, 558.
[7] Preger, op.cit. II, 146.
[8] Glykas 463 - 464.
[9] Il était protovestiaire et fut condamné à mort par Constance; mais ce renseignement paraît suspect.

Aux patrices, cités par le Ps.-Codinos et Glykas, on peut en ajouter d'autres. Le Ps.-Codinos déclare[1] que Constantin Ier le Grand fut aidé dans la construction de Constantinople par le parakimomène Euphratas[2], Ourbikios et Olybrios, tous deux prépositės, Isidoros, Eustorgios et le protovestiaire Michel[3], qui, les uns et les autres, étaient très vraisemblablement patrices. Ourbikios et Olybrios, en effet, figurent dans la liste de Glykas et le patriciat d'Isidoros est attesté et par Glykas et par le Continuateur de Théophane[4]. Le Ps.-Codinos fait encore allusion à Eudoxios, patrice et éparque, sous Constantin Ier le Grand[5]. Zozime[6] mentionne comme patrice Optatus, qui est peut être le consul de 334, en qui Stückelberg voudrait voir le premier patrice[7]. Le Ps.-Codinos cite encore comme patrice Eleuthèrios[8], qualifié ailleurs d'asecretis[9] et fondateur du port d'Eleuthère[10]. Les ménologes grecs citent, au 20 octobre[11], Artémios, duc d'Alexandrie sous Julien l'Apostat, et titré patrice par Constantin Ier le Grand. St Athanase mentionne Jules Constance, fils de Constance Chlore et frère de Constantin Ier le Grand et lui attribue le titre de clarissime patrice. Jules Constance fut consul en 335 avec Rufus Albinus[12]. D'après Zozime, Jules Constance, titré nobilissime par Constantin Ier le Grand, fut mis à mort par Constance[13]. Le Ps.-Codinos mentionne aussi le patrice Dalmatios[14], mais lui attribue à tort la fondation à Constantinople du monastère de Dalmate, fondé, en réalité, par le Syrien Isaac, en 382, aidé par son disciple Dalmatius ou Dalmatus[15].

[1] Preger, Script. orig. CP. II, 143.
[2] Cf. R. Guilland, Fonctions et Dignités des eunuques. Et. Byz. II, 1944, 193.
[3] Cf. R. Guilland, op.cit. 205.
[4] Theoph. Cont. 645, 809.
[5] Preger, op.cit. II, 218.
[6] Zozime 106.
[7] E. A. Stückelberg, op.cit. 7. Cf. Athan. Heortasm. VI, 10.
[8] Preger, op.cit. 248.
[9] Preger, op.cit. 184.
[10] R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1950, p. 218-220.
[11] PG 117, c. 117.
[12] Du Cange, Gloss. Med. gr. s. v. *λαμπρότατοι*.
[13] Zozime 105-106. Cf. Du Cange, Fam. Byz. 49.
[14] Preger, op.cit. 280.
[15] R. Janin, La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, Paris 1953, 86.

Demi-frère de Constantin Ier le Grand, Dalmatios vécut une partie de sa jeunesse en exil à Toulouse, puis à Narbonne, à cause de l'hostilité de sa belle-mère Hélène. Consul et *censor*, en 333, à Antioche, il gagna l'affection de l'empereur, qui le combla de faveurs. Mais, accusé d'avoir voulu empoisonner Constantin Ier le Grand, à la mort de ce dernier, il fut tué par ses soldats[1].

Sous Constance II (337-361), les textes ne semblent mentionner comme patrice, que Datianus, *vir clarissimus, patricius*[2], consul en 358. Né à Antioche, Datianus, grâce à son habileté comme sténographe, était rapidement devenu notaire et avait fait une carrière rapide. En 345, il était nommé comte par Constantin Ier le Grand, puis, plus tard, patrice et comblé de faveurs par l'empereur. En 351, il fit partie de la commission chargé de juger Photeinos, accusé d'hérésie. En 353, Libanius le faisait revenir à Antioche, qu'il embellit de nombreuses constructions. Il se rendit en Italie, à Constantinople, à Ancyre, vraisemblablement avec Constance[3].

Sous Jovien (363-364), est cité le sénateur et patrice Arynthaeas qui fut chargé de rédiger le traité conclu avec les Perses, après la mort de l'empereur Julien[4]. Ammien Marcellin mentionne Arynthaeas, qui devint un illustre général et qui suivit la fortune de l'empereur Valens[5].

Trois patrices sont cités sous le règne de Valens (364-378). Aétius, à qui l'on attribue faussement la construction de la citerne dite citerne d'Aétius[6]. Petronius, beau-père de Valens, commandant du corps des Martensiens, était parvenu tout à coup au rang de patrice[7]. S'estimant même au-dessus de l'empereur, dont il traitait les sujets comme ses esclaves, il était, d'après Ammien Marcellin, d'une insatiable avarice, qui lui faisait rechercher les dettes envers le fisc depuis Aurélien et d'une rare cruauté, qui lui faisait inventer de nouvelles tortures. Théodorus, que Théophane[8] qualifie de *πρῶτος*

[1] O. Seeck, Dalmatios, Pauly-Wissowa, R. Encycl. IV, B, 1901, c. 2455-2456.
[2] Cod. Theod. XI, 1, 1 de annona. La date de 313, donnée par le code Th. est inexacte. Cf. E. A. Stückelberg, op.cit. p. 71 n. 1.
[3] O. Seeck, Datianus, Pauly-Wiss. R. Enc. IV, 1901, c. 2226-2227.
[4] Malalas 335. Chr. Pasc. 553.
[5] Amm. Marc. XV, 4, et Notes p. 379-380 (ed. Nisard, Paris, Firmin-Didot, 1885).
[6] R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1950, 196.
[7] Amm. Marcellin XXVI, 6. Cf. Cod. Theod. VII, 22 (365).
[8] Theoph. 98 B, 62 de Boor.

ἐν πατρικίοις fut mis à mort, sur l'ordre de Valens, vers 375, sous prétexte que son nom commençait par un Θ, lettre initiale du nom de son successeur à l'Empire, d'après les prédictions, qui lui avaient été faites.

Sous Théodose Ier le Grand (379-395), Arsénios fut choisi par l'empereur comme précepteur d'Arcadius et d'Honorius. Théodose Ier l'estimait au point qu'il lui donna le titre de βασιλεοπάτωρ. On peut se demander s'il s'agit là d'un simple qualificatif respectueux ou de l'équivalent du titre de patrice?[1] A partir de 394, il vécut parmi les moines. La biographie dans Syméon Métaphraste est fantaisiste[2]. Le patrice Eugénios aurait transformé son palais en une église sous le vocable de la Théotokos[3]. A la fin du Xe siècle, ou au début du XIe siècle, Syméon le Nouveau Théologien y réunissait presque tout le clergé de Sainte-Sophie pour l'instruire[4].

Sous le règne d'Arcadius (395-408), un certain nombre de patrices sont révélés par les sources. Le patrice Anthémius, comte des largesses sacrées en 401, était *magister officiorum* en 404. Il soutint alors, contre son gré, les adversaires de st Jean Chrysostome, qui resta, du reste, en bons rapports avec lui. Vers la fin de 404, il était préfet du prétoire d'Orient et, au plus tard, en 406, patrice. A la mort d'Arcadius, il fit partie du conseil de régence de Théodose II. Le rhéteur Troïlus était son conseiller le plus écouté. Théotime lui dédie une poésie élogieuse et st Jean Chrysostome lui adresse une lettre[5]. Trois lois du Code Théodose lui sont adressées: la première, de 406, *de famosis libellis*[6], la seconde, de 408, *de legatis*[7], où il est qualifié de préfet du prétoire et patrice et la troisième de 413, *de agentibus in rebus*[8], où il est qualifié seulement de préfet du prétoire.

D'après le Ps.-Codinos[9], le patrice Basileios aurait construit

---

1 Ménologe au 8 mai. PG 117, c. 444.
2 Jülicher, Arsenius, Pauly-Wissowa, R. Encycl. II, A, 1895, c. 1273.
3 Preger, Script. orig. CP. II, 220.
4 R. Janin, La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, Paris 1953, 185-186.
5 PG 52, c. 699, let. 147. Sur Anthémius, Cf. O. Seeck, Anthemius Pauly-Wiss. R. Encycl. I, 1894, c. 2365.
6 Cod. Theod. IX, 34, 10.
7 Cod. Theod. XII, 12, 14.
8 Cod. Theod. VI, 27, 16.
9 Preger, op.cit. II, 225.

à Constantinople, l'église dédiée à saint Eleuthère, ce qui ne semble pas être certain[1].

Eutrope, le seul eunuque qui parvint au consulat, en 399, fut également nommé patrice, dans la seconde moitié de 398, titre alors particulièrement élevé et que Stilicon, bien que *parens principum* ne portait même pas[2]. Nous ne connaissons la jeunesse d'Eutrope, dont de nombreux historiens ont conté l'élévation et la chute, que par les détails cruels que donne Claudien. Vendu comme esclave en Assyrie et après avoir erré dans tout l'Orient, il était déjà assez âgé, lorsque, sur la recommandation d'Abundantius il entra dans les cubiculaires du Grand Palais. Sa piété et son zèle attirèrent rapidement l'attention de Théodose Ier le Grand sur lui, qui le légua avec Rufin à son fils Arcadius. Deux affaires l'amenèrent à jouer un rôle politique: la première fut la mission dont le chargea Théodose Ier en Egypte pour aller consulter le solitaire Jean s'il serait vainqueur dans la guerre contre Eugène, en 394, ce qui arriva; la seconde fut l'échec, grâce à lui, du projet de mariage de la fille de Rufin avec Arcadius qui épousa Eudoxie, en 395. Protégé d'Arcadius et d'Eudoxie, Eutrope conspira avec Stilicon contre le préfet Rufin, amena la chute de celui-ci et recueillit sa succesion. Préposite, patrice, Eutrope exerça un ascendant complet sur Arcadius[3]. Ecartant tous ceux qui pouvaient lui nuire, Eutrope devint ministre tout puissant. Mais il souleva contre lui le peuple par ses exactions, ses vices et ses cruautés. Il s'aliéna maladroitement l'impératrice Eudoxie, qu'il osa même insulter et qui obtint d'Arcadius la disgrâce du tout puissant Eutrope. Poursuivi par la haine du peuple, Eutrope se réfugia à Sainte-Sophie. C'est là que st Jean Chrysostome prononça l'un de ses plus célèbres sermons, l'homélie pour Eutrope, qui valut à ce dernier la vie sauve. Respecté de tous, Eutrope sortit volontairement quelques jours plus tard de l'église et fut emmené en exil à Chypre. Mais, peu après, sur les instances d'Eudoxie, Eutrope était ramené à Chalcédoine et décapité (399)[4]. Le Code Théodose[5] donne la loi qui prononça la déchéance d'Eutrope, ancien préposite de

---

1 R. Janin, La Géographie ecclésiastique, 115.
2 E. Stein, Histoire du Bas-Empire, tome I, Bruges 1959, II. Notes et cartes, p. 541, note complémentaire 65 de J. Palanque.
3 E. Demougeot, De l'unité à la division de l'Empire romain, Paris 1951, p. 158-160 et E. Stein, op.cit. p. 228-230.
4 Sur Eutrope, cf. James J. Dunlop, The office of the great Chamberlain, New-York 1924, p. 272-284 et E. Stein, op.cit. p. 233-235.
5 Cod. Theod. IX, 40, 17, de poenis, 24 janvier 399.

la Chambre: confiscation des biens, radiation du consulat et du patriciat, destruction des statues érigées en son honneur, déportation à Chypre.

Le Goth Gaïnas accompagna Stilicon dans son expédition contre les Barbares, qui avaient envahi la Grèce. Stilicon le chargea d'assassiner Rufin, qu'Arcadius allait associer à l'Empire (395). Eutrope le fit alors nommer stratélate des deux milices (infanterie et cavalerie)[1]. Après avoir rempli Constantinople de troubles et avoir tenté de s'emparer du Grand Palais, Gaïnas, qui exigeait une église arienne pour lui et pour ses soldats, dut s'enfuir de la capitale, soulevée contre lui par saint Jean Chrysostome. Il se réfugia en Thrace, où il se révolta ouvertement. Il fut finalement tué par les Huns d'Uldin, qui envoya à Arcadius la tête du rebelle, au début de janvier 401[2]. En sa qualité d'arien, Gaïnas n'aurait pas dû être élevé au patriciat, mais c'était un personnage redoutable et puissant et le faible Arcadius eut vraisemblablement la main forcée.

Jordanès, stratélate d'Orient et patrice, avait le commandement de toutes les troupes d'Asie. Les grands plats d'argent ciselé au Grand Palais portaient l'inscription suivante: «Iordanès, stratélate d'Orient et des autres peuples d'Asie Mineure»[3].

Le palais, qu'habitait le patrice-préposite Lausus, était l'un des douze palais bâtis par Constantin Ier le Grand[4]. Il était situé au début de la Mésè, entre le Milion et le forum de Constantin, non loin du quartier Ta Antiochou[5], Cédrène[6] déclare que Théodose II, fils d'Arcadius, se laissa toujours gouverner par les eunuques, d'abord par Antiochus, son tuteur, puis par Eutrope, Lausus, Calopodios et Chrysaphos. Il est très probable que Lausus, déjà en faveur sous Arcadius, continua de l'être sous Théodose II.

Rufin, préfet des prétoires en 395, est mentionné par Stückelberg[7] parmi les patrices. Vu les hautes fonctions exercées par ce per-

[1] Socrate VI, 6.

[2] E. Demougeot, op.cit. p. 249-263. Eusèbe écrit sur sa mort une épopée en 4 livres, *Γαϊνεὰς* et Ammonios adresse, en 438, une poésie héroïque sur le même sujet. Cf. O. Seeck, Pauly-Wiss. R. Encycl. VII, 1912, c. 487.

[3] Const. Porphyr. De thematibus 15, p. 61-62 (ed. A. Pertusi).

[4] Preger, Script. orig. CP, II, 170.

[5] R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1950, p. 352.

[6] Cedr. I, 587. Cf. Priscus, 226-227.

[7] E. A. Stückelberg, Der Constantinische Patriciat, p. 73.

25-1-1966

sonnage, tout porte à croire qu'il fut patrice, mais aucune source historique ne mentionne le patriciat de Rufin[1].

Le patrice Sphorakios construisit la plus ancienne et la plus importante, bien que de dimentions restreintes, des églises de Saint-Théodore à Constantinople. Ayant échappé à l'incendie qui dévora son palais et le quartier, Sphorakios construisit, en reconnaissance, cette église. Sa construction est attestée par deux épigrammes et une novelle de Justinien Ier[2].

Le patrice Théodoric était fort riche. L'impératrice Eudoxie convoitait ses biens. Sur le conseil de saint Jean Chrysostome, Théodoric les distribua aux pauvres, ce qui excita la fureur de l'impératrice[3].

Les textes mentionnent de nombreux patrices sous le règne de Théodose II (408-450).

Le patrice Aétius, envoyé comme otage tout jeune à Alaric, puis aux Huns, était un soldat et un homme d'Etat remarquable[4]. *Magister equitum, magister utriusque militiae,* consul trois fois, patrice, il fut depuis la fin de la régence exercée par Placidia pour Valentinien III, en 435 jusqu'à sa propre mort, le véritable maître de l'Empire en Occident qu'il sauva de l'écroulement[5]. Mais il fut victime d'un complot de la part de Petronius Maximus, aidé de l'eunuque Honorius, tout puissant auprès de Valentinien III. Ceux-ci persuadèrent le souverain de la nécessité de tuer Aétius. Le 21 septembre 454, Aétius, en conférence avec l'empereur, succombait sous les coups de Valentinien III aidé de son eunuque Héraclius[6]. Il est vraisemblable que la citerne à ciel ouvert d'Aétius est l'œuvre d'un homonyme. Mais ce ne fut pas Aétius, patrice sous Valens, mais plutôt Aétius, préfet de la Ville en 419 et préfet du prétoire en 421[7].

Aurélianos, fort cultivé, initié au néoplatonisme et protecteur

[1] Sur Rufin, cf. O. Seeck, Rufinus, Pauly-Wissowa, R. Encycl. I, A, 1914, c. 1189-1193, et E. Demougeot, De l'unité à la division de l'Empire romain, p. 120-129 et 146-158.

[2] R. Janin, La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, p. 159-160.

[3] Leo Philos. Laudatio S. Joannis Chrysostomi, PG 107, c. 260.

[4] J. B. Bury, History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian, London 1923, I, 241.

[5] J. B. Bury, op.cit. p. 242-256.

[6] J. B. Bury, op.cit. p. 229. Cf. Théophane 166-167 B, 108 de B.

[7] R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1950, p. 196. Cf. Plus haut p. 141, note 6.

de Synésius, *magister officiorum*, avait une situation prépondérante à la cour de Théodose II. C'est à lui que, à titre de préfet des prétoires, Arcadius avait adressé, en 399, sa loi, comportant la déchéance et l'exil d'Eutrope [1]. Eudoxie le protégea ; il réussit ainsi à triompher de l'hostilité de Stilicon. Deux fois préfet des prétoires et patrice [2], il fit placer, en 414, au Sénat les bustes des empereurs Honorius et Théodose II, ainsi que celui de Pulchérie [3] et, en 415, une statue en or de Théodose II, également au Sénat [4]. Aurélien construisit, près du palais dit Hélénianane non loin du monastère de la Péribleptos, une église dédiée à Saint-Etienne [5].

Anatolios était consul en 438. *Magister utriusque militiae per Orientem*, il construisit alors à Antioche le portique Anatolios [6]. Vers 429, Anatolios fut envoyé, comme stratège d'Orient, en ambassade en Perse, avec le patrice Hélion, pour conclure la paix [7]. En 441, il commandait en chef dans la guerre contre les Perses, qui aboutit à la signature d'un armistice d'un an [8]. Vers 446, appelé à Constantinople, Anatolios fut fait patrice et *magister militum praesentalis*. Il fut chargé de deux ambassades auprès d'Attila. La première, en 447, obligé de subir de dures conditions et de payer un lourd tribut de guerre, Byzance cherchait à obtenir des conditions de paix aussi favorables que possible ; Anatolios fut chargé de cette mission [9]. Vers 449, il fut envoyé de nouveau, avec le patrice Nomos, maître des offices, en ambassade auprès d'Attila. Il devait l'engager à maintenir la paix et surtout il devait apaiser sa colère, motivée par la rupture des projets de mariage entre Constantius et la fille de Saturninus. Les ambassadeurs étaient chargés de proposer une nouvelle épouse à Constantius. Attila accueillit avec hauteur les envoyés de Théodose II, mais il finit par s'adoucir et, après avoir accepté les présents qu'on lui apportait, il consentit à régler le litige conformément aux vues des ambassadeurs. Il fut convenu que Constantius épouserait la veuve

[1] C. Theod. IX, 40, 17, de poenis.
[2] Une loi de 415 est adressée à Aurélianos, préfet du prétoire et patrice (C. Th. VII, 7, 4, de pascuis).
[3] Chr. Pasc. 571.
[4] Chr. Pasc. 573.
[5] R. Janin, La Géographie ecclésiastique, p. 488-489.
[6] O. Seeck, Anatolios, Pauly-Wissowa R. Encycl. I, 1894, c. 2072.
[7] Theoph. 134 B, 87 de B.
[8] O. Seeck, op.cit. c. 2072.
[9] Priscos 142-143, 175-178.

d'Armatios, fils de Plinthos, stratélate et consul [1]. En 451, Anatolios figure parmi les commissaires impériaux au IVe concile oecuménique de Chalcédoine, comme *magnificentissime* et *gloriosissime* stratélate, ex-consul et patrice [2]. Le crédit d'Anatolios à la Cour était très grand, comme en témoignent les lettres que lui adresse Théodoret [3]. Anatolios était encore en vie en 452 [4].

Le patrice-préposite eunuque Antiochos ; gouverneur de Théodose II, il exerça de hautes magistratures et amassa de grandes richesses, mais il mourut dans le dénuement à la suite de sa déchéance, causée par ses vices [5]. Il habitait le célèbre palais, dit palais d'Antiochos, au nord ouest de l'Hippodrome [6]. D'après Théophane [7], Arcadius avait en mourant confié son fils Théodose II à Yesdegerd, roi de Perse. Ce dernier choisit comme gouverneur du jeune prince Antiochos, homme distingué et instruit et Perse. Quelques années plus tard, Antiochos le Perse fut disgrâcié, sur l'instigation de Pulchérie [8]. Ses intrigues le firent accuser de lèse-majesté ; l'empereur irrité le força à se faire clerc et confisqua ses biens et son palais [9]. Cédrène donne la même version que Théophane [10]. D'après Malalas [11], ce serait Arcadius qui aurait choisi lui même pour gouverneur de son fils le cubiculaire Antiochos. Après la mort de l'empereur, Antiochos aurait administré les affaires publiques et il aurait été créé patrice. Devenu suspect, il fut tondu clerc à Sainte-Sophie et vit ses biens confisqués. Irrité, Théodose II promulgua une loi interdisant aux eunuques, anciens préposites, l'accès du Sénat et la collation du titre de patrice [12]. Zonaras donne la version de Théophane [13] ; d'après lui, Antiochos aurait été fait clerc à Sainte-Euphémie de Chalcédoine, où il mourut peu après.

[1] Priscos 213, 214. Cf. 202.
[2] Mansi VI, 564 et 938.
[3] PG. 45, let. 79, 92, 111, 121 et 138.
[4] O. Seeck, Anatolios, Pauly-Wissowa, R. Encycl. I, 1894, c. 2072.
[5] Preger, Script. orig. II, 241. Cf. Dexippe 227.
[6] R. Janin, Constantinople byzantine, p. 291.
[7] Theoph. 125 B, 80 de B.
[8] Theoph. 127 B, 82 de B.
[9] Theoph. 148 B, 96 de B.
[10] Cedr. I, 586 et 600.
[11] Malalas 361.
[12] Cf. Priscos 227 ; Theoph. (148 B, 96 de B.) parle d'une loi de Théodose II interdisant d'élever au patriciat les eunuques, quels qu'ils fussent.
[13] Zonar. III, 100, 101, 102.

Le comte Marcellin[1] signale, en 449, la mort des patrices Aréobinde et Taurus. Il s'agit vraisemblablement d'Aréobinde consul en 434 avec Aspar. Avant d'être consul, Aréobinde, Goth d'origine, était comte des fédérés et s'était distingué dans la guerre contre les Perses, sous le commandement du patrice Procope, stratélate d'Orient[2]. Théophane[3] place en 449 l'expédition envoyée par Théodose II contre Genséric, roi des Vandales, sous le commandement des stratèges Aréobinde, Ansilas, Iobindos, Arinthéos et Germain. D'après la Chronique de Prosper[4], l'expédition aurait eu lieu en 441, sous le consulat de Cyrus et elle aurait été commandée par Aréobinde, Anaxilla et Germain. Genséric ayant signé la paix avec Théodose II, ce dernier rappela le corps expéditionnaire et envoya Aréobinde, ainsi qu'Argagisklos contre Attila, qui venait de s'emparer d'un grand nombre de villes. Mais Aréobinde fut vaincu[5]. Les descendants d'Aréobinde jouèrent un certain rôle sous les successeurs de Théodose II.

Le patrice Cyrus était éparque en 426[6] et en 439[7], préfet des prétoires et consul, désigné en 440[8]. Cyrus était, d'après Malalas[9] un homme de haute valeur, qui exerça ses deux fonctions pendant quatre ans et qui embellit la capitale. Il dirigea la construction du mur terrestre de Théodose[10]. Devenu pour cette raison très populaire, Théodose II en prit ombrage. Un jour, en effet, le peuple, à l'Hippodrome, en présence de l'empereur, salua Cyrus de ces acclamations: « Constantin a bâti la ville, mais Cyrus l'a restaurée ». Théodose II, jaloux, fit accuser Cyrus d'hellénisme, confisqua ses biens et le destitua. Contraint d'entrer dans les ordres, Cyrus fut nommé évêque de Cotyaeum, ville de la Phrygie Salutaire. Suspect d'abord aux orthodoxes, il finit par apaiser les hostilités déchaînées contre lui[11]. La Chronique Pascale[12]

[1] Marcell. comes, an 449.
[2] Malalas 364.
[3] Theoph. 156 - 157 B, 101 de B.
[4] Notes à Theoph. 381 B.
[5] Theoph. 158 B. 102 de B. La lettre 23 de Théodoret (PG 83, c. 1204) lui est adressée. Cf. O. Seeck, Flavius Ariovindus, Pauly - Wissowa, R. Encycl. II, 1896, c. 841.
[6] C. Just. II, 7, 5, de advoc.
[7] C. Just. I, 2, 9, de sacros. eccl.
[8] C. Just. II, 7, 8, de advoc.
[9] Malalas 361.
[10] Preger, Script. orig. CP. II, 252.
[11] Malalas 361 - 362.
[12] Chr. Pasc. 588.

donne la même version, mais fait de Cyrus un évêque de Smyrne, ainsi que Cédrène[1]. Le patrice Cyrus bâtit à Constantinople, au sud-est de la Porte Saint-Romain, l'église de la Théotokos Kyriotissa, qui serait la première église construite dans la capitale en l'honneur de la Vierge[2].

Le patrice Dexiocratès transforma son palais en un asile de vieillards[3]. Au VIIe siècle, il avait pour higoumène, jusqu'à son avènement, le patriarche Jean V[4].

Le *magnificentissime* et *gloriosissime* ex-préfet des prétoires et consul ordinaire et patrice Florentios siégea parmi les sénateurs du IVe concile oecuménique de Chalcédoine, en 451 et y joua un rôle important[5]. Il s'y montra le « protecteur naturel d'Eutychès »[6]. Florentios était probablement consul en 429. Qualifié d'ex-patrice[7], Florentios était peut-être entré au couvent, abandonnant, suivant l'usage, son titre. En mourant, il donna son palais pour le transformer en asile de vieillards[8].

Le maître des offices Hélion élevé à la dignité de patrice, avait été chargé par Théodose II d'accompagner en Italie Valentinien III, que, le 23 octobre 425, il avait revêtu de la dignité de César, au nom de Théodose II. Le 23 octobre 425, un an plus tard, Théodose II, tombé malade, n'ayant pu venir lui-même couronner son jeune cousin, Hélion procéda à l'élévation de Valentinien au rang d'Auguste[9]. Hélion fut envoyé, un peu plus tard, en ambassade auprès du roi de Perse[10].

Le patrice Nomos, comte et maître des offices, avait une grande influence à la cour de Théodose II. Il intervint dans la querelle entre les partisans de Cyrille d'Alexandrie et ses successeurs d'une manière jugée très sévèrement[11]. Nomos était consul en 445. En 449, il accom-

[1] Cedr. I, 598 - 599.
[2] R. Janin, La Géogr. ecclés., p. 201 - 203.
[3] Preger, Script. orig. CP. I, 241.
[4] R. Janin, La Géogr. ecclés., p. 566.
[5] Mansi, VI, 564 et 938.
[6] R. Draguet, La christologie d'Eutychès, d'après les actes du synode de Flavien (448), Byzantion VI, 1931, p. 441, n. 2.
[7] Mansi VI, 564.
[8] Preger, Script. orig. CP. II, 251. Cf. R. Janin, op cit. p. 569 La lettre 89 de Théodoret (PG 83, c. 1283) lui est adressée.
[9] E. Stein, Hist. du Bas-Empire, I, 284.
[10] Theoph. 134 B, 87, 11 de B.
[11] Mansi, VI, 1025 C, VII, 767 D.

pagna Anatolios dans son ambassade auprès d'Attila. Tout le désignait pour cette mission, sa haute situation, la faveur que lui témoignait le tout puissant eunuque Chrysaphios. Nomos, partisan en 442-443 de céder à Attila s'était attiré la sympathie de ce dernier. D'abord fort irrité, Attila finit par céder et combla même de cadeaux Nomos. Le *magnificentissime* et *gloriosissime* ex-maître des offices, ex-consul ordinaire et patrice Nomos assista comme sénateur au concile de Chalcédoine [1]. Diverses lois du Code Justinien sont adressées à Nomos, appelé parfois à tort Nonos [2].

D'après les Patria, le monolithe, qui ornait le Stratégion, était un fragment du monolithe de l'Hippodrome. Il aurait été apporté d'Athènes, sous le règne de Théodose II par le patrice Proclos [3]. Le renseignement des Patria est suspect. Il pourrait s'agir de Théodose Ier le Grand. Proclos ou Proculos était éparque de Constantinople, vers 389. Fils du préfet du prétoire Tatien, Proclos, mal vu du tout puissant Rufin, fut exécuté en 393 [4]. L'érection de l'obélisque de l'Hippodrome date de 390, au dire du comte Marcellin. L'inscription du piédestal mentionne, à côté du nom de Théodose, celui du préfet de la Ville, Proclos.

Théodose II envoya en 421 contre les Perses une expédition dirigée par le patrice Procope, stratélate d'Orient. C'est au cours de cette expédition que se distingua le Goth Aréobinde, comte des Fédérés, qui fut à son tour nommé consul, en 434. Procope imposa la paix aux Perses [5]. Procope, père de l'empereur Anthémius, appartenait, d'après Ammien Marcellin [6], à une famille illustre ; il descendait de ce Procope de Cilicie, parente de l'empereur Julien et qui disputa le pouvoir à Valens. D'après d'autres sources [7], Procope était le gendre de l'ancien préfet du prétoire Anthémius, grand'père de l'empereur du même nom. A la suite de la paix conclue avec la Perse, en 422, Pro-

[1] Mansi, VI, 563 et 938. Cf. Priscos 202, 213.

[2] C. Just. I, 24, 4, de stat. et im. (an 444) ; I, 31, 4, de off. mag. off. (an 443) ; XI, 59, 3, de fundis (an 443) ; XII, 19, 7 et 8, de prox. ser. ; XII, 22, 6, de princ. eg. ; XII, 27, 2, de decan. ; XII, 41, 9, de met. - Sur Nomos cf. W. Ensslin, Nomus, Pauly-Wissowa, R. Encyl. 17, 1936, c. 845-846.

[3] Preger, Script. orig. CP. II, 183.

[4] Zozime 229. 237 ; Chron. Pasc. 565.

[5] Malalas 364. Cf. E. Stein, Hist. du Bas-Empire, I, 1959, p. 281.

[6] Amm. Marcell. XXVI, 6-10.

[7] E. Stein, op.cit. p. 281.

cope, encore tout jeune, avait été créé patrice et nommé maître des offices [1].

Le patrice Protagénès, ex-éparque et ex-consul ordinaire, siège parmi les membres du Sénat au IVe concile œcuménique de Chalcédoine, en 451 [2]. Il avait été consul en 449.

Le patrice Senator, consul en 436, semble avoir occupé un poste élevé dans le cubiculum de Théodose II. En 449, il fit partie de l'ambassade envoyée à Attila [3]. Comme membre du Sénat, il assista au IVe concile oecuménique de Chalcédoine (451) [4]. Senator construisit une église, dédiée à Saint Michel archange, que Justinien Ier remit en état [5]. Théodoret lui adresse deux lettres [6].

Le comte Marcellin signale, en 449, la mort des patrices Aréobinde et Taurus [7]. Le patrice Taurus est vraisemblablement le même personnage, qui exerça le consulat en 428. En 434, Taurus était préfet des prétoires et patrice [8] et les textes juridiques le qualifient de ces titres [9]. Une lettre de Jean d'Antioche est adressée à Taurus, préfet du prétoire et patrice [10] ; Théodoret lui adresse également une lettre [11].

Les textes mentionnent peu de patrices sous le règne de Marcien (450-457). Le patrice Eugatos (?) figure comme ex-éparque et patrice parmi les commissaires impériaux du concile de Chalcédoine (451) [12].

Le patrice Julios, frère de Tatien, fut titré patrice par Marcien et reçut le gouvernement de Lycie [13]. Cédrène [14] rapporte que Tatien et Jules *(Tatianos* et *Julios)*, frères de Marcien, ayant vu un aigle

[1] Sidoine Apoll., Paneg. d'Anthemius, p. 17 : Suscepit-huic reducem duplicati culmen honoris/Patricius necnon peditum equitumque magister.

[2] Mansi, VI, 563 et 938.

[3] Priscos 213, 214, cf. 202.

[4] Mansi, VI, 563, 936 ; VII, 128. Cf. O Seeck, Senator, Pauly-Wissowa, R. Encycl. II A 2, 1923, c. 1455.

[5] Procope, de aed. I, 3. Cf. R. Janin, La Géogr. eccl. p. 357-358.

[6] Théodoret, PG 83, let. 44 et 93, c. 1221 et 1288.

[7] Marcell. comes, an 449.

[8] Cod. Just. I, 3, 20, de episc.

[9] Cod. Th. V, 3, 1, de bonis cler. (434), cf. V, 3, 39. C. Th. XI, 28, 15, de indulg. deb. (434).

[10] Mansi, V, 904.

[11] Théodoret PG 83, let. 88, c. 1282.

[12] Mansi, VII, 127-128.

[13] Cedr. I, 603-604.

[14] Cedr. I, 603-604. Cf. Priscos 160, 219.

survoler Marcien pendant son sommeil, lui avaient prédit l'Empire. En revanche, Marcien, s'engagea, s'il devenait empereur, à les nommer patrices. L'évènement s'étant réalisé, Marcien, fidèle à sa promesse, nomma ses frères patrices. De plus, il nomma Tatien éparque de Constantinople, ou Préfet de la Ville; comme tel, Tatien figure parmi les commissaires impériaux au concile de Chalcédoine,où il n'est, du reste, pas encore qualifié de patrice [1]. Sous Léon Ier, Tatien fut envoyé en ambassade auprès des Vandales, vers 464 [2]. Il est probable que Tatien est le même personnage, qui fut consul en 466.

Les textes, par contre, mentionnent un assez grand nombre de patrices sous le règne de Léon Ier (457-474).

A la mort de Marcien, à la fin janvier 457, le Sénat, semble-t-il, proposa le trône à l'Alain Aspar qui, comme Barbare et comme arien, ne pouvait accepter. Le plus proche prétendant au trône était le patrice Anthémius, consul en 455, marié à Euphémie, fille d'un premier mariage de Marcien. Il s'était déjà distingué sur la frontière danubienne et était le petit-fils du célèbre Anthémius, préfet du prétoire de 405 à 414 et le fils de Procope, connu par la guerre perse de 421; mais Aspar, tout puissant, préféra confier ce rôle « purement décoratif », que devait remplir le nouvel empereur le 7 février 457 [3] à Léon l'un de ses officiers de confiance. Léon fut proclamé empereur le 7 février 457. Anthémius était alors *magister utriusque militiae*, consul et patrice [4]. Depuis la fin de 465, l'Occident était de nouveau sans empereur. Le patrice militaire Ricimer, qui gouvernait l'Italie recherchait l'appui de l'Empire d'Orient pour lutter contre ses ennemis, Romains et Vandales. Léon Ier désigna, au début de 467, à Constantinople comme César pour l'Occident, Anthémius, qui venait de battre les Huns en Thrace. Arrivé en Italie, Anthémius fut proclamé Auguste le 12 avril 467 par l'armée, proclamation, que confirma Léon Ier [5] et qui fut favorablement accueillie en Occident. Bien qu'étant Auguste, Anthémios fut de nouveau consul en 468. Anthémius eut une fin aussi violente que la plupart des souverains d'Occident. En 472, Ricimer, en révolte contre Anthémius, l'assiégeait dans Rome. Lors de la prise de la ville, Anthémius, déguisé en mendiant, fut reconnu et tué, le II juillet 472 [6].

[1] Mansi, V, 563, 938; VII, 128, 479, 498.
[2] Priscos 160, 219.
[3] E. Stein, Hist. du Bas-Empire, I, 1959, p. 353-354.
[4] Sid. Apoll, Panég. d'Anthème, p. 27.
[5] E. Stein, op.cit. 359.
[6] E. Stein, op.cit. 393-395.

Les Patria [1] attribuent à Anthémius la dignité de *magister (μάγιστρος)*, nom sous lequel on désignait le maître des Offices. Or il n'y a aucune preuve qu'Anthémius ait exercé ces fonctions. Les Patria confondent vraisemblablement Anthémius, le futur empereur, avec un autre Anthémius, qui fut maître des Offices, en 404 [2]. L'erreur pourrait s'expliquer par le fait que les Patria ont probablement traduit les mots *magister militum* par *μάγιστρος*, terme réservé au seul maître des Offices.

Ardabur, petit-fils d'Ardabur, général sous Théodose II, et fils d'Aspar, est mentionné comme patrice par le comte Marcellin [3]. Sous Marcien, vers 456, le tout jeune *magister militum per Orientem* Ardabur réussit à rejeter une incursion des Arabes du désert [4]. Vers 459, accusé d'intelligences avec les Perses et par suite de haute trahison, Ardabur fut révoqué [5]. Finalement, en 471, accusé de soulever les troupes isauriennes en garnison à Constantinople contre Léon Ier, ce dernier l'attira, ainsi que son père, à un dîner au Grand Palais et le fit assassiner avec Aspar [6].

Aspar, fils d'Ardabur, général sous Théodose II et ses successeurs, était Alain d'origine [7]. Il se maria trois fois et eut trois fils, Ardabur, Patricius et Ermanaric [8]. En décembre 423, le primicier des notaires Jean avait été proclamé empereur [9]. Aspar et son père Ardabur furent chargés de mettre fin à l'usurpation de Jean. En 425, ce dernier fit prisonnier par un pur hasard Ardabur, mais son fils Aspar réussit à pénétrer dans Ravenne et à libérer son père en même temps qu'il faisait prisonnier Jean [10]. En 431, Aspar fut envoyé au secours du comte d'Afrique, Boniface, qui ne pouvait maintenir les Vandales. En 434, Aspar fut fait consul, par l'empereur d'Occident, Valentinien III, en récompense de ses exploits en Afrique. Il dirigea, vers 439,

[1] Preger, Script. orig. CP. II, 251.
[2] C. Just. XII, 20, 1, de agent. in rebus.
[3] Marcell. Comes, an 471.
[4] E. Stein, op.cit. p. 352.
[5] E. Stein, op.cit. p. 358.
[6] E. Stein, op.cit. p. 360-361. Marcellinus comes qualifie Ardabur de *olim patricius*, autrement dit *ex-patrice*. Il se pourrait qu'Ardabur, à cause de son arianisme, ait été, à un moment rayé du patriciat.
[7] Candide 472.
[8] Candide 472.
[9] E. Stein, Hist. du Bas-Empire I, 1959, 282.
[10] Malalas 356, 371; Theoph. 131 B, 284 de B. Cf. E. Stein, op.cit. p. 282-283.

une importante expédition contre Genséric, roi des Vandales, mais il fut battu. L'un de ses lieutenants, le futur empereur Marcien, fut fait prisonnier [1]. Mais, à la suite d'un présage, Genséric rendit la liberté au futur souverain [2]. Vers 445, les stratèges Aspar et son fils, Ardabur, commandèrent une expédition contre Jean le Vandale, révolté contre Valentinien III. Arrêté, Jean fut envoyé à Théodose II et l'eunuque Chrysaphios s'empressa de le faire mettre à mort [3]. Consul *suffectus* depuis avant 441 [4], Aspar avait une grande influence à la Cour de Constantinople. A la mort de Théodose II, le 28 juillet 450, ce fut avec l'accord d'Aspar que Pulchérie choisit comme Auguste le Thrace ou Illyrien Marcien et en fit son époux [5]. C'est vers cette époque qu'Aspar fut fait patrice [6]. Son fils aîné, Ardabur, fut fait *magister militum per Orientem* [7] et peu après patrice [8].

Lorsque Marcien mourut, à la fin de janvier 457, d'une mort subite, mais naturelle [9], Aspar, qui ne pouvait être empereur, parce qu'il était surtout arien, fit élire Léon Ier, le 7 février 457 [10]. Aspar avait exigé de Léon Ier qu'il nommât césar l'un de ses fils, en échange de l'aide qu'il lui apportait. L'affaire n'alla pas sans difficulté. Léon Ier traîna en longueur sa décision, mais Aspar lui rappela durement sa promesse et finalement, vers la douzième année seulement de son règne, en 469, d'après Cédrène, Léon Ier se décida à créer césar le fils d'Aspar, qui était déjà patrice [11]. Aspar, qui avait alors à lui une véritable armée goth, apparaît comme co-régent de l'Empire [12]. Vers 469, Léon Ier envoya contre Genséric une puissante expédition, dont il confia le commandement à Basiliscus, frère de l'impératrice Vérine, ancien consul et général renommé. Mais après quelques succès, Basi-

[1] Theoph. 147 B, 95 de B.
[2] Theoph. 161 - 162 B, 104 - 105 de B. Cf. Zonar. III, 114.
[3] Theoph. 149 - 150 B, 97 de B. La Chron. Pasc. p. 583, place la mort de Jean en 441.
[4] Cf. Théodoret, PG 83, let. 139, c. 1362 - 1364.
[5] E. Stein, Hist. dn Bas - Empire I, 1959, p. 311.
[6] Théodoret, PG 83, let. 139, c. 1361.
[7] Priscos 227.
[8] Mansi, VII, 516.
[9] E. Stein, op.cit. 353 ; Zonaras III, 121, accuse le patrice Aspar d'avoir fait empoisonner Marcien.
[10] Priscos 228, Candide 473, Manassès v. 2855 - 2856, Zonar. III, 121. Cf. E. Stein, op.cit. 353 - 354.
[11] Cedr. I, 613. Gf. Manassès b. 2893, Zonar. III, 121.
[12] Lettre de l'évêque Léon, Pat. Lat. 54, c. 1120, 1121, 1123.

liscus fut battu ; son attitude parut louche et on le soupçonna de trahison [1]. En réalité, l'incapacité de Basiliscus et l'habileté diplomatique, avec laquelle Genséric berna le chef byzantin, expliquent l'échec complet de l'expédition [2]. Aspar et son fils Ardabur, déçus dans leur espoir de voir Léon Ier, créature d'Aspar, gouverner sous son nom, promirent l'Empire à Basiliscus, s'il livrait sa flotte et son armée à Genséric, qui était arien, comme eux. Basiliscus aurait accepté le marché [3]. Il est, en tout cas, certain qu'à ce moment les relations étaient tendues entre Aspar et Léon Ier, car ce dernier envoya alors à Alexandrie, le second fils d'Aspar, Patricius ou Patriciolus, créé césar, pour ramener son père à l'orthodoxie et au loyalisme [4].

Léon Ier était trop indépendant de caractère pour admettre plus longtemps la tutelle tyrannique d'Aspar, dont les exigences devenaient de plus en plus grandes. Il exigeait la nomination d'un préfet de la Ville arien, que refusa Léon Ier [5]. Vers 470, Aspar tenta de faire assassiner en Thrace, le gendre de Léon Ier, Zénon. Léon Ier décida d'agir sans tarder. Une agitation germanophobe éclatait en 471 dans la capital, vraisemblablement entretenue par la Cour. Au lieu de la réprimer par la force, Aspar se retira à Chalcédoine, en attendant que les esprits se soient calmés. Léon Ier réussit à le faire revenir avec ses fils pour assister à un banquet [6]. A la fin de celui-ci, les meurtriers se précipitèrent sur eux. Aspar et Ardabur furent tués et Patricius grièvement blessé. Quant à Ermanaric, pour qui Zénon avait de la sympathie, il avait été prévenu à temps et s'était enfui en Isaurie [7]. Sous le règne de Zénon, Ermanaric serait revenu à Constantinople et aurait épousé la fille d'un fils naturel de Zénon [8]. L'assassinat d'Aspar fut le signal du soulèvement des Goths à Constantinople. Le comte Ostrys essaya de prendre d'assaut le Grand Palais, mais il fut repoussé par les Excubiteurs. Ostrys s'enfuit avec la maîtresse d'Aspar en Thrace, où il

[1] Theoph. 179 - 180 B, 116 de B.
[2] E. Stein, Hist. du Bas - Empire I, 1959, p. 390 - 391.
[3] Theoph. 180 B, 116 de B.
[4] Theoph. id. ; Cedr. I, 613.
[5] Cedr. I, 607.
[6] Cf p. 153, note 6.
[7] Marcell. comes, an 471. Chronique de Victor de Tunone, an 471 ; Candide 474 ; Evagrios II, ch. 16 ; Chron. Pasc. 596 ; Malalas 371 ; Theoph. 182 B, 117 de B ; Zonaras III, 123, 126 ; Nic. Calliste XV, 27 ; Jornandès, Hist. des Goths, ch. 45.
[8] Theoph. 182 B, 117 de B.

ravagea le territoire avec le parent d'Aspar, Théodoric Strabon[1]. Léon Ier prit des mesures sévères contre les Ariens et fit fermer leurs églises[2].

Le nom d'Aspar revient à plusieurs reprises dans les Patria. La citerne, dite citerne d'Aspar, fut commencée par lui, en 459, « près du vieux mur de la ville »[3]. Le palais d'Aspar, à l'époque de Constantin VII Porphyrogénnète (913-959) était habité par le parakimomène Basile[4]. Suivant une légende, saint Marcien aurait reconstruit, vers le milieu du Ve siècle, l'église de Sainte-Anastasie, grâce aux libéralités d'Aspar et de son fils Ardabur[5]. Enfin, une statue équestre avait été érigée à Aspar dans les parages du Forum du Taurus[6].

Le patrice Basiliscus[7] était le frère de l'impératrice Vérine, femme de Léon Ier[8]. Stratège de Thrace, en 448[9], *magister militum*, il triompha plus d'une fois des Scythes[10], nommé stratopédarque à la place de Rusticius, il fut mis, en 468, à la tête de la flotte envoyée contre les Vandales, lors de l'expédition commune avec l'Occident contre ces derniers[11]. Il triompha de Genséric[12], mais soit qu'il se fût laisser acheter[13], soit qu'il fût poussé par Aspar et son fils Ardabur à se proclamer empereur[14] il accorda une trêve de cinq jours à Genséric, qui en profita pour incendier la flotte byzantine. Il réussit à s'enfuir en Sicile, mais il fut ramené à Constantinople. Devant la colère de Léon Ier, il se réfugia à Sainte-Sophie[15]. Grâcié sur l'intervention de Vérine, Basiliscus réussit à protéger la capitale contre une attaque de Théodoric, fils

[1] E. Stein, op.cit. p. 361.
[2] Chr. Pasc. 596-597.
[3] Preger, Script. orig. CP II, 188; Genesios 86; Chr. Pasc. 593. Cf. R. Janin, Constantinople byzantine 197-198 et 296-297.
[4] Preger, op.cit., II, 188, 204 scolie.
[5] Preger, op.cit., II, 233, Cf. R. Janin, La Géographie eccl. de l'Emp. byz., p. 26.
[6] Preger, op.cit. II, 204
[7] Cf. C'est par erreur que les Patria titrent Basiliscos drongaire de la Veille. Cf. R. Guilland, Le drongaire et le grand drongaire de la Veille. Byz. Zeitschr. 43 (1950), 340.
[8] Preger, op.cit. II, 222-225.
[9] Theoph. 175 B, 113, 17-18 de B.
[10] Theoph. 179 B, 115, 31 de B.
[11] Hartmann, Basiliscus, Pauly-Wiss. R. Encycl. III, A, 1897, c. 101.
[12] Theoph. 179 B, 116, 2 de B; 181 B, 117, 7 de B.
[13] Theoph. 179 B, 116, 4-5 de B.
[14] Theoph. 180 B, 116, 10-11 de B.
[15] Malalas 380; Theoph. 193 B, 124, 26-28 de B.

de Triarius, en 471[1]. A l'automne 474, le jeune Léon II mourait. Vérine, n'ayant pas trouvé dans l'avènement de son gendre Zénon, dont elle avait favorisé l'élection, le profit qu'elle espérait, voulut le remplacer par son amant, l'ancien maître des offices Patricius[2]. Vérine s'entendit avec son frère Basiliscus. Elle réussit à terrifier Zénon, qui s'enfuit le 9 janvier 475 en Isaurie, sa patrie, accompagné de ses proches et de ses plus fidèles partisans[3]. Mais les projets de Vérine ne se réalisèrent pas. Au lieu de faire de Patricius un empereur, Basiliscus occupa le trône lui-même, nomma sa femme Zénonide augousta, son fils Marc césar et fit mettre à mort Patricius[4]. Vérine se mit aussitôt à conspirer contre son frère. L'Empire fut secoué par toutes sortes de troubles pendant les vingt mois de son règne. Il prit parti contre le concile de Chalcédoine et rappela les évêques monophysites Timothée d'Elure et Pierre le Foulon[5]. Les Chalcédoniens durent s'enfuir. Il souleva contre lui non seulement le peuple à cause de la dureté de sa politique fiscale, mais aussi sa soeur Vérine, à la suite du meurtre de Patricius. Finalement, Basiliscus s'enfuit de Constantinople[6]. Rappelé par le Sénat pour lutter contre Zénon, Basiliscus envoya contre lui Harmatios, qui se rallia à ce dernier[7]. A la fin du mois d'août 476, Zénon faisait son entrée dans Constantinople. Basiliscus, son fils et sa femme se réfugièrent à Sainte-Sophie, mais ils en furent arrachés et envoyés en exil en Cappadoce. On les enferma dans une tour et on les y laissa mourir de faim[8].

Les deux frères Candidos et Galbios, tous deux patrices, auraient, d'après le Synaxaire, fait le voyage de Palestine pour adorer les Lieux Saints. Ils auraient découvert le vêtement de la Vierge, à Capernaum et ils l'auraient rapporté à Constantinople. Ils auraient fait bâtir l'église des Saints Pierre et Marc aux Blachernes pour y déposer la relique. C'est une pieuse légende, à laquelle il n'y a pas lieu de s'arrêter[9]. Divers chroniqueurs signalent sous Léon Ier le

[1] Theoph. 182 B, 117, 29 de B.
[2] Il ne faut pas le confondre avec Patricius, fils d'Aspar.
[3] E. Stein, Hist. du Bas-Empire, I, 363.
[4] Theoph. 186-187 B, 121, 1-8 de B.
[5] Theoph. 187-188 B, 121 de B. Cf. 194 B, 125 de B.
[6] Theoph. 189 B, 122 de B.
[7] Theoph. 192 B, 124 de B.
[8] Malalas 378-380; Theoph. 193 B, 124 de B; Th. Scutariotès, Sathas, M. B. VII, 143. Cf. E. Stein, Hist. du Bas-Empire I, 364.
[9] R. Janin, La Géographie eccles. p. 416. Cf. J. Ebersolt, Sanctuaires de Byzance p. 45-46 (publiés de nouveau dans: Constantinople, Paris

transfert du vêtement de la Vierge à la Théotokos des Blachernes[1].

Constantios était un personnage important. Trois fois éparque, consul et patrice, il fut envoyé par Léon Ier en ambassade auprès du roi de Perse[2]. Il attendit longtemps à Edesse avant d'être reçu par le souverain. Ce dernier finit par le recevoir, mais il le congédia sans lui donner de réponse[3]. Constantios fut consul en 457.

Le patrice romain Hémon aurait fait de sa maison un monastère, le monastère du Romain, voisin de Saint-Mocius et qui existait encore dans la première moitié du Xe siècle[4].

Le patrice Hilarion, maître des offices, en 470[5], aurait construit, d'après les Patria, l'église de Saint Théodore, dans le quartier dit *ta Karbounaria,* dont l'emplacement est inconnu[6].

Marcien, fils aîné de l'empereur d'Occident Anthémius (467-472), fait consul par son père, en 469, avait épousé Léontia, la seconde fille de Léon Ier, qui l'avait fait *magister militum* et patrice, à cette occasion[7]. Marcien fut consul, une seconde fois, en 472. Il profita, en 469, de l'exil de sa belle-mère Vérine, pour se soulever contre Zénon, en faisant valoir ses droits à la couronne. Il attaqua le Grand Palais et l'hôtel particulier d'Illus. Mais ce dernier réussit à provoquer la négligence chez les vainqueurs et s'empara de Marcien, qui s'était réfugié aux Saints-Apôtres. Fait clerc et exilé à Césarée de Cappadoce et sa femme enfermée dans un couvent, Marcien profita des troubles qui éclataient chez les Isauriens, pour se soulever. Mais il fut pris et enfermé dans la forteresse de Papyrion, en Cappadoce[8]. En 483-484, Illus, s'étant soulevé contre Zénon, pensa à faire de Marcien un contre-empereur. Mais Marcien refusa et, avec l'aide de Vérine, fit proclamer Léontius. L'Histoire n'entend plus parler de Marcien après cet événement[9].

1951) et A. Wenger, Notes inédites sur les empereurs Théodose I, Arcadius, Théodose II, Léon I, RÉB X (1952), 1953, p. 56-58.

[1] Cédrène I, 614; Glykas 489; Joel 42; Zonaras III, 127.

[2] Priscos 160, 219.

[3] Priscos 219, 221.

[4] R. Janin, La Géographie eccles., p. 461.

[5] Cod. Just. I, 23, 6, de divers. rescr. 12, 19; 10, 12; nov. 59, 9.

[6] Preger, Script. orig. CP. 234 Cf. R. Janin, La Géographie eccles., p. 155.

[7] Malalas 375. Cf. Zonaras III, 124.

[8] Theoph. 196-197 B, 126-127 de B. Cf. Jean d'Antioche. FHG IV, 619.

[9] W. Ensslin, Marcianus, Pauly-Wissowa, R. Encycl. XIV, 1930, c. 1529-1530.

Julius Nepos, empereur d'Occident avait été titré patrice avant son avènement[1].

Le patrice Anicius Olybrios avait épousé Placidia, fille de Valentinien III. Genséric aurait voulu qu'Olybrios, beau-frère de son fils Hunéric, qui avait épousé Eudoxie, sœur de Placidie, montât sur le trône d'Occident comme représentant de la légitimité valentiniano-théodosienne[2]. En 472, Olybrios quittait l'Orient pour l'Italie et devant Rome, il était proclamé empereur par les troupes de Ricimer[3]. Mais, peu après, Olybrios mourait le 2 novembre de la même année[4].

Le fils du tout puissant Aspar, Patricius, consul en 459 et ayant exercé de hautes magistratures, fut élevé très certainement au patriciat avant de parvenir au césarat, en 469[5]. Patricius avait dû abjurer officiellement l'arianisme, car Léon Ier l'envoya à Alexandrie pour tenter de ramener son père è l'orthodoxie[6]. Lors de l'assassinat de son père, Patricius fut grièvement blessé, mais on lui fit grâce de la vie. Il dut renoncer à la pourpre de César et dut rompre son mariage avec Léontia, fille de Léon Ier, qui épousa dans la suite Marcien, fils de l'empereur d'Occident Anthémius[7]. On n'entend plus parler de lui. L'ex-maître des offices Patricius, accusé d'avoir eu des relations avec l'impératrice Vérine, et mis à mort par Basiliscus[8], n'a rien de commun avec Patricius fils d'Aspar, appelé aussi parfois Patriciolus[9].

Le patrice Stoudios, consul en 454, fonda, d'après les patriographes et les historiens, en 463, une église sous le vocable de saint Jean-Baptiste. Il y ajouta un monastère, où le service divin n'était jamais interrompu. Stoudios assura à son couvent de riches possessions et y fit entrer mille moines[10].

Le patrice Théagénès était archonte d'Athènes, vers 450 et régent de l'Université d'Athènes. Un poème de Pamprépios de Pano-

[1] E. A. Stückelberg, Der Constantinische Patriciat, p. 77. Cf. E. Stein, Hist. du Bas-Empire I, p. 395.

[2] E. Stein, op.cit. p. 387.

[3] E. Stein, op.cit. p. 394.

[4] E. Stein, op.cit. p. 395. Cf. Cedr. I, 606; Th. Scutariotès (Sathas M. B. VII, 74).

[5] D'après la Chronique de Victor, en 470.

[6] Cf. plus haut p. 155, note 4.

[7] E. Stein, Hist du Bas-Empire I, p. 361.

[8] Candide 475.

[9] Du Cange, Fam. byz. 79.

[10] Cf. R. Janin, La Géographie eccles. p. 444-455. Cf. Justinien, Nov. 59, 6.

polis, qui était devenu professeur à l'Université, est adressé à Théagénès, « son protecteur orgueilleux et irascible », avec lequel il se brouilla [1].

Z é n o n avait épousé Ariadne, fille de Léon Ier et fut titré à cette occasion, en 467, patrice. Il était alors *magister militum per Thracias.* Il fut nommé consul le Ier janvier 469 [2]. Alors qu'il commandait en Thrace, il échappa de justesse à un attentat fomenté contre lui par Aspar. Nommé alors *magister militum per Orientem,* il fut ainsi éloigné de la Cour ; il lutta contre les bandes pillardes des Tzanes et également des Isauriens, ses compatriotes. Dévoilant ses sympathies monophysites, il aida Pierre le Foulon à accéder au trône patriarcal d'Antioche [3]. Après l'assassinat d'Aspar, en 471, l'influence de Zénon devint prépondérante, mais, étant donné qu'il était très impopulaire, Léon Ier n'osa pas le désigner comme son successeur. Mais, à la mort de Léon Ier, le 18 janvier 474, d'accord avec Vérine, il se fit nommer Auguste par son jeune fils Léon II [4]. Ce dernier mourait à son tour, dans l'automne de 474. Une conjuration, due vraisemblablement à Vérine, fut montée contre Zénon. Vérine voulait élever à la place de Zénon son ancien amant, l'ancien maître des offices Patricius et l'épouser en secondes noces. Elle demanda le concours de son frère Basiliscus, mais ce dernier garda le trône pour lui, Zénon, terrifiée par Vérine, s'étant enfui le 9 janvier 475 en Isaurie. Mais la politique maladroite de Basiliscus [5] permettait à Zénon de remonter sur le trône, vingt mois plus tard, à la fin d'août 476 [6].

Sous le règne éphémère de Basiliscus (476-478). les textes ne mentionnent, semble-t-il, comme patrice que C l a u d i o s. Il était questeur et avait son palais dans le quartier qui porte son nom [7].

Sous le règne de Zénon (474-491), les sources font connaître les patrices suivants. A d a m a n t i o s, vers 479, fut envoyé par Zénon comme ambassadeur à Théodoric. Ancien préfet de la Ville, *πολιαρχήσας* [8], Adamantios fut élevé à la dignité consulaire. Il était le fils de

[1] P. G r a i n d o r, Pamprépios (?) et Théagénès. Byzantion IV, 1929, p. 469-475.

[2] E. S t e i n, op.cit. 360.

[3] E. S t e i n, op.cit. 360.

[4] E. S t e i n, op.cit. 361-362.

[5] Cf. plus haut p. 157, note 1 et 2.

[6] E. S t e i n, op.cit 363-364.

[7] R. J a n i n, Constantinople byzantine, p. 344.

[8] C. Just. VIII, 10, 12, de aedif. priv.

Vivianos [1]. Adamantios n'exerça pas le consulat ordinaire ; ce fut un simple consul honoraire ou fictif. Malchus donne de longs détails sur l'ambassade d'Adamantios qui, après de laborieux entretiens avec Théodoric, ne semble pas avoir abouti à une conclusion et fut rappelé par Zénon [2].

A r m a t o s avait soutenu Basiliscus dans sa révolte contre Zénon. En récompense, Basiliscus le nomma consul en 476 et stratélate de la garde impériale, *τοῦ μεγάλου πραισέντου.* Zénon ayant tenté de reprendre le trône, Basiliscus envoya contre lui une armée, sous les ordres d'Armatos, auquel il fit jurer sur le saint baptême, qu'il venait de recevoir, de ne pas le trahir. Armatos se laissa, cependant, séduire par Zénon, qui lui promit le maintien à vie de son commandement et le titre de César pour son fils Basiliscus [3]. Zénon ayant reconquis son trône, suivant ses promesses, maintint Armatos dans ses fonctions et titra César son fils Basiliscus. Mais, réflexion faite, considérant qu'Armatos avait trahi Basiliscus et qu'il pouvait le trahir lui aussi, Zénon le fit assassiner dans le Dékime, alors qu'Armatos se rendait au Kathisma pour assister aux courses de l'Hippodrome. Quant au jeune César Basiliscus, il le fit nommer évêque de Cyzique. Zénon rassura sa conscience en pensant qu'après tout il avait fait honneur à sa parole : il avait maintenu Armatos dans son commandement et l'avait titré patrice [4] et avait nommé César son fils Basiliscus [5]. Les Patria attribuent à Armatos la dignité de magistros [6].

Le patrice C l a r i a n o s fut envoyé par Zénon pour défendre Thessalonique contre les attaques de Théodemir, roi des Goths et père de Théodoric [7].

Illus s'étant révolté contre Zénon, ce dernier envoya contre lui le magistros Longinos, qui fut battu devant Antioche. Zénon le remplaça par le patrice et stratélate de la garde impériale J e a n C u r t o s, qui, à la tête d'une nombreuse armée, triompha d'Illus, qu'il fit prison-

[1] Malchus 247 ; Candide 473.

[2] Malchus 247-249 ; 251-254 ; 258. Cf. Dexippe 247, 248. Voir E. S t e i n, Hist. du Bas-Empire, p. 14 et surtout L. B r é h i e r, Les Institutions de l'Emp. byzantin, Paris 1949, p. 315.

[3] E. S t e i n, op.cit. I, 364.

[4] Malalas 382.

[5] Malalas 378-382 ; Chron. Pasc. 601-603 ; Theoph. 192-194 B, 124-125 de B.

[6] P r e g e r, Script. orig. CP. II, 238.

[7] Jornandès, Hist. des Goths, ch. 56.

nier[1]. Sous Anastase Ier, Jean Curtos fut chargé de soumettre les Isauriens révoltés[2]. Jean Curtos fut également consul et il est possible qu'il soit le même personnage que Jean Gibbos, qui fut consul en 499. Procope[3] fait allusion à Jean Curtos, en rapportant que chef d'armée sous Anastase Ier il avait condamné à mort un jeune soldat, mais qu'il lui fit grâce à la suite de divers présages. Ce jeune soldat devait être l'empereur Justin Ier.

Le patrice Illos (Illus, Illous, Illys) Isaurien, était venu à Constantinople avec les Isauriens, sous le règne de Léon Ier. Tout d'abord très lié avec Zénon, vers 474, il se rallia ensuite à l'usurpateur Basiliscus. Ce dernier n'ayant pas tenu les promesses qu'il lui avait faites, Illus soutint de nouveau la cause de Zénon et facilita son entrée à Constantinople[4]. En récompense, Illos fut créé magistros et élevé au patriciat en 478[5]. Après avoir déjoué la conspiration de Marcien, aidé de ses frères Romulus et Procope contre Zénon[6], il s'attira la haine de l'impératrice Ariadne, à la suite d'un attentat manqué contre sa personne[7]. Illos jugea prudent de s'éloigner et demanda à Zénon d'être relevé de son commandement de magistros. Illos fut nommé stratège de tout l'Orient[8]. Il se rendit à Antioche, emmenant avec lui le patrice Léontios, fils de Paulin, et plusieurs sénateurs. De là, il gagna l'Isaurie. Il délivra Longinos, frère de Zénon et sa mère[9], après avoir incité Vérine à proclamer empereur Léontios[10], près de Tarse en Cilicie. A ces nouvelles, Zénon envoya contre les rebelles une armée sous le commandement de Jean le Scythe. Battu, Illos se réfugia dans la forteresse de Papyrion[11]. Illos et Léontios résistèrent pendant quatre ans; finalement ils furent pris et exécutés. Leurs têtes furent envoyées à Constantinople[12]. Théophane mentionne la grande citerne de

[1] Preger, Script.orig. CP. II, 227 - 228. Marcell. comes confirme, an 488, la défaite d'Illus.
[2] Malalas 393; Theoph. 213 - 214 B, 138 de B.
[3] Procope, Hist. arc. 43.
[4] Theoph. 192 B, 124 de B.
[5] Theoph. 196 - 197 B, 127 de B. La Chronique de Victor de Tunone confirme le patriciat d'Illus, an 482 - 483.
[6] Theoph. 196 B, 127 de B.
[7] Theoph. 197 B, 127 de B.
[8] Theoph. 198 B, 128 de B.
[9] Theoph. 201 B, 129 de B.
[10] Theoph. 199 B, 129 de B.
[11] Theoph. 201 B, 129 - 130 de B.
[12] Theoph. 204 B, 132 de B. Cf. Malalas 385 - 389.

la basilique d'Illos[1]. Le patrice Léontios, proclamé empereur à Tarse, avec la complicité de l'impératrice Vérine[2], régna peu et fut exécuté en 484 - 485. D'après Théophane, Léontios était originaire de Syrie. C'était un homme instruit et un bon général; il commandait en Thrace[3]. La Chronique de Victor de Tunone confirme le patriciat de Léontios[4].

Odoacre, après avoir détrôné Romulus Augoustoulos[5] fit envoyer une ambassade à Zénon par le Sénat de Rome. Les ambassadeurs déclarèrent à Zénon qu'un seul empereur devait régner sur tout l'Empire et qu'Odoacre se contenterait de gouverner l'Italie avec le simple titre de patrice, qu'il demandait à l'empereur de lui accorder. En même temps arrivaient à Byzance des plénipotentiaires de Julius Népos, sollicitant des secours pour reprendre le trône qui lui avait été enlevé. Fort embarrassé, Zénon usa de diplomatie. Il fit répondre au Sénat de Rome qu'Odoacre devrait demander le titre de patrice à Julius Népos, seul empereur légitime, bien que détrôné. Toutefois, Zénon se déclara disposé à conférer lui-même à Odoacre le titre de patrice sollicité. Dans la lettre qu'il écrivit au nouveau maître de Rome, Zénon s'empressa de le qualifier de patrice[6].

Zénon ayant appris que, d'après certaines prédictions, un ancien silentiaire monterait sur le trône après lui et épouserait sa femme, fit arrêter le patrice Pélage, ancien silentiaire parvenu au patriciat, qui fut mis à mort par les Excubiteurs[7]. D'après Théophane[8], Pélage était un homme fort instruit, pieux et très juste. Le préfet des prétoires Arcadios ayant blâmé cet assassinat, Zénon résolut de le faire tuer, mais Arcadios put se réfugier à Sainte-Sophie[9]. Pélage est peut-être le même personnage que Zénon avait envoyé en ambassade à Théodoric[10]. Léon Ier avait envoyé lui aussi un silentiaire du nom

[1] Theoph. 271 B, 176 de B. Cf. R. Janin, Constantinople byzantine, 2de ed. Paris (1964), p. 176 - 177.
[2] Cf. la notice sur le patrice Illus.
[3] Theoph. 198 B, 128 de B.
[4] Chron de Victor de Tunone, an 486. Cf. Malalas 388 - 389.
[5] Theoph. 184 B, 119 de B.
[6] Malchus 235 - 236. Cf. N. Iorga, La Vie de province dans l'Empire byzantin, Etudes byzantines II, Bucarest 1940, p. 168.
[7] Theoph. 208 B, 134 - 135 de B.
[8] Theoph. 208 B, 134 de B.
[9] Theoph. 208 - 209 B, 135 de B; Malalas 390; Chr. Pasc. 606; Cedr. I, 621; Leo Gram. 117; Zonaras III, 132.
[10] Malchus 259.

de Pélage[1] en ambassade en Thrace auprès des Goths de Théodoric[2].

Désirant envoyer un ambassadeur aux Vandales à Carthage, Zénon fit choix de Sévère, sénateur, réputé pour sa prudence et son équité. Afin de donner à son plénipotentiaire plus d'autorité, Zénon l'éleva au patriciat. Le patrice Sévère se rendit à Carthage, où il sut se concilier la sympathie de Genséric. Il réussit à conclure un nouveau traité de paix, qui resta en vigueur jusqu'au moment où Justinien Ier anéantit le royaume vandale. Refusant les présents qui lui étaient offerts, Sévère déclara que le plus beau présent que l'on pût faire à un ambassadeur était la mise en liberté des prisonniers ; ce que Genséric, touché de tant d'humanité, lui accorda[3].

Zénon était tenu à de grands ménagements envers Théodoric l'Amale, roi des Goths, installés dans l'Empire, en Thrace, avec Théodose II. Zénon invita Théodoric à venir à Constantinople et le combla d'honneurs. Jornandès[4] écrit que Zénon lui conféra une haute dignité palatine, l'adopta, le nomma consul ordinaire, en 484, et lui fit même ériger une statue devant le Grand Palais. Enfin, Zénon autorisa Théodoric à reconquérir l'Empire d'Occident. Constantin VII Porphyrogénnète[5] dit également que c'est avec l'approbation de Zénon que Théodoric consul et patrice conquit l'Empire d'Occident. Procope, de son côté, déclare[6] que Théodoric, titré patrice et qui avait été consul à Byzance, fut invité par Zénon à s'emparer de l'Empire d'Occident contre Odoacre. Malalas, enfin[7] fait de Théodoric un personnage consulaire, *ἀπὸ ὑπάτων*, et un stratélate *πραισέντου* ou commandant de la Garde impériale. Craignant le sort d'Harmace, Théodoric aurait quitté Byzance et pris les armes contre Zénon. Puis, changeant d'avis, il se serait rendu en Italie, où il s'empara de l'Empire d'Occident. Réconcilié avec Zénon, il se montra soumis au point d'accepter les dignitaires que lui désignait l'empereur.

[1] Malchus écrit *Τελάγιος*, mais il faut lire très vraisemblablement *Πελάγιος*.
[2] Malchus 234.
[3] Malchus 260-261. Cf. E. Stein, Hist. du Bas-Empire I, p. 362.
[4] Jornandès, Hist des Goths, ch. 57.
[5] De adm. imp. III B, 104 (Moravcsik-Jenkins).
[6] Proc. de Bel. Goth. 7.
[7] Malalas 383.

INDEX

(établi par Mme R. Guilland)

I. Index des noms de personnes.

II. Index des Dignités et Fonctions.

III. Index des noms géographiques.

R. GUILLAND

ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΠΑΡΑΦΡΑΣΙΝ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΒΛΑΣΤΑΡΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΚΟΥΝΑΛΗ ΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΕΛΕΤΗΝ ΤΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΩΝ *

Τὴν προσοχὴν τῶν περὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς νομοκάνονας ἀσχοληθέντων ἐρευνητῶν εἵλκυσαν κατὰ κύριον λόγον δύο ἔργα, ὁ νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ καὶ ἡ Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων. Ἐκ τοῦ ἐναντίου, ἡ τοῦ Κουνάλη Κριτοπούλου εἰς δημώδη διάλεκτον παράφρασις τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη [1] ἐλαχίστης μέχρι τοῦδε ἠξιώθη μελέτης, αἱ ὀλίγαι δὲ μόνον γραμμαί, τὰς ὁποίας ἀφιέρωσαν εἰς αὐτὴν ὁ σοφὸς νομοδιδάσκαλος Zachariae von Lingenthal [2] καὶ παρ' ἡμῖν ὁ διακεκριμένος ἐρευνητὴς τῶν πηγῶν τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου κ. Δημή-

---

* Συντομογραφίαι:

Σύνταγμα = Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. 1 - 6, Ἀθῆναι 1852 - 1859.

ΕΒΕ = Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος.

[1] Ὡς θέλει λεχθῆ κατωτέρω, σελ. 177 ἑπ., εἰς τὰ χφα, ἅτινα ἐμελέτησα, ἡ παράφρασις τοῦ Κριτοπούλου δὲν ἐμφανίζεται ὡς παράφρασις μόνου τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη, ἀλλ' ὡς συμπίλημα ἐκ τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη καὶ τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἁρμενοπούλου. Ἐπειδὴ ὅμως ἔχει ἐξενεχθῆ καὶ ἡ γνώμη ὅτι εἰς ὡρισμένα χφα ἔχομεν παράφρασιν μόνον τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη (βλ. εἰδικώτερον κατωτ., σελ. 178 ἑπ.) προέκρινα τὸν ἐν τῷ κειμένῳ χαρακτηρισμὸν τοῦ ἔργου ὡς παραφράσεως τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη, συμφώνως ἄλλωστε καὶ πρὸς τὸν τίτλον πάντων τῶν χφων.

[2] Βλ. Zachariae, Historiae juris Graeco - romani delineatio (1839), σελ. 88 ἑπ., τοῦ αὐτοῦ, Die juristischen Handschriften der Athener Bibliothek, ἐν Archiv für mittel- und neugriechische Philologie (τοῦ M. Deffner), τόμ. 1 (1880), σελ. 222, τοῦ αὐτοῦ, Geschichte des griech. - röm. Rechts[3] (1892), σελ. 46. Εἰς τὸν Zachariae στηρίζονται ὁ Mortreuil, Histoire du droit byzantin, τόμ. 3 (1846), σελ. 462 ἑπ. καὶ ὁ Heimbach, ἄρθρον Griechisch - römisches Recht, ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τῶν Ersch - Gruber, τόμ. 87 (1869), σελ. 49.

τριος Σ. Γκίνης[1], περιέχουσιν ὅ,τι οὐσιωδέστερον περὶ τῆς πηγῆς ταύτης ἔχει γραφῆ.

Ἡ παράφρασις ἐν τούτοις τοῦ Κριτοπούλου εἶναι ἀξία ἐγγυτέρας μελέτης, οὐ μόνον διότι αὕτη ἀποτελεῖ τὸ ἀρχαιότερον ἐκ τῶν μέχρι σήμερον γνωστῶν μεταβυζαντινῶν νομοκανονικῶν ἔργων, ἀλλὰ καὶ διότι ἤσκησεν, ὡς θέλει ἐκτεθῆ κατωτέρω, ἐπίδρασιν κατὰ τὴν σύνταξιν μεταγενεστέρων νομοκανόνων.

Ὅθεν ἐθεώρησα σκόπιμον ὅπως, ὑποκινῶν τὸ περὶ τὴν παράφρασιν ταύτην ἐνδιαφέρον, δημοσιεύσω τὰ πορίσματα τῆς ὑπ' ἐμοῦ γενομένης μελέτης τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου, καίτοι ταῦτα στηρίζονται ἐπὶ περιωρισμένου ἀριθμοῦ χφων, ἤτοι τῶν ὑπ' ἀρ. 1402, 1426, 2302 καὶ 3045 τῆς Ἐθνικῆς ἡμῶν Βιβλιοθήκης (ΕΒΕ).

I

Μετ' ἀσφαλείας δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος παράφρασις τοῦ Κουνάλη Κριτοπούλου[2] συνετάγη ἐν Βερροίᾳ, ὡς ἐκ τῆς περικοπῆς ταύτης ἐν τῇ ἀκολούθῳ περικοπῇ: *«Τοῦτο τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς εἰς τὴν Βέρροιαν ὅταν ἀποθάνῃ ὁ ἄνδρας, ἡ γυναῖκα του, ἐὰν ἔχῃ παιδία μετ' ἐκεῖνον, εἰ μὲν εἶναι ἀπάνδρευτος ἕως τέλους καὶ ζοῦσι τὰ παιδία της, ἔχει καὶ ἐκείνη ἔξω ἀπὸ τὰ εὑρισκόμενα τῆς προικός της μίαν μοῖραν ὡσὰν καὶ τὰ παιδία της...»*[3]. Ἐνισχύεται δὲ τὸ συμπέρασμα τοῦτο καὶ ἐκ τῆς ἀκολούθου περικοπῆς, ἐν ᾗ ὁ Κριτόπουλος ἐπεξηγῶν τὸν ι' κανόνα τῆς Δ' Οἰκουμ. Συνόδου, ἀπαγορεύοντα εἰς τοὺς κληρικοὺς ὅπως κατατάσσωνται εἰς τὰς ἐκκλησίας δύο πόλεων, λέγει: *«Ὅτι δόξης ματαίας εἶναι τοῦτο, νὰ κρατεῖ καὶ τὴν ἐκκλησίαν, ὁποῦ ἐχειροτονήθη εἰς τὸ κάστρον τοῦτο καὶ νὰ λέγεται κατὰ λόγον ὁ σκευοφύλαξ Βερροίας, νὰ κρατεῖ καὶ τὴν ἐκκλησίαν ὁποῦ ὑπάγει ὕστερον καὶ νὰ λέγεται μέγας σακελλάριος Θεσσαλονίκης»*[4].

---

[1] Βλ. Δ. Γκίνη, Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς Ἑξαβίβλου ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ, ἐν Τόμῳ Κ. Ἀρμενοπούλου (1952), σελ. 174, σημ. 4, τοῦ αὐτοῦ, Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. ΚϚ' (1956), σελ. 169; τοῦ αὐτοῦ, Κείμενα βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου εἰς χειρογράφους ἐν Ἑλλάδι κώδικας (1963), σελ. 19.

[2] Εἰς τοὺς τίτλους τῶν χφων οὗτος φέρεται ἄλλοτε μὲν ὡς Κριτόπουλος, ἄλλοτε δὲ ὡς Κρητόπουλος. Καθ' ὅσον γνωρίζω, ὁ Κουνάλης Κριτόπουλος εἶναι γνωστὸς μόνον ἐκ τῆς παραφράσεώς του ταύτης, δὲν ὑφίσταται δὲ περὶ αὐτοῦ ἑτέρα τις μαρτυρία.

[3] Χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 161β. Ἡ περικοπὴ αὕτη εὕρηται ἐν συνεχείᾳ τῆς παραφράσεως τοῦ χωρίου τῆς Ἑξαβίβλου 4, 9, 31 (βλ. καὶ Ἑξάβ. 4, 7, 33).

[4] Χφ. ΕΒΕ 1402, φ 194α. Πρβλ. ἐπίσης καὶ τὴν μνείαν τῶν Βουλγάρων ἐν χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 53β: *«καθὼς λέγουσιν οἱ Βουλγάροι ὁποῦ ζητοῦσιν ἐλεημοσύνην τὴν σήμερον πομίλλου ἢ κοσποτίνε»* (τὸ χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 39β: *«...πωμίλουη γκόσποτίνε»*).

23 - 2 - 1966

Ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τῆς παραφράσεως, παρατηρῶ τὰ ἀκόλουθα. Ἐκ τῶν χφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, τῶν περιεχόντων τὴν παράφρασιν ταύτην, ἡ μόνη δυναμένη νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ χρονολογία εἶναι ἡ φερομένη ἐν τῷ χφ. ΕΒΕ 2302, φ. 24β, ἔνθα ὁ Κριτόπουλος, ἐκθέτων διὰ βραχέων τὸ ἱστορικὸν τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀναληφθείσης παραφράσεως τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη, λέγει: *«Καὶ ἡμεῖς δὲ ἐτώρα ἠρξάμεθα πεζεύειν αὐτὸ* (δηλ. τὸ Σύνταγμα τοῦ Βλάσταρη) *μήτε προστιθέντες μήτε ὑφελώμενοι τῶν τοῦ Ματθαίου ἀναγκαίων πάντων τῷ ζτω γτω ἔτει, ὑπὲρ οὗ αἰτῶ τέως μὲν τὴν τοῦ θεοῦ βοήθειαν, ἵνα ἔχω ὑγίαν σωματικὴν ἕως συμπληρώσω αὐτό...»*. Ὡς χρονολογία δηλ. τῆς συντάξεως τῆς παραφράσεως φέρεται ἐν τῷ χφῳ τούτῳ τὸ ἔτος 7003 (ἀπὸ κτίσεως κόσμου), δηλ. τὸ ἔτος 1495 μ.Χ.

Ἐν τῷ ἀντιστοίχῳ τόπῳ, τὸ χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 22β φέρει: *«...τῷ ,ζν'*[1] *ἔτει...»*, δηλ. 7050 = 1542 μ.Χ. Ἀλλ' ἡ χρονολογία αὕτη εἶναι ἀπαράδεκτος, διότι, ὡς θέλει λεχθῆ κατωτέρω[2], τὸ χφ. ΕΒΕ 2302 ἐγράφη τῷ 1539, ἄρα ἡ παράφρασις εἶναι ὁπωσδήποτε προγενεστέρας χρονολογίας.

Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐσφαλμένη εἶναι καὶ ἡ ἐν τῷ χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 21α φερομένη χρονολογία: *«...τῷ ,ζοη' ἔτει...»*[3] = 7078 = 1570 μ.Χ.

Ἐν τῷ χφ. ΕΒΕ 1426 ἐλλείπει ἀντίστοιχος περικοπή.

II

Ἡ παράφρασις τοῦ Κριτοπούλου σῴζεται εἰς ἱκανὸν ἀριθμὸν χειρογράφων[4]. Ἐκ τούτων προσιτά μοι ὑπῆρξαν καὶ ἐμελέτησα τὰ ὑπ' ἀρ. 1402, 1426, 2302 καὶ 3045 ΕΒΕ[5].

Τὰ ὡς ἄνω μελετηθέντα ὑπ' ἐμοῦ χφα περιέχουσι τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Κριτοπούλου ὑπὸ δύο μορφάς: α) ὑπὸ τὴν ἐκτενῆ μορφὴν αὐτοῦ, ὡς παράφρασιν τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη καὶ ἀποσπασμάτων ἐκ τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου, χφα ΕΒΕ 1402, 2302 καὶ 3045[6]· καὶ

---

[1] Δὲν ἀποκλείεται ὅτι ὁ γραφεὺς τοῦ χφ. ΕΒΕ 3045 ἐκ παραναγνώσεως ἀνέγνωσε *ν'* ἀντὶ τοῦ ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ ἀντιγραφομένῳ χφῳ ὑπάρχοντος *γ'*, ὅτε ἡ χρονολογία *(,ζγ')* συμπίπτει πρὸς τὴν τοῦ χφ. ΕΒΕ 2302.

[2] Σελ. 182.

[3] Ἀρχικῶς εἶχε γραφῆ *«,ζυη'»*, διορθωθὲν εἰς *«,ζοη'»*. Περιττὸν νὰ εἴπωμέν τι περὶ τοῦ *«,ζυη'»* = 7408 = 1900 μ.Χ. !

[4] Πρβλ. Zachariae, Delineatio, σελ. 88, ἰδίᾳ δὲ Δ. Γκίνην, εἰς τὰς ἀνωτ., σελ. 176, σημ. 1, μνημονευθείσας μελέτας του.

[5] Τὴν ὕπαρξιν τῶν λοιπῶν χφων γνωρίζω μόνον ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν καταλόγων.

[6] Παραθέτω τὸν τίτλον ἐκ τοῦ χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 6α: *«Σύνταγμα κατὰ ἀλφάβητον πασῶν τῶν ὑποθέσεων τῶν ἱερῶν καὶ θείων κανόνων καὶ τῶν νόμων, ὁποῦ ἐποίησεν ὁ ἐν ἱερομονάχοις σοφώτατος καὶ λογιώτατος κύριος Ματθαῖος, ἐξηγήθη δὲ αὐτὰ πεζὴν*

β) ὑπὸ μορφὴν ἀποσπασματικὴν *(«Ἐκλογὴ μερική»)*, δηλ. ὡς ἀπάνθισμα ἐκ τοῦ προηγουμένου ἔργου, χφ. ΕΒΕ 1426[1].

Ἀντιθέτως κατὰ τὸν κ. Δ. Γκίνην[2] τὸ εἰς τὰ χφα φερόμενον ὡς παράφρασις τοῦ Συντάγματος τοῦ Μ. Βλάσταρη ὑπὸ τοῦ Κριτοπούλου δὲν ἀποτελεῖ ἐν τῇ πραγματικότητι ἓν ἔργον, ἀλλὰ δύο ἀσχέτους πρὸς ἀλλήλας ἐργασίας. Καὶ ἡ μὲν πρώτη ἐργασία ἀποτελεῖ παράφρασιν μόνου τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη, ἡ δὲ δευτέρα συμπίλημα ἐκ τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη καὶ τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου. Καὶ ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς διακρίσεως μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἐργασιῶν ὁ Δ. Γκίνης ἀναφέρει ὅτι ἡ πρώτη εἶναι διῃρημένη κατὰ στοιχεῖον (ὡς καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ Βλάσταρη), ἡ δὲ δευτέρα οὐχὶ κατὰ στοιχεῖον[3]. Μεταξὺ δὲ τῶν χφων τῆς πρώτης ἐργασίας ὁ Δ. Γκίνης καταλέγει καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 3045 χφ. ΕΒΕ, μεταξὺ δὲ τῶν χφων τῆς δευτέρας ἐργασίας καὶ τὰ ὑπ' ἀρ. 1402, 1426 καὶ 2302 ΕΒΕ[4].

φράσιν ὁ τιμιώτατος καὶ εὐσεβὴς ἄρχων Κουνάλης Κριτόπουλος». Τὸν αὐτὸν τίτλον (μετά τινων λεκτικῶν διαφορῶν) φέρουσι καὶ τὰ ἀκόλουθα χφα, ὡς γνωρίζω ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν καταλόγων: Μονῆς Βατοπεδίου ὑπ' ἀρ. 542 (Σ. Εὐστρατιάδου καὶ Ἀρκαδίου, Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων, 1924, σελ. 111), Μονῆς Μεγίστης Λαύρας ὑπ' ἀρ. 1416 - Κ 129 καὶ ὑπ' ἀρ. 1858 - Ω 48 (Σ. Λαυριώτου καὶ Σ. Εὐστρατιάδου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας, 1925, σελ. 247 καὶ 336), Μονῆς Διονυσίου ὑπ' ἀρ 374 (Σ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων, τόμ. 1, 1895, σελ. 420), χφ. ὑπ' ἀρ. 7 τῆς Μητροπόλεως Ἀργυροκάστρου (Ν. Βέη, Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως Ἀργυροκάστρου, ἐν Ἐπετηρίδι τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, τόμ 4, 1953, σελ. 156), χφ. ὑπ' ἀρ. 10 τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Σπάρτης (Τ. Γριτσοπούλου, Κατάλογος τῶν ἐν τῷ Ἱστορικῷ Ἀρχείῳ Σπάρτης χειρογράφων κωδίκων καὶ λοιπῶν ἐγγράφων, ἐν περ. Ἀθηνᾶ, τόμ. 56, 1952, σελ. 32 ἑπ.).

[1] Ὁ τίτλος ἐν τῷ χφ. ΕΒΕ 1426 (φ. 1α) ἔχει ὧδε: *«Ἐκλογὴ μερικὴ ἀπὸ τὸ νόμιμον τοῦ σοφοτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυροῦ Ματθαίου, ὅπερ ἐξηγήθει εἰς πεζὴν φράσιν ὁ Κουνάλης ὁ Κριτόπουλος».* (Πανταχοῦ τῆς παρούσης μελέτης τηρῶ τὴν ὀρθογραφίαν τῶν χφων). Ὡς γνωρίζω ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν καταλόγων, τὸν αὐτὸν τίτλον φέρουσι καὶ τὰ ἀκόλουθα χφα: Μονῆς Κωνσταμονίτου ὑπ' ἀρ. 17, Μονῆς Ἐσφιγμένου ὑπ' ἀρ. 267 (Σ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων, τόμ. 1, 1895, σελ. 38 καὶ 195), Μονῆς Βλατέων ὑπ' ἀρ. 84 (Σ. Εὐστρατιάδου, Κατάλογος τῶν ἐν τῇ μονῇ τῶν Βλατέων ἀποκειμένων κωδίκων, ἐν περ. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, τόμ. 3, 1919, σελ. 138).

[2] Βλ. ἰδίᾳ Δ. Γκίνη, Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς Ἑξαβίβλου ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ, ἐν Τόμῳ Κ. Ἀρμενοπούλου (1952), σελ. 174, σημ. 4, τοῦ αὐτοῦ, Κείμενα βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου εἰς χειρογράφους ἐν Ἑλλάδι κώδικας (1963), σελ. 19.

[3] Βλ. Δ. Γκίνη, Κείμενα κ.τ.λ., σελ. 19.

[4] Ὡς ἐκ τούτου ὁ Δ. Γκίνης, Περὶ τὴν μετάφρασιν κ.τ.λ., ἔνθ' ἀνωτ., συμπεραίνει ὅτι πρόκειται περὶ δύο διαφόρων ἔργων, ἐξ ὧν μόνον τὸ ἓν συνετάγη ὑπὸ

Δυστυχῶς τὰς παρατηρήσεις ταύτας τοῦ ἐγκρίτου συναδέλφου μου δὲν ἐπεβεβαίωσεν ἡ ὑπ' ἐμοῦ γενομένη μελέτη τῶν ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ ἀποκειμένων κωδίκων. Οὕτως ἐκ τῆς ἐπισταμένης μελέτης τῶν ὑπ' ἀρ. 1402, 2302 καὶ 3045 χφων ΕΒΕ[1] οὐδεμία μοὶ ὑπελείφθη ἀμφιβολία ὅτι πάντα τὰ χφα ταῦτα τὸ αὐτὸ περιέχουσιν ἔργον, ἐν ἄλλαις λέξεσι τὸ χφ. ΕΒΕ 3045 δὲν περιέχει παράφρασιν τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη μόνον, ἀλλὰ συμπίλημα ἐκ τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη καὶ τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου, οἷον συμπίλημα περιέχουσι καὶ τὰ χφα ΕΒΕ 1402 καὶ 2302. Διεπίστωσα ἐπίσης ὅτι δὲν εἶναι ἀκριβὲς τὸ ὑποστηριζόμενον ὅτι τὰ χφα ΕΒΕ 1402 καὶ 2302 δὲν εἶναι διῃρημένα κατὰ στοιχεῖον. Εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι τὸ χφ. ΕΒΕ 1402 φέρει ἐν τῇ ὤᾳ συνεχῆ ἀρίθμησιν κατὰ κεφάλαια, πλὴν τοῦτο εἶναι ἄνευ οὐσιαστικῆς σημασίας, καθόσον ἡ συνεχὴς αὕτη ἀρίθμησις ἐγένετο ἁπλῶς καὶ μόνον πρὸς εὐχερεστέραν χρῆσιν τοῦ ἔργου[2]. Τὸ ἀκριβὲς δηλ. ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι τὰ χφα ΕΒΕ 1402, 2302 καὶ 3045 εἶναι πάντα διῃρημένα κατὰ στοιχεῖον (ἀλφαβητικὴν σειράν), ἀκολουθοῦντα τὴν συστηματικὴν κατάταξιν τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη[3], τὸ δὲ χφ. ΕΒΕ 1402 φέρει ἐπιπροσθέτως καὶ συνεχῆ ἐν τῇ ὤᾳ ἀρίθμησιν τῶν κεφαλαίων τοῦ ἔργου[4].

Βεβαίως μεταξὺ τῶν ὡς ἄνω χφων ὑπάρχουσι καὶ διαφοραί. Ἀλλ' αὗται εἶναι ἐκ τῶν οὐχὶ σπανίως ἀπαντωσῶν μεταξὺ τῶν τὸ αὐτὸ ἔργον περιεχόντων κωδίκων[5]. Αἱ κυριώτεραι τῶν διαφορῶν τούτων εἶναι: α') διαφοραὶ περὶ

τοῦ Κριτοπούλου, διότι, ἂν ἀμφότερα ταῦτα εἶχε πράγματι συντάξει ὁ Κριτόπουλος, δὲν θὰ ἐχρησιμοποίει τὸν αὐτὸν τίτλον δι' ἀμφότερα τὰ ἔργα του.

[1] Ἀφήνω πρὸς τὸ παρὸν ἐκτὸς τῆς συγκρίσεως τὸ χφ. ΕΒΕ 1426, ὡς περιέχον, καθὰ ἤδη ἐλέχθη, ἁπλοῦν ἀπάνθισμα ἐκ τῆς παραφράσεως ταύτης. Βλ. κατωτ. σημ. 3 καὶ σελ. 181 ἑπ.

[2] Σημειωτέον πρὸς τούτοις ὅτι ἡ συνεχὴς αὕτη ἀρίθμησις τοῦ χφ. ΕΒΕ 1402 δὲν διήκει δι' ὅλου τοῦ χφου, ἀλλὰ περιλαμβάνει τμῆμα μόνον τούτου, καὶ δὴ καὶ μέχρι τοῦ φ. 117β (κεφ. *σκδ', Περὶ προτιμήσεως ἑνὸς ἀπὸ ἄλλου, τίς ἱκανωθῇ εἰς τὸ χρέος του*). Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο λήγει καὶ ὁ προτασσόμενος τοῦ ἔργου πίναξ τῶν περιεχομένων (φ. 5α).

[3] Ὡς γνωστόν, τὸ Σύνταγμα τοῦ Βλάσταρη εἶναι διῃρημένον κατὰ στοιχεῖον, ἕκαστον δὲ στοιχεῖον διῃρημένον περαιτέρω εἰς κεφάλαια. Τὸ χφ. ΕΒΕ 1426, περιέχον, ὡς ἐλέχθη, ἀπάνθισμα ἐκ τῆς παραφράσεως, ἀκολουθεῖ ἐν τῇ ἐπιλογῇ τὴν διαίρεσιν τῶν λοιπῶν χφων.

[4] Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ κατὰ στοιχεῖον διαίρεσις ὑποδεικνύεται καὶ ἐν αὐτῷ τῷ χφ. ΕΒΕ 1402. Βλ. π.χ. φ. 28α: *Ἀρχὴ τοῦ ἄλφα στοιχείου*, φ. 83β: *Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τοῦ δευτέρου στοιχείου* κ.ἄ.

[5] Εἰδικῶς προκειμένου περὶ νομοκανόνων, ἀρκεῖ νὰ ὑπομνήσω τὰς μεταξὺ τῶν διαφόρων χφων, τῶν περιεχόντων παραλλαγὰς τοῦ εἰς κοινὴν φράσιν νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ, ὑφισταμένας διαφοράς, πρβλ. Δ. Γκίνη, Ἡ εἰς «φράσιν κοινὴν» παράφρασις τοῦ νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ, ἐν Ἑλληνικοῖς, τόμ. 8 (1935), σελ. 43, Ζα-

τὰς λέξεις καὶ τοὺς τύπους τῶν λέξεων· β') μεταθέσεις λέξεων· γ') παραλείψεις ἕνεκα τοῦ ὁμοιοτελεύτου· δ') παραλείψεις ὁλοκλήρων χωρίων. Γενικῶς δὲ παρατηρητέον ὅτι τὸ χφ. ΕΒΕ 3045 περιέχει κείμενον συνήθως πληρέστερον τοῦ χφ. ΕΒΕ 1402. Ἐλάχισται εἶναι αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς μεταξὺ τῶν χφων ὑφίστανται ριζικαὶ περὶ τὴν διατύπωσιν διαφοραί. Ὡς εἶναι εὐνόητον, αἱ διαφοραὶ αὗται, ὁσονδήποτε καὶ ἂν παρουσιάζουσιν ἐνδιαφέρον, ὀφείλονται εἰς τοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν χφων καὶ δὲν ἀναιροῦσι τὴν ταυτότητα τοῦ εἰς τὰ χφα ταῦτα περιεχομένου ἔργου.

Τὰ χφα λοιπὸν τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης δὲν περιέχουσι δύο ἐργασίας ἀσχέτους πρὸς ἀλλήλας, ἀλλ' ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἔργον ὑπὸ δύο μορφάς, τὴν ἐκτενῆ καὶ τὴν ἐπιτετμημένην. Κατὰ πόσον δὲ τὰ λοιπὰ σῳζόμενα χφα ὄντως περιέχουσι τὰς ἃς διακρίνει ὁ Δ. Γκίνης μορφάς, μόνον ἡ ἐπισταμένη μελέτη αὐτῶν θέλει ἀποδείξει[1].

III

Περὶ τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, τῶν περιεχόντων τὴν παράφρασιν ταύτην τοῦ Κριτοπούλου, παρατηρῶ τὰ ἀκόλουθα.

1) Τὸ χφ. ΕΒΕ 1402 ἀποτελεῖται ἐκ φύλλων 275, ἐγράφη δὲ περὶ τὰ τέλη τοῦ ιε' ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ις' αἰῶνος[2]. Δὲν περιλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν παράφρασιν, ἀλλὰ τμῆμα μόνον αὐτῆς μέχρι τοῦ κε' κεφ. τοῦ Κ στοιχείου τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη[3]. Χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ χάσμα ἐν τῷ κώδικι,

---

c h a r i a e, Die Griechischen Nomokanones, ἐν Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, VIIe série, τόμ. XXIII, ἀρ. 7 (1877), σελ. 18.

[1] Ὁπωσδήποτε δὲν νομίζω ἐπιτετραμμένον ὅπως ἐπὶ τῇ βάσει ἁπλῶς τῶν πληροφοριῶν τῶν καταλόγων, ἀναφερόντων ἐνίοτε καὶ ἀριθμὸν κεφαλαίων τῆς παραφράσεως, ἀγώμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ χφα ταῦτα (τὰ φέροντα συνεχῆ ἀρίθμησιν τῶν κεφαλαίων) περιέχουσιν ἔργον διάφορον τῶν χφων ἐκείνων, παρ' οἷς δὲν ἀπαντᾷ ἡ συνεχὴς αὕτη ἀρίθμησις. Διότι, ὡς κατέστη δῆλον ἐκ τῶν ἐν τῷ κειμένῳ λεχθέντων, καὶ τὸ χφ. ΕΒΕ 1402 φέρει συνεχῆ ἀρίθμησιν κεφαλαίων, πλὴν τοῦτο εἶναι ἄνευ οὐσιαστικῆς σημασίας.

[2] Πρβλ. καὶ τὴν περιγραφὴν τοῦ Ἰ. Σ α κ κ ε λ ί ω ν ο ς, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (1892), σελ. 254. Ἐκ σημειώματος ὑπάρχοντος εἰς τὴν α' σελίδα τοῦ προτελευταίου παραφύλλου τοῦ Κώδικος προκύπτει ὅτι οὗτος ἐσταχώθη ἐν ἔτει ,αψνζ' = 1753.

[3] Οὕτω τὸ φ. 275β λήγει εἰς τὰς λέξεις *«...ἀμὴ νὰ ἔχει ἕνα μόνον σκοπὸν ὅτι νὰ εἶναι καθ' ἑκάστην καθαρὸς νὰ μεταλαμβάνει· ἀλλὰ ποῦ νῦν τὸ τοιοῦτον ἐπικρατεῖ, ὅπερ ἦτον εἰς τοὺς ποτὲ χριστιανοὺς ὅτι ἐσπούδαζαν»* = Μ. Β λ ά σ τ α ρ η ς, Κ, κεφ. κε' (Σύνταγμα, τόμ. 6, σελ. 336): *«...καὶ ἕνα τοῦτον σκοπὸν συστησάμενος, μηδεμιᾷ δ' ἑτέρᾳ κακίστῃ δουλεύσας ἐπιθυμίᾳ, εἶτα δύναιτο, σὺν Θεῷ βοηθῷ, τούτου κατατυχεῖν· ἀλλ' ἔγωγε οἶμαι τοῖς πάλαι πιστοῖς οὐχ ἧττον τοῦ πιστεύειν ὀρθῶς τὸ βιῶναι ὀρθῶς ἐσπουδάζετο».*

ἐλλείπει ἐξ αὐτοῦ μέγα τμῆμα ἐκ τοῦ Β στοιχείου τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη[1].

Λόγῳ ἀπροσεξίας κατὰ τὴν στάχωσιν τοῦ κώδικος παρατηρεῖται σύγχυσις καὶ μετάθεσις τῶν φύλλων αὐτοῦ. Ὅθεν ὁ θέλων νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν κώδικα δέον νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ὀρθὴ σειρὰ τῶν φύλλων εἶναι ἡ ἀκόλουθος: φφ. 1-37, 53, 39-52, 38, 54-117, 178, 118, 128[2], 120-127, 119, 129-162, 179, 172-177, 163-171, 180 ἑπ.

Τὰ περιεχόμενα τοῦ χφ. ΕΒΕ 1402 εἶναι ταῦτα: 1) φφ. 1α-5α, πίναξ τῶν περιεχομένων τοῦ ἔργου ἀτελής. Ὁ πίναξ λήγει εἰς τὸ κεφ. *σκδ', Περὶ προτιμήσεως ἑνὸς ἀπὸ ἄλλου, τις ἱκανωθῇ εἰς τὸ χρέος του,* ἀντιστοιχεῖ δὲ τὸ κεφ. τοῦτο εἰς τὸ ἐν φ. 117β (in f.) χωρίον τῆς Ἑξαβ. 3, 5, 35· 2) φφ. 6α-8α (ἕως στίχ. 3), κείμενον ὑπὸ τὸν τίτλον: *«Εὐσεβὴς θεολογία ὁποῦ πρέπει νὰ πιστεύῃ πᾶς χριστιανὸς ὀρθόδοξος ἄνθρωπος»·* περιέχει δὲ τὸ κείμενον τοῦτο ἔκθεσιν τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως καὶ σύντομον πραγματείαν περὶ συνόδων καὶ κανόνων[3]· 3) φφ. 8α (ἀπὸ στίχ. 4) ἕως τέλους, ἡ παράφρασις τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη.

2) Τὸ χφ. ΕΒΕ 1426 ἀποτελεῖται ἐκ φφ. 319 ἐγράφη δὲ τὸν ιζ' αἰῶνα[4]. Περιέχει, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἀπάνθισμα *(«Ἐκλογὴ μερική»)* ἐκ τῆς

---

[1] Οὕτως ἐν φ. 87β (στίχ. 11) λήγει ἡ παράφρασις τοῦ πρώτου χωρίου τοῦ γ' κεφ. τοῦ Β στοιχ. τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη (φ. 87β, στίχ. 9-11: *«...ἀλλὰ διὰ νὰ μηδὲν ψωριάσωσι μήτε νὰ κακοπαθήσουσι εἰς τὴν περιτομήν, μηδὲ νὰ μηδὲν βρωμῇ ἡ σάρκα αὐτῶν τὰ βαπτίζουσι»* = Σ ύ ν τ α γ μ α, τόμ. 6, σελ. 120: *«...ἐφ' ᾧ μὴ νοσώδης ἢ δυσώδης ἡ κρᾶσις τῶν σωμάτων τοῖς περιτμηθησομένοις γενήσεται»*), ἀπὸ δὲ τοῦ φ. 87β (στίχ. 12) ἄρχεται ἡ παράφρασις τοῦ τέλους τοῦ θ' κεφ. τοῦ Β στοιχ. τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη (= ε' κανὼν Συνόδου Γάγγρας, Σύνταγμα, τόμ. 6, σελ. 144). Κατὰ ταῦτα ἐλλείπει ἐν τῷ χφ. ΕΒΕ 1402 ὁλόκληρον τὸ τμῆμα τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη, τὸ περιλαμβανόμενον ἐν τῇ ἐκδόσει Ράλλη - Ποτλῆ, τόμ. 6 ἀπὸ σελ. 120 (στίχ. 27 ἑπ.) ἕως σελ. 144 (στίχ. 11). Ἡ ἔλλειψις αὕτη τοῦ χφ. ΕΒΕ 1402 συμπληροῦται διὰ τῆς ἀναδρομῆς εἰς τὰ λοιπὰ χφα. Οὕτως ἐν χφ. ΕΒΕ 3045 ἀπὸ φ. 89α (στήλη β', στίχ. 13 ἑπ.) ἕως φ. 100β (στήλη α', στίχ. 21) περιλαμβάνονται τὰ ἐν τῷ χφ. ΕΒΕ 1402 ἐλλείποντα.

[2] Ἐν ἀρχῇ τοῦ φ. 128α ὑπάρχει χάσμα. Ὅτι ὅμως ἡ ὀρθὴ θέσις τοῦ φ. 128 εἶναι μετὰ τὸ φ. 118 προκύπτει ἐκ τοῦ ὅτι ἐν τέλει τοῦ φ. 118β ὑπάρχει ἡ παράφρασις τῆς ἀρχῆς τοῦ χωρίου τῆς Ἑξαβ. 3, 5, 60 (τὸ τέλος τοῦ χωρίου ἐλλείπει λόγῳ τοῦ σημειουμένου ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ φ. 128α χάσματος), τὸ δὲ φ. 128α ἄρχεται διὰ τῆς παραφράσεως τοῦ χωρίου τῆς Ἑξαβ. 3, 5, 61. Σημειωτέον πρὸς τούτοις ὅτι τὸ φ. 128β ἔχει καταλειφθῆ λευκόν, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχῃ διακοπὴ τῆς συνεχείας, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ὅτι ἐν τέλει τοῦ φ. 128α ὑπάρχει ἡ παράφρασις τοῦ χωρίου τῆς Ἑξαβ 3, 5, 66, τὸ δὲ φ. 120α (ὅπερ κατὰ τὰ ἐν τῷ κειμένῳ λεγόμενα δέον νὰ τεθῇ μετὰ τὸ φ. 128) ἄρχεται διὰ τῆς παραφράσεως τοῦ χωρίου τῆς Ἑξαβ. 3, 5, 67.

[3] Τὸ κείμενον τοῦτο δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὰ χφ. ΕΒΕ 1426, 2302 καὶ 3045.

[4] Πρβλ. καὶ κατάλογον Ἰ. Σ α κ κ ε λ ί ω ν ο ς, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 256.

παραφράσεως τοῦ Κριτοπούλου. Καὶ ἐν τῷ χφῳ τούτῳ (ὥς καὶ ἐν χφ. ΕΒΕ 1402) τὰ κεφάλαια φέρουσι συνεχῆ ἀρίθμησιν, ἐν τῇ ἐπιλογῇ ὅμως τῶν κεφαλαίων ἀκολουθεῖται τὸ καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν χφων γνωστὸν κείμενον.

3) Τὸ χφ. ΕΒΕ 2302[1] ἀποτελεῖται ἐκ φφ. 121. Ἐν φ. 121α μεταξὺ ἄλλων σημειωμάτων ἀναγινώσκομεν: *«Ἐτελιώθη ἡ παρὸν βίβλος ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου ,ζω μω ζω καὶ ἀπὸ τὴν ἔνσαρκον οἰκονομίαν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ θεοῦ ἔτους ,αω φω λω θω ἰνδικτιῶνος ιβη μαΐου κζη ἡμέρα Γτη ὥρα Γτη»*. Ἐγράφη λοιπὸν τὸ χφ. τοῦτο ἐν ἔτει 1539.

Τὸ κείμενον τῆς παραφράσεως ἄρχεται ἀπὸ τοῦ φ. 6β. Τὰ προηγούμενα περιεχόμενα εἶναι ταῦτα: 1) φ. 1α: Στέμμα συγγενείας· 2) φφ. 1β-5α: *«Ἔκθεσις ἑτέρα περὶ γάμου καὶ συναφείας νομίμου κ.ὶ θαυμαστή τις καὶ σαφής»*. Ἀπαντᾷ δ' ἡ Ἔκθεσις αὕτη καὶ ἐν τῷ Ηὐξημένῳ Προχείρῳ[2] κατὰ τὴν ἀκόλουθον σειράν: VIII, 98-117, 34[3], 118-129· 3) φ. 6α: Στίχοι ἰαμβικοὶ εἰς τὸν ἅγιον δίσκον, τὸ ἅγιον ποτήριον καὶ τὴν ἁγίαν λαβίδα.

Τὸ χφ. ΕΒΕ 2302 δὲν περιλαμβάνει τὸ ἔργον τοῦ Κριτοπούλου ἀκέραιον. Τὸ φ. 120β, οὐχὶ ὁλόκληρον γεγραμμένον, λήγει εἰς τὰς λέξεις: *«Ἐὰν δὲ εἴπει τινὰς ὅτι ἐγίνη ἡ νεαρὰ καὶ ἀπὸ ὀρθοδόξους βασιλεῖς ἀφ' οὗ ἐτιμήθη ὁ πατριαρχικὸς θρόνος καὶ διαλαμβάνει ὅτι νὰ ἀξανακρίνεται τὸ πατριαρχικὸν κριτήριον, νὰ ἠξεύρῃ πρῶτον, ὅτι οὐδὲ εἰς ἐνθύμισιν»*. Ἀντιστοιχεῖ δὲ ἡ περικοπὴ αὕτη εἰς τὸ φ. 155β (στήλη α', στίχ. 6) τοῦ χφ. ΕΒΕ 3045[4]. Πλὴν τούτου, οὐδὲ τὰ στοιχεῖα Α καὶ Β τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη περιέχονται ἐν τῷ χφῳ τούτῳ πλήρη. Διότι τὸ φ. 32α (οὐχὶ ὁλόκληρον καὶ τοῦτο γεγραμμένον) λήγει εἰς τὰς λέξεις: *«Καὶ λαμπρᾷ τῇ φωνῇ ἀναθεμάτη-*

---

[1] Περὶ τοῦ χφου τούτου βλ. καὶ Σπ. Λάμπρον, ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι, τόμ. Δ' (1907), σελ. 362, ἀρ. 17.

[2] Ἐξεδόθη τὸ Ηὐξημένον Πρόχειρον ὑπὸ τοῦ Zachariae, ἐν J.G.R., τόμ. VI.

[3] Τὸ χωρίον VIII, 34 τοῦ Ηὐξημένου Προχείρου δὲν περιέχεται ὁλόκληρον, ἀλλὰ μόνον τὸ τμῆμα: *Μαρία ἔχουσα υἱὸν Κωνσταντῖνον* καὶ ἑπ.

[4] Ἀντίστοιχος περικοπὴ δὲν εὕρηται ἐν τῷ χφ. ΕΒΕ 1402 διὰ τὸν ἀκόλουθον λόγον: ἀπὸ τοῦ φ. 152α (στίχ. 22) τὸ χφ. ΕΒΕ 1402 (= χφ. ΕΒΕ 2302, φ. 119β καὶ χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 154β) μετὰ τὴν παράφρασιν τοῦ τέλους τοῦ η' κεφ. τοῦ Δ στοιχ. τοῦ Μ. Βλάσταρη (= Βασιλ. 3, 1, 1, Σύνταγμα, τόμ. 6, σελ. 233) περιέχει ἐν παραφράσει ἀπόσπασμα ἐκ σχολ. τοῦ Βαλσαμῶνος εἰς τὸν ιβ' κανόνα τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ Συνόδου (Σύνταγμα, τόμ. 3, σελ. 147 ἑπ. καὶ εἰδικώτερον ἀπὸ τῶν λέξεων: *Εἴ τινες δὲ ὁσιώτατοι ἐπίσκοποι τῆς αὐτῆς συνόδου* καὶ ἑπ.). Τὸ σχόλιον τοῦτο δὲν εὕρηται παρὰ τῷ Βλάσταρῃ. Τὸ χφ ΕΒΕ 1402 δὲν περιέχει ἀκεραίαν τὴν παράφρασιν τοῦ σχολίου, ἀλλὰ μόνον μέχρι τῶν λέξεων: *«Ἄλλοι τῆς ὑποθέσεως τὴν πιότητα λέγουσιν εἶναι γεννήτρια τοῦ νὰ ἐξανακρένεται ἡ κρίσις ὁποῦ κρίνει ὁ πατριάρχης»* (= Σύνταγμα, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 148: *Ἕτεροι τῆς ὑποθέσεως τὴν ποιότητα λέγουσι γεννήτριαν εἶναι τῆς ἐκκλήτου*), μεθ' ὃ ὑπάρχει χάσμα, οὕτως ὥστε ἐλλείπει ἡ συνέχεια τοῦ σχολίου, ἥτις ὑπάρχει ἐν τῷ χφ. ΕΒΕ 3045 (φ. 155α, στήλη β', στίχ. 16 ἑπ.).

σαν τὸν Εὐτυχέα καὶ τὸν Διόσκορον», ἀντιστοιχεῖ δὲ τὸ τμῆμα τοῦτο εἰς τὸ φ. 27β τοῦ χφ. ΕΒΕ 1402 καὶ τὸ φ. 29α τοῦ χφ. ΕΒΕ 3045. Τὸ φ. 32β τοῦ χφ. ΕΒΕ 2302 ἄρχεται διὰ τῶν λέξεων: *«ζῶον πνιγμένον εἰς τὸ νερόν, αἷμα ζῴου λυκοφάγομα εἰδολόθυτον ἁμαρτίαν δὲν ἔχεις»* ἀντιστοιχεῖ δὲ τὸ τμῆμα τοῦτο εἰς τὸ φ. 100β τοῦ χφ. ΕΒΕ 3045[1].

4) Τὸ χφ. ΕΒΕ 3045 ἀποτελεῖται ἐκ φφ. 339 κατὰ δύο στήλας γεγραμμένων, ἐγράφη δὲ κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ ιζ' αἰῶνος. Εἰς τὰ φφ. 1α-10α περιέχεται ὁ πίναξ τῶν περιεχομένων τοῦ ἔργου, εἰς δὲ τὰ φφ. 10β-338β ἡ παράφρασις τοῦ Κριτοπούλου πλήρης. Εἰς τὸ φ. 339α-β καὶ ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τῆς παραφράσεως περιέχονται τὰ ἀκόλουθα τυπικά: α) *Ἐντα(λ)τήριον πρὸς πνευματικόν*· β) *Ὁμολογία ὅταν μέλλει τις ἱερωθῆναι*· γ) *Συστατικὸν γράμμα τοῦ ἱερέος*· δ) *Ἀπολυτικὸν ὅταν τις ἱερεὺς βουληθῇ ἀποδημῆσαι εἰς ἕτερον τόπον*. Τὸ τελευταῖον τυπικὸν εἶναι ἀτελές, διότι ἐκ τοῦ τέλους τοῦ κώδικος ἔχουσιν ἐκπέσει φύλλα τινά[2].

Ἐκ τῶν τυπικῶν τούτων τὸ ὑπὸ στοιχ. α δὲν φέρει χρονολογίαν, ἀλλ' ὁ σχετικὸς χῶρος ἔχει καταλειφθῆ κενός. Ἀντιθέτως τὰ ὑπὸ στοιχ. β καὶ γ τυπικὰ φέρουσι τὴν ἀκόλουθον χρονολογίαν: *κατὰ τὸ ,αχξη' ἔτος σωτηριῶδες ἐν μηνὶ ὅδε*. Ὡς ἐκ τούτου δύναταί τις νὰ θεωρήσῃ ὡς ἔτος συντάξεως τοῦ κώδικος τὸ 1668, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀποκλείηται ὅτι ἡ χρονολογία αὕτη ὑπῆρχεν ἤδη εἰς τὰ ἐν τῷ κώδικι ἀντιγραφέντα τυπικά. Ὁπωσδήποτε, ἐκ τῆς ἐνδείξεως ταύτης συνάγομεν ὅτι ὁ κῶδιξ δὲν δύναται νὰ εἶναι προγενέστερος τῆς ἀνωτέρω χρονολογίας[3].

---

[1] Ἀντίστοιχος περικοπὴ δὲν εὕρηται ἐν τῷ χφ. ΕΒΕ 1402, διὰ τὸν ἀκόλουθον λόγον: ἡ φράσις *«ζῶον πνιγμένον εἰς τὸ νερόν, αἷμα ζῴου λυκοφάγομα εἰδολόθυτον ἁμαρτίαν δὲν ἔχεις»* ἀποτελεῖ παράφρασιν τοῦ τέλους τοῦ β' κανόνος τῆς ἐν Γάγγρᾳ Συνόδου (Μ. Βλάσταρης, Β, κεφ. θ', Σύνταγμα, τόμ. 6, σελ. 144), ἡ παράφρασις ὅμως τοῦ κανόνος τούτου τῆς ἐν Γάγγρᾳ Συνόδου ἐλλείπει ἐν τῷ χφ. ΕΒΕ 1402 λόγῳ τῆς ἀνωτ., σελ. 181, σημ. 1 σημειωθείσης γενικωτέρας ἐλλείψεως τοῦ χφ. τούτου.

[2] Κατὰ τὸν προτασσόμενον τοῦ ἔργου πίνακα περιεχομένων (φ. 10α) τὰ μετὰ τὸ πέρας τῆς παραφράσεως περιεχόμενα εἶναι ταῦτα: *Λέξεις λατινικαὶ κατὰ στιχεῖον. Τῶν τῆς ἐκκλησίας ἀρχόντων, ὡς ἡ παλαιὰ ἔχη παράδοσις. Ἀναγνοστῶν ὀφφίκια. Ὀφφίκια τῆς μεγάλης ἐκκλησίας. Ματθαίου εἰς τὰ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας ὀφφίκια. Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὰ βασιλικὰ ὀφφίκια.* Οὐδὲν ἐκ τῶν κειμένων τούτων εὕρηται ἐν τῷ κώδικι, τὰ δὲ τυπικὰ δὲν μνημονεύονται ἐν τῷ πίνακι.

[3] Εἰς τὴν β' σελίδα τοῦ τελευταίου παραφύλλου τοῦ κώδικος εὕρηται, δι' ἄλλης χειρὸς γεγραμμένη, ἡ ἑξῆς σημείωσις: *«Ης τους χηλήους ξακοσίους επτακοσίους... 21 χημόναν δεν εκαμεν καθὂλλου, εος ἄνειξαν τὰ ξήλα ὥλα εἰς στὸν Φλεβάρηον μῆναν, Ανθημος ἱερωμοναχος κε Χριστῶ αδελφος»*. Φαίνεται ὅτι τό: *χηλήους ξακοσίους επτακοσίους* σημαίνει τὸ ἔτος 1670.

IV

Ὁ τρόπος καθ' ὃν εἰργάσθη ὁ Κριτόπουλος ὑπῆρξεν ἁπλοῦς· ὡς βάσις τῆς παραφράσεως τίθεται τὸ Σύνταγμα τοῦ Βλάσταρη, εἰς ὃ προστίθενται ἐν παραφράσει ἀποσπάσματα ἐκ τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἁρμενοπούλου καὶ τῶν σχολίων αὐτῆς. Καὶ ἐν τῇ κατατάξει τῶν ἐκ τῆς Ἑξαβίβλου ληφθέντων τμημάτων ἀκολουθεῖται ἡ ἀλφαβητικὴ σειρὰ (κατὰ στοιχεῖον), τοῦτο δ' ἀνεξαρτήτως τῶν ἀντιρρήσεων, ἃς θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐκφέρῃ ὡς πρὸς τὸ εὔστοχον τῆς κατατάξεως ὡρισμένων ἐκ τῶν τμημάτων τούτων[1].

Ἵνα δὲ παράσχω δεῖγμα τοῦ τρόπου, καθ' ὃν γίνεται ὁ συνδυασμὸς τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη πρὸς τὴν Ἑξάβιβλον, ὑποδεικνύω κατωτέρω καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χφ. ΕΒΕ 1402 τὰ μέχρι τοῦ Βῆτα στοιχείου περιεχόμενα τῆς παραφράσεως.

φφ. 1α - 5α: Πίναξ τῶν Περιεχομένων.

φφ. 6α - 8α: *Εὐσεβὴς θεολογία ὁποῦ πρέπει νὰ πιστεύῃ πᾶς χριστιανὸς ὀρθόδοξος ἄνθρωπος.* = Ἐλλείπει παρὰ Μ. Βλάσταρη.

φφ. 8α - 23α: *Τὸ χρῆμα τῶν ἱερῶν καὶ θαυμαστῶν κανόνων...* = Μ. Βλάσταρη, *Προθεωρία* (σελ. 1 - 30)[2].

φφ. 23α - 25α: *Τοῦ Ἁρμενοπούλου προκατάστασις τῶν κριτῶν καὶ περὶ δικαιοσύνης, ἵνα μὴ τὸ μικρότερον, ὃ εἰς τοὺς νόμους καὶ τοὺς κανόνας γραφέν, ἀμελοῦμεν ἢ περιφρονοῦμεν.* = Ἑξαβίβλου, *Κριτῶν προκατάστασις ἢ περὶ δικαιοσύνης* (ἔκδ. Heimbach, σελ. 2 - 8).

[1] Ἐπὶ πρδγμ. ὑπὸ τὸ στοιχ. Δ κατατάσσεται ὁ τίτλος ι' τοῦ Δ' βιβλίου τῆς Ἑξαβίβλου *«Περὶ δικαίου προικὸς»* (χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 113α ἑπ.) προφανῶς ἕνεκα τῆς λ. *«δικαίου»*, ἐνῷ ἡ προσήκουσα κατάταξις θὰ ἦτο ὑπὸ τὸ στοιχ. Π (προίξ). Ἄλλοτε ἡ κατάταξις ὡρισμένων χωρίων ὀφείλεται εἰς τὴν συνάφειαν τῶν χωρίων τούτων πρὸς ἕτερον θέμα. Οὕτως ὑπὸ τὸ στοιχ. Δ κατατάσσεται ὁ τίτλος ιη' τοῦ Α' βιβλίου τῆς Ἑξαβίβλου *«Περὶ ἐλευθεριῶν»* (χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 154β ἑπ.) προφανῶς λόγῳ τῆς συναφείας τοῦ θέματος τούτου πρὸς τὴν δουλείαν. Ὑπὸ τὸ στοιχ. Ε εὕρηνται χωρία ἐκ τοῦ ζ' τίτλου τοῦ Α' βιβλίου τῆς Ἑξαβίβλου *«Περὶ ὅρκου»* (χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 215β ἑπ.) καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ *«Περὶ ἐπιορκίας»* λβ' κεφ. τοῦ Ε στοιχ. τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη, λόγῳ τῆς συναφείας τῶν δύο τούτων θεμάτων.

Ὑπὸ τὸ στοιχ. Κ κατατάσσεται ὁ τίτλος θ' τοῦ Γ' βιβλίου τῆς Ἑξαβίβλου *«Περὶ παρακαταθήκης»* (χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 267α ἑπ.), διότι ἡ παρακαταθήκη ἐλέγετο καὶ *καταθήκη*. Τὸν λόγον τῆς κατατάξεως τοῦ α' τίτλου τοῦ ϛ' βιβλίου τῆς Ἑξαβίβλου *«Περὶ ζημίας»* ὑπὸ τὸ στοιχ. Β (χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 91α ἑπ.) δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐννοήσω.

[2] Διὰ τὴν εὐχέρειαν τῶν συσχετισμῶν παραθέτω ἐντὸς παρενθέσεων τὰς σελίδας κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν Ῥάλλη - Ποτλῆ ἐν τῷ 6ῳ τόμῳ τοῦ Συντάγματος τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων (1859).

φφ. 25α - 25β: *Κατάρα καὶ κατάκρισις ὁποῦ ἐγίνει εἰς τοὺς κριτὰς ὁποῦ κρίνουσιν ἄδικα ὑπὸ τῶν εὐσεβεστάτων βασιλέων Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου συνοδικῶς.* = Ἑξαβίβλου, *Κατάκρισις ἐκτεθεῖσα εἰς τοὺς κριτὰς παρὰ Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου τῶν εὐσεβῶν βασιλέων* (ἔκδ. Heimbach, σελ. 8).

φφ. 25β - 28α: *Ἀρχὴ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τῶν Χριστιανῶν προκατάστασις.* = Μ. Βλάσταρη, *Πρόλογος. Περὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* (σελ. 46 - 49).

φφ. 28α - 34α: *Περὶ τῶν ἀρνησαμένων τὴν ἀμώμητον ταύτην τῶν Χριστιανῶν πίστιν καὶ πῶς τοὺς ἐπιστρέφουσιν εἰς μετάνοιαν ἀφ' οὗ ἀρνηθῶσι πρέπει νὰ δεχόμεσθεν. Ἀρχὴ τοῦ Ἄλφα στοιχείου.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. α': *Περὶ τῶν ἀρνησαμένων τὴν ἀμώμητον ταύτην τῶν χριστιανῶν πίστιν καὶ ὅπως τοὺς μεταμελομένους τούτων προσίεσθαι δεῖ* (σελ. 49 - 57).

φφ. 34α - 37β, 53[1], 39α - 43α: *Περὶ αἱρετικῶν καὶ πῶς πρέπει τοὺς ἐπιστρέφοντας αἱρετικοὺς νὰ δεχόμεθα. Κεφ. β'.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. β': *Περὶ αἱρετικῶν καὶ ὅπως χρὴ δέχεσθαι τοὺς ἐξ αἱρέσεων ἐπιστρέφοντας* (σελ. 57 - 75).

φφ. 43α - 43β: *Πῶς πρέπει νὰ ποιοῦσι κατάλυμα, τραπέζι καὶ ὁμιλίαν μέσα εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἢ ἔξω.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. γ': *Πῶς δεῖ τὰς λεγομένας ἀγάπας ποιεῖν ἤτοι τὰ συμπόσια* (σελ. 75 - 76).

φφ. 43β - 44β: *Περὶ νὰ πουλήσῃ κανεὶς καὶ ν' ἀγοράσῃ.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. δ': *Περὶ ἀγορᾶς καὶ πράσεως* (σελ. 76 - 78).

φφ. 44β (ἀπὸ στίχ. 24 ἑπ.) - φ. 51α (συνέχεια τοῦ περὶ ἀγοραπωλησίας κεφαλαίου). = Ἑξάβ. 3, 3, 4 ἑπ.

φφ. 51α - 52β, 38[2], 54α - 55α: *Περὶ ἀγωγῶν καὶ χρόνων.* = Ἑξάβ. 1, 3, 1 ἑπ.

φ. 55α: *Περὶ ἀσαφοῦς καὶ ἀμφιβόλου.* = Ἑξάβ. 1, 15, 1 ἑπ.

φφ. 55α - 55β: *Περὶ ἀπαιτήσεως καὶ ἀπωλείας.* = Ἑξάβ. 2, 3, 2 ἑπ.

φφ. 55β - 56β: *Περὶ ἀναργυρίας.* = Ἑξάβ. 2, 2, 1 ἑπ.

φ. 57α: *Περὶ αὐτομολῶν καὶ ἀνδραποδιστῶν.* = Ἑξάβ. 6, 8, 1 ἑπ.

φ. 57α: *Περὶ ἀπελατῶν.* = Ἑξάβ. 6, 5, 13.

[1] Πρβλ. τὰ ἀνωτ. σελ. 181 λεχθέντα περὶ τῆς ὀρθῆς σειρᾶς τῶν φφ. τούτων.

[2] Πρβλ. τὰ ἀνωτ. σελ. 181 λεχθέντα περὶ τῆς ὀρθῆς σειρᾶς τῶν φφ. τούτων.

φ. 57β: *Περὶ ἀνάγκης καὶ βίας.* = Ἑξάβ. 1, 11, 1 ἑπ.

φφ. 57β - 59β: *Περὶ ἀλογευσαμένων ἤτοι ζωοφθόρων.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. ε', *Περὶ ἀλογευσαμένων ἤτοι ζωοφθόρων* (σελ. 78 - 79).

φ. 59β: *Περὶ ἀναγνωστῶν.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. ς': *Περὶ ἀναγνωστῶν* (σελ. 80).

φ. 59β: *Περὶ ἀναθέματος.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. ζ': *Περὶ ἀναθέματος* (σελ. 80).

φφ. 59β - 60α: *Περὶ ἀντιμινσίων.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. η': *Περὶ ἀντιμινσίων* (σελ. 80 - 81).

φφ. 60α - 71β: *Περὶ ἀποδημίας ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. θ', *Περὶ ἀποδημίας ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν* (σελ. 81 - 97).

φφ. 71β - 72α: *Περὶ ἀπολυτικῶν γραμμάτων.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. ι': *Περὶ ἀπολυτικῶν γραμμάτων* (σελ. 97).

φ. 72α: *Περὶ ἐπισκόπων ὁποῦ ἁρπάζουσιν ἐκκλησίας ὁποῦ δὲν μετέχουσιν.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. ια': *Περὶ τῶν ἁρπαζόντων ἐπισκόπων τὰς μὴ ἀνηκούσας αὐτοῖς Ἐκκλησίας* (σελ. 98).

φφ. 72α - 73β: *Περὶ τῶν ἀνθρώπων ὁποῦ ἁρπάζουσιν ὥσπερ λησταὶ ξένα πράγματα ἢ κτήματα, καὶ περὶ ἐκείνων ὁποῦ εὐγάζουσι τὰ σύνορα καὶ βάνουν τα ἀλλοῦ διὰ νὰ ἁρπάξουσι χωράφι ἢ ἀμπέλι.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. ιβ': *Περὶ τῶν ἁρπαζόντων ληστρικῶς τὰ ἀλλότρια* (σελ. 98 - 100).

φφ. 73β - 75β: *Περὶ ἐκείνων ὁποῦ ἁρπάζουσι γυναῖκας καὶ γαμοῦσιν αὐτὰς καὶ θέλουσι νὰ ἔχουσιν αὐτὰς γυναῖκας.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. ιγ': *Περὶ τῶν ἁρπαζόντων ἐπὶ γάμῳ γυναῖκας* (σελ. 101 - 104).

φφ. 75β - 76α: *Περὶ ἀρσενοκοιτίας.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. ιδ': *Περὶ ἀρρενομανίας* (σελ. 104 - 105).

φφ. 76α - 76β: *Περὶ ἀρχόντων καὶ ποταποὶ οἱ ἄρχοντες.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. ιε': *Περὶ ἀρχόντων, ὁποίους δεῖ εἶναι τούτους* (σελ. 105).

φφ. 76β - 77α: *Περὶ γυναικῶν ὁποῦ ἔχουσι τὰ συνήθειά τους.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. ις': *Περὶ τῶν ἐν ἀφέδρῳ γυναικῶν* (σελ. 106).

φ. 77α: *Περὶ ἀφηλίκων ἤγουν παιδίων ὁποῦ εἶναι ἀπὸ τοὺς κε' καὶ κάτω.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. ιζ': *Περὶ ἀφηλίκων* (σελ. 107).

φφ. 77α - 80α: *Περὶ ἀφορισμοῦ.* = Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. ιη': *Περὶ ἀφορισμοῦ* (σελ. 107 - 112).

φ. 80α: *Περὶ ἀνηλίκων παιδίων.* = Ἑξάβ. 1, 1, 24.

φ. 80β: *Περὶ ἀνήβων καὶ ἀνηλίκων.* = Ἑξάβ. 1, 12, 1.

φφ. 80β - 81β: *Περὶ ἀρραβώνων μνηστείας.* = Ἑξάβ. 4, 2, 1 ἑπ.

φφ. 81β - 82β: *Περὶ δωρ(ε)ῶν μνηστείας.* = Ἑξάβ. 4, 3, 1 ἑπ.

φ. 82β: *Περὶ τοῦ τίνες ἀτιμάζονται.* = Ἑξάβ. 6, 15, 1 ἑπ.

φφ. 82β - 83β: *Ἔτι περὶ ἀνήβων καὶ ἀνηλίκων.* = Ἑξάβ. 1, 12, 2 ἑπ.

φ. 83β: *Ἀρχὴ σὺν θεῷ τοῦ δευτέρου στοιχείου.*

Σημειώσεως ἄξιον ὡς πρὸς τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ κειμένου τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη ὑπὸ τοῦ Κριτοπούλου εἶναι ὅτι οὐχὶ σπανίως ὁ Κριτόπουλος δὲν περιορίζεται εἰς παράφρασιν μόνου τοῦ κειμένου τοῦ Βλάσταρη, ἀλλὰ λαμβάνων ἀφορμὴν ἐκ τῶν παρὰ τῷ Βλάσταρῃ παραπομπῶν ἀνατρέχει εἰς αὐτὰ τὰ πρωτότυπα κείμενα καὶ παραφράζει ταῦτα, οὕτω δὲ τὸ ἔργον του εἴς τινα σημεῖα εἶναι πλουσιώτερον τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη [1].

Πχ. ἐν χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 30α περιέχεται παράφρασις αὐτῶν τούτων τῶν κανόνων α' καὶ β' τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ Συνόδου, ἐνῷ ὁ Βλάσταρης ἐν τῷ ἀντιστοίχῳ τόπῳ ὑποδεικνύει ἁπλῶς τὸ περιεχόμενον τῶν κανόνων τούτων.

Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. α' (Σύνταγμα, τόμ. 6, σελ. 52).

Ἀγκύρας α' καὶ β'.

Ὁ μέν τοι α' καὶ β' τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ Συνόδου κανών, τοὺς φόβῳ βασάνου θύσαντας πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, εἶτα ἀναπαλαίσαντας ἤτοι μετανοήσαντας καὶ τῶν τυράννων ἐνώπιον τὸν Χριστὸν ὁμολογήσαντας, τῆς μὲν τιμῆς μετέχειν καὶ τῆς καθέδρας κελεύει, ἱερατικὸν δέ τι ἐνεργεῖν οὐκ ἐφίησιν.

Κριτόπουλος, χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 30α.

Συνόδου Ἀγγύρας κανὼν α'.

Ἱερεῖς ὁποῦ ἀρνηθοῦσι καὶ πάλιν ἐπιστρέψουσιν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ ὄχι μὲ τέχνην τινά, ἂς ἔχουσι τὴν τιμήν τους καὶ τὸν τόπον τους μόνον· ἀμὴ νὰ λειτουργήσωσι ποσῶς νὰ μὴν τοὺς ἀφήσῃς, μηδὲ νὰ διδάσκουσι τὸν λαὸν πλέον.

Ἀγγύρας κανὼν β'.

Διάκονοι ὁποῦ ἀρνηθοῦσι καὶ πάλιν νὰ ἐπιστρέψουσι τὴν τιμή τους καὶ τὸν τόπον τους ἂς ἔχουσιν· ἀμὴ νὰ

[1] Δὲν δύναται βεβαίως νὰ ἀποκλεισθῇ καὶ ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ Κριτόπουλος ἐχρησιμοποίει χφόν τι τοῦ Βλάσταρη πλουσιώτερον τῶν χφων, ἐφ' ὧν ἐβασίσθη ἡ ἔκδοσις τῶν Ράλλη - Ποτλῆ καὶ ἐφωδιασμένον εἰς τὰ σημεῖα ταῦτα δι' αὐτοῦ τοῦ κειμένου τῶν κανόνων.

	λειτουργήσουσιν ἢ νὰ ὑπηρετήσουσι μὴν τοὺς ἀφήσης. Καὶ ἐὰν δείξωσι κόπον καὶ ταπείνοσιν πολλὴν καὶ πραότητα, εἰς τοῦ ἐπισκόπου τὸ χέριν εἶναι νὰ τὸν συμπαθήση ἢ ὄχι.

Ἕτερον παράδειγμα εἶναι καὶ τὸ ἀκόλουθον.

Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. α′ (Σύνταγμα, τόμ. 6, σελ. 56).	Κριτόπουλος, χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 33β.
Πέτρου ιδ′.	*Πέτρου Ἀλεξανδρείας κανὼν ιδ′.*
Οὕτω περὶ τῶν τοιούτων καὶ ὁ ἱερομάρτυς Πέτρος ψηφίζεται ἐν τῷ ιδ′ κανόνι.	*Ὅσοι δὲ πάλιν βία καὶ ἀνάγκη ἐπάθασι καὶ χωρὶς τὸ θέλημα αὐτῶν ἔβαλαν οἱ αἱρετικοὶ ἢ οἱ ἀσεβεῖς εἰς τὸ στόμα αὐτῶν εἰδωλόθυτα ἢ ἄλλα τίποτες ὁποῦ ἔχουσιν ἐκεῖνοι νὰ μολύνουσι χριστιανόν, ὥσπερ μὲ ἔγραψαν ἀπὸ τὴν φυλακὴν οἱ τρισμακάριοι μάρτυρες διὰ τοὺς παθόντας ἐν τῇ Λιβύᾳ, οὗτοι ἐπειδὴ τοὺς μαρτυροῦσιν οἱ συλλειτουργοί μου καὶ μάρτυρες, δύνονται νὰ στέκουσι μὲ τοὺς ὁμολογητὰς καὶ εἰς ἱερωσύνην νὰ προβιβασθοῦσι, ἐὰν σεμνοῦ βίου ἐργάται ἐγίνησαν.*

Καὶ πλεῖστα ἕτερα τοιαῦτα παραδείγματα θὰ ἠδύναντο νὰ παρατεθῶσι.

Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίθετον ἐνίοτε συμβαίνει· δηλ. ὁ Κριτόπουλος συντέμνει τὸ ἀντίστοιχον κείμενον τοῦ Βλάσταρη. Π.χ.

Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. β′ (Σύνταγμα, τόμ. 6, σελ. 64).	Κριτόπουλος, χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 37α.
Περὶ Διοσκόρου καὶ Εὐτυχοῦς.	*Περὶ Διοσκόρου καὶ Εὐτυχοῦς.*
Ὁ τοίνυν Διόσκορος, τῆς περιωνύμου πόλεως Ἀλεξανδρείας τοὺς ἱεροὺς ἀνιέρως διεχείριζεν οἴακας. Εὐτυχὴς δέ, τῶν ἐν τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων ἱερῶν σεμνείων ἀρχιμανδρίτης ἐτύγχανεν ὤν. Οὗτοι τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, ὁμοούσιον μὲν ἐπί-	*Ὁ Διόσκορος Ἀλεξανδρείας ἦτον ἐπίσκοπος· ὁ δὲ Εὐτυχὴς ἀρχιμανδρίτης ἦτον εἰς ἕνα μοναστήρι τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Αὐτοὶ τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ἔλεγαν ὁμοούσιον τοῦ πατρός, εἰς δὲ τὴν ἐνανθρώπησιν ἐβλασφημοῦσαν ὅτι καὶ*

στευον τῷ Πατρί, περὶ δέ γε τὴν ἐνανθρώπησιν βλάσφημον γλῶτταν ἐκίνουν, καὶ φεύγοντες δῆθεν τὴν τοῦ Νεστορίου διαίρεσιν, δύο υἱοὺς εἰσάγοντος, εἰς ἕτερον κρημνὸν ἀπεναντίας ὠθοῦντο· τὰς γὰρ δύο ἐπὶ τοῦ Κυρίου φύσεις, τῆς τε θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, μετὰ τὴν ἕνωσιν συγκραθῆναι καὶ εἰς μίαν ἀποτελεσθῆναι φύσιν δυσσεβῶς ἐδογμάτιζον, ὡς ἐντεῦθεν καὶ τῇ θεότητι προσαρμόζεσθαι ἅπερ ἡ ἀνθρωπότης ὑπέστη θεία παθήματα· ἀλλὰ καὶ τὴν σάρκα οὐχ ὁμοούσιον ἡμῖν ἀνειληφέναι τὸν Κύριον ἔλεγον, οὐδ' ἐκ τῶν παρθενικῶν συμπαγῆναι αἱμάτων, ἀλλ' ἀρρήτως πως καὶ θειοτέρως σεσαρκωθῆναι αὐτὸν ἀνέπλαττον· οὓς καθεῖλεν ἡ ἐν Χαλκηδόνι οἰκουμενικὴ Δ′ Σύνοδος τῶν χλ′ Πατέρων.	*ἡ θεότης ἔπαθεν ὥσπερ καὶ ἡ ἀνθρωπότης. Καθεῖλε γοῦν τούτους ἡ ἐν τῇ Χαλκηδόνι οἰκουμενικὴ σύνοδος τετάρτη, γενομένη παρὰ ἑξακοσίων τριάκοντα πατέρων.*

Ἀξιοσημείωτον δ' ἐπίσης εἶναι ὅτι ὁ Κριτόπουλος ἀνατρέχει οὐχὶ σπανίως καὶ εἰς τὰς ἑρμηνείας τῶν κανονολόγων Ζωναρᾶ καὶ Βαλσαμῶνος, ἰδιαίτατα δὲ τοῦ Βαλσαμῶνος, παραφράζων ὑπὸ τοὺς σχετικοὺς κανόνας ἀποσπάσματα ἐκ τῶν ἑρμηνειῶν τούτων[1].

V

Δὲν εἶναι μικρᾶς σημασίας τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μεταβυζαντινὸς νομοκάνων ὁ γνωστὸς ὑπὸ τὸν τίτλον «Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων», ἀνέκδο-

[1] Π.χ. ἐν χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 64β ἑπ. μετὰ τὴν παράφρασιν τοῦ ις′ κανόνος τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ Συνόδου (Μ. Βλάσταρης, Α, κεφ. θ′, Σύνταγμα, τόμ. 6, σελ. 87) παρατίθεται (ἐν παραφράσει) ἀπόσπασμα ἐκ σχολίου τοῦ Βαλσαμῶνος εἰς τὸν κανόνα τοῦτον (Σύνταγμα, τόμ. 3, σελ. 156 ἑπ. ἀπὸ τῶν λέξεων: *Ἐρωτήσει δέ τις, πῶς ὀφείλει νοηθῆναι τὸ καὶ ἑπ.*)· ἐν φ. 65β ἑπ. μετὰ τὴν παράφρασιν τοῦ γ′ κανόνος τῆς ἐν Σαρδικῇ Συνόδου (Μ. Βλάσταρης, ἔνθ' ἀνωτ.) παρατίθεται (ἐν παραφράσει) ἀπόσπασμα ἐκ σχολίου τοῦ Βαλσαμῶνος εἰς τὸν κανόνα τοῦτον (Σύνταγμα, τόμ. 3, σελ. 236 ἑπ., ἀπὸ τῶν λέξεων: *Ἐρωτήσει δέ τις, ὡς τοῦ ιε′ κανόνος καὶ ἑπ.*).

τος εἰσέτι[1], μεγάλως ἤντλησεν ἐκ τῆς παραφράσεως τοῦ Κριτοπούλου[2].

Εἰς ἔνδειξιν παραθέτω κατωτέρω δύο κείμενα ἐκ τῶν πηγῶν τούτων, ὧν τὸ μὲν πρῶτον ἀποτελεῖ π ράφρασιν κειμένου τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη, τὸ δὲ δεύτερον χωρίων τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἁρμενοπούλου[3].

Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων Α, κεφ. ρλα΄[4] (χφ. ΕΒΕ 1373, φ. 103β)

Περὶ ἀζύμων μετὰ[5] λατίνων ὁποῦ ποιοῦσι τὴν θείαν μυσταγωγίαν. Κεφ. ρλα΄[6].

Ἀπὸ τούτου μάνθανε ὅτι οὐχ ὀλίγον παρανομοῦσιν οἱ λατίνοι καὶ ὅσοι ποιοῦσι τὴν θείαν μυσταγωγίαν μὲ ἄζυμον. Διότι ἂν ἐκείνους ὁποῦ τρώγουσιν τὰ ἄζυμα ἁπλῶς τῶν Ἰουδαίων ἀφορίζει καὶ ἀργεῖ τελείως, νὰ τὸ μεταλαμβάνει τινὰς τὸ ἄζυμον ὡς σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ μὲ τὸ ἄζυμον νὰ λειτουργᾶ ἔχει νὰ εἰπῆ ὅτι δὲν ἰουδαΐζει; Οὐδὲ γὰρ ἐκώλυσε νὰ μὴν τρώγωμεν τὰ ἄζυμα πυτάρια, ὅταν τὰ ποιοῦσιν αἱ γυναῖκες ἡμῶν διὰ σπουδὴν καὶ τρώγωμεν, ἀμὴ νὰ μηδὲν ἑορτάζομεν ὥσπερ οἱ Ἰουδαῖοι

Κ ρ ι τ ό π ο υ λ ο ς, χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 226α ἑπ.

Περὶ ἀζύμου κατὰ λατίνων.

Ἀπὸ τούτου μάνθανε ὅτι οὐχ' ὀλίγον παρανομοῦσιν οἱ λατίνοι καὶ ὅσοι ποιοῦσι τὴν θείαν μυσταγωγίαν μὲ ἄζυμον. Διότι ἂν ἐκείνους ὁποῦ τρώγουσιν ἁπλῶς τὰ ἄζυμα τῶν Ἰουδαίων ἀφορίζει καὶ ἀργεῖ τελείως, νὰ τὸ μεταλαύοι τινὰς τὸ ἄζυμον ὡς σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ μὲ τὸ ἄζυμον νὰ λειτουργᾶ ἔχει νὰ εἴπη ὅτι δὲν ἰουδαΐζει; Οὐδὲ γὰρ ἐκώλυσε νὰ μὴν τρώγωμεν τὰ ἄζυμα πυτάρια ὅταν τὰ ποιοῦσιν αἱ γυναῖκες ἡμῶν διὰ σπουδὴν καὶ τρόγωμεν, ἀμὴ νὰ μὴν ἑορτάζομεν ὥσπερ οἱ Ἰουδαῖοι μὲ

---

[1] Ἡ Βακτηρία συνετάγη τῷ 1645 (πρβλ. χφ. 30 Μετοχίου Παναγίου Τάφου Κωνσταντινουπόλεως). Παραλλαγὴ τοῦ ἔτους 1704 εὕρηται ἐν χφ. ΕΒΕ 1373, τοῦ δ' ἔτους 1742 ἐν χφ. ΕΒΕ 2254. Τοὺς προλόγους καὶ τὸν πίνακα περιεχομένων τῆς Βακτηρίας (ἐκ τοῦ χφ. ΕΒΕ 1373) ἐδημοσίευσεν ὁ Α. Μ ο μ φ ε ρ ρ ᾶ τ ο ς, ἐν Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 3 (1889), σελ. 129 - 218.

[2] Σημειωθήτω δ' ὅμως ὅτι ἡ Βακτηρία ἀφίσταται ἐν πολλοῖς τῆς παρὰ Κριτοπούλῳ κατατάξεως τῆς ὕλης. Οὕτω· α) χωρία τινὰ ἡ Βακτηρία κατατάσσει εἰς ἕτερον ἢ ὡς παρὰ τῷ Κριτοπούλῳ εὕρηνται στοιχεῖον· β) χωρία εὑρισκόμενα παρὰ Κριτοπούλῳ ἐν συνεχείᾳ καὶ ὑπὸ τὸ αὐτὸ στοιχεῖον ἡ Βακτηρία κατανέμει εἰς πλείονα τοῦ ἑνὸς στοιχεῖα· γ) χωρία εὑρισκόμενα παρὰ Κριτοπούλῳ διεσπαρμένα εἰς πλείονα τοῦ ἑνὸς στοιχεῖα ἡ Βακτηρία κατατάσσει ὑπὸ τὸ αὐτὸ στοιχεῖον.

[3] Πρβλ. ἐπίσης καὶ κατωτ., σελ. 200, σημ. 1.

[4] Κατὰ τὸν προτασσόμενον τῆς Βακτηρίας πίνακα τῶν περιεχομένων (φ. 4β): *κεφ. ρλζ΄.*

[5] Γρ. *κατά,* ὡς ἔχει καὶ ὁ πίναξ τῶν περιεχομένων, φ. 4β.

[6] = Μ. Βλάσταρης Ι, κεφ. δ΄ (Σύνταγμα, τόμ. 6, σελ. 309).

μὲ ἄζυμα, μηδὲ τῆς ἑορτῆς τῶν Ἰουδαίων τὰ ἄζυμα νὰ φάγωμεν. Διότι ποῖον εἶναι μεγαλήτερον, ἡ ἀναίμακτος θυσία καὶ ἡ ἑορτὴ ὁποῦ μᾶς ἔδωκεν ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ὅταν ἔμελλε νὰ σταυρωθῇ πρὸ τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα ἢ τὰ τῶν Ἰουδαίων ἄζυμα; Πάντως κάλλιον εἶναι ἡ ἀναίμακτος θυσία. Καὶ ὅτι οὐδὲ εἰς νοῦν ἦλθεν εἰς τοὺς θείους πατέρας καὶ ἀποστόλους νὰ λειτουργοῦμεν ἡμεῖς μὲ ἄζυμα φανερὸν εἶναι ἀπὸ τὸ ἐσπούδασαν ὅτι νὰ ἀπέχομεν τὰς ἰουδαϊκὰς πάντας ἑορτάς τε καὶ ἔθημα. Καὶ ἔθηκαν κανόνας καὶ νόμους, ὥσπερ ὅρησαν ὅτι τὸ Σάββατον μήτε νὰ νηστεύομεν μήτε νὰ ἑορτάζομεν μήτε νὰ ἀργοῦμεν, ἀλλ' οὐδὲ τὰ ἄζυμα τους νὰ ἐσθίομεν.

ἄζυμα, μηδὲ τῆς ἑορτῆς τῶν Ἰουδαίων τὰ ἄζυμα νὰ φάγομεν. Διότι ποῖον εἶναι μεγαλότερον, ἡ ἀναίμακτος θυσία καὶ τελετὴ ὁποῦ μας ἐπαράδωκεν ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὅταν ἔμελλεν νὰ σταυρωθῇ πρὸ τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα ἢ τὰ τῶν Ἰουδαίων ἄζυμα; Πάντως κάλλιον εἶναι ἡ ἀναίμακτος θυσία. Καὶ ὅτι οὐδὲ εἰς νοῦν ἦλθεν εἰς τοὺς θείους πατέρας καὶ ἀποστόλους νὰ λειτουργοῦμεν μὲ ἄζυμα φανερὸν εἶναι ἀπὸ τὸ ἐσπούδασαν ὅτι νὰ ἀπέχομεν τὰς ἰουδαϊκὰς πάντας ἑορτάς τε καὶ ἔθημα. Ἔθηκαν καὶ κανόνας καὶ νόμους, ὥσπερ ὅρισαν ὅτι τὸ Σάββατον μήτε νὰ νηστεύωμεν μήτε νὰ ἀργοῦμεν, ἀλλ' οὐδὲ τὰ ἄζυμα αὐτῶν νὰ ἐσθίομεν.

Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων Ε, κεφ. ρκη΄ - κεφ. ρλβ΄ (χφ. ΕΒΕ 1373, φ. 184β ἑπ.)

Περὶ ἐμφυτεύσεως. Κεφ. ρκη΄.

Ἐμφύτευσις οὔτε μίσθωσις εἶναι οὔτε ἐκποίησις[1]*, ἀμὴ μετέχει καὶ ἀπὸ τὰ δύο. Καὶ ἐκ μέρους μὲν μετέχει εἰς μίσθωσιν, ἐκ μέρους δὲ εἰς ἐκποίησιν*[2] *ὁμοιάζει. Καὶ εἶναι ἡ ἐμφύτευσις ὥσπερ μίσθωσις ὁμοῦ καὶ ἐκποίησις. Ἡ μὲν γὰρ μίσθωσις δὲν εἶναι πάντοτε, ἀμὴ μίαν φορὰν γίνεται καὶ πλέον οὐδὲν εἶναι· ἡ δὲ ἐμφύτευσις δύνεται νὰ ἔχῃ καὶ τὸ*

Κ ρ ι τ ό π ο υ λ ο ς, χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 180α ἑπ.

Περὶ ἐμφυτεύσεως.

Ἡ ἐμφύτευσις οὔτε μίσθωσις εἶναι οὔτε ἐκποίησις, ἀμὴ μετέχει καὶ ἀπὸ τὰ δύο. Καὶ ἐκ μέρους μὲν μετέχει εἰς μίσθωσιν, ἐκ μέρους δὲ εἰς ἐκποίησιν ὁμοιάζει. Καὶ εἶναι ἡ ἐμφύτευσις ὥσπερ μίσθωσις ὁμοῦ καὶ ἐκποίησις. Εἰ[3] *μὲν γὰρ μίσθωσις δὲν εἶναι πάντοτε, ἀμὴ μίαν φορὰν γίνεται ⟨καὶ⟩*[4] *πλέον οὐδὲν εἶναι· ἡ δὲ ἐμφύτευσις δύναται νὰ ἔχει καὶ τὸ διηνεκὲς καὶ*

---

[1] Τὸ χφ.: *ἐμποίησις,* προφανῶς ἐκ παραναγνώσεως.

[2] Τὸ χφ.: *ἐμποίησιν,* προφανῶς ἐκ παραναγνώσεως. Ἐν τοῖς κατωτέρω τὸ χφ. ὀρθῶς: *ἐκποίησις.*

[3] Γρ. *Ἡ.*

[4] Προσέθεσα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 175β καὶ τῆς Βακτηρίας.

διυνεκὲς καὶ διαμένει⟨ν⟩ πάντοτε οὐκ ἐμποδίζεται. Διὰ τοῦτο διαφέρει τῆς μισθώσεως ἡ ἐμφύτευσις. [=Ἑξάβιβλος 3, 4, 1]

Πάλιν δὲ ἡ ἐκποίησις τελεία πούλησις εἶναι καὶ ἀφ' οὗ δώσῃς τὰ ἄσπρα καὶ ἐπάρῃς τὸ εἶδος, τίποτες πλέον δὲν δίδεις οὐδὲ ἀναγκάζεσαι νὰ δίδῃς κατ' ἔτος πάκτος τίποτες. Ἀμὴ ὅταν ⟨φυτεύσεις⟩ [1] *εἰς ξένον χωράφη δένδρον ἢ τίποτες ἄλλο, πᾶσα χρόνον δίδῃς πάκτος τοῦ χωραφίου καὶ διὰ τοῦτο δὲν ὁμοιάζει ἡ φύτευσις ὡς ἡ πούλησις.* [=Ἑξάβ. 3, 4, 2].

Καὶ ὅτι ὁ μὲν λαβῶν χωράφη νὰ φυτεύσῃ τίποτες, ἀφ' οὗ φυτεύσει δένδρα τίποτες, εὔκολα δὲν διώκεται ἀπὸ τὸ χωράφη ἐκεῖνος οὐδὲ εἰς ὀλίγον καιρὸν τὸ κρατεῖ. Πῶς ἔχεις νὰ εἰπῇς ὅτι μίσθωσις εἶναι ἡ φύτευσις; Ὅτι πάλιν τὸ συμφωνήσον δίδει κατ' ἔτος, πούλησις τελεία δὲν εἶναι, ἀμὴ θεωρεῖται ἀνάμεσα τῆς μισθώσεως καὶ τῆς ἐκποιήσεως καὶ διὰ τοῦτο καὶ τὰ νόμιμα τῆς φυτεύσεως χωρισμένα εἶναι ἀπὸ τὰ νόμιμα ὁποῦ ἔχει ἡ μίσθωσις καὶ ἐκποίησις ἤγουν ἡ πράσις. [=Ἑξάβ. 3, 4, 3].

Περὶ ἐμφυτεύσεως εἰς τόπον τοῦ Πατριαρχίου. Κεφ. ρκθ'.

Τὰς ἐμφυτεύσεις ὁποῦ ἐπέρνουσιν τόπον καὶ φυτεύουσιν τινές, θέλεις ἀπὸ τοῦ Πατριαρχίου τῆς ἐκκλησίας, θέλεις ἀπὸ ὀρφανοτροφεῖον καὶ ἀπὸ ξενώνας, ἀπὸ νοσοκομία καὶ πτωχείων ὁρίζομεν εἰς πρόσωπον μόνον ὁποῦ

διαμένειν πάντοτε οὐκ ἐμποδίζεται. Διὰ τοῦτο διαφέρει τῆς μισθώσεως ἡ ἐμφύτευσις.

Πάλιν δὲ ἡ ἐκποίησις τελεία πούλησις εἶναι καὶ ἀφ' οὗ δώσει⟨ς⟩ τὰ ἄσπρα καὶ ἐπάρεις τὸ εἶδος, τίποτε πλέον οὐδὲν δίδῃς, οὐδὲ ἀναγκάζεσαι νὰ δώσῃς κατέτος πάχθος τίποτες. Ἀμὴ ὅταν φυτεύσεις ⟨εἰς⟩ [2] *ξένον χωράφι δένδρον ἢ τίποτες ἄλλο, πᾶσα χρόνον δίδεις τὸ πάχθος τοῦ χωραφίου καὶ διὰ τοῦτο δὲν ὁμοιάζει ἡ φύτευσις καὶ πούλησις.*

Καὶ ὅτι μὲν ὁ λαβὼν χωράφη νὰ φυτεύσει τίποτες, ἀφ' οὗ φυτεύσει δένδρα τίποτες εὔκολα δὲν διώκεται ἀπὸ τὸ χωράφι ἐκεῖνο, οὐδὲ εἰς ὀλίγον καιρὸν τὸ κρατεῖ· πῶς ἔχεις νὰ εἴπῃς ὅτι μίσθωσις εἶναι ἡ φύτευσις; Ὅτε δὲ πάλιν τὸ συμφωνήσουσιν δήδι κατέτος, πούλησις τελεία δὲν εἶναι, ἀμὴ θεωρεῖται ἀνάμεσα τῆς μισθώσεως καὶ τῆς ἐκποιήσεως καὶ διὰ τοῦτο καὶ τὰ νόμιμα τῆς φύσεως [3] *χωρισμένα εἶναι ἀπὸ τὰ νόμιμα ὁποῦ ἔχει ἡ μίσθωσις καὶ ἡ ἐκποίησις ἤγουν ἡ πρᾶσις.*

Περὶ εὐαγῶν οἴκων.

Τὰς φυτεύσεις ὁποῦ πέρνουσι τόπον καὶ φυτεύουσι τινές, θέλεις ἀπὸ τοῦ Πατριαρχίου τῆς ἐκκλησίας, θέλεις ἀπὸ τὸ ὀρφανοτροφίον καὶ ἀπὸ ξενῶνες, ἀπὸ νοσοκομία καὶ πτωχείων ὁρίζομεν εἰς πρόσωπον μόνον ὁποῦ

[1] Προσέθεσα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Κριτοπούλου.
[2] Προσέθετα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 175β καὶ τῆς Βακτηρίας.
[3] Γρ. *φυτεύσεως*, ὡς ἔχει τὸ χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 175β καὶ ἡ Βακτηρία.

2 - 3 - 1966

τὸ ἐπῆρε καὶ ἄλλων δύο προσώπων ὁποῦ τὸν θέλουσι κληρονομήσει νὰ εἶναι καὶ παρέκει νὰ μὴν εἶναι εἰς ἕνα πρόσωπον [=Ἑξάβ. 3, 4, 4].

Περὶ ἐμφυτεύσεως χωραφίων ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἰς ἄλλαις ἐκκλησίαις κάθε τόπου. Κεφ. ρλ'.

Τὰ ἐρείπια ἤγουν ἡ χέρσος γῆ τῆς ἐκκλησίας Κωνσταντίνου πόλεως εἴ τις θέλει νὰ φυτεύσῃ τίποτες δένδρα κάρπιμα τὸ⟨ν⟩ ἥμισυ καρπὸν ⟨νὰ ἔχῃ ἡ ἐκκλησία καὶ τὸν ἥμισυ⟩ [1] *ὅποιος τὸν καλλιεργεῖ.* [=Ἑξάβ. 3, 4, 5].

Ὅτι εἰς τὰς ἄλλας ἐκκλησίας καὶ τὰ μοναστήρια καὶ τοὺς ξενώνας ὁποῦ εἶναι μέσα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἔξω τὰς ἄλλας πόλεις εἰς πᾶσα τόπον δίδουσι τὰ ἐρείπια νὰ φυτεύσουσι καὶ κλήματα ἢ δένδρα εἴ τις θέλει καὶ νὰ ἐπέρνῃ ἡ ἐκκλησία τὸ ἕκτον μέρος τοῦ καρποῦ τῶν δένδρων. [=Ἑξάβ. 3, 4, 6].

Περὶ ἐμφυτεύσεως καὶ παχτώσεως εἰς τόπον ἐκκλησιαστικὸν ἢ σπητότοπον. Κεφ. ρλα'.

Ὅταν παχτώσει τινὰς χωράφη ἢ σπητότοπον μὲ ἀνάκαμψιν ἐπάρῃ ἐκκλησίας τινὸς ἢ ἕως τὴν ζωήν του ἂς τὸ πέρνει ἢ ἕως τοὺς λ' χρόνους, πλέον μὴν τὸ κρατεῖ. Λέγω δὲ τοῦτο ὅταν φυτεύσῃ τίποτες δένδρον εἰς τὸν τόπον τῆς ἐκκλησίας, ἀμὴ ὅταν κτίσῃ σπήτη, πάντοτε τὸ ἔχει ἂν τὴν ἀνάκαμψιν ἀνενόχλητον δίδει. [=Ἑξάβ. 3, 4, 7].

τὸ ἐπῆρεν καὶ ἄλλων δύο προσώπων ὁποῦ τὸν θέλουσι κληρονομήσῃ νὰ εἶναι καὶ παρέκει νὰ μηδὲν εἶναι, μηδὲ εἰς ἕνα πρόσωπον.

Τὰ ἐρείπια τῆς ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως εἴτις θέλει νὰ φυτεύσει τίποτες δένδρα κάρπιμα, τὸν εἵμισι καρπὸν νὰ ἔχει ἡ ἐκκλησία καὶ τὸν εἵμισι εἴτις τὰ καλλιεργεῖ.

Ὅτι εἰς τὰς ἄλλας ἐκκλησίας καὶ τὰ μοναστήρια καὶ τοὺς ξενῶνας ὁποῦ εἶναι μέσα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἔξω εἰς τὰς ἄλλας τὰς πόλεις εἰς πᾶσα τόπον δίδουσι τὰ ἐρείπια νὰ φυτεύσουσι κλήματα ἢ δένδρα εἴ τις θέλει καὶ ἐπέρνει ἡ ἐκκλησία τὸ ἕκτον μέρος τοῦ καρποῦ τῶν δένδρων.

Ὅταν παχτῶσι τις χωράφι ἢ σπιτότοπον μὲ ἀνάκαμψην ἐπάρῃ ἐκκλησίαν [2] *τινὸς ἕως τὴν ζωήν του ἂς τὸ πέρνῃ ἢ ἕως τριάκοντα χρόνους, πλέον μὴν τὸ κρατεῖ. Λέγω δὲ τοῦτο ὅταν φυτέψει τίποτες δένδρον εἰς τὸν τόπον τῆς ἐκκλησίας, ἀμὴ ὅταν κτήσει σπίτι, πάντοτε τὸ ἔχει ἐὰν τὴν ἀνάκαμψιν ἀνενόχλητα δίδει.*

[1] Προσέθεσα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Κριτοπούλου.
[2] Γρ. *ἐκκλησίας*, ὡς ἔχει ἡ Βακτηρία. Τὸ χφ. 3045, φ. 175β: *ἐκκλησία*.

Περὶ ἐμφυτεύσεως εἰς τόπον ἐκκλησίας. Κεφ. ρλβ'.	
Εἰς τόπον ἐκκλησίας ὁποῦ φυτεύσει τινὰς τίποτες, ἂν οὐδὲν δώσῃ τὸ εἴτι συμφωνήσει δύο χρόνους, διώκουσίν τον. Εἴτε ἐκκλησίας τόπος δὲν εἶναι, τρεῖς χρόνους. [= Ἑξάβ. 3, 4, 8].	*Εἰς τὸν τόπον τῆς ἐκκλησίας ὁποῦ φυτέψῃ τινὰς τίποτα, ἂν δὲν δώσει τὸ συμφωνήσει δύο χρόνους, διώκουσίν τον. Εἴτε ἐκκλησίας τόπος δὲν εἶναι, τρεῖς χρόνους.*
Αἱρετικὸς πράγμα κινητὸν ἢ ἀκίνητον μὴ κρατεῖ, ἂν δώσει καὶ τὸ πλεῖον. [= Ἑξάβ. 3, 4, 10].	*Αἱρετικὸς ἐκκλησίας πράγματα κινητὸν ἢ ἀκίνητον μὴ κρατεῖ, ἐὰν δώσει καὶ τὸ πλειότερον.*

VI

Ἕτερος μεταβυζαντινὸς νομοκάνων, εὐτυχήσας οὗτος νὰ ἴδῃ τὸ φῶς τῆς διὰ τοῦ τύπου δημοσιότητος, εἶναι τὸ «Νομικὸν» τοῦ ἐπισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου[1]. Ὁ Θεόφιλος κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ περὶ «Πολιτικοῦ Νόμου» τμήματος τοῦ ἔργου του ἐχρησιμοποίησε κυρίως τὰς ἀκολούθους πηγάς[2]:

α) Τὴν παράφρασιν τῶν Εἰσηγήσεων τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου.

β) Τὴν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἁρμενοπούλου καὶ τὴν μετάφρασιν ταύτης ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ.

γ) Τὴν Βακτηρίαν τῶν Ἀρχιερέων.

Τὴν παράφρασιν τοῦ Κριτοπούλου δὲν φαίνεται νὰ ἐχρησιμοποίησεν ὁ Θεόφιλος· τοὐλάχιστον οὐδαμοῦ τοῦ ἔργου του ἀναφέρει αὐτήν[3]. Ἵνα ὅμως καταδείξω πῶς διὰ μέσου τῆς Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων ἠσκήθη ἐπίδρασις τῆς παραφράσεως τοῦ Κριτοπούλου εἰς τὸ Νομικὸν τοῦ Θεοφίλου, παραθέτω τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα.

1. Ἐν Νομικῷ Α' § 14 λέγεται: *«Μετὰ πολλὰς εὐλόγους αἰτίας τῆς λύσεως τῆς μνηστείας εἶναι καὶ αὐταί: Ἂν ὁ παῖς ἦναι εὐτυχὴς καὶ δυστυχήσῃ πολύ, ὥστε μὲ τὰς χεῖράς του νὰ ἐργάζεται».* Ἡ Βακτηρία Μ, κεφ. κα' (χφ. ΕΒΕ 1373, φ. 262β) λέγει: *«Λύεται ἡ μνηστεία... ἐὰν εἶναι πλούσιος καὶ εὐγενὴς καὶ δυστυχήσῃ, ὥστε νὰ ζητὰ ἢ ἂν δὲν ζητὰ γίνεται τοιοῦτος ὥστε νὰ ἐργάζεται μὲ τὰ χέρια του νὰ ζῇ».* Ὁ Κριτόπουλος

[1] Τὴν παλαιοτέραν, πλημμελῆ καὶ αὐθαίρετον, ἔκδοσιν τῶν Ταπεινοῦ-Βασιλειάδου (1887) ἀντικατέστησεν ἤδη ἡ ὑπὸ τοῦ Δημ. Γκίνη ἔκδοσις (1960), εἰς ἣν καὶ γίνονται αἱ παραπομπαί.

[2] Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ Θεόφιλος δὲν περιορίζεται εἰς δουλικὴν ἀντιγραφὴν τῶν ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιουμένων πηγῶν, ἀλλὰ συνήθως μεταβάλλει τὴν διατύπωσιν αὐτῶν.

[3] Ἐνῷ τῆς Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων γίνεται ρητὴ μνεία ἐν Νομικῷ ΜΔ' § 16.

(χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 105α): *«Ἐὰν ἔναι πλούσιος, εὐγενὴς καὶ δυστυχήσεως*[1] *ὥστε νὰ ζητᾶ ἢ*[2] *νὰ ἐργάζεται μὲ τὰ χέρια του νὰ ζῇ»*[3].

2. Ἐν Νομικῷ Δ' § 16 λέγεται: *«Ὅταν γυνὴ δὲν πηγαίνῃ τὴν προῖκα εἰς τὸν ἄνδρα της, οὐ δύναται λαβεῖν παρὰ τοῦ ἀνδρός, ἀποθανόντος, τὴν αὐτῆς προῖκα. Καὶ ὁ ἀνήρ, πρὸ τοῦ στεφανωθῇ, ἂν δὲν δώσῃ τῇ γυναικὶ προγαμιαίαν δωρεάν, οὐ δύναται λαβεῖν ἐκ τῆς προικὸς τῆς γυναικός, ἀποθανούσης, τὸ τρίτον μέρος, ἂν δὲν διορίσῃ τι ἡ γυνὴ νὰ τοῦ δοθῇ ἢ κατὰ τὴν συνήθειαν τοῦ τόπου».* Ὁμοίως καὶ ἐν Νομικῷ Ε' § 11: *«Ἐὰν ὁ ἀνήρ, πρὸ τοῦ γάμου, δὲν δώσῃ τῇ γυναικί του προγαμιαίαν δωρεάν, ἀποθανούσης τῆς γυναικός, δὲν δύναται νὰ λάβῃ ἐκ τῆς προικὸς αὐτῆς τὸ τρίτον, ἂν ἡ γυνὴ δὲν τὸ διορίσῃ ἢ κατὰ τὴν συνήθειαν τοῦ τόπου».* Ἀξιοσημείωτον εἶναι ἐνταῦθα τὸ τρίτον τῆς προικός, ὅπερ λαμβάνει ὁ ἐπιζῶν ἀνήρ, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι συνέστησε προγαμιαίαν δωρεάν[4], δέον ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ ἐνταῦθα ὁ Θεόφιλος ἔχει ὑπ' ὄψιν τὴν Βακτηρίαν Π, κεφ. λ' (χφ. ΕΒΕ 1373, φ. 337α): *«Ὅταν ἡ γυνὴ δὲν ὑπάγῃ τὴν προῖκαν της εἰς τὸν ἄνδρα, δὲν δύναται νὰ ἐπάρῃ ἀπὸ τὸν ἄνδρα της τὴν προῖκαν της μετὰ τὸν θάνατόν του. Καὶ ὁ ἀνὴρ ὁποῦ δὲν δώσει τῆς γυναικός του πρὸ τοῦ νὰ τὴν ἐπάρῃ προγαμιαίαν δωρεάν, δὲν δύναται νὰ ἐπάρῃ ἀπὸ τῆς γυναικός του τὴν προῖκαν μετὰ τὸν θάνατόν της τὸ τρίτον, εἰ μήπου γυνὴ βουληθῇ νὰ τοῦ ἀφήσῃ τίποτες ἢ νὰ τοῦ χαρίσῃ ἢ νὰ εἶναι τοπικὴ συνήθεια».* Ἤντλησε δὲ καὶ ἐνταῦθα ἡ Βακτηρία ἐκ τοῦ Κριτοπούλου, πρβλ. χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 162α: *«Ὅταν ἡ γυνὴ δὲν ὑπάγῃ τὴν προίκα της εἰς τὸν ἄνδρα, δὲν*

[1] Ἐν χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 117α φέρεται ὀρθῶς: *καὶ δυστυχήσει,* ὡς καὶ παρὰ τῇ Βακτηρίᾳ.

[2] Τὸ χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 117α προσθέτει ἐνταῦθα: *ἂν δὲν ζητὰ γίνῃ τοιοῦτος ὥστε.* Ὁμοίως καὶ ἡ Βακτηρία.

[3] Οὕτω παραφράζει ὁ Κριτόπουλος τὸ χωρίον τοῦ Μ. Βλάσταρη, Γ, ιε': *«Λύεται δὲ ἡ μνηστεία... ἢ* (διὰ) *τύχης ἐναλλαγὴν»* (Σύνταγμα, τόμ. 6, σελ. 183). Πρβλ. καὶ σχόλιον ὑπὸ κανόνα ηη' τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου (Σύνταγμα, τόμ. 2, σελ. 539). Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν προσδίδουσιν εἰς τὴν *τύχης ἐναλλαγὴν* καί: α) ὁ Ἀλέξιος Σπανὸς μεταφράζων (ἔκδ. Βενετίας, 1744, σελ. 280) τὸ χωρίον τῆς Ἑξαβίβλου 4, 1, 25 (ὁ Ἁρμενόπουλος παρέλαβεν ἐκ τοῦ Βλάσταρη τὴν διάταξιν)· β) πατριαρχικὴ ἀπόφασις παρὰ Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, τόμ. 1 (1888), σελ. 210 = Θεοτοκᾶ, Νομολογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (1897), σελ. 411 ἑπ.· γ) ὁ Μολδαβικὸς Κῶδιξ § 120, ι' (Ζέπων, J.G.R., τόμ. 8, σελ. 25)· δ) ὁ Zhishman, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου, μετάφρ. Μ. Ἀποστολοπούλου, τόμ. 2 (1914), σελ. 604· ε) ὁ Κρασσᾶς, Οἰκογενειακὸν Δίκαιον, 5η ἔκδ. ὑπὸ Χ. Πράτσικα (1927), σελ. 132. Ἄλλην ἔννοιαν προσδίδει εἰς τὴν *«τύχης ἐναλλαγὴν»* ὁ Καλλιγᾶς, Οἰκογενειακὸν δίκαιον (1881) § 61, σελ. 78: καταδίκη ποινική· ὁμοίως καὶ ὁ Μομφερρᾶτος, Οἰκογενειακὸν δίκαιον (1914), σελ. 105.

[4] Ἀντίστοιχος διάταξις ἐν τῷ βυζαντινορρωμαϊκῷ δικαίῳ δὲν ὑφίσταται. Παραβλητέα ὅμως κατά τινα τρόπον ἡ ὑπ' ἀρ. 56 ἀπόφανσις τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ, παρὰ Pitra, Analecta sacra et classica, τόμ. VI (1891), στήλη 256 in f.

δύνεται νὰ ἐπάρει ἀπὸ τοῦ ἀνδρός της τὴν προῖκα μετὰ θάνατόν του τὸ τρίτον. Καὶ ὁ ἀνὴρ ὁποῦ δὲν δώσει τὴν γυναῖκα του πρὸ τοῦ νὰ τὴν ἐπάρει προγαμιαίαν δωρεάν, δὲν δύναται νὰ πάρη ἀπὸ τῆς γυναικὸς τὴν προῖκα τὸ τρίτον μετὰ τὸν θάνατόν της· εἰ μή που γυνῆ βουληθῆ νὰ τὸν ἀφήση τίποτες ἢ νὰ τὸν χαρίση ἢ νὰ ἔναι τοπικὴ συνήθεια».

Ὁ Κριτόπουλος παραφράζει ἐνταῦθα τὸ χωρίον τῆς Ἑξαβίβλου 4, 9, 13: *«Τὴν προῖκα μὴ εἰσενεγκαμένην μὴ δύνασθαι τὰ τοῦ ἀνδρὸς οἰκειοῦσθαι διὰ τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς· καὶ ὁ μὴ τὴν διὰ γάμον ἐπιδοὺς δωρεὰν ἀνὴρ οὐ λαμβάνει τι ἐκ τῆς οὐσίας τῆς γυναικός, εἰ μὴ ἡ συνοικοῦσα αὐτῷ δωρήσασθαί τι ἢ καταλεῖψαι βουληθείη»* [1], ἔνθα ὅμως οὐδεὶς γίνεται λόγος περὶ τοῦ «τρίτου» ὅπερ λαμβάνει ὁ ἀνήρ. Διεμόρφωσε δ' ὁ Κριτόπουλος τὸ ὑπὲρ τοῦ ἀνδρὸς τρίτον ἐκ τῆς προικὸς προφανῶς κατ' ἀναλογίαν τοῦ τρίτου ὅπερ κατὰ τὸ γνωστὸν βυζαντινὸν ἔθιμον ἐλάμβανεν ἡ γυνὴ ἐκ τῆς περιουσίας τοῦ ἀνδρὸς [2] τίτλῳ προγαμιαίας δωρεᾶς.

3. Ἐν Νομικῷ ΛΒ' § 49 λέγεται: *«Εἴπομεν, ὅτι πρὸ τοῦ μαρτυρήσουν οἱ μάρτυρες, πρέπει νὰ ὀμνύουν ἂν ἦναι ὑποψία· οἱ δὲ τίμιοι καὶ καλοὶ ἀξιόπιστοι ἄνθρωποι δὲν ὀμνύουν».* Καὶ ἐνταῦθα πηγὴ τοῦ Θεοφίλου εἶναι ἡ Βακτηρία Μ, κεφ. ρια' (χφ. ΕΒΕ 1373, φ. 296α-β): *«Πρέπει πρὸ τοῦ νὰ μαρτυρήσουσιν οἱ μάρτυρες νὰ ὀμώσουσιν· οἱ δὲ τίμιοι καὶ καλοὶ ἄνθρωποι δὲν ὀμνύουσι».* Ὁμοίως καὶ ὁ Κριτόπουλος (χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 149β): *«Πρέπει πρὸ τοῦ νὰ μαρτυρήσουσιν οἱ μάρτυρες νὰ ὀμώσουσιν· οἱ δὲ τιμιώτεροι καὶ καλοὶ ἄνθρωποι δὲν ὀμνύουσιν».* Ὁ Κριτόπουλος παραφράζει ἐνταῦθα τὸ χωρίον τοῦ Βλάσταρη, Δ, κεφ. η' (Σύνταγμα, τόμ. 6, σελ. 228): *«Δεῖ τοὺς μάρτυρας πρότερον ὀμνύναι, πρὶν ἢ μαρτυρήσωσι· τοῖς τιμιωτέροις δὲ μᾶλλον πιστεύειν»,* ὅπερ βεβαίως δὲν ἔχει τὴν ἔννοιαν, ἣν ἀποδίδει αὐτῷ ὁ Κριτόπουλος.

4. Ἐν Νομικῷ ΛΕ' § 24 λέγεται: *«Εἰς καιρὸν φουρτούνας, ὅταν ἕνα καράβι ἔχη φορτωμένον σιτάρι καί, παρακαλῶντας ὁ καραβοκύρης ἄλλον καραβοκύρην, ἀδιάση εἰς τὸ ἄλλο καράβι ἀρκετὸν σιτάρι, ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ σιτάρι πέρνει ὁ καραβοκύρης ὁποῦ τὸ ἐδέχθη τὴν πεντηκοστήν, δηλ. πενῆντα εἰς τὰ ἑκατόν· εἰ δὲ καὶ εἶναι κρασὶ ἢ λάδι, πέρνει δεκαπέντε εἰς τὰ ἑκατόν. Καὶ μὴ θαυμάσης εἰς τοῦτο· ὅτι τὸ σιτάρι καὶ ἄλλοι τοιοῦτοι καρποὶ πολὺν κίνδυνον προξενοῦν τοῦ καραβίου ἐν καιρῷ φουρτούνας».* Καὶ ἐνταῦθα ὁ Θεόφιλος ἤντλησεν ἐκ τῆς Βακτηρίας Κ, κεφ. ρπη' (χφ. ΕΒΕ 1373, φ. 244α): *«...Ἂς ἐπάρουσιν οἱ ὑποδέκται τοῦ μὲν σίτου τὴν πεντηκοστήν, τῶν δὲ κριθῶν τὴν τεσσαρακοστήν, οἴνου δὲ καὶ λαδίου τὴν πέντε καὶ δεκάτην μοῖραν ἂς ἐπάρουσι. Ὑποδέκται δὲ λέγονται, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, ἐκεῖνοι ὁποῦ συμπλέουσι μετ' ἐκείνους ὁποῦ ἔχουν τὸ καράβη τους φορτωμένον σιτάρη ἢ κριθάρη ἢ τῶν ἄλλων καὶ ἀπὸ ταραχὴν τῆς*

[1] Βλ. καὶ Ἑξάβιβλον 4, 6, 3 καὶ 4, 11, 15.

[2] Ἀνήρχετο δὲ τὸ τρίτον τοῦτο κατὰ ποσὸν εἰς τὸ $^1/_8$ τῆς προικός.

θαλάσσης διὰ νὰ ποιήσουσι τὸ καράβη ἐλαφρὸν νὰ μὴν πνιγῆ εὐκαιρώνουσι ἀπὸ τὴν φορτὴν καὶ βάλλουσιν εἰς τὸν ἄλλον καὶ συμπλέει, ὅταν εἶναι χωρὶς φόρτον». Ὁμοίως καὶ ὁ Κριτόπουλος (χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 177β + 163α) [1]: *«Ἐπέρνουσιν οἱ ὑποδεκταὶ τοῦ μὲν σίτου τὴν πεντηκοστήν, τῶν δὲ κριθῶν τὴν τεσσαρακοστήν, οἴνου δὲ καὶ ἐλαίου [τὴν τεσσαρακοστὴν]* [2] *τὴν πέντε καὶ δεκάτην μοίραν ἂς ἐπάρουσιν. Ὑποδέκται λέγονται, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, ἐκεῖνοι ὁποῦ συμπλέουσιν μετ' ἐκείνους ὁποῦ ἔχουσι τὸ καράβη τους φορτομένον σιτάρι ἢ κριθάριν ἢ τῶν ἄλλων καὶ ἀπὸ ταραχὴν τῆς θαλάσσης διὰ νὰ ποιήσουσιν ἐλαφρότερον τὸ καράβη νὰ μηδὲν πνιγῆ ἐξαντλοῦσιν ἀπὸ τὴν φορτὴν καὶ βάνουσιν εἰς τὸ ἄλλον ὁποῦ συμπλέει, ὅταν εἶναι χωρὶς φορτήν».*

Ὁ Κριτόπουλος παρερμηνεύει ἐνταῦθα τὸ χωρίον τῆς Ἑξαβίβλου 2, 6, 2: *«Λαμβανέτωσαν οἱ ὑποδέκται τοῦ μὲν σίτου τὴν πεντηκοστήν, οἴνου δὲ καὶ λάρδου εἰκοστήν, τῶν δὲ κριθῶν τὴν τεσσαρακοστήν· οἱ δὲ Ἀρμένιοι ὑποδέκται καὶ κριθῆς καὶ σίτου τεσσαρακοστὴν λαμβανέτωσαν, οἴνου δὲ καὶ λάρδου πεντεκαιδεκάτην μοῖραν λαμβανέτωσαν»* [3]. Ὑποδέκται ὅμως εἶναι οἱ εἰσπράκτορες τῶν δημοσίων ἐσόδων (susceptores) καὶ οὐχὶ οἱ λαμβάνοντες εἰς τὰ πλοῖά των φορτία ἑτέρου πλοίου, ὡς νομίζει ὁ Κριτόπουλος, παρερμηνεύων καὶ διαστρέφων τελείως τὴν ἔννοιαν τῆς διατάξεως.

VII

Ὁ Κ. Δυοβουνιώτης ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ μετάφρασις τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου, ἣν ὁ μητροπολίτης Ἡρακλείας Γεράσιμος ἀντέγραψε καὶ παρέδωσε πρὸς ἔκδοσιν εἰς τὸν Ἀλέξιον Σπανόν, ἦτο ἡ τοῦ Κουνάλη Κριτοπούλου [4]. Τὸ ἀβάσιμον τῆς γνώμης ταύτης ἤλεγξεν ἤδη ὁ Δ. Γκίνης [5]. Εἰς τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Δ. Γκίνη προσθέτω ὅτι, ἐὰν ἡ ὑπ' ὄψιν τοῦ Σπανοῦ τεθεῖσα μετάφρασις ἦτο ὄντως ἡ τοῦ Κριτοπούλου, θὰ ἀνέμενέ τις εὐλόγως — καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σπανὸς διώρθωσε τὴν εἰς αὐτὸν δοθεῖσαν μετάφρασιν [6] — ἐξάρτησιν τοῦ Σπανοῦ ἀπὸ τὸν Κριτόπουλον. Ἐν τούτοις,

[1] Ὡς ἐλέχθη ἀνωτ., σελ. 181, ἡ ὀρθὴ θέσις τοῦ φ. 163 εἶναι μετὰ τὸ φ. 177.

[2] Αἱ λέξεις *τὴν τεσσαρακοστὴν* εἶναι διαγραπτέαι, παραλείπει δὲ ταύτας τὸ χφ. ΕΒΕ 3045 (φ. 169α) καὶ ἡ Βακτηρία.

[3] = Cod. 10, 72 (70), 9· Βασ. 56, 11, 7.

[4] Κ. Δυοβουνιώτου, Ἀλέξιος Σπανός, ἐν Ἠπειρωτικοῖς Χρονικοῖς, τόμ. 1 (1926), σελ. 209 ἑπ. Ἀναφέρων ὁ Κ. Δυοβουνιώτης ὅτι ὁ Κριτόπουλος μετέφρασε τὴν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου εἰς τὸ ἁπλοῦν, ἐννοεῖ βεβαίως τὸ συμπίλημα τοῦ Κριτοπούλου ἐκ τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλάσταρη καὶ τῆς Ἑξαβίβλου.

[5] Βλ. Δ. Γκίνη, Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς Ἑξαβίβλου ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ, ἐν Τόμῳ Κ. Ἀρμενοπούλου (1952), σελ. 174.

[6] Ὁ Σπανὸς τὴν δοθεῖσαν αὐτῷ ὑπὸ τοῦ μ. Γερασίμου μετάφρασιν τῆς Ἑξαβίβλου παρέβαλε πρὸς τὴν ἐν ἔτει 1540 πρώτην ἔκδοσιν τῆς Ἑξαβίβλου ὑπὸ τοῦ

παραβαλὼν τὴν μετάφρασιν τῆς 'Εξαβίβλου ὑπὸ τοῦ Σπανοῦ πρὸς τὰ ἐν τῇ παραφράσει τοῦ Κριτοπούλου ἀπαντῶντα χωρία τῆς 'Εξαβίβλου, ἤχθην εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Σπανὸς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸ ἔργον τοῦ Κριτοπούλου· τοσαύτη εἶναι ἡ ἀπὸ λεκτικῆς ἀπόψεως διαφορὰ τῆς μεταφράσεως τοῦ Σπανοῦ ἀπὸ τὴν παράφρασιν τοῦ Κριτοπούλου.

Οὐδὲ μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σπανὸς καὶ ὁ Κριτόπουλος ἐν τῇ μεταφράσει τῶν αὐτῶν κειμένων ὑποπίπτουσιν ἐνίοτε εἰς τὰς αὐτὰς παρανοήσεις ἀρκεῖ πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ πρώτου ἀπὸ τὸν δεύτερον. Διότι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ παρανοήσεων, αἵτινες εὐκόλως θὰ ἠδύναντο νὰ προκληθῶσιν, ἕνεκεν ἀνεπαρκοῦς ἢ μὴ βαθείας γνώσεως τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου, καὶ ἃς παρανοήσεις θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν τυπικάς.

Οὕτω τὸ χωρίον τῆς 'Εξαβίβλου 1, 4, 40: *«Οἱ μέχρις εὐπορίας καταδικαζόμενοι οὐκ ἀπαιτοῦνται πᾶν ὅσον ἔχουσιν, ἵνα μὴ πτωχεύσωσιν»*, ὁ Σπανὸς (ἔκδ. Βενετίας 1744, σελ. 44) ἀποδίδει ὧδε: *«'Εκεῖνοι ὁποῦ νὰ ἀποφασισθοῦν νὰ δώσουν χρέος, ἂν εἶναι ἴσιον μὲ τὸν πλοῦτόν τους, δὲν ζητοῦνται νὰ τὸ πληρώσουν ὅλον, διὰ νὰ μὴ πτωχύνουν»*. Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν προσδίδει εἰς τὴν διάταξιν καὶ ὁ Κριτόπουλος (χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 172α): *«'Εὰν ἔχω φλουρία ἑκατὸν καὶ ἡ πρίκα τῆς γυναικός μου ἢ ἄλλου τινὸς ὁποῦ χρεωστῶ ἑκατὸν φλουρία εἶναι σοστά, ὁρίζει ὁ νόμος νὰ μηδὲν τὰ δώσω ὅλα, νὰ μηδὲν πτωχεύσω»* [1]. 'Ως βλέπομεν, παρὰ τῷ Σπανῷ καὶ τῷ Κριτοπούλῳ τὸ εὐεργέτημα εὐπορίας λαμβάνει ἔκτασιν, ἣν δὲν εἶχεν ἐν τῷ ρωμαϊκῷ δικαίῳ [2], εἶναι δὲ φανερὸν ὅτι ἡ ἀνεπαρκὴς γνῶσις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ὡδήγησε τὸν Σπανὸν καὶ τὸν Κριτόπουλον, καίτοι ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων ἐργασθέντας, εἰς τὴν αὐτὴν παρερμηνείαν τῆς διατάξεως [3].

Suallemberg καὶ ἀποκατέστησεν, ὡς λέγει: « τελείαν, σώαν, καθαρὰν καὶ ἀνόθευτον », βλ. Δ. Γκίνην, Περὶ τὴν μετάφρασιν κ.τ.λ., ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 173.

[1] Κατὰ λέξιν ὡς ὁ Κριτόπουλος καὶ ἡ Βακτηρία τῶν 'Αρχιερέων Χ, κεφ. ηζ' (χφ. ΕΒΕ 1373, φ. 434α): *«'Εὰν ἔχω φλωρία ρ' καὶ ἡ προῖκα τῆς γυναικός μου ἢ ἄλλου τινὸς ὁποῦ χρεωστῶ ἑκατὸν φλωρία εἶναι, ὁρίζει ὁ νόμος νὰ μὴν τὰ δόσω ὅλα διὰ νὰ μὴν πτοχύνω»*. 'Ο Θεόφιλος, Νομικὸν ΛΑ' § 44 λέγει: *«'Εκεῖνοι ὁποῦ ἀποφασισθοῦν νὰ δώσουν χρέος, ἂν τὸ χρέος ἦναι ἴσιον μὲ τὰ πράγματά τους ὅλα, δὲν ἀποφασίζονται νὰ γυμνωθοῦν ἀπὸ ὅλα καὶ πάμπτωχοι νὰ γίνουν, ἀλλὰ κρατοῦν τινα διὰ ζωοτροφίαν τους»*. 'Ως δὲ προκύπτει ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῶν κειμένων — ἰδίᾳ ἐν τῇ ἀρχῇ — ὁ Θεόφιλος ἤντλησεν ἐνταῦθα ἐκ τῆς μεταφράσεως τοῦ Σπανοῦ.

[2] Κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, τὸ εὐεργέτημα τοῦτο προσῆκεν εἰς ὡρισμένα πρόσωπα καὶ δι' ὡρισμένας σχέσεις, οὐχὶ δ' εἰς πάντα ἐν γένει ὀφειλέτην, βλ. εἰδικώτερον Windscheid - Πολυγένους, 'Ενοχικὸν δίκαιον, Γενικὸν μέρος (1932), σελ. 105 ἐπ.

[3] 'Απόφασις τοῦ πατριάρχου Ματθαίου Α', ἔτ. 1400 (Miklosich - Müller, Acta Patriarchatus Constantinopolitani, τόμ. II, 1862, σελ. 448 ἐπ.) παρέχει εἰς τὸν ὀφειλέτην τὸ εὐεργέτημα εὐπορίας, μὴ ἀναφερομένης τινὸς ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου τιθεμένων προϋποθέσεων. 'Η ἀπόφασις αὕτη δὲν παραπέμπει

Ἕτερον σχετικὸν παράδειγμα εἶναι καὶ τὸ ἀκόλουθον. Τὸ χωρίον τῆς 'Εξαβίβλου 3, 5, 79: *«Παράδοξον λέγει νόμιμον ἡ διάταξις, ὅτι οἱ παῖδες, εἰ καὶ μὴ κληρονομήσουσι τὸν πατέρα, κατέχονται εἰς μόνον τὸ πριμίπιλον [δημόσιον], ὅπερ ὁ πατὴρ ἐχρεώστησε...»* [1] ἀποδίδει ὁ Σπανὸς (ἔκδ. Βενετίας 1744, σελ. 243) ὧδε: *«Παράδοξον νόμιμον λέγει ἡ διάταξις ὅτι παῖδες, ἂν δὲν κληρονομήσουν τὸν πατέρα, μόνον τὸ αὐθεντικὸν χρέος ἀναγκάζονται νὰ πληρώσουν ὁποῦ ἐχρεωστοῦσεν ὁ πατέρας τους»*. 'Ενταῦθα ὁ Σπανὸς ἐκ παρανοήσεως γενικεύει τὴν διάταξιν ταύτην, ἥτις ἀναφέρεται εἰς εἰδικὴν ὅλως περίπτωσιν, ἤτοι τὸ ἔλλειμμα τοῦ primipilaris (= φροντιστοῦ τοῦ στρατεύματος) [2] καὶ οὐχὶ εἰς πάντα ἐν γένει τὰ δημόσια χρέη. Εἰς ὁμοίαν παρανόησιν ὑποπίπτει καὶ ὁ Κριτόπουλος (χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 120β): *«'Αλλοῦ πούπετες δὲν ἀναγκάζουνται τὰ παιδία νὰ δώσουσι χρέος τοῦ πατρός τους ὁποῦ δὲν ἐκληρονόμησαν, μόνον εἰς τὸ δημόσιον χρέος ὁποῦ ἐχρεώστει ὁ πατήρ τους»* [3].

'Η παρανόησις ὑπ' ἀμφοτέρων, Σπανοῦ καὶ Κριτοπούλου, τῆς διατάξεως ταύτης καθίστατο λίαν εὐχερής, διότι μετὰ τὴν λ. *πριμίπιλον* ἡ ἐν ἔτει 1540 ἔκδοσις τῆς 'Εξαβίβλου ὑπὸ τοῦ Suallemberg (σελ. 204), ἣν ἐχρησιμοποίησεν ὁ Σπανός [4], ἔχει τὴν λ. *δημόσιον*, ἣν ἔχουσι καὶ τὰ χφα τῆς 'Εξαβίβλου [5].

εἰς κείμενον νόμου (οὕτως ὥστε νὰ συναχθῇ ἡ ἐπὶ τῇ βάσει ὁμοίας παρερμηνείας ἐπέκτασις τοῦ ἐδάφους ἐφαρμογῆς τοῦ εὐεργετήματος), φαίνεται δὲ ὅτι καθαρῶς λόγοι ἐπιεικείας ἐνέπνευσαν τὴν ἀπόφασιν ταύτην. Πρβλ. ἔτι καὶ Acta, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 300.

[1] = Cod. 12, 62 (63), 4· Βασ. 56, 17, 64.

[2] Πρβλ. Glück, Pandekten, τόμ. 19 (1817), σελ. 73, σημ. 87.

[3] Εἰς τὴν αὐτὴν παρανόησιν ὑποπίπτει καὶ ὁ Θεόφιλος, Νομικὸν ΛΑ' § 36: *«Ἂν τὰ τέκνα δὲν κληρονομήσουν τὸν πατέρα, δὲν δίδουν τὸ χρέος του· μόνον τὸ αὐθεντικὸν χρέος δίδουν»*. 'Εν τῇ Βακτηρίᾳ τῶν 'Αρχιερέων δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀνεύρω τὴν διάταξιν ταύτην.

[4] Βλ. ἀνωτ., σελ. 197, σημ. 6.

[5] Διδακτικὸν ἐπίσης παράδειγμα περὶ τοῦ πῶς ἡ ἄγνοια τῶν σχετικῶν νομικῶν ὅρων δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν αὐτὴν παρανόησιν μεταφραστὰς ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων ἐργαζομένους εἶναι καὶ τὸ ἀκόλουθον. 'Η μετάφρασις τῆς 'Εξαβίβλου ὑπὸ τοῦ Σπανοῦ καὶ ἡ Βακτηρία τῶν 'Αρχιερέων εἶναι δύο ἀνεξάρτητα ἀλλήλων ἔργα, ἐκτὸς δὲ πάσης ἀμφιβολίας τυγχάνει ὅτι ὁ Σπανὸς δὲν ἐχρησιμοποίησε κατὰ τὴν μετάφρασίν του τὴν Βακτηρίαν. 'Εν τούτοις τὸ χωρίον τῆς 'Εξαβίβλου 5, 8, 93: *«'Εὰν εὐτελὴς τελευτήσῃ ἀδιάθετος καὶ μὴ ἔχων συγγενεῖς, ἐξ ἀδιαθέτου ἐκ τῶν ἄλλων εὐτελῶν κληρονομεῖται»* ἀποδίδει ὁ Σπανὸς (ἔκδ. Βενετίας 1744, σελ. 389) ὧδε: *«'Εὰν δὲ ἀποθάνῃ κανεὶς πτωχὸς χωρὶς διαθήκην καὶ δὲν ἔχῃ συγγενεῖς, οἱ ἄλλοι πτωχοὶ νὰ κληρονομοῦν αὐτόν»*. 'Ομοίως καὶ ἡ Βακτηρία Π, κεφ. ρξβ' (χφ. ΕΒΕ 1373, φ. 356β): *«'Εὰν πτωχός ἀποθάνῃ χωρὶς διαθήκην καὶ οὐκ ἔχει συγγενεῖς τὸν κληρονομοῦν ἄλλοι πτωχοί»*. *Εὐτελὴς* ὅμως κατὰ τὴν διάταξιν ταύτην τῆς 'Εξαβίβλου δὲν εἶναι ὁ πτωχὸς ἐν γένει, ἀλλὰ ὁ cohortalis τῆς ἀντιστοίχου διατάξεως Cod. 6, 62, 3 = Βασ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἐκ τοῦ χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 143β ἑπ. ἐκδίδω τὸ ἑπόμενον ἀπόσπασμα, ὡς παρουσιάζον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποινικὴν διαδικασίαν τῆς τότε ἐποχῆς. Ἀντίστοιχον κείμενον δὲν εὕρηται ἐν τῷ Συντάγματι τοῦ Βλάσταρη. Τὸ ἐνταῦθα ἐκδιδόμενον κείμενον εὕρηται παρὰ Κριτοπούλῳ ἐν συνεχείᾳ τῆς παραφράσεως τοῦ οδ' Ἀποστολικοῦ κανόνος (Μ. Βλάσταρης, Δ, κεφ. η', Σύνταγμα, τόμ. 6, σελ. 221)[1].

« ‖ (φ. 143β) *Ἡ δὲ κρίσις, ὁποῦ θέλει νὰ γένη εἰς ἱερωμένον ἀπὸ καλανάρχου μέχρι ἐπισκόπου, λέγει νὰ γίνεται ἔτζι. Δηλονότι ἐγκαλεῖ τινὰς καλανάρχον ἢ διάκονον ἢ παπὰν ἢ ἐπίσκοπον, τὸν καλανάρχον ἢ τὸν διάκονον ἢ τὸν παπὰν θέλει νὰ ἐγκαλέση εἰς τὸν ἐπίσκοπόν του καὶ τὸν ἐπίσκοπον θέλει νὰ ἐγκαλέση εἰς τὸν μητροπολίτην του· εἰ δὲ μητροπολίτην,* ‖ (φ. 144α) *εἰς τὸν πατριάρχην. Καὶ ὁ πατριάρχης, ἂν βολῆ, ἐξετάζει τὴν ὑπόθεσιν μόνος του· εἴ τε δὲν βολῆ, στέλλει ἐξάρχους ἐπισήμους μητροπολίτας καὶ ἐξετάζουσι τὸν ἐγκαλεσμένον. Ἡ δὲ ἐξέτασις γίνεται ἔτζι. Ἀρχὴ ἔρχεται ὁ κατήγορος κρυφᾶ καὶ λέγει τὰ ἐγκλήματα, ὅσα ἔχει νὰ εἰπῆ κατὰ τοῦ προσώπου, ὃ ἐγκαλεῖ, καὶ γράφουν τα εἰς τὸν κόνδικα. Καὶ τότε στένουσι τὸ δισκέλιον καὶ βάνουσι τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον ἀπάνω ἔμπροσθεν τοῦ κατηγόρου, εἶτα φέρουσι καὶ τὸ ὠμόφορον καὶ ἐκφωνεῖ ἀρχὴ ὁ μητροπολίτης, ὁποῦ μέλλει νὰ κρίνη τὴν ὑπόθεσιν, ἀφορισμὸν εἰς εἴτι εἴπει ὁ κατήγορος νὰ μηδὲν τὸ εἴπη ἢ δι' ἔχθραν ἢ διὰ φθόνον ἢ διὰ μάχην, ἀμὴ διὰ τὸ ἀκατάγνωστον τῆς ἐκκλησίας. Ὁμοίως ἀφορίζει καὶ εἰς τοὺς μάρτυρας νὰ μηδὲν εἰποῦσι τίποτες ψέμα, μηδὲ διὰ πρόσωπον τινὸς μηδὲ διὰ μάχην. Καὶ τότε στέκει ὁ κατήγορος καὶ ὀμνύει εἰς τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον ὅτι διὰ τὸ ἀκατάγνωστον τῆς ἐκκλησίας καὶ ὄχι δι' ἄλλον τρόπον κατηγορεῖ. Ὀμνύουσι καὶ οἱ μάρτυρες εἰς τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον ὅτι ⟨εἴ τι⟩*[2] *ἴδασι*

45, 1, 56, βλ. Heumann-Seckel, Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts⁹ (1907), σελ. 76.

Σημειωτέον ὅτι ὁ Κριτόπουλος (χφ. ΕΒΕ 1402, φ. 261α) ἀφήνει ἐνταῦθα ἀμετάφραστον τὸ εὐτελής: *«Ἐὰν εὐτελὴς ἀποθάνει χωρὶς νὰ ποιήση διαθήκην καὶ οὐκ ἔχει συγγενής, ἄλλοι εὐτελεῖς τὸν κληρονομοῦσιν»*. Ὡς ὁ Σπανὸς καὶ ἡ Βακτηρία οὕτω καὶ ὁ Θεόφιλος παρερμηνεύει τὴν διάταξιν, Νομικὸν ΙΖ' § 42: *«Τοὺς πτωχούς, ὁποῦ ἀποθνήσκουν χωρὶς διαθήκην καὶ δὲν ἔχουν γονεῖς καὶ συγγενεῖς, πάλιν οἱ πτωχοὶ τοὺς κληρονομοῦν»*. Σημειώσεως δ' ἄξιον εἶναι ὅτι εἰς τὴν αὐτὴν παρανόησιν ὑπέπεσε καὶ παλαιός τις Γερμανὸς μεταφραστὴς τῆς Ἑξαβίβλου, βλ. A. Steinwenter, ἐν Τόμῳ Κ. Ἁρμενοπούλου (1952), σελ. 85.

[1] Ἡ Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων Κ, κεφ. π' (χφ. ΕΒΕ 1373, φ. 220β ἑπ.) παρέλαβεν ἐκ τοῦ Κριτοπούλου ὁλόκληρον τὸ κείμενον τοῦτο.

[2] Προσέθεσα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 149α.

καθαρὰ ὁποῦ ἔπραξεν ὁ κατηγορούμενος νὰ εἰποῦσι καὶ ὄχι ἄλλον τίποτες. Καὶ ἀφ' οὗ ὀμώσουσιν, ἀποκλεῖ τὸν ἕνα μάρτυρα εἰς κελλὶ μακρέα καὶ τὸν ἄλλον μάρτυρα εἰς ἄλλο κελλίον μακρέα. Καὶ τότε στέκει ὁ κατήγορος καὶ λέγει εἴτι ἔχει νὰ εἴπη κατὰ τοῦ ἱερέως ὅτι ἔπραξεν. Εἶτα κλείουσι καὶ τὸν κατήγορον εἰς ἄλλον κελλίον μακρέα ἀπὸ τοὺς μάρτυρας καὶ τότε φέρνουσι τὸν ἕνα μάρτυρα καὶ ἐρωτοῦσι τον καὶ λέγει χαμηλὰ τὰς μαρτυρίας του καὶ πάλιν τὸν κλείουσι ‖ (φ. 144β) *εἰς τὸ κελλὶν ὁποῦ ἦτον. Εἶτα φέρνουσι καὶ τὸν ἄλλον μάρτυρα καὶ ἐρωτοῦσι τον καὶ λέγει τὰς μαρτυρίας του ὁποῦ ἔχει νὰ εἰπῆ. Καὶ ἀφ' οὗ μαρτυρήση καὶ ὁ δεύτερος μάρτυρας ἢ καὶ ὁ τρίτος μὲ τὸν τρόπον ἐτοῦτον, εὐγάζουσι καὶ τὸν κατήγορον καὶ τοὺς μάρτυρας ὅλους καὶ ἀναγινώσκουσι φανερὰ καὶ τὰς μαρτυρίας καὶ τὰς κατηγορίας. Καὶ ἂν ἰσάζουσιν εἰς ὅλα, στέργει ἡ μαρτυρία καὶ ἀργεῖται τελείως ὁ κατηγορούμενος. Εἴ τε δὲν ἰσάζουσι, διώχνουσίν τους καὶ τὸν κατήγορον καὶ τοὺς μάρτυρας. Εἶτα στέκει ὁ κατηγορούμενος καὶ ποιεῖ μετάνοιαν καὶ ὑπάγει ἀθῶος, ἐπειδὴ δὲν ἔπταισε. Τὸν δὲ κατήγορον ἢ τοὺς μάρτυρας, κληρικοὶ ἐὰν εἶναι, ἀργοῦσι τους τελείως, καὶ ἐὰν εἶναι λαϊκοί, ἀφορίζουν τους. Οἱ δὲ κατήγοροι κατὰ πῶς ὁρίζει ὁ στ' κανὼν τῆς β' Συνόδου θέλει νὰ εἶναι τοιοῦτοι· ἐὰν ὑπάγει τις καὶ ἐγκαλέση τινὰ ἱερωμένον οἱ*[1] *ἀδικούμενος ὑπ' αὐτοῦ διὰ πράγματα κινητὰ ἢ ἀκίνητα ἢ πῶς τὸν ὕβρισεν ὁ κληρικὸς ὁποῖος καὶ ἂν εἶναι, κρίνεται μὲ τὸν ἐπίσκοπον ἢ τὸν παπᾶν ἢ τὸν διάκονον ἢ τὸν καλανάρχον καὶ πέρνει τὸ δίκαιόν του νὰ μηδὲν κλαίη, ἂν εἶναι καὶ ἀσεβής· εἰ δὲ ἐγκαλέσει τινὰς*[2] *ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς ἐκκλησίας ὅτι ἔπταισε πταίσιμον ὁποῦ νὰ χάση τὴν ἱερωσύνην του, θέλει νὰ μηδὲν δέχεσαι πᾶσα ἄνθρωπον εἰς κατηγορίαν ἱερέως, ἀμὴ τοιοῦτον ὁποῖον λέγει ὁ κανών, χριστιανὸς ὀρθόδοξος νὰ ἔναι καὶ ὀλίγον ἐλάττωμαν εἰς τὴν πίστιν νὰ μηδὲν ἔχη, μηδὲ νὰ εἶναι ἀπὸ φταίσιμόν του τίποτες χωρισμένος ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, εἴτε λαϊκὸς εἶναι εἴτε κληρικός,* ‖ (φ. 145α) *μηδὲ ἂν ἐφάνη ὅτι ἐσύντυχε κάτινος συκοφαντίαν ψευδῆ, ἀμὴ νὰ εἶναι ὁλόκληρος καθαρὸς ἀπὸ παντὸς ἔργου κακοῦ. Καὶ οἱ μάρτυρες ὁμοίως μήτε αἱρετικοὶ ⟨νὰ⟩*[3] *εἶναι μήτε ἄνηβοι, ἤγουν ἀπὸ τῶν εἴκοσι χρονῶν καὶ κάτω, μηδὲ ὑπεξούσιοι τοῦ κατηγόρου, ἤγουν δοῦλοι του*[4]*, μηδὲ φτέσται, ὁποῦ ἔφτεσαν ἄλλοτε καὶ ἔγραψαν φλυαρίαν κατά τινος, οὐδὲ χρεωμένοι ἤγουν ἐνδεεῖς, ἀλλὰ ἀξιόπιστοι καὶ ἔντιμοι καὶ ἀνεπίληπτοι καὶ καθαροῦ βίου ἄνθρωποι. Ἕνας μάρτυρας, ἐὰν μαρτυρήση δὲν στέργει, ἐὰν εἶναι καὶ συγκλητικός, ὡς τὸ ὁρίζει ὁ Χριστὸς ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις, ὅτι πᾶν ῥῆμα ἐκ δύο ἢ τριῶν μαρτύρων νὰ σταθῇ καὶ ὄχι ἀπὸ ἕνα»*.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΜΑΤΣΗΣ

[1] Ἀντὶ *οἱ* τὸ χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 149α ὀρθῶς: *ὡς*.

[2] Ἀντὶ *τινὰς* τὸ χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 149β ὀρθῶς: *τινά*.

[3] Προσέθεσα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 149β.

[4] Τὸ χφ. ΕΒΕ 3045, φ. 149β προσθέτει: *ἢ υἱοί του*.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΕΚΟΥΝΔΙΝΟΥ ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ

Τὸ ἐπιστολογραφικὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον κατέλιπεν ὁ Νικόλαος Σεκουνδινός, ἀνθρωπιστὴς καὶ διπλωμάτης τοῦ ιε' αἰῶνος, εἶναι μέγα. Ἂν δὲ ἐξαιρέσῃ κανεὶς ὀλίγας ἐπιστολάς, κατὰ τὸ πλεῖστον παραμένει ἀνέκδοτον. Τὸ μεγαλύτερον μέρος ἔχει γραφῆ εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν. Ἐλάχισται εἶναι αἱ εἰς ἑλληνικὴν ἐπιστολαί, ἀφοῦ ὁ Σεκουνδινός, σχεδὸν μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας - Φερράρας (1438 - 1439)[1] καὶ μέχρι τοῦ θανάτου του (1464), παρέμεινε κατὰ τὸ πλεῖστον (διότι ἀπουσίασεν εἰς διπλωματικὰς ἀποστολὰς κλπ.) εἰς Ἰταλίαν καὶ ὡς ἐκ τῶν θέσεών του (ducale segretario, παπικὸς γραμματεὺς) ἦτο φυσικὸν νὰ σχετισθῇ μὲ πολλοὺς Ἰταλοὺς ἀνθρωπιστὰς καὶ λογίους καὶ νὰ γράψῃ πολλὰς ἐπιστολὰς πρὸς διαφόρους τῆς ἐποχῆς του. Ἀπὸ τὰς ἑλληνικὰς ἐπιστολάς του — συμφώνως πρὸς ὅ,τι εἶναι γνωστὸν — μόνον ἡ πρὸς Ἀνδρόνικον Κάλλιστον σπουδαία ἐπιστολή του (1462) ἔχει ἐκδοθῇ[2]. Καὶ αὐτὸς ὁ λόγος εἶναι ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ποὺ μὲ ὤθησαν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς κατωτέρω ἀνεκδότου, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἐπιστολῆς[3]. Ἄλλωστε ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ παρουσιάζει, νομίζω, ὁμοιότητας γρα-

[1] Πάντως κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῆς ἀντιπροσωπείας τῶν Ὀρθοδόξων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, μέσῳ Εὐρίπου, εἰς τὸν Σεκουνδινὸν — παραμείναντα εἰς « Εὔβοιαν » (= Χαλκίδα) — ἀνέθεσαν τὰ τῆς ταφῆς Παλαιολόγου τοῦ Κασανδρινοῦ (ἀδελφοῦ τοῦ Ἰωάννου Η') οἱ σπεύδοντες νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὴν παῦσιν τῆς κακοκαιρίας Βυζαντινοί. (Βλ. Σιλβ. Σγουροπούλου, Historia Concilii Florentini, Hagae - Comitis, M.DC.LX, τμῆμα ια', κεφ. η', σ. 325.

[2] Περὶ τοῦ Νικ. Σεκουνδινοῦ καὶ τῆς ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Ἀνδρ. Κάλλιστον βλ. τὴν μελέτην τοῦ γράφοντος: Ἀνέκδοτος Βιογραφία Νικ. Σεκουνδινοῦ ἐκ τῶν καταλοίπων Ἀνδρ. Μουστοξύδου, ΕΕΒΣ ΛΓ' (1964), σσ. 241 - 257 (ἰδίᾳ σ. 241, σημ. 1). Ἡ ἐπιστολὴ ἐξεδόθη εἰς Μιχ. Ἀ. Μουστοξύδου, Ἱστορικὰ καὶ Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ἀ. Μουστοξύδου, Ἐν Κερκύρᾳ 1872, σσ. 187 - 191, J. Fr. Boissonade, Anecdota Graeca, Parisiis 1883, τόμ. V, σσ. 377 - 387, Migne, Patrologia Graeca, τόμ. 161, στῆλαι 691 - 696. Βλ. καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία, Ἐν Ἀθήναις 1955, σ. 50 («Ἔλεγχος τῶν Βυζαντινῶν Ἐπιστολογράφων»). Περὶ τοῦ Ἀνδρονίκου Καλλίστου βλ. Giuseppe Cammelli, Andronico Callisto, Firenze 1942 (« I dotti byzantini e le origine dell' umanesimo »).

[3] Φωτογραφίας τῆς ὁποίας ἔλαβον ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην « *Vallicelliana* » τῆς Ρώμης διὰ τοῦ « *Istituto di Patologia del libro* », μὲ τὴν μεσολάβησιν τῆς ἐν Ρώμῃ

φῆς πρὸς σύντομον ἰδιόγραφον κείμενον, τὸ ὁποῖον κατεχώρισεν ὁ Σεκουνδινὸς εἰς τὸ προσωπικὸν «*Σημειωματάριον*» - «*Ἡμερολόγιον*»[1] Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος (Ciriaco de' Pizzicolli, 1391 - 1453), ὅταν ὁ τελευταῖος τὸν ἐπεσκέφθη εἰς τὴν Χαλκίδα (4 Ἀπριλίου 1436), ἂν καὶ θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὁμιλήσῃ κανεὶς περὶ καθιερωμένης γραφῆς τοῦ ιε' αἰ., ἐφ' ὅσον ἤθελε ταυτισθῇ ὁ χρόνος καθ' ὃν ἐγράφησαν τὰ δύο κείμενα· πάντως ἡ ἐπιστολὴ πρέπει νὰ εἶναι μεταγενεστέρα τῆς « ἀφιερώσεως » τοῦ 1436, ἀφοῦ ἡ δραστηριότης τοῦ Νικ. Σεκουνδινοῦ πρέπει, νομίζω, ν' ἀρχίζῃ μετὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Φλωρεντινῆς Συνόδου. Καὶ τὰ δύο δὲ κείμενα φέρουν τὴν ὀρθὴν καὶ ὑπεύθυνον γραφὴν τοῦ ἐπωνύμου Σεκουνδινὸς καὶ ὄχι Σεκουνδῖνος, ὅπως θέλουν μερικοὶ μελετηταί.

Ἡ ἐκδιδομένη ἐδῶ ἐπιστολὴ περιέχεται εἰς τὸν Ἀλλατιανὸν κώδικα 106 (F. 83), nº 13 (ff. 221ʳ - 222ᵛ) ⟨ιε' - ις' αἰῶνος⟩, τῆς Bibliotheca Vallicelliana[2] τῆς Ρώμης — ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ πρὸς Ἀνδρόνικον Κάλλιστον[3] —, τὸν ὁποῖον περιγράφει ὁ Emidio Martini[4]. Καὶ αἱ δύο ἐπιστολαί, παραδιδόμεναι διὰ κωδίκων τοῦ μεγάλου Χίου Λέοντος Ἀλλατίου (1586 - 1669), ἀνήκουν εἰς τὰς τῶν ἐν Ἰταλίᾳ «*ἐν γένει Ἑλλήνων*», κατὰ τὴν διαίρεσιν τὴν ὁποίαν ἐπιχειρεῖ ὁ ἐρευνητὴς τῶν «*χαρτιῶν*» τοῦ Ἀλλατίου Θ. Παπαδόπουλος[5].

συναδέλφου δεσποινίδος Ἀλκ. Πρωΐου. Πρὸς τὴν Βιβλιοθήκην, τὸ Ἰνστιτοῦτον καὶ τὴν συνάδελφον ἐκφράζω καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν θέσιν τὰς εὐχαριστίας μου.

[1] Πρβλ. Paul Maas, Ein Notizbuch des Cyriacus von Ancona aus dem Jahre 1436, *Beiträge zur Forschung. Studien und Mitteilungen aus dem Antiquariat Jacques Rosenthal, München*, I Folge, I Heft, München 1913, σσ. 5 - 15 (ἰδίᾳ ἐν σ. 9), Fr. Babinger, Notes on Cyriac of Ancona and Some of his Friends, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, τόμ. XXV, ἀρ. 3 - 4, 1962, σσ. 321 - 323 (ὅπου καὶ φωτογραφία — τὸ πρῶτον ἐκδιδομένη — τοῦ αὐτογράφου τοῦ Ν. Σεκουνδινοῦ, ἀπὸ τὸ *f. 23ᵛ τοῦ MS. graec. quart. 89* τῆς Γερμανικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βερολίνου, τὸ ὁποῖον τώρα ἀνήκει εἰς τὴν Πανεπιστημιακὴν Βιβλιοθήκην τῆς Tübingen. Πρβλ. πίν. Α').

[2] ἢ Vallicellana, ἢ Vallicelana.

[3] Ἡ παραδιδομένη, ἐπίσης, καὶ δι' ἄλλων κωδίκων. Πρβλ. Martini - Bassi, Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae, Mediolani MCMVI, τόμ. I, σσ. 167, 221, 402, τόμ. II, σ. 1034 καὶ H. Stevenson, Codices manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae, Romae 1885 (1888), σ. 60.

[4] Emidio Martini, Catalogo di Manoscritti Greci esistenti nelle Bibliotheche Italiane, τόμ. II (« Catalogus Codicum Graecorum qui in Bibliotheca Vallicellana adservantur »), Milano 1902, σ. 188. Ἄς σημειωθῇ ἐδῶ ὅτι ἡ παραπομπὴ τοῦ Martini, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 220, κῶδιξ 196 (CXVI). Nº 24, εἶναι ἐσφαλμένη *(«Andronicus Callistus ad Nic. Secundinum ex Viterbo 1462»)*. Ἀντιθέτως πρόκειται περὶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Νικολάου Σεκουνδινοῦ πρὸς τὸν Ἀνδρόνικον Κάλλιστον!

[5] Βλ. Θωμᾶ Παπαδοπούλου, Αἱ « Carte Allacciane » τῆς ἐν Ρώμῃ Βιβλιοθήκης Vallicelliana, ⟨« Κείμενα καὶ Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας » —

Ἂν τώρα ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ δὲν ἐγνώρισε καμμίαν ἔκδοσιν, ἐνῷ συνέβη τὸ ἀντίθετον μὲ τὴν δευτέραν, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι αὕτη δὲν παρουσιάζει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἑτέρας, ἡ ὁποία ἀναφέρεται γενικώτερον εἰς τὸ κίνημα τοῦ Πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ καὶ εἰδικώτερον εἰς τὸν λίβελλον τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη (πλατωνιστοῦ) ἐναντίον τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ (ἀριστοτελιστοῦ) καὶ δύναται ν᾽ ἀποτελέσῃ τεκμήριον τῆς ἑλληνομαθείας τοῦ ἀνδρός, ὑπόδειγμα ὕφους καὶ εὐθυκρισίας... Ἐπὶ πλέον ἡ κατωτέρω ἐκδιδομένη ἐπιστολὴ εἶναι ἀχρονολόγητος, ἄδηλος ὁ τόπος τῆς συγγραφῆς της καὶ ἄγνωστος ὁ ἀποδέκτης της, τὰ στοιχεῖα δὲ αὐτὰ (τόπος - χρόνος συγγραφῆς, παραλήπτης) δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθοῦν ἀπὸ ἐξωτερικὰ ἢ ἐσωτερικὰ τεκμήρια τῆς ἐπιστολῆς. Τὸ ὄνομα Ἰωάννης καὶ μόνον, τὸ ὁποῖον παρέχει τὸ κείμενον, δὲν ὑποβοηθεῖ εἰς τίποτε.

Παρ᾽ ὅλα ταῦτα ὅμως ἡ παροῦσα ἐπιστολὴ — ἀνήκουσα εἰς τὸν τύπον τῶν *«παραμυθητικῶν»* ἐπιστολῶν — καὶ παρ᾽ ὅλην τὴν συντομίαν της δὲν ὑστερεῖ τῆς ἄλλης εἰς τὴν δομήν, τὴν κατασκευὴν τοῦ λόγου, τὸ ὕφος, καὶ παρέχει ἱκανὰ πειστήρια, τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν τὸν συγγραφέα δόκιμον χειριστὴν τοῦ καλάμου καὶ ἐγκρατῆ γνώστην τῶν γραφῶν.

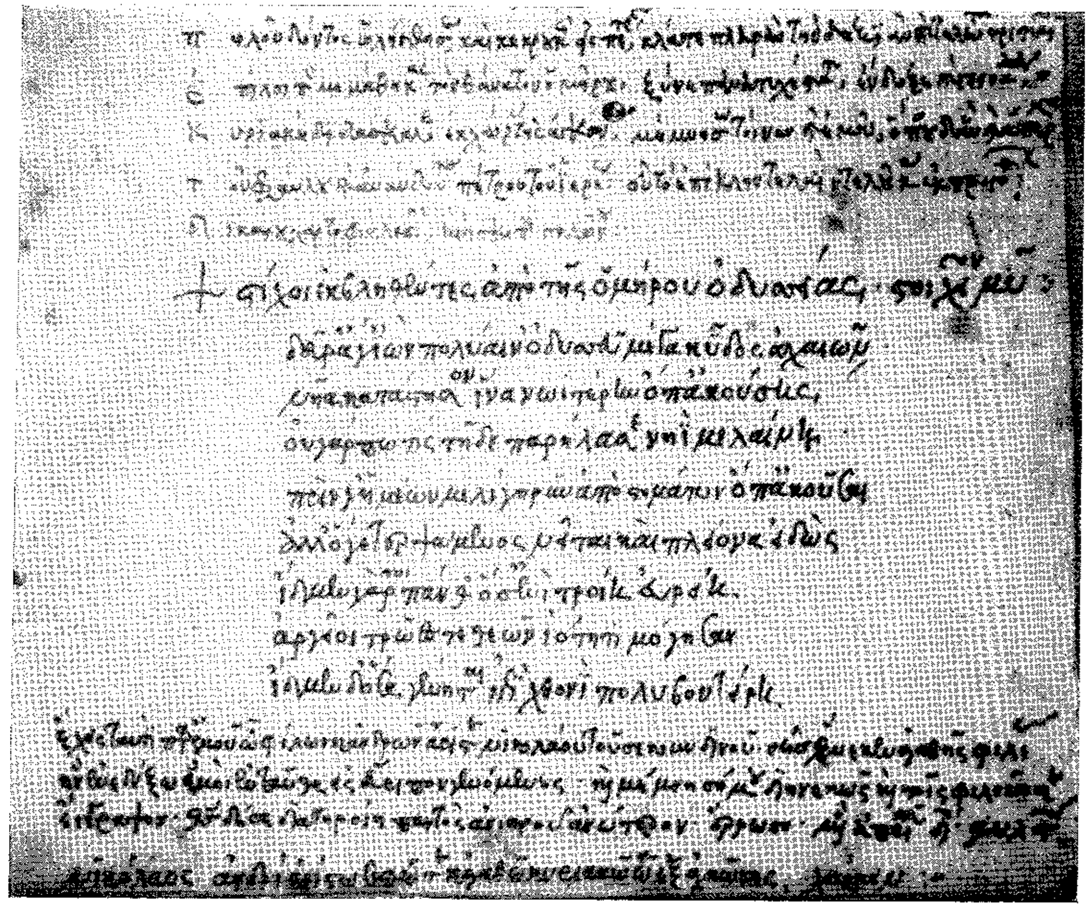
Εἰς ὅ,τι ἐξ ἄλλου ἀφορᾷ εἰς τὸ περιεχόμενον, ἡ ἐπιστολὴ αὕτη, ἂν ἤθελε συγκριθῆ πρὸς τὰ μεγάλα ἀνάλογα πρότυπα τῶν παραμυθητικῶν ἐπιστολῶν, ὅπως ἡ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου (θ' αἰὼν) πρὸς τὸν ἀδελφόν του πατρίκιον Ταράσιον *«ἐπὶ θυγατρὶ τεθνηκυίᾳ»* [1], καὶ ἐκείνη ἄλλωστε ἡ μακρὰ καὶ μεστοτάτη τοῦ ἰδίου τοῦ Σεκουνδινοῦ, ἡ ἀποδεικνύουσα τὴν ἔκτασιν τῆς ἀρχαιομαθείας του, *«Ad clarissimum virum Patricium Venetum Jacobum Antonium Marcellum, de obitu Valerii filii consolatio»* [2], βεβαίως ὑστερεῖ. Ἀλλὰ θὰ ἦτο ἄδικον, ἂν δὲν παρεδεχόμεθα ὅτι ὁπωσδήποτε ἀποτελεῖ μέσον ὅρον, ἕνα καλὸν ὅμως μέσον ὅρον, τοῦ εἴδους τῶν παραμυθητικῶν ἐπιστολῶν.

Τέλος, σχετικῶς μὲ τὸ χειρόγραφον τῆς ἐπιστολῆς, τοῦτο εἶναι εὐανάγνωστον καί, ἀπὸ κάθε ἄποψιν, δὲν παρέχει πράγματα εἰς τὸν μελετητήν του. Εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς ἐπιστολῆς ἐπήνεγκα ὡρισμένας μεταβολὰς εἰς τὴν στίξιν καὶ τὸν τονισμὸν καὶ διώρθωσα ἐλάχιστα ὀρθογραφικὰ σφάλματα.

Διευθ. Καθ. Γ. Θ. Ζώρας — Ἀρ. 9), Ἀθῆναι 1963, σσ. 14 = Περιοδ. «Παρνασσός», τόμ. Ε', 1963, σσ. 35 - 42 (βλ. σσ. 13 καὶ 42 ἀντιστοίχως).

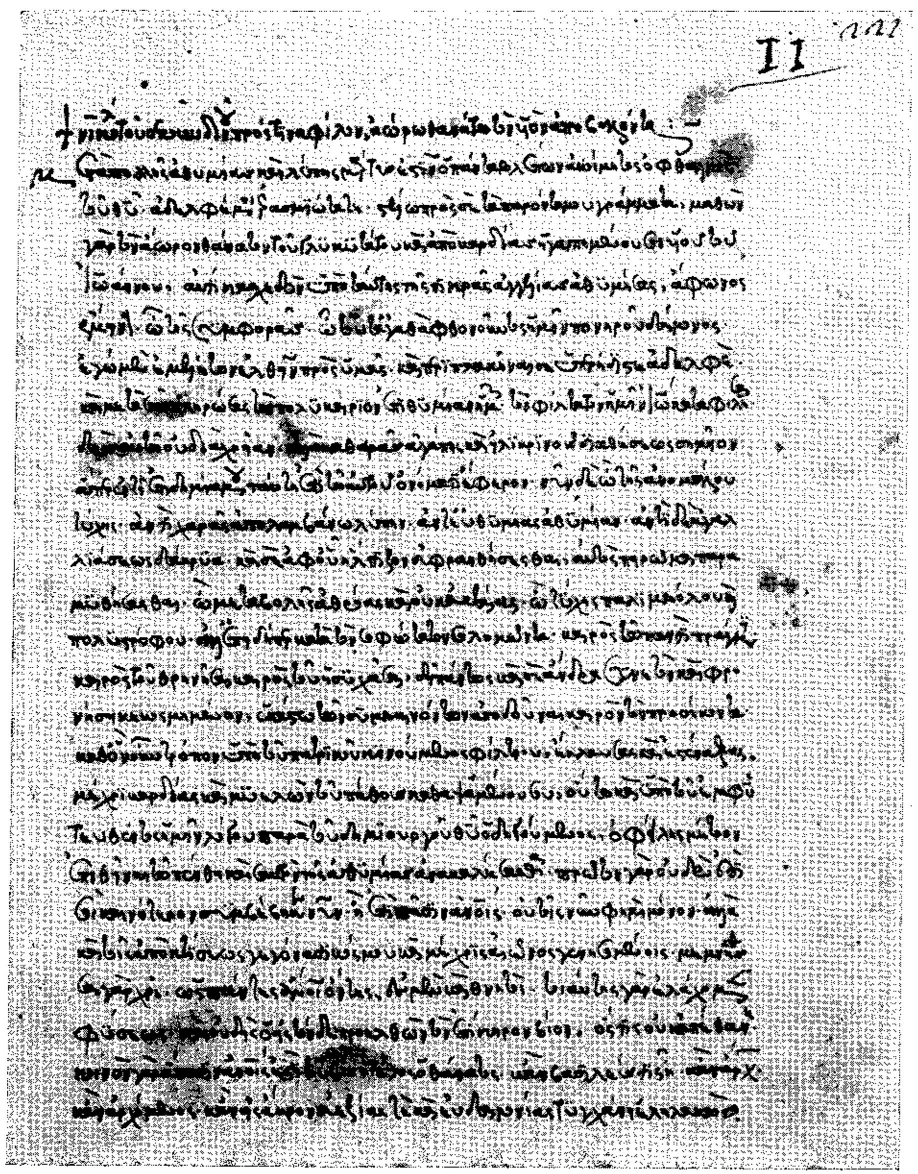
[1] Ν. Β. Τωμαδάκη, Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία, ἐν Ἀθήναις 1955, σσ. 81 - 87.

[2] Περὶ αὐτῆς βλ. Ap. Zeno, Dissertazioni Vossiane, Venezia MDCCLII, τόμ. I, σ. 341, Γ. Ἰ. Ζαβίρα, Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, ἐκδοθὲν ὑπὸ Γ. Π. Κρέμου, Ἀθήνησι 1872, σ. 479, Fr. Babinger, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 321 - 322 καὶ Π. Δ. Μαστροδημήτρην, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 249.

Αὐτόγραφον Νικ. Σεκουνδινοῦ εἰς τὸ «Σημειωματάριον» — «Ἡμερολόγιον» τοῦ Κυριακοῦ (Ms. Graec. Quart. 89, f. 23ᵛ).

ΠΙΝΑΞ Β'

Τὸ f. 221r τοῦ κώδ. 106 (F. 83) τῆς Bibliotheca Vallicelliana.

f. 221r **_Νικολάου τοῦ Σεκουνδινοῦ πρός τινα φίλον ἀώρῳ θανάτῳ τὸν υἱὸν ἀποβαλόντα._**

Μετὰ πολλῆς ἀθυμίας καὶ λύπης — μάρτυς ἐστὶν ὁ πάντα βλέπων ἀκοίμητος ὀφθαλμὸς τοῦ Θεοῦ —, ἀδελφέ μοι ἐρασμιώτατε, στέλλω πρὸς σὲ τὰ 5 *παρόντα μου γράμματα. Μαθὼν γὰρ τὸν ἄωρον θάνατον τοῦ γλυκυτάτου καὶ ἀπὸ καρδίας ἠγαπημένου σοι υἱοῦ, τοῦ Ἰωάννου, αὐτίκα σχεδὸν ὑπὸ ταύτης τῆς πικρᾶς ἀγγελίας ἀθυμήσας, ἄφωνος ἔμεινα. Ὢ τῆς συμφορᾶς! Ὢ τοῦ τἀγαθὰ φθονοῦντος ἡμῖν πονηροῦ δαίμονος! Ἐγὼ μὲν ἐμελέτων ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς καὶ περιπλακῆναί σε, ὑπερήδιστε ἀδελφέ, καὶ μετὰ σοῦ πληρώ-* 10 *σας τὴν πολυκαίριον ἐπιθυμίαν ἡμῶν τὸν φίλτατον ἡμῖν Ἰωάννην καταφιλῆσαι, δοὺς αὐτῷ οὐ διὰ χρείαν ἀλλὰ καθαρᾶς ἀγάπης καὶ εἰλικρινοῦς διαθέσεως σημεῖον, ἅπερ ἐν τῇ ἐπιδημίᾳ μου ταύτῃ ἐπὶ τῷ αὐτοῦ ὀνόματι ἔφερον· νῦν δέ, ὦ τῆς ἀνωμάλου τύχης, ἀντὶ χαρᾶς ἀπολαμβάνω λύπην, ἀντ' εὐθυμίας ἀθυμίαν, ἀντὶ δὲ ἀγαλλιάσεως δάκρυα, καὶ σέ, ἀφ' οὗ ἤλπιζον εὐ-* 15 *φρανθήσεσθαι, αὐτὸς πειρῶμαι παραμυθήσασθαι. Ὢ μεταβολῆς ἀθρόας καὶ οὐκ εὐκταίας! Ὢ τύχης παλιμβόλου καὶ πολυστρόφου! Ἀλλ' ἐπειδήπερ κατὰ τὸν σοφώτατον Σολομῶντα καιρὸς τῷ παντὶ πράγματι, καιρὸς τοῦ θρηνῆσαι, καιρὸς τοῦ ἡσυχάσαι*[1], *δεῖ πάντως καὶ σὲ ἄνδρα συνετὸν καὶ φρονήσει κεκοσμημένον ἑκάστῳ τῶν συμβαινόντων ἀποδοῦναι καιρὸν τὸν προσήκοντα.*

20 *Καθ' ὃν οὖν τρόπον ὑπὸ τοῦ πατρικοῦ κινούμενος φίλτρου ἔκλαυσας καὶ ἐστέναξας, μέχρι καρδίας καὶ μυελῶν τοῦ πάθους καθαψαμένου σου, οὕτω καὶ ὑπὸ τοῦ ἐμφυτευθέντος ἡμῖν λόγου παρὰ τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ ὁδηγούμενος ὀφείλεις μέτρον ἐπιθεῖναι τῷ πένθει καὶ σαυτὸν τῆς ἀθυμίας ἀνακαλέσασθαι. Πρῶτον γὰρ οὐδὲν ἐπὶ σοὶ καινότερον συμβέβηκε νῦν ἢ ἐπὶ πᾶσιν* 25 *ἀνθρώποις, οὐ τοῖς νῦν φημι μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀπὸ κτίσεως γεγονόσι κόσμου καὶ μέχρις αἰῶνος γενησομένοις. Μεμνῆσθαί σε γὰρ χρή, ὡς πάντες ἄνθρωποι ὄντες ἐσμὲν καὶ θνητοί· τοιαύτης γὰρ ἐλάχομεν φύσεως, καὶ οὐδεὶς ὁ εἰς τόνδε προελθὼν τὸν ἐπίκηρον βίον, ὅστις οὐκ ἀπέθανε. Κοινὸν γὰρ ἅπασιν ἀνθρώποις ἐστὶ τοῦ βίου τέλος ὁ θάνατος*[2], *κἂν βασιλεύς τις ᾖ, κἂν* 30 *ἄρχων, κἂν ἀρχόμενος, κἂν εἰς ἄκρον εὐεξίας τε καὶ εὐδαιμονίας τυγχάνῃ* f. 221v *ἐληλακώς· | ὥστε ἡ κοινὴ συμφορὰ μὴ λογιζέσθω σοι ὡς ἰδία, οὐδὲ γὰρ δίκαιον,*

---

4 *στέλω* cod. 13 *ἀνομάλου* cod. 25 *γεγόνασι* cod. 26 *σε* : *σαι* cod.

---

[1] « *Ἐκκλησιαστοῦ* », Κεφ. Γ': « [1] *Τοῖς πᾶσι χρόνος καὶ καιρὸς τῷ παντὶ πράγματι ὑπὸ τὸν οὐρανὸν...* [4] *καιρὸς τοῦ κλαῦσαι...* [7] *...καιρὸς τοῦ σιγᾶν καὶ καιρὸς τοῦ λαλεῖν...* ».

[2] Πρβλ. τὸ τοῦ [Ἰσοκράτους], Πρὸς Δημόνικον, 43 : « *Τὸ μὲν γὰρ τελευτῆσαι πάντων ἡ πεπρωμένη κατέκρινε, τὸ δὲ καλῶς ἀποθανεῖν ἴδιον τοῖς σπουδαίοις ἀπένειμεν* ».

μᾶλλον μὲν οὖν γενέσθω σοι παραμύθιον· κοινὸν γάρ φασι ναυάγιον ἅπασι
παραμύθιον. Εἰ δ' οἱ μὲν τῶν ἀνθρώπων τεθνᾶσι γέροντες, οἱ δὲ πρεσβῦ-
ται, οἱ δὲ μιξοπόλιοι, ἄλλοι νέοι, ἕτεροι δὲ τὴν τῶν μειρακίων οὐ παραμεί-
35 ψαντες ἡλικίαν, οἱ δὲ παῖδες ὄντες, οἱ δὲ νήπια, οἱ δὲ οὔπω προελθόντες
εἰς φῶς, ἀλλ' ἐν κοιλίᾳ μητρὸς τυγχάνοντες — μέχρι γὰρ τούτου τὸ δεινὸν ἐξι-
κνεῖται —, τοῦτο οὐ παρ' ἡμῖν ἐστι τοῖς ἀνθρώποις· ἄλλος λόγος οὗτος, ἀπόρ-
ρητος, μόνῳ τῷ πλάστῃ καὶ δημιουργῷ τεταμιευμένος· ἐκεῖνος γὰρ ὁ τὸν
οὐρανὸν ἐκτείνων ὡσεὶ δέρριν, ὁ τὴν γῆν πήξας ἐπ' οὐδενός, ὁ τιθεὶς τῇ θα-
40 λάσσῃ ἀκριβασμόν, ὁ πᾶσι διαιτῶν καὶ πάντα ἰθύνων καὶ κυβερνῶν λόγοις
ἀρρήτοις προνοίας [1]. Οὗτος καὶ τὸν ὅρον τῆς ζωῆς ἡμῶν ἔταξε μέν, τυχὸν
μεταβάλλει δὲ καὶ μετατίθησιν ἄλλοτε ἄλλως, ὡς οἶδεν αὐτός. Τοῦτο μόνον
ἡμᾶς ἐπίστασθαι χρή, ὅτι, πάντων τῇ αὐτοῦ προνοίᾳ διοικουμένων καλῶς,
δῆλον ὡς καὶ ὁ τῆς ζωῆς ἡμῶν δίαυλος καλῶς καὶ συμφερόντως ἡμῖν ἄγεται
45 καὶ ἰθύνεται, ἔσθ' ὅτ' ἐπιτεινόμενος καὶ συστελλόμενος κατὰ τὸ δοκοῦν τῷ
δημιουργῷ λόγῳ καὶ πάντων ἐφόρῳ καὶ κυβερνήτῃ. Διὰ τοῦτο τοὺς ἐπερχο-
μένους τοῖς ἡμετέροις θανάτους ἱλαρῶς ἅμα καὶ μακροθύμως φέρειν ὀφεί-
λομεν καὶ εὐχαρίστως δέχεσθαι πάντα τὰ τοῦ Θεοῦ· οὐδὲ γὰρ ἐν μέντοι τῶν
τέκνων γενέσει ἀγάλλεσθαι καὶ σκιρτᾶν εἰκός, τῷ τε δεδωκότι αὐτῶν τού-
50 των τελευτῇ ἀνιᾶσθαι καὶ ἀθυμεῖν, καὶ μικροῦ δεῖν αὐτοῦ καταβοᾶν τοῦ Θεοῦ·
οὐδὲ γὰρ ἄλλος μὲν ὁ τὴν γέννησιν παρασχὼν Θεός, ἕτερος δ' ὁ τὸν θάνατον
τῷ γεννηθέντι ἐπενεγκών, οὐδὲ τὴν μὲν παιδοποιίαν ἐπ' ἀγαθῷ, τὸν δὲ θά-
νατον ἐπήγαγεν ὡς κακόν, ἄπαγε! Αὐτὸς γάρ ἐστιν ὁ ζωῆς καὶ θανάτου κη-
δεμὼν καὶ ταμίας, αὐτὸς ὁ πάντα οἰκονομῶν καὶ διεξάγων ἐπὶ συμφέροντι.

55 Εἰ δὲ τοῦ Θεοῦ τὸν θάνατον ἐπενεγκόντος τῷ παιδί, πάντως ἐπ' ἀγαθῷ
καὶ συμφέροντι, σὺ ἀθυμεῖς καὶ λύπης γίνῃ ἀνάπλεως, σκόπει ποῖ προβαίνει
τὸ ἄτοπον· ἀντίθεοι γάρ τινες δόξαιμεν ἂν οὕτω καὶ ἀντάρται ταῖς τοῦ ἀγα-
θοῦ σοφαῖς μὴ ἀρεσκόμενοι διοικήσεσι. Πρὸς τούτοις ἐρήσομαί σε μικρόν·
f. 222r τί τῶν ἀδοκήτων, ὦ πρὸς Θεοῦ, | καὶ ἀνελπίστων ἐπῆλθέ σοι, ὥστε σε τοῦτον
60 ἀνιᾶσθαι; εἴωθε γὰρ ἡ ἀπροσδόκητος συμφορὰ μᾶλλον ἀνιᾶν τῆς προεγνω-
σμένης. Ὅτε σοι γεγένηται ὁ υἱός, οὐκ οἶσθα τοῦτόν ποτε τεθνηξόμενον;
πάντως γε, οὐδὲ γὰρ ἀθάνατον ᾤου τὸν αὐτὸν ἔσεσθαι. Εἰ τοίνυν, ὅπερ αὐτὸς
οὐχ ὅπως προέγνως ἀλλὰ καὶ ἀπαραιτήτως ἐσόμενον ἤλπισας, τοῦτό σοι
συμβέβηκε, τί τοσοῦτον κόπτῃ καὶ ὀλοφύρῃ; τί δὲ κλαίεις ἀπαραμύθητα, ὡς
65 ἀπροσδοκήτως συμβάν σοι τὸ βεβαίως προσδοκηθέν; Προσέτι δὲ ἐρωτῶ σε·

---

49 εἰκὼς cod. 51 γέννεσιν cod. ex γενέσει vers. 49.

---

[1] Πρβλ. « Ψαλμῶν », ΡΓ' (103): « [2]...ἐκτείνων τὸν οὐρανὸν ὡσεὶ δέρριν· ...ὁ θεμελιῶν τὴν γῆν ἐπὶ τὴν ἀσφάλειαν αὐτῆς » καὶ « Ἰώβ », Κεφ. ΛΗ': « ...[8] ἔφραξα δὲ θάλασσαν πύλαις... [10] ἐθέμην δὲ αὐτῇ ὅρια, περιθεὶς κλεῖθρα καὶ πύλας ».

τί τῶν σῶν ἀπώλεσας; υἱόν; Ἀλλ' οὐκ ἦν σός· εἰ γὰρ ἦν σός, οὐκ ἀπώλε-
σας ἄν· εἰπέ μοι γάρ, οὐ Θεός σοι τὸν υἱὸν ἐδωρήσατο; Ναί· τοῦ Θεοῦ ἄρα
ἦν. Τίς δέ σου τοῦτον ἀφείλετο; ὁ Θεός· τοῦ γὰρ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλή-
ρωμα αὐτῆς, ἡ οἰκουμένη καὶ πάντες οἱ κατοικοῦντες ἐν αὐτῇ [1]. Τί τοίνυν
70 μέγα λελύπησαι; Εἰ ὁ Θεὸς τὸ ἑαυτοῦ ἔλαβεν, εὐφράνθητι μᾶλλον, ὅτι τὸ
ἐμπιστευθέν σοι παρὰ Θεοῦ καθαρὸν ἀπέδωκας καὶ πάσης κηλῖδος ἀμέτο-
χον, θυσίαν λογικήν, θυσίαν ἄμωμον, θυσίαν τῷ Κυρίῳ εὐάρεστον καὶ εὐ-
πρόσδεκτον, αἰωνίως μετ' ἀγγέλων ἐσομένην καὶ ὑπὲρ τῶν γεννητόρων τῷ
βασιλεῖ ἐντυγχάνουσαν. Εἰπὲ καὶ αὐτὸς μετὰ τοῦ πολύτλα Ἰώβ· ὁ Κύριος
75 ἔδωκεν, ὁ Κύριος ἀφείλετο, ὡς τῷ Κυρίῳ ἔδοξεν, οὕτως καὶ ἐγένετο· εἴη τὸ
ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον [2]. Εἰ δέ μοι λέγεις ὅτι τέκνων ἐφίεμαι, διαδοχῆς
ἐπιθυμῶ, καὶ διὰ τοῦτο ἀποβαλὼν τὴν γεγενημένην ἀλγῶ καὶ κόπτομαι,
ἴσθι τἀναντία ὧν ἐφίῃ ποιῶν· οὐδεὶς γὰρ ὁ δυνάμενος ἐμπλῆσαί σε τῆς ἐπι-
θυμίας πλὴν τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ. Εἰ δὲ τὰ ἐκ Θεοῦ οὐκ εὐγνωμόνως δέχῃ
80 καὶ προσηνῶς, οὐ παροξυνεῖς; Οὐκ εἰς ὀργὴν προσκαλέσῃ; Πῶς οὖν ὀργι-
ζόμενος ἐπακούσεταί σου, πῶς φιλανθρώπως ὑποδέξεταί σου τὴν αἴτησιν,
μὴ φέροντος μακροθύμως τὸ αὐτοῦ βούλημα; Διὰ ταῦτα παρακλήθητι, λάβε
ἄνεσιν, τεῖνον μετ' εὐχαριστίας τὰ ὄμματα εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἰπέ· Κύριε,
γενηθήτω τὸ θέλημά σου! Οὕτω καὶ σὺ ποίει καὶ τὴν σύνευνον ἐπίταττε ποιεῖν,
85 παραμυθούμενος αὐτὴν λόγοις παρακλητικοῖς, λόγοις ἡδίστοις, λόγοις οἰκο-
νομίας, καὶ τοῦ πένθους ἀνακουφίζων, ὡς ἀσθενέστερον οὖσαν μέρος καὶ
μέλος σόν, τῇ τε τῶν μελλόντων ἐλπίδι παραθαρρύνων. Οὕτω ποιῶν, οἶδα
ὅτι ἵλεω τεύξῃ Θεοῦ, ὃς καὶ κουφιεῖ σου τὸ πλεῖστον τῆς λύπης ἢ καὶ τὸ
f. 222v πᾶν, παραμυθούμενός σε καὶ | ἀνακτώμενος πολλοῖς ἄλλοις τρόποις, οὓς οἶδεν
90 αὐτός.

Ταῦτα διὰ τὸ χρέος τῆς ἀγάπης ἐπιστεῖλαί σοι, ἀδελφὲ ὑπερήδιστε,
ᾤμην δεῖν, καίπερ οὐκ ἔχοντι χρείαν τῆς παρ' ἐμοῦ συμβουλῆς· νοῦν γὰρ
ἔχεις ὢν καὶ θεοσεβής, ποιήσεις ἃ ποιῆσαι χρεών. Ὁ δὲ πατὴρ τοῦ Κυρίου
ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεὸς πάσης παρακλήσεως, ἀπαλλάξαι σε τῆς πα-
95 ρούσης λύπης καὶ παρακαλέσαι τρόπους προσφυεῖς παραμυθίας σοι δούς.
Ἔρρωσο.

Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ

---

67 inter voc. τοῦ Θεοῦ punctis seclusum γὰρ cod. 79 δέχει cod. 83 εὐχαριστείας cod. 84 ἐπίτατε cod. 87 μέλλος cod. 88 τεύξει cod.

---

[1] « Ψαλμῶν », ΚΓ' (23): « [1] Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς, ἡ οἰκουμένη καὶ πάντες οἱ κατοικοῦντες ἐν αὐτῇ ».

[2] « Ἰώβ », Κεφ. Α': « [21] ...ὁ Κύριος ἔδωκεν, ὁ Κύριος ἀφείλατο· ὡς τῷ Κυρίῳ ἔδοξεν, οὕτω καὶ ἐγένετο· εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον εἰς τους αἰῶνας ».

Η ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΙΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΥ

1

Παρὰ τὴν ἄφθονον φιλολογίαν, ἡ ὁποία παρήχθη σὺν τῷ χρόνῳ ἐκ τῆς περὶ τὸ πρόσωπον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ ἐρεύνης, ἡ ἐγγυτέρα διαπραγμάτευσις τῆς θεολογικῆς του σκέψεως ἐλλείπει εἰσέτι, παρ' ὅλον ὅτι αὕτη θὰ συνέβαλλεν ἀποφασιστικῶς εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ ἰδιάζοντος χαρακτῆρος τοῦ Βυζαντινοῦ Νεοπλατωνισμοῦ. Οἱ λόγοι διὰ τοῦτο εἶναι πολλοί, περιορίζομαι δὲ ἐξ αὐτῶν νὰ ἀναφέρω τοὺς σπουδαιοτέρους, ἤτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἄγνοιαν τῶν κυριωτέρων θεολογικῶν συγγραμμάτων του, κοιμωμένων ἀκόμη εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 1182 κώδικα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἔλλειψιν ἀσφαλοῦς προοπτικῆς εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς φιλοσοφίας του, τῶν μὲν ἐννοούντων αὐτὴν ὡς ἁπλῆν ἐπιβίωσιν ἢ τὸ πολὺ ἀναβίωσιν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ Νεοπλατωνισμοῦ[1], τῶν δὲ ὡς ἐξ ὑπαρχῆς ἀναχώνευσιν αὐτοῦ κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς Χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας[2]. Ὅτι δύο τόσον ἀντίθετοι πρὸς ἀλλήλας ἀπόψεις ὑπεστηρίχθησαν, μαρτυρεῖ αὐτὸ καὶ μόνον, ὅτι πολὺ εἰσέτι ἀπέχομεν ἀπὸ μίαν ἀπολύτως ἱκανοποιητικὴν διευκρίνησιν τοῦ προβλήματος, τὰ ὀλίγα δὲ σημεῖα, τὰ ὁποῖα προτίθεμαι νὰ ἀναπτύξω εἰς τὰ ἑπόμενα, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὑποδεικνύοντα μᾶλλον τὴν κατεύθυνσιν ἢ ὡς διανύοντα τὴν ὁδόν, πρὸς τὴν ὁποίαν ὀφείλει νὰ κινηθῇ ἡ ἔρευνά μας.

2

Ἔχει ἤδη πρὸ πολλοῦ παρατηρηθῆ ἡ ἐπίδρασις τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, ὄχι βεβαίως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ περιεχομένου (τοῦτο ἦτο ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως δεδομένον), ὁπωσδήποτε ὅμως εἰς τὴν συγκρότησιν τῆς κατηγοριακῆς δομῆς τοῦ Χριστιανικοῦ δόγματος. Τὸ θεολογικὸν σύστημα τοῦ Ὠριγένους καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ ἐξηρτημένων Πατέρων — ἰδίως τοῦ Γρηγορίου Νύσσης — ἐμφανίζει μίαν ἐκπλήσσουσαν συγγένειαν πρὸς τὸ

[1] Chr. Zervos, Un philosophe Néoplatonicien du XIe siècle Michel Psellos, Paris 1920, σ. 192 κ.ἑ.

[2] Basile Tatakis, La philosophie Byzantine (ἐν: Hist. de la Phil., par Émile Bréhier, fasc. suppl., Paris 1956), σ. 205.

23 - 4 - 1966

φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Πλωτίνου[1], καὶ ἡ μυστικὴ θεολογία τοῦ Ψευδο-Διονυσίου μαρτυρεῖ ἄμεσον ἐξάρτησιν ἐκ τῆς ἐθνικῆς καὶ Πλατωνικῆς θεολογίας τοῦ Πρόκλου[2]. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς παρὰ ταῦτα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἤτοι ἀπὸ τοῦ ϛ' αἰῶνος, παρατηρεῖται αὔξουσα τάσις τῶν ὀρθοδόξων θεολόγων ν' ἀπομακρυνθοῦν τῆς Νεοπλατωνικῆς ἐπιδράσεως, προσφεύγοντες εἰς τὸ ἑξῆς εἰς μόνας τὰς κατηγορίας τῆς Ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, ἵνα δι' αὐτῶν κατανοήσουν τὸ δόγμα[3]. Ἡ κατεύθυνσις αὕτη εὑρίσκει τὴν ἀποκρυστάλλωσίν της εἰς τὸ σύστημα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἐπιχειροῦντος νὰ ὁρίσῃ τὸ θεμελιῶδες ἐκ τῶν δογμάτων τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸ δόγμα τῆς Ἁγίας Τριάδος (εἰς τὸ ὁποῖον καὶ μόνον θὰ περιορισθῶμεν ἐνταῦθα) διὰ τῆς προσφυγῆς εἰς τὴν ἀκόλουθον, Ἀριστοτελικὴν κατὰ τὴν ὁμολογίαν της, διάκρισιν: *«ἕτερόν ἐστι τὸ πράγματι θεωρεῖσθαι, καὶ ἄλλο τὸ λόγῳ ἢ ἐπινοίᾳ. ἐπὶ μὲν οὖν πάντων τῶν κτισμάτων, ἡ μὲν τῶν ὑποστάσεων διαίρεσις πράγματι θεωρεῖται. πράγματι γὰρ ὁ Πέτρος τοῦ Παύλου κεχωρισμένος θεωρεῖται. ἡ δὲ κοινότης καὶ συνάφεια καὶ τὸ ἓν λόγῳ καὶ ἐπινοίᾳ θεωρεῖται. νοοῦμεν γὰρ νῷ ὅτι ὁ Πέτρος καὶ ὁ Παῦλος τῆς αὐτῆς εἰσι φύσεως καὶ κοινὴν μίαν ἔχουσι φύσιν... ἐπὶ δὲ τῆς Ἁγίας καὶ ὑπερουσίου καὶ πάντων ἐπέκεινα καὶ ἀλήπτου Τριάδος τὸ ἀνάπαλιν. ἐκεῖ μὲν γὰρ τὸ μὲν κοινὸν καὶ ἓν πράγματι θεωρεῖται διὰ τὸ συναΐδιον καὶ τὸ ταὐτὸν τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐνεργείας καὶ τοῦ θελήματος καὶ τὴν τῆς γνώμης σύμπνοιαν... ἐπινοίᾳ δὲ τὸ διῃρημένον. ἕνα γὰρ Θεὸν γινώσκομεν· ἐν μόναις δὲ ταῖς ἰδιότησι τῆς τε πατρότητος καὶ τῆς υἱότητος καὶ τῆς ἐκπορεύσεως. κατά τε τὸ αἴτιον καὶ τὸ αἰτιατὸν καὶ τὸ τέλειον τῆς ὑποστάσεως, ἤτοι τὸν τῆς ὑπάρξεως τρόπον, τὴν διαφορὰν ἐννοοῦμεν... ἐν ἀλλήλαις γὰρ αἱ ὑποστάσεις εἰσίν...»*[4].

Τὸ δόγμα τῆς Ἁγίας Τριάδος κατανοεῖται ἐνταῦθα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἀριστοτελικῆς διακρίσεως μεταξὺ πρώτης καὶ δευτέρας οὐσίας[5]. Πρώτη οὐσία εἶναι τὸ «τόδε τι», τὸ συγκεκριμένον καὶ δι' ἀτομικῶν γνωρισμάτων διακεκριμένον τῶν λοιπῶν πραγματικὸν ἄτομον, δευτέρα, ἡ εἰς τὰ πράγματα ἐνυπάρχουσα ἀλλὰ διὰ μόνου τοῦ λόγου συλληπτὴ ταυτότης τῆς φύσεως ἢ τῆς οὐσίας τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων, τὸ «τί ἦν εἶναι». Ἀπὸ τῆς περιοχῆς ὅμως τοῦ κόσμου ἢ τῆς «κτίσεως», ὅπου ἰσχύει ἀπολύτως, ἡ διάκρισις μεταφέρεται ἀμέσως εἰς τὴν ὑπερκόσμιον ἢ ἄκτιστον, τὴν ὑπερβατικὴν περιοχὴν τῆς θεότητος, ὅπου καὶ ἀντιστρέφεται: «πράγματι» ὑπάρχον δὲν εἶναι

[1] Ι. Θεοδωρακοπούλου, Πλάτων Πλωτῖνος Ὠριγένης, Ἀθῆναι 1959, σ. 62.

[2] Βιβλιογραφία ἐν: überweg/Geyer, Die Patristische u. Scholastische Philosophie[13], Darmstadt 1956, σσ. 667 - 668.

[3] B. Tatakis, ἔνθ' ἀν., σ. 72.

[4] P.G., 94, 828 A - D.

[5] Ἀριστοτ., Κατηγ. 5.

πλέον ἐνταῦθα τὸ ἄτομον, ἀλλὰ τὸ κοινόν, ἡ μία καὶ ἑνιαία οὐσία, «λόγῳ» δὲ «καὶ ἐπινοίᾳ» ἀντιστοίχως, ὄχι ἡ κοινὴ οὐσία, ἀλλὰ τὰ τρία κεχωρισμένα ἄτομα, ὑποστάσεις ἢ πρόσωπα τῆς μιᾶς καὶ ἑνιαίας θεότητος. Ἀκριβέστερον οὕτω δὲν πρέπει νὰ λέγωμεν «μία θεότης», ἀλλὰ «εἷς θεός», διότι ἡ θεότης δὲν εἶναι μία ἀφῃρημένη, λόγῳ καὶ ἐπινοίᾳ συλλαμβανομένη οὐσία, ἀλλὰ μία πράγματι ὑφισταμένη ἑνότης, τῆς ὁποίας λογικῶς συλληπταὶ ἀτομικαὶ ἐκφάνσεις εἶναι τὰ τρία πρόσωπα καὶ ὑποστάσεις της. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι ἡ ἀτομικότης τῶν τριῶν τούτων προσώπων εἶναι δεδομένη διὰ μόνης τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἤτοι ὅτι τὸ «λόγῳ» νοητὸν εἶναι κατ' ἀκρίβειαν ὑπέρλογος ἔννοια, ἐφ' ὅσον, ἀπὸ καθαρῶς λογικῆς πλευρᾶς ἐξεταζομένη, ἡ ἔννοια τοῦ λογικῶς νοητοῦ ἀτόμου εἶναι ἐσωτερικῶς ἀντιφατικὴ καὶ ἄρα καθ' αὑτὴν ἀνυπόστατος: ὅ,τι ὁ λόγος συλλαμβάνει εἰς τὰ πράγματα εἶναι πάντοτε τὸ καθόλου καὶ ἡ (δευτέρα) οὐσία οὐδέποτε δὲ τὸ ἀνεπανάληπτον ἄτομον[1]. Ὅ,τι κατὰ ταῦτα ἐπιδιώκει ἡ ὀρθόδοξος θεολογία διὰ τῆς ἀναδρομῆς της εἰς τὴν Ἀριστοτελικὴν ταύτην διάκρισιν εἶναι μόνον μία πρώτη βάσις διὰ τὴν κατανόησιν τῆς Χριστιανικῆς Ἀποκαλύψεως, βάσις ὅμως ἡ ὁποία εὐθὺς ἀμέσως ἐγκαταλείπεται, εὐθὺς δηλ. ὡς αἱ ἔννοιαί της ἐχρησίμευσαν διὰ μίαν πρώτην λογικὴν προσέγγισιν τοῦ ὑπερλόγου περιεχομένου τοῦ περὶ τῆς Τριάδος δόγματος. Διότι ὁμολογουμένως αἱ ἔννοιαι: ἀτομικὴ οὐσία καὶ λογικὴ ὑπόστασις μόνον ὡς ὑπέρλογοι coincidentiae oppositorum εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν δεκταί.

3

Ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία εἶχε πάντα λόγον νὰ μείνῃ ἱκανοποιημένη ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο. Ὅ,τι κυρίως ἐνδιεφέρετο νὰ ἐξάρῃ, τὴν ἀδυναμίαν δηλ. τοῦ λόγου νὰ συλλάβῃ τὸ ὑπέρλογον περιεχόμενον τῆς περὶ φύσεως τοῦ Θεοῦ Ἀποκαλύψεως, ἐφαίνετο διὰ μόνης τῆς ἀναδρομῆς εἰς τὰς Ἀριστοτελικὰς ἐννοίας καὶ κατηγορίας διησφαλισμένον. Ἡ Χριστιανικὴ ὀντολογία παρεμέριζεν οὕτως ὁριστικῶς τὴν Ἐθνικὴν (δηλ. τὴν Νεοπλατωνικήν), ἀποκλειομένης εἰς τὸ ἑξῆς πάσης συναφείας τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν Πλωτινικὴν Τριάδα. Ἦτο τοῦτο μία ἀναμφήριστος πρόοδος πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐξάρσεως καὶ τοῦ ἀπολύτου διαχωρισμοῦ τοῦ προσωπικοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὰ δημιουργήματά του, τόσον δηλ. ἀπὸ τὴν νοητὴν καὶ ψυχικὴν κτίσιν ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν κοσμικὴν καὶ τὴν ὑλικήν.

Ἡ ἀναγέννησις ἐν τούτοις τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα, πρὸ πάντων διὰ τῆς προσωπικῆς, διδακτικῆς καὶ συγγραφικῆς, δραστηριότητος τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ἔθεσεν ἐκ νέου τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως μεταξὺ

[1] Ἀριστοτ., Κατηγ. 5 (3b).

Πλατωνικῆς καὶ Χριστιανικῆς ὀντολογίας καὶ μετ' αὐτοῦ καὶ πάλιν τὸ θεολογικὸν πρόβλημα τῆς πρώτης αἰτίας τοῦ ὄντος. Ὅπως καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις ἀναγεννήσεως τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, τόσον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅσον καὶ κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχήν, οὕτω καὶ ἐν προκειμένῳ ἡ ἐκ νέου ἀνάκυψις εἰς τὸ μέσον τοῦ αὐτονόμου φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ συνεδέθη καὶ ἐταυτίσθη πρὸς τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν Πλατωνικὴν μεταφυσικήν, διότι μόνον ἐν αὐτῇ ἐτίθετο ἀνεξαρτήτως πάσης θρησκευτικῆς ἀποκαλύψεως τὸ πρόβλημα τοῦ ὄντος καὶ τῆς πρώτης ἀρχῆς του, τοῦ Θεοῦ. Ἡ σκέψις κατὰ ταῦτα τοῦ Ψελλοῦ ἦτο ἑπόμενον νὰ εὑρεθῇ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐνώπιον τοῦ θεμελιώδους τούτου προβλήματος, ἡ λύσις δὲ εἰς τὴν ὁποίαν κατέληξε, παρ' ὅλην τὴν εἰς τὰς μέχρι τῆς στιγμῆς δημοσιευθείσας συγγραφάς του εὔλογον διστακτικότητα εἰς τὴν διατύπωσιν σαφῶν καὶ ἀπεριφράστων προτάσεων, δύναται, ὡς φρονῶ, νὰ κριθῇ, τόσον ἀπὸ πλευρᾶς ὀρθοδοξίας ὅσον καὶ ἀπὸ πλευρᾶς φιλοσοφικῆς συνεπείας, ὡς αὐτόχρημα μεγαλοφυής.

Τὴν πρώτην νύξιν εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τῆς λύσεως ταύτης δύναται, νομίζω, νὰ μᾶς παράσχῃ καὶ μόνη ἡ μελέτη τῆς διαρθρώσεως τοῦ συστηματικοῦ του ἔργου τοῦ φερομένου ὑπὸ τὸν τίτλον: «Διδασκαλία Παντοδαπή»[1]. Τὸ ἔργον τοῦτο, ὡς γνωστόν, ἀποτελεῖ εἶδος Ἐγκυκλοπαιδείας περιεχούσης ἀπαντήσεις εἰς παντὸς εἴδους ζητήματα, εἰλημμένας εἰς πλεῖστα σημεῖα (ἰδίως εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὰς φυσικὰς ἀπορίας) ἀπὸ διάφορα ἀρχαῖα συγγράμματα. Ἐνδιαφέρον δι' ἡμᾶς ἔχει ἡ συστηματικὴ διάρθρωσις τῶν ἐξεταζομένων θεμάτων. Εἰς τὰ κεφάλαια 1-20 πραγματεύεται ὁ συγγραφεὺς τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν προσδιορίζει συμφώνως πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν παραδεδομένην κατηγοριακὴν μορφὴν τοῦ ὀρθοδόξου Χριστιανικοῦ δόγματος. Εἰς τὰ κεφάλαια 21-29 ἀκολουθεῖ ἡ περὶ νοῦ διδασκαλία, εἰς δὲ τὰ 30-56 ἡ περὶ ψυχῆς συνοδευομένη καὶ ἀπὸ κεφάλαια περὶ φύσεως (τῆς εἰς τὰ σώματα δηλ. ἐγκατεσπαρμένης ψυχῆς) καὶ ἀρετῶν (57-81). Ἕπεται συνοπτικὴ ἔκθεσις περὶ ὕλης καὶ ὑλικῶν στοιχείων (82-120), περὶ κόσμου ἢ οὐρανοῦ (121-161) προστιθεμένης εἰς τὸ τέλος καὶ πραγματεύσεως περὶ τῶν διαφόρων ἐπιγείων φαινομένων (162-193). Ὅτι ἡ διάταξις αὕτη δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλ' ἀκολουθεῖται ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ ὡς ἀνταποκρινομένη εἰς τὴν ὀντολογικὴν τάξιν καὶ παραγωγὴν τῶν ὄντων ἀπ' ἀλλήλων καὶ τῆς πρώτης ἀρχῆς, ἀποδεικνύεται εὐκόλως δι' ἀναδρομῆς εἰς τὰ ἀντίστοιχα Νεοπλατωνικὰ φιλοσοφικὰ ἐγχειρίδια[2], ὡς καὶ εἰς μελέτην αὐτοῦ τοῦ Ψελλοῦ φερο-

[1] Παραπέμπω εἰς τὴν τελευταίαν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου: Michael Psellos, De omnifaria doctrina, Critical Text and Introduction by L. G. Westerink, Utrecht 1948, προσθέτων ἐν παρενθέσει ὅπου δεῖ καὶ τοὺς ἐν PG 122 ἀριθμοὺς τῶν ἀντιστοίχων κεφαλαίων.

[2] Chr. Zervos, ἔνθ' ἀν., σ. 127.

μένην ὑπὸ τὸν τίτλον: «Εἰς τὸ πρᾶγμα αὐθύπαρκτον»[1], καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ὁμοίως υἱοθετεῖται αὐτούσιον τὸ πάγιον Νεοπλατωνικὸν σχῆμα, καθ' ὃ ἐκ τοῦ *«Θεοῦ ἤτοι τοῦ ἑνὸς» «ἀπορρέουσιν... ὥσπερ ἀπὸ κρατῆρος πλησθέντος»* δεύτερος ὁ νοῦς, τρίτη ἡ ψυχὴ καὶ τέταρτος ὁ κόσμος[2]. Χωρὶς νὰ θέλῃ ὁ συγγραφεὺς νὰ ὑποκαταστήσῃ τὸ ὡς ἄνω σύστημα εἰς τὸ δόγμα *(«μαινοίμην γὰρ ἄν»)*, ὑποστηρίζει ἐν τούτοις, ὅτι δύναται τοῦτο μεγάλως νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν ἐπίρρωσιν *«τοῦ ἀληθοῦς λόγου»*, ὁ ὁποῖος ἄλλως, χωρὶς δηλ. τὴν συνεργίαν τοῦ τοιούτου φιλοσοφικοῦ συμπληρώματος, θὰ διέτρεχε τὸν κίνδυνον νὰ παρανοηθῇ *(«καταχρησθῆναι»)*[3].

Ὅ,τι περαιτέρω ἐνδιαφέρει νὰ ἐξαρθῇ εἰς τὴν συστηματικὴν ταύτην ἀπόπειραν, εἶναι ἡ πρόθεσις τοῦ συγγραφέως νὰ συμμορφωθῇ, ὄχι μόνον εἰς τὸ γενικὸν τοῦτο σχῆμα τῆς Νεοπλατωνικῆς παραγωγῆς (Θεὸς ἢ ἕν, νοῦς, ψυχή, κόσμος), τὸ ὁποῖον ἀνάγεται εἰς τὸν Πλωτῖνον, ἀλλά, περαιτέρω, καὶ εἰς τὴν τριαδικὴν μέθοδον διαλεκτικῆς συνθέσεως τοῦ ὄντος, ἡ ὁποία, αὐτή, ὀφείλεται εἰς τὸν Πρόκλον. Ἕκαστον πράγματι ὄν, κατὰ τὸν Πρόκλον, ἀκολουθούμενον εἰς τοῦτο ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ, μένει μὲν κατὰ πρῶτον ἐν τῷ ἑνὶ (μονή), ἐξέρχεται ὅμως συγχρόνως αὐτοῦ (πρόοδος) καὶ ἐπιστρέφει κατὰ τρίτον, δι' ὧν ἀκριβῶς σημείων προώδευσεν, ὀπίσω καὶ πάλιν εἰς τὸ ἓν (ἐπιστροφή)[4]. Ὁ Ψελλὸς δὲν δύναται βεβαίως νὰ παρακολουθήσῃ τὸν Πρόκλον εἰς ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους σημεῖα τῆς διαλεκτικῆς του παραγωγῆς· εἰς τοῦτο ἐμπόδιον ἀνυπέρβλητον εἶναι ἤδη αὐτὴ αὕτη ἡ Χριστιανικὴ ἀρχή, ὡς καὶ οἱ ὑπ' αὐτῆς τιθέμενοι περιορισμοί, τῆς φιλοσοφικῆς του σκέψεως. Τὸ θεολογικὸν πρωτίστως, πράγματι, ἐνδιαφέρον τοῦ Πρόκλου παρωθεῖ αὐτὸν εἰς τὸν (τεχνητὸν πολλάκις) πολλαπλασιασμὸν τῶν μεταξὺ τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ κόσμου ὑποστάσεων, ἐπὶ τῷ σκοπῷ δι' αὐτοῦ νὰ ἐξοικονομηθοῦν καὶ πᾶσαι αἱ ἐπὶ μέρους θεότητες καὶ τάξεις, τὰς ὁποίας ὤφειλε νὰ συμπεριλάβῃ εἰς τὸ σύστημά του[5]. Τὸ τριαδικὸν ἀντιθέτως σύστημα παραλαμβάνεται παρὰ τοῦ Ψελλοῦ αὐτούσιον, ὅπως τοὐλάχιστον δεικνύει καὶ ἡ ἐγγυτέρα διάκρισις τῶν δύο ὑπερκοσμίων ὀντολογικῶν περιοχῶν τοῦ νοῦ καὶ τῆς ψυχῆς. Ὁ νοῦς διακρίνεται (21 [20]) εἰς ἀμέθεκτον, ἤτοι ὑπὲρ τὴν ψυχὴν ὅλως ἐξῃρημένον καὶ πάντων τῶν μετ' αὐτὸν ὄντων δημιουργόν, εἰς μεθεκτὸν ὑπὸ τῆς ψυχῆς ἀλλὰ τοῦ κόσμου ἐπέκεινα, καὶ εἰς ἐγκόσμιον, μετεχόμενον δηλ. ὑπὸ πάντων τῶν ἐγκοσμίων ὄντων κατὰ τὴν οἰκείαν ἑκάστῳ δύναμιν. Ἡ ψυχὴ ἀντιστοίχως διακρίνεται (30 [27]) εἰς τρία ὁμοίως μέρη, εἰς τὸ μετὰ τοῦ νοῦ ἡνωμένον ἢ τὴν νόησιν, εἰς τὸ τῶν αἰσθητῶν γνωστικὸν ἢ τὴν δόξαν, καὶ εἰς τὸ μεταξὺ τούτων *«ἀνιέναι καὶ κατιέναι πεφυκὸς»* ἢ διάνοιαν. Ἡ ψυχὴ ταυτίζεται ἀκολούθως πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος οὕτω τίθεται μεταξὺ ἄνωθεν μὲν τοῦ νοῦ, κάτωθεν δὲ τοῦ ζῴου. Ὁ ὅρος «ζῷον» δηλοῖ, νομίζω, ἐνταῦθα συλλογικῶς τὸν κόσμον τῶν αἰσθητῶν (ὁ κόσμος ἐθεωρεῖτο, ὡς γνωστόν, ὡς «ζῷον» κατὰ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους)[1], δεδομένου ὅτι ἄνωθεν μὲν τῆς τριμεροῦς διακεκριμένης ψυχῆς ἢ τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου τίθεται ὁ αὐτοάνθρωπος, ὁ νοερός, ἤτοι ὁ μετὰ τοῦ νοῦ ὅλως ἡνωμένος, κάτωθεν δὲ αὐτῆς ὁ *«αἰσθητικὸς καὶ πολυειδὴς καὶ παντοδαπός»*, ἤτοι ὁ ἐγκόσμιος, οἱ ἐπὶ μέρους δηλ. ἀτομικοὶ ἄνθρωποι οἱ συνυπάρχοντες μετὰ τῶν λοιπῶν ζῴων ἐντὸς τοῦ εὐρυτέρου ζωϊκοῦ συνόλου τοῦ κόσμου. Θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπεκτείνωμεν τὴν ἐπισκόπησιν καὶ ἐπὶ ἄλλων περιπτώσεων τριμεροῦς διακρίσεως, ἀλλ' αἱ ἀνωτέρω ἀρκοῦν, νομίζω, ἵνα πείσουν, ὅτι, εἰς ὅσον ἀφορᾷ τοὐλάχιστον τὰς κυρίας τοῦ ὄντος περιοχάς, ἡ τριμερὴς διαλεκτικὴ διάκρισις οὐδόλως ἀκολουθεῖται δουλικῶς ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ, ἀλλ' ἀντιθέτως συνιστᾷ τὸ προϊὸν νέας ἐλευθέρας δημιουργικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ὄντος, τὴν ὁποίαν ὁ φιλόσοφος πολλαχοῦ λαμβάνει τὴν πρόνοιαν νὰ διαστείλῃ τῆς παρὰ τοῦ Πρόκλου καὶ τῶν λοιπῶν Πλατωνικῶν παραληφθείσης διδασκαλίας[2].

[1] Michaelis Pselli, Scripta minora, ed. Ed. Kurz (emisit Fr. Drexl), I, Milano 1936, σ. 451 κἑξ.
[2] Ἔνθ' ἀν., σ. 455.
[3] Ἔνθ' ἀν.
[4] Πρόκλου, Θεολ. Στοιχ., 30 καὶ 32. Ψελλοῦ, Διδασκ. Παντοδ., 101 (74).
[5] Ed. Zeller, Die Philosophie der Griechen, III, II, Darmstadt 1963, σσ. 860 - 861.

4

Ὅπως ἐσημειώθη ἤδη, εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἑνὸς ἢ τῆς πρώτης Νεοπλατωνικῆς ἀρχῆς θέτει ὁ Ψελλὸς τὸν ἕνα Θεὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀντιστοίχως δὲ ὑποκαθιστᾷ καὶ εἰς τὴν περὶ τοῦ ἑνὸς διδασκαλίαν τῶν Νεοπλατωνικῶν ἐγχειριδίων (π.χ. τῆς «Θεολογικῆς Στοιχειώσεως» τοῦ Πρόκλου) αὐτουσίαν τὴν περὶ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας. Ἤδη ὅμως διὰ τῆς τόσον φυσικῶς ἐρχομένης ταύτης ὑποκαταστάσεως ὁ Ψελλὸς ὑποβάλλει ἐπιτηδείως μίαν οὐσιώδη συμπλήρωσιν τοῦ Νεοπλατωνικοῦ συστήματος, καὶ δὴ ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον αὐτὸς ὁ συστηματικώτερος τῶν Νεοπλατωνικῶν, ὁ Πρόκλος, εἶχεν ἀφήσει ἀτελές. Τὸ ὅλον, ὡς εἴπομεν, σύστημα τοῦ Πρόκλου διέπεται, πλὴν ἀσυνεπειῶν τινῶν ὀφειλομένων εἰς ἐπιδράσεις ξένας πρὸς αὐτό[3], ὑπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς τριμεροῦς διαλεκτικῆς διαρθρώσεως, ἡ ὁποία ὅμως εἰς τὸ καίριον ἀκριβῶς σημεῖόν του, ἤτοι εἰς τὴν περὶ τοῦ ἑνὸς διδασκαλίαν, δὲν εὑρίσκει τὴν ἀναμενομένην ἐφαρμογήν. Ἵνα ἐξηγήσῃ τὴν παρουσίαν τοῦ ὑπερβατικοῦ ἑνὸς καὶ πρώτου αἰτίου

[1] Πλάτ. Τίμ. 30b, Πλωτ. Ἐνν. 4, 4, 32.
[2] Διδασκ. Παντοδ., 50 (34), 54 (38), κ.ἄ.
[3] Zeller, ἔνθ' ἀν., σ. 863.

τῶν ὄντων εἰς ἓν ἕκαστον ἐξ αὐτῶν, ὁ Πρόκλος εἰσάγει εἰς τὸ σύστημά του τὰς καλουμένας ἑνάδας, ἤτοι τὰς πρώτας τοῦ ἑνὸς ἀπορροάς, ὑφισταμένας παρ' αὐτοῦ πρὶν ἢ τοῦτο διασπασθῇ εἰς ὑποκειμενικὸν καὶ ἀντικειμενικὸν ὄν, πρὶν δηλ. ἢ παραγάγῃ τὸν νοῦν [1]. Αἱ ἑνάδες μεσολαβοῦν μεταξὺ τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ νοῦ, οὖσαι περιωρισμέναι τὸν ἀριθμὸν καὶ ἀποτελοῦσαι μεταξύ των ἀδιάσπαστον ἑνότητα. Γενικῶς εἰπεῖν, ἑνὰς εἶναι πᾶν ὂν εἰς τὴν ὀντολογικὴν κλίμακα, καθ' ὃ μέτρον μετέχει, ἔστω καὶ κατ' ἀπομεμακρυσμένον καὶ ἔμμεσον τρόπον, τοῦ ἑνός, πᾶν ὂν θεωρούμενον κατὰ τὴν ἑνικότητα καὶ ἑνότητά του, διὰ τῆς ὁποίας καὶ μετέχει τῆς ἑνιαίας ὑφῆς τοῦ πρώτου ἑνός. Ἐπειδὴ δὲ ἓν εἶναι ὁ πρῶτος Θεός, αἱ ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέουσαι καὶ εἰς πάσας τὰς ὀντολογικὰς περιοχὰς διαχεόμεναι ἑνάδες εἶναι καὶ αὗται θεοὶ (ὄχι δηλ. τὰ νοητὰ καὶ ψυχικὰ ὄντα καθ' αὑτά, ἀλλὰ αἱ ἑνάδες, δι' ὧν ταῦτα ἑνοῦνται τῷ ἑνί), εὑρισκούσης οὕτω διὰ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ἀρχαίας πολυθεΐας καὶ τὴν φιλοσοφικὴν αὐτῆς θεμελίωσιν. Ἐνῷ ὅμως ὁ Πρόκλος ἐξήντλησεν ὅλην τὴν διακριτικὴν εὐστροφίαν του εἰς τὸν λεπτομερῆ διαχωρισμὸν κατὰ διαδοχικὰς τριάδας τῶν πολυπλόκων διακλαδώσεων τῶν ἐλασσόνων ἑναδικῶν Θεῶν, ἀρχόμενος ἀπὸ τῶν νοητῶν, οὐδὲν εἰδικώτερον διέλαβε περὶ τῆς ὑπερουσίου καὶ ὑπερνόου ἐκείνης ἑναδικῆς τριάδος, ἡ ὁποία, ἀποτελοῦσα μίαν ἑνότητα μετὰ τοῦ πρώτου ἑνός, διαχωρίζεται σαφέστατα τῶν ἑπομένων αὐτῇ νοητῶν, νοερῶν ὡς καὶ τῶν ψυχικῶν.

Μὲ εὔλογον διστακτικότητα εἰς τὴν διατύπωσιν, ἀλλὰ κατὰ βάθος σαφεστάτην τὴν συνείδησιν τοῦ ὀρθοδόξου τῆς λύσεώς του, ὁ Ψελλὸς προχωρεῖ καὶ ἑρμηνεύει τὴν πρώτην ἑναδικὴν τριάδα ὡς τὴν αὐτὴν εἰς τὴν πραγματικότητα πρὸς τὴν Χριστιανικήν. Αἱ περὶ τούτου ἐνδείξεις δύνανται νὰ συνοψισθοῦν εἰς τὰ ἑξῆς σημεῖα: α') Ἐνῷ ὁ Πρόκλος θέτει τὸν νοερὸν ἢ δημιουργὸν τῶν ὄντων νοῦν εἰς τὴν τρίτην μετὰ τὸν νοητὸν ἅμα καὶ νοερὸν (τὸ ὂν δηλ. καὶ τὴν ζωήν), ὁ Ψελλός, ἀπορρίπτων, ὡς εἴδομεν, τὴν διάκρισιν ταύτην, θέτει τὸν δημιουργὸν νοῦν καὶ μετ' αὐτοῦ πᾶσαν τὴν νοητὴν φύσιν ἀμέσως μετὰ τὸ ἓν ὡς τὴν πρώτην ἀπορροήν του. Διασῴζων οὕτω τὴν θεμελιώδη Χριστιανικὴν διάκρισιν μεταξὺ τοῦ κτίστου Θεοῦ καὶ τῆς κτίσεως, διακρίνει σαφέστατα τῆς τελευταίας τὸ δεύτερον πρόσωπον τῆς τριάδος, τὸν Υἱὸν (*«δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο»*), ἐφ' ὅσον τοῦτο, ἑνὰς ὄν, ἤτοι μετὰ τοῦ ἑνὸς ἡνωμένον, ἐξῄρηται ἀσυγχύτως τῆς ἀπ' αὐτοῦ δημιουργίας. β') Ἀφοῦ διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἠσφάλισε τὴν ὑπερβατικότητα τοῦ Θεοῦ, προβαίνει κατόπιν εἰς τὸν ὁρισμὸν αὐτοῦ ὡς τοῦ «κυρίως ἑνός», τοῦ ὁποίου καὶ ὁρίζει διαλεκτικῶς ἐγγύτερον τὴν κατὰ τὰς τρεῖς ἑνάδας ὑπόστασιν: *«καὶ τὸ μὲν ἄνω αὐτοῦ ἄναρχον ὀνομάζεται, τὸ δὲ κάτω ἀτελεύτητον, τὸ δὲ σύμπαν αἰώνιον»*, παραπέμπων διὰ τοὺς ὁρισμοὺς τούτους, ἵνα διασφαλίσῃ τὴν ὀρθο-

[1] Θεολ. Στοιχ.. 114, 115, 145 κλπ.

δοξίαν των, καὶ εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον [1]. γ') Μὴ ἀρκούμενος εἰς τὸν ἀφῃρημένον τοῦτον προσδιορισμόν, προχωρεῖ περαιτέρω καὶ διατυπώνει μίαν φαινομενολογικήν, θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ἐπαλήθευσιν τοῦ δόγματος τῆς Τριάδος, ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ διὰ τριῶν ἀρετῶν, ἐπακριβῶς ἀντιστοιχουσῶν πρὸς τὴν Τριάδα τῶν προσώπων, διὰ τῶν ὁποίων ὁ ἄνθρωπος σῴζεται: *«τρεῖς εἰσιν αἱ ἀρεταὶ αἱ τελειοῦσαι τὸν ἄνθρωπον· ὁσιότης, ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἐνεργεῖν σπεύδουσα, οἷον ἀφοσιοῦσα τὴν τοῦ ἀνθρώπου ζωὴν τῷ Θεῷ· δεύτερον δικαιοσύνη, ἡ τὴν πρόνοιαν τῶν καταδεεστέρων ποιοῦσα· φρόνησις, ἡ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς τὴν ζωὴν νοερὰν ἀπεργάζεσθαι βουλομένη. καὶ γὰρ ἑνούμεθα κατὰ τὴν ὁσιότητα πρὸς τὸ ἓν καὶ τὸν Θεόν· προνοούμεθα δὲ τῶν ἐλαττόνων κατὰ τὸ δίκαιον· γνῶσιν δὲ ἄριστον ἔχομεν κατὰ τὴν φρόνησιν»* [2]. Ἡ ἀντιστοιχία τῆς τρίτης ταύτης ἀρετῆς, τῆς φρονήσεως, πρὸς τὴν τρίτην ἑνάδα, τὸν φορέα τῆς αἰωνιότητος, καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὁρισμοῦ τῆς ἀρίστης ἢ θείας γνώσεως ὡς κατὰ τὴν οὐσίαν της αἰωνίου (Δ.Π. 17 [16]).

Ἀφοῦ οὕτως ἐθεμελίωσε θεωρητικῶς τὸ ὀρθόδοξον δόγμα κατὰ τρόπον, τὸν ὁποῖον ἐθεώρει ἀπρόσβλητον, ἐφ' ὅσον ἠδυνήθη, χωρὶς νὰ περιπέσῃ εἰς τὴν παλαιὰν πλάνην τῆς ταυτίσεως τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ πρὸς τὰς τρεῖς Πλωτινικὰς ὑποστάσεις, νὰ συλλάβῃ τοῦτον ὡς ὑπερουσίως ἕνα ἐν τρισίν, ὁ Ψελλὸς ἐθεώρησεν ἑαυτὸν ὡς τὸν ὀρθόδοξον φιλόσοφον, ὁ ὁποῖος ἐνεδείκνυτο, διὰ τῆς διαλεκτικῆς πλέον ἀναγκαιότητος τοῦ Ἑλληνικοῦ λόγου νὰ καταρρίψῃ ὡς ἱστὸν ἀράχνης τὰ περὶ «ἐκ τοῦ Υἱοῦ» ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος φληναφήματα τῶν Δυτικῶν Θεολόγων. Εἰς τὸν «Ἐγκωμιαστικόν», πράγματι, λόγον του «εἰς τὸν μακαριώτατον κύριον Μιχαὴλ τὸν Κηρουλάριον» [3], ὁ Ψελλός, μὲ ἐκπλήσσουσαν ὄντως διὰ τὴν ἐν αὐτῇ διαλάμπουσαν συνείδησιν τῆς Ἑλληνικῆς διαλεκτικῆς ὑπεροχῆς ἀπέναντι τῶν Λατίνων ὑπεροψίαν, κατηγορεῖ αὐτοὺς ὡς *«τετολμηκότας» «καὶ αὐτοῦ δὴ τοῦ λόγου καὶ τῆς περὶ τὰ δόγματα ἀγχινοίας δρόμον πρὸς ἡμᾶς κατατεῖναι»*. Ἐκεῖνο, διὰ τὸ ὁποῖον τοὺς κατακρίνει, εἶναι ἀκριβῶς ἡ παλαιὰ Ἀρειανὴ (καὶ Ὠριγένειος) πλάνη, καθ' ἣν ὁ μὲν Πατὴρ *ἐξῄρηται* τῶν δύο ἄλλων προσώπων, ταῦτα δὲ «ὑποτάσσονται» εἰς τὸν Πατέρα προερχόμενα ὁ μὲν Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρός, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Οὕτως οἱ Λατῖνοι κατ' οὐσίαν ἐπέστρεψαν εἰς τὴν παλαιὰν Νεοπλατωνικὴν κατὰ τρεῖς ὑποστάσεις ἀπορροήν, «τριθεΐται» καὶ πάλιν γενόμενοι, ἐνῷ ἀντιθέτως ἡ ὀρθόδοξος φιλοσοφία καὶ θεολογία κατώρθωσε καὶ τὸ Νεοπλατωνικὸν σύστημα, ἤτοι τὴν Ἑλληνικὴν

[1] Διδασκ. Παντοδ., 16.

[2] Διδασκ. Παντοδ., 68 (50).

[3] Ἐδημοσιεύθη ἐν: Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., IV, σ. 303 - 387· ἐσχολιάσθη ὑπό: J. Dräseke, Zu Michael Psellos, Ztschr. für wiss. Theol. 32 (1899), σσ. 303 - 330.

συστηματικὴν φιλοσοφίαν, νὰ διασώσῃ καὶ τὸ δόγμα τῆς Τριάδος ἀλώβητον νὰ διαφυλάξῃ. Διότι, ἐνῷ οἱ Λατῖνοι «διαιροῦν καὶ κατατέμνουν καὶ εἰς ἀνισότητα διασπαράττουν τὴν πρώτην ἰσότητα», οἱ ὀρθόδοξοι ἀντιθέτως (καὶ ἐννοεῖ βεβαίως ἐνταῦθα ἑαυτόν), δεχόμενοι τὸν «ἕνα Θεὸν» «ἐπανάγουν» πρὸς αὐτὸν (ἐνν. διὰ τοῦ τρίτου προσώπου) ὅ,τι ἐφαίνετο ὡς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἀποχωρισθὲν καὶ προοδεῦσαν. Πρόοδος τοῦ τρίτου προσώπου ἐκ τοῦ δευτέρου κατὰ ταῦτα διὰ τὸν Ψελλὸν οὐδὲν ἄλλο θὰ ἐσήμαινεν ἢ τὴν διάσπασιν τῆς ἑνότητος τῆς θεότητος, ἐφ' ὅσον ἀκριβῶς ἵνα διαφυλαχθῇ ἡ ἑνότης αὕτη πρέπει τὸ τρίτον πρόσωπον νὰ παραμείνῃ τοῦ δευτέρου ἀνεξάρτητον ὥστε νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἐπιστροφήν του πρὸς τὸ πρῶτον.

5

Πρὸς κριτικὴν ἀντιμετώπισιν τῆς Θεολογικῆς ταύτης κατασκευῆς ἐπιθυμῶ νὰ διατυπώσω ἐν βραχεῖ τὰς ἀκολούθους δύο παρατηρήσεις: ἡ σύνθεσις τῆς Χριστιανικῆς Τριαδικῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν γίνεται εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ψελλοῦ κατὰ τρόπον ἀσυγκρίτως ἀνώτερον ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει τοῦτο εἰς τὸ ἔργον τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἡ διάκρισις τοῦ τελευταίου μεταξὺ ἀτομικῆς οὐσίας, ἤτοι ἑνὸς Θεοῦ, καὶ λόγῳ μόνον συλληπτῆς εἰς ὑποστάσεις διασπάσεως ὁδηγεῖ, ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώθη, εἰς ἓν λογικὸν ἀδιέξοδον, ἐφ' ὅσον ὁ λόγος ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ ἄτομον, τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι συγχρόνως ἀφῃρημένη οὐσία, παραλλήλως δὲ ἀτομικὰς ὑποστάσεις μὴ πράγματι ὑπαρχούσας. Λέγεται βεβαίως ὅτι ἡ διάκρισις αὕτη τυγχάνει ὑπέρλογος καὶ προσφέρεται ὑπὸ τῆς Ἀποκαλύψεως πρὸς πίστιν, ἀλλὰ τότε ἐρωτᾶται, τίς ὁ λόγος νὰ συναναμειγνύεται καὶ ὁ λόγος διὰ τὴν κατανόησιν ἐκείνου, τὸ ὁποῖον εἶναι ἤδη ἐκ τῶν προτέρων ἀνεπίδεκτον λογικῆς διεργασίας; Ἀντιθέτως ἡ θεολογία τοῦ Ψελλοῦ, διαφυλάττουσα αὐστηρῶς τὴν ὑπὲρ νοῦν ἑνότητα τοῦ ἑνὸς Θεοῦ, εἶναι εἰς θέσιν, διὰ τῆς ἐννοίας τῆς ἐνάδος καὶ τῆς τριαδικῆς διαλεκτικῆς τῆς μονῆς, τῆς προόδου καὶ τῆς ἐπιστροφῆς (τὰ ὁποῖα ἀμφότερα ἐλήφθησαν μὲν ἐκ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πρόκλου, ἀνεπλάσθησαν ὅμως πρωτοτύπως ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ), νὰ θεωρήσῃ τὸν ἕνα θεὸν ὡς τρεῖς ὑποστάσεις ἢ ἑνάδας, εἰσάγουσα κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τὸ ὑπέρλογον, οὕτως εἰπεῖν, ἐντὸς τοῦ ὅλου φιλοσοφικοῦ συστήματος. Τὸ σημεῖον ὅμως, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ διατυπωθοῦν ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν ὅλην ταύτην (κατὰ τὰ ἄλλα δογματικῶς ἄψογον) κατασκευήν, εἶναι ὁ ἐξ αὐτῆς κίνδυνος νὰ παραγνωρισθῇ ἡ ἰδιοτυπία τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς θρησκείας, ὄχι δηλ. ὡς μιᾶς λογικῶς καὶ φιλοσοφικῶς κατανοητῆς θεωρίας, ἀλλ' ὡς πράξεως τοῦ μηνύματος σωτηρίας, ἀποκαλυφθείσης κατ' ἀνεπανάληπτον, ἀτομικόν, καὶ ἄρα καὶ πάλιν ὑπὸ τῆς λογικῶς προβαινούσης σκέψεως ἀκατανόητον τρόπον. Ὑπὸ τὴν προοπτικὴν ταύτην ἐξεταζομένου

τοῦ πράγματος, ἡ κατηγοριακὴ διευκρίνησις τοῦ τριαδικοῦ δόγματος ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἀκριβῶς μὲ τὸ νὰ εἶναι ἀτελεστέρα τῆς τοῦ Ψελλοῦ, διαφυλάττει ἴσως καλλίτερον τὴν ἱστορικὴν καὶ σωτηριολογικὴν οὐσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀρνουμένη νὰ τὴν διαφωτίσῃ μέχρι καὶ τῶν ἐσχάτων σημείων της διὰ τοῦ ἀνιέρου φωτὸς τοῦ κατ' ἄνθρωπον λόγου.

ΔΗΜ. Ι. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΕΙΣ ΤΑΣ «ΑΠΟΔΗΜΙΑΣ» ΤΟΥ ΝΟΥΚΙΟΥ

Ὁ Ἀνδρόνικος ἢ Νίκανδρος Νούκιος, Ἕλλην λόγιος τοῦ ΙϚ' αἰῶνος ἐκ Κερκύρας καταγόμενος καὶ εἰς Ἑσπερίαν, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσιν τῆς πατρίδος του, καταφυγών, ὑπῆρξεν ἀντιγραφεὺς κωδίκων[1], μεταφραστής[2], ἀλλὰ κυρίως συγγραφεὺς ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων.

Τοῦ τελευταίου τούτου ἔργου, ἐνδιαφέροντος ἰδίᾳ μὲν διὰ τὸ γραμματολογικόν του εἶδος, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς ἐν αὐτῷ περιεχομένας πληροφορίας περὶ πόλεων, χωρῶν, ἱστορικῶν γεγονότων (συνήθως βραχύτατα ἐκτιθεμένων) ὡς καὶ ἠθῶν καὶ ἐθίμων, τμήματα μόνον εἶχον δημοσιευθῆ, ἤτοι τὸ Β' βιβλίον ὑπὸ τοῦ Cramer[3] καὶ κεφάλαιά τινα τοῦ Β' καὶ Γ' βιβλίου ὑπὸ τῶν Μ. Μουστοξύδου[4] καὶ Fr. Eyssenhard[5].

Ὁλόκληρον τὸ ἔργον (βιβλία Α' - Γ'), ὅπερ φέρει τὸν τίτλον *«Ἀποδημίαι»*, ἐξεδόθη τελευταίως ὑπὸ *J.-A. de Foucault: Nicandre de Corcyre «Voyages». Texte édité par—. Paris (Société d'édition «Les Belles Lettres») 1962* [σχ. 8ον, σελ. 206].

Ἐν Προλόγῳ (σ. 7-35) ἐξετάζονται τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν συγγραφέα καὶ τὸ κείμενον τῶν ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων αὐτοῦ προβλήματα (παράδοσις κειμένου, χρονολόγησις συγγραφῆς, λογοτεχνικὴ καὶ φιλολογικὴ ἀξία

[1] Εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ J.-A. de Foucault, Nicandre de Corcyre «Voyages» (Paris 1962) σημειουμένην βιβλιογραφίαν ἂς προστεθοῦν: Ch. Graux, Essais sur les origines du fonds Grec de l'Escurial. Paris 1880, σ. 372. — Χ. Γ. Πατρινέλη, Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, «Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου» 8-9 (1958-1959). Ἀθῆναι 1961, σ. 100 (μετὰ τῆς αὐτόθι ἀναφερομένης γενικῆς βιβλιογραφίας).

[2] Ἰδ. Θ. Μοσχονᾶ, Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας. Κατάλογος τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης. Τόμ. Α': Χειρόγραφα. Ἀλεξάνδρεια 1945, σ. 227 [κῶδ. 244 (309)].

[3] J. A. Cramer, The second book of the Travels of Nicander Nucius of Corcyra [...] London 1841 (Περὶ νεωτέρας ἀνατυπώσεως, ἰδ. Ὁμ. Γ. Βάφα, Νίκανδρος Νούκιος, «Ὁ Μέντωρ» (Σμύρνης), Β', ἀρ. ΚΑ' (Μάϊος 1871), σ. 293-294).

[4] Μιχ. Μουστοξύδου, Τῶν Ἀποδημιῶν Ἀνδρονίκου τοῦ Νουκίου, Κερκυραίου, κεφάλαια οη' - πγ' τοῦ λόγου γ' [...]. Ἐν Κερκύρᾳ 1865.

[5] Nicandri Nucii Fragmentum. Franc. Eyssenhardt ex cod. Ambrosiano exscripsit. Hamburg 1882 (Πρβλ. καὶ τὴν μὴ μνημονευομένην ὑπὸ de Foucault βιβλιοκρισίαν τοῦ Σ. Π. Λ[άμπρου], «Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας» Α' (1883-1884), σ. 563-564).

κλπ.), ἐκδίδεται ἐν συνεχείᾳ (σ. 39-195) τὸ ἔργον καὶ ἐπιτάσσονται (σ. 197-204) Πίνακες κυρίων ὀνομάτων καὶ (σ. 205-206) περιεχομένων.

Ἡ ἔκδοσις ἐγένετο μετ' ἐπιμελείας. Στερεῖται ὅμως αὕτη τοῦ ἀπαραιτήτου ἱστορικοῦ καὶ πραγματολογικοῦ ὑπομνηματισμοῦ καὶ παρουσιάζει ἱκανὸν ἀριθμὸν σφαλμάτων τόνου, ὀρθογραφίας καὶ στίξεως, μάλιστα εἰς τὸ Α', τὸ μὴ ἐκδοθὲν μέχρι τοῦδε, βιβλίον τῶν *«Ἀποδημιῶν»*, ὡς διαπιστοῦται καὶ ἐκ τῶν ὅλως ἐνδεικτικῶς παρατιθεμένων κατωτέρω παραδειγμάτων (προτάσσεται ἡ ὀρθὴ γραφή):

Αα2 *ἐπαΐει : ἐπαίει* ‖ Αα4 *Ἐπιδαύρου : Ἐπιδαυροῦ* ‖ Αβ2 *βαρβάρων : βαρβαρῶν* ‖ Αβ3 *ἐπαΐειν : ἐπαίειν* ‖ Αβ4 *τοσούτων : τοσουτῶν* ‖ *τολμήσαιμ' ἄν : τολμήσαι μ' ἂν* ‖ Αγ2 *σανίσιν : σάνισιν* ‖ Αγ3 *θαλάττῃ : θαλαττῇ* ‖ Αγ5 *μικράν : μίκραν* ‖ Αδ2 *Ἀλλοβρόγων : Ἀλλοβρογῶν* ‖ *προϊὼν : προΐων* ‖ *καὶ Ῥήνου· καὶ γὰρ πληροῦται πολλάκις ἔκ τε ὀμβρίων ὑδάτων : καὶ Ῥήνου, καὶ γὰρ πληροῦται πολλάκις. Ἔκ τε ὀμβρίων ὑδάτων* ‖ Αδ4 *διὰ βάθος : διαβάθος* ‖ Αε1 *ποταμίων : ποταμιῶν* ‖ Αε2 *ἔκτισται : ἐκτίσται* ‖ Αζ2 *μεγάλη : μεγαλὴ* ‖ Αη1 *εὐκάρπων : εὐκαρπῶν* ‖ Αια2 *εἰκόνας : εἴκονας* ‖ Αιβ4 *Γερμανοῖς : Γερμάνοις* ‖ .

Ἀπόσπασμα τοῦ Γ' βιβλίου τῶν *«Ἀποδημιῶν»*, κεφ. 78_7 *(«Ὡσαύτως δ' ἐκ θαλάττης...»)* μέχρι τέλους τοῦ κεφ. 80_2, περιελάμβανε καὶ ὁ κῶδιξ Taurin. Graec. LXIV. C. III. 7 ⟨C. II. 3⟩, ff. 102^r - 103^v[1], ὅστις κατεστράφη κατὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ 1904. Τὸν κώδικα τοῦτον παλαιότερον εἶχε μελετήσει καὶ ὁ Π. Χιώτης[2], ὅστις μάλιστα θεωρήσας τοῦτον ὡς αὐτόγραφον τοῦ Ἀλ. Νερούλη[3] ἀπέδωκεν εἰς αὐτὸν καὶ τὰ ἀποσπάσματα τῶν *«Ἀποδημιῶν»*. Βραδύτερον δὲ ὁ Legrand[4], ὅστις ἀντέγραψε πιστῶς τὰ κείμενα τοῦ κώδικος εἰς χειρόγραφον ἀποκείμενον νῦν ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ Παρισίων — Suppl. Gr. 1311[5] — ἀπέρριψε μὲν τὴν ἄποψιν τοῦ Χιώτου ὅτι πρόκειται περὶ αὐτογράφου τοῦ Νερούλη, οὐδὲν ὅμως περὶ τοῦ συγγραφέως τῶν *«Ἀποδημιῶν»* ἐσημείωσε.

[1] Ὑπὸ J.-A. de Foucault, ἔνθ' ἀν., σ. 31, ὁ ἀριθμὸς τοῦ κώδικος ἀναγράφεται ἐσφαλμένως.

[2] [Π. Χιώτου], Ἑλληνικὰ χειρόγραφα, «Πανδώρα» ΙΑ' (1861), σ. 407-408 (Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Cenni sopra alcuni codici Greci, che si trovano nelle Biblioteche d'Italia. Seconda edizione. Siena 1862).

[3] Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἰδ. Λ. Χ. Ζώη, Ἀλέξανδρος ὁ Νερούλης, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» ΙΕ' (1939), σ. 79-84.

[4] Ém. Legrand, Bibliographie Héllénique... XV-XVI s., t. I. Paris 1885, σ. 243, 254 σημ. 3.

[5] Ch. Astruc-M.-L. Concasty, Catalogue des manuscrits grecs. IIIe partie: Le Supplement Grec. Tom. III (nos 901-1371). Paris 1960, σ. 585-589, ἰδίᾳ σ. 588.

Μελετήσας τὸ ἀντίγραφον τοῦ Legrand — ἐξ οὗ καὶ παρεσκεύασα τὴν ἔκδοσιν ἐπιστολῶν Ἀλ. Νερούλη, Γεωργίου κόμητος Κορινθίου, Ἰω. Διασωρινοῦ, κ.ἄ. — θεωρῶ χρήσιμον νὰ καταχωρίσω ἐν ὑπομνήματι τὰς παρατηρουμένας μεταξὺ τοῦ χγφ. Legrand (L) καὶ τῆς ἐκδόσεως de Foucault (F) διαφοράς:

78_7 Ὡσαύτως δ' ἐκ θαλάττης F : Περὶ Κορώνης ‚αφλβ' μαιμακτηριῶνος εἰκάδι. Ὁ τοίνυν αὐτοκράτωρ L ‖ τετταράκοντα F : τεσσαράκοντα L ‖ τὸν Δαυρία F : τὸν δ' αὔρια L ‖ ἑξῆς F : ἐξῆν L ‖ ἐν Σικελίᾳ τὸ τ' ἀμφ' F : ἐν Σικελίᾳ καὶ τὸ τ' ἀμφ' L ‖ δηῶν (δηοῦν cod.) F : δηοῦν L ‖ 79_1 νεῦον F : ἐπιτετραμμένον L ‖ χώρῳ F : χωρίῳ L ‖ τὸ δὲ F : τὸ δ' αὖ L ‖ ταπεινότερα δὲ F : ταπεινότερα μέντοι L ‖ 79_2 δέ τις F : δ' ἔτι L ‖ Μεσσήνη πάλαι F : Μεσσήνη πόλις πάλαι L ‖ οὐ δίχνος F : οὐδ' ἴχνος L ‖ ἑάλω ὑπὸ Τούρκων F : ὑπὸ Τούρκων ἑάλω L ‖ 79_3 εὐπορίᾳ F : ἐμπορίᾳ L ‖ διηλῶντο F : διῃτῶντο L ‖ ὁρματῶν Τούρκων F : ὁρμὰς Τούρκων L ‖ ἔνδον Τούρκων F : ἔνδον ὄντες L ‖ 79_4 καταβαλὼν F : κατέβαλε L ‖ τούτων περιγενέσθαι F : ταύτης περιγενέσθαι L ‖ 79_5 τέκνα καὶ γύναια F : τέκνα τε καὶ γύναια L ‖ τούτων δὲ F : τούτων οὕτω L ‖ περανθέντων θ' ἅμα F : θ' ἅμα om. L ‖ τειχέων Ἑλλήνων F : τειχέων οἰκούντων Ἑλλήνων L ‖ λυτρωσάμενον F : ἐλυτρώσατο L ‖ ἀνέκτατο F : ἀνεκτίσατο L ‖ φάλαγγας F : φάλαγγα L ‖ κατὰ τὴν πόλιν αὐτῷ πράγματα ὡς οἷόν τ' ἦν F : κατὰ τὴν πόλιν ὡς οἷόν τ' αὐτῷ ἦν L ‖ Ἕλληνάς τε καὶ Ἀλβανοὺς F : τε om. L ‖ τοῖς στρατιώτας F : τοῖς στρατιώταις L ‖ ἀποχρῶντες F : ἀποχρώντως L ‖ 79_6 Οἱ δ' ἐν F : Οἱ δὲ L ‖ ἐληΐζοντο ὁσημέραι F : ἐληΐζοντο ἐξερχόμενοι ὁσημέραι L ‖ καὶ ἅπασαν ἐξερχόμενοι ἐκδειματοῦντες F : ἐξερχόμενοι om. L ‖ ἐπ' αὐτοὺς F : ἐπ' αὐτοῖς L ‖ ἴεσαν ἐπιθέμεναι τὴν διὰ θαλάττης ἐς τὴν πόλιν εἴσοδον ἀφαιροῦντες F : ἐπιθέμεναι τὴν διὰ θαλάττης ἀφῄρουν εἰς τὴν πόλιν εἴσοδον L ‖ 79_7 τὰ τῆς ἐπιθέσεως παρεκτείνετο F : τῆς ἐπιθέσεως παρεκταθείσης L ‖ ἐκδηδοκέναι F : ἐγεύσατο L ‖ ἰσαρίθμους F : ἰσαρίθμους τούτων L ‖ καὶ στρατιώτας μισθοφόρους F : καὶ μισθοφόρους στρατιώτας L ‖ αἳ τῇ πόλει προσώμυσαν F : αἳ καὶ τῇ πόλει προσώρμισαν L ‖ οἱ δ' ἐν ταῖς τριήρεσιν ἐξαγαγόντες F : ἐξαγαγόντες δὲ L ‖ παρεκταθέντος δέ... ᾤχοντο F : om. L ‖ μησὶν ἐγίγνετο F : μησὶ παρεκτείνετο L ‖ 79_8 ἀλλ' ἄττα F : τἆλλα L ‖ μηθ' ἡμέραν F : μεθ' ἡμέραν L ‖ ἀγνωουμένης F : ἴσως ἀγνωστοῦ τυγχανούσης L ‖ ἀποχρώσας ἐπιπέμψας F : ἀποχρώντως ἐπιστείλας L ‖ καὶ τηλεβόλους σὺν τῇ ἄλλῃ παρασκευῇ F : om. L ‖ ἐπ' οἴκου F : ἐπ' οἶκον L ‖ γένει καὶ ὄλβῳ F : γένει καὶ ὄλβῳ καὶ ἀγχινοίᾳ ὑπερέχοντες L ‖ χρησιμεύοντες F : χρησιμεύοντες· καὶ πῇ μὲν ἄλλος ἄλλα διετράπη L ‖ 79_9 οὐκ ὀλίγοι... ἐτράπετο F : om. L ‖ τύχη F : περίστασις L ‖ ἐφ' ἡμῖν ταύτην κατειλήφει τὴν πόλιν F : ἐπὶ τῆς ἡμετέρας γενεᾶς τὴν Κορωναίων κατηλείφη πόλιν L ‖ ἐξοικισθεῖσα... περι-

πεσοῦσα F : ἀ[illegible]ίστων ὧν ἡμεῖς ἴσμεν ἐξοικισθεῖσα L ‖ 80_1 μετὰ τοῦ στόλου F : μετὰ τοῦ ἀμφ' αὐτὸν στόλου L ‖ ἐπαφήσας F : ἐπαφεὶς L ‖ κατεληΐσαντο F : κατελεήσαντο L ‖ παροικούντων F : παροικούντων οὐκ ὀλίγων L ‖ οὐ μὴν δ' ἀλλ' οὐ δ' F : οὐ μὴν οὐδ' L ‖ καὶ τὸ... στόματι F : καὶ τῷ... στόματι L ‖ διεβίβαζε F : διεβίβασε L ‖ 80_2 ἐπιόντος F : ἀρχομένου L ‖ τὸ τότ' F : τῷ τότ' L ‖ Καὶ ⟨περὶ⟩ τούτων μὲν οὕτως F : Καὶ τούτων μὲν οὕτως. Ὁ δ' αὐτοκράτωρ ἐν Ἰβηρίᾳ διατρίβων... Καὶ γὰρ τὰ τῆς Κορώνης ἐν ἔτει ‚αφλβ' μαιμακτηριῶνος εἰκάδι, ἤγουν σεπτευρίου κ'. L ‖

Ἐν τέλει δὲ τοῦ ἀντιγράφου τοῦ Legrand (σελ. 108) καὶ ὑπὸ τὸν τίλτον «Περὶ Ἀλιτζέρας» σημειοῦται τὸ χωρίον Γ 89_4 «Ἐν τούτῳ δὲ ⟨τῷ⟩ χρόνῳ... καὶ ἐκ θαλάττης πολιορκούμενοι».

ΦΑΙΔΩΝ Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ

ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Α' ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ

1. Η ΙΔΡΥΣΙΣ. Πηγαί, σαφῶς μαρτυροῦσαι διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς παιδείας μετὰ τὴν Ἅλωσιν, δὲν ὑπάρχουν. Αὐτομάτως τίθεται τὸ πρόβλημα: ὑπῆρξε παιδεία ἀπὸ τοῦ 1453, ποίου τύπου, ἀπὸ πότε ἀκριβῶς καὶ εἰς ποῖα μέρη; Οἱ ἐρευνηταὶ δέχονται ὅτι, ἅμα ἀναλαβὼν τὴν πατριαρχίαν ὡς ἐθνάρχης τῶν δυσκόλων καιρῶν Γεννάδιος ὁ Σχολάριος, χρέος αὐτοῦ ἐθεώρησε νὰ μὴ ἀφήσῃ χωρὶς παιδείαν τὸ ἔθνος, ἂν καὶ ἔχασε τὴν ἐλευθερίαν του. Τοῦ Γενναδίου πρώτη πρᾶξις θεωρεῖται ἡ περισυναγωγὴ τῶν ἐκ τοῦ μεγάλου ναυαγίου τῆς 29ης Μαΐου ἀπομεινάντων ἐθνικῶν λειψάνων, ὅσα δὲν κατέπεσον ὑπὸ τὸν πέλεκυν ἢ δὲν κατέφυγον εἰς τὰς ξένας ἀκτάς. Οὕτω, στηριζόμενος εἰς τὸ προνόμιον ἐπιστεύθη ὅτι ὁ Γεννάδιος ἔδωκε παιδείαν εἰς τὸ ἔθνος, ἀνοίξας τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν[1].

Μία τοιαύτη ἐνέργεια τιμᾷ μαζὶ μὲ τὸν Γεννάδιον καὶ τὸν Ἑλληνισμὸν ὁλόκληρον, διότι ὕστερα ἀπὸ τὴν μεγάλην ὀδύνην τὸ ἔθνος, ἐνῷ ἔπαιρνε τὸν μαρτυρικὸν καὶ ἀνάντη δρόμον, ἐδείκνυε τόσον μεγάλην ψυχραιμίαν καὶ διεδήλωνε τὴν θέλησιν νὰ κρατήσῃ ἀδιάρρηκτον τὸν σύνδεσμον μὲ τὸ παρελθόν. Ἀλλ' ἦτο εὔκολον νὰ ὀργανωθῇ ἡ παιδεία τώρα πλέον ὑπὸ τὴν δημιουργηθεῖσαν νέαν τάξιν πραγμάτων; Τὸ θέμα προσέκρουεν εἰς τὰς ἀκολούθους δυσκολίας, ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντιληπτάς.

Ἡ ἐθνικὴ συμφορὰ ἐπέφερε πλήρη ἀναστάτωσιν καὶ ψυχικὸν κλονισμόν. Ἐναντίον τοῦ ἔθνους ἐξαπελύθη ὠμὴ βία πάσης φύσεως. Ἂς σημειωθῇ ἡ διὰ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ γενοκτονία. Ἂς προστεθῇ ἡ οἰκονομικὴ δυσπραγία καὶ ἡ φυγή. Ἔλειπον οἱ διδάσκαλοι, ἔλειπον τὰ βιβλία, διότι ἐφυ-

[1] Μηνᾶ Δ. Χαμουδοπούλου, Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, «Ἀλήθεια», τόμ. Α' (1880 - 1881), σελ. 7. Κωνσταντίου Α' τοῦ ἀπὸ Σιναίου, Βιογραφία καὶ συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες..., ἐν ΚΠόλει 1866, σελ. 346 - 347. Ματθαίου Κ. Παρανίκα, Σχεδίασμα, ἐν ΚΠόλει 1867, σελ. 14 - 15. Μαν. Ι. Γεδεών, Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, ἐν ΚΠόλει 1883, σελ. 29 - 30. Τρύφ. Ε. Εὐαγγελίδου, Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1936, σελ. 3 - 4, κλπ.

γαδεύθησαν τὰ χειρόγραφα μὲ τοὺς θησαυροὺς τοῦ πνεύματος εἰς τὴν Δύσιν. Ἔλειπεν ἡ ἡγεσία, ποὺ θὰ ἐκαλλιέργει ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τὴν ἐπαναστατικότητα καὶ θὰ ὠργάνωνε τὴν ἀντίστασιν ἀντὶ τῆς θρηνολογίας καί, ἀντὶ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι τὸ κακὸν προῆλθεν ἀπὸ τὰς ἁμαρτίας, θὰ καθίστα συνείδησιν τοῦ ἔθνους ὅτι τὸ κακὸν ἦτο ἀποτέλεσμα πολλῶν σφαλμάτων καὶ ἦτο δυνατὸν νὰ διορθωθῇ διὰ τῶν ἰδίων του δυνάμεων. Πάντα ταῦτα καὶ ἄλλα ἀκόμη ἦσαν παράγοντες δυσμενεῖς διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς παιδείας.

Ἐν τούτοις ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ Γενναδίου ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ καὶ ἐλειτούργησεν ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων του, στηριζόμενοι ἐπάνω εἰς μίαν λογικὴν ἄλυσον ἐπιχειρημάτων. Καὶ πρῶτα - πρῶτα γνωρίζομεν ὅτι μετὰ τὸ ὄργιον καὶ τὴν ἐρήμωσιν τῆς ΚΠόλεως δὲν ἐβράδυνε νὰ ἀνασυγκροτηθῇ ἡ ζωή, ἐντὸς δὲ τῆς νέας πόλεως νὰ καταλάβῃ νέαν καὶ τὴν πρώτην θέσιν τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον. Ἐφ' ὅσον ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἐσκόρπιζε τὴν βίαν εἰς τὰ ἐπαρχιακὰ διαμερίσματα, ἐκεῖ μὲν τὸ σκότος ἐπυκνώνετο, εἰς τὴν βασιλεύουσαν ὅμως ἡ κατάστασις ἀπέκλινε πρὸς τὰ βελτίω. Πρὶν ἀκόμη διαμορφωθῇ ἡ ἐντὸς τῆς ὀθωμανικῆς πραγματικότητος ἑλληνικὴ ἡγέτις τάξις, τὰ βυζαντινὰ λείψανα τῆς πνευματικῆς καὶ πάσης ἄλλης ἀριστοκρατίας ᾐσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην τῆς λειτουργίας σχολείων χάριν τῶν τέκνων των. Φυσικὰ δι' αὐτοὺς εὐχερεστέρα ἦτο ἡ ἀναζήτησις οἰκοδιδασκάλων, τοῦτο ὅμως ἴσως διὰ διαφόρους λόγους δὲν θὰ ἦτο ἐφικτὸν ἀπὸ τῶν πρώτων στιγμῶν.

Δεύτερος λόγος εἶναι ἡ προσωπικότης τοῦ Γενναδίου. Ἦτο οὗτος στενότατα συνδεδεμένος μὲ τὸ παρελθόν, ἦτο φορεὺς ὀρθοδόξου καὶ φιλοσόφου πνεύματος. Ὁ Γεννάδιος ἔφερεν ἐντός του ὅλην τὴν παιδευτικὴν δίψαν καὶ παράδοσιν τοῦ παρελθόντος, εἶχε σημειώσει δρᾶσιν εἰς τὸν πνευματικὸν καθ' ὅλου τομέα πρὸ τῆς Ἁλώσεως καὶ διεκαίετο ἀπὸ τὸν βαθύτατον πόθον νὰ διασφαλίσῃ διὰ τὸ δουλωμένον Γένος τὴν πνευματικὴν τοὐλάχιστον συνέχειαν. Ἐπίστευεν ὁ πατριάρχης τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξαλειφθοῦν τὰ ἠθικὰ αἴτια τῆς ὑποδουλώσεως καὶ ν' ἀνατείλῃ εὐτυχέστερος ἥλιος πρὸς ψυχικὴν ἀνανέωσιν, ἀφοῦ τὸ σύνθημα δοθῇ ἀπὸ τοὺς ἱερωμένους. Δονεῖται ἡ ψυχή του ἀπὸ τὴν ἀνησυχίαν διὰ τὴν στελέχωσιν τῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Θρηνεῖ διὰ τὴν τύχην τῶν μαθητῶν του κατὰ τὴν καταιγίδα καὶ βλέπει ὅτι ὅσοι ἀπέμειναν ἐπροτίμησαν τὸ μοναχικὸν στάδιον πρὸ τοῦ *«λυγροῦ βίου»* τῆς νέας τάξεως τῶν πραγμάτων καὶ πρὸ τῆς ἀδυναμίας νὰ διδάξουν Φιλοσοφίαν θύραθεν καὶ χριστιανικήν. Θρηνεῖ ὁ Γεννάδιος, διότι ἀφίετο ἔρημος ὁ δρόμος τῆς καθοδηγήσεως τῶν νέων, πρὶν ἀκόμη ἀναδειχθοῦν ἐξ αἰτίας τῆς συμφορᾶς. Καὶ ἄλλαι μονῳδίαι ἐπὶ τῇ Ἁλώσει ἀναφέρονται εἰς τὴν κακὴν τύχην τῶν νέων καὶ τὸν ἀπαίδευτον βίον, ποὺ τοὺς ἀνέμενεν, ἀλλὰ βαθὺς εἶναι πρὸ πάντων ὁ πόνος τοῦ Γενναδίου, διότι ἐχάθη ἀσκόπως τὸ πλῆθος τῶν χειρογράφων καὶ δὲν θὰ τὰ ἐχρησιμοποίουν

οἱ πεπαιδευμένοι πλέον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης, οἱ ῥήτορες καὶ οἱ λόγιοι διὰ τὰς εἰς αὐτὰ περιεχομένας ἰδέας. Χάριν ἀναβιώσεως τῶν σπουδῶν ὁ Γεννάδιος συνίστα ὅπως μετακληθοῦν οἱ λόγιοι ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν, νὰ μεταφερθοῦν τὰ χειρόγραφα καὶ νὰ σταλοῦν χάριν σπουδῶν ἐκεῖ νέοι, διὰ νὰ ἐκπαιδευθῇ τὸ ἔθνος, διότι ἔπιπτεν εἰς τὸ σκότος[1].

Παρὰ τὰς ἀσθενεῖς πλευρὰς αὐτῆς ἡ προσωπικότης τοῦ Γενναδίου ἐπιβάλλεται καὶ εἰς τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους, ὅπως καὶ κατὰ τοὺς πρὸ τῆς Ἁλώσεως, ὡς προσωπικότης ἰσχυρά. Δι' ἕνα συναισθηματικὸν δημόσιον ἄνδρα, δι' ἕνα παλαιὸν διδάσκαλον μὲ τόσην ἐσωτερικότητα, ἡ ἀναπόλησις τῶν χαμένων ἀγαθῶν τῆς παιδείας εἶναι ἰσχυρὸν κίνητρον διὰ νὰ ὀργανώσῃ ἐκ νέου τὴν παιδείαν, νὰ ὁραματισθῇ μέσα ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς συμφορᾶς τὸ πνευματικὸν μέλλον τοῦ ἔθνους, μὲ πρωταγωνιστὴν εἰς τὸν νέον ἀγῶνα τῆς χώρας του τὴν νεότητα. Καὶ δὲν πρέπει νὰ ἔχωμεν ἀμφιβολίαν, ὅτι ἦτο ὁ Γεννάδιος ἄξιος πνευματικὸς καὶ θρησκευτικὸς ἡγέτης καὶ ἑπομένως ἦτο δυνατὸν τὸν ἐνδόμυχον πόθον νὰ ἐκίνησε πρὸς πραγματοποίησιν, μεταβάλλων τὴν σκέψιν εἰς ἐνέργειαν. Ἂν δὲν ἵδρυσε τὴν νέαν Σχολὴν ὁ Γεννάδιος, οὐδ' ἐκ τῶν ἀμέσων διαδόχων του πατριαρχῶν ἄλλος ἦτο δυνατὸν νὰ τὴν ἱδρύσῃ. Ὅσον ἐγγύτερα ἱστάμεθα πρὸς τὴν ζῶσαν παράδοσιν, τόσον πιθανώτερον ἦτο νὰ λειτουργήσῃ σχολὴ ἐν ΚΠόλει. Ὅσον ἀπομακρυνόμεθα, τόσον αἱ δυσκολίαι, ἐγγενεῖς καὶ ἐξωτερικαί, αὐξάνουν καὶ ὀλιγοστεύουν αἱ πιθανότητες. Ὑπὸ τὸ νέον καθεστὼς μάλιστα ἐντὸς τῆς ΚΠόλεως τὸ αἴτημα τῆς παιδείας δὲν ἦτο πόθος τοῦ Γενναδίου μόνον, ἦτο καὶ τοῦ δημιουργουμένου ἀρχοντολογίου[2].

Ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι πνευματικὴ μορφὴ οὐχὶ τυχοῦσα ὁ Γεννάδιος καθ' ἑαυτόν, φέρει καὶ τὸ μέγα ἀξίωμα τοῦ πρώτου πατριάρχου καὶ πραγματικοῦ ἐθνάρχου. Ἑπομένως ἐνεργεῖ ὑπὸ διπλῆν ἰδιότητα. Καὶ εἶναι ἀρκετὰ γενναῖος εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ. Δὲν ἔκρινεν ὅτι ἐνδεδειγμένον ἦτο νὰ ὑψώσῃ τεῖχος ἀπροσπέλαστον μεταξὺ τοῦ ἔθνους του καὶ τοῦ δυνάστου, μεταξὺ ἀδυνάτων ὑποδούλων καὶ ἰσχυρῶν κατακτητῶν. Δρᾷ λοιπὸν καὶ κινεῖται ὁ Γεννάδιος, ὡς Ἐκκλησία ἔναντι τοῦ πληρώματος καὶ ὡς εὐφυὴς ἡγέτης ἔναντι τοῦ πανισχύρου Ἀσιάτου, χάριν τοῦ Γένους. Ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις, συνηγοροῦσαι ὑπὲρ τῆς δευτέρας περιπτώσεως. Πρέπει ν' ἀναφέρωμεν τὴν προσέγγισιν τοῦ Μωάμεθ, ὅσον καὶ ἂν χρονογραφικὸν χαρακτῆρα

---

[1] Σπ. Π. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1912-1924, σελ. 275, στ. 26 κἑξ., τόμ. Δ', ἐν Ἀθήναις 1930, σελ. 42, στ. 21 κἑξ. Γενναδίου Σχολαρίου, Ἅπαντα τὰ εὑρισκόμενα, τόμ. I, Paris 1928, σελ. 179, 288 κλπ.

[2] Ἐνδιαφέρουσαι σχετικαὶ ἀπόψεις ἀναπτύσσονται ὑπὸ τοῦ Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Β', μέρ. 1, Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 220 κἑξ., ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ἔχῃ αὕτη. Ὁ συγγραφεὺς τῆς Πολιτικῆς Ἱστορίας περιγράφει τὰ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Μωάμεθ εἰς τὴν Παμμακάριστον. Ὁ Γεννάδιος ὡμίλησε πρὸς αὐτὸν περὶ τῆς πίστεως ἀφόβως καὶ εὐθαρσῶς καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὸν ἔκθεσιν, μεταφρασθεῖσαν εἰς τὴν τουρκικήν, συντεταγμένην κατ' ἐρωταπόκρισιν (ὁ σουλτᾶνος ἐρωτᾷ καὶ ὁ πατριάρχης ἀπαντᾷ). Τὸ κείμενον περιεσώθη διὰ χειρογράφου κώδικος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης, μερίμνῃ Μαρτίνου τοῦ Κρουσίου, ἡ δ' ἐπίσκεψις ἀπεικονίσθη ὑπ' ἀγνώστου καὶ τῆς εἰκόνος ἀντίγραφον ὑπὸ τοῦ Βενετοῦ Gentile Bellini ἀνηρτήθη εἰς τὸ συνοδικὸν τῶν ἐπισήμων ἐπισκέψεων καὶ ὑποδοχῶν τοῦ Πατριαρχείου[1]. Τὸ νόημα ὅλων τούτων εἶναι σαφές, ὅτι ὁ Γεννάδιος δὲν παρέλιπεν ἐνέργειαν, συμβάλλουσαν εἰς τὴν θεμελίωσιν τοῦ νέου ἐθνικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ἢ τείνουσαν εἰς συγκράτησιν τοῦ δουλωμένου ἔθνους ἀπὸ τὸν ὀλέθριον κατήφορον τῆς ἀπαιδευσίας.

Ὅτι δὲ ἡ Ἐκκλησία ἦτο ὁ μόνος ὀργανισμός, ποὺ ὤφειλε καὶ ἠδύνατο νὰ δώσῃ παιδείαν εἰς τὸ ἔθνος, δὲν ἔχει ἀνάγκην ἀποδείξεως. Πρῶτα-πρῶτα, διότι τὸ ἐπέτρεπεν αὐτὸ τοῦτο τὸ προνόμιον. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἁπλούστατον λόγον, διότι μαρτυρεῖται κατὰ τοὺς ἀκολούθους χρόνους, ὁπότε κατέστη φορεὺς τῆς παιδείας ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία καὶ ἐπισήμως περιέλαβεν εἰς τὰ ἔργα της τὴν ἵδρυσιν, στελέχωσιν, κατοχύρωσιν, οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν καὶ παρακολούθησιν τῆς λειτουργίας τῶν σχολείων καθ' ἅπασαν μὲν τὴν ὑπόδουλον περιοχήν, ἰδιαιτέρως δὲ ἐντὸς τῆς ΚΠόλεως. Φυσικὰ συνήργησαν καὶ ἄλλοι οὐσιαστικοὶ ἢ βοηθητικοὶ παράγοντες. Διὰ τοῦτο καὶ ἱερὰ γράμματα ἐχαρακτηρίζοντο τὰ καλλιεργούμενα κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ὁλόκληρον ἑλληνικὰ γράμματα, ἀφοῦ καὶ μοναχοὶ ἐδίδασκον εἰς τὰ μοναστήρια κατὰ πρῶτον λόγον, ταῦτα δὲ ἀπέβησαν τὰ παιδευτικὰ κέντρα τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, λόγῳ τῆς προτέρας των ἀκτινοβολίας καὶ τῆς παραδόσεως. Βεβαίως δὲν γνωρίζομεν, πότε ἀκριβῶς ἡ Μ. Ἐκκλησία γενικῶς καὶ ἐπισήμως ἐπέβαλεν ἑαυτὴν ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν ἐπόπτριαν τῆς διανοητικῆς κινήσεως, διότι δὲν ἔχομεν σαφῆ μαρτυρίαν αὐθεντικήν[2]. Ἀλλ' εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐπὶ τοῦ Γενναδίου καὶ ζῶντος τοῦ πορθητοῦ συνετελέσθη τὸ μέγα γεγονὸς εἰς τὴν ΚΠολιν τοὐλάχιστον. Εἰς τὰς ἐπαρχίας ὠργανώθη μὲν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἐκκλησίας ἡ παιδεία, τοῦτο ὅμως ἔγινε πολὺ ἀργότερα, ὅταν οἱ καιροὶ ἦσαν περισσότερον πρόσφοροι. Πάντως ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἀπόκρυφον ἔργον συνετελεῖτο ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς συμφο-

---

[1] Βλ. Β. Α. Μυστακίδου, Μωάμεθ ὁ πορθητὴς - ὡραῖαι τέχναι - ἐπίσκεψις πορθητοῦ εἰς τὰ πατριαρχεῖα - Γεννάδιος ὁ Σχολάριος, «Νέος Ποιμήν», τόμ. Α' (1919), σελ. 81, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία. Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 146-147.

[2] Μ. Ι. Γεδεών, Σχολεῖα καὶ βιβλία κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, «Ἐκκλ. Ἀλήθεια», τόμ. Η' (1887-1888), σελ. 303.

ρᾶς εἰς τὰ μοναστήρια, ὅπου πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὰ θρυλικὰ «κρυφὰ σχολειά»[1].

Τὸ συμπέρασμα τῶν σκέψεων τούτων εἶναι, ὅτι τὸ ἔθνος δὲν ἔμεινεν ἐντελῶς ἀπαίδευτον μετὰ τὴν ἐθνικὴν συμφοράν. 'Ασφαλῶς δὲν ἔχομεν ἀκμάζουσαν παιδείαν, ἔχομεν μᾶλλον περιορισμὸν εἰς τὸ ἐλάχιστον αὐτῆς, ἀλλὰ πλήρης ἀπαιδευσία δὲν ἐπεκράτησεν, ὅσον καὶ ἂν εἶναι βέβαιον ὅτι κατέστη πνευματικῶς ὑπανάπτυκτον τὸ ἔθνος. Εἰς τὴν ΚΠολιν λίαν πιθανὸν φαίνεται ὅτι ὁ διαπρεπὴς πατριάρχης συνέδεσε τὸ ὄνομά του πρὸς μέγα γεγονός, ὅτι μὲ τὰς δυνατότητας ποὺ εἶχε καὶ διέθετεν ἔθηκε τὸν θεμέλιον λίθον εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν τοῦ ἔθνους, διότι τὴν νέαν πόλιν καθίστα μέγα παιδευτήριον τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ καὶ ὁλοκλήρου τοῦ ὑποδούλου κόσμου τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Εἶχεν ἔντονον τὴν ἰδέαν ὁ Γεννάδιος, ὅτι συνέχιζε τὴν πνευματικὴν παράδοσιν διὰ τῆς λειτουργίας τῆς παλαιᾶς Σχολῆς τῆς ΚΠόλεως, μᾶλλον ὅμως ἵδρυε Σχολὴν νέαν. 'Η ἵδρυσις τῆς Σχολῆς ταύτης ἀποτελεῖ τομὴν εἰς τὴν δραματικὴν πορείαν τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου καὶ χαιρετίζεται ὡς σπουδαῖος σταθμός. 'Η Σχολὴ συνήντησε πολλὰς ἀντιξοότητας κατὰ τοὺς ἑπομένους χρόνους, εἶχεν ὀπισθοδρομήσεις, ἀλλ' εἶχε καὶ συνέχειαν, ἐξέλιξιν καὶ ἀποτέλεσμα. Τὸ κίνημα μαρτυρεῖ τὴν μεγάλην δύναμιν ποὺ χαρακτηρίζει τὸν 'Ελληνισμόν, κατηυθύνθη ἀπὸ τὴν Μ. 'Εκκλησίαν καὶ ὡς ἀφετηρία ὀφείλεται εἰς τὴν μεγάλην καρδίαν τοῦ πρώτου πατριάρχου, τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου.

2. Η ΟΝΟΜΑΣΙΑ. 'Αφοῦ διὰ τῆς λογικῆς σκέψεως συλλαμβάνομεν τὴν ἵδρυσιν τῆς νέας Σχολῆς τῆς ΚΠόλεως καὶ θέτομεν τὴν ἀφετηρίαν αὐτῆς εἰς τὰ 1454, χωρὶς καὶ νὰ δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν αὐτὴν εἰς τὰ ἱστορικά της βήματα, πολὺ μᾶλλον δὲν δυνάμεθα νὰ ὁμιλοῦμεν διὰ τὸ ὄνομά της. Ἂν, ὡς δεχόμεθα, ὁ Γεννάδιος εἶναι ὁ ἱδρυτὴς τῆς νέας Σχολῆς, πολὺ φυσικὸν εἶναι νὰ μὴ ἠσχολήθη οὗτος νὰ δώσῃ εἰς αὐτὴν ὄνομα, θεωρήσας αὐτὴν συνέχειαν τῶν προηγουμένων. Οἱ λόγοι εἶναι καὶ οὐσιαστικοὶ καὶ συναισθηματικοὶ διὰ τὸν Γεννάδιον καὶ λόγοι παραδόσεως. Παρὰ ταῦτα ὅμως ὑπάρχει ἡ σκληρὰ πραγματικότης. Ὅτι δηλ. κάθε ἄλλο παρὰ σχολὴ ἀνωτέρας παιδεύσεως ἦτο ἡ νέα Σχολὴ τοῦ Γενναδίου καὶ ὅτι χιμαιρικὸν θὰ ἦτο νὰ τὴν θεωρῇ κανεὶς συνέχειαν τῆς Βυζαντινῆς. Ἴσως ἡ φιλοδοξία τῶν πρώτων θεμελιωτῶν τῆς νέας σχολῆς ἔφθανε μέχρι τοῦ σημείου νὰ τοὺς παραπλανᾷ. 'Εφ' ὅσον ὅμως ὁ κόσμος καὶ ὁ χρόνος συνέβαλλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς νέας πραγματικότητος, σαφὲς καθίστατο ὅτι ἡ νέα σχολὴ δὲν

[1] Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, Σχολὴ Δημητσάνης, ἐν 'Αθήναις 1962, σελ. 19 κἑξ. (Κεφάλαιον «Κρυφὸ Σχολειό», ἀπὸ τὸν «Παρνασσόν», τόμ. Δ' (1962), σελ. 76 κἑξ.).

ἦτο παρὰ ὁμοίωμα τῶν σχολῶν τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων, παρὰ τὴν παρατηρουμένην παρακμὴν τῶν καιρῶν ἐκείνων.

Κυριώτατα ἡ τουρκικὴ πλημμυρὶς καὶ ἄλλοι λόγοι εἶχον συντελέσει εἰς γενικωτέραν δοκιμασίαν τοῦ πνεύματος. Διὰ τὴν παρατηρουμένην ἀπαιδευσίαν ἀφήνουν κραυγὰς ἀπογνώσεως καὶ καταισχύνης αὐτὸς ὁ Γεννάδιος καὶ ὁ Βησσαρίων. Τόσον περισσότερον αὐξάνει ἡ ἀμάθεια, ἐφ' ὅσον ἀπομακρυνόμεθα ἀπὸ τὴν χρονολογίαν τῆς 'Αλώσεως. Περισσότερον αἰσθητὴ γίνεται ἡ λειψανδρία, ἀφοῦ ἐκλείπουν σιγὰ-σιγὰ οἱ τελευταῖοι ἀντιπρόσωποι τῆς καλῆς ἐποχῆς καὶ δὲν ἀντικαθίστανται. Κατὰ φυσικὸν λόγον, δὲν ἦτο — καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι — ἡ νέα Σχολὴ τῆς ΚΠόλεως σχολὴ ἀνωτέρου ἐπιπέδου. Πρέπει μᾶλλον νὰ τὴν θεωρήσωμεν γενικωτέρας φύσεως σχολήν, καλύπτουσαν τὰς ἀνάγκας τῆς νέας τάξεως πραγμάτων, ἀπὸ τῆς στοιχειώδους μορφῆς μέχρι τῆς ἀνωτέρας καὶ εἰς περιωρισμένην πάντοτε ἔκτασιν κατὰ τὰ ἑπόμενα ἰδίως ἔτη. 'Εφ' ὅσον ἀπομακρυνόμεθα ἀπὸ τὸ ἔτος τῆς συμφορᾶς, πρέπει νὰ σκεπτώμεθα ὅτι ἡ πνευματικὴ πτῶσις γίνεται μεγαλυτέρα.

Κατὰ καιροὺς διάφορα ὀνόματα ἀπεδόθησαν ἀπὸ ἡμετέρους καὶ ξένους εἰς τὴν Σχολὴν ΚΠόλεως. Κατ' ἀρχὴν ὀφείλομεν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ ὀνόματα ἀπεδόθησαν μεταγενεστέρως καὶ δὲν ἀνταποκρίνονται ἱστορικῶς εἰς τὴν πραγματικότητα. Οὕτως ἡ ὀνομασία Πατριαρχικὴ 'Ακαδημία καὶ μεταγενεστέρα καὶ ὑπερβολικὴ εἶναι. Πατριαρχικὴ μὲν εὐλόγως θὰ ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ ἡ Σχολή, ἀφοῦ ἐτέλει ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Πατριαρχείου ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς λειτουργίας αὐτῆς. 'Ακαδημία ὅμως δὲν ἔχει ἐπαρκῆ δικαιολογίαν νὰ ὀνομάζεται, δι' ὃ φαίνεται ὅτι ἀργότερα καὶ κατὰ ζῆλον ἄλλων ἀνωτέρων σχολῶν ἀπεκλήθη, π.χ. τῆς 'Αθωνιάδος ἢ τοῦ Βουκουρεστίου. 'Επιχείρημα λοιπὸν προσκομίζεται τῆς ἐπωνυμίας, ὅτι ταύτην δικαιολογεῖ ἡ φιλοτιμία τῶν μεταγενεστέρων ἔναντι τῆς μεγάλης προσφορᾶς, μάλιστα δὲ ὅτι Οἰκουμενικὴ ἡ Σχολὴ ἀποκαλουμένη εὑρίσκεται ἐντὸς τῶν πραγμάτων, ἀφοῦ οἰκουμενικοὺς πατριάρχας εἶχεν ἱδρυτάς, προστάτας, διδασκάλους καὶ μαθητάς, πλὴν τοῦ ὅτι ὑπῆρξε διάδοχος τῆς Οἰκουμενικῆς Σχολῆς τοῦ Βυζαντίου[1].

Αἱ ἀπόψεις αὗται καὶ οἱαιδήποτε ἄλλαι δυνατὸν νὰ ἔχουν συνηγοροῦντας λόγους πολλούς, πλὴν ἱστορικῶν, ἀφοῦ ἐκ μαρτυριῶν δὲν ἐπαληθεύονται. Δικαίως ἀντιπαρατηρεῖται ὅτι οὐδέποτε ὠνομάσθη ἡ Σχολὴ 'Ακαδημία ὑπὸ τῆς 'Εκκλησίας. 'Εκ τῶν πηγῶν ἀποδεικνύεται ὅτι ὠνομάζετο ἡ σχολὴ ἁπλῶς Σχολὴ ἢ καὶ σχολεῖον ἢ καὶ ἄλλως διδασκαλεῖον. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐπεκράτησεν ἡ ἐπωνυμία Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή. 'Υπὸ τὸν πομπώδη τίτλον 'Ακαδημία δὲν εἶναι νοητὸν ὡς πανεπιστήμιον, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρξε ποτὲ τοιοῦτο. Καὶ ὅταν πρὸς στιγμὴν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους

[1] Μ. Ι. Γεδεών, Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς 'Ακαδημίας, σελ. 27-28.

ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου Κλεοβούλου (1864-1867) ἐσημειώθησαν προσπάθειαι διορθρώσεως τῆς Σχολῆς ὡς φιλοσοφικῆς ἀνωτέρας τοιαύτης καὶ πάλιν ἀπεδείχθη ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ματαιοδόξων τάσεων, ποὺ ὅμως καὶ εἰς τὰ πράγματα δὲν ἀνταπεκρίνοντο καὶ δὲν ἀπέφερον ἀποτέλεσμα[1].

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀναπτύξεως τῆς παιδείας ἐντὸς τῆς Τουρκοκρατίας ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς ἐπικρατοῦν διάφορα ὀνόματα διὰ τὰ σχολεῖα. Καὶ ἐν πρώτοις κοινὰ σχολεῖα ὀνομάζονται τὰ τῆς στοιχειώδους μορφώσεως σχεδὸν διὰ γενικῆς χρήσεως τοῦ ὅρου. Τὰ ἀνώτερα παιδευτήρια συνήθως ὀνομάζονται σχολαί, λύκεια, ἑλληνικαὶ σχολαί, μουσεῖα, ἑλληνομουσεῖα, γυμνάσια, φροντιστήρια, ἀκαδημίαι. Ἡ Σχολὴ τῆς ΚΠόλεως ἀποκαλεῖται Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, Κοινὴ τοῦ Γένους Σχολή, Πάγκοινος τοῦ Γένους Σχολή, Μέγα τοῦ Γένους Μουσεῖον, 'Ακαδημία καὶ Πατριαρχικὴ 'Ακαδημία[2]. Κατὰ τὰ φαινόμενα, ἀρχαῖον ὄνομα δὲν παρεδόθη. 'Επὶ βραχὺ ἀρχικῶς ἴσως ὠνομάσθη ἡ σχολὴ οἰκουμενική, μεθ' ὃ Πατριαρχική. Ἐκ τῶν ὑστέρων βεβαίως ἀλλὰ πάντως εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν ἑδραιώθη ἡ ἐπωνυμία Π α τ ρ ι α ρ χ ι κ ὴ Μ ε γ ά λ η τ ο ῦ Γ έ ν ο υ ς Σ χ ο λ ή.

Ἡ ἐπωνυμία αὕτη ἀνταποκρίνεται πληρέστερον πάσης ἄλλης εἰς τὰ πράγματα. Πατριαρχικὴ μὲν ἐδικαιοῦτο νὰ ὀνομάζεται, ἀφοῦ ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς ἐτέλει ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν, τὴν ἄμεσον παρακολούθησιν καὶ ἐνίσχυσιν τῆς κρατούσης εἰς τὸ Πατριαρχεῖον ΚΠόλεως τάξεως, αὐτῆς τῆς Μ. 'Εκκλησίας μ' ἕνα λόγον. Μεγάλη ἐλέχθη, διότι ὄντως μεγάλη καὶ ὑπῆρξεν, ἡ μεγαλυτέρα ὅλων τῶν σχολῶν τοῦ ὑποδούλου 'Ελληνισμοῦ καὶ μὲ ἀποστολὴν μεγάλην, καθὼς καὶ μὲ μέσα πολλά, περισσότερα ἀπὸ τὰς ἄλλας σχολὰς ὅλας, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀποτελέσματα λαμπρὰ διὰ μέσου χρόνου μακροῦ καὶ βεβαίως ὄχι πάντοτε ἀνεμποδίστου. Καὶ τοῦ Γένους Σχολὴ δικαίως καὶ ὀρθῶς ἀπεκλήθη, διότι τοιαύτη ἀνεδείχθη, τὸ κατ' ἐξοχὴν παιδευτήριον τοῦ Γένους κατὰ τοὺς κρισιμωτάτους ἐκείνους καιρούς, ἀπὸ τῆς ἑπομένης σχεδὸν τῆς 'Αλώσεως μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Ὑπὸ τὰς πτέρυγας αὐτῆς ἡ Σχολὴ τοῦ Γένους ἐθέρμανε τὸν ὑπόδουλον 'Ελληνισμόν, τὸν ἐξεπαίδευσε καὶ τὸν συνεκράτησεν εἰς τὴν ζωήν, τὸν ἐνεψύχωσε καὶ τὸν διετήρησεν ὄρθιον. Τὸ Γένος λοιπὸν ὤφειλεν εἰς αὐτὴν τὴν πνευματικήν του ἐπιβίωσιν. Περισσότερον ἐπιτυχὴς ὀνομασία δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ εὑρεθῇ.

---

[1] Μ. Π α ρ α ν ί κ α, Περὶ τῆς ἐν ΚΠόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς, «Περιοδικὸν 'Ελληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου ΚΠόλεως», τόμ. ΙΘ' (1884-1885), σελ. 1-2.

[2] G. C h a s s i o t i s, L'instruction publique chez les Grecs, Παρίσιοι 1881, σελ. 13 κἑξ., 34-35. Τ ρ. Ε ὐ α γ γ ε λ ί δ ο υ, Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τόμ. Α', σελ. LXXXI. Εἰς τὰ κατὰ καιροὺς ἀπολυθέντα πατριαρχικὰ γράμματα ὑπὲρ τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς χρησιμοποιοῦνται τὰ ὀνόματα σχολή, σχολεῖον, διδασκαλεῖον, ἀκαδημία, παιδευτήριον, φροντιστήριον, μουσεῖον, κοινὴ ἐν ΚΠόλει σχολή, Σχολὴ ΚΠόλεως, γυμνάσιον.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι βραδύτερον καθιερώθη καὶ ἐπεβλήθη ἡ προσωνυμία τῆς Σχολῆς τοῦ Γένους. Καθιερώθη ὅμως καὶ ἐπεβλήθη ὑπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων, ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ τῆς κοινῆς συνειδήσεως. Καὶ εἶναι δηλωτική, ἢ πλέον ἐκφραστικὴ τοῦ μεγάλου σκοποῦ, ποὺ ἐπεδιώχθη καὶ ἐπετεύχθη. Εἰς τὴν διαδρομὴν τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ ἡ προσωνυμία εἶναι ἀκόμη καὶ διδακτική, διότι προλογίζει ἐπιτυχῶς εἰς τὴν ἱστορικὴν καὶ πνευματικὴν πορείαν, ποὺ διήνοιξεν ἡ παιδεία τοῦ ἔθνους ἐπέκεινα τοῦ 1453 ἔτους μέχρι τῆς μεγάλης 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως. Διὰ τοὺς λόγους τούτους καλὸν εἶναι νὰ διατηροῦμεν τὴν πλέον ἀντιπροσωπευτικὴν ἐξ ὅσων ἐδόθησαν προσωνυμίαν ταύτην τῆς ἐν ΚΠόλει Σχολῆς καὶ ν' ἀποκαλοῦμεν αὐτὴν Πατριαρχικὴν Μεγάλην τοῦ Γένους Σχολήν.

3. Ο ΠΡΩΤΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ. 'Αναφέρεται ὅτι ὁ Γεννάδιος καλέσας τὸν παλαιὸν μαθητήν του Μ α τ θ α ῖ ο ν Κ α μ α ρ ι ώ τ η ν, τὸν Θεσσαλονικέα, ἀνέθεσεν εἰς αὐτὸν νὰ συνεχίσῃ ὑπὸ τὸ νέον καθεστὼς τὸ διδασκαλικὸν αὐτοῦ ἔργον, ὡς καὶ πρότερον, ὡς ἐὰν οὐδεμία μεταβολὴ εἶχεν ἐπέλθει εἰς τὰ πράγματα. 'Εφ' ὅσον ὁ Καμαριώτης ἐπέζησε τῆς συμφορᾶς, πολὺ φυσικὸν ἦτο νὰ κληθῇ εἰς τὸ ἔργον του καὶ ἐπίσης φυσικὸν ἦτο νὰ μὴ ἀρνηθῇ. Ἦτο κάτι περισσότερον ἀπὸ ἕνας ἁπλοῦς διδάσκαλος καὶ ὤφειλε νὰ δεχθῇ τὴν πρόσκλησιν. 'Αλλὰ καὶ ἕνας γραμματιστὴς ἐὰν ἦτο, κατὰ τὰς κρισιμωτάτας ἐκείνας στιγμὰς δὲν θὰ ἐδυστρόπει, προκειμένου νὰ μετάσχῃ καὶ ἐκεῖνος εἰς τὸ ἐπίπονον ἔργον τῆς περισυλλογῆς.

Ὁ παλαιὸς οὗτος διδάσκαλος τῆς καταρρεούσης ΚΠόλεως γίνεται οὕτως ἤδη ὁ πρῶτος διδάσκαλος τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς[1]. Ὁ Καμαριώτης ἦτο προσωπικότης πνευματικὴ οὐχὶ ἡ τυχοῦσα, καλύπτουσα ὁλόκληρον σχεδὸν τὸν ΙΕ' αἰῶνα. Ἂν εἶχε γεννηθῇ ὁ Ματθαῖος εἰς Θεσσαλονίκην πρὶν ὁ πατήρ του ἐγκατασταθῇ εἰς βασιλεύουσαν ἢ ἐγεννήθη εἰς ΚΠολιν, δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον. Πάντως ὁ ἴδιος ὀνομάζεται Βυζάντιος. Εἰς τὴν μονῳδίαν αὐτοῦ ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς ΚΠόλεως, τὴν ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ Μαρτίνου τοῦ Κρουσίου, ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων ὅτι *«ἑάλω ἡ πατρίς, ἡ πασῶν μεγίστη τε καὶ καλλίστη, ἡ τοιαύτη καὶ τηλικαύτη πατρίς...»*[2]. Κατὰ τὴν Ἅλωσιν ἔχασε τὸν ἱερέα πατέρα του καὶ τοὺς ἀδελφούς του, ἐπέζησαν ὅμως μήτηρ, ἀδελφὴ

---

[1] Μ. Δ. Χ α μ ο υ δ ο π ο ύ λ ο υ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 7. Κ ω ν σ τ α ν τ ί ο υ Α' τοῦ ἀπὸ Σιναίου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 346-347 (ΠΕΦΣΚ, τόμ. Β', σελ. 287). Μ. Π α ρ α ν ί κ α, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 15-16 (ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΚΕ', σελ. 63). Μ. Γ ε δ ε ώ ν, Χρονικά, σελ. 30 κἑξ. Κ. Σ ά θ α, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν 'Αθήναις 1868, σελ. 60-61. Γ. Ζ α β ί ρ α, Νέα 'Ελλάς, 'Αθήνησι 1872, σελ. 71-73. 'Αθηνῶν Μ ε λ ε τ ί ο υ, 'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία, τόμ. Γ', ἐν Βιέννῃ 1784 (συμπλ. Γ. Βενδότου), σελ. 334.

[2] M. C r u s i i, Turcograecia, ἐν Βασιλείᾳ 1584, σελ. 76 κἑξ. M i g n e, 'Ελληνικὴ Πατρολογία, τόμ. ΡΞ', σ. 1059 κἑξ.

καὶ ἀνεψιὸς ἐξ ἀδελφοῦ. 'Ο Ματθαῖος προετίμησε τὸν ἄγαμον βίον, ἀλλ' εἶναι φανερὸν ὅτι μετὰ τὴν συμφορὰν εἶχεν ἀναλάβει καὶ βαρείας ὑποχρεώσεις. 'Ο θάνατος τοῦ ἀνδρὸς τίθεται εἰς τὸ ἔτος 1489 ἢ 1490 διὰ διαφόρων συνδυασμῶν. Οἱ λόγιοι τῆς ΚΠόλεως βραδύτερα δὲν εἶχαν σαφεῖς ἀπόψεις ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ Καμαριώτου καὶ ἰδίως διὰ τὴν καταγωγὴν αὐτοῦ. Οὕτως ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς ἔγραφεν εἰς τὸν Κρούσιον ὅτι ὁ διδάσκαλος ἦτο Θεσσαλονικεὺς καὶ ὅτι εἰς βασιλεύουσαν ἦλθε κατὰ τοὺς ἐσχάτους δυστυχεῖς χρόνους ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων [1]. Γνωρίζομεν ἐν τοσούτῳ ὅτι μετὰ τὸ ἔτος 1466 ὁ Ματθαῖος ἐκ Θεσσαλονίκης ἔγραφε πρὸς τὸν τότε 'Αχριδῶν καὶ μετὰ ταῦτα πατριάρχην Μᾶρκον Ξυλοκαράβην ὅτι εἶχεν ἀποφασίσει νὰ μεταβῇ εἰς 'Αχρίδα, πλησίον αὐτοῦ [2]. Ταῦτα, ἂν μή τι ἄλλο, σημαίνουν ὅτι ἡ παραμονὴ τοῦ Καμαριώτου εἰς ΚΠολιν καὶ ἑπομένως καὶ ἡ διδασκαλία του εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν δὲν ἦτο συνεχής. 'Η φήμη του ἐν τούτοις ἦτο γνωστὴ καὶ ἀργότερα.

Βεβαίως δὲν γνωρίζομεν ποίαν καὶ τίνος εἴδους διδασκαλικὴν δραστηριότητα ὁ Καμαριώτης ἀνέπτυξεν εἰς τὸ δεύτερον στάδιον τῆς ἀποστολῆς του κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς. 'Ιδέαν τῶν πνευματικῶν ἀσχολιῶν τοῦ ἀνδρός, καὶ δὴ εἰς ὅ,τι ἐν μέρει τοὐλάχιστον ἀφορᾷ εἰς τὰ διδασκαλικὰ πράγματα, λαμβάνομεν ἀπὸ τὸ ἐκδεδομένον καὶ ἀνέκδοτον ἔργον του.

'Απὸ τὰ θεολογικὰ ἔργα τοῦ ἀνδρὸς πρῶτον πρέπει νὰ μνημονευθῇ τὸ περὶ εἱμαρμένης κατὰ Πλήθωνος, παραδιδόμενον διὰ χειρογράφων [3] καὶ τυπωμένον μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως ἐν Λουγδούνῳ τὸ 1721. Βλ. Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique XVIII siècle, τόμ. Α', Παρίσιοι 1928, σελ. 168, 176. Πρβλ. Ch. Astruc, La fin inédite du «Contra Plethonem» de Mathieu Camariotès, ἐν «Scriptorium», τόμ. IX (1955), σελ. 249 κἑξ. Τοῦ αὐτοῦ, Manuscrits autographes de Mathieu Camariotès, αὐτόθι, τόμ. X (1956), σελ. 100 κἑξ. Τὸ ἔργον χαρακτηρίζεται ὡς ἀσήμαντον.

Τὸ 'Εγκώμιον εἰς τοὺς Τρεῖς 'Ιεράρχας τοῦ Καμαριώτου εἶναι λόγος αὐτοῦ ῥηθεὶς πρὸ τῆς 'Αλώσεως, παραδιδόμενος διὰ δύο Παρισινῶν κωδίκων (817 καὶ 1214), ἐκδοθεὶς ἤδη ὑπὸ Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, 'Ανέκδοτα ἐγκώμια εἰς τοὺς Τρεῖς 'Ιεράρχας, «'Επετηρὶς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν

---

1 M. Crusii, Turcograecia, σελ. 90.

2 Μ. Ι. Γεδεών, Συμπληρωματικαὶ διασαφήσεις, ἐν Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν 'Αθηναίων, τόμ. Β', ἐν 'Αθήναις 1890, σελ. 355.

3 Τὸν λόγον τοῦτον ἔχομεν ἐξ αὐτογράφων κωδίκων τοῦ Καμαριώτου, κατόπιν ἐπιτυχοῦς συσχετίσεως τῶν κωδίκων Leidensis Vossianus (Gr. Q. 36) καὶ Parisinus 1248, φ. 5-8) ὑπὸ τῶν Ch. Astruc-Marie-Louise Concasty, Catalogue des manuscrits Grecs, μέρ. γ', τόμ. III, Παρίσιοι 1960, σελ. 452.

Σπουδῶν», τόμ. Ι' (1933), σελ. 57 κἑξ. 'Ο λόγος οὗτος ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἀντιρρητικῶν ἔργων τοῦ Καμαριώτου. Μετ' αὐτῶν καταλέγονται αἱ ἐξηγήσεις τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως, αἱ ἐξηγήσεις εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Συνεσίου, τὰ κατὰ Λατίνων καὶ Βαρλααμιτῶν ἔργα κλπ. Παραλλήλως πρὸς τὰ καθαρῶς θεολογικὰ ἔργα ἔρχονται καὶ τὰ ἐκ τῆς θρησκείας ἐμπνεόμενα ποιητικὰ δοκίμια τοῦ Καμαριώτου. Ταῦτα εἶναι ἀνέκδοτα καὶ ἀναφέρονται εἰς διαφόρους δεσποτικὰς κλπ. ἑορτάς, οἷον ἰαμβικὸς κανὼν εἰς τὴν ὕψωσιν τοῦ Σταυροῦ, τὴν 'Ανάστασιν τοῦ Σωτῆρος (Βιβλιοθήκη Παρισίων), ὀκτώηχοι κανόνες εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Χριστοῦ ('Εθνικὴ Βιβλιοθήκη 'Ελλάδος), κανὼν εἰς τὴν 'Υπαπαντὴν (Βολδειανὴ Βιβλιοθήκη). Οἱ ὀκτώηχοι εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν ἐψάλλοντο εἰς τὴν 'Αγιορειτικὴν μονὴν τοῦ Παντοκράτορος.

'Η ἀρχαιογνωσία τοῦ ἀνδρὸς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἐνασχόλησιν αὐτοῦ μὲ τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος, 'Αριστοτέλους, 'Ομήρου, τὴν ἑρμηνείαν εἰς τοὺς χρησμοὺς τῆς Σιβύλλης καὶ λοιπὰ εἰς χειρόγραφα θησαυρισμένα ἔργα. Βλ. σχετικῶς H. Saffrey, Nouveau manuscrits copiés par Mathieu Camariotès, ἐν «Scriptorium», τόμ. XIV (1960), σελ. 340 κἑξ. Χ. Γ. Πατρινέλη, Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς 'Αναγεννήσεως, «'Επετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ 'Αρχείου» τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, τόμ. 8-9 (1958-1959), σελ. 90-91 καὶ τὴν αὐτόθι ἀναγραφομένην βιβλιογραφίαν.

Τὰ γραμματικὰ καὶ περὶ Ρητορικῆς ἔργα τοῦ Ματθαίου Καμαριώτου εἶναι τὰ περισσότερον ἐνδιαφέροντα τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν. Οὕτως ἡ Συνοπτικὴ παράδοσις τῆς Ρητορικῆς, ἐν Αὐγούστῃ 1597 ὑπὸ Δαβὶδ 'Εσχελίου (καὶ ἐν 'Υψάλῃ 1697) καὶ ἡ Σύνοψις ἐκ τῆς Ρητορικῆς 'Ερμογένους μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως καὶ Σημειώσεων 'Ιωάννου Σχέφερ εἰς τὸ Liber Lectiorum Academicarum, ἐν 'Αμβούργῳ 1675, εἶναι τὰ πλέον γνωστὰ ἔργα, ἐκδοθέντα διὰ τοῦ τύπου καὶ παραδιδόμενα διὰ χειρογράφων ἱκανῶν. 'Η ἐπιτομὴ εἰς τὰ Ρητορικῆς προγυμνάσματα ἐγράφη χάριν φίλου τινὸς καὶ ἦτο διαδεδομένη. 'Η δὲ εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Γραμματικὴν (περὶ τῶν στοιχείων τοῦ λόγου) περιέχεται εἰς 'Αγιορειτικὸν κώδικα κ.ἄ. [1].

Ὅταν τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1491 ἤρχετο εἰς ΚΠολιν δι' ἀγορὰν χειρο-

---

1 Περὶ τούτων βλ. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 35-36. Κ. Σάθα, Νεοελ. Φιλολογία, σελ. 61. K. Krumbacher, 'Ιστορία τῆς Βυζαντηνῆς Λογοτεχνίας, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. Β', ἐν 'Αθήναις 1900, σελ. 89, 566. A. Bield, Mathaeus Camariotes: Specimen prosopographiae byzantinae, ἐν τῇ «Byzantinische Zeitschrift», τόμ. XXXV (1935), σελ. 337-339. Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ 'Αγ. Ὄρους ἑλλην. κωδίκων, τόμ. Β', ἐν Κανταβριγίᾳ 1900, σελ. 18. Γ. Χαριτάκη, Κατάλογος τῶν χρονολογημένων κωδίκων τῆς πατριαρχ. Βιβλιοθήκης Καΐρου, ἐν «'Επετ. 'Εταιρ. Βυζ. Σπουδῶν», τόμ. Δ' (1927), σελ. 154 κλπ.

γράφων ὁ 'Ιάνος Λάσκαρις, τὸν μὲν Ματθαῖον Καμαριώτην δὲν εὗρε ζῶντα, τὸν δὲ Μανουὴλ τὸν Κορίνθιον εἶδεν ἅπαξ, ἐνισχύθη ὅμως εἰς τὴν ἀποστολήν του ἀπὸ τὸν Δημήτριον Καστρηνόν. Καὶ ἔγραψεν εἰς τὸν Δημήτριον Χαλκοκονδύλην ὅτι ὁ Καμαριώτης *«ἦν ἀπολιπὼν τὸ σωμάτιον τοῦ παρελθόντος ἐνιαυτοῦ περὶ τροπὰς τὰς χειμερινάς»*, δι' ὃ τὸ πρᾶγμα πολὺ τὸν ἐλύπησε, διότι δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ συνομιλήσῃ μὲ ἄνδρα ἀκμάζοντα εἰς τὴν Φιλοσοφίαν καὶ περὶ τοὺς λόγους τῆς προγενεστέρας ἐποχῆς. Προσθέτει δὲ ὅτι τὸν ἀπεζημίωσεν ἡ γνωριμία μὲ ἄνδρα φιλόσοφον ἔργῳ καὶ λόγῳ, τὸν Καστρηνόν. Ὅσον διὰ τὸν τοῦ *«Καμαριώτου γνώριμον»*, δηλ. Μανουὴλ τὸν Κορίνθιον, λέγει ὅτι τὸν εἶδεν ἅπαξ, διότι ἠκολούθησεν εἰς περιοδείαν τὸν ἀρτίως ἐκλεγέντα πατριάρχην Μάξιμον Δ', τὸν ἀποκαλεῖ μάλιστα ὑποτιμητικῶς *«ἀπολίτευτον ῥήτορα»* [1].

Ἄν, ὡς εἰκάζεται, ἡ σχολαρχία τοῦ Ματθαίου Καμαριώτου εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν παρετάθη μέχρι τοῦ θανάτου του (1489/90), τόσον ὁ Δημήτριος Καστρηνός, ὅσον καὶ ὁ ἀναφερόμενος *«ἄρχων διδάσκαλος»* 'Ιωάννης Δοκιανός, διετέλεσαν ἀμφότεροι βοηθοὶ καὶ συνεργάται ἐκείνου καὶ συνέχισαν τὸ ἔργον του, δὲν γνωρίζομεν ὅμως τί ἀκριβῶς προσέφερον οὗτοι, ποῖον ὁπλισμὸν εἶχον καὶ μέχρι ποίου ἔτους εἰργάσθησαν εἰς τὴν Σχολήν [2]. Πάντως ἂν ἡ σχολαρχία δὲν ἀνετέθη εἰς τὸν ἕτερον ἐξ αὐτῶν διὰ βραχὺ ἢ μακρὸν χρονικὸν διάστημα, πιθανὸν εἶναι ὅτι ἐδίδαξαν οὗτοι εἰς τὴν Σχολὴν ζῶντος τοῦ Καμαριώτου καὶ ἐφεξῆς. 'Εφ' ὅσον μάλιστα Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος συνώδευε τὸν πατριάρχην ἐπὶ ἔτος ὁλόκληρον ἀνὰ τὰς ἐπαρχίας, φυσικὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ Σχολὴ ἐλειτούργει μὲ τὴν παρουσίαν τῶν ἀνωτέρω διδασκάλων.

4. ΜΑΝΟΥΗΛ Ο ΚΟΡΙΝΘΙΟΣ. 'Η θέσις τοῦ ἀνδρὸς τούτου εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους εἶναι ἐπιφανής [3].

---

[1] Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique..., XV - XVI s., τόμ. Β', Παρίσιοι 1885, σελ. 322 - 323.

[2] Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 36. Τοῦ αὐτοῦ, Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ, ἐν 'Αθήναις 1934, σελ. 40. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος καὶ ἓν ὑμνογραφικὸν αὐτοῦ πονημάτιον, «'Επετηρὶς Παρνασσοῦ», τόμ. ς' (1902), σελ. 76 - 77.

[3] 'Η παλαιοτέρα περὶ τοῦ ἀνδρὸς βιβλιογραφία σημειοῦται εἰς τὰς εἰς τὴν προηγουμένην ὑποσημείωσιν μελέτας. Πρόσθες ἤδη L. Petit, Manuel de Corinth, εἰς τὸ «Dictionnaire de Théologie Catholique», τόμ. IX (1927), σ. 1923 - 1924 καὶ πρὸ πάντων τὸ διεξοδικὸν ἐμπεριστατωμένον μελέτημα Χ. Γ. Πατρινέλη, Οἱ μεγάλοι ῥήτορες Μανουὴλ Κορίνθιος, 'Αντώνιος, Μανουὴλ Γαλησιώτης καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς αὐτῶν, «Δελτίον 'Ιστορικῆς καὶ 'Εθνολογικῆς 'Εταιρείας», τόμ. ΙΣΤ' (1962), σελ. 17 κἑξ. Πρβλ. καὶ Τ. 'Αθ. Γριτσόπουλον, εἰς τὴν Θρησκευτικὴν καὶ 'Ηθικὴν 'Εγκυκλοπαιδείαν, τόμ. Η' (1966), σ. 587.

Ὡς δηλοῖ τὸ ὄνομά του, ἦτο Πελοποννήσιος, ἐκ Κορίνθου μάλιστα, γεννηθεὶς πιθανῶς περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος καὶ ἀποθανὼν μεταξὺ τοῦ θέρους τοῦ 1530 καὶ τοῦ Σεπτεμβρίου 1531, ὡς συνάγεται ἐκ σαφῶν ἐνδείξεων. Βασικὴν περὶ τοῦ ἀνδρὸς πληροφορίαν ἔχομεν ἀπὸ τὸν συμπιλητὴν τῆς Πατριαρχικῆς 'Ιστορίας Κωνσταντινουπόλεως. 'Αναφερόμενος οὗτος εἰς τὰ κατὰ τὴν πατριαρχίαν Παχωμίου Α' τοῦ ἀπὸ Ζιχνῶν (1504 - 1513) λέγει περὶ αὐτοῦ: *«τότε ἦτον ὁ σοφώτατος καὶ θεολογικώτατος κύρις Μανουὴλ ὁ μέγας ῥήτωρ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ὁ πελοποννησιακός»* [1].

'Ο Μανουὴλ εἶναι γνωστὸς ὀφφικιοῦχος τῆς Μ. 'Εκκλησίας. 'Αξίωμα κατέχει ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1481 τοὐλάχιστον, ὁπότ' ἐξεφώνησε λόγον ἐπικήδειον εἰς τὸν πατριάρχην Μάξιμον τὸν Γ' [2], περαιτέρω ὅμως ἔχει τὸ ἀξίωμα τοῦ Ῥήτορος καὶ δὴ τοῦ Μεγάλου Ῥήτορος, πρῶτος πιθανώτατα αὐτὸς καταλαβὼν αὐτό, καθ' ὅσον πρὸ τῆς 'Αλώσεως ἦτο ὅλως ἄγνωστον [3]. 'Επὶ μίαν τεσσαρακονταετίαν λοιπὸν ὡς στέλεχος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ὁ λογιώτατος οὗτος κληρικὸς πλαισιώνει πολλοὺς πατριάρχας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καί τινας διαπρεπεῖς, γράφει, μελετᾷ καὶ διδάσκει. Εἶναι ἀνάστημα τοῦ Καμαριώτου καὶ τοῦτον αὐτὸς οὐσιαστικῶς φαίνεται ὅτι διαδέχεται εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν σχολαρχίαν εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν.

Καταλαμβάνει πολὺν χῶρον ἡ μορφὴ Μανουὴλ τοῦ Κορινθίου, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ ἡ 'Εκκλησία δὲν εἶναι ἀπερίσπαστος εἰς τὴν στερεὰν θεμελίωσιν τοῦ ἰδίου κράτους αὐτῆς ἐντὸς τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. 'Η οὐνία διεβίβρωσκε τὴν 'Ορθοδοξίαν καὶ ὁ Μανουὴλ ὑπερήσπιζε τὰ δόγματα αὐτῆς, κάτοχος καὶ χειριστὴς θεολογικῆς δυνάμεως. Μὲ τὰ ποιητικά του ἔργα ἐδημιούργησε νέαν παράδοσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως καὶ δι' αὐτῶν ἐθέρμαινε τὰς καρδίας τῶν ὑπὸ δουλείαν συγχρόνων καὶ μεταγενεστέρων του. Ὡς διδάσκαλος δὲ ἐπαξίως συνέχισε τὸ ἔργον τοῦ πρώτου διδασκάλου Ματθαίου Καμαριώτου καὶ ἰδικοῦ του χειραγωγοῦ, ἐκράτησε καίουσαν τὴν πνευματικὴν λαμπάδα μέχρι τοῦ θανάτου του καὶ παρεσκεύασε διαδόχους. Τὸ γεγονὸς μάλιστα ὅτι ὁ Μανουὴλ συγκρατεῖ τὸν πρῶτον κρίκον τῆς ἁλυσίδος τῶν διδασκάλων τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ὅσοι ἔχουν τιμηθῆ δι' ἐκκλησιαστικοῦ ὀφφικίου, ἤγαγεν εἰς τὴν ὄχι ἀπίθανον ὑπόθεσιν, ὅτι τὰ μαθήματα τῆς Σχολῆς ἐδίδοντο παρὰ τῷ Πατριαρχείῳ, τὸ δὲ ἄθροισμα τῶν διδασκάλων ὑπηρέτει διττῶς κατὰ πνεῦμα τὸ Γένος, εἰς τὴν

---

[1] Πατριαρχικὴ ΚΠόλεως 'Ιστορία ἀπὸ τοῦ αυνδ' ἕως τοῦ αφοη' ἔτους Χριστοῦ ἐν M. Crusii, Turcograecia, σελ. 146 (Bonn, σελ. 141,11-13).

[2] *«Μονῳδία ἐπὶ τῷ ἀοιδίμῳ πατριάρχῃ κυρῷ Μαξίμῳ τῷ λογίῳ»*, ἐκδεδομένη ὑπὸ Μ. Γεδεών, εἰς τὴν «'Εκκλ. 'Αλήθειαν», τόμ. Κ' (1900), σελ. 4 - 6, 10 - 12.

[3] Βλ. σχετικῶς Γενναδίου 'Ηλιουπόλεως, Τὸ ὀφφίκιον τοῦ Μ. Ῥήτορος ἐν τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριαρχείῳ, «'Ορθοδοξία», τόμ. ΙΘ' (1944), σελ. 173 κἑξ.

Μ. Ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν[1]. Δὲν εἶναι ἄγνωστον ἄλλως τε ὅτι δεξιὰ χεὶρ παντὸς πατριάρχου ἀπέβαινεν ἑκάστοτε εἷς ὑπηρετῶν παρ' αὐτῷ λόγιος κληρικός, ποὺ συνήθως ἦτο καὶ διδάσκαλος καὶ συντάκτης ἐγκυκλίων, ἀποφάσεων, πράξεων καὶ συμφωνιῶν.

Ὡς πρὸς τὸ πνευματικὸν ἔργον τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος μακρός, διότι τοῦτο κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι ἀνέκδοτον, διάσπαρτον εἰς χειρογράφους κώδικας διαφόρων Βιβλιοθηκῶν. Ὁ ὑπ' ἀριθ. 512 κῶδιξ τῆς Ἁγιορειτικῆς μονῆς Ἰβήρων περιέχει κατ' ἀποκλειστικότητα ἔργα τοῦ Μανουήλ, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὁ μοναδικός. Κατὰ τὸ περιεχόμενον τὸ δημιουργικὸν ἔργον τοῦ ἀνδρὸς ἐν πρώτοις χαρακτηρίζεται ὡς δογματικοῦ περιεχομένου, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπιλύονται ἀπορίαι ἐπὶ διαφόρων δογματικῶν ζητημάτων, ἀνασκευάζονται θέσεις τῶν Λατίνων, ἀναζητεῖται ἡ περιεχομένη διδασκαλία εἰς ὡρισμένα τροπάρια καὶ ἑρμηνεύονται βασικά τινα κεφάλαια τῆς χριστιανικῆς πίστεως, π.χ. περὶ σαρκώσεως τοῦ Κυρίου, περὶ μετὰ θάνατον καθαρτηρίου πυρὸς καὶ μακαρίας ὁράσεως τῶν δικαίων. Τὰ ποιήματα τοῦ Μανουὴλ εἶναι πολιτικοὶ στίχοι, τροπάρια καὶ εὐχαί, ἡρωοελεγεῖα καὶ πάσης φύσεως ᾄσματα ἔμμετρα ἰαμβικὰ καὶ κανόνες, ᾠδαὶ καὶ ἀκροστιχίδες πρὸς τιμὴν τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καὶ διαφόρων ἁγίων. Συναφῶς καταγράφονται ἱστορικοῦ καὶ ἁγιολογικοῦ χαρακτῆρος ἔμμετρα καὶ πεζὰ ὑπὸ μορφὴν λόγων, ἐγκωμίων, ἀκολουθιῶν, εὐχῶν, προσευχῶν καὶ ἐπιστολῶν.

Μνείαν τοῦ ἐκδεδομένου καὶ ἀνεκδότου ἔργου Μανουὴλ τοῦ Κορινθίου ἔχομεν ὑπὸ τῶν παλαιοτέρων ἐρευνητῶν, ὡς ἑξῆς: Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σελ. 124. Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κ. Σάθα, ἐν Λειψίᾳ 1870, σελ. 10-11. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων ἐν τῇ Νεοελ. Φιλολογίᾳ τοῦ Κ. Σάθα, Τεργέστη 1872, σελ. 16. Τοῦ αὐτοῦ, Ὀρθόδοξος Ἑλλάς, ἐν Λειψίᾳ 1872, σελ. 122-123. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 40-42. Τοῦ αὐτοῦ, Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ, σελ. 40-41. Ph. Meyer, Die theologische Litteratur der griechischen Kirche in XVIten Jahrhundert, Λειψία 1899, σελ. 35 κἑξ. Σπ. Λάμπρου, Μανουὴλ Κορινθίου τοῦ Μεγάλου Ῥήτορος διήγησις περὶ τῆς ἐν Ἀσγορίῳ εἰκόνος τῆς Θεοτόκου, «Ν. Ἑλληνομνήμων», τόμ. ΣΤ' (1909), σελ. 409 κἑξ. Εὐλ. Κουρίλα, Ἱστορίαι καὶ ἀνέκδοτα Ἁγ. Ὄρους, «Θεολογία», τόμ. ΚΣΤ' (1955), σελ. 194-196, 375 κἑξ.

Πλήρης πίναξ τῶν ἔργων τοῦ ἀνδρὸς μετὰ σχετικῶν εἰδήσεων περὶ τῶν κωδίκων ὅπου ἔχει ἀποθησαυρισθῆ ἡ σχετικὴ ὕλη ἢ περὶ ἐκδόσεως αὐτῆς,

[1] Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 38-39. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 76-77.

συνετάχθη ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 80 κἑξ. Πρβλ. καὶ σημείωμά του εἰς «Ν. Ἑλληνομνήμονα», τόμ. Δ' (1907), σελ. 116-117. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κεραμεὺς καταγράφει πάντα τὰ ἐπ' ὀνόματι Μανουὴλ ἔργα εἰς τὸν ἡμέτερον Μανουὴλ τὸν Κορίνθιον, ταυτίζει δὲ πρὸς αὐτὸν τὸν ὅλως διάφορον Μανουὴλ Γαλησιώτην, παρατείνων κατ' ἀνάγκην τὸν βίον τοῦ ἀνδρὸς μέχρι τοῦ ἔτους 1551, ἐν τούτοις τὸ μελέτημα εἶναι ἐμπεριστατωμένον καὶ χρησιμοποιεῖται ἀφόβως μέχρι σήμερον ὡς πρὸς τὰ λοιπὰ καὶ δὴ τὰς ὑποδείξεις τοῦ ὑμνογραφικοῦ ἔργου τοῦ Κορινθίου[1]. Χρήσιμα ἐξ ἄλλου εἶναι ὅσα προσφέρονται ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Κορυτσᾶς Εὐλογίου Κουρίλα, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 194 κἑξ., ὅπου λόγος γίνεται περὶ ἰδιοκτήτου κώδικος, περιέχοντος κανόνας εἰς τὴν κατ' Αὔγουστον νηστείαν τῆς Θεοτόκου[2] καὶ περὶ μεγαλυναρίων εἰς τὴν Θεοτόκον, ἐκδοθέντων τὸ 1869 ὑπὸ τοῦ Ἱεροσολύμων Κυρίλλου, κατὰ διόρθωσιν Προκοπίου Πελοποννησίου. Ὁ Κορυτσᾶς Εὐλόγιος Κουρίλας χαρακτηρίζων τὸν περὶ παραδείσου λόγον τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου ὡς τὸ ἀξιολογώτερον πάντων τῶν ἔργων αὐτοῦ[3], ἐπανεκδίδει τοῦτον ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. Ι. 42 Λαυριωτικοῦ κώδικος, πληρέστερον[4].

[1] Βασικὸν αἴτημα ἀνακύπτει ἀφ' ἑαυτοῦ, ἵνα ἐν καιρῷ, μὲ τὴν ἐνδεχομένην ἀναμόρφωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, μηναίων καὶ ὑμνολογίων, περιληφθῇ ἡ παραγωγὴ τοῦ Μ. Ῥήτορος Μανουὴλ τοῦ Κορινθίου εἰς τὰς ἐν χρήσει ἀκολουθίας, μέχρι τότε δὲ καλὸν εἶναι νὰ ἐκδίδεται ἐπ' εὐκαιρίᾳ, ἔστω καὶ τμηματικῶς, τὸ ἔργον. Πρβλ. Τ. Γριτσοπούλου, Μελέτη περὶ τοῦ βίου καὶ ἀκολουθία τοῦ ἀπὸ Φιλιππουπόλεως οἰκ. πατριάρχου Διονυσίου Α'..., Ἀθῆναι 1955, ὅπου σελ. 49 κἑξ. κανὼν Μανουὴλ Κορινθίου.

[2] Εὐλογίου Κουρίλα, Λαυριώτου, Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλ. βιβλίων γενόμεναι ἀπόπειραι ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ («Νέα Σιών» 1936), σ. 146.

[3] Ἐξεδόθη ὑπὸ Μ. Γεδεών, «Ἐκκλ. Ἀλήθεια», τόμ. ΚΔ' (1904), σελ. 375 κἑξ.

[4] «Θεολογία», τόμ. ΚΣΤ' (1955), σελ. 375-384.

Β' ΟΙ ΠΙΘΑΝΟΙ ΣΥΝΕΧΙΣΤΑΙ

1. Α. ΚΑΡΜΑΛΙΚΗΣ. 'Ο θάνατος τοῦ Μεγ. Ρήτορος καὶ διαπρεποῦς διδασκάλου Μανουὴλ τοῦ Κορινθίου δὲν ἐπέφερε κλονισμὸν εἰς τὰ πράγματα τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Δὲν ἔχομεν βεβαίως στοιχεῖα ἐπαρκῆ, διὰ ν' ἀναπαραστήσωμεν τὸν περαιτέρω βίον τῆς Σχολῆς εἰς τὰς λεπτομερείας αὐτοῦ, ἐξ ὅσων ἐνδείξεων ὅμως ὑπάρχουν παρακολουθοῦμεν τὴν συνέχειαν τῆς σχολικῆς ἐργασίας. Δὲν διακόπτεται τοὐλάχιστον ὁ κατάλογος τῶν διδασκάλων. Διδάσκαλοι τοῦ ἀναστήματος Ματθαίου τοῦ Καμαριώτου καὶ Μανουὴλ τοῦ Κορινθίου μὲ ἀρετὴν καὶ παίδευσιν, ἀποσυρόμενοι φυσιολογικῶς ἀπὸ τὴν ἐνεργὸν δρᾶσιν, ἔχουν φροντίσει διὰ τὴν διαδοχήν, μεταξὺ τῶν πολλῶν ἢ ὀλίγων μαθητῶν των ἔχουν ἐπισημάνει τοὺς συνεχιστὰς τοῦ ἔργου των. 'Εν προκειμένῳ τὰ ἡνία τῆς πνευματικῆς διαδρομῆς τοῦ παιδευτικοῦ ἱδρύματος τοῦ Γένους κρατοῦν μετὰ τὸν Μανουὴλ Κορίνθιον οἱ Μ. Ρήτορες 'Αντώνιος Καρμαλίκης καὶ Μανουὴλ Γαλησιώτης.

'Ο 'Α ν τ ώ ν ι ο ς Κ α ρ μ α λ ί κ η ς εἶναι πρόσωπον λίαν ἀξιόλογον, ἔχει τιμηθῆ μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ Μ. Ρήτορος σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον Μανουὴλ τοῦ Κορινθίου, δηλ. ἀπὸ τοῦ ἔτους 1531, διατηρεῖ δὲ τὸ ὀφφίκιον κατὰ συνέχειαν. 'Επίσης τιτλοφορεῖται διδάσκαλος, μαθητὴς τοῦ Μανουήλ. 'Επομένως ὁ μαθητὴς τοῦ διδασκάλου του τὸ ἐκκλησιαστικὸν ὀφφίκιον καὶ τὴν διδασκαλικὴν ἰδιότητα ἐκληρονόμησεν εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν του, ὡς ὁ φυσικός του διάδοχος εἰς ἀμφοτέρας τὰς συνημμένας κατευθύνσεις. 'Εκτάκτως διδακτικὸν εἶναι ἓν σημείωμα ἐπί τινος 'Αγιορειτικοῦ κώδικος — τοῦ Βατοπεδινοῦ 255 —, ὅστις περιέχει μεταφράσεις ἔργων Θωμᾶ τοῦ 'Ακινάτου καὶ διαδοχικῶς περιῆλθεν ἀπὸ τὸν Μανουὴλ τὸν Κορίνθιον εἰς τὸν μαθητὴν αὐτοῦ 'Αντώνιον Καρμαλίκην. 'Ο Μανουὴλ εἶχεν ἀγοράσει τὸν κώδικα ἀντὶ 5 φλωρίων καὶ 20 ἄσπρων. *«Μετὰ τὸν θάνατον τούτου εὑρὼν αὐτὸ ἠγόρασα εἰς ἄσπρα τ'* (= 300) *καί τι πρός, ἐν ἔτει ‚ζλθ'* (= 1531), *ἰνδ. δ', 'Αντώνιος ὁ ἐν μοναχοῖς ἐλάχιστος μαθητὴς τοῦ αὐτοῦ μεγάλου ῥήτορος κυρ - Μανουήλ»* [1], ἐσημείωσεν ὁ 'Αντώνιος. Διὰ τὸν ἄνδρα σαφέστερον ὁμιλεῖ ἄλλο σημείωμα, τοῦ 229 Βατοπεδινοῦ κώδικος, κατὰ τὸ ἔτος 1537, τὸ ἑξῆς: *«Τὸ παρὸν βιβλίον ἠγόρασεν ὁ σεβασμιώτατος καὶ λογιώτατος 'Αντώνιος, ὁ ῥήτωρ τῶν ῥητόρων, ὁ φωστὴρ τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως, διὰ*

[1] Χ. Γ. Π α τ ρ ι ν έ λ η, Οἱ Μεγάλοι Ρήτορες..., ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 25, ὅπου καὶ παραπομπαὶ σχετικαὶ εἰς τοὺς καταλόγους τῶν κωδίκων κλπ.

φλωρία ἕνδεκα παρὰ τοῦ γαμβροῦ τοῦ παπα - Κωνσταντίνου τοῦ Γαλατιανοῦ... ἐν μηνὶ Αὐγούστῳ ἰνδ. θ' ἔτει ‚ζμε' (= 1537) [1].

Εἶναι κατάλληλος ἡ στιγμὴ νὰ τονισθῇ ἐνταῦθα ὅτι ἡ μοιραίως μετὰ τὴν ῞Αλωσιν παρατηρουμένη λειψανδρία καὶ ἡ ὑπὸ τῆς 'Εκκλησίας πρόσθετος ἀποστολὴ τῆς στηρίξεως τῶν γραμμάτων, πηγάζουσα ἐκ τῆς κυρίας αὐτῆς ἀποστολῆς καὶ πνευματικῆς ὑποχρεώσεως, συνετέλεσαν ὥστε τὰ δρῶντα ὑπὲρ τοῦ Γένους πρόσωπα νὰ ἔχουν διττὴν καὶ παράλληλον τὴν κατεύθυνσιν, τὸ μὲν νὰ περιβάλλωνται μὲ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα, τὸ δὲ νὰ ἀσκοῦν τὸ διδασκαλικὸν ἔργον τώρα μὲν εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν, ἀργότερα ὅμως καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας. ῎Ετσι συνυφαίνεται ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς 'Εκκλησίας μὲ τὴν δημιουργουμένην καὶ ἀνδρουμένην νέαν πνευματικὴν καὶ διδακτικὴν παράδοσιν. Μέσ' ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴν αὐλὴν ἀναφαίνονται αἱ πνευματικαὶ προσωπικότητες ποὺ διδάσκουν ἀνώτερα μάλιστα μαθήματα εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν καὶ ἀντιστρόφως ἀπὸ τὸν κύκλον τῶν διδασκάλων στελεχώνεται ἡ 'Εκκλησία. 'Η πνευματικὴ ξυνωρὶς Μανουὴλ τοῦ Κορινθίου καὶ 'Αντωνίου τοῦ Καρμαλίκη εἶναι ἓν σπουδαῖον παράδειγμα. Οἱ σύγχρονοί των καὶ οἱ μεταγενέστεροί των περιέβαλλον τὴν ξυνωρίδα μὲ βαθεῖαν ἐκτίμησιν. Συγκεκριμένον παράδειγμα ἔχομεν Παχώμιον τὸν Ρουσᾶνον, κληρικὸν διαπρεπῆ μὲ γνώμην ἔγκυρον. ῞Οταν οὗτος τὸ 1543 ἢ 1544, ὁπότε οὐδέτερος τῶν δύο Μ. Ρητόρων καὶ διδασκάλων ἔζη, εἶχεν ἀποπερατώσει τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου του «Σύνταγμα ἢ λόγοι δογματικοὶ» καὶ ἀπηυθύνετο πρὸς τὴν ἐν ΚΠόλει Μ. 'Εκκλησίαν διὰ νὰ τὸ κρίνῃ, καθίστα γνωστὸν εἰς αὐτήν, ὅτι εἰς τὸ ῞Αγιον ῎Ορος μοναχός τις, ὀπαδὸς μιᾶς ἀπὸ τὰς πολλὰς ἑτεροδιδασκαλίας ποὺ ἑκάστοτε διεδίδοντο, ἐδικαιολογεῖτο ὅτι εἶχεν ἀκούσει σχετικῶς *«παρά τε τοῦ μακαρίτου κυροῦ Μανουὴλ καὶ κυροῦ 'Αντωνίου, τοῖν φιλοσόφοιν καὶ ῥητόροιν, παρ' ὧν οὐδὲ λόγου ἁπλῶς ποτὲ ἠξίωται»* [2]. Φιλόσοφοι, κατὰ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν οἱ διδάσκαλοι, καὶ Ρήτορες, Μεγάλοι Ρήτορες μάλιστα, καὶ οἱ δύο οὗτοι, ἐκ τῶν πρώτων στυλοβατῶν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς καὶ τῆς Μ. 'Εκκλησίας, ἀνεγνωρίζοντο ἀπὸ τοὺς συγχρόνους των καὶ τοὺς μεταγενεστέρους των ὡς πρόσωπα ἄξια δημοσίου ἐπαίνου.

'Αλλὰ περὶ τοῦ 'Αντωνίου Καρμαλίκη δύο ἀκόμη μαθηταί του, γνωστοὶ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων τῆς ἐποχῆς του, ὁμιλοῦν μὲ εὔγλωττα σημειώματα, ἂν καὶ ὅλως σύντομα. 'Ο πρῶτος εἶναι Νικόλαος ὁ Μαλαξός, πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου καὶ πολυγράφος λόγιος καὶ ὑμνογράφος [3]. 'Ο δεύτερος εἶναι

[1] Χ. Γ. Π α τ ρ ι ν έ λ η, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 27 καὶ ὑποσ. 2.

[2] 'Ι ω ά ν. Ν. Κ α ρ μ ί ρ η, 'Ο Παχώμιος Ρουσᾶνος καὶ τὰ ἀνέκδοτα δογματικὰ καὶ ἄλλα ἔργα αὐτοῦ, ἐν 'Αθήναις 1935, σελ. 27 κέξ., 170 κέξ.

[3] Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. Π έ τ ρ ο υ Π. Π ε τ ρ ῆ, Νικόλαος Μαλαξὸς πρωτοπα-

Γεώργιος ὁ Καλύβας, ἱερεὺς ἐκ Κρήτης λόγιος καὶ συγγραφεὺς οὐχὶ τυχαῖος[1]. 'Αμφότεροι οὗτοι φαίνεται ὅτι ἐφοίτησαν εἰς τὴν Μεγάλην Σχολὴν ΚΠόλεως, ἐμαθήτευσαν πλησίον τοῦ 'Αντωνίου, πολλὰ ἔμαθον παρ' αὐτοῦ καὶ τὰ ἐχρησιμοποίησαν καταλλήλως εἰς τὴν πατρίδα των ἐπιστρέψαντες καὶ ἔξω αὐτῆς δράσαντες, ὥστε ν' ἀποβαίνουν μάρτυρες τῆς συντελουμένης τότε εἰς τὴν Σχολὴν ἐργασίας. 'Ο Ν. Μαλαξός, εὐεργετηθεὶς ἀπὸ τὸν νεομάρτυρα 'Ιωάννην τὸν ἐξ 'Ιωαννίνων, συνέγραψε τὸ μαρτύριον αὐτοῦ († 1526). 'Η σχετικὴ ἀφήγησις παραδίδεται εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Μαρτυρολογίου Νικοδήμου τοῦ 'Αγιορείτου, κατὰ διασκευὴν αὐτοῦ εἰς ἁπλουστέραν γλῶσσαν[2]. 'Αναφέρεται ἐκεῖ ὅτι φίλος τοῦ Μαλαξοῦ, Γρηγόριος ὁ πατριαρχικὸς ἔξαρχος, μεταβὰς εἰς Ναύπλιον ἔδωκεν εἰς αὐτὸν 'Ακολουθίαν τοῦ νεομάρτυρος 'Ιωάννου τοῦ ἐξ 'Ιωαννίνων, συγγραφεῖσαν παρὰ τοῦ 'Αντωνίου, τοῦ Μ. Ρήτορος τῆς Μ. 'Εκκλησίας, τοῦ σοφωτάτου καὶ χρηματίσαντος διδασκάλου τοῦ Μαλαξοῦ[3]. Τὸ γεγονὸς ἀνάγεται εἰς χρόνον ἐξ ἐνδείξεων ἐντοπιζόμενον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1531 - 1533. 'Η δὲ 'Ακολουθία ἦτο ἀσφαλῶς χειρόγραφος[4].

Γνωρίζομεν ἐπιστολάς, ποὺ ἀπευθύνει πρὸς τὸν 'Αντώνιον ὁ Γεώργιος Καλύβας, ἀλλὰ καὶ μίαν ἀπάντησιν ὑπὸ χρονολογίαν 19 'Οκτωβρίου 1532. 'Εκ τῆς γραπτῆς ἐπαφῆς μαρτυρεῖται ἡ μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν οἰκειότης. 'Ο Καλύβας προσφωνεῖ: *«αἰδεσιμώτατε ἐν Κυρίῳ, ὁσιώτατε, ἰσάγγελε, χρηστοήθη, θεοδίδακτε, κῆρυξ καὶ ἔξαρχε οἰκουμενικέ, φωστὴρ τῆς ὑφηλίου...»*. Καὶ ὑπογράφεται: *«φιλαμαρτήμων Γεώργιος ὁ Καλύβας ὅλως σός. Γεώργιος οὐτιδανὸς ὁ Καλύβας καὶ σὸς φοιτητής»*[5]. Εἰς ἐπιστολὴν τοῦ 'Αντωνίου ἐξ ἄλλου πρὸς τὸν Καλύβαν ὑπάρχει ἡ προσφώνησις: *«ἐντιμότατε, χρησιμώτατε καὶ τῷ ὄντι σπουδαιότατε, ἡμῖν δὲ ἄγαν περιπόθητε κύριε Γεώργιε Καλύβα, χαίροις καὶ εὖ ἔχοις...»*. Καὶ ἡ κατακλείς: *«ἔρρωσο καὶ ἡμᾶς εἴτε παρόντας εἴτ' ἀπόντας φίλει φιλοῦντάς σε. 'Αντώνιος μοναχὸς τῆς τοῦ θεοῦ*

πᾶς Ναυπλίου, « Πελοποννησιακά », τόμ. Γ' - Δ' (1958 - 1959), σελ. 348 - 375. Τοῦ αὐτοῦ, Νικολάου Μαλαξοῦ ἀνέκδοτος θρηνητικὸς κανὼν ἐπὶ τῇ ἁλώσει τοῦ Ναυπλίου (1540), « 'Επετηρὶς Μεσαιωνικοῦ 'Αρχείου », τόμ. 8 - 9 (1958 - 1959), σελ. 57 - 62.

[1] Βασικῶς βλ. Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, Γεώργιος Καλύβας, « 'Επετηρὶς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν », τόμ. Ϛ' (1929), σελ. 80 - 99.

[2] Νέον Μαρτυρολόγιον, ἔκδ. γ', ἐν 'Αθήναις 1961, σελ. 47. Πρβλ. Π. Π. Πετρῆ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 351. Χ. Γ. Πατρινέλη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 26 - 27.

[3] Αὐτόθι, σελ. 27.

[4] Συγγραφέα τῆς 'Ακολουθίας γνωρίζουν τὸν 'Αντώνιον ὁ Κ. Σάθας, Νεοελλην. Φιλολογία, σελ. 229 καὶ ὁ Γ. Ζαβίρας, Νέα 'Ελλάς, σελ. 202.

[5] Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 91, ἀρ. 17. 'Η ἐπιστολὴ ἐκδίδεται ὑπὸ Β. Λαούρδα, Κρητικὰ παλαιογραφικά, « Κρητικὰ Χρονικά », τόμ. Ε' (1951), σελ. 333 - 334. Πρβλ. καὶ τὰς παρατηρήσεις Μ. Ι. Μανούσακα, αὐτόθι, τόμ. Ϛ' (1952), σελ. 434 κἑξ.

Μεγάλης 'Εκκλησίας κῆρυξ καὶ ἔξαρχος πατριαρχικός»[1]. 'Ο Καλύβας διὰ τῆς γνωσθείσης ἐπιστολῆς αὐτοῦ ἐζήτει ἀπὸ τὸν 'Αντώνιον νὰ προστατεύσῃ τὸν κομιστὴν τῆς ἐπιστολῆς του ἀδελφὸν αὐτοῦ Κωνσταντῖνον, δεινῶς διωκόμενον καὶ συκοφαντούμενον, ὁ δὲ 'Αντώνιος εἰς ἄλλην ἀπαντητικὴν ἐπιστολὴν ἐπὶ ἄλλου θέματος τοῦ Καλύβα, ἔσπευδε νὰ παραμυθήσῃ αὐτὸν δι' ὅσα τοῦ συνέβησαν καὶ νὰ τὸν παρακινήσῃ χάριν τῶν τὸν Κύριον ζητούντων εἰς κήρυγμα καὶ πνευματικὸν ἔργον.

Τὰς κολακευτικὰς εἰδήσεις ταύτας ἔχομεν διὰ τὸν 'Αντώνιον Καρμαλῆν ἢ Καρμαλίκην. Πρὸς τὸν ἄνδρα τοῦτον καὶ ἐξαρχικὴν ἀποστολὴν ἡ Μ. 'Εκκλησία ἀνέθεσεν. Αὕτη ἦτο εἰς Κρήτην καὶ τὸ Αἰγαῖον, ὡς γνωρίζομεν ἔκ τινος ἐπιστολῆς τοῦ 'Ιουστίνου Δεκαδύου, πιθανῶς τὸ 1532 ἀπευθυνομένης πρὸς τὸν Μονεμβασίας 'Αρσένιον 'Αποστόλην. 'Εν τούτοις, τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἀποτελεῖ σωστὸν λίβελλον κατὰ τοῦ 'Αντωνίου. 'Αποκαλεῖ αὐτὸν ὁ Δεκάδυος ψευδομόναχον καὶ λάλον καὶ πέρπερον (φαντασμένον) καὶ τετυφλωμένον καὶ ἀναιδέστατον ἀνδράριον, ποὺ ἐκαυχᾶτο ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ 'Αρσενίου, μετὰ τοῦ ὁποίου, λέγει, ὅτι εἶχε συνεχῆ ἀλληλογραφίαν καὶ μάλιστα ὅτι θὰ τὸν ἔκαμνε νὰ μεταβάλῃ γνώμην, ἄγνωστον ἐπὶ τίνος θέματος. Πρὸ ἐτῶν, συνεχίζει ὁ Δεκάδυος, ὁ 'Αντώνιος μετέβη εἰς ῞Αγιον ῎Ορος (1526 ἢ 1527) διὰ νὰ ἐγκαταβιώσῃ μετὰ τῶν ἐκεῖ θεσπεσίων ἀνδρῶν. 'Αλλ' ἦτο πλήρης ὑποκρισίας, δὲν τὸν συνεκίνησεν ἡ *«ἐπίπονος διαγωγή»*, διότι ἦτο *«ἀφυὴς πρὸς τὰ τῆς μακαρίας μοναδικῆς, ὡς καὶ πρὸς τὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας μαθήματα»*, δι' ὃ ἐδραπέτευσεν, ἐπανῆλθεν εἰς ΚΠολιν καὶ διετέλεσεν *«ὑπογραμματεύων ἐν τῷ Πατριαρχείῳ ὁ δείλαιος, ὅπου καὶ ταραχαὶ καὶ θόρυβοι πάμπολλοι»*. Περαιτέρω ἀναφέρει διὰ τὴν ἐξαρχικήν του ἀποστολὴν καὶ κατειρωνεύεται δεινῶς αὐτὸν διὰ τοιούτων: *«...τὸν οὐρανὸν ἄντικρυς ἀράσσει τῇ κεφαλῇ καὶ τήν τε νῆσον Κρήτην καὶ τὸν Αἰγαῖον περινοστῶν σοβαρεύεταί τε κἂν ταῖς ὁδοῖς βρενθύεται* (κορδώνεται) *καὶ ἄνω τὸ κάρα ἔχων πορεύεται, μοναχὸς μὲν φαινόμενος σχήματι, ἀλλ' οὐδὲν ἐπιτηδεύων τοῦ ἐπαγγέλματος ἄξιον»*. Προσθέτει μάλιστα ὁ κακολόγος ἐπιστολογράφος ὅτι ὁ 'Αντώνιος ἀπέβλεπεν εἰς τὴν μητρόπολιν Θεσσαλονίκης καὶ μετ' οὐ πολὺ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν πατριαρχικὸν θρόνον, *«καὶ διδασκαλικὸν ἐπανῃρημένος ἀξίωμα ῥητὰ καὶ ἄρρητα συνεχῶς, ἐμοῦ παρόντος, ἐπ' ἄμβωνος ἔλεγε, πλὴν οὐκ ἐξ ὧν ἤκουσε Παῦλος ὁ θεῖος, εἰς τρίτον ἀρθεὶς οὐρανόν, ἀλλ' ἅπερ εἴποι ἂν ὁ ἐν ἐσχάτῳ ταρτάρῳ βληθεὶς ἐκεῖνος διάβο-*

[1] Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 91, ἀρ. 18 (πρβλ. καὶ τὰς ὑπ' ἀρ. 9 καὶ 10). ῎Εκδοσις ἀρχικῶς ὑπὸ 'Ιωάν. Σακκελίωνος, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, 'Αθήνησιν 1870, σελ. 264 - 265 (χρονολογημένη ἐδῶ ἡ ἐπιστολὴ ἀπὸ 19 'Οκτ. 1532). 'Ακολούθως ὑπὸ Τρ. Εὐαγγελίδου, Ροδιακά, τ. Α', ἐν Ρόδῳ 1917, σελ. 105 καὶ Β. Λαούρδα, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 334, ἀρ. 5. Πρβλ. Μ. Μανούσακαν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 424, 437.

λος». Διὰ τῶν τελευταίων τούτων διασύρεται ὁ 'Αντώνιος ὡς ἀδόκιμος καὶ ἀπαίδευτος ῥήτωρ. Κατὰ τὰ ἐν συνεχείᾳ γραφόμενα, κομπάζει, εἶναι *«οἰηματίας, τολμητίας, εὔποτμος* (εὐτυχὴς) *ἐν τῇ πλάνῃ του»* κλπ. Διὰ τὴν καταγωγήν του λέγει ὁ Δεκάδυος ὅτι ὁ 'Αντώνιος ἦτο μοναχὸς ἐξ Αἰγίνης [1].

'Ο δεινὸς Κερκυραῖος ἑλληνιστὴς τῆς ἐποχῆς ταύτης 'Ιουστῖνος Δεκάδυος [2] γίνεται ἀμείλικτος τιμητὴς τῶν ἔργων καὶ τῶν ἡμερῶν 'Αντωνίου, τοῦ κήρυκος καὶ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου. Τὸ κατηγορητήριον καταλαμβάνει τὸ ἓν τρίτον τῆς ἐπιστολῆς. Εἰς τὴν ἀπάντησιν ὅμως τοῦ 'Αρσενίου δὲν ὑπάρχει ἀντίστοιχος τόνος. 'Η βιαία ἐπίθεσις τοῦ 'Ιουστίνου Δεκαδύου ἐναντίον τοῦ 'Αντωνίου παρέχει τὴν ἀφορμὴν εἰς τὸν 'Αρσένιον 'Αποστόλην νὰ ὁμιλήσῃ μὲ δηκτικότητα κατὰ τῶν διοικούντων τὴν 'Ανατολικὴν 'Εκκλησίαν. Θαυμάζει οὗτος τοὺς 'Ιταλοὺς σοφούς, διότι καὶ αὐτοὶ τὸν ἐθαύμαζον. Τούτους διδάσκει τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, παρὰ τὸ γῆρας του οὗτος, καθὼς λέγει, καὶ ἀμείβεται διαμένων εἰς Βενετίαν, τὰ δὲ χρήματα διαθέτει πρὸς ἀνακαίνισιν τῆς μητροπόλεώς του. Οἱ τὰς ἡνίας τῆς 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας λαχόντες — συνεχίζει — ἀπολακτίζουν τοὺς λόγους καὶ τὴν παιδείαν οἱ ἴδιοι καὶ ἀποστρέφονται ὅλους ὅσοι ἐξ ἁπαλῶν ὀνύχων μοχθοῦν χάριν αὐτῆς. Φυσικὰ ἐννοεῖ ἑαυτὸν δι' αὐτῶν ὁ 'Αρσένιος, διότι μὲ τὴν τόσην παιδείαν δὲν κατεῖχεν ἀνάλογον θέσιν, ἀλλ' ἐννοεῖ καὶ τὸν 'Ιουστῖνον, διότι ἐπίσης ἔμενεν ἀχρησιμοποίητος καὶ ἠδικημένος, παρὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ παίδευσιν, καθὼς καὶ ὁ ἴδιος ὁ 'Ιουστῖνος τὸ ἐκφράζει — καὶ ἀκριβῶς διὰ τοῦτο —, ἐπιτίθεται μάλιστα μὲ τόσην σφοδρότητα κατὰ τοῦ 'Αντωνίου. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ 'Αρσένιος δὲν φείδεται καὶ αὐτὸς τῶν ἀρχιερέων καὶ τοῦ πατριαρχικοῦ περιβάλλοντος, τονίζει μάλιστα ὅτι ὅλοι εἶναι *«ἀναλφάβητοι, βλιτομάμαντες* (= ὡσὰν τὰ μικρὰ ἀνόητα παιδιά, ποὺ φωνάζουν τὴν μητέρα των), *μισόλογοί τε καὶ μισάρετοι»*. Δι' ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, ἐπιλέγει ὁ Μονεμβασίας 'Αρσένιος, παρ' ὀλίγον ν' ἀποφασίσῃ νὰ μείνῃ τὸν ὑπόλοιπον βίον του εἰς 'Ιταλίαν, ἀλλ' ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν καὶ τὸ ποίμνιον του τὸν ἀναγκάζουν νὰ ἐπιστρέψῃ. Κατὰ τὴν ἐπιστροφήν του θὰ συναντηθοῦν οἱ δύο φίλοι — προσθέτει —, ποὺ τόσον πολὺ χάριν τῆς παιδείας ἐμόχθησαν, διὰ νὰ κλαύσουν ἀπὸ κοινοῦ διὰ τὰς κοινὰς ἀπογοητεύσεις, διότι ὁ 'Ιουστῖνος, *«τὸ ζώπυρον τῆς ἑλληνικῆς γλώττης (λαβών), τῶν τῆς εὐηθείας ἐκείνων καὶ ἀγνωμοσύνης ἀπεγεύσατο καρπῶν»* [3].

[1] Μ. Ι. Μανούσακα, 'Αρσενίου Μονεμβασίας τοῦ 'Αποστόλη ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι (1521 - 1534), «'Επετηρὶς Μεσαιωνικοῦ 'Αρχείου» τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, τόμ. 8 - 9 (1958 - 1959), σελ. 19 - 20, στ. 73 κέξ. Πρβλ. καὶ γλαφυρὰν περίληψιν τοῦ ἐκδότου ἐν σελ. 16, ὡς καὶ τὰς σημειώσεις σελ. 46 - 48.

[2] Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. Κ. Σάθα, Νεολ. Φιλολογία, σελ. 101. Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique... XV - XVI s., τόμ. Α', CII - CVII.

[3] Μ. Ι. Μανούσακα, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 22 - 23, ἀπὸ στ. 37 κέξ. Πρβλ. καὶ

29 - 4 - 1966

Καταφανὲς εἶναι ὅτι ὁ 'Αρσένιος, παραμυθίαν μόνον προσφέρει πρὸς τὸν φίλον του Δεκάδυον διὰ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης, ὅσον δὲ καὶ ἂν ἀφήνῃ ὑπαινιγμοὺς διὰ τὴν ἀπαιδευσίαν τῶν συγχρόνων του κληρικῶν, πρᾶγμα ἄλλως τε πολὺ φυσικὸν μετὰ τὰ δεινὰ τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς, εἰς τὸ θέμα τοῦ 'Αντωνίου δὲν εἰσέρχεται. Ἔτσι κύριον γνώρισμα τοῦ κατηγορητηρίου τοῦ Δεκαδύου εἶναι ἡ ὑπερβολή, αἰτία δὲ τὸ πάθος καὶ ἡ ὀργή, ἡ ἀγανάκτησις καὶ ὁ φθόνος. Ἄλλως τε οἱ βαρεῖς χαρακτηρισμοὶ ἐναντίον τοῦ Μ. Ρήτορος τῆς Μ. 'Εκκλησίας, τοῦ κήρυκος, πατριαρχικοῦ ἐξάρχου καὶ διδασκάλου 'Αντωνίου Καρμαλίκη, δὲν ἐπαληθεύονται ἐκ τῶν ἄλλων δεδομένων περὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἀνδρός. Τὸ πολὺ - πολὺ θὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ ὁ 'Ιουστῖνος Δεκάδυος ἦτο ἄξιος καὶ ἴσως ἀνωτέρας παιδεύσεως τοῦ 'Αντωνίου καὶ ἦτο δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθῇ ἀπὸ τὴν Μ. 'Εκκλησίαν. Ἂν τοῦτο δὲν ἔγινε, πρέπει νὰ ὀφείλεται τόσον εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἔλειπεν οὗτος ἀπὸ τὴν ΚΠολιν εἰς Βενετίαν, ὅπου εἰργάζετο διορθωτὴς τῶν ἐκδόσεων Ἄλδου, ὅσον καὶ εἰς τὸν ὀφθαλμοφανῶς δύστροπον χαρακτῆρα του. Οἱ ἐναντίον τοῦ 'Αντωνίου μύδροι τοῦ 'Ιουστίνου δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐμποδίσουν νὰ ταυτίσωμεν τὸν ἄνδρα πρὸς τὸν ἐξεικονιζόμενον διὰ τῶν προηγουμένων σημειωμάτων μαθητὴν καὶ διάδοχον Μανουὴλ τοῦ Κορινθίου.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος, σοφώτατος καὶ πολυμαθέστατος μεταξὺ τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν λογίων καὶ διδάσκαλος καὶ Μ. Ρήτωρ τῆς Μ. 'Εκκλησίας, παρεσκεύασε μαθητὰς καὶ συντηρητὰς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Καὶ δὴ μεταξὺ αὐτῶν 'Αντώνιος ὁ Καρμαλίκης ἢ Καρμαλῆς φαίνεται ὅτι διεδέχθη τὸν Μανουὴλ εἰς τὴν σχολαρχίαν τῆς Σχολῆς καὶ εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ Μ. Ρήτορος. Ἂν μάλιστα δὲν ἔφθανεν εἰς παίδευσιν ὁ 'Αντώνιος τὸν διδάσκαλόν του, πάντως ἤγγισεν αὐτὸν εἰς δραστηριότητα, ἀφοῦ καὶ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος συχνὰ ἐκήρυττε καὶ ἐξαρχικὴν ἀποστολὴν ἀνέλαβε. Τὸ γραφόμενον ὑπὸ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ, ὅτι Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος *«ἐδίδαξεν 'Αντώνιον Καρμαλίκην ἐπιλεγόμενον καὶ 'Αρσένιον οὗτος τὸν Μονεμβασίας, οὗτος δὲ τὸν ἐμὸν πατέρα 'Ιωάννην»* [1], θὰ ἑρμηνευθῇ ὀρθῶς, ἂν δεχθῶμεν ὅτι ὁ Μανουὴλ Κορίνθιος ἐδίδαξε τοὺς 'Αντώνιον Καρμαλίκην καὶ 'Αρσένιον τὸν 'Αποστόλην. Ἔτσι εὐοδοῦται ἡ πληροφορία τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ [2], ἐξηγεῖται τὸ ὑπὲρ τοῦ ἀτάκτου μαθητοῦ του 'Αρσενίου ἐνδια-

σελ. 21 καὶ 47 - 48, περίληψιν τῆς ἐπιστολῆς καὶ ἐπιφερόμενα σχόλια. Διὰ τὸν 'Αρσένιον βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, 'Αρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, «Πελοποννησιακά», τόμ. Γ' - Δ' (1958 - 1959), σελ. 105 κέξ.

[1] Ταῦτα ἀνασύρονται ἀπὸ τὴν μακρὰν ἐπιστολὴν Θεοδοσίου τοῦ Ζυγομαλᾶ πρὸς Μαρτῖνον τὸν Κρούσιον, κατὰ τὸ ἔτος 1581 γεγραμμένην. M. Crusii, Turcograecia, σελ. 90.

[2] Χ. Γ. Πατρινέλη, Οἱ μεγάλοι ῥήτορες, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 33, ὑποσ. 4.

φέρον τοῦ σοφοῦ Μανουὴλ Κορινθίου[1] καὶ ἀκόμη δικαιολογεῖται ἡ σιωπὴ τοῦ Ἀρσενίου εἰς τὴν ἀνοικτὴν ἐπίθεσιν τοῦ Ἰουστίνου Δεκαδύου ἐναντίον τοῦ ὁμηλίκου ἀμφοτέρων, συναθλητοῦ καὶ ὁμοτέχνου των Ἀντωνίου Καρμαλίκη.

2. ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΑΛΗΣΙΩΤΗΣ. Ἀκολούθως τάσσεται εἰς τὴν σειρὰν τῶν διδασκάλων τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς Μ α ν ο υ ὴ λ ὁ Γ α λ η σ ι ώ τ η ς. Ἦτο οὗτος ἐπίσης Μ. Ρήτωρ τῆς Μ. Ἐκκλησίας καὶ ὡς διδάσκαλος πρέπει νὰ ἔχῃ θέσιν μετὰ τὸν Ἀντώνιον Καρμαλίκην, ἔκ τινων ἐνδείξεων μόνον γνωστός. Ὡς φαίνεται, διαδέχεται τὸν τελευταῖον εἰς ἀμφότερα τὰ ἀξιώματα. Ἐν πρώτοις, ὁ Γαλησιώτης ἀπαντᾷ ὡς δρῶν πρόσωπον τοῦ πατριαρχικοῦ περιβάλλοντος ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1543 ἢ ἴσως τὸ 1544, ὁπότε διὰ λογαριασμὸν τοῦ Πατριαρχείου ἀπαντᾷ δι' ἐπιστολῆς εἰς τὸν ὑποβαλόντα πρὸς κρίσιν εἰς τὸ Πατριαρχεῖον τὸ δογματικόν του ἔργον *«Σύνταγμα ἢ λόγοι δογματικοί»* μοναχὸν Παχώμιον τὸν Ρουσᾶνον[2]. Βεβαίως ἐνεργεῖ ὡς ἀξιωματοῦχος τῆς Μ. Ἐκκλησίας, μολονότι δὲν γνωρίζομεν ποῖον ὀφφίκιον κατεῖχε τότε. Ἄλλα σημειώματα ἐπὶ κωδίκων μετὰ τὸ ἔτος 1544 μαρτυροῦν ὅτι ὁ Μανουὴλ Γαλησιώτης ἐξακολουθεῖ νὰ προσφέρῃ τὰς ὑπηρεσίας του καὶ τὰς γνώσεις του εἰς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν καὶ νὰ ὀνομάζεται Ρήτωρ καὶ Μ. Ρήτωρ[3].

Παρατρέχοντες τὰ σημειώματα ἐκεῖνα, διότι δὲν παρέχουν ἀξίας λόγου εἰδήσεις πλὴν τῆς μνείας τοῦ Γαλησιώτου, ἀναφερόμεθα εἰς δύο ἐνθυμήματα ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ φιλ. κώδικος Βιβλ. Βιέννης 161, γεγραμμένα ἀπὸ τὸν βιβλιόφιλον ἐκεῖνον, εἰς τὸν ὁποῖον περιῆλθεν ὁ κῶδιξ μετὰ τὸν πρῶτον αὐτοῦ κτήτορα Μανουὴλ Γαλησιώτην. Ὁ ἀνώνυμος οὗτος ἦτο φίλος καὶ μαθητὴς τοῦ Γαλησιώτου, ὁ δὲ κῶδιξ περιέχει τραγῳδίας τοῦ Εὐριπίδου. Τὸ πρῶτον σημείωμα εἶναι ἀχρονολόγητον καὶ λέγει τὰ ἑξῆς: *«ταύτην τὴν βίβλον ἐχαρίσατό μοι ὁ χρύσεος τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα κυρ - Μανουὴλ ὁ Γαλησιώτης, ὁ μέγας ῥήτωρ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας»*. Τὸ δεύτερον σημείωμα εἶναι πολυτιμότερον καὶ ἔχει ὡς ἑξῆς: *«ταύτας τὰς τραγῳδίας ἐδιδάχθην παρὰ τοῦ φιλοσοφωτάτου κυρ - Μανουὴλ τοῦ Γαλησιώτου, ἐν κώμῃ τινὶ καλουμένῃ τοῦ Βρίγγα, φεύγοντες ἐκ τῆς βουβώνης διὰ τὸ σφοδρῶς μεταδιδοῦσθαι τοῖς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀνθρώποις καὶ ἀπολλουμένοις, ἐν ἔτει ,ζμε'*

---

[1] Μ. Ι. Μ α ν ο ύ σ α κ α, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 118, 142.

[2] Ι. Ν. Κ α ρ μ ί ρ η, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 27, 171 - 172.

[3] Τὰ σχετικὰ πρῶτα περὶ τοῦ ἀνδρὸς σημειώματα βλ. ὑπὸ Α. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς, Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 73 - 74, ὅπου ὁ παλαιογραφικώτατος Κεραμεὺς ταυτίζει τὸν Γαλησιώτην πρὸς τὸν Μανουὴλ Κορίνθιον. Τὴν σύγχυσιν ἀρχικῶς ἀντελήφθησαν οἱ Μ. Γεδεὼν καὶ ὁ A. H e i s e n b e r g, ἀποκατέστησε δὲ τὰ πράγματα ἐξετάσας πληρέστερον ὁ Χ. Π α τ ρ ι ν έ λ η ς, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 34 κέξ.

(= 1537), *ἰθύνοντος τὸν πατριαρχικὸν θρόνον κυροῦ Ἱερεμίου, τοῦ μακαρίτου μου πρὸς πατρὸς θείου, ὅστις ἀπερχόμενος ἐν Βλαχίαις ἀπέθανεν ἐν τῇ ὁδῷ ἐν Βράτζᾳ τῆς Νικοπόλεως, ἐν ᾗ καὶ ἐτάφη ἐντίμως πάνυ πολλά. Μετὰ δὲ τρία ἔτη τῆς κοιμήσεως αὐτοῦ ἀπέθανε καὶ ὁ ἄνωθεν διδάσκαλός μου, μέγας ὢν ῥήτωρ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ἐν ἔτει ,ζνζ'* (= 1549), *ἐγὼ δ' ἔτι ἐν τοῖς ζῶσιν εὑρίσκομαι ἐν Ἀκαρνανίᾳ τῇ πρὸς Νικόπολιν παλαιᾶς Ἠπείρου ἀπωρφανισμένος τούτων, ὧν χωρὶς τὸ ζῆν οὐ ζωῆς ἄξιον κρίνω»*[1].

Τὸ δεύτερον ἰδίως ἐνθύμημα εἶναι διαφωτιστικώτατον. Διότι μᾶς ἀποκαλύπτει τὸν Μ. Ρήτορα Μανουὴλ Γαλησιώτην διδάσκαλον ἐντριβῆ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Ὁ Μανουὴλ ἐδίδασκεν εἰς τὴν κώμην Βρίγγα, πλησίον τῆς ΚΠόλεως, δηλ. εἰς τὸ γνωστὸν Χάσκιοϊ, ὅπου ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας κατεῖχεν ἀμπελῶνας καὶ οἰκήματα καὶ ταῦτα ἐδώρησεν εἰς τὸ Πατριαρχεῖον τὸ 1538[2]. Προφανὲς εἶναι ἐξ ὅσων λέγει τὸ ἐνθυμητικὸν σημείωμα, ὅτι κατέφυγον εἰς τὸ προάστιον οἱ κύκλοι τῆς Σχολῆς καὶ τοῦ Πατριαρχείου, ὅπως ἀσφαλῶς καὶ ἄλλος κόσμος, ἕνεκα τῆς φθοροποιοῦ βουβώνης. Διὰ τῆς λέξεως ἐννοεῖ ἀσθένειαν, ἐντοπιζομένην εἰς τὴν βουβωνικὴν χώραν. Ἕνεκα τῆς ἐπιδημίας εἰς τὴν κώμην Βρίγγα ἐστήθη τὸ παιδευτικὸν ἐργαστήριον καὶ ἐκεῖ ὁ ἄγνωστος μαθητὴς ἤκουσε διδάσκοντα τὸν Μανουὴλ Γαλησιώτην καὶ ἑρμηνεύοντα τραγῳδίας τοῦ Εὐριπίδου. Ἡ μαρτυρία τοῦ εὐγνώμονος μαθητοῦ μᾶς παρέχει τὸ μέτρον νὰ κρίνωμεν μέχρι ποίου σημείου ἐξικνεῖτο ἡ πνευματικὴ ἐργασία εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙϚ' αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἕνα αἰῶνα μετὰ τὴν ἐθνικὴν συμφοράν, αἰῶνα σκληρᾶς δοκιμασίας καὶ πνευματικοῦ ἀγῶνος, εἶχε κατορθώσει τὸ δουλωμένον ἔθνος νὰ συγκρατηθῇ καὶ νὰ ὀρθοποδήσῃ. Ἀρχομένου τοῦ 1549 Μανουὴλ ὁ Γαλησιώτης ἀπέθανεν. Ἂν ὁ Γαλησιώτης δὲν ἦτο διδάσκαλος τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς ἀλλ' ἰδιωτικοῦ κύκλου ἢ καὶ ἀποκλειστικῶς τοῦ ἀνωνύμου μαθητοῦ του, οὐδὲν σημαίνει. Τὰ συμπεράσματα δὲν κλονίζονται οὔτε ἡ παιδευτικὴ παράδοσις διακόπτεται[3].

---

[1] Πρώτη περίληψις τῶν σημειωμάτων ὑπὸ J. B i c k, Die Schreiber der Wiener griechischen Handschriften, Βιέννη, Πράγα καὶ Λειψία 1920, σελ. 42, σημ. 1. Πληρεστέρα ἔκδοσις μετὰ σχολίων διαφωτιστικῶν ὑπὸ Χ. Γ. Π α τ ρ ι ν έ λ η, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 36 - 37.

[2] Τὸ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Κερατίου κόλπου κείμενον Πικρίδιον, ὅπου ἐπὶ Βυζαντινῶν ἔκειτο ἡ μονὴ Πικριδίου. Μ. Γ ε δ ε ώ ν, Χρονικὰ τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ τοῦ ναοῦ, ἐν ΚΠόλει 1884, σελ. 66, 135.

[3] Βλ. βραχὺ σημείωμα περὶ τοῦ ἀνδρὸς ὑπὸ Τ. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ ἐν Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τόμ. Η' (1966), σελ. 586.

Γ' Η ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΠΟΡΕΙΑ

1. ΤΑ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΑ. 'Εν πρώτοις εἶναι ἀνάγκη προχείρως νὰ σχεδιάσωμεν τὸ διάγραμμα τῶν ἐναλλασσομένων κύκλων εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ἀφοῦ ὡς γνωστὸν ἀποφασιστικῶς ἐπηρεάζει τοῦτο τὴν ζωὴν τοῦ ἔθνους εἰς ὅλους μὲν τοὺς τομεῖς, ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τοὺς παιδευτικούς. Εὐτύχημα ὑπῆρξεν ὅτι, κατὰ τὸν κρίσιμον ΙϚ' αἰῶνα καὶ δὴ κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ αὐτοῦ, παρουσιάζεται ἀξιόλογος πνευματικὴ ἡγεσία, ἡ θέλησις τῆς ὁποίας κατεφάνη εἰς τὰ πράγματα, διὰ τὴν δημιουργίαν σταθεροῦ πνευματικοῦ βίου, ἔστω μὲ τὰ διατιθέμενα περιωρισμένα μέσα. Μετὰ τὸν 'Ιερεμίαν τὸν Α', τὸν ἀπὸ Σοφίας, ὅστις τιμᾷ ἐπὶ ἓν τέταρτον περίπου αἰῶνος τὴν πατριαρχίαν (1522 - 1546), Διονύσιος Β' ὁ ἀπὸ Νικομηδείας (1546 - 1555) ἀναδεικνύεται ἐκ τῶν λογιωτέρων πατριαρχῶν τῆς ἐποχῆς του, ζωηρῶς ἐνδιαφερόμενος καὶ διὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα [1]. Μετ' αὐτὸν πατριαρχεύει 'Ιωάσαφ ὁ Μεγαλοπρεπὴς (1555 - 1565), ἡ δεκαετὴς πατριαρχία τοῦ ὁποίου λαμπρύνεται μὲ τὴν παρουσίαν λογίων ἀνδρῶν εἰς τὴν πατριαρχικὴν αὐλήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς περιφερειακὰς μητροπόλεις. Κατὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ 'Ιωάσαφ τὸ μέγα μήνυμα προσεφώνησεν εἰς αὐτὸν ὁ τιμιώτατος καὶ σοφώτατος Μ. Χαρτοφύλαξ 'Αλέξανδρος ὁ ἀπὸ Τηρᾶς ('Αποτυράς;), τὸ δὲ κατ' αὐτοῦ συνοδικὸν ἔγγραφον ὑπογράφουν 57 ἀρχιερεῖς, μεταξὺ τῶν ὁποίων μερικοὶ πεπαιδευμένοι, οὐχὶ ἄσχετοι πρὸς τὰ σχολικὰ πράγματα τῆς ΚΠόλεως, ὡς Θεωνᾶς ὁ Θεσσαλονίκης, 'Αρσένιος ὁ Τορνόβου, Δαμασκηνὸς ὁ Ναυπάκτου καὶ "Αρτης, Μεθόδιος ὁ Μελενίκου, 'Ιωάσαφ ὁ Κυζίκου κ.ἄ. [2].

Μητροφάνης ὁ Γ' (1565 - 1573, 1579 - 1580) ἦτο πεπαιδευμένος κληρικός. Οὗτος, ὡς μητροπολίτης Καισαρείας, ἐπὶ Διονυσίου Β' ἐπισκέπτεται τὴν Βενετίαν καὶ τὴν Ρώμην δι' ἀδελφικὴν συνεννόησιν, σκανδαλίζει τὸν λαὸν καὶ καθαιρεῖται, ἀλλ' ἀθωωθεὶς σημειώνει περαιτέρω πνευματικὴν δρᾶ-

---

[1] Σάρδεων Γερμανοῦ, Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους, «'Ορθοδοξία», τόμ. Θ' (1934), σελ. 77 κἑξ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, ἐν ΚΠόλει 1884, σελ. 10 - 11. Τ. Γριτσόπουλος, εἰς Θρησκευτικὴν καὶ 'Ηθικὴν 'Εγκυκλοπαιδείαν, τόμ. Ε' (1964), σ. 20 - 22, ἐν λ.

[2] Σάρδεων Γερμανοῦ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 79 κἑξ. Δωροθέου Μονεμβασίας, Βιβλίον ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας, ἐν Βενετίᾳ 1681, σελ. 441. Μ. Χαμουδοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 69. Μ. Γεδεών, Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ, σελ. 43.

σιν καὶ χαρακτηρίζεται ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς πλέον ἀνησύχους πατριάρχας [1]. 'Ιερεμίας Β' ὁ Τρανὸς (1572 - 1595) πατριαρχεύει μετὰ τὴν παρεμβολὴν Παχωμίου Β' καὶ Θεολήπτου Β' ἐκ διαλειμμάτων ἀποδοτικῶς, ρυθμίζει τὰ ρωσικὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ τὰ γράμματα θερμῶς ὑποστηρίζει [2]. 'Ακολούθως μέχρι τῆς τοποτηρητίας Μελετίου τοῦ Πηγᾶ βραχείας πατριαρχίας καλύπτουν Ματθαῖος ὁ Β', Γαβριὴλ ὁ Α' καὶ Θεοφάνης ὁ Καρύκης.

Τὸ πατριαρχικὸν περιβάλλον ἀποτελοῦν μονίμως ἀνώτεροι καὶ κατώτεροι κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ ὀφφικιάλοι λόγιοι, μὲ παίδευσιν ἱκανήν. Εἶναι ἄξιον ὑπογραμμίσεως, ὅτι ἡ δημιουργουμένη σιγὰ - σιγὰ πνευματικὴ ἀριστοκρατία τῆς ὑποδούλου ΚΠόλεως χρησιμοποιεῖ ὀλίγον ἢ πολὺ τὰς πνευματικὰς πηγάς, διανοεῖται, συνεχίζει τὴν παράδοσιν τοῦ παρελθόντος, ἔστω μὲ τὴν ἀτροφικὴν σήμερον μορφήν. 'Ο πατριαρχικὸς κύκλος δὲν εἶναι παρὰ δημιούργημα τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ἀποτέλεσμα μιᾶς γενικωτέρας παιδευτικῆς προσπαθείας, στρατιῶται τῆς ὁποίας εἶναι καὶ ἄλλοι ἰδιωτικῶς ἐργαζόμενοι κατ' ἐπάγγελμα ἢ ἀπὸ ζωηρὸν καὶ συχνὰ ἀνιδιοτελῆ ζῆλον. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι συμβάλλουν εἰς τὴν δημιουργίαν ὁμίλων καὶ πυρήνων εὐγενοῦς ἁμίλλης. 'Ατυχῶς ἐνδείξεις μόνον ἔχομεν περὶ αὐτῶν, δὲν πρέπει ὅμως ν' ἀμφιβάλωμεν διὰ τὴν ὕπαρξίν των, διότι ἡ ἐμφάνισις ἰσχυρῶν προσωπικοτήτων εἰς τὸν πνευματικὸν βίον τῆς ΚΠόλεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ κατ' ἄλλον τρόπον.

Οὕτως ἔχομεν τὸ φαινόμενον λογίων τῆς βασιλευούσης, μετὰ τῶν ὁποίων ἔχει δημιουργηθῆ πνευματικὴ ἀνταπόκρισις συναθλητῶν ἐγκατεστημένων εἰς πνευματικὰ κέντρα τῆς Δύσεως ἢ ἐνετοκρατουμένων περιοχῶν. 'Αρκούντως πειστικὴ εἶναι ἡ περίπτωσις 'Ιουστίνου τοῦ Δεκαδύου, ποὺ συνηντήσαμεν ἤδη, μ' εὐρεῖαν παίδευσιν. "Υστερα Μανουὴλ ὁ ἱεροδιάκονος καὶ Μ. Χαρτοφύλαξ, ὁ Ξανθηνός. Οὗτος κατ' ἔμπνευσιν 'Ιερεμίου Β' συνέγραψεν ἔκθεσιν περὶ συγγενειῶν, τῆς ὁποίας ἔκδοσις ἐπραγματοποιήθη ὁμοῦ μὲ τὸ 'Ωρολόγιον ἢ τὸ Εἱρμολόγιον πλέον ἢ ἅπαξ, κατὰ προσάρτησιν καὶ βελτίωσιν τοῦ γνωστοῦ εἰς Βενετίαν λογίου Ζαχαρίου ἱερέως Σκορδυλίου, τοῦ Κρητός [3].

---

[1] Stephan Gerlach, Turckisches Tagebuch, Franckfurth am Mayn 1674, σελ. 29 - 30, 59 - 60, 247 - 248, 278, 308, 342, 459. Σάρδεων Γερμανοῦ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 111 κἑξ. Χρυσ. Παπαδοπούλου, Σχέσεις ὀρθοδόξων καὶ Λατίνων κατὰ τὸν ΙϚ' αἰῶνα, «Θεολογία», τόμ. Γ' (1925), σελ. 97 κἑξ.

[2] Κ. Ν. Σάθα, Βιογραφικὸν σχεδίασμα περὶ τοῦ πατριάρχου 'Ιερεμίου Β' (1572 - 1594), ἐν 'Αθήναις 1870, σσ. ϟδ'+218. Ι. Καρμίρης, εἰς τὴν Θρησκευτικὴν καὶ 'Ηθικὴν 'Εγκυκλοπαιδείαν, τόμ. Ϛ' (1965), σ. 780 κἑξ.

[3] Α. Μουστοξύδου, Ζαχαρίας Σκορδύλιος, «'Ελληνομνήμων», τ. 5 (1843), σελ. 311 - 312, ὅπου σχετικὴ παρανόησις ὡς πρὸς τὸν Μανουήλ. Γ. Ζαβίρα, Νέα 'Ελλάς, σελ. 382. Α. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, μέρος Α', ἐν 'Αθήναις 1854, σελ. 8, ἀρ. 16. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 43. Τοῦ

Εἰς τὸν κατὰ Διονυσίου τοῦ Β′ κατὰ Νοέμβριον 1547 συντεταγμένον συνοδικὸν Τόμον ὑπογράφεται πληθὺς ὀφφικιάλων κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, διὰ τοὺς ὁποίους γεννᾶται αὐτομάτως ἡ ἀπορία, ποῦ ἐμορφώθησαν; 'Η παίδευσίς των εἶναι ἀναμφισβήτητος, ἀδιάφορον ἂν ἦτο μεγάλη ἢ μικρά. Σκόπιμον εἶναι νὰ μεταφερθῇ ἐδῶ ὁλόκληρος ὁ σχετικὸς πίναξ πρὸς πίστωσιν.

Μ. Σακελλάριος διάκονος Συμεών, Σακελλάριος παπα-Θεόδωρος, Πρωτέκδικος παπα-Δημήτριος, Ρήτωρ Μανουήλ, Κανστρήσιος 'Ιωάννης ἱερεύς, Παντολέων ὁ Εὐγενικός, Πρωτονοτάριος παπα-'Αργυρός, 'Υπομιμνήσκων Γεώργιος ἱερεύς, Κωνσταντῖνος πρεσβύτερος καὶ διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου, Διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου παπα-'Αναστάσιος, Ἄρχων τῆς 'Εκκλησίας Δημήτριος ἱερεύς, παπα-'Ισίδωρος, παπα-Μανουὴλ ὁ Γεργούτζης, ἄρχων Καβουκλήσιος, ἄρχων Ράλης, ἄρχων ἀδελφὸς αὐτοῦ, κύριος Μιχαὴλ Ράλης, κύριος 'Ιωάννης Κυμηνᾶς, κύριος Πασχάλης Κριτόπουλος, κύριος Μανουὴλ Κρομήδης, κύριος Κωνσταντῖνος Σπετζιέρης, κύριος Πασχάλης Σπετζιέρης[1]. Ἤρκεσε βίος ἑνὸς αἰῶνος, διὰ νὰ διαρθρωθῇ ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάξις καὶ νὰ στελεχωθῇ ἡ 'Εκκλησία, ποὺ ἐτόνωσε τὸν ὑπόδουλον 'Ελληνισμόν. Οἱ ἄνδρες ὅμως, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν πνευματικὴν προθήκην τοῦ κόσμου τούτου, πρέπει νὰ εἶναι ἀναστήματα πνευματικὰ τοῦ παιδευτικοῦ ἱδρύματος τοῦ Πατριαρχείου, τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης Σχολῆς τοῦ Γένους.

2. ΕΛΕΑΒΟΥΛΚΟΣ. 'Επὶ συγκεκριμένου πεδίου ἤδη σταθμεύοντες ὀφείλομεν νὰ ἐπιμείνωμεν εἰς τὴν διδασκαλικὴν δρᾶσιν ἀνδρὸς μὲ ἱκανὴν ἀκτινοβολίαν. Εἶναι οὗτος Θεοφάνης ὁ 'Ελεαβοῦλκος, τοῦ ὁποίου ἀμφισβητεῖται μὲν ἡ διδασκαλικὴ δρᾶσις ἐντὸς τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, δὲν εἶναι νοητὸν ὅμως ν' ἀντιπαρέλθωμεν τὴν θέσιν ποὺ κατέχει ἡ μορφὴ καὶ τὸ ἔργον του ἐντὸς τῆς ἐξεταζομένης περιόδου. 'Ο κληρικὸς οὗτος ἦτο υἱὸς Νικολάου 'Ελεαβούλκου ἢ Νοταρᾶ ἀπὸ τὴν πελοποννησιακὴν Κορώνην, ἐκ μητρὸς καταγομένης ἀπὸ τὴν μακεδονικὴν Βέροιαν. Κατὰ κόσμον ἐκαλεῖτο Θωμᾶς. Δὲν γνωρίζομεν ἂν ἐγεννήθη εἰς τὸν τόπον τοῦ πατρὸς ἢ τῆς μητρός του. Πιθανὸν εἶναι ὅτι ἡ ἅλωσις τῆς Κορώνης ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ τὰ ἐπακολουθήσαντα γεγονότα ἠνάγκασαν τὸν πατέρα 'Ελεαβοῦλκον νὰ μετακινηθῇ ἐκ τῆς Πελοποννήσου. Οὗτος κατὰ τὰ τέλη τοῦ βίου του ἐγένετο μοναχός, τὸν ἐμιμήθη δὲ τότε καὶ ὁ υἱός του, ἂν δὲν προηγήθη ὁ τελευταῖος, μετονομασθεὶς Θεοφάνης. 'Αρχικῶς εἰσήχθη εἰς τὴν 'Αγιορειτικὴν μονὴν

αὐτοῦ, Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ, σελ. 41-42. Πρβλ. τὴν ὑπὸ Δ. Σ. Γκίνη, Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ΕΕΒΣ, τόμ. ΚϚ′ (1956), σελ. 170, σημειουμένην βιβλιογραφίαν.

[1] Ém. Legrand, Notice biographique sur Jean et Theodose Zygomalas, Παρίσιοι 1889, σελ. 89-90. 'Ο μεταξὺ τῶν ὑπογεγραμμένων Μανουὴλ ὁ Ρήτωρ εἶναι ὁ Μ. Ρήτωρ Μανουὴλ ὁ Γαλησιώτης, ποὺ συνηντήσαμεν ἤδη ἀνωτέρω.

τῶν 'Ιβήρων, ὅπου καὶ κατέγινεν εἰς θεολογικὰς κυρίως μελέτας. 'Εκεῖ διεμόρφωσε λιτὸν καὶ αὐστηρὸν χαρακτῆρα.

'Ο Θεοφάνης εἰς ΚΠολιν ἦλθεν ἐπὶ 'Ιερεμίου Α′ ἢ Διονυσίου Β′. 'Ο ἀσκητικὸς τύπος τοῦ αὐστηροῦ τούτου μοναχοῦ ἤγαγεν αὐτὸν εἰς σύγκρουσιν μὲ τὸν πατριάρχην Διονύσιον Β′, κατὰ τοῦ ὁποίου διεξήγαγε τὸν ἀγῶνα τοῦ λαοῦ, σκανδαλισθέντος ἀπὸ τὴν φιλενωτικὴν κίνησιν Μητροφάνους τοῦ μητροπολίτου Καισαρείας καὶ ἔπειτα οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. *«Κεκτημένος τὴν ἀγάπην καὶ τὸ σέβας τοῦ λαοῦ»* ὁ Θεοφάνης, καθὼς διηγεῖται ὁ Χρονογράφος, διεξήγαγε τὸν ὑπὲρ τῆς 'Ορθοδοξίας ἀγῶνα ἐντόνως. 'Αλλ' ὁ Διονύσιος συνεχωρήθη καὶ διετηρήθη εἰς τὸν θρόνον, ἀφῃρέθη ὅμως ὁ λόγος ἀπὸ τὸν κήρυκα Θεοφάνη, πρὸς ἀποσόβησιν νέων σκανδαλισμῶν. Τότε ἠναγκάσθη ἐκεῖνος νὰ ἀποσυρθῇ πρὸς τὴν μονὴν τῆς μετανοίας του, περὶ τὸ 1550 βεβαίως, πρὸς τὴν ὁποίαν κατέλιπε καὶ τὴν βιβλιοθήκην του, ἀκολούθως δὲ εἰς τὴν Βέροιαν, ὅπου κοιμηθεὶς ἐτάφη μετὰ τιμῶν ὑπὸ τῶν ἐκ μητρὸς συμπολιτῶν του[1].

'Ο Θεοφάνης ἐτιμήθη μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ Μ. Ρήτορος καὶ φαίνεται ὅτι ηὐδοκίμει εἰς τὸ κήρυγμα. Διέμενεν εἰς τὸν Γαλατᾶν, εἰς ἓν κελλίον τοῦ ναοῦ τῆς Χρυσοπηγῆς, ὅπου ὡμίλει καὶ πνευματικῶς εἰργάζετο. Ὅτι ἦτο διδάσκαλος ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος, γράφων πρὸς τὸν 'Ερμόδωρον τὸν Λήσταρχον. 'Η περισωθεῖσα σχετικὴ ἐπιστολή του εἶναι μὲν ἀχρόνιστος ἀλλ' ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα ὕφους καὶ παρὰ τὰς γενικότητας αὐτῆς εἶναι σαφῶς ἐπιτιμητικὴ τοῦ Ληστάρχου. Γράφει μεταξὺ ἄλλων: *«...περὶ μὲν οὖν ὧν τῇ ἀληθείᾳ συνηγορήσαμεν καὶ συνηγοροῦμεν, διδασκαλικῆς παρὰ τῆς τοῦ θεοῦ Μεγάλης 'Εκκλησίας τυχόντες καθέδρας καὶ θεοκήρυκες σφραγῖδι τῇ τοῦ τελεταρχικοῦ πνεύματος φωτιστικῇ δυνάμει σφραγισθέντες, καὶ ἔτι συνηγορήσομεν θεοῦ διδόντος ἡμῖν πρὸς τοῦτο τὴν εὐκαιρίαν, κἂν εἴ σοί γε παντάπασιν ἀνιαρῶς προσπέπτωκε καὶ μέσην πλήττωμέν σοι τὴν καρδίαν ἐκ τούτων...»*[2]. Πέντε ἐπιστολαὶ τοῦ Θεοφάνους πρὸς διαφόρους ἀποδέκτας ἐξεδόθησαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Λαμίου ἀμελῶς[3], δι' ὃ τρεῖς ἐξ αὐτῶν καὶ δὴ ἡ πρὸς τὸν Λήσταρχον καὶ

[1] Δωροθέου Μονεμβασίας, Βιβλίον ἱστορικόν, σελ. 441-442. Περὶ τῶν ταραχῶν ἕνεκα τοῦ σκανδαλισμοῦ βλ. Μ. Μαλαξοῦ, Πατριαρχικὴ 'Ιστορία, ἐν Μ. Crusii, Turcograecia, σελ. 168 (Bonn, σελ. 177,23-178,8). Γενικώτερον περὶ Θεοφάνους βλ. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 45 κἑξ. Κ. Σάθα, Νεοελλ. Φιλολογία, σελ. 142-143. Τ. Γριτσοπούλου, 'Ελεαβοῦλκος Θεοφάνης, εἰς Θρησκευτ. 'Ηθικὴν 'Εγκυκλοπαιδείαν, τόμ. Ε′ (1964), σ. 552. Α. Μουστοξύδου, Θεοφάνης 'Ελεαβοῦλκος καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, «'Ελληνομνήμων», τ. 10 (1847), σελ. 615-623.

[2] 'Α. Μουστοξύδου, Μιχαὴλ Λήσταρχος ἢ 'Ερμόδωρος Ζακύνθιος, «'Ελληνομνήμων», τ. 10 (1847), σελ. 609-610.

[3] Io. Lamii, Deliciae eruditorum (G. Severi et aliorum Graecorum epistolae), Φλωρεντία 1744, σελ. 176 κἑξ.

δύο πρὸς τὸν Καισαρείας Μητροφάνην ἐξεδόθησαν ἐκ νέου διωρθωμέναι[1].

Φαίνεται ὅτι ὁ Θεοφάνης ἐξεπαίδευεν ἐπαρκῶς καὶ σεμνοπρεπῶς τοὺς μαθητάς του. Πόσον τὸν ἐξετίμων οὗτοι μαρτυροῦν τέσσαρες ἐκδεδομέναι καὶ σχολιασμέναι ἐπιστολαὶ Δαμασκηνοῦ τοῦ Στουδίτου, τοῦ μετὰ ταῦτα μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης, πρὸς Ἐλεαβοῦλκον[2]. Εἶναι ἀχρόνιστοι καὶ αἱ τέσσαρες ἐπιστολαί, περιέχουν ὅμως τὸ μέτρον τῆς παιδεύσεως τοῦ γράφοντος, δι' ἣν οὐχὶ ἀδίκως ἐμόχθησεν ὁ διδάσκαλός του, δι' ὃ δικαίως ταῦ ἀπονέμει εὐγνώμονα τιμὴν ὁ μαθητής[3]. Ἀλλ' ὁ Δαμασκηνὸς δὲν εἶναι ὁ μόνος μαθητὴς τοῦ Θεοφάνους. Τὸ 1577 ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς ἔγραφε πρὸς τὸν Μαρτῖνον Κρούσιον ὅτι ὑπῆρχον ἀκόμη τότε 30 μοναχοὶ μαθηταὶ τοῦ Θεοφάνους. Μεταξὺ αὐτῶν κατελέγοντο, ὑπὸ τοῦ Χρονογράφου κατονομαζόμενοι, ὁ Θεσσαλονίκης Θεωνᾶς[4], ὁ Τορνόβου Ἀρσένιος[5], ὁ Μελενίκου Μεθόδιος[6], ὁ Μονεμβασίας Ἱερόθεος[7] κ.ἄ.

Ἡ κατάρτισις καὶ ἡ θεολογικὴ παίδευσις τοῦ Θεοφάνους Ἐλεαβούλκου ἐπιμαρτυρεῖται ἀπὸ μίαν ἀκόμη ἐπιστολήν του παραμυθητικὴν πρὸς τὸν Γεώργιον Ραούλ, διὰ τὴν ἀπώλειαν παμφιλτάτου υἱοῦ[8], καὶ ἀπὸ τὸ θεολογικοῦ περιεχομένου σύγγραμμά του *«Διαίρεσις μετὰ συλλογισμῶν θεολογικῶν κατὰ τὴν θεοπαράδοτον ἡμῶν θεοσοφίαν τῆς πίστεως, καθώσπερ οἱ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας πνευματοφόροι διδάσκαλοι παρέδωκαν»*[1]. Ἑπομένως ἡ ὅλη δρᾶσις τοῦ ἀνδρὸς ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τὸ κήρυγμα, τὰς θεολογικὰς μελέτας καὶ πιθανώτατα εἰς τὴν διδασκαλίαν εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν, ἀσφαλέστερον δὲ καὶ εἰς ἰδιαίτερον κύκλον ἰδικόν του[2]. Ἡ κρατοῦσα περὶ τῆς διδασκαλίας του πεποίθησις εἶναι, ὅτι ἦτο ἐραστὴς τῆς Ἀριστοτελικῆς Φιλοσοφίας, δημιουργήσας παράδοσιν, διατηρηθεῖσαν μέχρις Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως[3]. Ἡ ἀνάμειξίς του ὅμως εἰς τὰς ἐναντίον τοῦ Διονυσίου Β' ταραχὰς φαίνεται ὅτι συνετέλεσεν ὥστε νὰ ἀναγκασθῇ ὁ πατριάρχης νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ἴσως καὶ ἐκ ΚΠόλεως.

¹ Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΖ' (1882 - 1883), σελ. 605 κἑξ.

² Αὐτόθι, σελ. 63 - 64. Προτέρα ἀμελεστέρα ἔκδοσις ὑπὸ Μ. Γεδεών, εἰς «Ἐκκλ. Ἀλήθειαν», τόμ. Γ' (1882), σελ. 87 κἑξ.

³ Διὰ τὸν συγγραφέα τοῦ «Θησαυροῦ» βλ. κυρίως Χρυσ. Η. Τσίτερ, Λόγιοι Ἕλληνες μετὰ τὴν Ἅλωσιν· Δαμασκηνὸς Στουδίτης, Γαβριὴλ Σεβῆρος, Νικόλαος Κριτίας, ἐν Ἀθήναις 1935, σελ. 7 κἑξ.

⁴ Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. Κ. Σάθα, Νεοελ. Φιλολογία, σελ. 211 - 212. Π. Ζερλέντου, Θεσσαλονικέων μητροπολῖται (1520 - 1578), ἐν τῇ «Byz. Zeitschrift», τόμ. XII (1903), σελ. 131 κἑξ. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Θεωνᾶς ὁ Α' καὶ ἔργον αὐτοῦ μαρτυρολογικόν, «Ἐκκλ. Ἀλήθεια», τόμ. ΛΑ' (1911), σελ. 180.

⁵ Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 65 - 66.

⁶ Ém. Legrand, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 166. M. Crusii, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 482, 589.

⁷ Κ. Σάθα, Βιογραφικὸν σχεδίασμα..., σελ. οα' κἑξ. Τ. Γριτσόπουλος, εἰς Θρησκευτικὴν καὶ Ἠθικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν, τόμ. Ϛ' (1965), σ. 796 - 798 ἐν λ.

⁸ Ἀντ. Χ. Χατζῆ, Οἱ Ραούλ, Ράλ, Ράλαι, Kirchhain, 1909, σελ. 49 - 50 (ὁ Μ. Ρήτωρ Θεοφάνης μοναχὸς τῆς παραμυθητικῆς ἐπιστολῆς δὲν εἶναι τὸ αὐτὸ πρόσωπον πρὸς τὸν Μηδείας Θεοφάνη). D. De Nessel, Breujarium et supplementum commentariorum lambeianorum sive catalogus aut recensio spesialis codicum manuscriptorum graecorum, τόμ. Α', Βιέννη καὶ Νυρεμβέργη 1690, I, σελ. 438. Ὁ Βιενναῖος κῶδιξ 246 (φ. 151β - 154) περιέχει τοῦ Θεοφάνους ἐπιστολὴν πρὸς τὸν αὐτὸν Γεώργιον Ραοὺλ «περὶ φιλοπτωχίας» (Α. Χατζῆς, σελ. 50).

3. ΜΙΧ. - ΕΡΜΟΔΩΡΟΣ ΛΗΣΤΑΡΧΟΣ. Ἀνήκει εἰς τὸν διδασκαλικὸν ὅμιλον τῆς ἐξεταζομένης περιόδου ὁ ἐκ Ζακύνθου λόγιος, ἰατρὸς καὶ διδάσκαλος Μιχαὴλ - Ἑρμόδωρος Λήσταρχος, διὰ τὸν ὁποῖον ὅμως ἀμφισβητεῖται ἐπίσης ἂν ἐδίδαξεν εἰς ΚΠολιν. Ἂν ἀληθεύῃ ὅτι ὁ πατριάρχης Διονύσιος ὁ Β' μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του ἐπεθύμει ν' ἀπαλλαγῇ τοῦ Θεοφάνους Ἐλεαβούλκου καὶ ἠνάγκασεν αὐτὸν εἰς ἀποχώρησιν ἐκ ΚΠόλεως, πολὺ φυσικὸν εἶναι ἡ γνωστὴ πρόσκλησις τοῦ Ληστάρχου νὰ ἤρχετο νὰ καλύψῃ ὑπάρχον κενόν, ὅσον καὶ λόγῳ τῆς ἔχθρας τῶν δύο διδασκάλων νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Ἐλεαβούλκου ἐκ τῆς ἐνεργοῦ διδασκαλικῆς ζωῆς. Μᾶς ἔχει πείσει ἡ φήμη πρὸ πολλοῦ, γράφει Διονύσιος ὁ Β' πρὸς τὸν εἰς Φερράραν εὑρισκόμενον Μιχαὴλ - Ἑρμόδωρον τὸν Λήσταρχον, *«ὅτι Ἕλλην εἶ καὶ σοφίαν μετιών»*. Καὶ τὸν ἐκάλει ἐπιμόνως, παρακινούμενος ἀπὸ ὅσα περὶ αὐτοῦ, καθὼς προσθέτει, τοῦ ὡμίλουν κολακευτικῶς ὁ μητροπολίτης Ἄργους καὶ Ναυπλίου καὶ Μιχαῆλος ὁ Σοφιανός[4].

Πότε ἐστάλη ἡ γραπτὴ καὶ ἐπίσημος αὕτη πρόσκλησις τοῦ Διονυσίου Β' δὲν γνωρίζομεν. Πᾶσα ἡ περὶ Μιχαὴλ - Ἑρμοδώρου Ληστάρχου δημιουργηθεῖσα συζήτησις, ὡς πρὸς τὸν βίον καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ ἀνδρός, κινεῖται

¹ Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 53 καὶ ὑποσ. 3.

² Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 45, 50. Κωνσταντίου τοῦ ἀπὸ Σιναίου, Βιογραφία καὶ συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες, σελ. 348. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Κωνσταντινιάς, σελ. 112. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 53. Ἡ ἀμφισβήτησις γίνεται μόνον ὑπὸ τοῦ Μ. Παρανίκα, Περὶ τῆς ἐν ΚΠόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΘ' (1884 - 1885), σελ. 4, τόμ. ΚΕ' (1893 - 1894), σελ. 64 - 65, ὑποστηρίζοντος πεισμόνως ὅτι ὁ Θεοφάνης ἐδίδασκεν εἰς τὸ οἴκημά του ἱερωμένους μεγάλης ἡλικίας. Οὐχὶ ἀπίθανον θεωρεῖται ὅτι ἐδίδασκεν εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν καὶ ὑπὸ τοῦ Μ. Χαμουδοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 69.

³ Κ. Εὐθυβούλης, ἐν Κωνσταντίου Βιογραφία, σελ. 348 σημ.

⁴ Α. Μουστοξύδου, Μιχαὴλ Λήσταρχος, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 598 καὶ Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 51. *«Μηδὲν οὖν μελλήσας, ἐλθὲ πρὸς ἡμᾶς, τῶν αὐτῶν τοῖς σοῖς ὁμογενέσι μεθέξων, ὧν λατίνοις προσοιχόμενος ἀπολαύεις· ἐκεῖνοι μὲν γὰρ καὶ ἄλλους ἔχουσι τοὺς ἐκπαιδεύσοντας, Ἕλληνες δὲ οὐκέτι»*, ἔγραφεν ὁ πατριάρχης.

ἐπὶ ἀσαφῶν χρονολογικῶν δεδομένων. Οἱ ἐρευνηταὶ γνωρίζουν τὴν πρόσκλησιν, δὲν εἶναι ὅμως σύμφωνοι διὰ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς. Εἶναι διὰ τοῦτο ἀνάγκη νὰ ἐξετασθοῦν ἐνδείξεις τινές, σχετιζόμεναι πρὸς τὴν γραπτὴν πρόσκλησιν τοῦ Ληστάρχου. Ἐν πρώτοις αὕτη γίνεται κατὰ σύστασιν τοῦ Ἄργους καὶ Ναυπλίου Δωροθέου. Οὗτος ἐχειροτονήθη τὸ 1541 ὑπὸ Ἱερεμίου Α' καὶ εἶναι ὁ πρῶτος ἐγκαθιστάμενος ἀρχιερεὺς εἰς Ναύπλιον, μετὰ τὴν πρόσφατον (1540) παράδοσιν τῆς πόλεως ἀπὸ τοὺς Ἐνετοὺς εἰς τοὺς Τούρκους[1]. Κατὰ τὰ ἔτη 1546 καὶ 1547 ὁ Δωρόθεος ἀπαντᾷ ὡς μέλος τῆς Πατριαρχικῆς Συνόδου ἐπὶ Διονυσίου Β'[2]. Ὁ κατὰ τοῦ τελευταίου κινηθεὶς Συνοδικὸς Τόμος χρονολογεῖται ἀπὸ Νοεμβρίου 1547 καὶ εἶναι προϊὸν ἐντόνου ἀντιδράσεως τῶν μητροπολιτῶν Χριστιανουπόλεως Σωφρονίου καὶ Ἄργους - Ναυπλίου Δωροθέου. Οὗτοι μάλιστα ὑπογράφουν αὐτὸν πρῶτοι[3].

Εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον νὰ προσεκάλει ὁ Διονύσιος τὸν Λήσταρχον, ἐπικαλούμενος τὴν γνώμην σφοδροῦ πολεμίου του. Ἑπομένως ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Διονυσίου Β' πρὸς τὸν Λήσταρχον πρέπει νὰ χρονολογηθῇ πρὸ τοῦ Νοεμβρίου 1547 καὶ φυσικὰ ὄχι πρὸ τοῦ 1546. Ὁ δὲ διδάσκαλος Λήσταρχος, ἂν ἦλθεν ἀνταποκριθεὶς εἰς τὴν πρόσκλησιν, ἢ συνεδίδαξε μετὰ τοῦ Θεοφάνους Ἐλεαβούλκου, πρὸ τῆς καθαιρέσεως τοῦ Διονυσίου, ἢ ἐδίδαξεν ἐπὶ βραχὺ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν αὐτοῦ, δηλ. μετὰ τὸ 1548, ὁπότε καὶ ἀναγκαιότερος ἦτο. Τοῦτο τεκμαίρεται καὶ ἐξ ἄλλων ἐνδείξεων[4].

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Μιχαὴλ - Ἑρμόδωρος Λήσταρχος καὶ παίδευσιν σπουδαίαν εἶχε καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἀποδοτικῶς ἐδίδαξεν εἰς Χίον μάλιστα[5], ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ εἰς τὴν Μεγάλην Σχολὴν ΚΠόλεως ἐδίδαξε. Παρὰ τὰς ἀσθενεῖς ἀντιρρήσεις, συνηγοροῦν καὶ ἄλλοι λόγοι ὑπὲρ τῆς θετικῆς ἐπόψεως[6].

---

[1] Π. Γ. Ζερλέντου, Ἡ ἀνασύστασις τῆς μητροπόλεως Ἄργους καὶ Ναυπλίας κατὰ τὸ 1541, « Ἀθηνᾶ », τόμ. ΚΖ' (1915), σελ. 202 κἑξ.

[2] Βλ. π.χ. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, τόμ. Α', ἐν ΚΠόλει 1884, σελ. 12. Miklosich - Müller, Acta et Diplomata, τόμ. Ε', Vindobonae 1887, σελ. 238.

[3] Ém. Legrand, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 89.

[4] Μέχρι Δεκ. 1547 εὑρίσκετο εἰς Φερράραν ὁ Λήσταρχος. Α. Μουστοξύδου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 594. Τὸν Ὀκτ. 1548 ἐπανερχόμενος ἐξ Ἰταλίας διήρχετο, κατά τινα εἴδησιν, ἐκ Ζακύνθου. Λ. Χ. Ζώη, Μιχαὴλ Ἑρμόδωρος Ληστάρχης, ΕΕΒΣ, τόμ. Ις' (1940), σελ. 139 - 140. Πρβλ. Φ. Μπουμπουλίδου, Μιχαὴλ - Ἑρμόδωρος Λήσταρχος, Ἕλλην λόγιος τοῦ Ις' αἰῶνος, « Παρνασσός », τόμ. Α' (1959), σελ. 289 - 290.

[5] Αὐτόθι, σελ. 287 κἑξ. παρακολουθεῖται ἡ καθ' ὅλου δρᾶσις τοῦ ἀνδρός.

[6] Ἡ ἀντίρρησις τοῦ Μ. Παρανίκα, ἐν ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΘ', σελ. 4, στηρίζεται εἰς τὴν ἔλλειψιν ἀποδεικτικοῦ ὑλικοῦ διδασκαλικῆς δράσεως εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν, μὲ τὸ πρόσθετον ἐπιχείρημα ὅτι ἡ πρόσκλησις δὲν σημαίνει ὅτι ἔγινεν ἀποδεκτή, ὅτι ὁ διδάσκαλος ἦλθε καὶ ὅτι ὄντως ἐδίδαξεν. Ὁ Α. Μουστοξύδης,

Ὅταν ἐκλήθη εἰς ΚΠολιν ὡς ἰατρὸς ὁ Λήσταρχος ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἰωάσαφ Β' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς, δὲν περιωρίζετο εἰς ἀποκλειστικὰ ἰατρικὰ καθήκοντα μία μορφὴ τοσαύτης πνευματικῆς ἀκτινοβολίας[1]. Ὁ Λήσταρχος εἰς ΚΠολιν ἐδημιούργησε δεσμούς, ἐθαύμαζε καὶ τὴν πόλιν καὶ τὸν πατριάρχην Ἰωάσαφ. Δι' ὃ ἔγραφεν ἐνθουσιωδῶς πρὸς τὸν διδάσκαλον Ἰωάννην Ζυγομαλᾶν τὸ 1560 ἐκ Χίου καὶ ἐτόνιζεν ὅτι ὁ Ἰωάσαφ ἦτο ὁ μόνος δυνάμενος τὴν ἐσβεσμένην ἕνεκα τῆς δεινῆς ζάλης φωνὴν τῶν Ἑλλήνων ν' ἀνάψῃ ἐκ νέου καὶ νὰ δημιουργήσῃ λαμπρὸν πυρσόν, καὶ ἀκόμη ὅτι αὐτὸς ἐδοκίμασε *«καὶ παίδευσιν ἀναζωπυρῆσαι»* καὶ γνῶσιν τοῦ θεοῦ νὰ μεταδώσῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους[2].

Μία ἀκόμη ἰσχυρὰ ἀπόδειξις τῶν δεσμῶν τοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὴν παιδείαν τῆς ΚΠόλεως εἶναι ἡ περίφημος προτρεπτικὴ αὐτοῦ ἐπιστολή, ἀπευθυνθεῖσα τὸ 1562 ἐκ Χίου *«τοῖς τῶν Ἑλλήνων μετιοῦσι καὶ διδασκομένοις μαθήματα νέοις εὐφυέσι τε καὶ εὐγενέσι»*[3]. Πρόκειται περὶ τῆς καλυτέρας ἀποδείξεως τοῦ μεγάλου ζήλου τοῦ ἰατροῦ καὶ διδασκάλου Μιχαὴλ - Ἑρμοδώρου Ληστάρχου διὰ τὴν πάτριον παιδείαν. Ὅσα κατ' αὐτοῦ ἐξέπεμψεν ὁ αὐστηρὸς Θεοφάνης Ἐλεαβοῦλκος πρέπει ν' ἀποδώσωμεν πρῶτον εἰς τὸ ὄχι ἀσύνηθες φιλολογικὸν καὶ θεολογικὸν πεῖσμα τῶν λογίων τῆς Τουρκοκρατίας κατ' ἀλλήλων. Ἴσως ἐδῶ ἔχει τὴν ἀρχήν του τοῦτο. Τὸ συνηντήσαμεν ὀλίγον προηγουμένως εἰς τὴν ἐπίθεσιν Ἰουστίνου Δεκαδύου κατὰ τοῦ Μ. Ῥήτορος Ἀντωνίου τοῦ Καρμαλίκη. Δεύτερος λόγος εἶναι ὁ φόβος τοῦ αὐστη-

---

ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 598 - 599, δέχεται ὅτι πιθανῶς ἐδίδαξεν εἰς ΚΠολιν ὁ Λήσταρχος. Ὁ Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 50 - 52, οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ἔχει ὅτι ἐδίδαξε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1546 - 1547 ἢ συνεδίδαξε μετὰ τοῦ Θεοφάνους, στηριζόμενος εἰς τοὺς χρονικοὺς ὑπολογισμοὺς Ν. Κατραμῆ, Φιλολογικὰ ἀνάλεκτα Ζακύνθου, ἐν Ζακύνθῳ 1880, σελ. 240 κἑξ. Τὴν γνώμην τοῦ Γεδεὼν ἀποδέχεται καὶ ὁ καθηγ. Κ. Ἄμαντος, Ἡ παιδεία εἰς τὴν Τουρκοκρατουμένην Χίον, « Ἑλληνικά », τόμ. Γ' (1930), σελ. 382. Πρὸς τὴν ἔποψιν αὐτὴν ἔχουν συνταχθῆ γενικῶς πλέον αἱ γνῶμαι: Κ. Σάθα, Νεοελ. Φιλολογία, σελ. 143. Μ. Χαμουδοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 70. Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ ἑλλην. παιδεία κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους, « Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν », τόμ. Ι' (1935), τεῦχ. Λόγων, σελ. 36. Τ. Γριτσοπούλου, Γένους Σχολὴ Μεγάλη, εἰς Θρησκευτικὴν καὶ Ἠθικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν, τόμ. Δ' (1964), στ. 310.

[1] Τοιαῦτα περιέχονται εἰς ἐπιστολὴν ἀχρονολόγητον Ἰωάννου τοῦ Ζυγομαλᾶ. Βλ. Μ. Παρανίκα, Ἰωάννης ὁ Ζυγομαλᾶς καὶ Μιχαὴλ - Ἑρμόδωρος ὁ Λήσταρχος, ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΑ' (1876 - 1877), σελ. 38, πρβλ. σελ. 42 - 43 καὶ Turcograecia, σελ. 216.

[2] Μ. Παρανίκα, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 40 - 41. Πρβλ. Φ. Μπουμπουλίδην, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 290 - 291.

[3] Μ. Παρανίκα, Ἰωάννης ὁ Ζυγομαλᾶς καὶ Μιχαὴλ - Ἑρμόδωρος ὁ Λήσταρχος, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 44 - 45 Πρβλ. τὸν αὐτόν, ἐν τῇ « Revue des Études Grecques », τόμ. XI (1898), σελ. 302.

ροῦ ὀρθοδόξου Θεοφάνους, ὅτι οἱ εἰς τὴν Δύσιν καταφεύγοντες καὶ ἐπανερχόμενοι μετὰ σπουδὰς εἰς τὰ ἑλληνικὰ κέντρα τῆς 'Ιταλίας ἔχουν ρευστὴν χριστιανικὴν συνείδησιν. Τοῦτο σαφῶς ἀποκαλύπτει γενικῶς μὲν τὸ περιεχόμενον τῶν ἐπιστολῶν τοῦ 'Ελεαβούλκου, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν Λήσταρχον, διότι γέμουν ὑπαινιγμῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ φράσις *«ἀσωφρόνιστος δοῦλος ἐκείνου τοῦ Λασκάρεως»* [1], προφανῶς τοῦ διδασκάλου του 'Ιάνου, μαρτυρεῖ τὴν ἀνησυχίαν τοῦ Θεοφάνους διὰ τὴν γνησιότητα τῆς πίστεως τῶν κατὰ τὰ ἄλλα δεινῶν ἑλληνομαθῶν μαθητῶν τῶν κολλεγίων τῆς 'Εσπερίας.

Οὕτως ἢ ἄλλως ὁ Μιχαὴλ - 'Ερμόδωρος Λήσταρχος φαίνεται ὅτι διετηρήθη πιστὸς τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἦτο ἑλληνιστὴς δόκιμος, ἰατρὸς καὶ διδάσκαλος οὐχὶ τυχαῖος. 'Η πρὸς τοὺς φοιτῶντας εἰς ΚΠολιν νέους ἐπιστολή του φαίνεται ὅτι ἐπροξένησεν ἐντύπωσιν. Δι' ὃ διεσκευασμένη ὑπὸ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ ἀπεστάλη πρὸς τοὺς μαθητὰς τῆς Τυβίγγης, ὅσους ἐξεπαίδευεν ὁ Μαρτῖνος Κρούσιος [2].

'Η σοφία, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἀλήθεια διὰ τὴν ψυχήν, λέγει εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιστολῆς του ὁ Λήσταρχος, εἶναι ὅπως τὸ φῶς εἰς τὰ μάτια, λαμπρύνουν καὶ καθιστοῦν τέλειον τὸν νοῦν. Καὶ ὅπως ὁ ἥλιος *«ἀφθόνως ἁπανταχοῦ γῆς ἐπιχέει»* τὸ θεῖον αὐτοῦ φῶς, ἔτσι τὴν σοφίαν *«ἡ περὶ τὰ μαθήματα καὶ λόγους μελέτη τε καὶ σπουδὴ χορηγεῖ»*. 'Εν συνεχείᾳ λέγει ὅτι ἡ τῶν ὄντων ὄντως ἐπιστήμη κάμνει θεῖον τὸν νοῦν καὶ τοῦ δίδει τὴν ἱκανότητα νὰ βλέπῃ καθαρὰ καὶ νὰ κατανοῇ ὅσα τοὺς ἄλλους διαφεύγουν, τὸ δὲ ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν ἐπιστήμην προερχόμενον φῶς εἶναι πλήμμυρα καὶ δι' αὐτὸ οἱ ἀρχαῖοι τὸν ἐπιστήμονα προσηγόρευσαν φῶτα, *«ἅτε τὸ καθαρὸν καὶ ἀκήρατον φῶς τῆς ψυχῆς μεθ' ἑαυτοῦ περιφέροντα»*, ἐν ἀντιθέσει πρὸς *«τοὺς ἐν ἀγνοίᾳ συμβιοῦντας βροτούς»*, διότι τούτους ἐθεώρουν φθαρτοὺς καὶ σκοτεινούς, ἀφοῦ *«τὴν φθορὰν μεθ' ἑαυτῶν καὶ τὸ δέους αἴτιον σκότος ἔχουσί τε καὶ περιφέρουσιν»*. 'Επόμενον εἶναι, κατόπιν αὐτῶν, νὰ χαίρῃ ὅποιος μανθάνει ὅτι εὑρίσκεται ἐν φωτί, νὰ φοβῆται δὲ ὁ ἀγνοῶν, διάγων ἐν σκότει. *«Τὸ δεινὸν σκότος*, συνεχίζει, *τῆς ἀγνοίας καὶ τοῦ ψεύδους ὁ Χριστὸς ἐξήλασε, λόγος καὶ σοφία καὶ ἀλήθεια διὰ τοῦτο καλούμενος»*. Δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος, προτιμῶν τὸ σκότος ἀπὸ τὸ φῶς. "Ανευ ἐπιστήμης καὶ ἀληθείας καὶ λόγου, δὲν θὰ διέφερε κανεὶς τῶν ἀλόγων. Πᾶν ὅ,τι κακὸν χαρακτηρίζει τὴν ζωήν, λέγει, εἶναι προϊὸν τῆς ἀγνοίας, αὐτὸ κάμνει τὴν ψυχὴν νὰ τυφλώττῃ. Καὶ συνεχίζει ἐπὶ λέξει ὡς ἑξῆς:

[1] Io. Lamii, Deliciae eruditorum..., σελ. 177, 193. "Ας μὴ ὑποτιμᾶται ἡ προσωπικότης τοῦ Θεοφάνους, χαρακτηριζομένου ὡς σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις ὑπὸ Φραγκίσκου Λάσκαρη, γράφοντος πρὸς Μ. Κρούσιον. Βλ. Turcograecia, σελ. 308.

[2] Μ. Παρανίκα, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 44 - 45.

«Τοῦτο τοίνυν τὸ τῇ ψυχῇ αἴτιον σκότους, ἅτε πόρρω θεοῦ βάλλον καὶ τῇ ἀληθεῖ σοφίᾳ Χριστῷ τῷ ἀληθεῖ θεῷ πολέμιον, ὦ τῆς παλαιᾶς 'Ελλάδος ἄξιοι νεανίαι, μυσαττόμενοι ἀποδιοπομπεῖσθε, θεῷ γὰρ ἐχθροὺς ποιεῖ τοὺς ἔχοντας κἂν τοῖς ἀνθρωπίνοις ἔργοις ἀπορεῖν ἁπανταχοῦ καὶ ἰλιγγιᾶν ἐργάζεται, καὶ τὸν νοῦν τοῖς μαθήμασι καὶ λόγοις ἡδέως προσέχετε μηδὲν ἀμελοῦντες καὶ τοῦ τῶν καλῶν ἁπάντων αἰτίου πόνου ἀπρὶξ ἔχεσθε, μήτε νύκτωρ μήτε μεθ' ἡμέραν ἀνιέντες· ὡς γὰρ οἱ πρὸς ρεῦμα ποτάμιον ἐν ἀκατίῳ φερόμενοι, ἂν βραχύ τι τοῦ πονεῖν καὶ ἐρέσσειν παύσωνται, οἴχονται φερόμενοι τῇ βίᾳ τοῦ ρεύματος, οὕτω καὶ οἱ περὶ τοὺς λόγους πονοῦντες, ἂν ἅπαξ λαβὴν ἡδοναῖς ἢ τρυφῇ ἢ ραθυμίᾳ παράσχωσι, κατὰ κρημνοῦ φέρονται τῇ κακίᾳ τῆς φύσεως ὠθούμενοι κατὰ πρανοῦς καὶ αἰσχρῶς ἐκτραχηλιζόμενοι. Τὰ γὰρ καλὰ καὶ τίμια πάντα μελέτῃ καὶ πόνῳ οὐχ ἡδυπαθείᾳ καὶ ραθυμίᾳ κτᾶσθαι καὶ διατηρεῖσθαι φιλεῖ. 'Υμῖν δέ, ὦ φίλοι λόγων "Ελληνες νεανίαι, Χριστὸς ὁ λόγος καὶ σοφίᾳ προσαγορευόμενος...».

'Η συνέχεια τοῦ προσφωνήματος στρέφεται πρὸς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ χορηγοῦ καὶ κηδεμόνος καὶ ὑποδεικνύει τὸ χρέος τῶν μαθητῶν νὰ μὴ φανοῦν ἀνάξιοι τῆς προστασίας ἐκείνου (τοῦ πατριάρχου 'Ιωάσαφ Β'), διὰ τοιούτων: *«...ἓν μόνον ὑπομνήσω ὑμᾶς, μηδεμίαν ἡμῖν ἔτι τοῦ μὴ πονεῖν λείπεσθαι σκῆψιν τοιούτου εὐτυχήσασι χορηγοῦ καὶ κηδεμόνος καὶ εἴ γε τῶν μαθημάτων μὴ ἀνάξια πράττειν βούλεσθε (οὐ γὰρ λόγοις μόνον ἀλλὰ καὶ ἔργοις πρέπουσιν ἡ φιλοσοφία κοσμεῖ τοὺς ἐραστὰς ἑαυτῆς), πρὸς ἓν τοῦτο μόνον ἀφορᾶτε σκοποῦντες, ὅπως μὴ τῆς προθυμίας αὐτοῦ ἀνάξιοι φανῆτε καὶ τῆς εὐποιίας ἀχάριστοι...»*. Τὸ περαιτέρω ἐγκώμιον τοῦ φιλομούσου ἀνδρὸς πλέκεται ἀριστοτεχνικῶς, μνημονεύεται καὶ ὁ *«καθηγητὴς»* τῶν νέων Ι. Ζυγομαλᾶς, διότι μετὰ τοῦ πατριάρχου *«τὸ ἀπομαρανθὲν ἤδη τῶν λόγων καὶ ἀρετῶν φῶς εἰς πυρσὸν ἀνάψαι λαμπρὸν ἀμφότεροι πειρῶνται»*. 'Υψηλόφρων γνώμη, καλλιέπεια καὶ ἀγαθὴ διάθεσις μετὰ γλώσσης σαφοῦς ἐμπνέουν τὸν κάλαμον τοῦ διδασκάλου.

Πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς παρούσης ἐπιστολῆς προσεφέρθη εἰς τοὺς τροφίμους τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς καὶ ἐξ ἄλλου νὰ συμπεράνωμεν καὶ περὶ τῆς διανοητικῆς αὐτῶν ἀναπτύξεως, ἐφ' ὅσον ἦσαν ἱκανοὶ ν' ἀφομοιώνουν τοιούτου εἴδους κείμενα.

Δ' ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΖΥΓΟΜΑΛΑ

1. ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΥΓΟΜΑΛΑΣ. Στενῶς συνδέεται μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς τὸ ὄνομα τῶν Ἰωάννου καὶ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ, πατρὸς καὶ υἱοῦ. Περὶ τοὺς δύο τούτους λογίους ἄνδρας, ὀφφικιούχους καὶ διδασκάλους, ἐκινήθη ἐπαρκῶς καὶ ἱκανοποιητικῶς ἡ ἔρευνα, κάλαμοι δὲ ὀξυγράφοι ἀπετύπωσαν τὰς μορφὰς αὐτῶν διὰ ζωηρῶν χρωμάτων[1]. Δι' ὃ δὲν καθίσταται ἀναγκαῖον νὰ γίνῃ ἐξαντλητικὸς λόγος διὰ τὸν βίον καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν δύο Ναυπλιέων, θὰ περιορισθῇ δὲ ἡ παροχὴ τῶν πλέον ἀπαραιτήτων στοιχείων μέχρι τοῦ σημείου, δι' οὗ διευκολύνεται ἡ γενικωτέρα τοποθέτησις τῶν ἀνδρῶν τούτων ἐντὸς τῆς ἐξεταζομένης περιόδου. Εἰδικώτερον ἐνδιαφέρει τὴν παροῦσαν θεώρησιν ἡ παρουσία καὶ ἡ συμβολὴ πατρὸς καὶ υἱοῦ Ζυγομαλᾶ εἰς τὴν ὀργάνωσιν στερεωτέρου θρησκευτικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙϚ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς καὶ δὴ ἡ ἐνεργὸς δρᾶσις αὐτῶν εἰς τὰ παιδευτικὰ πράγματα τῆς ΚΠόλεως καὶ τοῦ ὑπὸ δουλείαν Ἑλληνισμοῦ.

Ὁ Ἰ ω ά ν ν η ς Ζ υ γ ο μ α λ ᾶ ς ἐγεννήθη τὸ 1498 εἰς τὸ ἐνετοκρατούμενον Ναύπλιον. Ἡ παράδοσις τῆς οἰκογενείας ἀνῆγε τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς τὸν ΙΓ' αἰῶνα ἔκ τινος εὐγενοῦς ἱππότου τῶν Ἀθηνῶν. Γνωρίζομεν πάντως κατ' ὄνομα τὸν πατέρα τοῦ Ἰωάννου Εὐστάθιον, υἱὸν Ἰωάννου, ἐγκατεστημένον εἰς Ναύπλιον ἐξ Ἄργους. Τούτου ὁ πατὴρ Μιχαὴλ ἐκαλεῖτο καὶ εἶναι ὁ ἀρχαιότερος τῶν Ζυγομαλάδων ὀνομαστικῶς γνωστός. Ὑπετέθη ὅτι ὁ Ἰωάννης

---

[1] Ἂς σημειωθῇ εὐθὺς ἀμέσως ἡ κυριωτέρα περὶ τῶν Ζυγομαλάδων βιβλιογραφία χρησιμοποιουμένη καὶ συμπληρουμένη περαιτέρω. Ἐν πρώτοις ἐξεικονίζουν ἑαυτοὺς οἱ ἴδιοι δύο ἄνδρες μὲ ὅσα ἐπιστέλλουν πρὸς διαφόρους καὶ δὴ πρὸς Μαρτῖνον Κρούσιον, περιλαβόντα εἰς τὴν Turcograeciam (περαιτέρω αἱ παραπομπαί). Ὁ ὀξὺς διάλογος ὡς πρὸς τὸν χρόνον ἐγκαταστάσεως τῆς οἰκογενείας καὶ ἄλλα τινὰ μεταξὺ Β. Μυστακίδου καὶ Μ. Γεδεὼν περιλαμβάνεται εἰς τὰ γνωστὰ καὶ κατ' ἐπανάληψιν ἤδη καὶ ἐφεξῆς σημειούμενα μελετήματά των. Βασικὸν μελέτημα É m i l e L e g r a n d, Notice Biographique sur Jean et Théodose Zygomalas, Παρίσιοι 1879, σσ. 210. Ἀκολούθως: Κ. Ι. Δ υ ο β ο υ ν ι ώ τ ο υ, Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς, «Θεολογία», τόμ. Α' (1923), σελ. 18-37, 141-266. Κ. Σάθα, Νεοελ. Φιλολογία, σελ. 176-177, 183-184. Γ. Ζ α β ί ρ α, Νέα Ἑλλάς, σελ. 116-117, 122-124. Π. Ζ ε ρ λ έ ν τ ο υ, Παραλειπόμενα ἐκ τοῦ οἴκου Ζυγομαλᾶ, ἐν Ἀθήναις 1923. Β. Α. Μ υ σ τ α κ ί δ ο υ, Ι. Ζυγομαλᾶ Λόγος ἐν τῇ Παμμακαρίστῳ ΚΠόλεως, «Θεολογία», τόμ. Ϛ' (1928), σελ. 174 κἑξ. Τ. Γ ρ ι τ σ ό π ο υ λ ο ς, εἰς τὴν Θρησκευτικὴν καὶ Ἠθικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν, τόμ. Ε' (1964), σ. 1232-1234.

ἦτο ἱερεύς[1]. Ἀλλὰ δὲν ἦτο[2]. Ἦτο λαϊκὸς καὶ ἔφερε τὸ ὀφφίκιον τοῦ νοταρίου τῆς μητροπόλεως Ναυπλίου, ἐκ τῶν εἰσπραττομένων δὲ δικαιωμάτων ἀπέζη ὁ Ἰωάννης τὴν οἰκογένειάν του. Ἡ μόρφωσις τοῦ ἀνδρὸς ὑπῆρξεν ἀρτία. Εἰς τὴν γενέθλιον πόλιν ἐδιδάχθη τὰ ἐγκύκλια μαθήματα, ὑπὸ διδάσκαλον τὸν Ἀρσένιον Ἀποστόλην καὶ ἕτερον Ἰωάννην Φορέστον, παρὰ τοῦ ὁποίου ἐδιδάχθη τὴν λατινικήν. Τρίτον τινὰ διδάσκαλον μνημονεύει ἀνωνύμως ὁ Ἰωάννης εἰς τὸν βίον Σταυρακίου Μαλαξοῦ. Συμμαθητὴν εἶχε τὸν Φραγκίσκον Πόρτον[3].

Τὰς σπουδὰς αὐτοῦ ὁ Ἰωάννης Ζυγομαλᾶς συνεπλήρωσεν εἰς Πατάβιον[4]. Ἐπὶ πόσα ἔτη παρέτεινε τὴν παραμονήν του ἐκεῖ δὲν γνωρίζομεν. Ἡ παίδευσίς του ὅμως ὑπῆρξεν ἀρτία. Καὶ καθὼς θὰ ἴδωμεν ἦτο γνωστὸς εἰς τοὺς κύκλους τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς του ἔξω τοῦ Ναυπλίου. Τὸ 1540, ὁπότε παρεδόθη ἡ πατρίς του ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς εἰς τοὺς Τούρκους, ὁ Ἰωάννης δὲν ἐγκατέλιπε τὴν πόλιν, ἀλλὰ συνεταλαιπώρησε μετὰ τῶν κατοίκων καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ τίτλον τιμῆς δι' αὐτόν. Τὸ 1546 εὑρίσκετο εἰς Ἀγκῶνα. Ἐκεῖ συνήντησεν αὐτὸν ὁ Καισαρείας Μητροφάνης κατευθυνόμενος εἰς Ρώμην μὲ τὴν γνωστὴν ἀποστολὴν τῆς συναδελφώσεως καὶ τὸν ἐχρησιμοποίησεν ὡς βοηθόν, διότι ἦτο γνώστης τῆς ἰταλικῆς γλώσσης. Ἡ μεταβολὴ τῶν πραγμάτων εἰς Ναύπλιον συνετέλεσεν ὥστε τὸ ὀφφίκιον τοῦ νοταρίου ἐδόθη εἴς τινα ἱερέα Ἰωάννην Γαβαλᾶν. Δι' ὃ ἐνθέρμως ἔγραφεν ὁ Μητροφάνης πρὸς τὸν πατριάρχην Διονύσιον Β', ὑπερεπαινῶν τὸν ζῆλον τοῦ Ἰωάννου καὶ ζητῶν ἵνα ἡ Ἐκκλησία ὄχι μόνον ἐπιβεβαιώσῃ τὸ κεκτημένον ὀφφίκιον τοῦ νοταρίου ἀλλὰ καὶ μεγαλυτέραν τιμὴν ἐπιβραβεύσῃ εἰς αὐτόν[5].

Ἐπέστρεψεν εἰς τὸ Ναύπλιον ὁ Ἰωάννης ἀλλὰ δὲν εὕρισκε πλέον τὸ πεδίον κατάλληλον πρὸς δρᾶσιν. Αἱ γνωριμίαι του ἄλλως τε εἶχον αὐξηθῆ. Τὸν Σεπτέμβριον 1549, ἀπαντῶν εἰς φιλικὴν πρόσκλησιν τῶν ἐν Ζακύνθῳ φίλων του νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν νῆσον, ἐγνώριζεν εἰς αὐτοὺς ὅτι ὁ πατριάρχης καλῶν εἰς σύνοδον τοὺς ἀρχιερεῖς διὰ τὰ *«νεωστὶ ἀναφυέντα σκάνδαλα»* ἐκάλει καὶ ἐκεῖνον νὰ παρευρεθῇ. Ὑπελόγιζεν ὅτι τὸ φθινόπωρον, ὅτε θὰ ἐπρα-

---

[1] É m. L e g r a n d, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 8, 85-86.

[2] Χ ρ υ σ. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Ὑπῆρξεν ὁ Ἰωάννης Ζυγομαλᾶς ἱερεύς; «Βυζαντίς», τόμ. Β' (1910), σελ. 414 κἑξ.

[3] S t. G e r l a c h, Tagebuch, σελ. 274, 304. Turcograecia, σελ. 520. Περὶ τοῦ Πόρτου βλ. É m. L e g r a n d, BH XV-XVI s., τόμ. Β', σελ. VII-XX. Πρόσθες J o s e p h S t u r m, Beiträge zur Vita des Humanisten Franciscus Portus (1511-1581), ἐν «Programm des K. Neuen Gymnasiums zu Würzburg für das Studienjahr 1902/1903», Würtzburg, 1903, σελ. 3-30.

[4] M. C r u s i i, Turcograecia, σελ. 205.

[5] Αὐτόθι, σελ. 288-289. Πρβλ. É m. L e g r a n d, Notice..., σελ. 11-12. Ἡ ἐπιστολὴ χρονολογεῖται ἀπὸ 12 Μαΐου 1546.

γματοποιεῖτο ἡ σύνοδος, θὰ μετέβαινε μετὰ τὸ πέρας αὐτῆς εἰς Ζάκυνθον[1]. 'Ατυχῶς δὲν ἔχομεν σαφεῖς περαιτέρω εἰδήσεις οὔτε γνωρίζομεν περὶ ποίας συνόδου πρόκειται. Διότι, μετὰ τὸν γνωστὸν κατὰ Διονυσίου Β' Τόμον κατὰ Νοέμβριον 1547, ἐκινεῖτο διὰ δευτέραν φορὰν ὁ αὐστηρὸς πατριάρχης 'Ιεροσολύμων Γερμανὸς εἰς συγκρότησιν συνόδου καὶ καταδίκην τῶν σκανδάλων τοῦ Διονυσίου Β', βαρυνομένου διὰ τὴν αὔξησιν τῆς καθολικῆς προπαγάνδας καὶ τὴν ἀνοχὴν αὐτῆς ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν πρὸς τοὺς κρατοῦντας προσφορὰν ηὐξημένου ποσοῦ χρημάτων. 'Ομιλεῖ ὁ 'Ιεροσολύμων Γερμανὸς περὶ συγκροτήσεως συνόδου καὶ ἡ ἀχρόνιστος πρόσκλησίς του τίθεται εἰς χρόνον ὀλίγον μεταγενέστερον τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου (Νοεμ. 1547)[2]. 'Ομιλεῖ καὶ ὁ Ζυγομαλᾶς περὶ προσκλήσεώς του εἰς σύνοδον λήγοντος τοῦ 1549. 'Οφείλομεν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι, ἅμα ἐξασφαλίσας Διονύσιος ὁ Β' τὴν ὑποστήριξιν τῶν κρατούντων, διὰ τῆς προσφορᾶς χρημάτων, πρὸς παραμονήν του εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον, οὗτος ἠθέλησε νὰ κατοχυρώσῃ αὐτὴν διὰ νέας πράξεως, διὰ τοῦτο συνεκάλει σύνοδον ἀφωσιωμένων εἰς αὐτὸν ἀρχιερέων καὶ λοιπῶν προσώπων, πραγματοποιηθεῖσαν ἴσως. Χαρακτηριστικὸν πάντως εἶναι ὅτι ὁ 'Ιωάννης Ζυγομαλᾶς πρὶν εἰσέλθῃ ἀκόμη εἰς τὴν ΚΠολιν, ἔχει εἰσέλθει ἤδη εἰς τὰς μηχανορραφίας τῶν ξένων προπαγανδιστῶν[3].

Τὰς κινήσεις τοῦ 'Ιωάννου μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεώς του εἰς βασιλεύουσαν δὲν παρακολουθοῦμεν μετ' ἀκριβείας. 'Αναφέρεται ὅτι διδάσκοντα αὐτὸν εἰς Ναύπλιον ἤκουσεν ὁ πατριάρχης 'Ιωάσαφ, διατελῶν διάκονος ἢ γραμματεὺς τοῦ πατριάρχου 'Ιερεμίου Α'. "Αν τοῦτο ἀληθεύῃ, φαίνεται ὅτι ἡ φήμη τοῦ Ζυγομαλᾶ ἦτο εὐρύτερον διαδεδομένη. 'Εν συνεχείᾳ παραδίδεται ὅτι ὁ 'Ιωάσαφ γενόμενος μητροπολίτης 'Αδριανουπόλεως μετεκάλεσεν ἐκεῖ τὸν διδάσκαλόν του καὶ τοῦ ἀνέθεσε διδασκαλικὸν ἔργον[4]. Δὲν γνωρίζομεν πότε συνέβη τοῦτο οὔτε κἂν τὸν ἀκριβῆ χρόνον τῆς ἀρχιερατείας τοῦ 'Ιωάσαφ εἰς 'Αδριανούπολιν γνωρίζομεν. Τίθεται αὕτη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1535-1555,

---

[1] Ém. Legrand, Notice..., σελ. 91-93.

[2] Χρυσ. Παπαδοπούλου, Σχέσεις ὀρθοδόξων καὶ Λατίνων κατὰ τὸν ΙϚ' αἰῶνα, «Θεολογία», τόμ. Γ' (1925), σελ. 97 κἑξ. Τ. 'Αθ. Γριτσοπούλου, 'Ο 'Ιεροσολύμων Γερμανός, ΕΕΒΣ, τόμ. ΚΗ' (1958), σελ. 412, ὅπου καὶ ἡ ἀναγραφομένη βιβλιογραφία. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Μονὴ Φιλοσόφου, ἐν 'Αθήναις 1960, σελ. 239.

[3] Πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ἡ ἀσθενὴς ὄψις τῶν πραγμάτων κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἰς τὴν ζωὴν τῆς ΚΠόλεως, ταὐτὸν εἰπεῖν τοῦ Γένους. Τὰ ἔργα καὶ αἱ ἡμέραι Διονυσίου Β', Καισαρείας Μητροφάνους, Μιχαὴλ Κατακουζηνοῦ καὶ ἀρχοντολογίου γενικώτερον ἐβάρυνον πολὺ εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ὑποδούλου 'Ελληνισμοῦ καὶ δυστυχῶς ἐβάρυνον ἀρνητικῶς.

[4] Turcograecia, σελ. 336. Μ. Γεδεών, 'Ιωάσαφ Β' ὁ Μεγαλοπρεπής, «'Ημερολόγιον τῆς 'Ανατολῆς», ἔτ. Β' (1883), σελ. 242 κἑξ. Τοῦ αὐτοῦ, Χρονικά, σελ. 53.

μεθ' ὃ ὁ 'Ιωάσαφ ἀνῆλθεν εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον[1]. "Οτι ὁ φιλόμουσος 'Ιωάσαφ ἐκάλεσε τὸν 'Ιω. Ζυγομαλᾶν εἰς 'Αδριανούπολιν δύσκολον καὶ ἀνωφελὲς θὰ ἦτο ν' ἀμφισβητήσῃ κανείς, ἐφ' ὅσον καὶ ὁ Ζυγομαλᾶς ἐπεθύμει νὰ μετατοπισθῇ ἀπὸ τὸ Ναύπλιον καὶ ἔγγραφον ὑπάρχει πρὸς πίστωσιν. 'Ολίγον πιθανὸν ὅμως εἶναι ὅτι ὁ 'Ιωάσαφ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ζυγομαλᾶ εἰς Ναύπλιον, καθ' ἣν ἐποχὴν ἦτο προσκεκολλημένος εἰς τὴν ὑπηρεσίαν 'Ιερεμίου τοῦ Α' καὶ ἐφ' ὅσον ἦσαν περίπου τῆς αὐτῆς ἡλικίας ἀμφότεροι οὗτοι, ὁ 'Ιωάσαφ καὶ ὁ Ζυγομαλᾶς. 'Εν τοσούτῳ ὡς μητροπολίτης 'Αδριανουπόλεως ὁ 'Ιωάσαφ εἰς ΚΠολιν διαμένων ἔγραφε πρὸς τὸν διδάσκαλον εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς ἐπαρχίας του μεταξὺ ἄλλων: *«τοὺς δὲ μαθητὰς πρὸς θεοῦ μὴ ἀμέλει· ἀλλὰ πάσῃ δυνάμει ἐν ἐπιμελείᾳ καὶ καθαρᾷ συνειδήσει σπούδασον· καὶ τοὺς τοῦ κελλίου καλογήρους ἀεὶ ἐπὶ τὸ κρεῖττον νουθέτει...»* (18 Μαΐου 1555)[2].

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, εὑρίσκομεν πολὺ φυσικὸν ὡς πατριάρχης πλέον ὁ 'Ιωάσαφ νὰ μετακαλέσῃ τὸν δοκιμασμένον διδάσκαλον εἰς ΚΠολιν. Φαίνεται ὅτι τὸ 1555, ὅτε αὐτὸς ἀνελάμβανε τὰ ἡνία τοῦ πνευματικοῦ σκάφους, μετὰ τὰς ταραχὰς ποὺ ἐμεσολάβησαν καὶ ἐσκανδάλισαν τὸν κόσμον, παρουσιάζετο κάμψις μικρὰ εἰς τὰ παιδευτικὰ πράγματα, διότι μετὰ τοὺς Θεοφάνη τὸν 'Ελεαβοῦλκον καὶ Μιχαὴλ-'Ερμόδωρον Λήσταρχον, ἐφ' ὅσον καὶ οἱ δύο ἐδίδαξαν εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν, ἐσημειώθη μικρὸν διάλειμμα εἰς τὴν μέχρι τοῦδε σταθερὰν πορείαν αὐτῆς, ἰδίως ὡς πρὸς τὴν σχολαρχίαν. Καὶ ὁ 'Ιωάσαφ ἦτο ἀνὴρ ὄντως μεγαλοπρεπής, πεπαιδευμένος, λόγιος, φιλόμουσος καὶ φιλόκαλος, ὡς τοιοῦτος δὲ δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀφήσῃ νὰ χρονίσῃ τὴν ἐπείγουσαν αὐτὴν ὑπόθεσιν. 'Εφ' ὅσον ὁ Μιχαὴλ-'Ερμόδωρος Λήσταρχος ὑπηρέτει πλησίον τοῦ 'Ιωάσαφ ὡς ἰατρός, θὰ ἦτο ἀδιανόητον νὰ μὴ καλύπτῃ αὐτὸς τὸ ὑπάρχον κενὸν εἰς τὴν σχολαρχίαν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Τὸ πρόβλημα ὅμως ἐτίθετο, ἀφ' ἧς ἐκεῖνος ἀπεμακρύνετο. Δυστυχῶς τὰ πράγματα παρουσιάζονται ἐντελῶς συγκεχυμένα, ἐλλείψει ἀσφαλῶν χρονολογικῶν ἐνδείξεων. 'Ακόμη δὲν εἶναι βέβαιον, ἂν ὁ Λήσταρχος ἦλθεν ὄντως ὡς ἰατρός, πότε καὶ μέχρι πότε παρέμεινεν εἰς ΚΠολιν. Τὸ μόνον βέβαιον εἶναι, ὅτι ὁ 'Ιωάσαφ ἐκάλεσε τὸν 'Ιωάννην Ζυγομαλᾶν ἀμέσως μετὰ τὴν ἐνθρόνισίν του, δηλ. τὸ 1555, καὶ ἀκόμη ὅτι μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Ζυγομαλᾶ παρετηρήθη βραχεῖα ἔλλειψις σχολάρχου. Ταῦτα συμφωνοῦν καὶ πρὸς ὅσα πρὸς τὸν Μαρτῖνον Κρούσιον τὴν 7 'Απριλίου 1581 ἔγραφεν εἰς μακρὰν ἐπιστολὴν ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς. 'Αποσπῶμεν ἐξ αὐτῆς τὰ ἐνδιαφέροντα ἡμᾶς ἐδῶ ταῦτα:

---

[1] Τ. Γριτσόπουλος, εἰς τὴν Θρησκευτικὴν καὶ 'Ηθικὴν 'Εγκυκλοπαιδείαν, τόμ. Α' (1962), σ. 459 καὶ τόμ. Ζ' (1965), σ. 78-79.

[2] Μ. Γεδεών, 'Ιωάσαφ ὁ Μεγαλοπρεπής, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 244. Τοῦ αὐτοῦ, Χρονικά, σελ. 53.

«Μετοικήσαντες αὖθις ἀπὸ Ναυπλίου πρὸ κς' (=26) *ἐτῶν ἐνταῦθα, αἰτίου ὄντος καὶ ἀξιώσαντος τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου ποτὲ κυροῦ 'Ιωάσαφ, τῶν μαθημάτων ἕνεκα, ἵνα μεταδῷ* (ὁ πατὴρ 'Ιωάννης) *ταῦτα· οὐδεὶς γὰρ ἦν σχεδὸν τότε ὁ διδάσκων γράμματα· καὶ ἐδίδασκεν τὴν 'Ελλήνων φωνὴν καὶ τέχνην εἰς μαθητὰς ιε'* (= 15) *ἐξ ὧν εἰσιν οἱ πλείους»* [1]. Βεβαίως τὸ λεγόμενον, ὅτι οὐδεὶς ἦν σχεδὸν ὁ διδάσκων τότε γράμματα, εἶναι ὁπωσδήποτε ὑπερβολικόν, δὲν ἀφίσταται ὅμως πολὺ τῆς ἀληθείας. 'Ως πρὸς δὲ τὸν χρόνον τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ 'Ιωάννου Ζυγομαλᾶ οἰκογενειακῶς εἰς ΚΠολιν, ἐφ' ὅσον προϋπόθεσις αὐτῆς ἐτέθη ἡ πρόσκλησις τοῦ 'Ιωάσαφ, τοῦτο δὲν δύναται νὰ συνέβη πρὸ τοῦ ἔτους 1555. Καὶ ἀκριβῶς πρὸς τὸ ἔτος τοῦτο συμφωνεῖ ὁ Θεοδόσιος, πληροφορῶν ὅτι ἔγινεν ἡ ἐγκατάστασις 26 ἔτη ἐνωρίτερα τοῦ 1581, ὅταν ἔγραφεν αὐτὸς τὴν ἐπιστολήν [2].

'Ο 'Ιωάννης Ζυγομαλᾶς διέθετε παίδευσιν ἱκανὴν καὶ ζῆλον διὰ τὰ πράγματα τοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ σχολείου. Καὶ δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ηὐδοκίμει εἰς τὸ ἐν γένει ἔργον του καὶ τὴν ἀποστολήν του. Συνδεθεὶς πρὸς τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς του ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς ΚΠόλεως καὶ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀλληλογραφεῖ μετ' αὐτῶν, προσφωνεῖται δὲ λογιώτατος καὶ σοφώτατος. 'Η θέσις του εἰς τὸν κύκλον πεπαιδευμένων πατριαρχῶν, οἷοι 'Ιωάσαφ ὁ Μεγαλοπρεπής, 'Ιερεμίας ὁ Τρανὸς κ.ἄ., ἦτο ἐξέχουσα καὶ ἡ γνώμη του σεβαστή. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἠρίθμει 15 μαθητὰς ἤδη ὅταν ἐγράφετο ἡ ἐπιστολὴ τὸ 1581, κατηρτισμένους καὶ δρῶντας, σημαίνει ὅτι ἡ διδασκαλία του ἐπετύγχανεν. 'Ο δὲ πατριάρχης ἐξησφάλισεν εἰς αὐτὸν τὰ μέσα διαμονῆς καὶ συντηρήσεως. 'Ητο ἐγκατεστημένος ὁ Ζυγομαλᾶς οἰκογενειακῶς εἰς οἰκίαν τριώροφον πλησίον τοῦ Πατριαρχείου. Εἰς τὴν διάθεσίν του ἦτο καὶ ὁ ναὸς τῆς Χρυσοπηγῆς [3]. 'Ελάμβανε μισθὸν 150 τάληρα ἐτησίως ἀπὸ μέρους τοῦ πατριάρχου [4]. 'Επὶ πλέον καὶ ἠθικῶς ἠμείφθη, τιμηθεὶς μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ Μ. 'Ερμηνευτοῦ τῶν 'Αγίων Γραφῶν. Τοῦτο ἔλαβε τὸ Πάσχα 24 'Απριλίου 1576 [5] παρὰ τοῦ πατριάρχου 'Ιερεμίου Β' τοῦ Τρα-

[1] M. Crusii, Turcograecia, σελ. 92. St. Gerlach, Türkisches Tagebuch, σελ. 270-271. Ém. Legrand, Notice..., σελ. 13.

[2] Λογοδιαξιφισμοὶ γίνονται μεταξὺ Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 58-59 (πρβλ. καὶ ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΚΕ', 1895, σελ. 56 κἑξ.) καὶ Μ. Παρανίκα, Περὶ τῆς ἐν ΚΠόλει Πατρ. Σχολῆς, ἐν ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΘ' (1884), σελ. 5, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῆς ἐν ΚΠόλει Πατρ. Σχολῆς, αὐτόθι, τόμ. ΚΕ' (1895), σελ. 61 κἑξ. Πρβλ. Σχεδίασμα, σελ. 17 κἑξ. καὶ ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΑ' (1876-1877), σελ. 44. Τὴν γνώμην τοῦ Παρανίκα ἀποδέχεται καὶ ὁ καθηγ. Κ. Δυοβουνιώτης, «Θεολογία», τόμ. Α' (1923), σελ. 23-24.

[3] Turcograecia, σελ. 190, 507. Ém. Legrand, Notice..., σελ. 14.

[4] Turcograecia, σελ. 491. Ém. Legrand, Notice..., σελ. 23.

[5] Turcograecia, σελ. 342, 497. St. Gerlach, Türckisches Tagebuch, σελ. 183.

νοῦ. Προηγουμένως ἦτο ἁπλοῦς ῥήτωρ. Τὴν ἀπονομὴν τοῦ νέου ὀφφικίου ἀναγγέλλει ὁ ἴδιος ὁ 'Ιωάννης εἰς τὸν 'Ιάκωβον 'Ανδρέου, δι' ἐπιστολῆς αὐτοῦ ἀπὸ 15 Μαΐου 1576, εἰς Τυβίγγην [1].

'Ο 'Ιωάννης Ζυγομαλᾶς ἔφθασεν εἰς γῆρας βαθὺ καὶ ἐξηκολούθει νὰ ἐργάζεται ἀποδοτικῶς. Τὸ 1574 ἀπώλεσε τὴν σύζυγόν του Γρατζιόζαν [2]. Τὸ 1581 ἦτο ἐν ζωῇ, εἰς γῆρας ἄκρον, καθὼς ἐπληροφόρει ὁ Θεοδόσιος τὸν Gerlach [3]. 'Ητο τότε 83 ἐτῶν καὶ ὡς εἰκάζεται μετ' οὐ πολὺ εὗρεν αὐτὸν ὁ θάνατος [4]. Γενικοὶ χαρακτηρισμοὶ τῶν δύο ἀνδρῶν γίνονται ἀπὸ κοινοῦ ἐν τέλει τοῦ περὶ αὐτῶν λόγου. 'Ως πρὸς τὴν παίδευσιν τοῦ 'Ιωάννου ἐλέχθησαν ἤδη ἱκανά. 'Απὸ τὰς ἐπιστολὰς αὐτοῦ πρὸς διαφόρους καὶ διαφόρων πρὸς αὐτὸν φανερὸν γίνεται, ὅτι κατέχει παίδευσιν ὁ διδάσκαλος οὗτος σπουδαίαν καὶ δὲν ἀποκαλεῖται καθ' ὑπερβολὴν σοφὸς παρὰ τῶν φίλων του [5]. "Οτι ηὐδοκίμει εἰς τὴν διδασκαλίαν περιττὸν ἐπίσης νὰ τονισθῇ ἰδιαιτέρως, ἀφοῦ πατὴρ καὶ υἱὸς συγκρατοῦν κατὰ μέγα μέρος τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ ΙϚ' αἰῶνος. Τὸ ἀναφερόμενον, ὅτι αὐτὸς ὁ πατριάρχης 'Ιερεμίας Β' ἐδιδάσκετο παρὰ τοῦ Ζυγομαλᾶ [6], σημαίνει ἀσφαλῶς ὅτι εὕρισκε τὸν καιρὸν νὰ παρακολουθῇ τὰ μαθήματα τοῦ Ζυγομαλᾶ ὁ πολυμαθὴς πατριάρχης καὶ νὰ φανερώνῃ δημοσίᾳ τὸ ὑπὲρ τῆς παιδείας καὶ τῆς ἀληθοῦς θεολογίας ἐνδιαφέρον αὐτοῦ.

"Εργα πνευματικὰ τοῦ 'Ιωάννου Ζυγομαλᾶ ἀναφέρονται τὰ ἀκόλουθα:

1. Βίος τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει γενομένου ἁγίου καὶ ἀοιδίμου πατρὸς ἡμῶν Σταυρακίου ἱερέως τοῦ Μαλαξοῦ καὶ σκευοφύλακος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Ναυπλίου. Ém Legrand, Notice..., σελ. 95-111.

2. 'Επιτάφιον εἰς τὸν ὅσιον 'Ισαὰκ τὸν ἐκ Πελοποννήσου, ὃ ἐξεφώνησε Νικηφόρῳ τινί. Γ. Ζαβίρα, Ν. 'Ελλάς, σελ. 116.

3. 'Επίγραμμα εἰς αἶνον τῆς λαμπροτάτης καὶ ὑψηλοτάτης Βουλῆς τῶν Δέκα

[1] Ém. Legrand, Notice..., σελ. 117.

[2] Turcograecia, σελ. 259, 223, 491. Ém. Legrand, Notice..., σελ. 14-15 καὶ διὰ τὴν οἰκογένειαν γενικώτερον, σελ. 81-83.

[3] Αὐτόθι, σελ. 167.

[4] Αὐτόθι, σελ. 71 κἑξ. Κ. Δυοβουνιώτου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 31-32.

[5] Turcograecia, σελ. 243, 245, 247, 256, 257 ἐπιστολαὶ Ζυγομαλᾶ. Πρβλ. καὶ Ματθ. Παρανίκα, 'Ιωάννης ὁ Ζυγομαλᾶς καὶ Μιχαὴλ-'Ερμόδωρος Λήσταρχος, ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΑ' (1876-1877), σελ. 38 κἑξ. Ém. Legrand, Notice..., σελ. 156 κἑξ. Διὰ τὴν μετὰ τοῦ Ληστάρχου ἀλληλογραφίαν βλ. Φ. Μπουμπουλίδου, "Ελληνες λόγιοι μετὰ τὴν "Αλωσιν. Μιχαὴλ-'Ερμόδωρος Λήσταρχος, 'Αθῆναι 1959, σελ. 25 κἑξ., ἀριθ. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 19 (Ληστάρχου πρὸς Ζυγομαλᾶν) καὶ 28-31 (ἀντιστρόφως), καὶ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα ὑπὸ Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 59-60.

[6] Turcograecia, σελ. 205. Ém. Legrand, Notice..., σελ. 7, 14. Κ. Σάθα, Βιογραφικὸν σχεδίασμα..., σελ. με'. Κ. Δυοβουνιώτου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 23.

(τῶν 'Ενετῶν), τὸ 1540. Turcograecia, σελ. 259. Ém. Legrand, Notice..., σελ. 9. Γ. Ζαβίρα, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 117. Μνεία ὑπὸ Κ. Σάθα, Νεοελ. Φιλολογία, σελ. 177.

4. 'Επιτομὴ τῆς καθ' Ἕλληνας Γραμματικῆς. Περιέχει: περὶ τῶν ὀκτὼ μερῶν τοῦ λόγου — τεχνολογία τις βραχεῖα κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν — αἱ τῶν ὀνομάτων κλίσεις, ἐν αἷς πόσα γένη, πόσας καταλήξεις μία ἑκάστη κλίσις ἔχει καὶ πῶς ποιεῖ τὴν γενικὴν καὶ τὰς λοιπὰς πτώσεις — αἱ τῶν ρημάτων κλίσεις, ἐν αἷς αἱ τρεῖς τῶν χρόνων συγγένειαι ἑκάστης συζυγίας προτάσσονται — συναγωγὴ ρημάτων συνωνύμων μετὰ τῆς αὐτῶν συντάξεως διὰ πασῶν τῶν εἰδῶν καὶ ὅπως ποιοῦσι τόν τε παρατατικὸν καὶ τοὺς λοιποὺς χρόνους. Προσετέθησαν δὲ καὶ τάδε· γνῶμαι διαφόρων ποιητῶν αἱ μονόστιχοι, ἐπιγράμματά τινα κατ' ἐκλογήν, γνωμικά τινα θαυμαστὰ τοῦ Δημοσθένους ἐκ τῶν αὐτοῦ λόγων συλλεγέντα. 'Ανέκδοτος εἰς Βιβλιοθήκην Τουρίνου. Fabricii, Bibliotheca Graeca, τόμ. XI, σ. 655. Κ. Σάθα, Νεοελ. Φιλολ., σελ. 177. Ém. Legrand, Notice..., σελ. 112[1].

5. Εὐχὴ εἰς μακαρίαν παρθένον Μαρίαν, ὅτε ἠρρώστησε τῷ ἔτει 1576 Αὐγούστου 15. Turcograecia, σελ. 259 - 260. Γ. Ζαβίρα, Ν. 'Ελλάς, σελ. 117. Ém. Legrand, Notice..., σελ. 26 - 27.

6. 'Επιτάφιον ἐπίγραμμα εἰς τὴν σύζυγον αὐτοῦ (1574), τοῦτο:

Τὴν ἐκτοξεύσασαν ἐνθαδὶ βίου
τριπήχεων γῆς μῆκος (ὢ τῆς ζημίας)
κρύπτει· ὅμως μάλιστα τὴν σορὸν νόει
κεύθουσαν αὐτὴν τῷ τεθνηκυίας κλέει,
ὡς Φαέθων ἅπασαν δόξαν ἀστέρων.

Ém. Legrand, Notice..., σελ. 14 - 15. Μνεία ὑπὸ Γ. Ζαβίρα, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 117.

7. Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς Μιχαὴλ Λουκᾶν, ἡγεμόνα Κυδωνίας. Fabricii-Harles, Bibl. Gr., XI, Hamburgi 1808, σελ. 724. Μνεία ὑπὸ Κ. Σάθα, Ν. Φιλ., σελ. 177. Γ. Ζαβίρα, Ν. 'Ελλάς, σελ. 117. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 60, σημ. 1. Μ. Παρανίκα, Σχεδίασμα, σελ. 19, σημ. 1.

8. Σημειώσεις εἰς τὸν Δημοσθένη. Μνεία ὑπὸ Κ. Σάθα, Ν. Φιλ., σελ. 177 καὶ Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 60, σημ. 1.

9. Περὶ ἀζύμων. Μνεία ὑπὸ Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 60, σημ. 1.

10. 'Επιτομὴ διαλεκτικῆς, ρητορικῆς καὶ ἠθικῆς, κατὰ μετάφρασιν ἐκ τῆς λατινικῆς, κατὰ πατριαρχικὴν ἀξίωσιν. Μνεία ὑπὸ Γ. Ζαβίρα, Ν. 'Ελλάς, σελ. 117. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 60, σημ. 1. Κ. Σάθα, Βιογραφικὸν Σχεδίασμα, σελ. με' σημ. 1.

11. 'Ιδιόγραφος τοῦ Ζυγομαλᾶ κῶδιξ, γεγραμμένος κατ' 'Οκτώβριον 1568, εἶναι

[1] 'Υπὸ τοῦ Ém. Legrand, Notice..., σελ. 113 - 117, ἐκδίδονται δύο ἐπιστολαί, ἤτοι α) 'Ιωάν. Φορέστου, διδασκάλου τοῦ Ζυγομαλᾶ τῆς Λατινικῆς, ἀπευθυνομένη κατὰ Μάρτιον τοῦ 1540 πρὸς τὸν Φρ. Badoaro καὶ β) ἄχρον. 'Ιω. Ζυγομαλᾶ πρὸς 'Ιω. Φορέστον. Πρὸς τοῦτον ἐξηγεῖ ὁ Ζυγομαλᾶς, πῶς παρακινηθεὶς ὑπ' ἐκείνου συνέθετο τὴν Γραμματικήν, συλλεξάμενος ἐκ παλαιῶν καὶ νέων Γραμματικῶν τὴν ὕλην.

ὁ ὑπ' ἀριθ. 234 τῆς Μόσχας. Βλαδιμήρου, Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων Μόσχας, Μόσχα 1894, σελ. 306.

12. Λόγος περὶ ἀζύμων, ἀμφισβητούμενος[1].

2. ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΖΥΓΟΜΑΛΑΣ. 'Ο ἀντάξιος υἱὸς τοῦ πατρός του Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς φέρεται βοηθός, συνεργάτης καὶ συνδιδάσκαλος τοῦ 'Ιωάννου εἰς τὴν διττὴν ἀποστολήν, εἰς τὸ Πατριαρχεῖον καὶ τὴν Σχολήν. Οὗτος ἐγεννήθη τὸ 1544 εἰς Ναύπλιον καὶ εἰς ΚΠολιν ἐγκατεστάθη μετὰ τῆς πατρικῆς οἰκογενείας μόλις ἑνδεκαετής[2]. Μοναδικὸς διδάσκαλος τοῦ Θεοδοσίου ὑπῆρξεν ὁ πατὴρ 'Ιωάννης, ἡ παίδευσίς του ὅμως ὠφείλετο κατ' ἴσον τοὐλάχιστον βαθμὸν εἰς τὴν φιλομάθειαν αὐτοῦ καὶ τὴν διαρκῆ μελέτην. 'Η ἐπιθυμία του νὰ σπουδάσῃ εἰς σχολὴν τοῦ ἐξωτερικοῦ, νὰ διδαχθῇ τὴν λατινικὴν κλπ., καθὼς ἔγραφεν εἰς τὸν Κρούσιον[3], δὲν ἐξεπληρώθη ἀλλὰ πάντως ἀνεπληρώθη διὰ τῆς ἀναστροφῆς μὲ τὰ κείμενα, τόσον κατὰ τὴν μελέτην, ὅσον καὶ κατὰ τὴν ἀντιγραφήν.

'Ο Θεοδόσιος ἀρχικῶς ἐτιμήθη μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ νοταρίου τῆς Μ. 'Εκκλησίας, καὶ τοῦτο ἔφερεν ἀπὸ τοῦ 1563 τοὐλάχιστον[4], ἀκολούθως δὲ ἐγένετο πρωτονοτάριος, πρὸ τοῦ 1575, καὶ τέλος δικαιοφύλαξ ἀπὸ τοῦ 1600[5]. Τὸ 1576 εἰς τὸν Θ. Ζυγομαλᾶν ἀνετέθη ἐξαρχικὴ ἀποστολὴ ἀνὰ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου Πελάγους καὶ τὰ παράλια τῆς Μ. 'Ασίας, χάριν ἐνισχύσεως τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Πατριαρχείου. Τὸν ἔξαρχον συνώδευεν εἰδικὴ ἐγκύκλιος τοῦ πατριάρχου 'Ιερεμίου Β', κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1576 ἀπολυθεῖσα[6]. Ἓν ἔτος καί τι πλέον διήρκεσεν ἡ ἀπουσία τοῦ Ζυγομαλᾶ ἐκ ΚΠόλεως ἀλλ' ὑπῆρξε γόνιμος εἰς ἀποτελέσματα, διότι δὲν περιωρίσθη ὁ ἔξαρχος μόνον εἰς τὴν

[1] Β. Α. Μυστακίδου, Ι. Ζυγομαλᾶ, Λόγος..., «Θεολογία», Ϛ' (1928), 174 κἑξ. Πρβλ. Κ. Δυοβουνιώτην, αὐτόθι τόμ. Ζ' (1929), σελ. 81 κἑξ.

[2] Αἱ εἰδήσεις εἰς Μ. Crusii, Turcograecia, σελ. 222, 321, 430, 491 κλπ.

[3] Αὐτόθι, σελ. 431.

[4] Ém. Legrand, Notice..., σελ. 50 - 51.

[5] Κ. Δυοβουνιώτου, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 30 - 31.

[6] Ém. Legrand, Notice..., σελ. 120 - 122. 'Η ἐγκύκλιος ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς παντὸς Αἰγαίου Πελάγους καὶ τῶν Κυκλάδων πασῶν νήσων. 'Ο 'Ιερεμίας γνωστοποιεῖ πρὸς αὐτοὺς ὅτι δὲν διατηρεῖται ἡ ζωὴ τῆς Μ. 'Εκκλησίας *«θορύβων ἐκτός· ἀλλὰ τοῦ ἑνὸς καταπαυομένου ἄλλο δεινότερον ἀνακύπτει καὶ ἀναφύεται σκάνδαλον»*. Πολλὰ βάρη ὑπομένει ἡ Μ. 'Εκκλησία, συνεχίζει, ὑπὲρ συστάσεως, διαμονῆς καὶ τῆς ἐλευθέρας πολιτείας αὐτῆς. 'Ομιλεῖ ἀκόμη διὰ τὰς οἰκονομικὰς ὑποχρεώσεις καὶ τὴν πίεσιν τοῦ αὐθεντικοῦ χαρατζίου. *«Καὶ γὰρ ἀπαιτούμενοι τοῦτο,* λέγει, *σὺν τόκῳ λαμβάνομεν καὶ τοὺς ἐπείγοντας καὶ ἀπαιτοῦντας δώροις καὶ συχναῖς ἄλλαις καταπραΰνομεν δόσεσιν»*. Δι' ὃ ἀπεστέλλοντο ὡς ἔξαρχοι ὁ Νομοφύλαξ πρεσβύτερος Σαββατιανὸς καὶ *«ὁ σπουδαιότατος πρωτονοτάριος Θεοδόσιος παραλαβεῖν τὰ χαράτζια καὶ τὰ ἄλλα δικαιώματα»*, βάσει τοῦ καταστίχου τῆς δ' καὶ τῆς ε' ἰνδικτιῶνος.

εἴσπραξιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ Πατριαρχείου καὶ τὴν ζήτειαν, ἀφοῦ διὰ τὸ ἔργον τοῦτο ἐπαρκὴς ἦτο ὁ συνέξαρχός του Σαββατιανός, ἀλλ' ἠσχολήθη καὶ εἰς φιλολογικὰς καὶ θεολογικὰς ἐργασίας, δι' ἀντιγραφῆς κωδίκων, διὰ μελετῶν καὶ διὰ τῆς συγκεντρώσεως εἰδήσεων περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως, τῆς δράσεως τῶν προσώπων, τῆς κινήσεως τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱδρυμάτων.

Ἂν ὁ σκοπὸς τῆς συγκεντρώσεως τοῦ πολυτιμοτάτου ὑλικοῦ τούτου[1] ὑπεκινεῖτο ἀπὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀγάπην πρὸς τὸν βίον τοῦ ὑπὸ δουλείαν λαοῦ, θὰ προήρχετο σπουδαῖον ἔργον εἰσερχόμενον εἰς λεπτομερείας καὶ θὰ προσεφέρετο θαυμασία πηγὴ τῶν κατὰ τὸν ΙϚ' αἰῶνα κρατούντων εἰς τὴν περιοχὴν τῶν παραλίων τῆς Μ. 'Ασίας. 'Ο Ζυγομαλᾶς παρεκινήθη ἀπὸ τὴν πρὸς τὴν 'Ελλάδα ἀγάπην δύο ξένων αὐτῆς φίλων, τοῦ ἐν Τυβίγγῃ γνωστοῦ ἑλληνιστοῦ Μαρτίνου Κρουσίου καὶ τοῦ διαμαρτυρομένου ἱερέως Στεφάνου Gerlach. 'Ο τελευταῖος συνώδευσεν εἰς ΚΠολιν ὡς ἱερεὺς τὸν παρὰ τῇ 'Υψηλῇ Πύλῃ Γερμανὸν πρεσβευτὴν Δαβὶδ Ungnand καὶ παρέμεινεν ἐπὶ 5 περίπου ἔτη, ἀπὸ 6 Αὐγούστου 1573 μέχρι 4 'Ιουνίου 1578[2]. 'Ως γνωστὸν εἰς τοὺς δύο τούτους ἄνδρας ὀφείλομεν τὴν Turcograeciam καὶ τὸ Türckisches Tagebuch, βιβλία σχεδὸν δι' ὑλικοῦ τῶν Ζυγομαλάδων καταρτισθέντα. Αἱ στεναὶ φιλικαὶ σχέσεις τῶν Ζυγομαλάδων πρὸς τοὺς δύο ἐν ΚΠόλει Γερμανοὺς συνεχίσθησαν καὶ μετὰ τῶν διαδόχων των, ἤτοι τοῦ πρεσβευτοῦ 'Ιωακεὶμ De Sinzeendorff καὶ τοῦ ἱερέως Σολομῶντος Schweigger, τοῦ γνωστοτέρου ὑπὸ τὸ ὄνομα Σιωπικός[3].

Ἦτο ἔγγαμος ὁ Θεοδόσιος[4]. Δύο ἄρρενα καὶ δύο θήλεα τέκνα ἀπέκτησεν οὗτος. 'Ο Φωτεινὸς ἐξ αὐτῶν ἐγένετο νοτάριος τῆς Μ. 'Εκκλησίας. Μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦτο εἶχε τιμηθῇ καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Θεοδοσίου, ὀνομαζόμενος Σταμάτιος[5]. Διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς ὁ Θεοδόσιος δὲν ἐπήρκει ἀπὸ τὰς

[1] Περὶ αὐτοῦ λόγος γίνεται περαιτέρω.

[2] Εἰς τὸ 'Ημερολόγιον τοῦ Gerlach περιέχονται πικραὶ κρίσεις κατ' ἀμφοτέρων τῶν Ζυγομαλάδων, κατὰ τοῦ 'Ιωάννου μάλιστα πικρότεραι, ἀναφερόμεναι εἰς τὸν ἀναξιοπρεπῆ χαρακτῆρα των, τὰς προτιμήσεις των, τὴν φιλοχρηματίαν των κλπ. Καὶ ὑπὸ μὲν τοῦ Legrand, Notice, σελ. 19 - 21, αἱ κρίσεις θεωροῦνται μὴ ἀληθεῖς, ὑπὸ δὲ τοῦ Δυοβουνιώτου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 262 κέξ., ἁπλῶς ὑπερβολικαί. Βλ. καὶ Gerlach, Tagebuch, σελ. 182, 188, 193, 200, 212, 239, 240, 267 κέξ. κλπ. 'Αντιστοίχως ὑπὸ Legrand, ἐν μεταφράσει σελ. 22 κέξ , 52 κέξ.

[3] Προχειρότερον Κ. Δυοβουνιώτου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 27 - 28.

[4] Εἰς τοὺς γάμους του μετὰ τῆς 14ετοῦς Εἰρήνης Μοσχινῆς τὴν Κυριακὴν 2 Νοεμ. 1578 παρέστη καὶ χρηματικὰ δῶρα προσέφερεν ὁ Σιωπικός, ὁ κατὰ παράκλησιν τοῦ Κρουσίου ζωγραφήσας ἀμφοτέρους τοὺς Ζυγομαλάδες. Β. Α. Μυστακίδου, 'Ανέκδοτος ἐπιστολὴ Σολομῶντος Σιωπικοῦ πρὸς Μαρτῖνον τὸν Κρούσιον..., « 'Εκκλ. 'Αλήθεια », τόμ. ΜΑ' (1921), σελ. 383.

[5] Αὐτόθι, σελ. 28 - 29 καὶ Legrand, Notice, σελ. 81 - 83.

ἐκ τῆς ἐργασίας του εἰσπράξεις. Ταύτας ὑπολογίζει ὁ Crusius εἰς 300 τάληρα ἐτησίως, ὁ δὲ Gerlach καταβιβάζει εἰς 100, ἤτοι ἀνὰ 50 ἐκ μισθοῦ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖον καὶ ἐξ ἀντιγραφῆς χειρογράφων κωδίκων[1]. 'Αλλ' ὑπέστη καὶ τῆς τύχης τὴν καταδρομὴν καὶ ἐκπνέοντος τοῦ ΙϚ' αἰῶνος ἔχασεν ὅλην αὐτοῦ τὴν περιουσίαν δι' ἄγνωστον λόγον, τὸν ἀπησχόλει δὲ σοβαρῶς τὸ θέμα τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν τέκνων. 'Ο Κρούσιος ἀναφέρει ὅτι ὁ Θεοδόσιος *«ἐζημιώθη 130 χιλιάδας ἀργυρίων καὶ πένης ἐστὶ καὶ πτωχείᾳ, τῷ πολυκεφάλῳ θηρίῳ, παλαίει»*, ἐπισημειῶν ὅτι, ἂν ἀνὰ 40 ἄσπρα ἀποτελοῦν 1 τάληρον, ἡ ζημία ἀνήρχετο εἰς 3.250 τάληρα, ἀλλὰ 130 χιλ. ἄσπρα ἰσοδυνάμουν πρὸς 2.600 κορωνᾶτα (1.000 ἄσπρα = 20 κορωνᾶτα)[2].

'Υπὸ τῆς ἀνάγκης πιεζόμενος ὁ Θεοδόσιος παρεσύρθη εἰς τὸ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν παλαιάν του φιλίαν πρὸς τὸν Κρούσιον καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἐνίσχυσιν οἰκονομικήν. 'Αλλ' εἰς τὸ μεταξὺ ἡ πρὸς τοὺς ἐν Τυβίγγῃ ἐπαφὴ τοῦ Ζυγομαλᾶ εἶχε διακοπῆ. 'Ο Θεοδόσιος ἀναγκάζεται ν' ἀπευθύνῃ βραχὺ σημείωμα μᾶλλον ἢ ἐπιστολὴν διὰ τοῦ Κυθήρων Μαξίμου Μαργουνίου. Γράφων λοιπὸν πρὸς τὸν τελευταῖον κατ' 'Απρίλιον τοῦ 1600, ἀναφέρει ὅτι ἔχει μνηστευμένην κόρην, ὅτι οἱ καιροὶ τὸν ἐστέρησαν πάντων τῶν μετρητῶν του καὶ ἄλλων καὶ αὐτὸς πιέζεται. 'Ιδοὺ ἡ συνέχεια τῆς ἐπιστολῆς: *«...καὶ δέομαι αὐτοῦ* (τοῦ Κρουσίου), *ὡς σοφοῦ ἀνδρός, λαλῆσαι τοῖς φίλοις καὶ συνάξαι βοήθειάν τινα καὶ πέμψαι σοι* (τῷ Μαργουνίῳ) *αὐτοῦ. Αὐτὸς δὲ ὡς πατὴρ θεῖος καὶ ὡς τάχος πέμψαι αὐτὰ ἡμῖν... Ἔπεμψα ἂν καὶ πατριαρχικὸν πιστούμενον ταῦτά μοι, ἀλλ' ὁ καιρὸς ὁ παρὼν μονονουχὶ λέγει ὅτι διὰ τὸν θεόν, μή τις οὐδὲ γρῦ γραφέτω, συκοφαντῶν ὄντων πολλῶν. Θεοδόσιος πρωτονοτάριος καὶ νῦν δικαιοφύλαξ τῆς ἐν ΚΠόλει 'Εκκλησίας πτωχείᾳ συζώσης καὶ οὐ δυναμένης οὔτε κἀμὲ βοηθῆσαι, ὁ Ζυγομαλᾶς ἐστιν ὁ φιλτάτων δεόμενος σοφῶν ἀνδρῶν πάντων διὰ τὴν θυγατρὸς νόμιμον ἀνάγκην...»*[3].

'Ιδοὺ καὶ τῆς πρὸς Κρούσιον ἐπιστολῆς ἀπόσπασμα εὔγλωττον τῆς ἀναξιοπρεπείας τοῦ ἀνδρός: *«Κύριε Μαρτῖνε, φροντιεῖς μοι πρὸς θεοῦ καὶ φιλίας, ὡς γράφω, καὶ τὴν ταχίστην ἡ βοήθεια τῆς ἐλεημοσύνης διὰ τοῦ σοφοῦ καὶ θείου ἀνδρὸς αὐτοῦ Μαργουνίου ἔλθοι μοι διὰ τὴν χρείαν αὐτὴν καὶ σύστασιν Φωτεινοῦ καὶ λοιπῆς μοι φαμελίας..., ἐγὼ δὲ ἀντίδωρον βιβλίον, παλαιὸν ὀρθὸν θεολογικὸν εἰς ἀπορίας τῶν δυσκολωτάτων ζητημάτων, πολλάκις μὲν ἀπαιτηθὲν πρέσβεσιν, ἕως τοῦ νῦν δὲ μὴ ἀναφανέν, πλὴν πρὸ ἐνιαυτοῦ ἤδη, καὶ ἔχω ἴδιον, κοινὸν δ' ἔσται ὑμῖν...»*[4]. 'Εν ἐπισημειώσει πρὸς τὸν Μαργούνιον ὁ Ζυγομαλᾶς ἐζήτει διὰ τὸν υἱόν του Φωτεινὸν βιβλία, ἤτοι 'Ησίοδον μετ' ἐξηγή-

[1] Turcograecia, σελ. 491. Türkisches Tagebuch, σελ. 188.

[2] Ém. Legrand, Notice..., σελ. 74.

[3] Αὐτόθι, σελ. 168 - 169.

[4] Αὐτόθι, σελ. 169.

σεων καὶ τὰς Τζέτζου ἱστορίας τὰς διὰ πολιτικῶν στίχων, ὡς καὶ τὸ Λεξικὸν Σουίδα καὶ τὸ Μέγα 'Ετυμολογικόν, προσέθετε δὲ χαρακτηριστικῶς ὅτι *«ὁ πέμψας ἀντιδώρου τεύξεται καὶ θείας ἀμοιβῆς»*[1].

'Η τοιαύτη ὅμως τῆς καταστάσεως τοῦ Ζυγομαλᾶ διεκτραγῴδησις δὲν ἔφερεν ἄμεσον ἀποτέλεσμα. Εὐγενής, λεπτὸς καὶ φίλος ὁ Κρούσιος, ἀλλὰ βόρειος καὶ μὲ μνήμην διὰ τὴν μακρὰν σιωπὴν τοῦ φίλου του, ἀπαντᾷ ὅτι ἔλαβε μὲν *«τὸ περιπαθὲς»* γράμμα τοῦ Θεοδοσίου, συνοδευόμενον καὶ δι' ἐπιστολῆς Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου, συμπάσχει αὐτὸς καὶ οἱ λοιποὶ διὰ τὰ παθήματά του, ἀλλ' ἀποροῦν πῶς δὲν τοὺς ἔγραψεν ἀπ' εὐθείας κλπ.[2]. Τότε ὁ Ζυγομαλᾶς ἠναγκάσθη νὰ γράψῃ εὐθέως καὶ λεπτομερῶς, ὁπότε ἔλαβεν ἀπάντησιν διὰ τοῦ Μαργουνίου καὶ πάλιν. 'Η ἀπάντησις εἶναι φιλόφρων ἀλλὰ τὸ βασικὸν αἴτημα τοῦ Θεοδοσίου δὲν εὑρίσκει σπουδαίαν ἱκανοποίησιν. *«'Εκομισάμην τὸ μακρὸν καὶ πολυπαθές σου γράμμα* — γράφει ὁ Κρούσιος — *καὶ ἀπωδυράμην ἐγώ, ὡς καὶ ὁ αἰδεσιμώτατος κύριος Γερλάχιος, ἐκ ψυχῆς τὴν περὶ σὲ δυστυχίαν. Εἴθε δὲ βοηθεῖν οὕτως, ὡς αἱ χρεῖαί σου ἀπαιτοῦσιν, ἐδυνήθημεν, προθυμότατα ἂν ἐποιήσαμεν. Νῦν δὲ σφόδρα ἄλλοι παρ' ἡμῖν καιροί, ἄλλοι ἄρχοντες, ἄλλοι διδάσκαλοι..., ἐγὼ δὲ καὶ χῆρος καὶ οε'* (= 75) *ἐτῶν τὴν ἡλικίαν ἤδη...»*. Παρὰ ταῦτα, ὁ Κρούσιος μετὰ τοῦ Γερλαχίου ἀπέστειλαν πρὸς τὸν φίλον των *«μόνον πέντε χρυσίνους, δουκάτους καλουμένους, οἳ σύμπαντες δύνανται δέκα φλωρίνους»*. 'Επὶ τούτοις ἐρωτᾷ ὁ Κρούσιος, ποῖος ἦτο τότε πρωτονοτάριος, ποῖος μητροπολίτης 'Αθηνῶν, ποῖος Θεσσαλονίκης κλπ.[3].

Τελευταίαν εἴδησιν περὶ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ ἔχομεν κατὰ τὸ ἔτος 1614, ὅτε ἔκ τινος σημειώσεως πληροφορούμεθα ὅτι παρεσκεύασε χειρόγραφον κώδικα. 'Ητο τότε 70 ἐτῶν. 'Επὶ πόσον χρόνον ἐπέζησεν ἔκτοτε ἄγνωστον[4].

'Ο Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὰς διδάσκαλος τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, συνδιδάσκαλος μάλιστα τοῦ πατρός του. 'Ατυχῶς δὲν δυνάμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν τὸ ποσοστὸν τῆς συμμετοχῆς τοῦ υἱοῦ εἰς τὴν διδασκαλικὴν προσπάθειαν τοῦ πατρός, ἐφ' ὅσον ἀμφότεροι ἔζων. Βεβαίως ὁ

[1] Ém. Legrand, Notice..., σελ. 170.

[2] Ém. Legrand, Notice..., σελ. 170 - 171 ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μαργουνίου ἀπὸ 5 Μαΐου 1600, σελ. 171 - 173 ἡ ἀπαντητικὴ Κρουσίου πρὸς Ζυγομαλᾶν καὶ σελ. 173 - 174 ἡ ἀπαντητικὴ πρὸς Μαργούνιον, ἀμφότεραι ἀπὸ 1 'Ιουλίου 1600.

[3] Ém. Legrand, Notice..., σελ. 174 - 176. 'Η ἐπιστολὴ τοῦ Θ. Ζυγομαλᾶ ἐχρονολογεῖτο ἀπὸ 13 'Ιουν. 1601 καὶ δὲν περιεσώθη. 'Η ἀπάντησις φέρει ἔτος μόνον 1601, ἀλλὰ χρονολογεῖται ἀπὸ 14 Αὐγ. 1601 ἡ πρὸς τὸν Μαργούνιον (σελ. 177 - 178) διαβιβαστική. Αὐτόθι, σελ. 176 - 177 ὑπάρχει καὶ ἀπαντητικὴ τοῦ Κρουσίου πρὸς τὸν Φωτεινὸν Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶν, περὶ τῶν αἰτουμένων βιβλίων, ὅτι *«ἡ ὁδὸς εἶναι μακρὰ καὶ ἡ δαπάνη οὐ μικρά»*.

[4] Ém. Legrand, Notice..., σελ. 80.

Θεοδόσιος δὲν εἶχε τὴν παίδευσιν τοῦ πατρός του. 'Αλλὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ τελευταίου ὁ Θεοδόσιος ἀπέμεινεν ὁ κύριος μοχλὸς τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς, οὐχὶ βεβαίως ἄνευ βοηθῶν. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πρέπει νὰ μνημονευθῇ μία ἐπιστολὴ τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου, χρονολογουμένη ἀπὸ 21 Μαΐου 1585, πρὸς τὸν Θεοδόσιον ἀπευθυνομένη καὶ τὰς ἀκολούθους εἰδήσεις προσφέρουσα[1]. 'Εν πρώτοις εἶναι ἡ ἐπιστολὴ ἀποκριτικὴ εἰς πρόσφατον ἀπὸ 1 Φεβρουαρίου 1585 ἐπιστολὴν τοῦ Θεοδοσίου, ἥρχετο μετὰ σιωπὴν τεσσάρων ἐτῶν καὶ εὐχαρίστως ἐξέπληξε τὸν Κρούσιον.

Διερωτώμενος ὁ καθηγητὴς Κρούσιος, ἂν ὁ φίλος του δὲν ἔπαθε τίποτε ἀνεπανόρθωτον, λέγει: *«Ζῇ ὅ γε ἔτι, ἢ καὶ αὐτὸς παραπέλαυσέ τι τῶν πατριαρχικῶν συμφορῶν; Καὶ περὶ τοῦ κυρίου δὲ 'Ιερεμίου ἠγωνίων. Τίς ἡ αἰτία τῆς αὐτοῦ φυγαδίας;»* Χαίρει ὁ Κρούσιος, διότι ἔλαβεν ὁ Θεοδόσιος τὰς ἀποσταλείσας βίβλους καὶ διότι ἀναγινώσκει τὴν Θεολογικὴν 'Επιτομήν. Πρόκειται διὰ τὸ βιβλίον τοῦ θεολόγου καθηγητοῦ 'Ιακώβου 'Εερβράνδου (Heerbrand)[2], τοῦ καὶ ὑπογράφοντος τὰ πρὸς τὸν 'Ιερεμίαν Β' γράμματα τῶν λουθηρανῶν θεολόγων. Καὶ παρακινεῖ τὸν Ζυγομαλᾶν διὰ τοιούτων: *«Ποιεῖτε, πρὸς Χριστοῦ, σπουδαῖα καὶ ἀνοίγετε τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ μὴ ἀθετεῖτε τὴν τηλικαύτην ἰσχὺν καὶ στερεώματα ἀνίκητα τῶν θεοπνεύστων γραφῶν, ἃς ἐν ταῖς βίβλοις ἐπαγόμεθα. Μόνον ταύταις ἀσφαλῶς ἐπερείδεσθαι ἐν ἀγῶνι θανάτου δυνάμεθα, οὐ τοῖς ὅσα ὑπ' ἀνθρώπων ἐπενοήθη...»*.

Οἱ λόγοι οὗτοι ἀπευθυνόμενοι πρὸς ὀφφικιάλον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καταφέρουν πλῆγμα κατὰ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως αὐτοῦ. Δὲν εἶναι ἁπλῆ μύησις εἰς τὰ λουθηρανὰ διδάγματα, εἶναι παρακίνησις λουθηρανίζοντος προσώπου πρὸς περαιτέρω δρᾶσιν. 'Αλλ' ὑπάρχει καὶ συνέχεια. Γράφει ὁ Κρούσιος: *«Δύο δέ τινα τοὺς ὑμετέρους* (γρ. ἡμετέρους) *πνευματοφόρους καὶ τῆς 'Εκκλησίας φωστῆρας ἐλύπησαν παρ' ὑμῶν γενόμενα. "Εν μὲν ὅτι ἐν τῇ τρίτῃ ἀποκρίσει, τῇ πρὸς τὴν ἡμῶν Αὐγουσταίαν 'Ομολογίαν, οἱ ὑμέτεροι σκληρότερον ἡμῶν ἀπήντησαν, οὐ χρησάμενοι ᾗ ἡμεῖς ἐχρησάμεθα πρὸς ὑμᾶς φιλανθρωπίᾳ καὶ ἀγάπῃ..., ἕτερον δὲ ὅτι τὰ γράμματα καὶ ἀποκρίσεις, ἃς πρὸς ἡμᾶς ἔπεμψαν κατὰ τὰ παρελθόντα ἔτη, ταῦτα τοῖς παπισταῖς ὑπό τινος τῶν παρ' ὑμῖν ἐνεχειρίσθησαν, ἃ λαβόντες αὐτοὶ ἐδημοσίευσαν ἀνὰ τὴν οἰκουμένην λατινιστί τε καὶ γερμανιστί, βουλόμενοι ἡμᾶς, οὓς Λουτηρανοὺς καὶ αἱρετικοὺς ἀποκαλοῦσι, καταισχῦναι παρὰ πᾶσι...»*.

Παρὰ τὰ παράπονα ταῦτα διατυπώνει ὁ Κρούσιος τὴν ἐλπίδα, ὅτι ὅπως δὲν πίπτει ἐξ οὐρανοῦ ματαίως ὄμβρος καὶ χιών, *«οὕτως οὐδὲ τὰ ἡμέτερα, μᾶλλον δὲ τὰ τοῦ θεοῦ, παρ' ὑμῖν ἐμοὶ φιλτάτοις "Ελλησι διηνεκῶς πεσεῖσθαι*

[1] Β. Α. Μυστακίδου, Παχυμέρης Γεώργιος, πρωτέκδικος καὶ δικαιοφύλαξ καὶ Μ. Κρούσιος, «'Εναίσιμα Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου», 'Αθῆναι 1931, σ. 228 - 231.

[2] Αὐτόθι, σελ. 229, σημ. 1.

οὐδὲ ἄκαρπα μενεῖν». Ἄξιον μνείας εἶναι τὸ ἐν συνεχείᾳ γραφόμενον, ὅτι ὁ ἐπιστέλλων δὲν παραλείπει διὰ πολλῶν ἤδη ἐτῶν νὰ ποιῆται μνείαν ἐν ταῖς προσευχαῖς του *«τοῦ κυρίου Ἱερεμίου, καὶ τῶν ἀγαπητῶν Ζυγομαλῶν, μάλιστα τοῦ φιλτάτου μου καὶ ἀδελφοῦ Θεοδοσίου καὶ κυρίου Συμεῶνος ὀνομαστί...»*. Αἱ περαιτέρω ἐρωτήσεις ἐπίσης ἔχουν ἐνδιαφέρον, διότι ἐνδιαφέρεται νὰ μάθῃ ὁ Κρούσιος περὶ πολλῶν, ζητεῖ ἱστορικὰ περὶ τῆς Ἁλώσεως, περὶ τοῦ νέου πατριάρχου καὶ τῆς ποιότητος αὐτοῦ, περὶ τοῦ φροντιστηρίου τοῦ Συμεῶνος, ἀλλὰ καὶ ἐπιστολὰς λογίων ἐξ ὅλης τῆς Ἑλλάδος ζητεῖ, οὐχὶ δὲ ἄνευ προσφορᾶς ἀμοιβῆς. Εὔχεται εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Θεοδοσίου Φώτιον (Φωτεινὸν) νὰ ἀποβῇ φωστὴρ τῆς Ἐκκλησίας καὶ διαπορεῖ, πῶς οὐδεὶς τῶν Ἑλλήνων *«πέμπεται εἰς τὰ ἡμέτερα παιδευτήρια μαθησόμενος μετὰ φιλοσοφίας ἢ θεολογίας ἢ ἰατρικῆς ἢ καὶ νομικῆς καὶ τὴν λατινίδα γλῶσσαν»*.

Ἀκριβῶς πρέπει νὰ μνημονευθῇ δι' ὀλίγων ἡ Αὐγουσταία Ὁμολογία, ἡ ἀπάντησις τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' καὶ ὁ ρόλος τῶν Ζυγομαλάδων εἰς τὰ θεολογικὰ ζητήματα καὶ δὴ εἰς τὴν θέσιν τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν σχέσεων μετὰ τῶν διαμαρτυρομένων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ὁ Στέφανος Gerlach προσῆλθεν ἐπισήμως εἰς τὸ Πατριαρχεῖον τὴν 15 Ὀκτωβρίου 1573 καὶ παρέδωκεν εἰς τὸν Ἱερεμίαν Β' τὸν Τρανὸν τὰς συστατικὰς ἐπιστολὰς τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου καὶ τοῦ Ἰακώβου Ἀνδρέου, τυχὼν φιλόφρονος ὑποδοχῆς, παρόντος καὶ διευκολύνοντος τοῦ γηραιοῦ Ζυγομαλᾶ. Πρὶν δοθῇ ἀπάντησις τοῦ Ἱερεμίου, οἱ ἐν Τυβίγγῃ ἔγραψαν δευτέραν ἐπιστολήν, πέμποντες τὸν Σεπτέμβριον 1574 ἀντίτυπον τῆς ὑπὸ Μελάγχθονος ἐξελληνισθείσης Αὐγουσταίας Ὁμολογίας, μὲ τὴν παράκλησιν νὰ παρατηρήσῃ τὸ Πατριαρχεῖον, ποῖα ἐκ τῶν δογμάτων συνεφώνουν καὶ ποῖα ἀντέκειντο πρὸς τὰς παραδόσεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας[1]. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Ἱερεμίου, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1574, διεδήλωνε τὴν πίστιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ, τῶν Ἀποστόλων, τῶν Συνόδων καὶ τῶν Πατέρων καὶ γενικῶς τὴν ἀφοσίωσιν αὐτῆς εἰς τὴν γραπτὴν καὶ ἄγραπτον παράδοσιν[2].

Τὴν 24 Μαΐου 1575 ὁ Gerlach ἐνεχείρισεν εἰς τὸν Ἱερεμίαν ἀντίτυπον τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας μετὰ συνοδευτικῆς ἐπιστολῆς. Ὁ πατριάρχης ὑπεσχέθη νὰ ἐκφέρῃ τὰς κρίσεις του. Μετ' οὐ πολὺ ὁ Gerlach διέθεσεν ἀντίτυπα τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας εἰς τοὺς ἀποτελοῦντας τὸ πνευματικὸν περιβάλλον τοῦ Ἱερεμίου, Θεοδόσιον Ζυγομαλᾶν, Βεροίας Μητροφάνην,

---

[1] Κ. Σάθα, Βιογραφικὸν σχεδίασμα, σελ. κγ' - κδ'. Gerlach, Tagebuch, σελ. 29.

[2] M. Crusii, Turcograecia, σελ. 420 - 422. Πρβλ. καὶ Β. Α. Μυστακίδου, Ὁ πατρ. Ἱερεμίας Β' ὁ Τρανὸς καὶ αἱ πρὸς τοὺς διαμαρτυρομένους σχέσεις κατὰ τὸν ις' αἰῶνα, «Ἐκκλ. Ἀλήθεια», τόμ. ΙΔ' (1894), σελ. 300 - 301, 310 - 312.

Γαβριὴλ Σεβῆρον, Συμεὼν Καβάσιλαν καὶ Μιχαὴλ Καντακουζηνόν[1]. Τρεῖς ἀποκρίσεις τοῦ Ἱερεμίου ἐδόθησαν εἰς τοὺς θεολόγους τῆς Τυβίγγης, ἤτοι κατὰ Μάιον 1576, κατὰ Μάιον 1579 καὶ κατ' Ἰούνιον τοῦ 1581[2]. Ἡ πρώτη τῶν ἀποκρίσεων τούτων εἶναι μία μεθοδικὴ καὶ συστηματικὴ κριτικὴ τῶν ἄρθρων τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας καὶ συγχρόνως προβολὴ τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως. Ὁ Ἱερεμίας Β' ὁ Τρανὸς διὰ τῆς ἀποκρίσεως ταύτης, ὅπως καὶ διὰ τῶν λοιπῶν δύο, ἔσωσε τὴν τιμὴν τῆς Ὀρθοδοξίας εἰς τὴν κρισιμωτάτην ταύτην στιγμὴν τῆς ἐξορμήσεως τῆς προπαγάνδας. Διὰ τὴν σύνταξιν τῆς ἀποκρίσεως ὁ Ἱερεμίας συνεσκέφθη μὲ τὸ θεολογικόν του ἐπιτελεῖον καὶ δὴ συνειργάσθη στενῶς μετὰ τῶν οἰκείων εἰς αὐτὸν Λεονάρδου Μινδονίου, ἰατροῦ καὶ λογίου ἐκ Χίου, τῶν Ζυγομαλάδων, τοῦ Σεβήρου καὶ τῶν πλέον ἐγκρίτων ἐκ τῶν μελῶν τῆς πατριαρχικῆς Συνόδου.

Ἡ προετοιμασία τῆς ἀποκρίσεως ὑπῆρξε μακρά. Ἄκρως διαφωτιστικοὶ εἶναι οἱ πατὴρ καὶ υἱὸς Ζυγομαλᾶς εἰς δύο ταυτοχρόνους ἀλλὰ χωριστὰς ἐπιστολάς των πρὸς τὸν Μαρτῖνον Κρούσιον, ἀπὸ 15 Νοεμβρίου 1575. Ὁ πατὴρ Ζυγομαλᾶς ἐγγίζων τὸ 80ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του ἔγραφεν[3]: *«Ἔγωγε οὔτε ὤκνησα οὔτε μὴν ὀκνήσω ποτὲ ἐξυπηρετήσειν ἀμφοῖν καὶ ᾗ δυνάμεως ἔχω χαρίζεσθαι, κἂν δεήσῃ με, ὅπλα ἀράμενον, ἐν ταύτῃ τῇ γηραλέᾳ μου ἡλικίᾳ συμμαχήσειν τῇ ἀληθείᾳ τε καὶ ὑμῖν»*. Ἐπιχειρεῖ περαιτέρω ν' ἀποσαφηνίσῃ τὴν προθυμίαν του νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ ὅπλα, ἐπεξηγῶν ὅτι πολλοὶ τῶν ἐν ΚΠόλει καθολικῶν ἐφρύαξαν μαθόντες ὅτι ἐστάλη τὸ βιβλιάριον μὲ τὴν προτεσταντικὴν διδασκαλίαν. Καὶ συνεχίζει: *«Ἔγωγε δὲ τούτοις ἀντεῖπον δι' ἃς ἔχουσι καταχρήσεις καὶ καινοτομίας ἀτόπους, καθ' ὧν ὑμῖν μὲν ἐν πολλοῖς συμφωνοῦμεν, ἐκείνοις δὲ καὶ λίαν διαφερόμεθα»*.

Ὄχι ὀλιγώτερον ἐκπληκτικὴ εἶναι ἡ κατακλεὶς τῆς ἐπιστολῆς ταύτης. Ἰδού: *«Δεόμεθα δὲ βοηθείας τῆς ἐν χρήμασι διὰ τῆς μεσιτείας τοῦ τε μεγαλοπρεποῦς καγκελλαρίου καὶ τῆς σῆς λογιότητος, παρὰ τῆς πλουσιοπαρόχου χειρὸς τῶν δυναμένων. Κατὰ γὰρ τὸ Δημοσθένειον, δεῖ χρημάτων καὶ ἄνευ τούτων οὐδέν ἐστι γενέσθαι τῶν δεόντων»*. Ὁ δὲ υἱὸς Θεοδόσιος μεταδίδων τὰ προκαταρκτικὰ τῆς ἐπικρίσεως ἔγραφε πρὸς τὸν Κρούσιον: *«...ὁ ἁγιώτατος πατριάρχης ἔκτοτε σπουδάζει καὶ μελετᾷ ὅτε ἀδείας τύχῃ (ἔχει γὰρ πράγματα πολλὰ) τὸ βιβλιάριον ὑμῶν... Ὅτε δὲ ἠβούλετο μετεκαλεῖτό με, τὸν ἐμὸν κύριον πατέρα καί τινα σοφὸν Χῖον ὄντα παρ' ἡμῖν καί τινας ἐγκρίτους τῆς Συνόδου ἐφ' ἅπαξ καὶ συμβουλευόμενος τὰ δόξαντα αὐτῷ, ἀπόκρισις ἐν*

---

[1] M. Crusii, Turcograecia, σελ. 496.

[2] Ι. Ν. Καρμίρη, Ὀρθοδοξία καὶ προτεσταντισμός, ἐν Ἀθήναις 1937, σελ. 79 κἑξ. Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1952, σελ. 369 κἑξ., τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1953, σελ. 435 κἑξ., ὅπου καὶ τὰ κείμενα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

[3] M. Crusii, Turcograecia, σελ. 428.

ἑκάστῳ κεφαλαίῳ συνεγράφετο παρ' ἐμοῦ καὶ σὺν θεῷ πέρας ἔσχεν ἡ πᾶσα πραγματεία τῶν συμφωνούντων καὶ μὴ σαφηνισθέντων, ὡς δεῖ». Ταῦτα σημαίνουν ὅτι ἡ ἀπάντησις δὲν εἶναι τοῦ Θεοδοσίου ἀλλὰ τοῦ ἰδίου τοῦ πατριάρχου, δι' αὐτὸ δὲν εἶναι *«ὡς δεῖ»*[1].

'Αποκαλυπτικώτερος γίνεται ὁ Θεοδόσιος διὰ τὴν ἀντίθεσίν του εἰς τὴν ἀπάντησιν τοῦ 'Ιερεμίου εἰς ἄλλην του ἐπιστολήν, ἀποσταλεῖσαν πρὸς τὸν Gerlach τὴν 1 Μαρτίου 1581, ὀλίγον προτοῦ ἀποσταλῇ ἡ τελευταία ἀπόκρισις τοῦ 'Ιερεμίου πρὸς τοὺς θεολόγους τῆς Τυβίγγης, χρονολογουμένη ἀπὸ 6 'Ιουνίου 1581. Αὕτη φέρει καὶ τοῦ Θεοδοσίου τὴν ὑπογραφήν[2]. 'Η ἐπιστολὴ τῆς 1 Μαρτίου 1581, τρεῖς μῆνας πρὶν ἀποσταλῇ ἡ τρίτη ἀπόκρισις τοῦ 'Ιερεμίου, ἐπληροφόρει τὸν Gerlach τὰ ἑξῆς: *«Συγγράφει δὲ* (ὁ 'Ιερεμίας) *καὶ ἀπόκρισιν, ἥτις, ὡς ὁρῶ καὶ συνεχῶς ταύτην ἀναγινώσκω, οὐ συναινεῖ τοῖς ὑμετέροις. Μένουσι γὰρ οὗτοι* (τοῦ πατριαρχικοῦ κύκλου), *οἱ ἐνταῦθα λέγω ἡμέτεροι, ἐν οἷς ἐπαλαιώθησαν καὶ οἷς ἐγγράφως τε καὶ ἀγράφως καὶ κατὰ παράδοσιν τῷ μακρῷ χρόνῳ συνεφυράθησαν, ἀκολουθοῦντες τοῖς πρὸ αὐτῶν καὶ οὐδείς ποτε λόγος παρενσαλεύει αὐτοὺς μὴ οὕτω δοξάζειν, ὃ οἶδας, ἐνταῦθα διατρίβων ποτέ»*[3]. 'Η περικοπὴ μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Θεοδόσιος δὲν συνεφώνει πρὸς ὅσα ἐπισήμως εἰς τὴν τρίτην ἀπόκρισιν ὑπέγραφεν, οὕτω δ' ἐξέθετε τὸ Πατριαρχεῖον εἰς τὰ ὄμματα τοῦ προτεστάντου καθηγητοῦ, διατεινόμενος τὸν προοδευτικόν.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται φανερὸν ὅτι πατὴρ καὶ υἱὸς Ζυγομαλᾶς, παλαίοντες κατὰ τῆς πτωχείας, ἠναγκάζοντο νὰ φθάνουν μέχρις ἐπαιτείας ἀναξιοπρεποῦς πρὸς ξένους, μὴ ὀρθοδόξους. 'Η ἀρνητικὴ αὐτὴ ὄψις τῶν δύο ἀνδρῶν δὲν θὰ εἶχεν ἰδιαιτέραν ἀξίαν κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην περίοδον τοῦ ἐθνικοῦ βίου, ἂν δὲν ἄφηναν καὶ οἱ δύο εἰς τοὺς διαμαρτυρομένους τῆς Τυβίγγης τὴν ἐντύπωσιν, ἂν μὴ τὴν πεποίθησιν, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ χρη-

[1] Turcograecia, σελ. 432. Καὶ ὁ Gerlach, Tagebuch, σελ. 396 καὶ 119, ἐν συνδυασμῷ πρὸς σελ. 123 καὶ 215, ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ 'Ιερεμίας, περὶ τὰ κοσμικὰ ἀσχολούμενος, ἀπὸ τὸ ἐπιτελεῖον του ἐξήρτα τὰς ἀπαντήσεις, μνημονεύει μάλιστα ὡς ἀξιολόγου παιδεύσεως κληρικοὺς τῆς ἐποχῆς ταύτης 'Αρσένιον τὸν Τορνόβου, Δαμασκηνὸν τὸν Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης (τὸν Στουδίτην), τὸν ἱερομόναχον Ματθαῖον καὶ τὸν 'Εφέσου ('Αθανάσιον;). 'Ο ἴδιος Gerlach (σελ. 114) σημειώνει ὅτι δὲν ἠδύνατο κανεὶς ἀπὸ τοὺς μητροπολίτας, ἀγνοῶν τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικήν, νὰ συντάξῃ τὴν ἀπόκρισιν, δι' ὃ ἀπαραιτήτως ἔπρεπε νὰ συνταχθῇ αὕτη ἀπὸ δύο λαϊκούς, ἐννοῶν τοὺς Ζυγομαλάδες, μετὰ τῶν ὁποίων συνωμίλησε καὶ ἔλαβε καὶ ἀνέγνωσε τὴν ἀπάντησιν τὴν 30 Αὐγ. 1575. Πρβλ. καὶ τὴν ἐπιστολὴν πρὸς 'Ιάκωβον 'Ανδρέου ἐν Legrand, Notice..., σελ. 117 κἑξ. Παρὰ ταῦτα φαίνεται ὅτι ἀληθεύει, ὅ,τι γράφει ὁ Θεοδόσιος, ὅτι καθ' ὑπαγόρευσιν ἢ κατὰ γενικὸν σχέδιον ἀντέγραψαν καὶ ἐβελτίωσαν οἱ Ζυγομαλάδες. Βλ. καὶ Κ. Δυοβουνιώτην, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 148 κἑξ.

[2] Ι. Καρμίρη, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. Β', σελ. 489.

[3] Legrand, Notice..., σελ. 163 κἑξ. καὶ σελ. 174 κἑξ.

σιμοποιηθοῦν, ἀξιωματοῦχοι τῆς Μ. 'Εκκλησίας αὐτοὶ καὶ διδάσκαλοι τοῦ ὑποδούλου ἔθνους των, ὡς ὄργανα τῆς ξένης ἀντορθοδόξου προπαγάνδας. Διὰ τοῦτο ἡ καλλιέργεια σχέσεων στενῶν τῆς οἰκογενείας Ζυγομαλᾶ μὲ τοὺς διαμαρτυρομένους εἶχε σκανδαλίσει τοὺς κύκλους τῆς ΚΠόλεως καὶ εἶχε καταστήσει ὑπόπτους πατέρα καὶ υἱόν. Τοῦτο συμπεραίνομεν ἀπὸ ὅσα ὁ ἴδιος ὁ 'Ιωάννης Ζυγομαλᾶς παρεπονεῖτο εἰς τὸν Γερλάχιον. Καὶ ἐκεῖνος ἐσημείωνε σχετικῶς εἰς τὸ 'Ημερολόγιόν του τὴν 27 Μαΐου 1576, ὅτι δηλ. ἔλεγον ἐναντίον τοῦ Ζυγομαλᾶ ὅτι εἶναι τελείως λουθηρανὸς καὶ ὅτι ἐπίστευον ὅτι ὁ Γερλάχιος τὸν διέφθειρε διὰ χρημάτων[1].

Ἕνεκα τῆς ἐξαπλώσεως τῶν ψιθυρισμῶν, ποὺ ἐνετάθησαν μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Τουρκογραικίας (1584), τίς οἶδε καὶ ἐξ αἰτίας ποίων ἄλλων περιστατικῶν, διεκόπη ἡ ἐπαφὴ Ζυγομαλᾶ - Τυβίγγης. 'Εντεῦθεν ἡ ἔκπληξις τοῦ Κρουσίου, εἰς τὴν ἀπὸ 1ης Φεβρουαρίου 1585 ἀπαντητικὴν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Θεοδόσιον[2]. 'Αλλὰ καὶ δι' αὐτῆς δὲν παρέλιπε νὰ συστήσῃ εἰς αὐτὸν νὰ πράττῃ σπουδαῖα καὶ ν' ἀνοίγῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ κόσμου, στηριζόμενος εἰς τὰς θεοπνεύστους γραφὰς καὶ ὄχι εἰς *«ὅσα ὑπ' ἀνθρώπων ἐπενοήθη»*. Καὶ ἠραίωσαν μὲν οἱ ψιθυρισμοὶ τὰς ἐπαφάς, δὲν τὰς διέκοψαν ὅμως ἐντελῶς, ὡς εἴδομεν. 'Ατύχημα εἶναι, ὅτι ἄνθρωποι τῆς παιδεύσεως καὶ τοῦ ἀναστήματος τῶν δύο Ζυγομαλάδων ὑστέρησαν εἰς ἦθος κατὰ τὴν δύσκολον ἐκείνην ἐποχήν. 'Αλλ' εὐτύχημα εἶναι, ὅτι ὡς διδάσκαλοι τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς δὲν ὑπῆρξαν, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζομεν, κατώτεροι τῆς ἀποστολῆς των[3]. Πάντως ἡ παρουσία ἀνδρῶν σωφρόνων καὶ σοφῶν, οἷοι ἦσαν πρὸ πάντων Γαβριὴλ ὁ Σεβῆρος καὶ ὁ λογοθέτης 'Ιέραξ, πλὴν τῶν ἄλλων ὅσοι συχνὰ ἐμνημονεύθησαν, συνεκράτησε καὶ συνετήρησε τὴν τιμὴν τῆς 'Ορθοδοξίας, ἀλλὰ καὶ τῆς παιδείας τὴν ἀνάπτυξιν ὑπέκαυσεν ἔτι μᾶλλον, ὥστε ὁ ΙϚ' αἰὼν ἔληξε μὲ ἔξαρσιν τοῦ μεγάλου ἀγῶνος ἀντιστάσεως τῆς πνευματικῆς καὶ ὀρθοδόξου χώρας, καίτοι αὕτη ἐτέλει ὑπὸ σκληρὰν δουλείαν.

Ἃς σημειωθοῦν ἤδη τὰ ἔργα τοῦ πνεύματος τοῦ Πρωτονοταρίου καὶ δικαιοφύλακος τῆς Μ. 'Εκκλησίας καὶ διδασκάλου τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ.

1. 'Επιστολαὶ ποικίλαι πρὸς Γερλάχιον καὶ Κρούσιον, περιληφθεῖσαι εἰς τὴν τοῦ δευτέρου Turcograeciam (σποράδην)[4].

[1] Gerlach, Tagebuch, σελ. 200.

[2] Ἔγινεν ἤδη ἀνωτέρω λόγος περὶ τῆς ἐπιστολῆς, περὶ ἧς βλ. καὶ Β. Α. Μυστακίδην, εἰς τὰ «'Εναίσιμα Χρυσ. Παπαδοπούλου», σελ. 228 κἑξ.

[3] Οἱ σύγχρονοι τοῦ Θεοδοσίου ἐκφράζονται ἐνθουσιωδῶς περὶ αὐτοῦ, ὡς διδασκάλου κυρίως. Σχετικῶς βλ. γνώμας τινὰς ὑπὸ Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 63 - 64. 'Ολίγας ἀλλὰ κολακευτικὰς λέξεις ἀφιερώνει εἰς τὸν ἄνδρα καὶ ὁ ἀπὸ Σιναίου Κωνστάντιος, Βιογραφία..., σελ. 348.

[4] 'Η Turcograecia ἐκδοθεῖσα τὸ 1584 ἀσφαλῶς δὲν ἱκανοποίησε τοὺς ὀρθοδό.

2. Ἄλλαι ἐπιστολαὶ πρὸς διαφόρους, περιλαμβανόμεναι ὑπὸ Ém. Legrand, Notice..., σελ. 162 κέξ., ὧν μνεία γίνεται ἐν τοῖς πρόσθεν.

3. Ἱστορία Πολιτικὴ ΚΠόλεως ἀπὸ τοῦ 1453 - 1578. Turcograecia, σελ. 1 - 43. Ἔκδ. Βόννης: Historia politica et patriarchica Constantinopoleos - Epirotica, recognovit I. Bekkerus, 1849, σελ. 1 - 77. Πρόκειται περὶ χρονογραφικοῦ ἔργου ἀγνώστου συγγραφέως, μεταγραφέντος καὶ συμπληρωθέντος ὑπὸ Θ. Ζυγομαλᾶ.

4. Περὶ τῶν πολιορκιῶν καὶ τῆς παρὰ τῶν Ὀθωμανῶν ἁλώσεως τῆς ΚΠόλεως καὶ τῆς τωρεσινῆς καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος (1581). Turcograecia, σελ. 74 - 98.

5. Ὁδοιπορικὸν τῆς περιοδείας ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον καὶ ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας (1577). Ém. Legrand, Notice..., σελ. 123 - 134.

6. Θεματοεπιστολαὶ (1578). Turcograecia, σελ. 346 - 369. Χρφ. 57 συμμείκτου περιεχομένου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, ἐν φ. 289α - 298β (τὸ δημῶδες κείμενον) καὶ ἐν φ. 299α - 314β (μεταφορὰ εἰς τὴν ἀρχαίαν). Βλ. Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς. Α΄ Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, «Ν. Ἑλληνομνήμων», τόμ. Γ΄ (1906), σελ. 121. Τὸ χρφ. ΙΖ΄ - ΙΗ΄ αἰῶνος περιέχει ὕλην σχολικήν, ἐξ ἧς μαρτυρεῖται ὅτι τὰ θέματα τοῦ Ζυγομαλᾶ παρεδόθησαν ἔκτοτε καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο.

7. Τρία μικρὰ ἔργα, ἤτοι α) περὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ, β) περὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, γ) περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (1578). Ἐκδίδονται ὑπὸ Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς, «Θεολογία», τόμ. Α΄ (1923), σελ. 152 - 161, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἐν σελ. 141 - 142.

8. Μυθικὴ βίβλος ἐξ Ἰνδίας, ἤτοι Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης, κατὰ νεοελληνικὴν μετάφρασιν (1584 καὶ 1614) ὑπὸ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ ἐξ ἄλλου κειμένου Συμεὼν μαγίστρου. Παραδίδεται διὰ πολλῶν χειρογράφων. Βλ. Ém. Legrand, Notice, σελ. 78 - 80. Κ. Δυοβουνιώτου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 142. (Πρβλ. τόμ. ΙΒ΄, 1934, σελ. 237 - 239). Καὶ κῶδιξ 43 Ζωγραφείου. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Δύο κατάλογοι ἑλλην. κωδίκων ἐν ΚΠόλει, τῆς Μεγ. τοῦ Γένους Σχολῆς καὶ τοῦ Ζωγραφείου, ἐν Σόφιᾳ 1909, σελ. 52.

9. Μετάφρασις Ἑξαβίβλου Ἁρμενοπούλου καὶ Συνόψεως Νόμων Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου. Τὰ χειρφ. εἰς τὴν Βιβλιοθήκην Παρισίων. Ἔκδοσιν μετὰ σημειώσεων εἶχε προγραμματίσει ὁ Σπ. Λάμπρος. Βλ. Κ. Δυοβουνιώτην, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 143. Πρβλ. σχετικὴν βιβλιογραφίαν ὑπὸ Δ. Σ. Γκίνη, ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. ΚϚ (1956), σελ. 172.

10. Χειρφ. Κώδικες. Ἐκ τῶν πολλῶν, ποὺ ἐφιλοτέχνησεν ὁ Ζυγομαλᾶς, χρφ. ὀλίγα εἶναι γνωστά, περὶ τῶν ὁποίων λόγος γίνεται ἐπ' εὐκαιρίᾳ ὑπὸ τοῦ Legrand, Notice, σελ. 50 κέξ. Ὑπὸ τοῦ Σπ. Π. Λάμπρου, «Ν. Ἑλληνομνήμων», τόμ. ΙΒ΄ (1915), σελ. 390 - 391 καὶ τόμ. Γ΄ (1906), σελ. 489 [1], λόγος γίνεται διὰ κώδικα

ξους κύκλους, ἂν ἰδίᾳ κρίνῃ κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀπὸ τοῦ 1590 φθίνοντος ἔτους ἐπιστολὴν Μαξίμου Μαργουνίου πρὸς τὸν πατριάρχην Ἱερεμίαν. Βλ. Κ. Σάθα, Βιογραφικὸν Σχεδίασμα, σελ. 126 - 128. Πρβλ. καὶ τὰ ἐπ' αὐτῆς σχόλια ὑπὸ Ém. Legrand, Notice, σελ. 75 κέξ. Πρβλ. καὶ σελ. 175 ἐπιστολὴν Κρουσίου ἐπ' αὐτοῦ.

[1] Ὑπὸ τοῦ Σάθα, Ν. Φιλ., σελ. 184, ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Θεοδοσίου Βίος Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, ἄγνωστος ἄλλοθεν. Τὸ αὐτόθι ἀναγραφόμενον

τοῦ Λουγδούνου, μεταγραφέντα ὑπὸ Θ. Ζυγομαλᾶ (1597) καὶ διὰ Νομοκάνονα χρφ. τῆς Βιβλιοθήκης Κανταβριγίας, φέροντα σημείωμα τοῦ Θ. Ζυγομαλᾶ, ἔτους 1609.

3. ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ. Σύγχρονος πρὸς τὸν Θεοδόσιον Ζυγομαλᾶν, ἀρχαιομαθής, θεολόγος ἄριστος, οἰκεῖος τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως Ἱερεμίου Β΄ καὶ διδάσκαλος τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ὁ ἐξ Ἀκαρνανίας Συμεὼν Καβάσιλας[1], πιθανώτατα ἐγεννήθη τὸ 1546, ἀλλ' ἄγνωστον εἶναι ποῦ ἐξεπαιδεύθη. Οὗτος προσαγορεύεται ἱεροδιάκονος διὰ βίου. Παραλλήλως πρὸς τὴν σπουδαίαν αὐτοῦ παίδευσιν, τὴν εὐφυΐαν καὶ τὴν στερεὰν ὀρθόδοξον πίστιν του, ἰδιαιτέραν ἐπεδείκνυε κλίσιν πρὸς τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας. Πιθανῶς ἦλθεν εἰς ΚΠολιν εἰς νεαρὰν ἡλικίαν, ἀκολουθῶν ἴσως ἀρχιερέα τινά[2], μορφωθεὶς δὲ ἐπαρκῶς καὶ χρησιμοποιῶν τὸν πνευματικόν του ὁπλισμὸν εὐχερῶς, θέσιν ὄχι εὐκαταφρόνητον κατεῖχεν ἔκτοτε μεταξὺ τῶν λογίων κύκλων τοῦ Πατριαρχείου. Δι' ἓν ἔτος καὶ ἐκεῖνο ὄχι πλῆρες ὁ Συμεὼν μετέβη χάριν σπουδῶν εἰς Πατάβιον. Ἀκριβέστερον, τοῦτο συνέβη κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1575 μέχρι τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1576[3]. Μὲ τὴν βραχεῖαν παραμονὴν τοῦ Καβάσιλα εἰς Πάδουαν συμπίπτει ἡ αὐτόθι παραμονὴ ἀνδρῶν λογίων Γερμανῶν, μετὰ τῶν ὁποίων δι' οἰκειότητος πολλῆς συνεδέθη οὗτος. Πρόκειται διὰ τοὺς φίλους Μαρτίνου τοῦ Κρουσίου, τὸν ἰατρὸν Ἰωάννην Swartzium, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου μεταφέρεται Niger ἢ Μέλας ἀπὸ τοὺς ἑλληνομαθεῖς καὶ λατινομαθεῖς τῆς Τυβίγγης, καὶ τὸν Scheurlin (Σεουρλῖνον). Ὁ πρῶτος († 1580) ἀποκαλεῖται σύνοικος καὶ συσπουδαστὴς τοῦ Καβάσιλα, ὁ δὲ δεύτερος ξύμμαχος ἐν Παταβίῳ. Πρὸς ἀμφοτέρους ὁ Συμεὼν προσφέρει πληροφορίας περὶ Ἑλλάδος, περὶ ἑλληνικῆς γλώσσης, μνημείων κλπ. καὶ διατηρεῖ γραπτὰς ἐπαφὰς βραδύτερον[4].

Ἡ πενία δὲν ἐπέτρεψεν εἰς τὸν Καβάσιλαν νὰ παρατείνῃ τὴν παραμο-

ἔργον Παραινετικὸν πρὸς τοὺς νέους, δὲν εἶναι παρὰ σχεδὸν αὐτούσιον τὸ χαιρέτισμα Μιχαὴλ - Ἑρμοδώρου τοῦ Ληστάρχου, τὸ ἤδη σημειωθέν.

[1] Κ. Σάθα, Νεοελ. Φιλολ., σελ. 200. Γ. Ζαβίρα, Ν. Ἑλλάς, σελ. 124 - 126. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 64 κέξ. Τοῦ αὐτοῦ, Λόγιοι καὶ βιβλιοθῆκαι τῆς ἐν Ἄθῳ μονῆς τῶν Ἰβήρων, «Ἐκκλ. Ἀλήθεια», τόμ. Δ΄ (1883 - 1884), σελ. 478 κέξ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Μάξιμος Μαργούνιος πρὸς Συμεῶνα Καβάσιλαν, ΕΕΒΣ, τόμ. ΙΘ΄ (1949), σελ. 292 - 305. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά, Ἀθῆναι 1965, σελ. 57 - 70. Χρ. Πατρινέλης, εἰς Θρησκ. Ἠθικ. Ἐγκυκλ., τ. Ζ΄ (1965), σελ. 139 - 140.

[2] Ἡ ὑπόθεσις διατυπώνεται τὸ πρῶτον ὑπὸ Ν. Β. Τωμαδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 293 (ἐρωτηματικῶς). Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Μεταβυζαντινά, σελ. 58.

[3] Εἰς τὰς 27 Μαΐου 1576, ὁπότε εἶχε μεταβῇ εἰς τὰ Πατριαρχεῖα ὁ Gerlach, εὗρεν ἐκεῖ καὶ τὸν Καβάσιλαν πρὸ 4 - 5 ἡμερῶν ἐπανακάμψαντα ἀπὸ τὸ Πατάβιον. Βλ. Türkisches Tagebuch, σελ. 200, 234, 363 κλπ.

[4] M. Crusii, Turcograecia, σελ. 457, 561, 500 - 501, 504. Gerlach, Tagebuch, σελ. 122.

νήν του εἰς Πατάβιον περισσότερον. Ἐσκέπτετο νὰ μεταβῇ εἰς Γερμανίαν. Ἀλλὰ τοῦτο ἐξήρτα ἀπὸ τὴν προθυμίαν φίλου τινός, ποὺ θὰ τοῦ παρεῖχε τὰ οἰκονομικὰ μέσα. Ὁ Κρούσιος μόλις ἐπληροφορήθη ἀπὸ τὸν Ἰωάν. Swartzium περὶ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς λογιότητος τοῦ Καβάσιλα, ἔγραφε πρὸς αὐτὸν ὅτι, ἂν τὸν ἐγνώριζεν ὅταν ἦτο εἰς Πατάβιον, θὰ τὸν ἐκάλει εἰς Γερμανίαν καὶ θὰ τὸν ἐφιλοξένει αὐτὸς εἰς τὸν οἶκον του ἐπὶ ἑξάμηνον καὶ πλέον, ὁπότε καὶ ἐκεῖνος θὰ ἐξεμάνθανε τὴν Νέαν Ἑλληνικήν, ἀναμφιβόλως δὲ καὶ ὁ Καβάσιλας θὰ εἶχε καλυτέραν τύχην [1]. Τὴν ἐπιθυμίαν νὰ μεταβῇ εἰς Γερμανίαν ὁ Καβάσιλας ἐπανελάμβανε καὶ τὸ 1581 δι' ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Κρούσιον [2]. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Συμεὼν μετέβη καὶ διὰ δευτέραν φορὰν εἰς Πατάβιον τὸ 1582, ἄγνωστον διὰ πόσον χρόνον. Ἀλλ' ἐπανῆλθεν ἐκεῖθεν μᾶλλον συντόμως εἰς ΚΠολιν καὶ ἀκολούθως κατηυθύνθη εἰς Ἅγιον Ὄρος, ἀλλ' ὄχι διὰ πολύ, διότι τὴν 1 Ἰανουαρίου 1585 εὑρίσκετο πάλιν εἰς ΚΠολιν. Συνάγεται τοῦτο ἀπὸ ἐπιστολὴν τοῦ Κρουσίου, χρονολογουμένην ἀπὸ 20 Μαΐου 1585 εἰς ἀπάντησιν τοῦ Καβάσιλα, ὑπὸ ἡμερομηνίαν 1 Ἰανουαρίου 1585 [3]. Τοῦ γράφει ὁ Κρούσιος: *«Τιμιώτατε κύριε Συμεών, ἣν τῇ αη Ἰανουαρίου ἔγραψας ἐκομισάμην, μετὰ τῆς τοῦ κυρίου Θεοδοσίου καὶ ἀμφοτέραις ἥσθην ἄγαν, ὡς οὔπω τέλεον λήθῃ πας.αδοθείς, ὑφ' ὧν φίλων πάλαι ἠγαπώμην καὶ οὓς καθαρῶς ἀγαπῶ»*.

Ἡ μνημονευομένη ἐπιστολὴ τοῦ Θ. Ζυγομαλᾶ ἔφερεν ἡμερομηνίαν 1 Μαρτίου ἰδίου ἔτους [4]. Ἐξ αὐτῆς κυρίως ἐπληροφορεῖτο ὁ φιλέλλην καθηγητὴς τῆς Τυβίγγης περὶ τῆς μετὰ τὴν ἔξωσιν Παχωμίου τοῦ Λεσβίου ἐκλογῆς πατριάρχου ΚΠόλεως Θεολήπτου Β', διὰ τὴν ὁποίαν εἶχαν συγκεντρωθῆ μητροπολῖται, ἐπίσκοποι, ἡγούμενοι, σύγκελλοι καὶ λοιποὶ κληρικοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων μνημονεύεται ἐλθὼν καὶ ὁ Συμεών, ἐξ Ἁγίου Ὄρους προφανῶς. Τὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκλογῆς Θεολήπτου τοῦ Β' χρονολογεῖται ἀπὸ 27 Φεβρουαρίου 1585. Ὁ Συμεών, κατὰ ταῦτα, παρέτεινε τὴν παραμονήν του εἰς τὴν μονὴν Ἰβήρων μέχρι τέλους ἴσως τοῦ 1584 καὶ ἦλθε μεταξὺ τῶν πρώτων διὰ τὴν Σύνοδον πρὸς ἐκλογὴν νέου πατριάρχου.

[1] Ὁ Κρούσιος παρήγγελλε νὰ δοθῇ πρὸς τὸν Καβάσιλαν ἀντίτυπον τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας καὶ τοῦ ἀπέστελλε *«μικρὸν νόμισμα (ἡμιταλήριον) φιλικοῦ ἀσπασμοῦ χάριν»*, Ὁ Συμεὼν ἀπήντα (13 Φεβρ. 1578) ὅτι *«παρέλκον ἦν τὸ τοῦ νομίσματος»*, Turcograecia, σελ. 460 - 462. Τὰς περὶ διαλέκτων γνώμας του ἔδιδε μὲ τὴν διαβεβαίωσιν ὅτι, ἂν ὁ καθηγητὴς Κρούσιος μάθῃ καλὰ τὴν Νέαν Ἑλληνικήν, θὰ τὰς γνωρίζῃ καλὰ ὅλας. Πρβλ. καὶ Β. Μυστακίδου, Βιβλιογραφικὰ Μελετήματα, «Θεολογία», τόμ. Η' (1930), σελ. 144 - 145 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Λασκάρεις, ΕΕΒΣ, τόμ. Ε' (1928), σελ. 137.

[2] Turcograecia, σελ. 103.

[3] Β. Μυστακίδου, Βιβλιογραφικὰ μελετήματα, «Θεολογία» τόμ. Η' (1930), σελ. 155 - 157.

[4] Αὐτόθι, σελ. 164 - 165.

13 - 5 - 1966

Τὸ 1588 ἐν τούτοις συναντῶμεν πάλιν τὸν Καβάσιλαν εἰς τὴν ἰδίαν μονὴν Ἰβήρων, ὁπόθεν ἐπιστέλλει μ' ἐνθουσιασμὸν πρὸς τὸν Μ. Λογοθέτην Ἱέρακα καὶ τοὺς αὐταδέλφους Ῥήτορα Ἀδριανὸν καὶ Πρωτοκανόναρχον Ἀλέξανδρον [1]. Μέχρι πότε παρέμεινεν εἰς Ἅγιον Ὄρος δὲν εἶναι γνωστόν. Ἀλλὰ τὸ 1590, ὅτε Μάξιμος ὁ Μαργούνιος εἶχεν ἐκδώσει μετάφρασιν Ἰωάννου τῆς Κλίμακος [2], ὁ Συμεὼν ἐκ ΚΠόλεως εἶχεν ἀλληλογραφίαν μετ' αὐτοῦ καὶ ἐπὶ ἄλλων ζητημάτων καὶ ἐπὶ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης [3]. Εἰς ἐπιστολὴν δὲ τοῦ Φραγκίσκου Κόκκου, ἀπευθυνομένην τὸ 1605 *«τῷ ὁσιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ ἱεροδιακόνῳ κυρίῳ Συμεῶνι»*, ἔχομεν βραχεῖαν ἀλλ' εὔγλωττον σκιαγραφίαν τοῦ σοφοῦ καὶ ἐναρέτου ἀσφαλῶς διδασκάλου τούτου [4]. Ὁ Φρ. Κόκκος ἐγκωμιάζει τὸν ἄνδρα, τοῦ ἀναφέρει ἐξ ἑνὸς τὴν λαμπρὰν φήμην καὶ ἐξ ἑτέρου τὴν ἐκ τῆς ἰδίας πείρας γνωστήν του διδασκαλικὴν δεινότητα ἐκείνου. *«Ἔγνωμεν* — γράφει ὁ Νάξιος διδάσκαλος — *διὰ τῆς φωνῆς τῆς σῆς παιδείας τὸ περιττὸν καὶ τὴν ἄλλην σου καλοκἀγαθίαν, ἣν καὶ φύσις τε ἅμα καὶ σεμνότης περικοσμοῦσα, οὐδ' ἡμῶν ἠμέλησε τῶν σμικρῶν ἀλλὰ καὶ γραμμάτων μετέδωκεν»*. Οἱ λόγοι οὗτοι τοῦ νέου μαθητοῦ πρὸς τὸν πεπνυμένον διδάσκαλον ἀποκαλύπτουν καὶ τὴν παίδευσιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ τελευταίου. Ἔκτοτε ἄλλας εἰδήσεις δὲν ἔχομεν περὶ αὐτοῦ καὶ ἦτο μόλις 60 ἐτῶν τώρα.

Κατά τινα γνώμην, ὁ Συμεὼν Καβάσιλας ἐδίδαξεν εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν ΚΠόλεως μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1577 - 1588, ἐπειδὴ δὲ εἶναι γνωστὴ ἡ οἰκείωσις αὐτοῦ πρὸς τὰς Φυσικομαθηματικὰς ἐπιστήμας, διερωτᾶται ὁ Γεδεών, ἂν ὁ Συμεὼν δὲν ἐδίδασκεν ἀκριβῶς αὐτὰς τὰς ἐπιστήμας [5]. Ἀντιθέτως ὁ Μ. Παρανίκας προτιμᾷ τὸν Καβάσιλαν καλόγηρον μελετητήν, ἔχοντα εἰς τὸ κελλίον του κύκλον μαθητῶν καὶ διδάσκοντα κολλυβογράμματα [6]. Ἀλλ' ὁ Συμεὼν ἦτο ἄξιος νὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ κάτι καλύτερον ἀπὸ ὅ,τι τὸν θέλει ἡ τοιούτου εἴδους ἀντιδικία τῶν ἐρευνητῶν. Ἐπανερχόμεθα ἤδη

[1] Μ. Γεδεών, Λόγιοι καὶ βιβλιοθῆκαι τῆς ἐν Ἄθῳ μονῆς τῶν Ἰβήρων, «Ἐκκλ. Ἀλήθεια», τόμ. Δ' (1883 - 1884), σελ. 479 - 480.

[2] Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου... Κλῖμαξ τοῦ Παραδείσου... εἰς τὴν κοινὴν φράσιν μεταγλωττισθέντες παρὰ Μαξίμου Μαργουνίου..., in Venezia 1590. Βλ. Ém. Legrand, BH de XVe et XVIe s., τόμ. Β', σελ. 66 κἑξ., ἀρ. 185.

[3] Ν. Β. Τωμαδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 302 - 304 καὶ ἐν σ. 301 τὸ σχετικὸν σχόλιον (Μεταβυζαντινά, σελ. 64 κἑξ.).

[4] Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει ἐκδοθῆ εἰς Θεοφίλου Κορυδαλλέως, Περὶ τῶν ἐπιστολικῶν τύπων, Ἐνετίῃσιν 1786, σελ. 147. Πρβλ. Χρυσ. Τσίτερ, Τρεῖς μεγάλοι διδάσκαλοι τοῦ Γένους, Ἀναστάσιος Γόρδιος, Χρύσανθος Αἰτωλός, Φραγκίσκος Κόκκος, ἐν Ἀθήναις 1934, σελ. 69 - 71. Ἀπόσπασμα ὑπὸ Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 66. Ὁ Παρανίκας, ἐν ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΘ' (1884), σελ. 7, ἀμφισβητεῖ ἂν πρόκειται διὰ τὸν Καβάσιλαν.

[5] Χρονικά, σελ. 66 - 67.

[6] Ἐν ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΚΕ' (1895), σελ. 65.

εἰς τὰς δύο πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὰς τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου κατὰ τὰ ἔτη 1585 - 1586 [1]. Εἰς τὴν πρώτην ἐπιστολὴν (20 Μαΐου 1585), ἀφοῦ ὁ καθηγητὴς Κρούσιος ζητήσῃ νὰ τοῦ γράφουν συχνὰ ὁ Καβάσιλας καὶ ὁ Ζυγομαλᾶς, συνεχίζει ὡς ἑξῆς: *«δυνήσει γὰρ σὺ ἤδη ῥᾷον, τῷ Πατριαρχείῳ ἐνδιατρίβων καὶ ὃ λέγεις φροντιστήριον συνιστάς· ὅπερ χαίρω τε καὶ σὲ ποιεῖν εὐτυχῶς εὔχομαι, ἀσφαλέστατα δ' ἂν πέμψειας τὰς ἐπιστολὰς Ἑνετίαζε, κἀκεῖθεν διὰ τοῦ κυρίου Γαβριήλου ὡς ἐμέ... 'Αμφοτέρας τὰς βίβλους ἃς αἰτεῖς, ἤδη ἐκτησάμην καὶ δεδεμέναι καλῶς εἰσι...».*

Περαιτέρω ὁ Κρούσιος μεταξὺ τῶν ἄλλων παρακαλεῖ νὰ τοῦ στείλῃ ὁ Συμεὼν Γραμματικὴν τῆς κοινῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, διὰ νὰ τὴν τυπώσῃ. Μὲ τὴν δευτέραν ἐπιστολὴν (30 Νοεμβρίου 1586) ὁ Κρούσιος ἀναφέρεται εἰς τὴν πρώτην, ἀγγέλλει τὴν μέσῳ τοῦ Φιλαδελφείας Γαβριὴλ ἀποστολὴν τῶν ζητηθέντων βιβλίων, παραπονεῖται διὰ τὴν σιωπὴν τοῦ φίλου του καὶ λέγει: *«γράφε περὶ τῶν σοῦ διδασκαλείων, πῶς προχωρεῖ τὸ πρᾶγμα».* Ἐν τέλει ζητεῖ καὶ πάλιν τὴν Γραμματικὴν τῆς κοινῆς Ἑλληνικῆς καὶ ἐπισημαίνει τὸν κίνδυνον κακοδιδασκαλίας ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε μαθητοῦ του Νικοδήμου Φρισχλίνου (Frischlin), διότι οὗτος εἰσῆγεν ἀφαιρετικὴν πτῶσιν εἰς τὴν Ἑλληνικήν, τὸ ἄρθρον ἐπεχείρει νὰ ἐξαιρέσῃ ἀπὸ τὰ μέρη τοῦ λόγου καὶ νὰ τὸ ὑπαγάγῃ εἰς τὰς ἀντωνυμίας καὶ ἄλλας τινὰς καινοτομίας ἔτεινε νὰ καθιερώσῃ πρὸς παραπλάνησιν τῶν νέων. Δι' ὃ ὁ Κρούσιος ἐβασίζετο εἰς τὴν βοήθειαν τοῦ Καβάσιλα, διὰ νὰ συντρίψῃ τὴν ματαιότητα τοῦ καινοτόμου. Ἡ κατακλεὶς τῆς ἐπιστολῆς λέγει χαρακτηριστικῶς: *«ἄσπασαι ὑπὲρ ἐμοῦ τοὺς μαθητάς σου καὶ ποίησόν τινας αὐτῶν ἢ πρὸς ἐμὲ ἢ πρὸς τούς μου φιλέλληνας μαθητὰς (τὸν ἀριθμὸν περὶ ρ' ὄντας) γράφειν καὶ βεβαιοῦν αὐτοὺς ἐν τῇ σοφωτάτῃ τῶν ἑλληνικῶν σπουδῇ»* [2].

Ἐδῶ ἔχομεν εἰδήσεις αὐθεντικάς, μὴ ἐπιδεχομένας ἀμφισβήτησιν, ὅτι ὁ Συμεὼν Καβάσιλας ἤσκει διδασκαλικὸν ἔργον. Καὶ τὸ ἔργον τοῦτο δὲν ἦτο διδασκαλία κοινὴ τῶν πρώτων γραμμάτων. Γράφει βεβαίως ὁ Gerlach πρὸς τὸν Κρούσιον ὅτι ὁ Συμεὼν μετὰ τὴν ἐπιστροφήν του ἀπὸ τὸ Πατάβιον ἐδίδασκεν εἰς ΚΠολιν pueros rudimenta graecae linguae, δηλ. στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης πρὸς παῖδας προπαιδευτικῶς [3]. Ἀλλ' ὁ ἴδιος ὁ Συμεὼν εἶχεν ἀναγγείλει εἰς τὸν Κρούσιον τὴν σύστασιν φροντιστη-

[1] Β. Μυστακίδης, εἰς «Θεολογίαν», τόμ. Η' (1930), σελ. 155. Εἰς ταυτόχρονον ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Θ. Ζυγομαλᾶν ἠρώτα *«ποῖον τὸ τοῦ κ. Συμεῶνος φροντιστήριον».* Β. Μυστακίδης, εἰς «Ἐναίσιμα Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου», σελ. 230.

[2] Β. Μυστακίδου, ἔνθ' ἀνωτ., «Θεολογία», τόμ. Η' (1930), σελ. 157 - 158, ὅπου καὶ περὶ τῶν βιβλίων.

[3] Turcograecia, σελ. 500. Εἰς αὐτὰ στηρίζονται αἱ ὑποθέσεις τοῦ Μ. Παρανίκα, ἐν ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΘ' (1884), σελ. 7 καὶ τόμ. ΚΕ' (1895), σελ. 55.

ρίου [1]. Καὶ ἐκεῖνος ἠρώτα περὶ τῶν διδασκαλείων αὐτοῦ, δηλ. περὶ τῆς διδασκαλίας, τῶν μαθημάτων καὶ τῶν μαθητῶν του. Ἐν τέλει ζητεῖ πάλιν πληροφορίας καὶ ζητεῖ ν' ἀρχίσῃ ἀλληλογραφία μεταξὺ μαθητῶν τοῦ Καβάσιλα καὶ τῆς Τυβίγγης, στέλλει μάλιστα τοὺς ἀσπασμούς του καὶ φυσικὰ δὲν ἀνήκουν πρὸς νηπίους πάντα ταῦτα. Αἱ φράσεις τοῦ Gerlach ἢ ἀναφέρονται εἰς κατ' ἰδίαν διδασκαλίαν τοῦ Καβάσιλα εἰς ἀποκλειστικοὺς μαθητὰς ἰδικούς του ἐπὶ ἀμοιβῇ καὶ τότε πρόκειται περὶ παίδων πλουσίων ἢ ἡ λέξις rudimenta δὲν νοεῖ τὰ στοιχεῖα τῆς προπαιδείας ἀλλὰ μᾶλλον τὰ μέρη τοῦ λόγου καὶ ὁ Συμεὼν ἐδίδασκε συστηματικῶς Γραμματικήν.

Ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ 1588, ἐφ' ὅσον διέμενεν εἰς ΚΠολιν, φαίνεται ὅτι ἐδίδασκεν εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν ὁ Καβάσιλας. Καὶ ἐφ' ὅσον μαρτυρεῖται ἡ ἀκμὴ τῆς Σχολῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, δὲν εἶναι νοητὸν νὰ θέσωμεν ἐκτὸς αὐτῆς ἄνδρα τοσοῦτον διαπρεπῆ, παρεσκευασμένον μάλιστα διὰ δύο κλάδους, ἂν μὴ καὶ περισσοτέρους, ἤτοι βασικῶς διὰ τὰ Γραμματικὰ καὶ τὰ Φυσικὰ - Μαθηματικὰ καὶ εὐρύτερον διὰ τὰ ἐπιστημονικά, ἑρμηνευτικά, θεολογικά. Τρανῶς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ ἀνδρός, ἀπὸ τὰς γλωσσικὰς συζητήσεις, τὰ ἐπιγράμματά του καὶ τὰς μεταφράσεις του, ὅτι ἦτο οὗτος ἐντριβὴς καὶ ἐνδεδειγμένος διὰ τὴν διδασκαλίαν. Ἐπὶ πλέον ὁ Συμεὼν ἐπίστευεν ὅτι τὰ κείμενα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας ἔπρεπε νὰ γίνουν κτῆμα τῶν πολλῶν διὰ μεταφράσεως εἰς ἁπλουστέραν Ἑλληνικήν. Εἰς τοῦτο συνηντᾶτο μὲ τὸν φίλον καὶ συναθλητήν του ἐπίσκοπον Κυθήρων, τὸν σοφὸν Μάξιμον τὸν Μαργούνιον, μετὰ τοῦ ὁποίου καὶ ἐνδιαφέρουσαν γλωσσικὴν συζήτησιν δι' ἀλληλογραφίας ἤνοιξεν ἅμα ὡς ἐκεῖνος ἐξέδωκε διὰ τοῦ τύπου τὸν Ἰωάννην τῆς Κλίμακος [2]. Ἀνήκει λοιπὸν εἰς τὰ φωτεινὰ πνεύματα τῆς ἐποχῆς του ὁ Συμεών. Καὶ δὴ ἀνήκει εἰς τοὺς πρωτοπόρους ἐκείνους, ὅσοι ἐπίστευον ὅτι πρὸ τοῦ κινδύνου νὰ διασπασθῇ ἡ πνευματικὴ παράδοσις τοῦ ἔθνους κατὰ τὰς κρισίμους ὥρας ταύτας καὶ τὰς κρισιμωτέρας ὅσαι θὰ τὰς ἠκολούθουν, ὤφειλον οἱ λογάδες αὐτοῦ νὰ κρατήσουν προσιτὴν τὴν ἀρχαίαν γραμματείαν εἰς τὸν κόσμον, λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὴν νέαν γλωσσικὴν πραγματικότητα, ὡς διεμορφώθη ἤδη.

Ἐξ ἄλλου ὁ Καβάσιλας εἶχεν ὁπλισμὸν οὐχὶ συνήθη διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν Μαθηματικῶν καὶ θὰ ἦτο πολύτιμος ἡ συνεργασία του εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν, δι' ὃ καὶ ὡς *«μαθηματικὸς Καβάσιλας»* εἶναι γνωστός [3].

[1] Προδήλως ὁ λόγος περὶ Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς ὑποσημειοῖ ὁ Β. Μυστακίδης, ἔνθ' ἀνωτ., «Θεολογία», τόμ. Η' (1930), σελ. 145.

[2] Ν. Β. Τωμαδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., ΕΕΒΣ, τόμ. ΙΘ' (1949), σελ. 301, 303 - 304 (Μεταβυζαντινά, σελ. 67 - 68).

[3] Ἔτσι ὀνομάζεται εἰς σημείωμα τοῦ 556 Ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος τοῦ ἔτους 1710. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἱεροσολ. Βιβλιοθήκη, τόμ. Ε', ἐν Πετρουπόλει 1915, σελ. 113.

'Η ἐπίδοσις αὐτοῦ ἐπιμαρτυρεῖται ἀπὸ σαφῆ δεδομένα. 'Εν πρώτοις λέγει ὁ ἴδιος: *«τοιοῦτος γὰρ ἔρως ταύτης* (τῆς ἀστρολογίας) *μὲ κατεπείγει, ὥστε τὴν ἐμὴν ψυχήν, τὸν 'Αριστοτέλην φημί, πολλάκις καταλιμπάνειν, κἂν τοῖς ἐκείνοις ἀσχολούμενον ἐφευρήμασιν, ἐφ' οἷς οὐδέτερον τῶν τοῦ Πτολεμαίου κανονίων ἀσχάλλει»*[1]. 'Από τὸν 'Ιωάννην Swarzium ἐκ Τυβίγγης ἐζήτει τὴν λύσιν φυσικοῦ ζητήματος, περὶ τοῦ ἁλμυροῦ τῶν θαλασσίων ὑδάτων καὶ τοῦ γλυκέος τῶν λιμνῶν καὶ ἐζήτει ἐντύπους ἐκδόσεις τοῦ 'Αριστοτέλους καὶ τοῦ Εὐκλείδου[2]. Εἰς Ἅγιον Ὄρος εὑρισκόμενος τὸ 1588 ὡμολόγει ὅτι ἀνὰ χεῖρας εἶχε *«Γαληνοῦ μὲν 'Ανατομικά, 'Αριστοτέλους δὲ Μετεωρολογικά»*[3]. Συναφῆ θέματα 'Αστρονομίας καὶ 'Ιατρικῆς ἦσαν προσφιλῆ εἰς αὐτὸν καὶ δι' αὐτὸ τὸ 1590 ἐζήτει νὰ τοῦ προμηθεύσῃ ὁ Μαργούνιος ἔντυπα. 'Εκεῖνος ἀπήντα ὅτι τὰ ζητούμενα δὲν εὑρίσκοντο εὐχερῶς καὶ ὅτι δὲν ἦσαν εὐώνητα, παρὰ τοῦτο ὅμως, ἐνῷ δὲν ἐνεθυμεῖτο προχείρως τί τοῦ ἐζήτει ἀκριβῶς, θὰ τοῦ ἐπρομήθευε τὸ βιβλίον Παύλου Αἰγινήτου[4].

Διηύθυνε κατὰ τὰ ἔτη 1590-1591 τὸ τρίτον τὰ πατριαρχικὰ πράγματα 'Ιερεμίας Β' ὁ Τρανός. Γράφων ὁ Συμεὼν πρὸς Μάξιμον τὸν Μαργούνιον ἢ μᾶλλον ἀπαντῶν εἰς ἰδικήν του ἐπιστολήν, ἐνῷ τοῦ ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνην του δι' ὅσα παρ' αὐτοῦ εἶχεν ὠφεληθῆ, τὸν βεβαιώνει ὅτι τὸν θεωρεῖ δεινὸν διδάσκαλον καὶ ὅτι ὡμίλησε πρὸς τὸν πατριάρχην πλειστάκις, διὰ νὰ καλέσῃ τὸν Μάξιμον νὰ διδάξῃ ἐπ' ἀμοιβῇ εἰς ΚΠολιν. Τοῦτο δὲν ἐγίνετο, διότι ἀμαθεῖς καὶ ὑπὸ φθόνου κατεχόμενοι ἄνθρωποι ἠμπόδισαν τὴν πρόσκλησιν[5]. Φανερὸν εἶναι ὅτι ἐχαρακτήριζε διαφθορὰ τὴν πατριαρχικὴν αὐλὴν καὶ ἡ ἐθνικὴ ζωὴ ἐταράσσετο. 'Επίσης φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ Συμεὼν ἦτο μέσα εἰς τὰ διδασκαλικὰ καὶ εἰς τὰ πατριαρχικὰ πράγματα.

Ἔργα τοῦ Καβάσιλα πρέπει ν' ἀναγραφοῦν τὰ ἀκόλουθα.

1. 'Επιστολαὶ πρὸς διαφόρους (Γαβριὴλ τὸν Σεβῆρον, Μάξιμον τὸν Μαργούνιον, Θεοδόσιον τὸν Ζυγομαλᾶν, πατριάρχην 'Αλεξανδρείας Σίλβεστρον, Μαρτῖνον τὸν

---

[1] Κ. Σάθα, Νεοελ. Φιλολογία, σελ. 200.

[2] Turcograecia, σελ. 500.

[3] Μ. Γεδεών, Λόγιοι καὶ βιβλιοθῆκαι τῆς ἐν Ἄθῳ μονῆς τῶν 'Ιβήρων, «'Εκκλ. 'Αλήθεια», τόμ. Δ' (1883-84), σελ. 479.

[4] Ν. Β. Τωμαδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 303 καὶ σελ. 300 σημ. 1, ὅπου σημειώνεται ὅτι πρόκειται περὶ ἔργου Παύλου Αἰγινήτου, ἰατροῦ ἀρίστου, Βιβλία ἑπτά, ἐν Βενετίᾳ 1528, παρὰ τῷ Ἄλδῳ (Μεταβυζαντινά, σελ. 65, ὑποσ. 5, σελ. 68).

[5] Ν. Β. Τωμαδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 303-304 (Μεταβυζαντινά, σελ. 69). 'Εν σχέσει πρὸς τὴν διένεξιν Μαργουνίου-Σεβήρου, τὴν παρέμβασιν τοῦ 'Ιερεμίου Β' καὶ τὸν ὑπαινιγμὸν τοῦ Καβάσιλα, μελέτης ἄξιαι εἶναι αἱ κατὰ τὸ 1592 ἐπιστολαὶ 'Ιερεμίου-Μαργουνίου. Βλ. Μ. Παρανίκα, Περὶ Μαξίμου Μαργουνίου, ΠΕΦΣΚ, τόμ. Ι' (1875-1876), σελ. 22 κἑξ. Χρυσ. Παπαδοπούλου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν Μαξίμου Μαργουνίου, ἡ θεολογικὴ αὐτοῦ ἔρις πρὸς τὸν Γαβριὴλ Σεβῆρον, «Νέα Σιών», τόμ. ΙΗ' (1920), σελ. 708 κἑξ.

Κρούσιον κ.ἄ.), ἐκδεδομέναι. Βλ. Ιο. Lamii, Deliciae eruditorum... (G. Severi et aliorum Graecorum recentiorum Epistolae), Φλωρεντία 1744, σελ. 27, 50-51, 160. M. Crusii, Turcograecia, σελ. 103, 460-461, 504. Μ. Γεδεών, Λόγιοι καὶ βιβλιοθῆκαι τῆς ἐν Ἄθῳ μονῆς τῶν 'Ιβήρων, «'Εκκλ. 'Αλήθεια», τόμ. Δ' (1883-84), σελ. 479-480. Ém. Legrand, BH XV-XVI s., τόμ. Δ', σελ. 253. Ν. Β. Τωμαδάκη, Μάξιμος Μαργούνιος πρὸς Συμεῶνα Καβάσιλαν, ΕΕΒΣ, τόμ. ΙΘ' (1949), σελ. 304, ὅπου ἀναγραφὴ καὶ τῶν λοιπῶν ἐπιστολῶν καὶ ταύτισις τῶν ἀμφισβητουμένων. (Μεταβυζαντινά, σελ. 69).

2. Περὶ τῶν 'Αθηνῶν εἰδήσεις. Turcograecia, σελ 461-462. Περὶ τῶν ἀνατυπώσεων Ν. Β. Τωμαδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 295, σημ. 4 (Μεταβυζαντινά, σελ. 60, ὑποσ. 5).

3. 'Απόδοσις εἰς ἑξάμετρον νεοελληνιστὶ ἐπιθαλαμίων α) ἰατροῦ 'Ιω. Μέλανος καὶ β) πρίγκιπος Βιρτεμπεργίας. Turcograecia, σελ. 371, 400-403, 407, 507. Ém. Legrand, Zygomalas, σελ. 165-166. Τοῦ αὐτοῦ, BH XV-XVI s., τόμ. Δ', σελ. 244, 274. 'Εδῶ καὶ τοῦ ΡΚΗ' Ψαλμοῦ νεοελληνικὴ ἀπόδοσις.

4. Πρωτότυπα ἐπιγράμματα α) πρὸς Γ. Παγᾶν καὶ β) πρὸς Δαμασκηνὸν Στουδίτην. Περὶ αὐτοῦ Ν. Α. Βέη, Κατάλογος τῶν χειρ. κωδίκων τῆς ἐν Λευκασίῳ μονῆς τοῦ 'Αγ. 'Αθανασίου, ΔΙΕΕ, τόμ. Θ' (1926), σελ. 88. Ν. Β. Τωμαδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 300 (Μεταβυζαντινά, σελ. 65). Μνείας ἄξιον εἶναι ὅτι τὸ πρὸς τὸν ἄνδρα ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα τοῦ Καβάσιλα προτάσσεται τοῦ ἔργου τοῦ Δαμασκηνοῦ «Συνάθροισις ἀπὸ τῶν βιβλίων τῶν παλαιῶν φιλοσόφων ὅσα εἶπον περὶ τῶν πετεινῶν ὀρνέων καὶ περὶ τῶν χερσαίων ζῴων καὶ περὶ τῶν θαλασσίων καὶ μετάφρασις εἰς τὸ κοινότερον». Τοῦ ἔργου προτάσσεται ἐπίγραμμα *«Συμεὼν τοῦ ἱεροδιακόνου εἰς τὸν σοφώτατον μητροπολίτην Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης κύριον Δαμασκηνὸν καὶ τὴν αὐτοῦ βίβλον»*. Χρφ. Τουρίνου CCXLVIII. Βλ. Pasini, Codices manuscripti bibliothecae regii Taurinensis Athenaei, τόμ. Α', Τουρῖνον 1749, σελ. 367-368.

5. Μετάφρασις Αἰσωπείων Μύθων. Περὶ αὐτῆς ἔγραφεν ὁ ἴδιος ὁ Συμεὼν πρὸς τὸν Κρούσιον, Turcograecia, σελ. 461. Ἂν πρόκειται περὶ τῆς ἐκδόσεως 'Αν. Νουκίου (1543) ἢ τῶν γνωστῶν μεταγενεστέρων (1603, 1644) δὲν εἶναι σαφές. Βλ. Γ. Ζαβίρα, Ν. 'Ελλάς, σελ. 125. Κ. Σάθα, Ν. Φιλολογία, σελ. 200. Ν. Β. Τωμαδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 299 (Μεταβυζαντινά, σελ. 65). Πάντως εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνήκει ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἀπὸ διασκευῶν καὶ μεταφράσεων τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Αἰσώπου παραδιδομένων μύθων διδασκαλίας αὐτῶν εἰς τὰ σχολεῖα, γενικευομένη μετὰ ταῦτα.

6. Μετάφρασις εἰς κοινὴν διάλεκτον 'Ισοκράτους λόγων. Παραπομπαὶ ὡς ἀνωτέρω, εἰς τὸν προηγούμενον τίτλον. Καὶ ἡ προσπάθεια αὕτη χαρακτηρίζει τὴν Καβάσιλα ἀντίληψιν περὶ σχολικῆς καὶ εὐρυτέρας χρήσεως μεταφράσεων ἀρχαίων κειμένων, χάριν κατανοήσεως αὐτῶν.

4. ΑΛΛΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ. Εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ ΙϚ' αἰῶνος ἀνήκουν καὶ ἄλλοι τινὲς λόγιοι τοῦ πατριαρχικοῦ κύκλου καὶ διδάσκαλοι, περὶ τῆς συμβολῆς τῶν ὁποίων εἰς τὸ παιδευτικὸν ἔργον τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνων καὶ δὴ τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, δὲν εἴμεθα μὲν σαφῶς πληροφορημένοι, ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις ὅτι ἀφ' ἑνὸς ὑπῆρξαν τέκνα πνευματικὰ τῆς τελευ-

ταίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι κατά τινα τρόπον μετεῖχον τῆς διδασκαλίας. 'Εξ ἄλλου βεβαιοῦται διὰ τῆς παρουσίας αὐτῶν ὅτι ὑφίστατο εἰς ΚΠολιν μορφωμένη μερὶς ἀξιόλογος τῆς κοινωνίας κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Πρόκειται περὶ Μανουὴλ τοῦ Μαλαξοῦ, Λεονάρδου τοῦ Μινδονίου καὶ Γεωργίου τοῦ Αἰτωλοῦ. Τούτων ὁ τελευταῖος συνδέεται στενότερα πρὸς τὰ σχολικὰ πράγματα καὶ χρονολογικῶς ἡ δρᾶσις του ἐμπίπτει εἰς τὴν περίοδον ταύτην, ἀλλ' ἀποτελεῖ φαινόμενον, ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετασθῇ χωριστά.

Μανουὴλ ὁ Μαλαξὸς ὑπῆρξε τέκνον τοῦ Ναυπλίου καὶ ἦτο υἱὸς τοῦ ἱερέως Δημητρίου Μαλαξοῦ καὶ οἰκονόμου τῆς μητροπόλεως Ναυπλίου καὶ Ἄργους. Περὶ τὸ ἔτος 1560 (-1563) κατεῖχε τὸ ὀφφίκιον τοῦ νοταρίου τῆς μητροπόλεως Θηβῶν, ἐπὶ μητροπολίτου 'Ιωάσαφ Μακρῆ. Πότε πραγματοποιεῖται ἐγκατάστασις αὐτοῦ εἰς ΚΠολιν δὲν γνωρίζομεν ἀσφαλῶς. Πιθανῶς δὲν ἦτο ἀδελφὸς τοῦ Νικολάου Μαλαξοῦ ἀλλὰ πρωτεξάδελφος αὐτοῦ, μετὰ τοῦ ὁποίου ἴσως καὶ συνεξεπαιδεύθη, ἀρχικῶς εἰς Ναύπλιον καὶ ἀκολούθως ἴσως ἀλλοῦ. Πάντως ὁ Μανουὴλ ἦτο γνώστης πολλῶν καὶ καλῶν πραγμάτων, ἐγκρατὴς τῆς 'Ελληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς γραμματείας. Διεκρίθη ὡς ἀντιγραφεὺς δυσκόλων χειρογράφων καὶ μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὰ ἔργα του. Καὶ δὴ διὰ τῆς Τουρκογραικίας τοῦ Μ. Κρουσίου (ἀπὸ σελ. 107 κἑξ.) ἐκδίδεται τὸ πρῶτον μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως ἡ Πατριαρχικὴ 'Ιστορία Κωνσταντινουπόλεως. Κατὰ τὸ ἥμισυ μόνον πρέπει νὰ θεωρήσωμεν βάσιμον τὴν γνώμην τοῦ Σάθα, ὅτι τὸ ἔργον ἀνήκει εἰς τὸν Δαμασκηνὸν Στουδίτην καὶ ὅτι ὁ Μαλαξὸς ἁπλῶς «μετεγλώττισεν εἰς κοινὴν φράσιν» τοῦτο, μὲ προσθήκην λεπτομερειῶν τινων[1].

Ἔτι μᾶλλον γνωστὸς ὁ Μανουὴλ Μαλαξὸς κατέστη ἀπὸ τὸν περίφημον Νομοκάνονά του, τὸν εἰς ἀρχαιοπρεπῆ φράσιν καὶ εἰς ἁπλουστέραν παραδιδόμενον διὰ πλήθους χειρογράφων, ἐξ οὗ μαρτυρεῖται ἡ εὐρεῖα αὐτοῦ διάδοσις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Εἰς τὸ ἔτος 1562 προσγράφεται ἄλλο ἔργον αὐτοῦ, τὸ Κανονάριον, ἤτοι βιβλίον περὶ μετανοίας, ἀκολούθως δὲ πονημά-

[1] Τὸ θέμα τοῦ συντάκτου ἀφ' ἑνὸς τῆς Πατριαρχικῆς 'Ιστορίας καὶ τῆς συμπιπτούσης Πολιτικῆς 'Ιστορίας καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ ἐπ' ὀνόματι Δωροθέου τοῦ Μονεμβασίας φερομένου Χρονογράφου ἔχει δημιουργήσει φιλολογικὸν πρόβλημα. Σύνοψιν αὐτοῦ μετὰ σχετικῆς βιβλιογραφίας βλ. ὑπὸ Δ. Β. Οἰκονομίδου, «Χρονογράφου» τοῦ Δωροθέου τὰ Λαογραφικά, «Λαογραφία», τόμ. ΙΗ' (1959), σελ. 119 κἑξ. Πρβλ. καὶ Τ. Γριτσόπουλον, εἰς Θρησκευτικὴν καὶ 'Ηθικὴν 'Εγκυκλοπαιδεῖαν, τόμ. Η' (1966), σ. 535-537. Ἂς προστεθῇ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἡ κυριωτέρα βιβλιογραφία: Th. Preger, Die Chronik vom Jahre 1570 («Dorotheos von Monembasia und Manuel Malaxos»), «Byzantinische Zeitschrift», τόμ. XI (1902), σελ. 5 κἑξ. F. H. Marchall, The Chronicle of Manuel Malaxos, «Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher», τόμ. V (1926), σελ. 10 κἑξ. Πρβλ. καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, 'Ετούρκευσεν ὁ Γ. 'Αμιρούτζης;, ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. ΙΗ' (1948), σελ. ἰδίᾳ 108 καὶ τὰ αὐτόθι σημειούμενα.

τιον περὶ σφαλμάτων τῶν ἐκκλησιαστικῶν, σχόλια εἰς τοὺς περὶ μετανοίας κανόνας τοῦ Μ. Βασιλείου, ὑπομνήματα περὶ Πελοποννήσου, βιβλίον γνωμικὸν καὶ στιχηρὰ ἰδιόμελα[1]. 'Ημᾶς ἐδῶ ἐνδιαφέρει ὁ Μαλαξὸς ὡς διδάσκαλος, ἀλλὰ τίθεται τὸ ἐρώτημα ἐδίδαξεν εἰς ΚΠολιν καὶ δὴ εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν καὶ πότε καὶ ποῖα μαθήματα.

Μίαν μόνον εἴδησιν ἔχομεν καὶ ταύτην κατὰ τρόπον σχετλιαστικόν. Γράφει ὁ Gerlach[2] ὅτι φθίνοντος τοῦ 1577 ἔζη γέρων πολύ, παχύσαρκος, ἔργον ἔχων τὴν ἐπὶ πληρωμῇ ἀντιγραφὴν κωδίκων ἀξίας. Κατοικία του ἦτο μικρὸν καὶ ἄθλιον οἴκημα ὑπὸ τὸ Πατριαρχεῖον, ὅπου ἐδίδασκε μαθήματα εἰς μειράκια καὶ παῖδας 'Ελλήνων. Εἶχεν εἰς τὸ οἴκημά του ὁ Μαλαξός, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Gerlach, κρεμασμένους τσίρους (pisces siccatus) καὶ τούτους ὁ ἴδιος ἐμαγείρευε καὶ ἔτρωγεν, ὅσα δ' ἐκέρδαινε τὰ ἐδαπάνα δι' οἶνον. 'Ο θάνατος τοῦ Μαλαξοῦ τίθεται εἰς τὸ ἔτος 1581. Εἰς τὰς εἰδήσεις αὐτὰς τὰς καὶ ἐξευτελιστικὰς τοῦ Μαλαξοῦ στηριζόμενοι οἱ ἐρευνηταὶ δὲν δέχονται ὅτι ὁ Μαλαξὸς ἐχρημάτισε διδάσκαλος τῆς Μεγάλης Σχολῆς[3]. 'Ο Γεδεὼν ἀπαντῶν εἰς τὰς παρατηρήσεις τοῦ Gerlach διὰ τὸ ἄθλιον οἴκημα τοῦ Μαλαξοῦ ἀποκαθιστᾷ τὴν τιμὴν τῆς 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας καὶ δέχεται ὅτι ὁ Μαλαξὸς ἐδίδαξεν ἐπὶ βραχὺ μᾶλλον εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν[4].

Ὅτι συχνὰ πικρόχολα λόγια ἐξέρχονται ἀπὸ τὸν Gerlach περιττεύει καὶ νὰ ὑπομνήσωμεν. Τὰ κατὰ Μανουὴλ τοῦ Μαλαξοῦ γραφόμενα καὶ ὑπερβολικὰ ἐκ πρώτης ὄψεως εἶναι καὶ δυσφημητικά. Καὶ πιθανῶς δὲν εἶναι λόγια ἀπ' εὐθείας ἐκπορευόμενα ἀπὸ τὸν Gerlach. Πρῶτα-πρῶτα ὁ ἴδιος θεολόγος τῆς Γερμανικῆς πρεσβείας ἀναφέρει ὅτι τὸ 1578 ὁ γέρων Μαλαξὸς ἐπρόκειτο νὰ τοῦ ἀντιγράψῃ τὴν ἱστορίαν τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν πατριαρχῶν[5].

[1] Περὶ τοῦ ἀνδρὸς γενικώτερον βλ. Γ. Ζαβίρα, Ν. 'Ελλάς, σελ. 118-120. Κ. Σάθα, Ν. Φιλολογία, σελ. 185-186. Τοῦ αὐτοῦ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ', ἐν Βενετίᾳ 1872, σελ. ια' κἑξ. Κ. Δυοβουνιώτου, 'Ο νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, ἐν 'Αθήναις 1916, σσ. 88. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς χρονογραφίας τοῦ ΙϚ' αἰῶνος, «'Εκκλ. Φάρος», τόμ. Θ' (1912), σελ 410 κἑξ. Δ. Γκίνη, 'Επὶ τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ, «'Ελληνικά», τόμ. Ζ' (1934), σελ. 99 κἑξ. καὶ τόμ. Η' (1935), σελ. 29 κἑξ. Τοῦ αὐτοῦ, 'Ο Νομοκάνων τοῦ Μαλαξοῦ ὡς πηγὴ δικαίου τοῦ μετὰ τὴν Ἅλωσιν 'Ελληνισμοῦ, «Πρακτικὰ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν», τόμ. ΙΓ' (1938), σελ. 396 κἑξ. κλπ.

[2] Türkisches Tagebuch, σελ. 448. Πρβλ. Turcograeciam, σελ. 185.

[3] Ξ. Α. Σιδερίδου, Περί τινος ἀντιγράφου τοῦ νομοκάνονος τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, ΠΕΦΣΚ, τόμ. Λ' (1908), σελ. 185. Μ. Παρανίκας, αὐτόθι, τόμ. ΙΘ' (1888), σελ. 8, τόμ. ΚΕ' (1895), σελ. 65.

[4] Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 68-69. Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ παρ' ἡμῖν συλλογαὶ τῶν ἱερῶν κανόνων κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, «'Εκκλ. 'Αλήθεια», τόμ. ΙΑ' (1891), σελ. 7.

[5] Tagebuch, σελ. 448.

Δεύτερον τὰ περὶ μαγειρευμένων τσίρων εἶναι φαιδρά, ἀφοῦ οἱ τσίροι δὲν μαγειρεύονται. Τὸ δὲ σπουδαιότερον εἶναι ὅτι, ἐνῷ τόσον εὐχαρίστως ὁ Μ. Κρούσιος ἐξέδωκε τὴν Πατριαρχικὴν 'Ιστορίαν ΚΠόλεως καὶ τὴν Πολιτικὴν 'Ιστορίαν ΚΠόλεως, ἔργα χρονογραφικά, πολυτίμους εἰδήσεις περιέχοντα περὶ τῶν μετὰ τὴν "Αλωσιν χρόνων εἰς ἀμφοτέρους τοὺς τομεῖς τοῦ ἐθνικοῦ - πολιτικοῦ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς ἔγραφε πρὸς τὸν καθηγητὴν τῆς Τυβίγγης: *«προσέξοις δὲ τοῦτο, ὅτι Μαλαξὸς ἐν οἷς συνέγραψεν ἐκ πολλῶν ἐρανισάμενος οὐ πάνυ ἀληθεύει. 'Ενίοτε γὰρ πρὸς χάριν, ἄλλοτε πρὸς ἔχθραν...»*. Ταῦτα λέγων ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς χύνει δηλητήριον κατὰ Μανουὴλ τοῦ Μαλαξοῦ, προφανῶς ἐξ ἀνταγωνισμοῦ, χωρὶς νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ἀνεπίληπτος καὶ εἰς τὸν τομέα τῆς προσφορᾶς, ἐφ' ὅσον δὲν ἀπέφυγεν οἰκειοποίησιν ξένων πνευματικῶν πραγμάτων. Διότι οὗτος τὴν Πολιτικὴν 'Ιστορίαν ΚΠόλεως παρουσίασεν ὡς ἰδικήν του, ἐνῷ τὸ ἔργον ἁπλῶς μετά τινων συμπληρώσεων ἀντέγραψεν, ἀλλὰ καὶ τοῦ Μιχαὴλ - 'Ερμοδώρου Ληστάρχου τὴν ἐπιστολὴν - μήνυμα πρὸς τοὺς φοιτῶντας νέους εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν ΚΠόλεως μετέγραψε μετά τινων μεταβολῶν ὡς ἰδικήν του. 'Επὶ πλέον ἀντιγραφεὺς κωδίκων καὶ δὴ ἔργων νομοκανονικῶν ἦτο καὶ ὁ Θ. Ζυγομαλᾶς, ὅπως καὶ ὁ Μ. Μαλαξός, ἑπομένως καὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ὑπῆρχεν ἀντίθεσις τῶν δύο ἀνδρῶν. Τείνομεν νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἀντιπολιτευτικὴ κατὰ Μαλαξοῦ διάθεσις ἤγαγε τὸν Ζυγομαλᾶν νὰ τὸν ἀντιμάχεται. Αὐτὸς οὗτος ἴσως τὸν κατεπολέμει μέχρι σημείου δυσφημήσεως καὶ ἀποκλεισμοῦ ἀπὸ τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν. Παρὰ ταῦτα καὶ κατὰ ταῦτα, φαίνεται ὅτι νεώτερος ἐδίδαξεν ὁ Μαλαξὸς εἰς τὴν Σχολήν, γέρων δὲ πλέον χάριν βιοπορισμοῦ ὅσον αἱ δυνάμεις του ἐπέτρεπον εἰργάζετο κατ' ἰδίαν μέχρι τοῦ θανάτου του ὡς οἰκοδιδάσκαλος.

'Ο Χῖος ἰατρὸς Λεονάρδος Μινδόνιος διέτριβεν εἰς ΚΠολιν, πλησίον τοῦ πατριάρχου 'Ιερεμίου Β' τοῦ Τρανοῦ, ποικιλοτρόπως βοηθῶν αὐτὸν καὶ μάλιστα, ὡς εἴδομεν, εἰς τὴν σύνταξιν τῆς ἀπαντήσεως — ἐπικρίσεως — εἰς τὴν Αὐγουσταίαν 'Ομολογίαν [1]. 'Αλλὰ καὶ εἰς τὰς κατ' ἰδίαν μελέτας του ἐβοήθει τὸν ἴδιον λογιώτατον πατριάρχην ὁ Μινδόνιος, ἰδίᾳ εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ 'Ησιόδου, τοῦ 'Ερμογένους καὶ τοῦ 'Αμμωνίου [2]. 'Η Χίος κατὰ τὸν ΙϚ' αἰῶνα ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἄνδρας λογίους, ἡ παρουσία τῶν ὁποίων εἰς τὴν νῆσον μαρτυρεῖ πρώιμον πνευματικὴν ἀναγέννησιν. Εἶναι οὗτοι ὁ Μιχαὴλ Σοφιανός, ὁ Θεόδωρος Ρέντης, ὁ Φραγκίσκος Δομέστιχος Λάσκαρης, οἱ Μινδόνιοι, ὁ 'Ιωάννης Κορέσης κ.ἄ., θεωρούμενοι μαθηταὶ ἴσως τοῦ 'Ερμοδώρου Ληστάρχου ἀλλὰ καὶ εἰς 'Ιταλίαν μορφωθέντες [3]. Εἰς

[1] Turcograecia, σελ. 432. Κ. Σάθα, Βιογραφ. Σχεδίασμα, σελ. κθ'.

[2] Turcograecia, σελ. 205. Κ. Σάθα, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. με', σημ. 1.

[3] Κ. 'Αμάντου, 'Η παιδεία εἰς τὴν Τουρκοκρατουμένην Χίον (1566 - 1822), « 'Ελληνικά », τόμ. Γ' (1930), σελ. 381.

τὸν κώδικα τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς Χίου ὁ Μινδόνιος ἀναφέρεται συχνὰ ὡς Leonardo Mendoni medico καὶ medico Mendoni [1]. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς θρησκευτικῆς ἔριδος ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν εἰς Χίον, ὁ Μινδόνιος μετὰ τοῦ Κορέση καὶ Γ. Σεβαστοπούλου διεξῆγον μὲ ὀξύτητα τὸν ἀγῶνα, ὡς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Κορέση πρὸς τὸν Μελέτιον Πηγᾶν [2].

Τὸ 1576 ὁ Μινδόνιος εὑρίσκετο εἰς 'Αγχίαλον ἀσκῶν τὴν ἰατρικήν. 'Εκεῖθεν ἐπέστελλεν εἰς τὸν Θεοδόσιον Ζυγομαλᾶν [3]. Εἰς 'Ιταλίαν, κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς ἐποχῆς, ἐσπούδασεν 'Ιατρικὴν καὶ Φιλοσοφίαν. Καὶ φαίνεται ὅτι ἐθεράπευεν ὁ ἀνὴρ ἀμφοτέρας τὰς ἐπιστήμας ἐξ ἴσου. 'Ο Μαργαρίτης Κωνσταντινίδης δι' ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Σπυρ. Π. Λάμπρον, διὰ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν ὕπαρξιν πολλῶν ἰατρικῶν κωδίκων εἰς τὴν βιβλιοθήκην Μιχαὴλ τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἐκφράζει τὴν ὑποψίαν ὅτι ἠγοράσθησαν οὗτοι κατ' εἰσήγησιν τοῦ Λεονάρδου Μινδονίου καὶ τοῦτο συνάγει ἐκ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι πιθανῶς ὁ Μινδόνιος ὑπῆρξεν ἰδιαίτερος ἰατρὸς τοῦ κατὰ τὸ 1578 ἀπαγχονισθέντος ὑπὸ τῶν Τούρκων πολυμηχάνου Μ. Καντακουζηνοῦ [4].

Κατὰ τὸν Γεδεών, ὁ Μινδόνιος διαμένων εἰς ΚΠολιν παρὰ τῷ Πατριαρχείῳ, ἐδίδασκεν εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν [5]. Τὸ 1580 διέμενεν εἰς Χίον, ὅπου καὶ συνέταξε τὴν διαθήκην του. 'Ο Παρανίκας ἀρνεῖται ἐντελῶς καὶ πεισμόνως ὅτι ὁ Μινδόνιος ἐδίδασκεν εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν [6]. 'Αλλ' ὡς τόσον, ὁ Χῖος ἰατρὸς ἦτο μᾶλλον ἰατροφιλόσοφος καὶ τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι συνδέεται πρὸς τὸ διδακτικὸν ἔργον.

[1] Α. Κ. Σάρου, Τὸ χιακὸν πολίτευμα ἀνὰ τοὺς αἰῶνας, ΕΕΒΣ, τόμ. ΚΒ' (1952), σελ. 153.

[2] Αὐτόθι, σελ. 154.

[3] Turcograecia, σελ. 309. Κ. Σάθα, Νεοελ. Φιλολογία, σελ. 201.

[4] Μαργαρ. Κωνσταντινίδου, Μιχαὴλ Καντακουζηνὸς Σεϊτάνογλους καὶ Μιχαὴλ ὁ Γενναῖος, « Ν. 'Ελληνομνήμων », τόμ. Θ' (1912), σελ. 472.

[5] Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 64, 67.

[6] Μ. Παρανίκα, Περὶ τῆς ἐν ΚΠόλει Πατρ. Σχολῆς, ἐν ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΘ' (1888), σελ, 5, 6 - 7, τόμ. ΚΕ' (1895), σελ. 64 - 65.

Ε' ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΙΤΩΛΟΥ

1. Ο ΛΟΓΙΟΣ. Φαινόμενον εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν τοῦ ΙϚ' αἰῶνος τῆς ΚΠόλεως ἀποτελεῖ ἀνὴρ εὐπαίδευτος καὶ πολυγράφος στιχουργός, Γεώργιος ὁ Αἰτωλός, κατέχων ἐξαίρετον θέσιν μεταξὺ τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς του, κατὰ τὸν Σπ. Λάμπρον [1]. Χαρακτηρίζεται οὗτος ὑπὸ τῶν συγχρόνων του ὡς λίαν πεπαιδευμένος, σοφὸς καὶ ἐλλόγιμος [2]. 'Αλλ' οἱ ἐπιδαψιλευόμενοι εἰς αὐτὸν χαρακτηρισμοὶ καὶ ἔπαινοι, ὅτι ἦτο *«ποιητὴς ἄριστος»* κρίνονται ὡς ὑπερβολικοί [3]. 'Οπωσδήποτε ἔχομεν ἐνώπιόν μας ἄριστον ἑλληνιστὴν καὶ ἑρμηνευτὴν καὶ ἠσκημένον κωδικογράφον, ἂν ὄχι συστηματικόν, πάντως ἔμπειρον [4].

'Ως μαρτυρεῖ τὸ ὄνομά του Γεώργιος κατήγετο ὄντως ἐξ Αἰτωλίας. Εἰς ἰδιόγραφον κώδικα (ἀριθ. 130 τῆς μονῆς Παντοκράτορος τοῦ 'Αγίου "Ορους) ὑπάρχει τοῦ ἰδίου σχετικὸν διαφωτιστικὸν σημείωμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἀποκαλύπτεται ὅτι *«ὁ γράψας τὴν βίβλον ταύτην καὶ τέρμα δοὺς Γεώργιός τίς ἐστιν ὁ ἐξ Αἰτωλίας...»* [5]. 'Εκ νεανικῆς ἡλικίας, ὡς φαίνεται, ὁ Γεώργιος ἐξενιτεύθη καὶ λίαν πιθανὸν εἶναι ὅτι εἰς ΚΠολιν βασικῶς ἐξεπαιδεύθη. Περὶ τὸ 1527, κατὰ τοὺς ὀρθοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Λάμπρου, ποιεῖται τὰς διατριβάς του εἰς Βενετίαν, τὸν ὑπόλοιπον χρόνον του διαμένει μᾶλλον εἰς ΚΠολιν καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου του εὑρίσκεται εἰς Κόρινθον,

[1] Εἰς τὸν ἄνδρα ἀφιεροῦνται τὰ ἀκόλουθα διαδοχικὰ μελετήματα: Σπ. Π. Λάμπρου, Νέος Ἕλλην Αἴσωπος, «'Ημερολόγιον» Σκόκου 1888, σελ. 325 κέξ. Τοῦ αὐτοῦ, Γεωργίου Αἰτωλοῦ Μῦθοι νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι, «Δελτίον 'Ιστορ. 'Εθνολ. 'Εταιρείας», τόμ. Ε' (1896 - 1900), σελ. 1 - 102. Τοῦ αὐτοῦ, Γεωργίου τοῦ Αἰτωλοῦ Δύο ἀνέκδοτα στιχουργήματα εἰς Μιχαὴλ καὶ 'Ανδρόνικον τοὺς Καντακουζηνούς, «Ν. 'Ελληνομνήμων», τόμ. Θ' (1912), σελ. 253 - 264.

[2] 'Ιωάννης Βοναφεύς, Ζακύνθιος, πρὸς Μαρτῖνον Κρούσιον (Turcograecia, σ. 270) καὶ 'Ανδρέας Δαρμάριος ὡσαύτως (Ém. Legrand, Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas, Παρίσιοι 1889, σελ. 189 καὶ σ. 73). Κατὰ Τυβίγγειον σημείωμα, χαρακτηρίζεται *«ἄριστος ποιητής»* (αὐτόθι, σελ. 138).

[3] Σπ. Π. Λάμπρου, Γ. Αἰτωλοῦ Μῦθοι, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 2.

[4] Περὶ τῆς ἀξίας τοῦ Αἰτωλοῦ συνάγει ἐκ τῶν κειμένων καὶ ὁ Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Νεοελλην. Φιλολογίας, ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΖ' (1882 - 1883), σελ. 52, 61 - 62.

[5] Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ 'Αγ. "Ορους ἑλλην. κωδίκων, τόμ. Α', ἐν Κανταβριγίᾳ 1895, σελ. 106. Χρονολογία τοῦ σημειώματος 1573. Παραγγελία ἀντιγραφῆς, χαρτοφύλακος Μ. 'Εκκλησίας Κωνσταντίνου καλλίστου ἱερέως. Περιεχόμενον αὐτοῦ, Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἐκκλησιαστικὸς διάλογος.

ὅπου καὶ ἀποθνήσκει περὶ τὸ 1580, εἰς ἡλικίαν σχετικῶς νέαν, 55 ἐτῶν.

'Ο Γεώργιος Αἰτωλὸς ἀνήκει εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς κύκλους. 'Ο νεώτερος υἱός του μάλιστα εἶναι λόγιος καὶ ἀναφέρεται ὡς ἱεροδιάκονος τῆς Μ. 'Εκκλησίας. Πατὴρ καὶ υἱὸς συνδέονται διὰ στενῆς φιλίας πρὸς τὸν διαμαρτυρόμενον ἱερέα τῆς Γερμανικῆς πρεσβείας Σολομῶντα Schweiger, τὸν γνωστότερον ὡς Σιωπικόν. Τοῦτον ὁ πατὴρ ἐγκωμιάζει θαυμασίως. Καὶ ὁ υἱὸς ἐξαίρει τὴν φιλίαν του [1]. 'Απὸ τὸ μνημονευθὲν σημείωμα τοῦ Τυβιγγειανοῦ κώδικος μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Γεώργιος κατεγέλα πάντων τῶν νοταρίων τοῦ Πατριαρχείου [2]. Πρὸς τὸν πρωτονοτάριον μάλιστα Θεοδόσιον τὸν Ζυγομαλᾶν συνεκρούσθη δι' ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς αἰτίαν. Τῆς διενέξεως ταύτης προϊὸν ὑπῆρξε μία σάτιρα τοῦ Κερκυραίου 'Αλεξάνδρου Φορτίου. 'Ο ἔμμετρος οὗτος, κατὰ τὴν ἐπιγραφήν του, *«Κωμῳδοδιάλογος, ὁ ἐπικληθεὶς Φιλαλήθης»* [3], στρέφεται κατὰ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ ἀφ' ἑνὸς καὶ Μανουήλου τοῦ Τζετζεπᾶ, ἀφ' ἑτέρου, *«τοῦ ἐξ 'Αλβανῶν ἕλκοντος τὸ γένος, τοῦ παιδείας καὶ ἐπιστήμης γραμμάτων τὸ παράπαν ἀμετόχου»*, κατὰ τοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ σατιρογράφου. 'Ατυχῶς μόνον τὸ προοίμιον ἐσώθη τοῦ λιβέλλου, τούτου δὲ ἡ ἡλικία τίθεται εἰς χρόνον μεταγενέστερον τοῦ θανάτου τοῦ Γ. Αἰτωλοῦ. Τὸν Κωμῳδοδιάλογον, λέγει ὁ τίτλος - προοίμιον, *«συνέγραψεν* — ὁ Φόρτιος — *κατὰ τοῖν δυοῖν ἀθέοιν καὶ μιαρωτάτοιν ἀνδροῖν, εἰ θέμις τοιούτοιν ἀνδροῖν καλεῖν μηδεμίαν ἀνδρὸς ἐμφέρειαν ἐχόντοιν, τοῦ τε πατραλοίου καὶ μητραλοίου Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ, τοῦ παρὰ τὴν ἀξίαν τὴν τοῦ πρωτονοταρίου τῆς Μεγάλης 'Εκκλησίας κλῆσιν λαχόντος, οἴμοι»*. 'Αμφότεροι οἱ στόχοι — Ζυγομαλᾶς, Μανουῆλος — φαίνεται ὅτι ἔσφαλον σοβαρά, διότι — κατὰ τὴν συνέχειαν τοῦ προλόγου — *«οἵ ποτε φθόνῳ βληθέντες καὶ τὸν ἐξ Αἰτωλίας γραψάμενοι Γεώργιον κατεψεύσαντο ἐκείνου ἀτεχνῶς, ὃς δείκνυσι καὶ τίνες μὲν τῶν μητροπολιτῶν βίον βιῶσι σεμνόν, καὶ τοὺς ξένους ξενίζουσι γνώμῃ φιλοδικαίῳ, τίνες δ' αὖ τούτους τῇ φειδωλίᾳ προσανέχοντες ὑπὸ πάντων μισοῦνται»* [4].

2. ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ. 'Εκ τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν καταγράφονται τὰ ἀκόλουθα ἔργα Γεωργίου τοῦ Αἰτωλοῦ, ἐξ ὧν μαρτυρεῖται ἐπὶ πλέον καὶ ἡ ἀξία τοῦ ἀνδρὸς μεταξὺ τῶν δρώντων πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του.

[1] Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique... aux XVe et XVIe siècles, τόμ. Δ', σελ. 250, 251.

[2] Ém. Legrand, Notice..., σελ. 137.

[3] Εἰς ἰαμβικοὺς στίχους μὴ εὐκρινῶς ἀναγινωσκομένους τὸ προοίμιον παραδίδεται διὰ τοῦ γνωστοῦ κώδικος τοῦ 'Αλεξ. 'Ιέρακος, ἀνήκοντος ἄλλοτε εἰς τὸν Σοφ. Οἰκονόμου (Κ. Σάθα, Βιογραφικὸν Σχεδίασμα..., σελ. 136 - 137 σημ.), ἤδη δὲ ἀποκειμένου εἰς τὴν συλλογὴν χειρογράφων τῆς 'Εθνικῆς ἡμῶν Βιβλιοθήκης.

[4] Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σελ. 141. É. Legrand, BH XV - XVI s., τόμ. Β', σελ. 181. Τοῦ αὐτοῦ, Notice..., σελ. 72 - 73.

1. 'Ερμηνεία εἰς τὸ « Φῶς ἱλαρόν ». Κῶδιξ 717 μονῆς 'Ιβήρων 'Αγ. "Ορους. Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος..., τόμ. Β', σελ. 211.

2. "Εμμετρος ἀπόδοσις Μύθων τοῦ Αἰσώπου. Κώδικες: 4272 μονῆς 'Ιβήρων (152) 'Αγ. "Ορους. Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος, τόμ. Α', σελ. 36. 'Ιεροσολυμιτικὸς 208. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, 'Ιεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Α', ἐν Πετρουπόλει 1893, σελ. 287 (φ. 202 - 204, ἔτ. 1599). Κῶδ. 'Αλμυροῦ ΚΖ', ιη' αἰῶνος. Ν. Ι. Γιαννοπούλου, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ἐν 'Αλμυρῷ φιλαρχαίου 'Εταιρείας "Ορθρυος, « Ν.'Ελληνομνήμων », τόμ. ΙΘ' (1925), σελ. 370. 'Εκ τοῦ 'Ιβηριτικοῦ κώδικος 152 ἐξεδόθησαν οἱ Μῦθοι ὑπὸ τοῦ Σπ. Π. Λάμπρου, Γεωργίου τοῦ Αἰτωλοῦ Μῦθοι, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι, ΔΙΕΕ, τόμ. Ε' (1896 - 1900), σελ. 8 - 102. 'Εξ ἄλλου 'Ιβηριτικοῦ κώδικος, μὴ καταγραφέντος ὑπὸ τοῦ Λάμπρου, ἐξεδόθησαν οἱ Αἰσώπειοι Μῦθοι κατὰ μετάφρασιν ἔμμετρον Γ. Αἰτωλοῦ, ὑπὸ Ém. Legrand, Recueil de Fables Ésopiques Mises en vers par Georges l'Étolien, ἐν Παρισίοις 1896 (σ. VIII καὶ IX, περὶ ἰχνογραφίας τοῦ κώδικος, ἥτις παριστᾷ τὸν ποιητήν).

3. Ρίμα πρὸς τὸν εὐγενέστατον καὶ τετιμημένον ἄρχοντα Μιχαὴλ τὸν Κανταχουζηνόν. 'Εκ τοῦ αὐτοῦ 'Ιβηριτικοῦ κώδικος 152 ἐκδίδεται ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου, Γεωργίου τοῦ Αἰτωλοῦ δύο ἀνέκδοτα στιχουργήματα..., « Ν. 'Ελληνομνήμων », τόμ. Θ' (1912), σελ. 259 - 261. Αὐτόθι, σελ. 255 - 258, περὶ τοῦ Μ. Κανταχουζηνοῦ (τὸ στιχούργημα ἐγράφη περὶ τὸ 1568 - 1569).

4. Ρίμα εἰς τὸν εὐγενέστατον καὶ τετιμημένον ἄρχοντα 'Ανδρόνικον Κανταχουζηνόν. Κῶδιξ 'Ιβήρων 152, ὁπόθεν ἐξεδόθη ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 262 - 264. Τὸ στιχούργημα (στίχοι 90) ἔχει ἀκροστιχίδα: *Γεωργίου Αἰτωλοῦ ἔπαινος εἰς τὸν αὐθέντην 'Ανδρόνικον.*

5. Διάλογος τοῦ βοεβόντα Πέτρου μετὰ τῆς μητρὸς Μύρτζενας καὶ τοῦ πατριάρχου 'Ιωάσαφ Β'. Κῶδιξ 'Ιβηριτικὸς 152 (φ. 48 κέξ.), ὁπόθεν ἐξεδόθη ὑπὸ Ν. Banescu, Un poème Grec vulgaire relatif à Pierre le Boiteux de Valachie, Βουκουρέστι 1912.

6. Τρία ἡρωοελεγεῖα εἰς ἀρχαίαν γλῶσσαν, ἀφιερούμενα εἰς τὸν Θεσσαλονίκης 'Ιωάσαφ τὸν 'Αργυρόπουλον. Κῶδιξ 10 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ 'Ελληνικοῦ Γυμνασίου 'Αδριανουπόλεως. "Εκδοσις πρώτη ὑπὸ Β. Κ. Στεφανίδου, Στίχοι Γεωργίου τοῦ Αἰτωλοῦ, « Byz. Zeitschrift », τόμ. XVI (1907), σελ. 468 - 469. Τὸ δεύτερον πληρέστερον ὑπὸ Π. Ν. Παπαγεωργίου, Γεωργίου Αἰτωλοῦ στίχοι εἰς τὸν Θεσσαλονίκης 'Ιωάσαφ, « 'Εκκλ. 'Αλήθεια », τόμ. ΚΖ' (1907), σελ. 616 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Γεωργίου τοῦ Αἰτωλοῦ τὰ εἰς 'Ιωάσαφ τὸν 'Αργυρόπουλον Θεσσαλονίκης μητροπολίτην ἡρωοελεγεῖα, « Byz. Zeitschrift », τόμ. XVIII (1909), σελ. 147 - 153.

7. 'Επιστολαὶ δύο ἀχρονολόγητοι φιλοφρονητικαὶ πρὸς τὸν Μηθύμνης 'Ιππόλυτον. Κῶδιξ 10 'Ελλην. Φιλολ. Συλλόγου ΚΠόλεως. 'Εντεῦθεν ἐξεδόθησαν ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελ. φιλολογίας, ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΖ' (1882 - 1883), σελ. 61 - 62, ἀρ. 5 - 6. Αὐτόθι, σελ. 64, ἐπιστολὴ ἄχρον. Δαμασκηνοῦ Στουδίτου (καὶ ἴσως καὶ ἑτέρα, ἀριθ. 7, σελ. 64) πρὸς τὸν Γ. Αἰτωλόν. Πρβλ. καὶ Μ. Γεδεών, εἰς « 'Εκκλ. 'Αλήθειαν », τόμ. Γ' (1882 - 1883), σελ. 87 κέξ.

8. Κωδικογράφος. 'Ιδιόχειροι κώδικες α) Κῶδ. 130 μονῆς Παντοκράτορος 'Αγ. "Ορους (Συμεὼν Θεσσαλονίκης κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων). Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος, τόμ. Α', σελ. 106 καὶ β) Κῶδ. Ε 9 int. 'Αμβροσ. Βιβλιοθήκης. Martini Bassi, Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae, τόμ. Β', Μεδιόλανον 1906, σελ. 1080. Πρβλ. « Ν. 'Ελληνομνήμων », τόμ. Ϛ' (1909), σελ. 112.

3. Ο ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ. 'Απὸ τὰ παρατεθέντα στοιχεῖα τοῦ βίου τοῦ Γεωργίου Αἰτωλοῦ καὶ ἀπὸ τὸν πίνακα τῶν γνωστῶν ἔργων του μόλις σχηματίζομεν ἰδέαν περὶ αὐτοῦ. Τίθεται ὅμως αὐτομάτως ἐρώτημα: "Ητο διδάσκαλος ὁ Γεώργιος; 'Εδίδαξεν εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν ἢ ἄλλως πως; 'Ο Γεδεὼν ἀπαντᾷ καταφατικῶς, στηριζόμενος εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Γεώργιος διέτριβεν εἰς τὸ Πατριαρχεῖον[1]. 'Ο Παρανίκας ἀντιτίθεται καὶ ἀποκλείει ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν καὶ τὸν Μινδόνιον καὶ τὸν Καβάσιλαν καὶ πολὺ περισσότερον τὸν Αἰτωλόν[2]. Φυσικά, διότι δὲν ὁμιλοῦν περὶ αὐτῶν αἱ πηγαὶ καὶ διότι δὲν χωροῦν καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συνυπάρχουν μὲ τοὺς Ζυγομαλάδες. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸν Μινδόνιον, τὸν Καβάσιλαν, τὸν Μαλαξόν, ἔγινεν ἤδη λόγος καὶ δι' αὐτοῦ συνεδέθησαν πρὸς τὴν ἅλυσον τῶν διδασκάλων πάντες αὐτοί. "Ηδη ἀσθενῶς μὲν ἀλλὰ πάντως μ' ἐνδείξεις σοβαρὰς δύναται νὰ ὑποστηρίξῃ κανεὶς ὅτι καὶ ὁ Γεώργιος Αἰτωλὸς δὲν εὑρίσκεται ἔξω τῆς χορείας τῶν διδασκάλων.

Διότι, ἐν πρώτοις, ποῦ ἀνήκει; Τοιαύτης παιδεύσεως ἄνθρωπος, καλλιεργείας καὶ ἱκανότητος, μὲ τί ἠσχολεῖτο; 'Αφοῦ δὲν ἀμφισβητεῖται ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ πατριαρχικὸν περιβάλλον καὶ δὲν φαίνεται ὅτι ἐτέλει μισθωτὸς τῆς διοικήσεως, ποῖον ἦτο τὸ κύριον ἔργον αὐτοῦ; Διὰ τὴν ἐποχήν του μόνος δρόμος σταδιοδρομίας εἶναι ὁ τῆς 'Εκκλησίας καὶ τῆς Παιδείας. Δεύτερον, πῶς εἶναι νοητὸν ἄνθρωπος ἄγευστος τῶν σχολικῶν πραγμάτων νὰ παρουσιάσῃ τόσην ἐπιτυχίαν εἰς τὴν μεταφορὰν τῶν Αἰσωπείων μύθων εἰς ἔμμετρον δημώδη λόγον; Καὶ σήμερον ἀκόμη δεχόμεθα αὐτοὺς εὐχαρίστως. Μάλιστα δὲ ἐκ τῶν 144 μύθων μόνον 4 δὲν περιλαμβάνονται εἰς τὰς γνωστὰς συλλογὰς ἀλλὰ μᾶλλον ἐπλάσθησαν ὑπὸ τοῦ Γεωργίου, ἂν δὲν ἀνεσύρθησαν ἀπὸ ἄγνωστον παλαιὰν συλλογήν[3]. 'Η δὲ ῥῆξις τοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὸν Ζυγομαλᾶν δὲν ἄγει εἰς τὴν ὑπόνοιαν, ὅτι διὰ σχολικὴν αἰτίαν καὶ ἀντιζηλίαν προεκλήθη; "Ητο ἱκανὸς νὰ τὴν προκαλέσῃ ὁ Ζυγομαλᾶς καὶ νὰ ἐξοντώσῃ τὸν ἀντίπαλόν του, διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἀναφέρεται οὗτος καθόλου.

---

[1] Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 63 - 64. Πρβλ. Κωνσταντίου, Κωνσταντινιάς, σελ. 113.

[2] Μ. Παρανίκα, Περὶ τῆς ἐν ΚΠόλει Πατρ. Σχολῆς, ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΘ' (1888), σελ. 6 - 8.

[3] Σπ. Π. Λάμπρου, ΔΙΕΕ, τόμ. Ε' (1896 - 1900), σέλ. 4 - 5, ὅπου καὶ σχετικαὶ κρίσεις διὰ τὸ ἔργον.

ϛ' ΤΑ ΠΑΡΑΛΙΠΟΜΕΝΑ

1. ΥΠΟΛΟΙΠΟΣ ΕΛΛΑΣ. Αἱ συνθῆκαι τῆς νέας ζωῆς, ὡς αὕτη διεμορφώθη μετὰ τὸ 1453, δὲν ὑπῆρξαν αἱ αὐταὶ καθ' ἅπασαν τὴν 'Ελλάδα. Ὅ,τι ἐλέχθη περὶ τῶν ἐν ΚΠόλει πραγμάτων εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸν καθ' ὅλου βίον καὶ μάλιστα τὸν πνευματικόν, δὲν ἰσχύει ἀσφαλῶς διὰ τὰ λοιπὰ διαμερίσματα τῆς κυρίως 'Ελλάδος, τοσούτῳ μᾶλλον ἐφ' ὅσον ὑπὸ διάφορον κυριαρχίαν ἐτέλουν ταῦτα καὶ εὐθὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν καὶ μετὰ ταῦτα. Αἱ συνθῆκαι τῶν ἐπαρχιῶν ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον δυσμενέστεραι. Εἰς τὰς ἐνετικὰς ὅμως κτήσεις (πελοποννησιακὰ κέντρα, νῆσοι) ἦσαν εὐνοϊκώτεραι. Καὶ κατὰ τὸ μέχρις ἐξαπλώσεως τῆς ὀθωμανικῆς κατακτήσεως τοὐλάχιστον διάστημα εἰς τὰ κέντρα τῆς προτέρας ἀκμῆς, ὅπως καὶ ἐκεῖ ὅπου οἱ 'Ενετοὶ ἐξηκολούθησαν παραμένοντες (Κρήτη, Κύπρος, Πάτμος, Ρόδος, Χίος, Λέσβος), διετηρήθησαν κατὰ κάποιον τρόπον τὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ παραδεδομένου βίου καὶ μετὰ τὴν καταιγίδα. Ταῦτα ἰσχύουν κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια, τὰ ἐγγύτερα πρὸς τὸ 1453, ὁπότε διετηρεῖτο ζῶσα ἀκόμη ἡ ἐγγυτέρα παράδοσις τοῦ Βυζαντίου. 'Εφ' ὅσον ὅμως ἐξηπλοῦτο ἡ ἐγκατάστασις τῶν 'Ασιατῶν, ἔπιπτε βαρυτέρα ἡ σκιὰ ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν χώρων, ἡ δουλεία καθίστα περισσότερον αἰσθητὰς τὰς συνεπείας της.

Γεγονὸς εἶναι, κατὰ τὰ δεδομένα ταῦτα, ὅτι εἰς τὰ νοτιώτερα διαμερίσματα τὸ ὑπόλοιπον τοῦ ΙΕ' αἰῶνος διέρρευσε μὲ τὴν ὕπαρξιν ἐμφανῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων, εἰς τὸν Μυστρᾶν π.χ., εἰς τὸ Ναύπλιον, καθὼς καὶ εἰς ὡρισμένας νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ 'Ιονίου Πελάγους. Διὰ τὴν μεγαλόνησον Κρήτην δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνεται λόγος παρὰ παραλλήλως πρὸς τὴν ΚΠολιν. Εἴς τινας βορειοτέρας περιοχάς, εἰς τὴν Θεσσαλονίκην π.χ., εἰς τὴν 'Αδριανούπολιν, ἡ συνέχεια εἶναι ἐντονωτέρα. Τὸ φαινόμενον τῶν 'Ιωαννίνων, μὲ τὴν ταχεῖαν ἀνασυγκρότησιν, δὲν εἶναι ἐντελῶς μοναδικόν, διότι εἰς μικροτέραν ἔκτασιν τὸ συναντῶμεν εἰς τὴν Ἄρταν, εἰς τὴν Κοζάνην, εἰς τὰς Σέρρας. 'Εφ' ὅσον προχωροῦμεν εἰς τὸν Ιϛ' αἰῶνα, ἐνῷ αἱ παλαιαὶ παιδευτικαὶ ἑστίαι παρακμάζουν καὶ σβήνουν, ὑφίστανται ἄλλαι ἀφανεῖς ἑστίαι ἀπροσδοκήτως φωτειναί, μὲ ἱκανὴν ἀκτινοβολίαν. Ταύτας γεμίζει ἡ παρουσία ἐξόχων κληρικῶν καὶ ἀφωσιωμένων διδασκάλων. Τῶν ἑστιῶν τούτων παρατηρεῖται πύκνωσις κατὰ τὸν ἑπόμενον αἰῶνα. Θὰ μνημονεύσωμεν λ.χ. τὰ Βρανιανὰ καὶ τὴν μονὴν τῆς 'Αγίας Παρασκευῆς, τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου, ἀπὸ τὰς νήσους τὴν Χίον καὶ τὴν Μυτιλήνην. Εἰς τὴν Λάρισαν, εἰς τὴν Ναύπακτον, εἰς τὴν Καστορίαν, ἡ προτέρα παράδοσις

συνεχίζεται καὶ ἡ μεταγενεστέρα ἀκμὴ δὲν δημιουργεῖται αὐτομάτως χωρὶς ἰσχυρὸν ὑπόβαθρον.

Ἡ μικρὰ πνευματικὴ ζωὴ εἰς τὰς ἀπομονωμένας αὐτὰς καὶ χωρὶς κανένα συντονισμὸν κινουμένας ἐπαρχιακὰς περιοχὰς πολλὰ μᾶς διδάσκει. 'Απ' ἐκεῖ ὁ 'Ελληνισμὸς τῆς δουλείας στέλλει ἀσθενῆ μηνύματα τῆς ὑπάρξεώς του. Παρὰ τὴν φοβερὰν ἀναστάτωσιν ἕνεκα τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς, τὸ γενικὸν παιδευτικὸν οἰκοδόμημα δὲν μετεβλήθη εἰς σωρὸν ἐρειπίων, πλήρη καὶ ἄμορφον. 'Απὸ τὰ συντρίμματα τοῦ ἐθνικοῦ ναυαγίου κάτι παρισυνελέγη, κάτι εἶχεν ἀπομείνει. Παραπέρα ὅμως ἀπ' αὐτὸ τὸ λείψανον, τὸ ἔθνος ἐβυθίσθη ἐξ ὁλοκλήρου εἰς σκότος, πηχτὸν καὶ ἀδιαπέραστον; 'Απὸ τοὺς κατοίκους τῆς ὑπαίθρου χώρας οὐδεὶς ἐγνώριζε πλέον ἀνάγνωσιν; Ἂν τοῦτο εἶχε συμβῆ, θὰ ἔπρεπεν ἀσφαλῶς νὰ διακοπῇ καὶ ἡ θρησκευτικὴ παράδοσις. Αἱ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι συνέβη κάτι ἄξιον ἐξάρσεως. 'Υπάρχουν δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα, χειρόγραφα, ἐπιγραφαί, διακοσμήσεις, ὕλη λαϊκῆς χρήσεως, δημοτικὰ τραγούδια, δημιουργήματα τῆς λαϊκῆς τέχνης, διὰ τῶν ὁποίων πιστοῦται ὅτι ἐσημειώθη ἀντίστασις τοῦ ἔθνους κατὰ τῆς δεινῆς ἀσιατικῆς βαρβαρότητος. Ἡ καθολικότης νοεῖται καὶ ὡς πρὸς τὴν συμμετοχὴν τῶν ὑποδούλων μαζῶν καὶ ὡς πρὸς τοὺς τομεῖς τῆς ἀντιστάσεως. Καὶ μεταξὺ αὐτῶν βασικὸς ὑπῆρξεν ἀσφαλῶς ὁ πνευματικὸς τομεύς.

Τὸ ἔθνος δὲν ἔμεινεν ἀπαίδευτον ἐντελῶς. Περιέπεσεν εἰς νάρκην κατὰ τὴν διαδρομὴν τοῦ ΙΕ' καὶ τοῦ Ιϛ' αἰῶνος, ἰδίως εἰς τὰ ἀκραῖα διαμερίσματα. Καὶ πάλιν ὅμως δὲν ἔμεινεν ἀναλφάβητον. Εὐεργετικὸν ρόλον κατὰ τὰς κρισίμους αὐτὰς ἡμέρας διεδραμάτισαν τὰ μοναστήρια, οἱ νάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τὰ ἀπόκρυφα σημεῖα τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν. Τὸ ἔθνος ἐστάθη ψυχικῶς ὄρθιον χάρις εἰς αὐτὰς τὰς μυστικάς του δυνάμεις. 'Απὸ τὰ πλέον ἀπίθανα μέρη τῶν ἐπαρχιακῶν διαμερισμάτων μικρὰ φωτεινὰ τόξα πλήσσουν τὸ παχὺ στρῶμα τοῦ πνευματικοῦ σκότους. 'Εκπομπαὶ γίνονται ἀπὸ τὰ μοναστήρια καὶ τὰ «Κρυφὰ Σχολειὰ» τοῦ Γένους. 'Εκεῖ ἐμάνθανον οἱ ὑπόδουλοι τῶν δύο πρώτων αἰώνων νὰ λογαριάζουν στοιχειωδῶς, νὰ συλλαβίζουν τὰ βιβλία τῶν Γραφῶν καὶ νὰ συλλαμβάνουν τὸ περιεχόμενον τῶν λειτουργικῶν βιβλίων. 'Εμάνθανον ἐκεῖ ἀκόμη ζωγραφίζοντες νὰ ὑπογράφουν τὰς ἀγοραπωλησίας των, ἐνῷ τὰς συνέτασσε κάποιος ἐγγράμματος. 'Αφανεῖς κληρικοὶ καὶ βαθμοφόροι τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας ὑπῆρξαν οὐχὶ σπανίως ἄξιοι νὰ γεμίσουν μὲ τὴν παρουσίαν των τὸν χῶρον ὅπου τοὺς ἔταξεν ἡ ὑψηλὴ ἀποστολή των[1].

Μέσα εἰς τὸ πλῆθος τῶν ἀρχιερέων, κατὰ τὴν διαδοχικήν των παρέλα-

[1] Τ. 'Αθ. Γριτσοπούλου, Σχολὴ Δημητσάνης, ἐν 'Αθήναι 1962, σελ. 14 κἑξ. 'Α. Βακαλοπούλου, 'Ιστορία τοῦ Ν. 'Ελληνισμοῦ, τόμ. Β'[1], Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 250 κἑξ.

σιν ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὑπῆρξαν ἀρκετοὶ διαπρεπεῖς καὶ σπουδαῖοι, ἱκανοὶ νὰ συγκρατοῦν τὸν κόσμον. Μεταξὺ αὐτῶν ἡγετικὴ προσωπικότης δι' ὁλόκληρον τὸν ὑπόδουλον 'Ελληνισμὸν 'Ιερεμίας Β' ὁ Τρανὸς ἀνεδείχθη ἄξιος τῶν περιστάσεων καὶ τῶν καιρῶν. 'Η πατρίς του 'Αγχίαλος καὶ ἡ μητρόπολίς του Λάρισα ἔχουν πρὸ αὐτοῦ καὶ ἐξ αὐτοῦ περγαμηνὰς παιδευτικάς. Εἰς ἀμφότερα τὰ κέντρα ταῦτα ὁ 'Ιερεμίας ὤφειλε μέρος τῆς παιδεύσεώς του καὶ ἐπέστρεψε τὰ ὀφειλόμενα. 'Απὸ τῆς ὑψηλῆς καὶ ἰλιγγιώδους πατριαρχικῆς σκοπιᾶς ὁ 'Ιερεμίας εἶχε ν' ἀγωνισθῇ, ἀφ' ἑνὸς διὰ νὰ θραύσῃ τὰ ἐναντίον τῆς 'Ορθοδοξίας κινούμενα κύματα, ἀφ' ἑτέρου διὰ νὰ ὀργανώσῃ πνευματικὸν βίον δι' ὁλόκληρον τὴν χώραν του. Τὸ ὄνομα τοῦ 'Ιερεμίου Β', καθὼς καὶ τῶν ἄλλων πατριαρχῶν, Σωφρονίου 'Ιεροσολύμων, Μελετίου 'Αλεξανδρείας, 'Ιωακεὶμ 'Αντιοχείας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πληθὺν τῶν λοιπῶν ἀρχιερέων καὶ ὀφφικιαλίων, ὅσοι ἔλαβον μέρος εἰς τὴν κατὰ τὸ 1593 συγκροτηθεῖσαν Τοπικὴν Σύνοδον τῆς ΚΠόλεως, συνεδέθη στενῶς πρὸς ὅλα μὲν τὰ βαρυσήμαντα θέματα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐλήφθησαν ἀποφάσεις, πρὸ πάντων ὅμως πρὸς τὸ θέμα τῆς παιδείας τοῦ ἔθνους. 'Ιδοὺ τὸ περιεχόμενον τοῦ ζ' κανόνος τῆς Συνόδου ταύτης: «*"Ωρισεν ἡ 'Αγία Σύνοδος, ἕκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ τὰ ἱερὰ γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι, βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἐὰν τῶν ἐπιτηδείων χρείαν ἔχωσιν*»[1].

Θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα δὲν εἶναι τὰ ἀλληλοδιδακτικά[2]. Εὐρύτερον μᾶλλον, εἶναι τὰ παραδεδομένα ὡς πρὸς τὴν περιοχὴν ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ ἀνέκαθεν ἡ χριστιανικὴ παιδεία καὶ δὴ ἀπὸ τὴν ἐγγύτερον κειμένην παράδοσιν, τὴν Βυζαντινήν, ὅπου κέντρον πάσης πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς καλλιεργείας εἶχον ἀναδειχθῆ τὰ μοναστήρια. 'Η Μ. 'Εκκλησία ἀνελάμβανε τώρα καὶ ἐπισήμως τὴν πρωτοβουλίαν καὶ τὴν εὐθύνην νὰ δώσῃ παιδείαν χριστιανικὴν εἰς τὸ ὑπόδουλον ἔθνος. Εἰς τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τῆς πρωτοβουλίας ἀνέκυπτον ἐμπόδια σοβαρά, ὡς π.χ. τὸ θέμα τῶν διδασκάλων. 'Αλλ' ἀκριβῶς οἱ διδάσκαλοι εὑρίσκοντο εἰς τοὺς κόλπους τῆς 'Εκκλησίας. Εἰς τὴν πρώτην ἐφαρμογὴν τῆς ληφθείσης μεγάλης ἀποφάσεως, τὸ θέμα θ' ἀντιμετωπίζετο ἐκ τῶν ἐνόντων. Διὰ τὰ γεωγραφικὰ σημεῖα ἐκεῖνα, ὅπου προϋπῆρχε παιδευτικὴ παράδοσις, δὲν ἐγεννᾶτο ζήτημα. 'Εκεῖ ἐτοποθετεῖτο ἡ πρωτοπορία καὶ ἐκεῖθεν ἔμελλε νὰ γίνεται ὁ ἀνεφοδιασμός, ὡς καὶ συνέβη.

Δὲν ἔχομεν τὰς λεπτομερείας τῆς λειτουργίας σχολείων ἔξω τῆς ΚΠόλεως

[1] Κ. Σάθα, Βιογραφικὸν Σχεδίασμα, σελ. 91. 'Απόφασις 12 Φεβρουαρ. 1593.

[2] Μ. Γεδεών, Σχολεῖα καὶ βιβλία κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, «'Εκκλησιαστικὴ 'Αλήθεια», τόμ. Η' (1887 - 1888), σελ. 304. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Παιδεία καὶ πτωχεία παρ' ἡμῖν, ἐν ΚΠόλει 1893, σελ. 20.

διὰ τὸ μέχρι τέλους τοῦ ΙϚ' αἰῶνος χρονικὸν διάστημα. Ἔχομεν ὅμως σαφῆ συνηγορίαν τῶν πραγμάτων, ἀνεξαρτήτως τῆς ἀποφάσεως τοῦ 1593, ὅτι δὲν ἔσβησεν ἐντελῶς ἡ παιδευτικὴ παράδοσις καὶ ὅτι τὸ ἀπόκρυφον ἔργον τοῦ «Κρυφοῦ» λεγομένου «Σχολειοῦ» συνεκράτησε τὸ ἔθνος ἀπὸ τὸν ἀφανισμόν. Ἔπεσε βεβαίως τὸ βάρος τῶν μεγάλων προσπαθειῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πρωτευούσης. 'Αλλὰ τὴν ἐπαρχίαν συνεκράτησαν αἱ μυστικαὶ δυνάμεις τοῦ ἔθνους. 'Η πνευματικὴ νάρκη τῆς ὑπαίθρου χώρας δὲν ἦτο συνεχὴς καὶ ἀδιάσπαστος, διότι ἔχομεν εὐγλώττους σποραδικὰς καὶ ἀθορύβους πνευματικὰς ἐκδηλώσεις ἀπὸ ἀνεγνωρισμένα μοναστικὰ κέντρα νέα καὶ παλαιά, ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀπὸ τὰ Μετέωρα, ἀπὸ τὴν Ζάβορδαν, ἀπὸ τὴν Κοσινίτζαν, ἀπὸ τοῦ Φιλοσόφου, ἀπὸ τὸ Μ. Σπήλαιον, τὸ Σωσῖνον, τὸ Γηρομέριον, τὸν Λειμῶνα κ.ἄ. 'Εφ' ὅσον ὅμως πλησιάζομεν πρὸς τὴν δύσιν τοῦ ΙϚ' αἰῶνος γίνεται περισσότερον ἔκδηλος καὶ μαρτυρεῖται ἡ τέως λανθάνουσα κατάστασις, ἰδίως μάλιστα εἰς τὰ σημεῖα τῆς προηγουμένης δραστηριότητος, τὴν Θεσσαλονίκην, νὰ εἴπωμεν, τὰ 'Ιωάννινα, τὰς 'Αθήνας, τὴν Πάτμον, τὴν Χίον. 'Αλλοῦ ὀλιγώτερον, ἀλλοῦ περισσότερον, κάτι γίνεται.

2. Η ΔΥΣΙΣ. 'Η περὶ τὴν Ἅλωσιν περίοδος ἤνοιξε τὸν δρόμον τῆς φυγῆς. 'Η φυγὴ δὲν γίνεται πάντοτε καὶ κατ' εὐθεῖαν πρὸς τὴν Δύσιν. Πᾶσα ξενοκρατουμένη περιοχὴ παρεῖχε πρόσφορον ἔδαφος δι' ἐγκατάστασιν καὶ δρᾶσιν λογίων. Τοιαύτη πρὸ πάντων νοεῖται ἡ Κρήτη. 'Η ἐκεῖ πνευματικὴ ἐνασχόλησις ἐκδηλώνεται ὡς μελέτη, θεολογικὴ κυρίως συζήτησις, ὅσον καὶ φιλολογική, ἀντιγραφὴ κωδίκων καὶ πνευματικὴ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ἐγκατεστημένους εἰς τὴν Δύσιν. 'Ο φιλολογικὸς διάλογος ἐγκαινιάζεται μετὰ τῶν λογίων τῆς Δύσεως διὰ τῶν ἀνταλλασσομένων ἐπιστολῶν καὶ ἔχει πολλὰ νὰ μᾶς εἴπῃ. Αἱ γνωσταὶ 'Ελλήνων λογίων ἐπιστολαὶ — καὶ εἶναι πολλαὶ — εἶναι δείγματα καλλιεπείας μοναδικὰ εἰς τὸ εἶδος των, εἶναι μαρτύρια ἀσφαλῆ γνώσεως πολλῶν, ἀρχαιογνωσίας καὶ μεθοδευμένης σκέψεως. Οἱ γράφοντες κινοῦνται εὐχερῶς ἐπὶ παντὸς τοῦ ἐπιστητοῦ, ἰδιαιτέρως κινοῦνται ἐντὸς τῆς φιλολογικῆς καὶ ἀνθρωπιστικῆς περιοχῆς. 'Οπωσδήποτε, οὐδεὶς δύναται νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἡ εἰς τὴν Κρήτην μεταφορὰ τοῦ Βυζαντινοῦ πνευματικοῦ ἐργαστηρίου καὶ ἡ ἐκεῖθεν διείσδυσις εἰς ἀκμάζοντα εὐρωπαϊκὰ κέντρα, τῆς 'Ιταλίας πρὸ πάντων, δὲν προωθεῖ τὰς ἀνθρωπιστικὰς σπουδάς.

Τὰ ἰταλικὰ κέντρα, ὅπου οἱ Ἕλληνες λόγιοι εὑρίσκουν θέσιν, εἶναι ἡ Ρώμη, ἡ Φλωρεντία, ἡ Βενετία, ἡ Πάδουα. 'Η παρουσία τῶν 'Ελλήνων λογίων εἶναι ἐποικοδομητικὴ διὰ τὴν Δύσιν. 'Εκεῖ δίδει παρὸν τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα, τὸ ἑλληνικὸν παρελθὸν δημιουργεῖ νέον παρὸν εἰς ξένην χώραν. Καὶ εὐεργετεῖται ἡ Δύσις. Διδάσκαλοι, οἰκοδιδάσκαλοι, συγγραφεῖς, μεταφρασταί, διορθωταί, ἐκδόται, οἱ φυγάδες συγκροτοῦν προωθημένα πνευματικὰ φυλάκια τῆς ὑποδούλου 'Ελλάδος ἐντὸς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ

χώρου καὶ τούτου πολλὰ πνευματικὰ κέντρα μεταβάλλουν εἰς ἐπικαίρους καὶ πρωτοπόρους ἐπάλξεις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος.

Εἰς τὴν παλαίφατον Ρώμην μεταφέρει τὸν πυρσὸν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ὁ 'Ιάνος Λάσκαρις. Αὐτὸς εἶναι ὁ εἰσηγητὴς τῆς ὑπὸ τοῦ πάπα Λέοντος Ι' (1513 - 1521) ἱδρύσεως καὶ γενναίας ἐπιχορηγίας τοῦ λεγομένου 'Ελληνικοῦ Γυμνασίου Ρώμης. Ψυχὴ τοῦ Γυμνασίου ὁ Λάσκαρις ἐστήριξε πολλὰς διὰ τὸν 'Ελληνισμὸν ἐλπίδας εἰς τὴν λειτουργίαν αὐτοῦ. Τοῦτο ἐθεώρει πνευματικὸν φυτώριον χάριν τῆς γλώσσης καὶ τῆς παιδείας τοῦ ἔθνους του καὶ παρεκίνει πολλοὺς νέους φιλομαθεῖς πρὸς τὰ ἐκεῖ δραστηρίως ἐνεργῶν [1]. Τὸ 'Ελληνικὸν Γυμνάσιον τῆς Ρώμης ἐλειτούργησε κατ' οὐσίαν ἀπὸ τοῦ 1516, ὅτε τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ ἀνέλαβεν ὁ Κρὴς Μᾶρκος Μουσοῦρος, μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 1521, ὅτε ὁ θάνατος Λέοντος τοῦ Ι' ἐπέφερε τὴν διάλυσιν αὐτοῦ. Εἰς τὸ μεταξὺ ὁ 'Ιάνος Λάσκαρις εἶχεν ἀρχίσει νὰ τυπώνῃ εἰς Ρώμην τὴν σειρὰν τῶν ἐκδόσεων τοῦ 'Ελληνικοῦ Γυμνασίου. Τὸ διακοπὲν ἔργον τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ τούτου ἱδρύματος Λέοντος τοῦ Ι' ἦλθε νὰ συνεχίσῃ βραδύτερον τὸ περιώνυμον 'Ελληνικὸν Γυμνάσιον τοῦ 'Αγίου 'Αθανασίου (Collegio Greco), τὸ ἱδρυθὲν εἰς τὴν Ρώμην τὸ 1577 ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΓ'. Εἶναι οὗτος ὁ τοῦ ἡμερολογίου μεταρρυθμιστής, ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ὁποίου ἔκτοτε καὶ ἐπωνυμεῖται τοῦτο Γρηγοριανόν. 'Ο Γρηγόριος ἐπεζήτησε νὰ ἐπιβάλῃ τὴν μεταρρύθμισίν του καὶ εἰς τὴν 'Ανατολήν, ἀποστέλλων εἰς ΚΠολιν τὸν υἱὸν τοῦ Κερκυραίου λογίου 'Αντωνίου 'Επάρχου Μιχαὴλ πρὸς τὸν 'Ιερεμίαν Β' τὸν Τρανόν. 'Αλλ' ὁ 'Ιερεμίας μετὰ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ ἰσχυρῶς ἀντέδρασαν [2]. Εἰς τὴν σχετικὴν ἱδρυτικὴν τοῦ Κολλεγίου βούλλαν ὡρίζετο ὅτι, ἐπειδὴ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔχασε τὴν ἐλευθερίαν του καὶ τὴν ἐπιστήμην του, ἱδρύετο εἰς τὴν αἰωνόβιον πόλιν τὸ ἐκπαιδευτικὸν κέντρον τοῦ 'Αγίου 'Αθανασίου, διὰ νὰ δοθῇ ἡ εὐκαιρία εἰς τοὺς ἐξ 'Ελλάδος παῖδας ν' ἀνατρέφωνται καὶ παιδεύωνται εἰς τὰ θεολογικὰ μάλιστα.

Ἔκρινεν ἡ ἐκ καρδιναλίων συσταθεῖσα ἐπιτροπὴ ὅτι ἐνδεδειγμένον ἦτο ἵνα διὰ τῆς θρησκευτικῆς καὶ γραμματικῆς ἀνυψώσεως τῆς ὑποδούλου 'Ελλάδος ἐπιδιωχθῇ ἡ παιδευτικὴ ἀναγέννησις τῆς χώρας ὥστε νὰ συμβαδίσῃ αὕτη μετὰ τῆς ἐν πνεύματι τοῦ καθολικοῦ δόγματος θεολογικῆς μορφώσεως

[1] Α. Μουστοξύδου, Τὸ ἐν Ρώμῃ 'Ελληνικὸν Γυμνάσιον, « 'Ελληνομνήμων », τ. 4 (1843), σελ. 231 - 235. 'Ιω. Καλιτσουνάκι, Ματθαῖος Δεβαρῆς καὶ τὸ ἐν Ρώμῃ 'Ελληνικὸν Γυμνάσιον, « 'Αθηνᾶ », τόμ. ΚϚ' (1914), σελ. 81 - 102. Börje Knös, Un Ambassadeur de l'Hellénisme, Janus Lascaris, et la tradition Gréco-Byzantine dans l'humanisme Français, Παρίσιοι 1945, σελ. 140 - 157. V. Fanelli, Il Ginnasio Greco di Leone X a Roma, « Studi Romani », τόμ. IX (1961), σελ. 379 κἑξ.

[2] Χρυσ. Παπαδοπούλου, Σχέσεις ὀρθοδόξων καὶ λατίνων κατὰ τὸν ΙϚ' αἰῶνα, « Θεολογία », τόμ. Γ' (1925), σελ. 260 κἑξ.

τῶν 'Ελλήνων [1]. Μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Κολλεγίου ἀναποσπάστως συνεδέθησαν οἱ καλούμενοι ἐκ τοῦ ἱδρυτοῦ του πάπα Γρηγορίου Γρηγοράδαι, ἀφωσιωμένοι εἰς αὐτὸν καὶ πρὸς τὸν Καθολικισμὸν στοιχοῦντες, οἷοι Πέτρος 'Αρκούδιος, Κερκυραῖος, Λέων 'Αλλάτιος καὶ 'Ανδρέας Ρέντιος, Χῖοι, Νικόλαος 'Αλεμᾶννος καὶ 'Ιωάννης Πάμφιλος, Ἄνδριοι, 'Ιλαρίων Κιγάλας καὶ ἀδελφὸς 'Ιερώνυμος, Κύπριοι, 'Ιωάννης Κωττούνιος ἀπὸ τὴν Μακεδονικὴν Βέροιαν, 'Ιωάννης Καρυόφυλλος καὶ Νικόλαος Παπαδόπουλος - Κομνηνός, Κρῆτες, Νεόφυτος Ροδινός, Σιναΐτης, Φραγκίσκος Κόκκος, Νάξιος, Δημήτριος Φαληρεὺς ἐκ ΚΠόλεως κ.ἄ. [2]. 'Απώτερος σκοπὸς τοῦ Κολλεγίου ὁρατὸς διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ ἦτο νὰ ὑποτάξῃ τώρα, ὁπότ' ἐδίδετο καταλληλοτάτη εὐκαιρία, τὴν 'Ορθόδοξον 'Ανατολικὴν 'Εκκλησίαν εἰς τὸν παπισμόν.

Μὲ παρακίνησιν τοῦ ἰδίου 'Ιάνου Λασκάρεως ὁ αὐτὸς πάπας Λέων Ι' παραλλήλως πρὸς τὸ 'Ελληνικὸν Γυμνάσιον τῆς Ρώμης καὶ κατὰ τὸ πρότυπον αὐτοῦ ἵδρυσε τὴν δημοσίαν ἑλληνικὴν σχολὴν Φλωρεντίας, μὲ σκοποὺς τοὺς αὐτοὺς ὡσαύτως. Τῆς σχολῆς ταύτης προΐστατο ἀνὴρ ἀνήσυχος μὲν μὲ τυχοδιωκτικὰς τάσεις ἀλλὰ δεινὸς ἑλληνιστής, ὁ 'Αρσένιος 'Αποστόλης, ὁ κατὰ τὴν νεανικήν του ἡλικίαν χρηματίσας πλησίον τοῦ 'Ιάνου Λασκάρεως ἀντιγραφεὺς κωδίκων. 'Η τύχη τῆς σχολῆς ταύτης τῆς Φλωρεντίας δὲν ὑπῆρξε διαφορετικὴ τῆς διδύμου ἀδελφῆς της, τῆς Ρώμης, μετὰ τὸν θάνατον Λέοντος τοῦ Ι' [3]. 'Αλλ' ἡ Φλωρεντία εἶχε πολὺ ἐνωρίτερ' ἀποβῆ λαμπρὸν κέντρον ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν μὲ δεσπόζουσαν τὴν μορφὴν ἀνδρὸς λογιωτάτου, διακρινομένην μεταξὺ ἡμετέρων καὶ ξένων. Πρόκειται διὰ τὸν Μιχαὴλ Μάρουλλον τὸν Ταρχανιώτην [4].

'Αρχομένου τοῦ ΙϚ' αἰῶνος ἱδρύθη εἰς Βενετίαν ἡ Νεοακαδήμεια, μὲ πρωτοβουλίαν τοῦ Ἄλδου Μανουτίου, μεγάλου ἀνθρωπιστοῦ καὶ ἐκδότου ἑλληνικῶν κειμένων, ἐνδιαφερομένου σοβαρῶς διὰ τὰ φιλολογικὰ προβλή-

[1] P. Netzhammer, Das Griechische Kolleg in Rom, Σαλτζβοῦργον 1905. Πρβλ. ἑλλην. μετάφρασιν ὑπὸ Κ. Τσαουσοπούλου, ΔΙΕΕ, τόμ. Θ' (1926), σελ. 618 - 670. Σπ. Π. Λάμπρου, Τὸ ἐν Ρώμῃ 'Ελλην. Γυμνάσιον καὶ οἱ ἐν τῷ ἀρχείῳ αὐτοῦ ἑλληνικοὶ κώδικες, « Ν. 'Ελληνομνήμων », τόμ. Ι' (1913), σελ. 3 κἑξ. Lucia Boumis, Studiosi Greci, Alunni del collegio Greco di Roma dal 1591 - 1670, Roma 1960 - 1961. M. L. Cappelacci, Studiosi Greci, Alunni del collegio Greco di Roma dal 1670 - 1803, Roma 1959 - 1960.

[2] Σπ. Π. Λάμπρου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 4. Α. Βακαλοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., 237 - 238.

[3] Μ. Ι. Μανούσακα, 'Αρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, « Πελοποννησιακά », τόμ. Γ' - Δ' (1958 - 1959), σελ. 126 - 127.

[4] Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Μιχαὴλ Μάρουλλος Ταρχανιώτης, Ἕλλην ποιητὴς τῶν χρόνων τῆς 'Αναγεννήσεως, ΕΕΒΣ, τόμ. Ε' (1928), σελ. 200 κἑξ. Benedetto Croce, Michele Marullo Tarcaniota, Bari 1933 (Βιβλιοκρ. Ν. Β. Τωμαδάκη, « 'Αθηνᾶ », τόμ. ΜΘ', 1939, σελ. 228 κἑξ.).

ματα, τὰ ἀπασχολοῦντα τοὺς κύκλους τῆς Βενετίας. 'Εκεῖ τὸ μεικτὸν ἐπιτελεῖον ξένων καὶ 'Ελλήνων σοφῶν, τῶν ὁποίων κατέστη ὑποχρέωσις νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἔστησε διαφωτιστικὸν ὁρμητήριον διὰ τὸν ὑπόδουλον 'Ελληνισμόν. Περίφημον τὸ κέντρον τοῦτο διετηρήθη κατὰ τοὺς ἀκολούθους χρόνους διὰ τὸν χριστιανικὸν κόσμον τῆς Βαλκανικῆς. 'Η συνεχὴς λειτουργία ἑλληνικῶν τυπογραφείων ὑπογραμμίζει τὴν σημασίαν τῆς Βενετίας, ὡς κέντρου ἑλληνικῶν γραμμάτων [1].

Τὸ δὲ περίφημον Πανεπιστήμιον τῆς Π ά δ ο β α ς ἔχει ἀποβῆ σπουδαῖον πνευματικὸν κέντρον τῆς βενετικῆς ἐπικρατείας ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, μὲ αὔξουσαν πάντοτε ἀκτινοβολίαν κατὰ τοὺς ἀκολούθους χρόνους. 'Ο ἀριθμὸς τῶν τροφίμων τοῦ ἀνωτάτου παιδευτηρίου τούτου αὐξάνει κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα καὶ ἐφεξῆς, διότι προστίθενται τὰ τέκνα τοῦ ἐνδόξου ὑπερποντίου ἔθνους, ἰδιαιτέρως μάλιστα ἀπὸ ὡρισμένας περιοχάς, ἤτοι ἀπὸ τὴν Κύπρον, τὴν Κρήτην καὶ τὴν 'Επτάνησον. Φιλόμουσοι ὁμογενεῖς διαθέτουν περιουσίας ὁλοκλήρους, ἱδρύουν οἰκοτροφεῖα καὶ διευκολύνουν σπουδαστάς, παρέχοντες τροφὴν καὶ στέγην καὶ ἄλλην ἐνίσχυσιν διὰ τὰς σπουδάς των. Διαρκοῦντος τοῦ ΙϚ' αἰῶνος τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Παταβίου ἔχει διεθνῆ φήμην. Πολυάριθμοι εἶναι πάντοτε οἱ Ἕλληνες σπουδασταί, ὠργανωμένοι μάλιστα εἰς ἰδίαν ἐθνότητα, τὴν καλουμένην *«ὑπερπόντιον ἐθνότητα»*. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἡ σφραγὶς τῆς ἐν λόγῳ ἐθνότητος παρίστανε καθήμενον ἄνδρα μεγαλοπρεπῆ ἐπὶ θρόνου, τὸν μέλλοντα αὐτοκράτορα, μὲ στέμμα εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ εἰς τὰς χεῖρας δύο σύμβολα, ἤτοι σημαίαν μὲ μαῦρον ἐστεμμένον ἀετὸν δικέφαλον καὶ σκῆπτρον στηριγμένον ἐπὶ μεγάλης σφαίρας, ἐξεικονίζουσαν τὸ σύμπαν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔμελλε νὰ κυριαρχήσῃ ὁ αὐτοκράτωρ. Διὰ τῆς παραστάσεως ταύτης ἐτονίζοντο τῶν νέων 'Ελλήνων σπουδαστῶν τὰ ὄνειρα καὶ οἱ πόθοι. Παράλληλος ἔκφρασις γίνεται καὶ μὲ τὰ οἰκόσημα τῶν σπουδαστῶν, φέροντα ποικιλωτάτας παραστάσεις. Τὰ οἰκόσημα ταῦτα οἱ Ἕλληνες σπουδασταὶ εἶχον τὸ δικαίωμα ν' ἀναρτοῦν εἰς τὰς πανεπιστημιακὰς αἰθούσας, συνοδευόμενα ἀπὸ ἐπιγραφάς, διὰ νὰ φανερώνουν τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ὀφφίκιά των [2].

---

[1] Κ. Ι. Γ ι α ν ν α κ ο π ο ύ λ ο υ, Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, μετάφρ. Χ. Γ. Πατρινέλη, 'Αθῆναι 1965, σελ. 23 κέξ. καὶ σποράδην. Διὰ τὰ τυπογραφεῖα βλ. Ν. Γ. Κ ο ν τ ο σ ο π ο ύ λ ο υ, Τὰ ἐν Βενετίᾳ τυπογραφεῖα ἑλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, « 'Αθηνᾶ », τόμ. ΝΗ' (1954), σελ. 286 κέξ. Τὸ εἰς Βενετίαν συντελούμενον μέγα ἔργον, τὴν κατὰ τοὺς ἀκολούθους χρόνους ὀργάνωσιν τῆς 'Ελληνικῆς Κοινότητος καὶ τὴν ἵδρυσιν τοῦ Φλαγγινιανοῦ Φροντιστηρίου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρακολουθήσωμεν ἐδῶ μὲ ὀλίγας γραμμάς.

[2] Γ. Ε. Τ ι π ά λ δ ο υ, Οἱ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Παταβίου Ἕλληνες σπουδασταί, ΕΕΒΣ, τόμ. Ϛ' (1929), σελ. 369 κέξ. Κ. Κ α ι ρ ο φ ύ λ α, Σύμμεικτα, « 'Ελληνικά », τόμ. Ϛ' (1933), σελ. 328 κέξ.

Εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Παταβίου δὲν διδάσκονται μόνον Ἕλληνες, ἀλλὰ παραλλήλως καὶ διδάσκουν μερικοὶ λίαν εὐδοκίμως μάλιστα, ὅπως ὁ 'Ιωάννης Κωττούνιος ἀπὸ τὴν Βέροιαν Φιλοσοφίαν [1], πρὸ αὐτοῦ ὁ Κύπριος Βενέδικτος Φλαγγίνης καὶ ὁ Κρὴς Ν. Παπαδόπουλος - Κομνηνός [2], καθὼς καὶ ἄλλοι μεταγενέστεροι [3]. 'Αλλὰ ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι παρελαύνουν ἀπὸ τὸ Πατάβιον ὅλοι σχεδὸν οἱ διαπρέποντες εἰς τὴν 'Ελλάδα λόγιοι, εἴτε διδάσκουν εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν εἴτε ὄχι καὶ κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον (Συμεὼν Καβάσιλας, Λεονάρδος ὁ Χῖος) καὶ μεταγενεστέρως. Διδάσκων εἰς Πατάβιον κατὰ τὸ 1503 καὶ ἐφεξῆς ὁ πολὺς Κρὴς Μᾶρκος ὁ Μουσοῦρος περιελάμβανε μεταξὺ τῶν μαθητῶν του τοὺς ἀριστεῖς τῆς εὐρωπαϊκῆς διανοήσεως [4]. Μὲ ἄλλας λέξεις, τὸ Πατάβιον τροφοδοτεῖ μὲ κατηρτισμένους ἐπιστήμονας τὴν ὑπόδουλον 'Ελλάδα καὶ δικαίως χαρακτηρίζεται alma mater τοῦ ὑποδούλου 'Ελληνισμοῦ [5].

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ. Θλιβερὸς καὶ ἀπαίσιος εἶναι ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ ἐθνικοῦ ναυαγίου τοῦ 1453. Πλήρης ἀναστάτωσις καὶ ἀναταραχὴ εἰς τὸν ἐθνικὸν καὶ πνευματικὸν βίον. 'Η φυγὴ τῶν λογίων πρὸς τὴν Δύσιν ἀπωρφάνισε τὸ ἔθνος. Τὸ τριήμερον ὄργιον εἰς βάρος τῆς βασιλίδος ἠφάνισεν αὐτήν. 'Επεβλήθη δουλεία σκληρά, ἠπειλήθη σκότος σχεδὸν ἀδιαπέραστον. 'Αλλ' ὅσοι ἀπέμειναν ἀνέλαβον ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τὸ ἔργον τῆς περισυλλογῆς καὶ τῆς ἀνασυγκροτήσεως. 'Εβοήθησεν ὁ θεὸς τῆς 'Ελλάδος, ἡ πίστις τῶν 'Ελλήνων καὶ αἱ ἀπόκρυφοι δυνάμεις τοῦ 'Ελληνισμοῦ. 'Η ΚΠολις δὲν ἔμεινεν ἐρείπιον. 'Η πνευματικὴ ἡγεσία ἐστηρίχθη εἰς τὸ δοθὲν προνόμιον καὶ ἐδημιούργησε νέον παρόν. 'Υπὸ τὰς πτέρυγας τῆς Μ. 'Εκκλησίας συνεσπειρώθη ὁ χριστιανικὸς κόσμος τῆς Βαλκανικῆς. 'Η γενικὴ ἀνασυγκρότησις ἐπάνω εἰς τὰς νέας θέσεις ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὴν πνευματικὴν συγκρότησιν. Τὸ ἔθνος δὲν ἐστερήθη διὰ παντὸς καὶ ἐντελῶς τὴν παιδείαν του.

Ὅσοι ἔφυγον εἰς τὴν Δύσιν βεβαίως ὠφέλησαν καὶ ἑαυτοὺς καὶ ἐκείνην καὶ τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα καὶ ὅσους ἄλλους ἔμειναν. Διότι διετηρήθη ἀνοι-

---

[1] Ι. Κ. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η, 'Ιωάννης Κωττούνιος, ὁ ἐκ Βεροίας σοφός, Θεσσαλονίκη 1943.

[2] Χ ρ υ σ. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνὸς (1651 - 1740), « 'Εκκλ. Φάρος », τόμ. ΙΑ' (1913), σελ. 523 κέξ.

[3] G. F a b r i s, Professori e scolari Greci all'Università di Padova, « Archivio Veneto », τόμ, XXX (1942), σελ. 121 κέξ.

[4] Κ. Ι. Γ ι α ν ν α κ ο π ο ύ λ ο υ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 122 κέξ.

[5] Διὰ τὸ πνευματικὸν κέντρον τοῦτο βλ. Ν ι κ. Κ ο μ ν η ν ο ῦ - Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Historia Gymnasii Patavini, Βενετία 1726 (τόμ. 2). J. F a c c i o l a t i, Fasti Gymnasii Patavini, τ. 2, Πατάβιον 1757. Γ. Σ ω τ η ρ ι ά δ ο υ, 'Ελληνικὰ κολλέγια ἐν Παταβίῳ ἐπὶ Βενετοκρατίας, « 'Ημερολόγιον Μεγ. 'Ελλάδος », ἔτ. 1926, σελ. 431 κέξ.

κτὸς ὁ δρόμος πρὸς τὴν Δύσιν, τώρα μὲν δι' εὐρυτέρας σπουδὰς τῶν νέων καὶ δι' ἠθικὴν τόνωσιν, ἀργότερα ὅμως διὰ τὴν συγκέντρωσιν καὶ ὀργάνωσιν τοῦ 'Ελληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς, διὰ τὴν δημιουργίαν μικρῶν κρατῶν ἐντὸς τῶν ξένων κρατῶν. 'Αλλ' ὅσοι ἔφυγον κατὰ μέγα μέρος ἔμειναν τίμιοι Ἕλληνες, θερμοὶ πατριῶται, σοφοὶ ἐπιστήμονες, πνευματικοὶ χειραγωγοὶ τῶν Εὐρωπαίων. 'Εν τούτοις δὲν ἔλειψαν καὶ μερικαὶ παραφωνίαι εἰς τὸν γενικὸν κανόνα — ὁ τυχοδιωκτισμὸς π.χ. τοῦ Βασιλικοῦ, τοῦ Διασωρίνου καὶ τοῦ Σαμαρᾶ[1], ὅπως καὶ ἄλλων ἀκόμη, δὲν ἀποτελεῖ μικρὸν διασυρμὸν τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος — καὶ πρὸ πάντων ὅλοι σχεδὸν αὐτοὶ οἱ φυγάδες μετέστησαν εἰς τὸν καθολικισμόν. Διαφημισταὶ τῆς πνευματικῆς 'Ελλάδος καὶ ἠθικοὶ ἐργάται χάριν αὐτῆς, μάλιστα. 'Αλλὰ καὶ ἐξ αἰτίας των καταθλιπτικὴ λειψανδρία εἰς τὰς πνευματικὰς τάξεις κατὰ τὰς κρισίμους στιγμὰς τοῦ γενικοῦ προσκλητηρίου. Καὶ ἀκόμη πλῆγμα κατὰ τῆς 'Ορθοδοξίας, μετὰ τῆς ὁποίας τόσον στενὰ εἶναι συνδεδεμένος ὁ 'Ελληνισμός, ὑπῆρξεν ἡ μετάστασίς των εἰς τὸ καθολικὸν δόγμα[2].

Ὅταν ὁ πατριάρχης τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων ἵδρυε τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν καὶ ὅταν Ματθαῖος ὁ Καμαριώτης ἐγίνετο ὁ πρῶτος αὐτῆς στῦλος, πράκτορες τῆς Δύσεως οἱ φυγάδες τῆς 'Αλώσεως ἤρχοντο καὶ ἀπεγύμνωνον τὰ μοναστήρια ἀπὸ τοὺς πνευματικούς των θησαυρούς. Δυσκόλως ἠμπορεῖ τὸ ἔθνος νὰ τοὺς συγχωρήσῃ τὴν πρᾶξιν ταύτην. Πρῶτον, διότι ἤρχετο αὕτη ὡς συνέχεια τῆς ἰδικῆς των φυγῆς. Ὕστερα, ἐνῷ ἀπενεκροῦτο ἡ ὑπόδουλος 'Ελλὰς ἀπὸ ἔμψυχον δύναμιν, ἀφοῦ ἔχανε τοὺς ἡγετικοὺς παράγοντας, ἀπεγυμνοῦτο καὶ ἀπὸ τὰ πνευματικὰ θησαυρίσματα, δηλ. τὰς πηγὰς τῆς πνευματικῆς παραδόσεως. 'Αποτελεῖ ἐπονείδιστον πρᾶξιν ἡ φυγάδευσις τῶν χειρογράφων εἰς τὴν Δύσιν, εἴτε συνετελεῖτο ἀπὸ ἀσυνειδήτους Ἕλληνας εἴτε ἀπὸ ἐκμεταλλευτὰς τῆς δυστυχίας των ξένους διπλωμάτας, κληρικοὺς καὶ εἰδικοὺς ἀπεσταλμένους[3]. Τόσον τὸ χειρότερον, ἂν οἱ τελευταῖοι ἦσαν Ἕλληνες.

Αἱ δυσμενέσταται συνθῆκαι, αἱ δημιουργηθεῖσαι εἰς τὸν ἐθνικὸν βίον τῶν 'Ελλήνων μετὰ τὴν Ἅλωσιν, κάθε ἄλλο παρὰ ηὐνόουν τὴν ὀργάνωσιν παιδείας. 'Ενῷ ἐκινδύνευεν ἡ συνοχὴ τοῦ ἔθνους καὶ ἠπειλεῖτο διάσπασις τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ παραδόσεως[4], ἀποδεικνύεται ὅτι — καὶ τοῦτο εἶναι γεγονὸς ἄξιον ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως —, οἱ σπόροι τοῦ Σχολαρίου καὶ τοῦ

[1] Μ. Παρανίκα, Νεοελληνικά: 'Ιάκωβος Βασιλικός, 'Ιάκωβος Διασωρῖνος καὶ Γεώργιος Σαμαρᾶς, ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΑ' (1876 - 1877), σελ. 66 κἑξ.

[2] Ὅτι αἱ πατριωτικαὶ προσπάθειαι τῶν φιλενωτικῶν εἰς τὴν Δύσιν οὐδὲν ἀποτέλεσμα ἔφεραν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς 'Ελλάδος ἀναγκαίως ἐπιβάλλει τὴν ἔποψιν, ὅτι ἀθελήτως μετεβλήθησαν οἱ μεταστασίαι εἰς ὄργανα τῆς καθολικῆς προπαγάνδας.

[3] Βλ. τὰς παρατηρήσεις καὶ τὰς παραπομπὰς εἰς 'Απ. Ε. Βακαλοπούλου, 'Ιστορία τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ, τόμ. Β'[1], Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 263 κἑξ.

[4] Περὶ τῆς δημιουργίας χάσματος εἰς τὴν πνευματικὴν παράδοσιν, μὲ ἀρχὴν τοῦ

Καμαριώτη δὲν ἔπιπτον εἰς τὸ κενόν. 'Απὸ τοὺς συνεχιστὰς τοῦ ἔργου ἐκείνων οἱ σπόροι ἐπολλαπλασιάσθησαν καὶ εὗρον πρόσφορον τὸ ἔδαφος πρὸς γονιμοποίησιν. Κατὰ τοὺς ἀμέσως ἑπομένους χρόνους ἐδρέποντο καρποί. Τὰ πρῶτα ἀσταθῆ βήματα ἐγίνοντο σταθερώτερα. Εἰς τὴν ἀναγεννηθεῖσαν σχεδὸν ἀμέσως ΚΠολιν ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ ἀπέβη πνευματικὸν ἐργαστήριον, ὅπου ἐσφυρηλατήθη ὁ πνευματικὸς βίος τοῦ ὑποδούλου Γένους. 'Αργὰ - ἀργά, μὲ συχνὰς ἀπογοητεύσεις, μὲ κινδύνους, μὲ οἰκονομικὴν δυσπραγίαν, μὲ ἐντόνως ἐκδηλουμένας τὰς ἀνθρωπίνας κακίας ἰδίως εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Πατριαρχείου, ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικήν, διεγράφετο ἱκανοποιητικὴ ἡ πορεία. Ἂν δὲν ἐθαυματούργουν οἱ ὑπὸ σκληρὰν δοκιμασίαν ραγιάδες, πάντως ἔφθανον εἰς τὸ τέρμα τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος χωρὶς νὰ αἰσθανθοῦν κόπωσιν. 'Η μεγάλη μάχη κατὰ τῆς ἀπαιδευσίας εἶχε κερδηθῆ. 'Εδίδετο ἀθορύβως μέσα εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν ΚΠόλεως καὶ ἀπ' ἐκεῖ μετεφέρετο μὲ βραδὺν ἀλλὰ σταθερὸν ρυθμὸν εἰς τὰ ἐπαρχιακὰ διαμερίσματα. Καὶ δὲν πρόκειται περὶ ἁπλῆς ἐγκυκλίου παιδείας. Αὕτη ἦτο κατὰ τὰς ἐνδείξεις προσιτὴ εἰς τὸ μέγα πλῆθος. Πρόκειται δι' ἀνωτέραν Σχολὴν ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου. 'Ολίγοι ἐκπροσωποῦν τὴν ἐποχήν. 'Αλλὰ ἡ παρουσία των εἶναι συνεχής.

Δὲν εἶναι ὁ κατάλληλος τόπος νὰ ἐξετάσωμεν μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης προσοχῆς καὶ μέχρι τῶν λεπτομερειῶν τὰ φαινόμενα τῆς πνευματικῆς κοπώσεως τῶν τελευταίων πρὸ τῆς 'Αλώσεως χρόνων. Αἱ κραυγαὶ πόνου καὶ ἀνησυχίας διὰ τὸ μέλλον τοῦ Βυζαντινοῦ 'Ελληνισμοῦ, πρὸ τῆς συμφορᾶς ἀκόμη, ἐκπεμπόμεναι ἀπὸ τὴν εὐαίσθητον ψυχὴν τοῦ Σχολαρίου ἔχουν τὸν λόγον των. Οἱ θρῆνοι του καὶ τὸ ἄγχος του μετὰ τὴν Ἅλωσιν δι' ὅσα βλέπει καὶ φοβεῖται, διὰ τὴν παντελῆ ἔλλειψιν ἐνδιαφέροντος καὶ διὰ τὴν κατὰ λόγον ἀντιστρόφως ἀνάλογον ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν 'Ιταλίαν π.χ. ἔναντι τῆς ΚΠόλεως καὶ πρὸ τῆς 'Αλώσεως καὶ μετ' αὐτήν, εἶναι ἀκριβῶς ὑπογραμμισις τῶν εὐθυνῶν τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας, διότι διεσπάρη μακρὰν τῶν παλαιῶν πνευματικῶν ἑστιῶν τοῦ Βυζαντίου. Τόσον τὸ χειρότερον, ἀφοῦ συναπεκόμισεν ἡ φοβερὰ φάλαγξ τῶν φυγάδων καὶ τοὺς ἐφεστίους θεούς της καὶ ἀφοῦ ὅσους εἶχεν ἀφήσει ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ ἦλθον ἀποστολαὶ μεταγενεστέρως νὰ τοὺς παραλάβουν.

'Η ἔκδοσις τῆς ἀλληλογραφίας τῶν λογίων, διδασκάλων καὶ κληρικῶν, ὅσων ἔμειναν εἰς τὴν ὑπόδουλον περιοχὴν ἢ ἐδημιουργήθησαν μετὰ ταῦτα, ἡ Τουρκογραικία τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου καὶ ἄλλα κείμενα εἶναι σαφῆ πει-

κακοῦ ἤδη πρὸ τῆς 'Αλώσεως ὑπεστηρίχθησαν ἐπόψεις μετὰ πολλῶν λογικῶν ἐπιχειρημάτων ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ι. Κ. Βογιατζίδου, 'Ιστορικαὶ μελέται, 4. Τὸ χάσμα ἐν τῇ πνευματικῇ παραδόσει τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, « 'Επιστημονικὴ 'Επετηρὶς » Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. Β' (1932), σελ. 241 κἑξ. 'Η πλάνη ὀφείλεται ἀκριβῶς εἰς τὴν ὑποτίμησιν τῆς συντελεσθείσης ἐργασίας εἰς τὴν ἐν ΚΠόλει Πατριαρχικὴν Σχολήν.

στήρια, ὅτι δὲν διεσπάσθη ἡ παράδοσις. Οὔτε εἶναι νοητὸν νὰ θεωροῦμεν διάσπασιν τῆς παραδόσεως τὴν φυσικὴν ἐξέλιξιν τῆς γλώσσης πρὸς τὰς ἁπλουστέρας μορφὰς αὐτῆς. Ἄλλως τε εἰς τοὺς περὶ τὴν Ἅλωσιν τῆς ΚΠόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους χρόνους βυθίζει τὰς ρίζας του ὁ Νέος Ἑλληνισμός. Τότε ἔχομεν πνευματικὰ προϊόντα τῆς δημωδεστέρας παραδόσεως καὶ ἔχομεν τάσεις ἁπλοποιήσεως τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου. Εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι κατὰ τοὺς ἐγγυτέρους πρὸς τὴν Ἐπανάστασιν χρόνους ἰσχυροποιεῖται ἡ τάσις ἐπανασυνδέσεως πρὸς τὴν ἀρχαιοτέραν παράδοσιν, διὰ τῆς συστηματικῆς διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας γραμματείας. Ἀλλὰ τὴν ἀνάγκην ταύτην ἐπέβαλεν ἡ τάσις δημιουργίας ἡρωικωτέρου κλίματος, διὰ νὰ συντελέσῃ εἰς προετοιμασίαν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ζυγοῦ. Ἦτο ἐγγυτέρα ἡ βυζαντινὴ παράδοσις κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους καὶ διὰ λόγους συναισθηματικοὺς διὰ τὸ ὑποδουλωθὲν ἔθνος ἡ ἀναδρομὴ εἰς τὸ πρόσφατον παρελθὸν ἦτο πηγὴ ἰδιαιτέρων συγκινήσεων, ἀναμνήσεων καὶ νοσταλγιῶν, ἀλλ' οὐχὶ ἄνευ τοῦ μοιρολατρικοῦ χαρακτῆρος τῶν πρώτων μάλιστα χρόνων μετὰ τὴν συμφοράν [1].

Ἦτο ὄντως μετρία [2], ἐν σχέσει μὲ τὸ πλούσιον παρελθὸν καὶ μετὰ τὴν τεραστίαν μεταβολὴν τῶν πραγμάτων, ἡ παιδεία ἐντὸς τῆς ΚΠόλεως, ἡ παρεχομένη διὰ τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Καθ' ἑαυτὴν ὅμως κρινομένη δὲν ἦτο καθόλου μετρία, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζομεν ἀπὸ τὰς ἐνδείξεις. Δι' οὓς λόγους ἐξηγήσαμεν εἰς τὸ προηγούμενον Κεφάλαιον, ἡ παιδεία εἰς τὰς ἀγροτικὰς περιοχὰς ἦτο παιδεία τοῦ «Κρυφοῦ Σχολειοῦ» καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι διαφορετική. Ἡ παιδεία εἰς τὰς ἄλλας περιοχάς, τὰς ὑπὸ ἐνετικὴν κυριαρχίαν καὶ τὰς τελούσας ὑπὸ τὸ βάρος προτέρας ἰσχυρᾶς παραδόσεως, ἦτο ἀξιοπρόσεκτος καὶ διαρκῶς βελτιουμένη, ἐφ' ὅσον ὁ χρόνος εἰργάζετο ὑπὲρ τῆς δημιουργίας καλυτέρων συνθηκῶν διαβιώσεως. Ἑπομένως πᾶν ὅ,τι παρατηρεῖται εἶναι προϊὸν ἀδηρίτου ἀνάγκης, φαινόμενον προσωρινὸν καὶ ὁπωσδήποτε ἄξιον θαυμασμοῦ.

Εἰς τὴν ζωὴν τῆς ΚΠόλεως — ταύτην λαμβάνομεν ὡς μέτρον — ἔχει δημιουργηθῆ ἓν δίπτυχον πνευματικῆς ἐκφράσεως τῆς ἐποχῆς. Ὁ σχολικὸς βίος καὶ τὸ κήρυγμα. Δύο σκέλη τῆς μεικτῆς παραδόσεως. Ἀφοῦ ἐφθάσαμεν εἰς τὰ τέλη τοῦ ΙϚ' αἰῶνος, ἂς ἀνατρέξωμεν εἰς τοὺς κήρυκας τοῦ θείου λόγου, διότι δὲν δικαιούμεθα νὰ ἀρνηθῶμεν ὅτι ὄχι ἀλλοῦ ἀλλ' εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν οὗτοι ἐξεπαιδεύθησαν. Ἀναφέρεται ἐν πρώτοις ὁ ἱερομόναχος Ματθαῖος, ἀδελφὸς τοῦ μητροπολίτου Βεροίας Μητροφάνους. Ἀξιωματοῦχοι τοῦ Πατριαρχείου ἀπαντοῦν εἰς ἀτελεύτητον σειρὰν κλίμακος καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν τοῦ ὁδεύοντος χρόνου. Ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ὁ Μ. Χαρτοφύλαξ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀποτηρᾶς, ὁ Μ. Λογοθέτης Ἱέραξ, ὁ υἱὸς αὐτοῦ Κωνσταντῖνος, ὁ καὶ Ἀλέξανδρος, λογοθέτης, Δημήτριος διάκονος ὁ Θεσσαλονικεύς, Διονύσιος ἱερομόναχος, φίλος Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου, ὁ ρήτωρ Ἀδριανός, ὁ πρωτοκανονάρχος Ἀλέξανδρος, τοῦ Καβάσιλα φίλοι, ὁ πρωταποστολάριος Κωνσταντῖνος, Λυγερὸς ὁ Μ. Ρήτωρ, Γεώργιος ὁ Μ. Ρήτωρ, ὁ ρήτωρ Γαβρᾶς, ὁ λογοθέτης Ἀνδρέας. Οἱ λόγιοι μητροπολῖται, οἱ πλαισιοῦντες τὸν Ἱερεμίαν Β', ὡς ὁ Μονεμβασίας Ἱερόθεος, ὁ Μανουὴλ Μαλαξός, ὁ Ἐλασσῶνος Ἀρσένιος, ἐν συνεχείᾳ τῶν προηγουμένων ἀρχιερέων καὶ κληρικῶν, ὅπως π.χ. τῆς ἀκτινοβολίας ἑνὸς Δαμασκηνοῦ Στουδίτου, μητροπολίτου Ἄρτης καὶ ἄλλων ἀκόμη γνωστῶν καὶ μή [1].

Πῶς διενοοῦντο οἱ ἐντὸς τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς μαρτυρεῖ ἡ ἐπιστολὴ Μιχαὴλ Ἑρμοδώρου Ληστάρχου. Τί ἐδιδάσκοντο μαρτυρεῖ ἡ παίδευσις διδασκόντων καὶ διδασκομένων. Δὲν παύουν νὰ εἶναι ἀρχαιολάτραι. Ἔχουν τὰ κείμενα τῶν κλασσικῶν εἰς χειρόγραφα καὶ εἰς ἐντύπους ἐκδόσεις καὶ ζητοῦν διαρκῶς, ἀπὸ ὅπου ἠμποροῦν, καὶ ἄλλα, ἀπὸ τὸν Κρούσιον, ἀπὸ τοὺς εἰς Βενετίαν ἢ ἀλλοῦ ἐγκατεστημένους ἰδικούς των. Χαρακτηριστικῶς ἔγραφεν ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς εἰς τὸν Κρούσιον μόλις ἔλαβε τὸ ἀποσταλὲν βιβλιάριον: *«...ἐδεξάμην εὐνοϊκῶς τὸ βιβλιάριον καὶ τοῖς παρ' ἡμῖν παιδευομένοις καὶ σπουδάζουσι νέοις ἐκοινώνησα καὶ θαυμάζουσιν ὁσημέραι τὴν σοφίαν ὑμῶν. Ὅσον δ' ὑμᾶς μακαρίζουσι, τόσον ἑαυτοὺς ταλανίζουσιν, ὅτι ἐν χρείᾳ καὶ δουλείᾳ ὄντες τὰ ἐλευθέροις ἀνήκοντα μαθήματα σπουδάζειν ὡς δεῖ κεκώλυνται»* [2].

Ὁ Gerland ἔγραφε τὸ 1577 εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν του ὅτι ἡ πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη, ἡ ἀσφαλῶς χρησιμοποιουμένη ὑπὸ τῶν τροφίμων τῆς Σχολῆς, εἶχεν 150 κώδικας, τούτους ὅμως ἐχαρακτήριζε σκονισμένους καὶ παραπεταμένους καὶ μὴ χρησιμοποιουμένους [3]. Ἀλλ' ἔχομεν σύγχρονον μαρτυρίαν περιηγητοῦ, ὑπὸ τοῦ ὁποίου κολακευτικῶς ὠνομάζετο ὡραία ἡ πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη [4]. Ἐξ ὅλων τούτων τῶν στοιχείων σαφὲς συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἔχυνε φῶς εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἔθνους ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ διαρκῶς αὐξανόμενον.

ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

[1] Τ. Ἀθ. Γριτσοπούλου, Σχεδιάσματα, Ἀθῆναι 1963, σελ. 188 κἑξ., 195 κἑξ., 201 κἑξ.

[2] Ι. Κ. Βογιατζίδου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 274. Ἐν τούτοις τὸ φαινόμενον τοῦ Ἐλεσβούλκου, ἡ παρουσία τοῦ Ζυγομαλᾶ πατρὸς καὶ υἱοῦ, τοῦ κύκλου τοῦ πατριάρχου Ἰωάσαφ Β' καὶ μάλιστα Ἱερεμίου Β', αἱ θεολογικαὶ συζητήσεις, τὸ περιεχόμενον τῶν χειρογράφων τῆς ἐποχῆς κλπ. ὁμιλοῦν περὶ τοῦ ἀντιθέτου.

[1] Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 65-67. Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ κήρυγμα τοῦ θείου λόγου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν κάτω χρόνων, «Ἐκκλ. Ἀλήθεια», τόμ. Η' (1887), σελ. 186 κἑξ. Τοῦ αὐτοῦ, Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ, σ. 43 κἑξ.

[2] M. Crusii, Turcograecia, σελ. 433.

[3] St. Gerlach, Tagebuch, σελ. 360.

[4] Ph. du Fresne-Canaye, Le voyage du Levant, Παρίσιοι 1897 (σειρὰ «Recueil de voyages...», τόμ. XVI), σελ. 109. Πρβλ. τὸ σχόλιον Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 263-264.

ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΑΔΑΜΑΝΤΟΣ ΜΗΛΟΥ

Κατὰ τὸ ἔτος 1960 ἐδημοσιεύθη μελέτη τοῦ γράφοντος, ὑπὸ τίτλον « Συμβολὴ εἰς τοὺς τρουλλοκαμάρους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος », εἰς τὴν Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (τόμ. Λ', σελ. 168 - 193, εἰκ. 1 - 14), περὶ τοῦ τέως ἀγνώστου καὶ μόνου μέχρι σήμερον παραδείγματος τρικλίτου τρουλλοκαμάρου ναοῦ προερχομένου ἐκ τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος: τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος Μήλου. Κατὰ τὴν μελέτην ταύτην, ἐλλείψει ἐπιγραφικῶν στοιχείων καὶ ἄλλων ἀσφαλῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων διὰ τὴν χρονολόγησίν του, κατεφύγομεν εἰς χρονολόγησιν κατὰ προσέγγισιν βάσει τεκμηρίων καὶ ἐνδείξεων, θεωρήσαντες ὡς πιθανὸν χρόνον οἰκοδομήσεως τοῦ ναοῦ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ'.

Ἐπειδὴ πρὸ ἔτους ἐδημοσιεύθη ἐργασία τοποθετοῦσα τὸν χρόνον κτίσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος περὶ τὸ ἔτος 1600 [1], ἤτοι εἰς τὸ ὑφ' ἡμῶν τεθὲν ὡς κατώτερον πιθανολογούμενον χρονολογικὸν ὅριον, ἄνευ ὅμως τεκμηριωμένης καὶ εὐσταθούσης αἰτιολογήσεως, θεωροῦμεν ὑποχρέωσίν μας νὰ ἀνασκευάσωμεν τὴν σχετικὴν αὐθαίρετον ἐπιχειρηματολογίαν.

Ἀλλ' εἶναι ἀναγκαῖον πρὸς τοῦτο νὰ μεταφέρωμεν τὴν περικοπὴν ἡμῶν, τὴν ἀφορῶσαν εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ ὑπὸ διερεύνησιν ναοῦ τὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὴν Ἐπετηρίδα, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς βάσις καὶ ἀφετηρία διὰ τὴν ἀνασκευήν.

« Χρονολόγησις. Λόγῳ ἐλλείψεως ἐπιγραφικῶν στοιχείων καὶ συναφῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων ἡ χρονολόγησις τοῦ ναοῦ δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἐπακριβῶς, ἀλλὰ κατὰ στοιχειώδη προσέγγισιν διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως ἐνδεικτικῶν στοιχείων καὶ δεδομένων. Πάντως κατ' ἀρχὴν πρόκειται περὶ κτίσματος τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ ναοῦ, δηλονότι τῆς τρικλίτου μετὰ τρούλλου βασιλικῆς, τόσον προσφιλοῦς καὶ συνήθους κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας. Λίαν χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔλλειψις οἱασδήποτε μνείας τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ Pitton de Tournefort, ἐπισκεφθέντος ὡς

[1] Ζαφ. Ἀντ. Βάου, Ναοὶ καὶ ναΰδρια τῆς Μήλου, Ἀθῆναι 1964, σελ. 416 - 418.

γνωστὸν τὴν νῆσον Μῆλον περὶ τὸ ἔτος 1700, εἰς τὸν συνταχθέντα ὑπ' αὐτοῦ κατάλογον τῶν κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ναῶν τῆς νήσου, εἰς τὸν ὁποῖον ἐν τούτοις ἀναφέρεται πλῆθος ἄλλων ἐκκλησιῶν [1]. Ὥστε ἐπὶ τῆς διαπιστώσεως ταύτης στηριζόμενοι δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν δύο τινά: α) Ὅτι ὁ ναὸς εἶναι μεταγενέστερος τοῦ ἔτους 1700 καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐμνημονεύθη ὑπὸ τοῦ Tournefort· ἐνδεχόμενον συμφωνοῦν, τόσον πρὸς τὸν χρόνον καθ' ὃν ἔζησε καὶ εἰργάσθη ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς ἱερεὺς Ἀλισάφης, δωρητὴς καὶ πιθανῶς ζωγράφος τῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας τῆς ἀποκειμένης ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ βορείου κλίτους τῆς Ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος, ἤτοι περὶ τὸ 1719 [2], ὅσον καὶ πρὸς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τοῦ τρικλίτου τρουλλοκαμάρου ναοῦ, τοῦ ἐμφανιζομένου διὰ τοῦ μόνου γνωστοῦ μέχρι σήμερον παραδείγματος ναοῦ, ἐξ ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, τοῦ Λεβειδίου Ἀρκαδίας, χρονολογουμένου εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ XVII αἰῶνος [3], παρουσιαζομένου μάλιστα εἰς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν ναὸν διὰ τῶν πολλαπλῶν ἐνισχυτικῶν τόξων τῶν καμαρῶν του, πιθανῶς διὰ πλείονα ἀσφάλειαν καὶ ἐκ φόβου λόγῳ τῆς προσφάτου ἐκ σεισμοῦ ἐκτεταμένης καταστροφῆς τῶν ἐκκλησιῶν τῆς γειτονικῆς « Παλαιᾶς Χώρας ». Καὶ β) Ὅτι ὁ ναὸς εἶναι προγενέστερος τοῦ 1700. Κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς πιθανὸν χρόνον κτίσεως τοῦ ναοῦ τὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1600 ἕως 1700 ἑκατονταετίαν, καθ' ὅσον κατὰ ταύτην μαρτυρεῖται ἡ οἰκοδόμησις πολλῶν ναῶν ἐν τῇ νήσῳ καὶ ἰδιαιτέρως ἐν Παλαιᾷ Χώρᾳ, ἥτις περὶ τὸ 1600 εὑρίσκετο εἰς τὴν μεγαλυτέραν αὐτῆς ἀκμὴν καὶ ἀνάπτυξιν [4].

Ὥστε τὸ τελικὸν συμπέρασμα ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἐνδεικτικῶν ὑποθέσεων, ἐλλείψει ἄλλων ἀσφαλῶν στοιχείων, εἶναι ὅτι πιθανῶς ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος Μήλου ἐκτίσθη κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἢ ἀρχομένου τοῦ ΙΗ' » [5].

Ὁ κ. Ζαφ. Βάος, θεωρῶν ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐκτίσθη περὶ τὸ 1600 καὶ προσπαθῶν νὰ στηρίξῃ τοῦτο διὰ σειρᾶς ἀλλεπαλλήλων ὑποθέσεων, ἀποφαίνεται: 1) Ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Τριάδος ἀνηγέρθη μὲ προορισμὸν τὴν ἵδρυσιν μονῆς. 2) Ὅτι ἡ μονὴ αὕτη ἦτο μία τῶν παλαιοτέρων μονῶν τῆς Μήλου. 3) Ὅτι ἡ μονὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ διατηρηθῇ ἐπὶ πολλὰ ἔτη, λόγῳ τῆς νοσηρότητος τοῦ κλίματος τῆς περιοχῆς. 4) Ὅτι, λόγῳ τῆς νοσηρότητος τοῦ κλίματος, αἱ ἐγκαταστάσεις τῆς μονῆς ἀνηγέρθησαν ἐπὶ γειτονικοῦ ὑψώματος, ὑπὸ μορφὴν οἰκήματος καλουμένου « Πύργου ». 5) Ὅτι ἀναμφιβόλως ἡ διάλυσις τῆς μονῆς ἔλαβε χώραν πρὸ τοῦ 1700, ἐφ' ὅσον δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν πίνακα τοῦ περιηγητοῦ Tournefort. 6) Ὅτι τὸ γεγονὸς τῆς διαλύσεως τῆς μονῆς δὲν σημαίνει ὅτι δὲν

[1] Pit. de Tournefort, Relation d'un voyage du levant, Paris 1717, τόμ. I, σελ. 153 - 154.

[2] Βλέπε περὶ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἔζησεν ὁ ἱερωμένος οὗτος ζωγράφος τοῦ Κάστρου Μήλου εἰς Ἰωσὴφ Χατζιδάκη, Ἡ ἱστορία τῆς νήσου Μήλου, Ἀθῆναι 1927, σελ. 224.

[3] A. K. Orlandos, Eine unbeachtete Kuppelform, ἐν Byzantinische Zeitschrift, τόμ. XXX (1929 - 1930), σελ. 581.

[4] Βλ. Ἰωσ. Χατζιδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 176.

[5] Δ. Βασιλειάδη, Συμβολὴ εἰς τοὺς τρουλλοκαμάρους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος, ΕΕΒΣ, τόμ. Λ' (1960), σελ. 192 - 193.

ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ ὁ ναὸς τῆς 'Αγίας Τριάδος. Καὶ 7) Ὅτι ἡ ὑπόθεσις περὶ μὴ ὑπάρξεως τοῦ ναοῦ πρὸ τοῦ ἔτους 1700 εἶναι ἐσφαλμένη [1].

Ὡς πρὸς τὰς εἰκασίας ταύτας παρατηροῦμεν γενικῶς ὅτι, ὡς ἐκφερόμεναι ὑπὸ προσώπου ἀναδιφήσαντος τὰ τοπικὰ ἀρχεῖα τῶν ἐνοριακῶν ναῶν τῆς νήσου Μήλου, τὰ ἀρχεῖα τῶν κοινοτήτων Τρυπητῆς καὶ Πλάκας, τὸ ἀρχεῖον τοῦ Συμβολαιογραφείου Μήλου, ὡς καὶ τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, τὸ ἀρχεῖον τῆς μονῆς 'Αγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου, καὶ τὸ ἀρχεῖον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σύρου - Μήλου, θὰ ἔπρεπε νὰ θεμελιωθοῦν καταλλήλως δι' ἐγγράφων καὶ λοιπῶν ἀνεκδότων γραπτῶν στοιχείων καὶ μαρτυριῶν. Μία τοιαύτη συμβολὴ θὰ ἦτο ἐνδιαφέρουσα καὶ εὐπρόσδεκτος. Δυστυχῶς ἡ ἔρευνα τοῦ κ. Βάου παρέμεινεν ἄκαρπος. Ἐφ' ὅσον ὅμως, κατὰ τὴν ἀρχειακὴν ἔρευναν, δὲν ἀνευρέθησαν στοιχεῖα στηρίζοντα τὰς ἀλλεπαλλήλους ὑποθέσεις του, δὲν θὰ ἔπρεπεν οὐδὲ κἂν νὰ διατυπωθοῦν, δοθέντος ὅτι εἶναι ἀντίθετοι πρὸς τὴν ἄποψιν τοῦ ἀξιολόγου ἱστορικοῦ τῆς νήσου Μήλου Ἰωσὴφ Χατζιδάκη.

Καὶ πράγματι αἱ ὑπ' ἀριθ. 1, 2, 3 καὶ 4 ὑποθέσεις τοῦ κ. Βάου ἀνατρέπονται ὑπὸ τοῦ προμνημονευθέντος ἐρευνητοῦ τῆς τοπικῆς ἱστορίας τῆς νήσου, γράφοντος περὶ τοῦ ναοῦ τῆς 'Αγίας Τριάδος, εἰς τὴν ἀξιόλογον ἐργασίαν του «Ἡ ἱστορία τῆς νήσου Μήλου», ὅτι «Μοναστῆρι δὲν ἦτο· διότι οὐδεὶς τῶν παλαιῶν ἤκουσε νὰ γίνεται λόγος περὶ αὐτοῦ, οὔτε ἀναφέρει κανεὶς περιηγητὴς ὅτι ὑπῆρχε χωρίον ἢ μοναστῆρι εἰς τὸν Ἀδάμαντα» [2].

Ἀλλὰ καὶ ὁ Pitton de Tournefort δὲν μνημονεύει τὴν 'Αγ. Τριάδα ὡς μονὴν τῆς νήσου εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ συνταχθέντα σχετικὸν κατάλογον, εἰς τὸν ὁποῖον ἐν τούτοις ἀναφέρεται πλῆθος μοναστηρίων, ἀσημάντων μονυδρίων καὶ μετοχίων, συνολικῶς δέκα τριῶν (13) τὸν ἀριθμόν. Δὲν ἀναφέρει ὅμως ἐπίσης ὁ αὐτὸς περιηγητὴς τὴν 'Αγίαν Τριάδα οὐδὲ ὡς ναὸν εἰς τὸν κατάλογόν του περὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Παλαιᾶς Χώρας [3], μεσαιωνικῆς πρωτευούσης τῆς Μήλου. Ἡ ταύτισις τῶν ναῶν τῆς Παλαιᾶς Χώρας πρὸς τοὺς ναοὺς ὁλοκλήρου τῆς νήσου κατὰ τὸ ἔτος 1700, ἤτοι τὸ ἔτος τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Tournefort ἐν Μήλῳ, εἶναι προφανὴς εἰς τὸ γαλλικὸν κείμενον [4], τὸ ὁποῖον ὁ κ. Βάος δὲν ἔχει ὑπ' ὄψιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ τμῆμα τῆς μεταφράσεως, τὸ ἀναδημοσιευόμενον ὑπὸ Ἰωσὴφ Χατζιδάκη [5], τὸ ὁποῖον γνωρίζει, ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα ἐν συνεχείᾳ περὶ τῶν παρεκκλησίων καὶ τῶν

[1] Ζαφ. Βάου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 416 - 418.
[2] Ἰωσ. Χατζιδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 222.
[3] P. de Tournefort, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. I, σελ. 153 - 154.
[4] Tournefort, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 153 - 154.
[5] Ἰωσ. Χατζιδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 177 - 179.

μονῶν ὁλοκλήρου τῆς νήσου καὶ ἀπὸ τοὺς ἔκτοτε μετὰ τὸ 1700 ἀνεγερθέντας μεγάλους ναούς. Διότι ὁ Tournefort ὁμιλεῖ ἐν συνεχείᾳ περὶ τῶν παρεκκλησίων τῆς νήσου καὶ ὅλων τῶν μονῶν της. Εἶναι δὲ γνωστὸν εἰς τοὺς ἀσχοληθέντας μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς νήσου Μήλου, ὅτι τὸ σύνολον τῶν ἀξιολόγων καὶ μεγάλων ναῶν της συνεκεντροῦτο εἰς τὴν Παλαιὰν Χώραν κατὰ τὸ ἔτος 1700. Μεταγενεστέρως δὲ τῆς χρονολογίας ταύτης ἀνηγέρθη τὸ πλῆθος τῶν μεγάλων ἐκκλησιῶν τὰς ὁποίας βλέπομεν σήμερον εἰς τὰ χωρία τῆς νήσου, μηδὲ τοῦ περιφήμου ναοῦ τῆς Θαλασσίτρας ἐξαιρουμένου, ἀνεγερθέντος τὸ ἔτος 1839 παρὰ τὴν νέαν πρωτεύουσαν τῆς Μήλου τὴν Πλάκα.

Ὥστε εἶναι σαφὲς καὶ ἀναντίρρητον, μὴ ἐπιδεχόμενον παρερμηνείαν, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ P. de Tournefort, ὁμιλῶν περὶ τῶν ναῶν τῆς Παλαιᾶς Χώρας, ὁμιλεῖ περὶ τοῦ συνόλου τῶν ναῶν τῶν ὑπαρχόντων ἐν τῇ νήσῳ κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχήν, ἤτοι ἐν ἔτει 1700, τοὺς ὁποίους καὶ ἀναφέρει ὀνομαστικῶς, καθὼς καὶ περὶ τῶν μοναστηρίων καὶ παρεκκλησίων ὁλοκλήρου τῆς νήσου, τὰ τελευταῖα μόνον τῶν ὁποίων μνημονεύει γενικῶς.

Εἰδικώτερον ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. 4 ὑποθέσεως τοῦ κ. Βάου, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ μοναστηριακὰ κτίσματα ἀνηγέρθησαν ἐπὶ γειτονικοῦ ὑψώματος, εἰς σχετικὴν ἀπόστασιν μακρὰν τοῦ καθολικοῦ τῆς ὑποθετικῆς μονῆς τῆς 'Αγίας Τριάδος, παρατηροῦμεν ὅτι τοῦτο ἀντίκειται εὐθέως καὶ βαθύτατα εἰς τὴν παράδοσιν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μοναστηριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ μόνον ρητὴ καὶ λεπτομερειακὴ γραπτὴ μαρτυρία, περὶ τῆς χρήσεως τοῦ «πύργου» ὡς μοναστηρίου, θὰ ἐπέτρεπε νὰ ἐκφερθῇ τοιοῦτος τις ἰσχυρισμός.

Ὡς πρὸς τὰς ὑποθέσεις ὑπ' ἀριθ. 5, 6 καὶ 7, ἀφορώσας εἰς τὴν διάλυσιν τῆς ὑποθετικῆς μονῆς τῆς 'Αγίας Τριάδος Ἀδάμαντος Μήλου καὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ καθολικοῦ της πρὸ τοῦ ἔτους 1700, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζει ὁ κ. Βάος τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1600 χρονολόγησίν του σημειοῦμεν τὰ ἑξῆς. Ἐφ' ὅσον οὗτος δέχεται ὅτι ὁ ναὸς τῆς 'Αγίας Τριάδος προϋπῆρχεν ὁπωσδήποτε τοῦ ἔτους 1700, ἡ ὑπ' αὐτοῦ προβαλλομένη ὑποθετικὴ καὶ ἄνευ μαρτυριῶν διάλυσις τῆς μονῆς, διὰ νὰ δικαιολογηθῇ τὸ ὅτι δὲν μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Tournefort, δὲν λύει τὸ θέμα τῆς μὴ μνημονεύσεώς της ὡς μονῆς, ἔστω καὶ διαλελυμένης τυπικῶς, ἐφ' ὅσον διετήρει ἀνέπαφον τὸ ὀγκῶδες, ἐπιβλητικόν, καὶ ἐξαιρέτου ἀρχιτεκτονικῆς καθολικόν της.

Ἄλλως τε συγκεκροτημένον ἀρχιτεκτονικὸν τύπον καὶ μορφήν, ὑπὸ κτηριακὴν ἔποψιν, δὲν ἐνεφάνιζε ποτὲ κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ κ. Βάου ἡ ποτὲ ὑπάρξασα ὑποθετικὴ μονή· εἶχε πάντοτε χαρακτῆρα διεσπασμένον καὶ διαλελυμένον κτηριολογικῶς, μὲ τὸ καθολικόν της εὑρισκόμενον μακρὰν τοῦ «πύργου», ὅστις ὑποτίθεται ὅτι ἀντεπροσώπευε τὰ συνοδεύοντα καὶ πλαισιοῦντα τοῦτο μοναστηριακὰ κτίσματα. Πῶς λοιπὸν ἡ πρόσφατος καὶ μόνον τυπικὴ

καὶ κατ' ὄνομα διάλυσίς της, κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Tournefort, θὰ ἠμπόδιζε τοῦτον νὰ τὴν ἀναφέρῃ εἰς τὸν κατάλογόν του, ἀπὸ τὸν ὁποῖον δὲν λείπουν οὔτε ἀσήμαντα μικρομονάστηρα, οὐδὲ τὰ μετόχια διαφόρων μονῶν ἐν τῇ νήσῳ; Ὥστε διαλελυμένη ἢ ὄχι ἡ ὑποθετικὴ μονή, ἐφ' ὅσον διετήρει τὸν ἐπιβλητικῶν διαστάσεων ναόν της, τὸ καθολικόν της, ἔπρεπε νὰ μνημονευθῇ ὑπὸ Tournefort εἰς τὸν κατάλογόν του, εἴτε ὡς μονή, εἴτε ὡς ναός, καὶ νὰ μὴ ἀγνοηθῇ καὶ ὑπὸ τὰς δύο ἰδιότητάς του.

Μὴ μνημονεύων ἑπομένως ὁ Tournefort τὴν Ἁγίαν Τριάδα, οὔτε ὡς μονήν, οὔτε ὡς ναόν, εἶναι πιθανώτατον ὅτι ἔκαμε τοῦτο διότι δὲν ὑπῆρχον κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο, τὸ 1700, ἀμφότερα. Ταῦτα δὲ ἀνεξαρτήτως τοῦ γεγονότος ὅτι θὰ δείξωμεν κατωτέρω, τόσον ὅτι ἡ ὕπαρξις μονῆς, ὅσον καὶ ἡ διάλυσίς της, ἀποτελοῦν ἀστήρικτον ἐφεύρημα.

Ἀλλ' ἂς ἐρευνήσωμεν τὸ μοναδικὸν στοιχεῖον περὶ τῆς διαλύσεως τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος, τὸ προσκομιζόμενον ὑπὸ Ζαφ. Βάου. Οὗτος σημειοῖ: «Πιστεύομεν ὅτι ἡ διάλυσις τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐγένετο πρὸ τοῦ 1650. Τὴν γνώμην ταύτην στηρίζομεν ἐπὶ τῆς ἑξῆς λεπτομερείας: ὁ ἱδρυτὴς τῆς μονῆς τῆς ἁγίας Μαρίνης Νικόδημος ἱερομόναχος Σπαθάρος συντάσσων κατὰ τὸ ἔτος 1672 τὴν διαθήκην του ἐπικαλεῖται τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος· γεννᾶται οὕτω ἡμῖν ἡ σκέψις: μήπως ὁ Νικόδημος Σπαθάρος ἦτο ἱδρυτὴς ἢ εἷς τῶν ἱδρυτῶν καὶ τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος, μετὰ δὲ τὴν διάλυσίν της...»[1].

Ἐν τούτοις τὸ μόνον ἀποδεικτικὸν στοιχεῖον, τὸ στηρίζον ἔστω καὶ ἀσθενῶς τὰς ὑποθέσεις τοῦ κ. Βάου, περὶ ὑπάρξεως μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος, περὶ διαλύσεως αὐτῆς ἐν ἔτει 1650 κλπ., δηλαδὴ τὸ σχετικὸν κείμενον τῆς διαθήκης τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Μαρίνης, ἀπέφυγεν οὗτος νὰ δημοσιεύσῃ· ἀλλ' ὄχι μόνον νὰ δημοσιεύσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ μνημονεύσῃ εἰς τὴν οἰκείαν θέσιν τῆς ἐργασίας του ἐν σελ. 418 παρέλειψε[2], μὴ παρέχων οὕτω πως οἱαδήποτε στοιχεῖα πρὸς ἀνεύρεσίν της.

Ἀνεζητήσαμεν τὴν ἐν λόγῳ διαθήκην τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Ἁγίας Μαρίνης Νικοδήμου Σπαθάρου καὶ τὴν ἀνεύρομεν εἰς τὴν σελ. 83 τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Βάου[3], εἰς θέσιν ὅλως ἄσχετον καὶ ἀπομεμακρυσμένην ἀπὸ τῆς σελ. 418, ὅπου ὤφειλε νὰ μνημονεύῃ τὴν πηγὴν ἐκ τῆς ὁποίας τὴν ἤντλησεν, ἤτοι ἐκεῖ ὅπου ὁμιλεῖ περὶ Ἁγίας Τριάδος. Ἀλλ' ὁποία ἀπορία ὅταν εἴδομεν δημοσιευμένην τὴν διαθήκην κολοβήν, ἤτοι μὴ περιέχουσαν τὴν ἀρχὴν τοῦ κειμένου της, ἡ ὁποία ἐν τούτοις ἀρχὴ ὑπετίθετο ὅτι ἐστήριζε καὶ διεφώτιζεν οὐσιῶδες καὶ ἐπίμαχον κατὰ τὸν κ. Βάον σημεῖον. Ἀπητήθη λοιπὸν

[1] Βλέπε Ζαφ. Βάου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 418.
[2] Βλ. Ζαφ. Βάου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 418.
[3] Ζαφ. Βάου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 83.

νὰ τὴν ἀναγνώσωμεν ὁλόκληρον καὶ εἰς τὴν πλήρη μορφήν της παρὰ Ἰωσὴφ Χατζιδάκη[1].

Ἀλλὰ περιεπέσαμεν ἀπὸ τῆς ἀπορίας εἰς τὴν ἔκπληξιν, ὅταν ἀνεγνώσαμεν τὴν ἀρχὴν τῆς διαθήκης, ἡ ὁποία δὲν ἀναφέρει τὴν Ἁγίαν Τριάδα ὡς μονήν, ὡς ἀφήνει νὰ διαφανῇ εἰς τὸ κείμενόν του ὁ κ. Βάος[2], ἀλλὰ ὑπὸ τὴν τυπικὴν μορφὴν τῆς ἐπικλήσεως καὶ ἀναφορᾶς εἰς τὴν Ἁγίαν Τριάδα, ὡς εἶναι γνωστὸν ὅτι συμβαίνει εἰς πλῆθος διαθηκῶν καὶ λοιπῶν δικαιοπρακτικῶν ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Μεταφέρομεν τὴν ἀρχὴν τοῦ κειμένου τῆς διαθήκης, εἰς τὴν ὁποίαν ἐν προοιμίῳ ὁ ἡγούμενος Νικόδημος ἐπικαλεῖται τὴν Ἁγίαν Τριάδα: «*Εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος 1672 ἐν μηνὶ Αὐγούστου πρώτη. Ἡ ὁποία Ἁγία Τριάδα καὶ δέσποινα Θεοτόκος καὶ ἡ μεγαλομάρτυς τοῦ Χριστοῦ Μαρίνα τὰς ὁποίας παρακαλῶ νὰ εἶναι πάντα προστάται...*»[3].

Ἐφ' ὅσον λοιπὸν δὲν πρόκειται, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἀνωτέρω περικοπῆς τῆς διαθήκης, περὶ μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος, εἶναι προφανὲς ὅτι δὲν εὐσταθοῦν αἱ ἀλλεπάλληλοι ὑποθέσεις τοῦ κ. Βάου καὶ βεβαίως δὲν τίθεται θέμα, οὔτε ἱδρύσεως, οὔτε διαλύσεως τῆς μονῆς πρὸ τοῦ 1650 καὶ ἑπομένως κτίσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος, τοῦ καθολικοῦ τῆς ἀνυπάρκτου μονῆς, περὶ τὸ ἔτος 1600.

Πάντως ὁ ἐπιχειρηθεὶς συσχετισμὸς τῆς Ἁγίας Τριάδος πρὸς μονὴν τῆς Ἁγίας Τριάδος ἀποτελεῖ παρανόησιν κειμένου, ἦτο δὲ ἀνεπίτρεπτος ἐπιστημονικῶς.

Ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου ἴσως θὰ ἀπετέλει ἡ ἐπιθυμία ἀναγωγῆς τοῦ χρόνου κτίσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος Μήλου εἰς παλαιοτέραν ἐποχήν, φαινομένου ἀπαντωμένου ἐνίοτε, κατὰ τὴν συγγραφὴν τῆς τοπικῆς ἱστορίας ἢ τῆς προβολῆς ἑνὸς ἐνδιαφέροντος τοπικοῦ μνημείου, ὑπὸ προσώπου διαθέτοντος ὡρισμένα ἐφόδια καὶ ὡρισμένας δυνατότητας, ὁμιλοῦντος δὲ περὶ τῆς γενετείρας του.

Ὥστε, ἐν τελικῷ συμπεράσματι, ἡ χρονολόγησις τοῦ τρικλίτου τρουλλοκαμάρου ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος Μήλου παραμένει ἀμετακίνητος, καὶ εἶναι ἡ ἐκτεθεῖσα εἰς τὸν τόμον Α' τῆς ΕΕΒΣ καὶ ἀναδημοσιευθεῖσα εἰς τὸν ἀνὰ χεῖρας, τῆς ὑποθέσεως περὶ κτίσεώς του περὶ τὸ ἔτος 1600 μὴ εὐσταθούσης ἀπὸ πάσης πλευρᾶς, διὰ τῶν ὑπὸ Ζαφ. Βάου προσκομισθέντων ἐπιχειρημάτων.

Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

[1] Ἰωσὴφ Χατζιδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 295-302.
[2] Ζαφ. Βάου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 418.
[3] Ἰωσ. Χατζιδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 295.

LE COMMENTAIRE DU GRAND CANON D'ANDRÉ DE CRÈTE PAR ACACE LE SABAÏTE

Acace le Sabaïte n'a pas eu de chance. Auteur de deux ouvrages spirituels d'un certain intérêt, une vie des saints Barnabas et Sophronius, fondateurs du monastère de Soumela près de Trébizonde, et un commentaire sur le grand canon d'André de Crète, il n'est même pas mentionné dans les histoires de la littérature byzantine.

Ces deux ouvrages se sont conservés ensemble dans un manuscrit de l'an 1446, le cod. Athos, Dionysiou 268, le commentaire sur le grand canon aux fol. 50v - 288v, la vie des saints Barnabas et Sophronius aux fol. 423 - 517. Ce document hagiographique a, naturellement, intéressé les historiens du monastère de Soumela, notamment Epaminondas Th. Kyriakidis, qui en a fait un certain usage dans son histoire de ce monastère[1]. Il est signalé dans la *Bibliotheca hagiographica graeca*[2], qui nous laisse espérer une prochaine édition.

Le cod. Dionysiou 268 est le seul témoin connu de cette vie. En revanche, le commentaire sur le grand canon d'André de Crète a été copié plusieurs fois. Nous n'avons pas pu faire une recherche complète. Nous pouvons cependant citer cinq autres manuscrits : Ankara, Société turque d'histoire 91 (XVIIIe s.) ; Athènes, Bibl. nat. 411 (XVIIIe s.) ; Athènes, Musée Loverdos, Kolyva 42 (XVIIe s.) ; Jérusalem, Bibl. patr., S. Sépulcre 225 (fin XVIe s.) ; Paris, Bibl. nat., grec 371 (an 1562). En outre un fragment de cet ouvrage figure dans deux manuscrits, Constantinople, Métochion du S. Sépulcre 514 (XVIIe s.) et Jérusalem, Bibl. patr., S. Sépulcre 365 (début XVIIe s.). Notre espoir de trouver un manuscrit plus ancien que celui de Dionysiou a été déçu.

A notre connaissance, ce commentaire n'a été, jusqu'ici, l'objet d'aucune étude. Nous l'avons lu dans le manuscrit de Dionysiou avec l'espoir d'y trouver quelques citations des auteurs qui nous préoccupent actuellement, notamment de saint Hippolyte. Nous n'avons pas

[1] Ἱστορία τῆς παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα ἱερᾶς, βασιλικῆς, πατριαρχικῆς, σταυροπηγιακῆς μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Σουμελᾶ, Athènes 1898.

[2] 3e édition, Bruxelles 1957, t. III, p. 13 : no 2055.

3 - 6 - 1966

eu cette chance, mais nous pensons que les notes que nous avons prises au cours de cette lecture peuvent intéresser les historiens de la littérature byzantine.

Et d'abord, quand vivait cet Acace le Sabaïte ? D'après Epaminondas Kyriakidis, il aurait écrit la vie des fondateurs de Soumela en 680[1] ; d'après Spyridon Lambros, sous Constantin Pogonat, donc entre 641 et 668[2]. Comme nous n'avons pas lu cette vie, nous ne pouvons pas dire sur quels arguments s'appuient ces opinions. En tout cas, l'étude du commentaire sur le grand canon nous a conduit à une conclusion bien différente. Sans doute, dans cet ouvrage, Acace le Sabaïte nous dit deux fois qu'il écrit au VIIe siècle (fol. 89 et 101), mais il est bien évident qu'il ne peut pas s'agir du VIIe siècle de notre ère. Ce commentaire, en effet, a naturellement été composé après la mort d'André de Crète en 740 — l'auteur nous le dit explicitement (fol. 103v) — et même beaucoup plus tard. Notons en passant qu'il mentionne les victoires de Basile le Bulgaroctone sur les Bulgares, la conversion de ceux-ci par Photius et la fondation de Mosinopolis (fol. 189), qu'il nous parle d'Alexis Ier et de Jean Comnène (1118 - 1143) (fol. 113v), avant d'arriver au commentaire du dernier tropaire (fol. 286v - 288v), qui nous permet de dater exactement cet ouvrage.

Ces dernières pages, en effet, ont été écrites quelques jours ou quelques semaines après l'arrivée à Saint-Sabas de la nouvelle de la prise de Constantinople par les Latins, le 13 avril 1204[3]. Bien que ce texte ne soit pas un chef d'œuvre littéraire, il est impossible de le lire sans émotion, car on sent l'effondrement de cet excellent moine devant cet incroyable événement et l'on ne peut s'empêcher d'admirer sa réaction profondément religieuse. Il ne s'attarde pas sur les envahisseurs, « les Azymites athées », mais applique à Constantinople et à l'œcuménisme orthodoxe la parabole de la vigne d'Isaïe, ch. V, 1 - 7, car, pour lui, le vrai problème n'était pas politique, mais religieux. Pourquoi le Christ et sa mère, la Vierge Marie Théotokos, ont-ils abandonné aux barbares cette vigne chérie, cette nouvelle Jérusalem qu'est Constantinople, capitale et ferme soutien de l'orthodoxie ? La réponse est : les péchés et l'infidélité du peuple de Dieu.

Il faudrait donc trouver une ère dans laquelle l'an 1204 tombait au VIIe siècle. Nous n'avons pas pu résoudre ce problème avec certi-

[1] Op.cit., p. 8 de l'introduction.

[2] Νέος Ἑλληνομνήμων, t. I, p. 200.

[3] *...ὅπερ γέγονεν ἡμῖν, νῦν, ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις.*

tude. Nous signalerons pourtant que cette année 1204 correspond à l'année 6696 de l'ère mondiale d'Alexandrie, à l'année 653 de l'ère arménienne, à l'année 601 (à partir du 29 août) de l'Hégire[1]. De ces trois solutions, l'ère mondiale d'Alexandrie nous paraît la plus probable. Mais d'autres peuvent nous avoir échappé.

Acace le Sabaïte avait une grande vénération pour André de Crète. Il considérait celui-ci comme un compatriote et l'appelait, conformément à la coutume, André le Hiérosolymite. Il précise deux fois « par la naissance » (fol. 51 et 286), ce qui est certainement discutable. Dans les deux cas il ajoute : *τῇ ἱεραρχίᾳ αὐχοῦντος τῇ πανευδαίμονι νήσῳ Κρήτης*. Au fol. 272 nous trouvons une petite notice littéraire sur cet auteur, qui présente un certain intérêt. Acace commence par nous dire que, jusqu'au moment où il a abordé la 9e ode, il ne savait pas quel était l'auteur des *εἱρμοί*, André ou un autre. Mais qu'il était désormais bien certain que ceux-ci étaient l'œuvre du Père, ceci, d'ailleurs, pour une raison qui nous échappe. Il continue : « En effet, sous le règne d'Héraclius, il était chartophylax de la Grande église. C'est après avoir été envoyé dans la grande et admirable île de Crète qu'il écrivit ce grand canon. Plus tard les *εἱρμοὶ* ont été empruntés par notre saint Père Théodore du monastère *τῶν Στουδίων*, quand celui-ci a écrit le canon de la deuxième Parousie pour le dimanche de l'*Ἀποκρέω*. Notre saint Père André a écrit aussi des panégyriques pour les fêtes de Notre Dame immaculée Théotokos. Il a composé enfin alphabétiquement les *οἶκοι* de (l'hymne) dit Akathistos, très dignes d'être écoutés et d'une grande élévation ».

L'introduction de l'ouvrage nous apprend que ce commentaire avait été demandé à Acace par un saint confrère nommé Rhiginos, qui ne semble pas avoir laissé d'autre souvenir.

Les tropaires commentés sont au nombre de 253. Il ne nous a pas été possible de soumettre le texte de ceux-ci à un examen critique, car nous ignorons à peu près tout de la tradition manuscrite du grand canon. L'ordre présente quelques différences avec celui de l'édition de Migne[2], surtout pour la première ode, pour laquelle notre commentaire nous donne 25 des 26 tropaires de l'édition dans l'ordre suivant : 1-4, 6, 5, 7-13, 21, 14-16, 22, 17, 23, 19, 18, 20, 25, 26. Le tropaire 24, *Μὴ εἰσέλθῃς*, manque, mais est remplacé par un autre (18e du

[1] Voir V. Grumel, Traité d'études byzantines I. La chronologie, Paris 1958, p. 258.

[2] PG 97, 1329-1385.

manuscrit), *Ἱλάσθητί μοι, ἐκβοῶ, ἡμάρτηκά σοι*, que nous n'avons pas pu identifier, même avec le secours des précieux *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae* de Mlle H. Follieri. Acace ignore naturellement les extraits du Triodion et les tropaires concernant Sainte Marie l'Egyptienne, qui surchargent inutilement le texte édité, et aussi ceux en l'honneur d'André, à l'exception cependant du dernier.

Les commentaires sont de longueur fort variable. Acace avait manifestement plus de goût pour l'histoire que pour la théologie. Il passe généralement assez rapidement sur les tropaires de contenu doctrinal ou parénétique et s'étend au contraire beaucoup sur ceux qui touchent des faits du Nouveau et surtout de l'Ancien Testament, qui paraît avoir eu ses préférences. On pourrait tirer de son commentaire une histoire sainte presque complète.

Outre la Septante, Acace a utilisé quelques sources extracanoniques, qu'il serait intéressant d'identifier. C'est ainsi qu'en nous racontant le meurtre d'Abel par Caïn, il nous dit que le diable montra une pierre à Caïn. Caïn prit la pierre et tua Abel (fol. 59). Son commentaire du 24e tropaire de la 3e ode, *Τὸν ἱερέα Θεοῦ* (fol. 143^{r-v}) nous fait d'abord remarquer qu'André ne nomme pas le personnage visé, Melchisédec, parce que certains hérétiques identifiaient celui-ci avec le Christ. Il continue en nous racontant l'histoire véridique de Melchisédec. Celui-ci est né de parents barbares et idolâtres. Il s'appelait Sédec et c'était le préféré de sa mère. Il avait un frère nommé Melchi, préféré du père. Un jour vint où les parents se trouvèrent dans l'obligation de sacrifier un de leurs fils au démon, vénéré comme dieu dans leur pays. La mère proposa Melchi. Mais le père décida que ce serait Sédec et, comme il était très fort, il maîtrisa facilement celui-ci. Voyant cela, la mère délivra Sédec, l'appela Melchisédec et l'envoya se cacher dans une épaisse forêt. Le père, furieux de constater la fuite de Sédec, tua la mère, sacrifia son fils Melchi au démon et fut lui-même foudroyé. Melchisédec, privé de famille, demeura 40 ans dans la montagne sans voir personne. Cette montagne s'appelait Salem et devait devenir Jérusalem après la construction du temple en ce même lieu par Salomon. La région était habitée par les Jébouséens. Quand Dieu le permit, ceux-ci trouvèrent Melchisédec dans son fourré. Celui-ci avait laissé pousser cheveux, barbe et ongles et avait l'apparence d'une bête féroce. Très impressionnés, les Jébouséens décidèrent de le faire prêtre et roi. Pendant ses 40 années de solitude, Melchisédec avait été instruit par Dieu et il avait renoncé à l'idolâtrie. Il entreprit donc de convertir les pauvres idolâtres Jébouséens et leur apprit

à offrir au vrai Dieu le pain et le vin, image du mystère chrétien.

Acace ne nous dit malheureusement pas où il a recueilli cette histoire. En revanche, il nous raconte en détail comment il a appris, pendant un pélerinage aux Lieux saints, les circonstances assez curieuses de la naissance du roi David (fol. 226-228^{v}). A Bethléem, il eut la chance d'avoir pour guide un vieux moine cultivé, vertueux et bienveillant, originaire du lieu. Un jour où ils étaient assis à l'endroit où s'était élevée la maison de Jessé, celui-ci lui demanda de lui expliquer le verset 7 du psaume 50, *'Ιδοὺ γὰρ ἐν ἀνομίαις συνελήμφθην καὶ ἐν ἁμαρτίαις ἐκίσσησεν ἡ μήτηρ μου.* Comme il donnait sa langue au chat, le bon moine lui raconta le péché de Jessé. Celui-ci était un fort honnête homme, monogame et qui aimait beaucoup sa femme. Il donna d'ailleurs à celle-ci sept fils sans aucune défaillance. Malheureusement, comme cela arrive trop souvent, sous l'influence du malin, il se laissa tenter un jour par une jeune et jolie servante. Celle-ci accepta avec déférence les avances de son maître, mais, fort inquiète des réactions possibles de sa maîtresse, si celle-ci apprenait la chose, elle jugea prudent d'aller lui confier ses soucis. Cette dame, pas fâchée de pouvoir jouer un bon tour à son mari, rassura la jeune fille, mais lui demanda de lui faire savoir exactement le lieu du rendez-vous. Le jour même, Jessé convoquait la servante pour le soir dans une grotte voisine, négligée en ce temps, nous dit le narrateur, mais prédestinée à devenir la grotte de la Nativité. Cependant, la nuit venue, ce ne fut pas cette jeune personne, mais sa maîtresse, qui alla retrouver Jessé dans cette grotte. Il devait faire bien noir, car le pauvre homme ne s'aperçut pas de la substitution. Et c'est ainsi que fut conçu le *θεοπάτωρ* David, au lieu même où devait naître le Christ, son descendant.

Là-dessus Jessé dut faire un voyage d'environ un an dans une contrée lointaine. Pendant son absence, sa femme cacha sa grossesse à tout le monde. Le moment de l'accouchement venu, elle prit la servante comme sage-femme et lui dit: « Prends l'enfant. Dis que tu l'as eu de ton maître et ne révèle à personne le secret ». La servante joua donc à l'accouchée avec le bébé. Celui-ci était naturellement nourri en cachette par sa mère. La comédie avait été si bien jouée, que tout le monde, y compris les sept frères du petit David, croyait que celui-ci était le fils de la servante. A son retour, Jessé fut très désagréablement surpris en trouvant cette situation inattendue, d'autant plus que sa femme n'hésita pas à lui reprocher en termes rudes son infidélité. David fut donc élevé comme un petit bâtard, méprisé par son père et ses frères. Dès son adolescence, on l'envoya dans la montagne garder

les chèvres de la famille. C'était un enfant d'une surprenante beauté.

Ce malentendu dura jusqu'au jour où le prophète Samuel vint à Bethléem, passa en revue les sept fils aînés de Jessé, réclama David et oignit celui-ci. Ce choix surprenant décontenança tellement Jessé qu'il en perdit tout appétit. Voyant cela, sa femme fut prise de pitié et lui raconta l'histoire. Le vieil homme eut naturellement quelque peine à admettre qu'il s'était laissé jouer de telle façon. Pour le convaincre, sa femme dut faire contrôler par quelques matrones la virginité de la servante, qui était décidément une fille sérieuse. Le doute n'étant plus possible, Jessé fut rempli de joie et rendit grâce à Dieu.

Le commentaire des strophes néotestamentaires est plus classique. Nous avons cependant noté que le vieillard Syméon de la Présentation au Temple (Luc II, 25-35) était un des 70 sages envoyés par les Juifs à Ptolémée Philopator (222-205)[1] pour traduire en grec la bible hébraïque. Il avait été chargé de la version d'Isaïe et avait buté sur la phrase « Voici que la vierge est enceinte et elle va enfanter un fils qu'elle appellera Emmanuel » (Is. VII, 14 cf. Matth. I, 23), qui lui semblait impie. Mais un ange lui apparût, lui assura que cette prophétie était véridique et qu'il ne mourrait pas sans en avoir vu la réalisation (fol. 276^{v}-277).

Acace n'indique pas toutes ses sources, loin de là. Il cite cependant un certain nombre d'auteurs et d'ouvrages divers. Au fol. 286, à la suite d'une profession de foi, il nomme comme garants de cette foi Athanase d'Alexandrie, Basile de Césarée, Grégoire de Nazianze, Jean Chrysostome, Cyrille d'Alexandrie et naturellement André de Crète. Nous avons relevé ailleurs les noms suivants:

Anastase le Sinaïte, Sur le psaume VI (fol. 150, 274): épisode de l'empereur Maurice et du voleur[2].

Denys l'Aréopagite (fol. 251).

Ephrem le Syrien (fol. 274^{v}): anecdote de la pénitente.

Grégoire de Nazianze (fol. 71, 86, 157, 181).

Ignace d'Antioche (fol. 178).

Jean Chrysostome (fol. 59, 71, 104^{v}).

Jean Climaque (fol. 58, 125, 142^{v}, 145, 154).

Jean Damascène (fol. 275-276): extrait de l'homélie sur la Nativité du Christ: sur les mages.

Jérôme l'archevêque (sic): à propos de Ste Pélagie (fol. 274^{v}).

---

[1] La Lettre d'Aristée parle de Ptolémée Philadelphe.

[2] PG 89, 1140-1141.

Josèphe l'historien (fol. 188).

Théodoret, Apories sur l'Ancien Testament (fol. 104v). Une allusion aux démêlés de S. Ambroise avec Théodose (fol. 120v) provient sans doute de l'Histoire ecclésiastique du même auteur.

Acace cite aussi quelques documents hagiographiques, la vie de S. Antoine (fol. 77, 181v, 272v), celle de S. Marcien, l'économe de la grande église (fol. 78-79), celle de S. Syméon Stylite (fol. 170, 274), la Passion des 40 martyrs de Sébaste (fol. 126v). Aux fol. 274r-v nous trouvons une liste des saints voleurs et une autre des saintes pénitentes *(πόρναι)*, au fol. 284, une autre liste de quatre saintes pénitentes, dont deux nouvelles, Taisia et Eudocie. Quelques anecdotes proviennent du Patérikon, l'empereur Constantin, le clerc et la diaconesse (fol. 130r-v), le dignitaire antiochien et l'ascète (fol. 209), Platon et le grammateus (fol. 243), le mort déposé dans le tombeau d'Elisée et ressuscité (fol. 255), le saint voleur David (fol. 274), la pénitente de S. Jean Kolobos (fol. 274v). Deux anecdotes profanes, le roi et la prêtresse d'Ephèse (fol. 58) et le sage scythe qui prêchait d'une façon si originale la tempérance et la domination des passions (fol. 271) proviennent, directement ou indirectement d'un recueil d'apophtegmes des rois et des philosophes. Le Physiologus est mentioné une fois (fol. 70).

Nous terminerons par un petit mystère. En commentant le tropaire 64, 38e de la 2e ode, *Πύργον ἐσοφίσω οἰκοδομῆσαι* (P.G. 97, 1340C), Acace nous renvoi à un chronographe nommé Jean Choniates, archevêque d'Athènes, auteur d'une chonographie qui allait du règne d'Alexis Ier Comnène jusqu'à celui de son fils Jean Comnène. Dans cet ouvrage figurait l'anecdote suivante. Jean Comnène avait trois fils. Il eut un jour l'idée de transformer l'empire en tétrarchie, en partageant celui-ci entre lui-même et ses trois fils. Il se serait réservé Antioche. Il était pratiquement décidé à réaliser ce projet, quand il fit un rêve. Il était dans l'ambon de la grande Eglise d'Antioche, portant la tunique du diacre, dont il exerçait les fonctions. On lui mit alors entre les mains un extrait du livret *(τμῆμα πτυχίου)* sur lequel était écrit ce 64e tropaire. Réveillé, il comprit que c'était là un avertissement du ciel et renonca sagement à son projet.

Acace a-t-il inventé cette histoire ou a-t-il utilisé un document que nous ne connaissons pas? Nous n'avons trouvé aucune mention d'un Jean Choniates archevêque d'Athènes[1], ni d'une chronique couvrant les règnes d'Alexis Ier et de Jean Comnène. Celui-ci avait quatre fils. Enfin, nous n'avons pas pu découvrir la source de cette anecdote.

[1] Acace peut avoir confondu son auteur avec Michel Choniates. Mais celui-ci, à notre connaissance, n'a écrit aucune chronographie.

Ces quelques notes de lecture ne rendent pas justice à l'œuvre d'Acace le Sabaïte. Nous n'avons pas l'espoir de pouvoir reprendre plus sérieusement l'étude de cet auteur. Nous serions heureux si quelque jeune byzantinologue voulait bien s'attacher à cette tâche.

MARCEL RICHARD

ΘΥΡΑ - ΘΥΡΑΘΕΝ

Οἱ Βυζαντινοὶ εἶπον καὶ *θύραι, αἱ* καὶ *πύλαι, αἱ* καὶ *πόρται, αἱ* (porta -ae), *παραπόρτιον, τὸ* καὶ τὸν τῆς μονῆς *πυλῶνα* καὶ *πυλωρὸν* τὸν *πορτάριον* κατὰ τὴν κοινὴν (καὶ *παραπορτάριον*). Παρὰ τὴν *θύραν* ἡ *θυρὶς* καὶ τὸ *θυρίδιον, ὁ θυρανοίκτης, τὸ θύρετρον* καὶ ῥ. *θυροκροτέω, θυροκρουστέω, ὁ θυροφύλαξ* (πρβλ. Lampe, Patr. Lex. ἐν λέξεσιν).

Ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ π.χ. ὁ διάκονος ἐκφωνεῖ *«τὰς θύρας, τὰς θύρας...»*, ἐν δὲ τοῖς ἐγκαινίοις ναοῦ τελοῦνται αὐτοῦ τὰ *θυρανοίξια* (ἢ *ἀνοίξια*· πρβλ. Ἰω. Φουντούλην, ΘΗΕ ἐν λέξει). Ἐν τῇ Παλαιᾷ καὶ Καινῇ Διαθήκῃ ἡ λέξις εἶναι γνωστή [1], *θυρεὸς* δὲ *τῆς πίστεως* εἶναι ἡ ἀσπίς, ἡ πνευματική, ἡ προστατεύουσα τὸν πιστόν. Ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ ἀπαντᾷ συχνάκις, ἡ δὲ Θεοτόκος λέγεται καὶ θύρα τῆς *μετανοίας, τοῦ παραδείσου, τῆς εὐσπλαγχνίας, πρὸς ζωὴν εἰσάγουσα* κ.ἄ. [2]. Καὶ ἐν συνθέσει ἔπλασαν τὰ τοῦ ἱεροῦ βήματος *βημόθυρα,* δι' ὧν εἰσέρχεταί τις ἀνοιγομένων διὰ τῆς *ὡραίας πύλης* εἰς τὸ *ἱερὸν* (ἢ *ἅγιον βῆμα*) ἢ καὶ διὰ τῆς βορείας ἢ νοτίας *θύρας* ἢ *πύλης* τοῦ ἱεροῦ (καὶ *θυρόφυλλον, τό*).

Θύραθεν (ἔξωθεν ἐπιρρ.) εἶναι διὰ τοὺς βυζαντινοὺς πᾶν ὅτι προέρχεται ἐκ τῶν ἔξω τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς ἡ ἑλληνικὴ εἶναι *θύραθεν παιδεία.*

Γνωρίζων δὲ ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς τὴν λέξιν ἰδίᾳ ἐκ τῆς ἐκκλησίας ἐπανέφερεν αὐτὴν εἰς τὴν ζωήν, οὐδαμῶς χρησιμοποιήσας τὸ *πόρτα.* Οὕτως ἐν τῷ Ὕμνῳ εἰς τὴν Ἐλευθερίαν ὁ Σολωμὸς [3] ἔγραψε σὺν ἄλλοις:

δὲν εἶν' εὔκολες οἱ θύρες, ἐὰν ἡ χρεία τὲς κουρταλῇ
(στροφὴ 11)

καὶ ἐν τῷ « Λάμπρῳ » :

αὐτοκίνητες [4] *πάντ' ἀνοιγοκλειοῦνε*
οἱ τρεῖς θύρες κι' ἀχὸ δὲν προξενοῦνε

ἔπλασε δὲ καὶ ῥῆμα *θυροδέρνω*:

σὰν πτωχοῦ ποὺ θυροδέρνει κι' εἶναι βάρος του ἡ ζωὴ
(στροφὴ 14)

καὶ ἀλλαχοῦ ἄλλα (πρβλ. Ἑλ. Πολ. Σχ. Β', VI) [5].

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

---

[1] Μεταξὺ πολλῶν ἄλλων: *ἡ θύρα τῆς κιβωτοῦ* (Γέν. ϛ' 16), *ἡ θύρα τῆς σκηνῆς* (Ἀρ. ιβ' 5), *ἡ θύρα τῆς πύλης* (Κριτ. θ' 35, 40, 44). *Ἐγγύς ἐστιν ἐπὶ θύραις* (Ματ. κδ' 33, Μάρ. ιγ' 29), *ἡ θύρα τοῦ μνημείου* (Ματ. κζ' 60, Μάρ. ιε' 46, ιϛ' 3), *ἡ θύρα τῶν προβάτων* (Ἰω. ι' 7), *θύρα πίστεως* (Πράξ. ιδ' 27).

[2] Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ, Paris 1930, σ. 29.

[3] Ὁ Ποιητὴς ἐχρησιμοποίησε τοὺς ὅρους *ναὸς* (Κρητ. XXI, 8, 14) καὶ *Ἅγιον Βῆμα* (Ἑλ. Πολ. Σχ. Β' L).

[4] Αὐτόματοι.

[5] Ἡ λέξις ἐπέδωκεν εἰς τὰ Νέα Ἑλληνικὰ ὅπου: *θυροκολλῶ, θυροκόλλησις, παράθυρον* (τὸ παρεθύρι ἢ -αθύρι), *παραθυρόφυλλον, τό,* ῥ. *ἐκπαραθυρῶ, ἐκπαραθύρωσις, ἡ,* κοινόλεκτον δὲ νῦν τὸ *θυρωρός, ὁ* (καὶ οὐχὶ *θυροφύλαξ*).

ΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΑΙ ΙΔΕΑΙ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΠΡΟ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ (1453)

«Καὶ νᾆναι ὡσὰν τὸ ξύλον τὸ πεφυτευμένον
εἰς τὸ ἔβγαν τοῦ νεροῦ» (Ψαλμ. Α', 3).
(Κῶδ. Vat. Gr. 343 φ. 1^r ἔτους 1450)

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ
μνήμη

Εἰς τὴν συνείδησιν πολλῶν ἐκ τῶν Βυζαντινῶν εἶχεν ἐνωρίς, ὡς γνωστόν, ἀναπτυχθῆ ὁ φόβος ὅτι ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ ἀνέμενε τὸ πολιτικόν των οἰκοδόμημα [1]. Αἱ ἀμφιβολίαι περὶ τοῦ ἂν θὰ ἐπέζη τὸ κράτος των ἐνετάθησαν ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ., ἕνεκα τῆς ὅλως ἰδιαιτέρως κρισιμότητος τῶν καιρῶν, κατήντησαν δὲ εἰς χαρακτηριστικὴν κρίσιν τῆς πνευματικῆς συνειδήσεώς των, εἰς ἐσωτερικὴν διάσπασιν. Τίθενται τώρα παρὰ τούτων ὑπὸ συζήτησιν, πρὸς ἐπανεκτίμησιν ὑπὸ τῶν ἰδίων, αἱ ἀξίαι τοῦ πολιτισμοῦ των [2].

Τὰ συμπτώματα τῆς ἐσωτερικῆς κρίσεως τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων εἶναι γνωστά. Ἐνισχύθη τότε ἡ τάσις στροφῆς πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον, μὲ χαρακτηριστικωτέραν διέξοδον τὰ μοναστικὰ ἰδεώδη, τὴν « ἀπραγμοσύνην ». Ἐκ παραλλήλου συνεβάδιζε μετ' αὐτῆς ἐχθρότης πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ λόγου. Ἀκραία πνευματικὴ ἔκφρασις τῆς τάσεως ἐκείνης ὑπῆρξε βέβαια τὸ μυστικιστικόν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ μορφοκρατικὸν κίνημα τῶν Ἡσυχαστῶν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς πολιτικὰς ἰδέας, ὅσοι ἠκολούθουν τὴν ἐν λόγῳ τάσιν ἐνεπνέοντο ὑπὸ ἀντιδυτικῶν ἰδεῶν [3], ἀκριβέστερον διεπνέοντο ὑπὸ τῆς πίστεως ὅτι ἡ σωτηρία θὰ ἐπήρχετο διὰ τῆς συντηρητικῆς εὐσεβείας, τῆς προσηλώσεως εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους, εἰς τὸ *«εὐσεβὲς καὶ πάτριον φρό-*

---

[1] Hans-Georg Beck, Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert, München 1952, 86 κἑ., 122, 125 κἑ. Γενικώτερον Ihor Ševčenko, The Decline of Byzantium seen through the Eyes of its Intellectuals, Dumb. Oaks Pap. 15, 1961, 170 κἑ.

[2] Περὶ τοῦ πνευματικοῦ διχασμοῦ Beck 132 κἑ., περὶ τῆς ἀμφιβολίας ἀναφορικῶς πρὸς τὰς πολιτιστικάς των ἀξίας αὐτ. 29 - 30, 89 κἑ., 94 - 95.

[3] Beck 26 κἑ. (ἀπραγμοσύνη), 32 κἑ., 35, 38 κἑ., 48 κἑ. (μοναστικὰ ἰδανικά), 113 κἑ. (ἀπαισιοδοξία), 130 κἑ. (ἡσυχασμός). Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 327 κἑ. Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως: G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, 3München 1963, 411 κἑ.

νημα» ('Ανθενωτικοί)[1]. Ἐκ τῶν ἀκολουθούντων ἀντίθετον πρὸς τὴν προηγουμένην τάσιν, ἄλλοι μὲν — οἱ ἀνθησυχασταὶ — διεπνέοντο ὑπὸ τῆς αἰσιοδόξου πίστεως πρὸς τὴν ἱκανότητα τοῦ λόγου ν' ἀντιληφθῇ τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, ἄλλοι δ' ἐπεδείκνυον ἀδιαφορίαν πρὸς τὴν θεολογίαν καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα. Οἱ αἰσιόδοξοι ἐκεῖνοι ἐπηρεάζοντο ἐκ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας, πολιτικῶς δ' ἦσαν προσανατολισμένοι πρὸς τὴν Δύσιν, μὴ διστάζοντες ν' ἀποδεχθοῦν δυτικοὺς ἐκκλησιαστικοὺς τύπους ('Ενωτικοί)[2]. Ἡ φιλοδυτικὴ αὕτη πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ τάσις, ἐντὸς τοῦ πολλαπλῶς διχασμένου Βυζαντίου, ἐκαλλιεργεῖτο κυρίως ὑπὸ τῶν ἄνω τάξεων[3], πρὸ πάντων δ' ἐκεῖναι ἐπεδίωκον νὰ διευρύνουν τοὺς πνευματικούς των ὁρίζοντας πρὸς ἄλλους πολιτισμοὺς καὶ νὰ ἀνανεώσουν μέσῳ τούτων τὰς παραδεδομένας πολιτιστικάς των ἀξίας[4]. Αἱ ἄνω τάξεις εἶχον σαφῆ πλέον συνείδησιν ὅτι τώρα ἡ Δύσις ὑπερεῖχε τοῦ Βυζαντίου[5], ὅτι δὲ ὑπερεῖχε καὶ εἰς τὴν τέχνην.

Ἕλξις τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τὰς δυτικὰς καλλιτεχνικὰς μορφὰς παρατηρεῖται ἀπὸ τοῦ 11ου αἰ.[6], εἰς τὸ μελέτημα ὅμως τοῦτο θὰ ἀναλύσωμεν τὰς ἀντιδράσεις των ἀπέναντι τῆς φυσιοκρατικῆς τέχνης τῆς Δύσεως κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Ἡ Δύσις διήρχετο τότε τὴν ὄψιμον φάσιν τῆς γοτθικῆς τέχνης, τὴν 'διεθνῆ' ἢ 'κοινὴν' κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἡ τέχνη ἐκείνη εἶχεν ἀποτελέσει, ὡς θὰ ἴδωμεν, καλλιτεχνικὸν φαινόμενον νέον. Θὰ ἀναλύσωμεν κείμενα.

1. Εἰς ἀναγραφὴν κειμηλίων τῆς Μονῆς τῆς Ἐλεούσης τῆς Στρωμνίτσης (Στρούμπιτζα) τοῦ ἔτους 1445 χαρακτηρίζεται μία παράστασις τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, ἐζωγραφημένη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν σταυ-

[1] Μάρκου Εὐγενικοῦ, Ἐπιστολὴ πρὸς Γεώργιον Σχολάριον, ἐν Louis Petit, Documents relatifs au Concile de Florence. I. La question du Purgatoire à Ferrare, (ἄνευ τόπου καὶ χρόνου), 460.

[2] Beck 117 κἑ. (ἀνθησυχασμός), 110 (ἀδιαφορία). Περὶ τῆς δυτικοφιλίας των: B. Tatakis, La philosophie byzantine, Paris 1949, 266.

[3] Jos. Gill, The Council of Florence, Cambridge 1959, 389 κἑ.

[4] Beck 89 κἑ., 117 κἑ., 122 κἑ., Gill 19 κἑ., Ševčenko 176 κἑ.

[5] Χαρακτηριστικὴ ὡς πρὸς τοῦτο εἶναι ἡ ἐπιστολὴ (§ 15 - 19) τοῦ Βησσαρίωνος πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον, ὅταν ὁ τελευταῖος ἦτο ἀκόμη δεσπότης τοῦ Μορέως ἐν Μυστρᾷ (Σπυρ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, Δ', ἐν Ἀθήναις 1930, 42 κἑ., L. Mohler, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann, III, Paderborn 1923, 447 - 448). Πρβλ. ἐπίσης τὴν ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Θεόδωρον Γαζῆν (Mohler III, 486).

[6] Δ. Ι. Πάλλα, Ἀνάγλυφος στήλη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1953 - 1954, Γ', 296 - 299. Προηγουμένως εἶχε διατυπώσει παρατηρήσεις ὁ A. Bon, Le Peloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951, 151 καὶ 152. Πρβλ. Χ. Μπούρα, Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις (=Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, ἀριθμ. 5), Ἀθῆναι 1965, 65 κἑ.

ροθήκης, ὡς 'παλαιὰ' καὶ 'ἄτεχνος'[1]. Ἀτυχῶς δὲν γνωρίζομεν τὸ ἀντικείμενον, περὶ τοῦ ὁποίου διετυπώθη ἡ προκειμένη κρίσις, εἶναι ὅμως φανερὸν ὅτι τὸ νόημα τῆς *'ἀτεχνίας'* κατηγορεῖται ἐδῶ εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς *παλαιότητος*· εἶναι πολὺ διάφορον τοῦ νοήματος, ὑπὸ τὸ ὁποῖον τὸ ἴδιον ἐπίθετον καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ἔτος χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τῶν ζωγράφων Μανουὴλ καὶ Ἰωάννου τῶν Φωκάδων διὰ νὰ χαρακτηρίσουν οἱ ἴδιοι τὸ ἔργον των εἰς ἐκκλησίαν τῆς Κρήτης[2]. Ἡ ἄρνησις τοῦ παλαιοῦ ἀποτελεῖ βέβαια φαινόμενον καθολικόν, ὑπὸ τὸ πρῖσμα ὅμως τῆς πνευματικῆς κρίσεως τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων θεωρούμενος ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς παλαιᾶς ζωγραφικῆς, ὡς ἀτέχνου, ἀποκτᾷ, ὡς νομίζω, ἀποκαλυπτικὴν ἐνάργειαν· ὑποσημαίνεται ἄρνησις τῆς ἀξίας τῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως, συνώνυμος πρὸς τὴν ἀτεχνίαν θεωρεῖται ἡ παλαιὰ — παραδεδομένη — τέχνη. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν Φωκάδων τὸ πρᾶγμα ἔχει ἄλλως· πρόκειται περὶ τυπικῆς ἐκφράσεως ταπεινόφρονος διαθέσεως[3]. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχον οὗτοι τὴν καλυτέραν ἰδέαν περὶ τῆς ἱκανότητός των καὶ περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ποιότητος τοῦ ἔργου των — ἐπὶ τῇ βάσει βέβαια τῶν παραδοσιακῶν κριτηρίων περὶ τῆς θρησκευτικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς των —, ὁ δὲ αὐτοχαρακτηρισμός των, ὡς ἀτέχνων, νὰ προδίδῃ κατὰ βάθος κάποιον ἀκκισμόν. Πάντως τὸ ἔργον των ἐκτιμᾶται διὰ τὴν κομψότητα, τὴν εὐγένειαν καὶ τὴν χάριν τῶν μορφῶν του καὶ διὰ τὴν ἐν γένει ἀνωτέραν του πνοήν[4]. Παραθέτω πρὸς σύγκρισιν τὸ παράδει-

[1] *«Ἐντὸς δὲ θήκης* (=σταυροθήκης) *ἱστορημένους τοὺς ἁγίους Κωνσταντῖνον καὶ Ἑλένην, παλαιά, ἄτεχνα»* (L. Petit, Le Monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine, Izvjest. Russk. Arch. Ist. v Konstant. 6, 1900, 120).

[2] Ἐπιγραφὴ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου εἰς Ἀβδοῦ Πεδιάδος Κρήτης: *«Διὰ χειρὸς κἀμοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἀτέχνου Μανουὴλ καὶ Ἰωάννου τῶν Φωκάδων»* (Gius. Gerola, Monumenti veneti dell'isola di Creta, 4, Venezia 1932, 513, ἀριθ. 14, Μ. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στὴν Κρήτη, Κρητικὰ Χρονικὰ 6, 1952, 65). Παραθέτω, πρὸς περαιτέρω σύγκρισιν, ἀπόσπασμα ἐκ τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιγραφῆς τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου (1625) εἰς Σέλκανην παρὰ τὸ Ἐλβασὰν ἐν Ἀλβανίᾳ: *«Εἴ τις κατηγορήσῃ τὴν ἱστορίαν, ἔλεγχο νἄχῃ τὸν Ἅγιον Νικόλαον ἐν ἡμέρᾳ Κρίσεως»* (Theofan Popa, Mbishkrimet e kishave të Shkipnisë si burime historike, Bull. i Univ. Shtet. të Tiranës, Ser. Shkencat Shoq. XII 1, 1958, 242). Ἀντιπροσωπεύεται ἐδῶ ἄλλο κλῖμα· ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη θεωρεῖται θρησκευτικὸν λειτούργημα ἐπέκεινα κατακρίσεως, ἐνδεχομένη δὲ κατάκρισις τῆς ἱκανότητος τοῦ ζωγράφου παρουσιάζεται ὡς ἀνευλάβεια πρὸς τὰ ὑπὸ τούτου ἱστορηθέντα ἱερὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα.

[3] Εἰς ἄλλην περίστασιν αὐτοχαρακτηρίζεται ὁ Μανουὴλ Φωκᾶς «ἀμαθής» (Κωνστ. Δ. Καλοκύρη, Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1957, 50. Πρβλ. Giuseppe Gerola, Τοπογραφικὸς κατάλογος [Elenco] τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης, μετάφρ. Κ. Ε. Λασσιθιωτάκη, Ἡράκλειον 1961, 115), αὐτοχαρακτηρισμός, ὡς γνωστόν, συνηθέστατος.

[4] Χατζηδάκης, ἔνθ' ἀν., 65 - 66, Καλοκύρης, ἔνθ' ἀν.

γμα τοῦ κατά τινας γενεὰς παλαιοτέρου ζωγράφου Καλλιέργη — ἀκόμη καὶ τὸ ἐπίθετόν του εἶναι ἐκφραστικόν, ὑποσημαίνει ἀναγνώρισιν ἱκανότητος —, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν Βέρροιαν (1315) μὲ ἀρχαϊκὴν ἁπλότητα διεκήρυσσεν ὅτι ἦτο *«ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος»* [1]. Ἀλλ' ὁ Καλλιέργης ἔζη εἰς κλῖμα ὄχι ἀκόμη καταλυτικῶς ἀπαισιόδοξον.

Διὰ νὰ ἐννοήσωμεν καλύτερον πῶς ἀντελαμβάνοντο εἰς τὸ Βυζάντιον — κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς κρίσεως τῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν του — τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐντέχνου εἰς τὴν παραστατικὴν τέχνην θὰ συνεχίσωμεν τὴν ἀνάλυσιν μὲ μίαν ἀναδρομήν.

Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς χριστιανικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας ἀποτελεῖ κοινὸν τόπον ἡ ἁπλῆ αἰσθητικὴ ἀντίληψις ὅτι ἡ παραστατικὴ τέχνη εἶναι μίμησις τοῦ ἔξω κόσμου [2]. Κατὰ τὴν ἀπεικόνισιν μάλιστα ἱερῶν προσώπων ἡ ὅσον τὸ δυνατὸν ἀκριβεστέρα μίμησις τῆς φύσεως ἐθεωρεῖτο ἐπενέργεια θείας ἐμπνοῆς [3]. Ἡ ἰδία βασικὴ ἀντίληψις ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὸν Πλωτῖνον, εἰς τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ ὁποίου ὁ καθηγητὴς André Grabar ἀνήγαγε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν μὲ κάποιαν ὑπερβολὴν τὸ θεωρητικὸν ὑπόβαθρον τοῦ ἰδιαιτέρου αἰσθητικοῦ χαρακτῆρος τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης [4]· διότι καὶ εἰς

---

[1] Σπυρ. Λάμπρου, Ἕλληνες ζωγράφοι πρὸ τῆς Ἁλώσεως, Νέος Ἑλληνομν. 5, 1908, 280, A. Xyngopoulos, Thessalonique au XIVme siècle, Athènes 1955, 27, A. Ξυγγοπούλου, Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν (= Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθμ. 40), Ἀθῆναι 1957, 7, Ι. Θεοχαρίδου, Ὁ βυζαντινὸς ζωγράφος Καλλιέργης, Μακεδονικὰ 4, 1955 - 1960, 542 (μετὰ τῆς παλαιοτέρας βιβλιογραφίας), Vojislav J. Djurič, Fresques médiévales à Chilandar, Actes du XIIe Congr. Intern. Ét. Byzantines, III, Beograd 1964, 79 κἑ.

[2] Θεοφάν. Συνεχ., V 89 *«εἰς τοσοῦτον ἀκριβοῦντα τὴν μίμησιν ἅπαντα, ὡς εἰκάζειν αὐτὰ ζῆν καὶ ἵπτασθαι βούλεσθαι»* (Βόννης, σ. 333). Πρβλ. Κωνσταντίνου Μανασσῆ, Ἔκφρασις εἰκονισμάτων ἐν μαρμάρῳ: *«Ἐφ' ἱκανὸν οὖν ταῖς εἰκόσιν ἐνατενίσας καὶ κατατρυφήσας τῶν μορφωμάτων 'οἷον' εἶπον 'ζῷον ὁ ἄνθρωπος καὶ ὅπως ἀντιτεχνᾶται τῇ φύσει καὶ ἀντισοφίζεται καὶ ἀνθαμιλλᾶται παρὰ τοσοῦτον ταύτης λειπόμενος, ὅσον μὴ καὶ ψυχὴν ἐντιθέναι τοῖς δημιουργήμασιν δύναται'»*. (Leo Sternbach, Beiträge zur Kunstgeschichte. Konstantinos Manasses, Jahresh. österr. arhäol. Inst. 5, 1902, Beibl. 75 - 76. Περιγράφεται ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ Παλατίου). Πρβλ. Cyril Mango, Antique Statuary and the Byzantine Beholder, Dumb. Oaks Pap. 17, 1963, 66.

[3] Φωτίου, Ὁμιλία τῷ μεγάλῳ Σαββάτῳ: *«Ὑπόκρισις ἄρα τῆς ἄνωθεν ἐπιπνοίας ἡ ζωγράφου τέχνη οὕτως ἀκριβῶς εἰς φύσιν τὴν μίμησιν ἕστηκε»* (Σ. Ἀριστάρχου, Φωτίου λόγοι καὶ ὁμιλίαι, Κωνσταντινούπολις 1900, II, 299, Βασιλείου Λαούρδα, Φωτίου ὁμιλίαι [= Ἑλληνικά, Παράρτημα 12], Θεσσαλονίκη 1959, 167, 12 - 14. Πρβλ. André Grabar, L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique, Paris 1957, 184).

[4] A. Grabar, Plotin et les origines de l'esthétique médiévale, Cahiers Arhéol. I, 1945, 15 κἑ.

τὴν νεοπλατωνικὴν θεωρίαν τοῦ Πλωτίνου ἡ ἔννοια τῆς μιμήσεως — τοῦ εἰδώλου, τοῦ ὁμοιώματος, τῆς 'εἰκόνος' τοῦ ἀρχετύπου — δὲν ἐκλαμβάνεται ἄλλως εἰμὴ συμφώνως πρὸς τὴν γενικωτάτην ἀρχήν, ἡ ὁποία διέπει τὴν αἰσθητικὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας παραστατικῆς τέχνης, ὅτε δηλαδὴ ἡ τέχνη ἔθετεν ὡς καθῆκον της τὸ νὰ ἐπιτυγχάνῃ τὴν ἐξομοίωσιν τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς πρὸς τὴν φυσικότητα [1]. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτος ἡ παρατήρησις τοῦ Cyril Mango περὶ τῆς γνώμης τῶν βυζαντινῶν, ὡς πρὸς τὴν τέχνην των, ὅτι δηλαδὴ ἐπίστευον περὶ αὐτῆς ὄχι μόνον ὅτι ἀκολουθεῖ τὰς ἀρχὰς τῆς φυσιοκρατικῆς τέχνης, συμφώνως πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς ἀρχαίας, ἀλλ' ὅτι καὶ σχετικῶς τὴν ὑπερέβαλλε, τῆς μεταξύ των διαφορᾶς περιοριζομένης εἰς τὸ «εἶδος» τῶν εἰκονιζομένων, δηλαδὴ εἰς τὰ θέματα [2]. Ἀλλὰ μὲ τὴν ἑξῆς ἐξ ἄλλου διαφοράν, ὅτι δηλαδὴ ὡς πρώτιστον καθῆκον της ἔθετεν ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τὴν ἔκφρασιν τῆς θρησκευτικῆς εὐλαβείας [3].

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως λοιπὸν τοῦ ὑποκειμένου τόσον τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ὅσον καὶ τῆς αἰσθητικῆς θεωρίας δὲν πρόκειται περὶ βασικῶς διαφόρων ἀντιλήψεων μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς τῆς ἀρχαίας καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς μεσαιωνικῆς καλλιτεχνικῆς θέσεως ὡς πρὸς τὴν σχέσιν, τὴν ὁποίαν κατὰ βάσιν τὸ ἔργον τέχνης πρέπει νὰ ἔχῃ πρὸς τὸ ἀντικείμενον· εἰς τὸ ἔργον τέχνης ὑπόκειται μίμησις. Ἀναγνωρίζεται ἄλλωστε ὅτι ἡ μεσαιωνικὴ τέχνη δὲν ἠρνήθη τὴν μίμησιν [4]. Ἀλλὰ μίμησιν τίνος; Ὡς πρὸς τὸ αἰσθητικὸν ἀποτέ-

---

[1] Δανείζομαι τὸν σύντομον τοῦτον ὁρισμὸν τῆς ἀρχαίας — κλασικῆς — τέχνης ἐκ τοῦ G. Rodenwaldt, Zur Begrenzung und Gliederung der Spätantike, Jahrb. d. d. arch. Inst. 59 - 60, 1944 - 1945, 84. Περὶ τῆς ἐξαρτήσεως τῆς αἰσθητικῆς τοῦ Πλωτίνου ἐκ τῆς αἰσθητικῆς τῆς κλασικῆς τέχνης πρβλ. Π. Α. Μιχελῆ, Αἰσθητικὰ θεωρήματα, Β', Ἀθῆναι 1965, 203 καὶ 211 (= P. A. Michelis, Neo - platonic Philosophy and Byzantine Art, The Journal of Aesthetics and Art Criticism XI, N° 1, Sept. 1952, 30 καὶ 36). Τὰ κυριώτερα κείμενα τοῦ Πλωτίνου, ἐκ τῶν ὁποίων συνάγεται ἡ αἰσθητικὴ θεωρία του, εἶναι: Ἐννεὰς IV 2 Περὶ ψυχῆς ἀποριῶν Α 11 (E. Bréhier² 4, 78. Πρβλ. Grabar ἔνθ' ἀν. 17), Ἐννεὰς I 6 Περὶ τοῦ καλοῦ (Bréhier² 1, 95 κἑ.), Ἐννεὰς VI 9 Περὶ τἀγαθοῦ ἢ τοῦ ἑνὸς 11 (Bréhier² 6/2, 188) καὶ Ἐννεὰς III 8 Περὶ θεωρίας 7 (Bréhier² 3, 161).

[2] Mango 65 καὶ 67. Πρβλ. τὸ κείμενον τοῦ Φωτίου κατωτ. σ. 322_2.

[3] Ἀγαθίου Σχολαστ., Ἐπίγραμμα εἰς εἰκόνα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ: *«οἶδε δὲ τέχνη | χρώμασι πορθμεῦσαι τὴν φρενὸς ἱκεσίην»* (Παλατ. Ἀνθολ. I, 34, στίχ. 7 - 8, ἔκδ. Waltz 1, 25).

[4] Πρβλ. Μιχελῆ, ἔνθ' ἀν. 211 (= 36). Χαρακτηριστικὸν εἶναι, τοὐλάχιστον διὰ τὴν ἀρχαιοτέραν περίοδον ὡς πρὸς τὴν τέχνην τῆς προσωπογραφίας, τὸ ἀκόλουθον κείμενον τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς τὰ κατὰ τὸν Δαυῒδ καὶ Σαοὺλ Ὁμιλία 3: *«Καὶ γὰρ τοῖς ζωγράφοις ἔθος, ἐπειδὰν μέλλωσιν ἐμφερῆ τινα ἐργάζεσθαι εἰκόνα, καὶ μίαν καὶ δύο καὶ τρεῖς ἡμέρας τοὺς γράφεσθαι μέλλοντας παρακαθίζουσιν αὐτοῖς, ἵνα τῇ συνεχείᾳ τῆς θεωρίας ἀδιάπτωτον τῆς μορφῆς διασώσωσιν τὴν ἀκρίβειαν»* (PG 54, 697 - 698).

λεσμα ἡ διαφοροποίησις μεταξὺ τῆς ἀρχαίας τέχνης ὡς καὶ τῆς τέχνης τῆς Ἀναγεννήσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης ἀφ' ἑτέρου παρουσιάζεται, κατὰ τὴν γνώμην μου, ὡς συνάρτησις τῆς ὀντολογικῆς διαφορᾶς τοῦ ἑκάστοτε, κατὰ τὰς μεγάλας ἐκείνας περιόδους τέχνης, ἀντικειμένου τῆς μιμήσεως. Ἀκριβῶς δὲ τὸ ἀντικείμενον τῆς μιμήσεως χαρακτηρίζει τὴν διαμόρφωσιν τῶν καλλιτεχνικῶν θεωριῶν πρὸς τὰ τέλη τοῦ Βυζαντίου.

2. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1355-1360 διατυποῦται, λοιπόν, ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ Ραούλ, εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν ζωγράφον Γαστρέαν, ἡ κοινότοπος αἰσθητικὴ θέσις ὅτι ἡ ἀξία τοῦ ζωγράφου ἔγκειται εἰς τὴν 'σοφίαν' — τὴν ἱκανότητά του — νὰ μιμηθῇ τὴν *ἀλήθειαν*[1]. Τὸ περιεχόμενον τῆς καλλιτεχνικῆς 'ἀληθείας' ἐκείνης ἀφίνεται ὑπὸ τοῦ Ραοὺλ ἀόριστον, δυνάμεθα ὅμως νὰ τὸ συναγάγωμεν ἐξ ὅσων οὗτος γράφει περὶ τοῦ τρόπου τῆς καλλιτεχνικῆς διαμορφώσεως τοῦ Γαστρέα, ὅταν ὑπενθυμίζῃ εἰς αὐτὸν ὅτι κατὰ τὴν νεότητά του — ὡς ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσῃ τις (πρὸ εἰκοσιὲξ ἐτῶν, λέγει ὁ Ραοὺλ) — συνήθιζε νὰ ἀντιγράφῃ μὲ ἀκρίβειαν παλαιότερα ἀξιόλογα ἔργα. Ἡ ἀντιγραφὴ ἔργων μεγάλων διδασκάλων τῆς τέχνης ἀποτελεῖ βέβαια μίαν τῶν μεθόδων ἐκμαθήσεως τῆς τέχνης· σημασίαν ὅμως ἔχει, εἰς ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ, ἡ τεκμηρίωσις ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας τῆς μιμήσεως συνίστατο, κατὰ τὸν Ραούλ, εἰς τὴν σπουδὴν τῆς τέχνης ἐξ ἔργων ἄλλων τεχνιτῶν[2]. Συνακόλουθος δὲ πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦτο τῆς μιμήσεως εἶναι ἡ καλλιτεχνικὴ ἀντίληψις ὅτι ἡ ἀλήθεια ζωγραφικοῦ τινος ἔργου ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἱκανότητος τοῦ τεχνίτου νὰ ἀποδώσῃ ὅσον τὸ δυνατὸν ἀκριβέστερον τὸ ζωγραφικὸν πρότυπόν του. Πρόκειται περὶ ἀντιλήψεως βαθέως μεσαιωνικῆς[3]. Ἐνδεχομένως ἡ ἀντίληψις αὕτη ἔχει τὰς ρίζας της εἰς τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς λατρευτικῆς εἰκόνος, ὡς διετυπώθη ἰδίως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδος[4]· δύναται ὅμως νὰ ἰσχύῃ καὶ τὸ ἀντί-

[1] Μανουὴλ Ραούλ, Ἐπιστολὴ 12, Τῷ Γαστρέᾳ: *«εἰ σοφόν τι χρῆμα ζωγράφων χεὶρ καὶ δεινὴ μιμήσασθαι τὴν ἀλήθειαν»* (R. I. Loenertz, Emmanuelis Raul Epistulae XII, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 26, 1956, 162).

[2] *«Μεμνημένος μάλιστα καὶ τῆς σῆς οὐκ ἐλαχίστης περὶ τοῦτο σπουδῆς, χρόνοις πρότερον οὐχ ἧττον εἴκοσι πρὸς τοῖς ἕξ, ὅτε... ἐν ἀκριβείᾳ ζητῶν ἐς τὴν ἀνωτέρω Ταβίαν* (πρόκειται περὶ πολίσματος ἐν Ἀρκαδίᾳ) *πολλάκις ἕωθεν ἐφοίτας τοὺς ἀρχετύπους ἐκμιμούμενος πίνακας»* (αὐτ.).

[3] Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Εἰς τὰ ἱερὰ παράλληλα, Στοιχ. Ρ τίτλ. 16: *«Ὥσπερ οἱ ζωγράφοι, ὅταν ἀπὸ εἰκόνων εἰκόνας γράφωσιν, πυκνὰ πρὸς τὸ παράδειγμα βλέποντες, τὸν εἰκόνων τῶν ἐκείνων χαρακτῆρα πρὸς τὸ ἑαυτῶν σπουδάζουσι μετατεθῆναι φιλοτέχνημα»* (PG 96, 352. Πρβλ. D. Ainalov, O. Wulff - M. Alpatov, Denkmäler der Ikonenmalerei κλπ. [βιβλιοκρισία], Byz. Zeitschr. 26, 1926, 411).

[4] Περὶ τῆς θεωρίας περὶ τῶν εἰκόνων πρβλ. Grabar, L'iconoclasme 245 κέ., 260-261, Leonid Ouspensky - Wladimir Lossky, The Meaning of Icons, Olten - Boston 1952, 33 κέ.

θετον, ὅτι δηλαδὴ ἡ θεωρία περὶ τῆς εἰκόνος ἀπέρρευσεν ἐκ τῆς μεσαιωνικῆς καλλιτεχνικῆς πράξεως, συγκεκριμένως ἐκ τῆς ἐπικρατούσης τότε ἀντιλήψεως περὶ τοῦ περιεχομένου τῆς ἐννοίας τῆς μιμήσεως, ἀντιλήψεως, ἡ ὁποία καὶ καθώριζε τὸ καλλιτεχνικὸν καθῆκον τοῦ τεχνίτου. Ἡ ἐξάρτησις ἐκ τῶν παλαιῶν καλῶν προτύπων ἀπετέλει ἄλλωστε ἕνα ἐκ τῶν σημαντικωτέρων παραγόντων τοῦ ἐν γένει πνευματικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου.

Ἀλλ' ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ἀναντίρρητον εἶναι ὅτι τὸ καλλιτεχνικὸν καθῆκον τοῦ ζωγράφου, κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν ἀντίληψιν, συνίστατο εἰς τὸ νὰ ὀργανώνῃ οὗτος τὴν ἀλήθειαν τοῦ ἔργου του ἐπὶ τῇ βάσει τῆς παραδόσεως. Ὡδηγεῖτο βέβαια ὑπὸ τῆς τεχνικῆς του ἐμπειρίας, ἀλλ' ὡς πρὸς τὰ ἄλλα ὑπήκουεν οὗτος μόνον εἰς τὴν ὑποκειμενικὴν καλλιτεχνικὴν διάθεσιν καὶ διαίσθησίν του, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται περὶ τοῦ ἐὰν θὰ ἀποδώσῃ τὰς καλλιτεχνικάς του μορφὰς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων, τὰ ὁποῖα προσφέρονται ἐκ τῆς ἀκριβοῦς παρατηρήσεως τοῦ ἔξω κόσμου. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι εἰς τὸ ἔργον τοῦ μεσαιωνικοῦ τεχνίτου ὁ ἔσω κόσμος λαμβάνει ὑπόστασιν ὄχι ἐκ τῶν ἔξω πρὸς τὰ ἔσω, δὲν 'βλέπεται' δηλαδὴ ὡς ἀντικείμενον προσιτὸν διὰ τῶν αἰσθήσεων, ἀλλ' ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω, «θεωρούμενος» δηλαδὴ ὑποκειμενικῶς ὑπὸ τοῦ τεχνίτου ἐν τῇ φαντασίᾳ του. Διότι καὶ ὅταν ἀκόμη προβληματίζεται ὁ τελευταῖος ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ χώρου, εἰς τὸ θέμα λ.χ. τῶν προοπτικῶν βραχύνσεων, ὅπως ὁ τεχνίτης τοῦ Νέρεζι (1164)[1], ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ ἔχῃ προέλθει εἰς τὴν παρατήρησιν τῆς φύσεως, ἐν τούτοις ἡ φυσικότης του παραμένει κατὰ βάθος διανοητική[2]. Γενικῶς ὁ μεσαιωνικὸς τεχνίτης δὲν τίθεται ἐνώπιον τοῦ ἀντικειμένου[3]. Κατὰ τοὺς χρόνους δὲ τῆς ἀκμῆς τῆς παλαιολογείου τέχνης ἐννοοῦν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς διὰ τῆς τέχνης

[1] Δεξιὸς βραχίων τοῦ Χριστοῦ τῆς Ἀποκαθηλώσεως (G. Millet, La peinture du Moyen Âge en Yougoslavie, Album présenté par A. Frolow, I, Paris 1954, πίν. 19, 2, Oto Bihalji-Merin, Fresques et icones, Bruxelles [1958], πίν. 18, D. Talbot Rice - Sv. Radojčić, Jugoslawien. Mittelalterliche Fresken (1955, ἔκδ. UNESCO), πίν. IX, D. Talbot Rice, Art of the Byzantine Era, London [1963], 127/28 εἰκ. 117), χεῖρες τῆς μαίας τοῦ Λουτροῦ τῆς Γεννήσεως (Millet-Frolow πίν. 17, 3, Bihalji-Merin πίν. 19), τὰ ἄνω μέρη ὁλοσώμων ἁγίων (Millet-Frolow πίν. 20, 1 καὶ 3, Bihalji-Merin πίν. 21).

[2] Δανείζομαι τὸν χαρακτηρισμὸν ἐκ τοῦ John Beckwith, The Art of the Constantinople, London (1961), 68 καὶ 83 κέ. Χαρακτηριστικῶς ἔκδηλος εἶναι ἡ διανοητικὴ αὕτη φυσικότης εἰς τὸν δεξιὸν ὅμιλον τῆς Ἀποκαθηλώσεως ἐπὶ τῆς ἐσχάτως δημοσιευθείσης εἰκόνος ἐπιστυλίου τέμπλου τῆς Μονῆς Βατοπεδίου (ἀρχῶν 13ου αἰ.) (Μανόλη Χατζηδάκη, Εἰκόνες ἐπιστυλίου ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑταιρ., περ. Δ', 4, 1964, 391 κέ. πίν. 83), ἰδίως εἰς τὸν Ἰωσήφ, καθὼς παρουσιάζεται ἐπιτηδευόμενος ὡσὰν εἰς στιγμιαίαν (instantanée) φωτογραφίαν.

[3] Πρβλ. G. Duthuit, Le feu des signes, Genève 1962, 105 κέ. (δὲν τὸ εἶδον. Βλ. Ch. Delvoye, Byzantion XXXIV, 1964, 186).

μιμήσεως τῆς φύσεως τὴν ἔκφρασιν τῆς ψευδαισθήσεως τῆς ζωῆς διὰ πλουσίων συνθέσεων κυρίως· νομίζω δὲ ὅτι μὲ τὸ νόημα τοῦτο ἐχρησιμοποίησεν ὁ βυζαντινὸς λόγιος, ὁ ὁποῖος ἐνέπνευσε τὴν δημιουργίαν τῆς συνθέσεως τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου ὡς Πηγῆς τῆς Σοφίας, τὸ ἐπὶ τῆς δέλτου τοῦ Χρυσοστόμου ἀναγραφόμενον πλατωνίζον κείμενον: *«Οἱ ζωγράφοι μιμοῦνται τῇ τέχνῃ τὴν φύσιν καὶ κεράννυνται»*[1]. Τὸ « κεραννύναι » ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ « συμπλέκειν ».

Θὰ συναντήσωμεν ἀλλαγὴν αἰσθητικῆς θέσεως ἐντὸς τοῦ πνευματικοῦ χώρου τοῦ Βυζαντίου διὰ πρώτην, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, φορὰν μόλις ὁ 15ος αἰὼν διασκελίσῃ τὸ κατώφλι τοῦ 14ου, εἰς ἔκφρασιν τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου († 1425). Ὁ Μανουὴλ περιγράφει ρωπογραφίαν μὲ θέμα τὴν Ἄνοιξιν, ἐθουσιασθεὶς ἐκ τοῦ ὅτι διὰ τῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν τοῦ ἔργου ἐκείνου ἀπεδίδετο κατὰ συναρπαστικὸν τρόπον ἡ φυσικὴ ἀλήθεια τῶν πραγμάτων. Διὰ πρώτην φορὰν τώρα ἀναδεικνύεται ἡ φυσιοκρατικὴ τεχνοτροπία ὡς ἐντρύφημα τῶν ὀφθαλμῶν τοιοῦτο, ὥστε νὰ ἀνάγῃ εἰς πνευματικὴν ἀπόλαυσιν. Διότι ἀκόμη καὶ τὸ πλήρως γυμνὸν εἰς τὴν ρωπογραφίαν ἐκείνην εἶχεν ἀνυψωθῆ εἰς μέσον καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως — *«οὐκ αἰσθάνεται γυμνοῦν, ἃ δέον κρύπτειν τοῦ σώματος»*[2] — εἰς ὄργανον πνευματικῆς εὐφορίας. Αὐτὴ δὲ κυρίως, ἡ « φυσικὴ » ἀλήθεια, εἶναι ἐκείνη ἐκ τῆς ὁποίας ἰδιαιτέρως ἐνετυπωσιάσθη ὁ Μανουήλ.

Τὸ ἔντεχνον, λοιπόν, ἔγκειται τώρα εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τῆς ἐξωτερικῆς ἀληθείας τῶν πραγμάτων, ἡ δ' ἐπιτυχία τοῦ καλλιτέχνου ἐξαρτᾶται πλέον ἐκ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἱκανότητός του ν' ἀποδώσῃ ὄχι τὴν ἀφῃρημένην ἰδέαν ἀλλὰ τὴν ἀντικειμενικὴν παρουσίαν τῶν πραγμάτων, ὡς ὅταν φαίνωνται διὰ τῶν αἰσθήσεων. Ἡ ὡς ἀνωτέρω νέα ἀντίληψις διατυποῦται καθαρώτερον παρὰ τοῦ Ἰωάννου Εὐγενικοῦ εἰς ἔκφρασίν του ἐπιγραφομένην « Ρῆγες ἐν Παραδείσῳ » καὶ ἑτέραν ἐπιγραφομένην « Πλάτανος ». Ἡ αἰσθητικὴ θέσις τοῦ Εὐγενικοῦ διατυποῦται διὰ τῆς ἐννοίας τῆς ἐναργείας. Ἡ ἀξία τοῦ ἔργου παραστατικῆς τέχνης ἐξαρτᾶται, λέγει, ἐκ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἐναργείας του, σημαίνει δὲ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ἐνάργεια ταυτότητα πρὸς τὴν παράστα-

---

[1] Τοιχογραφία εἰς Lesnovo (1346), ἔργον τοῦ πιθανώτατα Θεσσαλονικέως ζωγράφου Μιχαὴλ (N. L. Okunev, Lesnovo, L'art byzantin chez les Slaves (= Recueil Th. Uspenskij), I, Paris 1930, 236, Sv. Radojčić, Die Entstehung der Malerei der paläologischen Renaissance, Jahrb. österr. byz. Gesellsch. 7, 1957, 116 εἰκ. 2). Ὡς πρὸς τὸ κείμενον πρβλ. Πλάτωνος, Κρατύλ. 424d: *«Ὥσπερ οἱ ζωγράφοι βουλόμενοι ἀφομοιοῦν ... ἔστι δὲ ὅτε πολλὰ συγκεράσαντες»* (Méridier 113, « Les Belles Lettres »).

[2] Μανουὴλ Παλαιολόγου, Ἔαρος εἰκὼν ἐν ὑφαντῷ παραπετάσματι ῥηγικῷ (PG 156, 580A). Πρβλ. Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, Ἐπιστολὴ 3η (PG 156, 57. Βλ. κατωτ. σ. 321_5).

σιν τῆς ἐννοίας τῆς ζωῆς. Ἐναργὲς εἶναι τὸ ἔργον τέχνης, ὅταν ὁ θεατής του ἀποκομίζῃ τὴν ψευδαίσθησιν ὅτι εὑρίσκεται ἀνὰ μέσον τῶν παριστανομένων πραγμάτων· τὰ πράγματα δὲ τότε μόνον ἀπεικονίζονται ἐναργῆ, ὅταν φαίνωνται ὡς νὰ προβαίνουν ἐκ τοῦ ἐπιπέδου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου παριστάνονται εἰκονισμένα, πρὸς τὰ ἔξω καὶ νὰ συμμετέχουν οὕτω τῆς ζωῆς μαζὶ μὲ τὸν θεατήν των[1]. Κατὰ τὸν Ἰωάννην Εὐγενικὸν ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνάργεια εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ κόπου, τὸν ὁποῖον καταβάλλει ὁ τεχνίτης ἐκμιμούμενος τὴν φύσιν· κατ' ἀκολουθίαν δ' ἡ εὔκολος — δέον νὰ ἐννοηθῇ ἡ συνοπτική, ἡ σχηματικὴ — μίμησις ἀξίζει ὀλιγώτερον θαυμασμόν[2].

Εἶναι αὐτόδηλον ὅτι εἰς τὰ ἀνωτέρω ὑπόκεινται αἰσθητικαὶ συγκινήσεις νέου εἴδους, διὰ πρώτην φορὰν τώρα ἀναφαινόμεναι εἰς τὸ πνευματικὸν κλῖμα τοῦ Βυζαντίου. Εἶναι ὅμως γνωστὸν ὅτι καὶ ὁ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος καὶ ὁ Ἰωάννης Εὐγενικὸς περιγράφουν ἔργα τῆς δυτικῆς τέχνης, συγκεκριμένως ρωπογραφίας ἐπὶ γαλλοφλαμανδικῶν ἐπιτοιχίων ταπήτων (arazzi). Ὁ πρῶτος ἴσως εἶδε τὸ ὑπὸ τούτου περιγραφόμενον ἔργον κατὰ τὸ ἀνὰ τὴν Δύσιν ταξείδιόν του, ὅτε εἶχε τύχει ἐγκαρδίου φιλοξενίας εἰς τὰ ἀνάκτορα τοῦ Λούβρου εἰς Παρισίους (1400 - 1402)· ἐνδέχεται μάλιστα νὰ εἶχε συναποκομίσει τοιοῦτο πολύτιμον ὑφαντὸν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν[3]. Ὁ δεύτερος ἴσως εἶδε τὸ ὑπ' αὐτοῦ περιγραφόμενον ἔργον εἰς τὸ παλάτιον τῶν Κομνηνῶν εἰς τὴν Τραπεζοῦντα ἢ εἰς οἰκίαν πλουσίου τινὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως[4]. Ὡς πρὸς τὸν Ἰωάννην δ' Εὐγενικὸν φαίνεται ὅτι εἰς τὴν συνείδησίν του εἶχεν οὗτος ἤδη καταδικάσει τὰ καλλιτεχνικὰ μέσα τῆς μεσαιωνικῆς ζωγραφικῆς.

Ἡ αἰσθητικὴ ἀντίληψις ὅτι μέτρον τῆς ἀξίας ἔργου τινὸς παραστατικῆς τέχνης πρέπει νὰ εἶναι ἡ ὁμοιότης τῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν πρὸς τὰ πράγματα διετυπώθη ζωηρότερον ὑπὸ τοῦ ἐξέχοντος ἀνθρωπιστοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ († 1415)[5]. Ἀλλ' ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχει τὸ ὅτι διὰ πρώτην

---

[1] Ἰωάννου Εὐγενικοῦ, Ρῆγες ἐν παραδείσῳ: *«Ἴωμεν δή. Τί ἀναδύῃ; Τί δ' ἐπιστρέφεις; Φεῦ! Ὁπόσον ἴσχυσεν ἡ τέχνη ... Οἷον ἔπαθον, ὡς ἐναργέσι καὶ οὖσι τοῖς ἐνυφασμένοις δοκῶν παρεστάναι»* (Io. Franc. Boissonade, Anecdota nova, Parisiis 1844, 346).

[2] Τοῦ αὐτοῦ, Πλάτανος *«Τὰ μὲν οὖν ἄλλα γραφικῆς τε καὶ πλαστικῆς καὶ ὅσα χρωμάτων ἄνθει ... γράφοντες ἢ πλάττοντες ... οἱ δημιουργοῦντες ἐξεικονίζουσι, ὅσῳ ῥᾴω πρὸς τὴν μίμησιν, τοσοῦτον ἧττον θαυμάζειν ἄξιον· τὸ δ' οὕτως ἐναργῆ τῶν ὄντων ὑποδείγματα γεγλύφθαι ...ἀστεῖον ἂν εἴη μᾶλλον καὶ σοφίας οὐκ ἐκτός»* (αὐτ. 332).

[3] J. Schlosser, Die höfische Kunst des Abendlandes in byzantinischer Beleuchtung, εἰς τὸν συγκεντρωτικόν του τόμον: Präludien. Vorträge und Aufsätze, Berlin (1927), 69 κέ., G. Schlumberger, Byzance et Croisades, Paris 1927, 109 κέ.

[4] Schlosser 75 κέ.

[5] Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, Ἐπιστολὴ 3η, Δημητρίῳ Χρυσολωρᾷ: *«Καίτοι*

ἐπίσης φορὰν — εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ πνευματικοῦ βίου — κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, συγκεκριμένως δ' ὑπὸ τοῦ Χρυσολωρᾶ, ἐκφράζοντος τὸν θαυμασμόν του διὰ τὴν ἀληθοφάνειαν τῶν « μιμημάτων » τῆς τέχνης τῆς ἀρχαιότητος, *παρετηρήθη* ὁ φυσιοκρατικὸς χαρακτὴρ τῆς τέχνης αὐτῆς, ὡς γνώρισμα τῆς οὐσίας της. Εἶναι δὲ τοῦτο σημαντικόν, διότι δὲν πρόκειται πλέον περὶ φιλολογικῆς γνωριμίας πρὸς τὴν ἀρχαίαν τέχνην, περὶ γνώσεως δηλαδὴ τῶν μεγάλων ὀνομάτων τῆς ἀρχαίας τέχνης μέσῳ τῶν κειμένων, πρᾶγμα ὄχι ἐκ τῶν σπανίων εἰς τὴν βυζαντινὴν λογοτεχνίαν[1].

Ἀνάγλυφος φαίνεται ἡ διαφορὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ ἀντιπροσωπευομένης νέας ἐποχῆς ἀπὸ τῆς παλαιοτέρας, ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῆς παραστατικῆς τέχνης τῆς ἀρχαιότητος, ἡ ἀπόστασις, δηλαδή, ἡ ὁποία τὴν χωρίζει ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς — ἂς εἴπωμεν — αἰσθητικῆς αὐταρκείας τῶν βυζαντινῶν, ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῆς τέχνης των ἐν παραβολῇ πρὸς τὴν τέχνην τῆς ἀρχαιότητος, τὸ πόσον κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους ἀγνοοῦν τὴν τελευταίαν, δὲν τὴν 'βλέπουν' — δὲν ὑπάρχουν αἱ ὑποκειμενικαὶ προϋποθέσεις τῆς ἐποχῆς των διὰ τὰ τὴν 'ἴδουν' —, φαίνεται ἡ διαφορὰ αὕτη ἀνάγλυφος ἐξ ὅσων λέγει ὁ Φώτιος, ὅταν, διὰ νὰ ἀναδείξῃ τὴν ἱκανότητα τοῦ τεχνίτου τῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων ζώων ἐπὶ τοῦ δαπέδου — πιθανώτατα μαρμαροθετήματος μὲ ἐνθετικὰς ψηφιδωτὰς παραστάσεις ζώων — τῆς παραδιδομένης ὡς 'Νέας Ἐκκλησίας', εἰς τὸ νὰ ἀποδώσῃ τὴν ἀνατομικὴν ἀκρίβειαν τῶν μορφῶν των, χαρακτηρίζῃ ὁ Φώτιος ὡς παιδικὰ τὰ ἔργα μεγάλων καλλιτεχνῶν τῆς ἀρχαιότητος — τοῦ Φειδίου, τοῦ Παρασίου, τοῦ Πραξιτέλους καὶ τοῦ Ζεύξιδος[2]. Διότι, παρὰ τὸ ὅτι ἡ λεγομένη ἀναγέννησις τῆς

οὐ ταῦτα (τὰ ἔργα τέχνης) *δήπου ἀκριβέστερα ἐκείνων* (τῶν φυσικῶν ἀντικειμένων), *ἅ γε παρὰ τοσοῦτον ἐπαινεῖται, παρ' ὅσον ὁμοιότερα ἐκείνοις φαίνεται. Ἀλλ' ὅμως ταῦτα μὲν καὶ τὰ τούτων κάλλη παρατρέχομεν παρόντα, ταῖς δὲ ἐκείνων εἰκόσιν ἐκπληττόμεθα· καὶ τὸ μὲν τοῦ ζῶντος... οὐ πολυπραγμονοῦμεν· τὴν δὲ χαίτην τοῦ χαλκοῦ λέοντος, εἰ καλῶς ἥπλωται, ἢ τὰ φύλλα τοῦ λιθίνου δένδρου, εἰ τὰς ἶνας παρεμφαίνει ἢ τὴν τοῦ ἀνδριάντος κνήμην εἰ τὰ νεῦρα καὶ τὰς φλέβας ὑποδείκνυσιν ἐπὶ τοῦ λίθου, τοῦτο τοὺς ἀνθρώπους τέρπει... Καὶ τὰ μὲν τῶν ἀγαλμάτων καὶ ζωγραφιῶν κάλλη οὐκ αἰσχρὸν θεάσασθαι, μᾶλλον δὲ καὶ εὐγένειάν τινα τῆς θαυμαζούσης ταῦτα διανοίας ὑποφαίνει... Οὐ σωμάτων κάλλη θαυμάζομεν ἐν τούτοις ἀλλὰ τὸ κάλλος τοῦ πεποιηκότος»* (P.G. 156, 57). Τὸ ἰδανικὸν τοῦ καλλιτέχνου πρέπει νὰ τείνῃ πρὸς τὴν διακατοχὴν τῆς ἱκανότητος νὰ ἐπιτυγχάνῃ οὗτος τὴν ὁμοιότητα τῶν καλλιτεχνικῶν του μορφῶν πρὸς τὰ πράγματα : *«Οὕτω... διὰ τῆς ὁμοιότητος καὶ τέχνης διατίθησιν»* (αὐτ. 60).

[1] Πρβλ. Κωνστ. Μανασσῆ, Ἔκφρασις κλπ. *«Πολλὰ μὲν ἔργα καὶ ζωγραφίας καὶ πλαστικῆς, ἐξ ὧν Φειδίαι καὶ Πραξιτέλεις καὶ Λύσιπποι καὶ Παρράσιοι μέχρι καὶ νῦν περιλάλητοι· ἐντεῦθεν ἡ Μύρωνος βοῦς... Ταῦτα μὲν οὖν κἂν ταῖς βίβλοις γεγράφαται καὶ ταῖς ἱστορίαις ἀνάγραπτα φέρεται»* (Sternbach, Jahresh. österr. archäol. Inst. 5, 1902, Beibl. 75). Πρβλ. Mango, Dumb. Oaks Pap. 17, 1963, 64 κἑ.

[2] Φωτίου, Ἔκφρασις κλπ. *«ἡ δὲ τοῦ ἐδάφους θέα, εἰς ζώων μορφὰς καὶ σχημάτων ἄλλας ἰδέας ταῖς πολυμόρφοις ψηφῖσι διαμορφωθεῖσα, θαυμαστήν τινα τοῦ τεχνίτου*

ἐποχῆς τῶν Μακεδόνων ἀνατρέχει εἰς τὴν τέχνην τῆς ἀρχαιότητος[1], ἐν τούτοις ὁ πρωτεργάτης τῆς ἀναγεννήσεως ἐκείνης, ὁ πολὺς Φώτιος, συγκρίνων πράγματα ποιοτικῶς — ὑπὸ τὸ φῶς τῆς σημερινῆς γνώσεως βεβαίως — ἀσύγκριτα, ἀποδεικνύεται ὅτι δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἀντιληφθῇ τὴν οὐσίαν τῆς ἀρχαίας τέχνης, νὰ τὴν οἰκειωθῇ.

Ἁπλῶς δὲ λογοτεχνικὸν τόπον, ὅπως ἤδη παρετήρησεν ὁ Cyril Mango, ἀποτελεῖ ὁ ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Χούμνου (ἀρχαὶ 14ου αἰ.) διατυπωθεὶς ἰσχυρισμός, ὅτι οἱ ζωγράφοι τῆς ἐποχῆς του ἐπεδίδοντο εἰς τὴν τέχνην των μελετῶντες τὰ ἔργα ὀνομαστῶν τεχνιτῶν τῆς ἀρχαιότητος[2]. Διότι ἀκόμη καὶ ἡ ἔννοια τῆς « ἀγαλματένιας » ὀμορφιᾶς[3], ἡ χρησιμοποιουμένη πρὸς δήλωσιν τοῦ σωματικοῦ κάλλους, φαίνεται νὰ ἐκυκλοφόρει εἰς τὸ Βυζάντιον ὡς ἔννοια φιλολογική, νὰ πηγάζῃ δηλαδὴ ἀπὸ τὴν λογοτεχνικὴν παράδοσιν. Περισσότερον χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν καθ' ὅλου βυζαντινὴν κοινωνίαν, ὡς πρὸς τὴν ἰδέαν της περὶ τῆς ἀρχαίας τέχνης, εἶναι ἡ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς πάλης τῆς

τὴν σοφίαν παρεστήσατο, παῖδας, ὡς ἀληθῶς, καὶ πλασμάτων πλάστας τοὺς Φειδίας ἐκείνους καὶ Παρρασίους καὶ Πραξιτέλεις καὶ Ζεύξιδας ἐν τῇ τέχνῃ ἀπελέγξασα. Δημόκριτος εἶπεν ἄν, οἶμαι, τὴν τοῦ ἐδάφους λεπτουργίαν ἐνιδὼν καὶ ταύτῃ τεκμηρίῳ χρώμενος, μὴ ἂν πόρρω εἶναι τοῦ μὴ οὐχὶ καὶ τὰς ἀτόμους αὐτοῦ καὶ ὑπ' ὄψιν πιπτούσας ἀνευρῆσθαι» (P.G. 102, 569, Λαούρδα, Φωτίου ὁμιλίαι, 102, 5 - 12). Πρβλ. Mango, Dumb. Oaks Pap. 17, 1963, 65. Περὶ τῆς ὁμιλίας βλ. R. J. H. Jenkins - C. A. Mango, The Date and significance of the tenth Homily of Photius, Dumb. Oaks Pap. 9/10, 1956, 123 κἑ. (χρονολογεῖται εἰς τὸ ἔτος 864 ἐπὶ Μιχαὴλ Γ' καὶ θεωρεῖται ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Θεοτόκου τοῦ Φάρου).

[1] Kurt Weitzmann, Das klassische Erbe in der Kunst Konstantinopels, Alte u. Neue Kunst (= Wiener Kunstwissensch. Blätter), III, 1954, 41 κἑ., τοῦ αὐτοῦ, The Survival of Mythological Representations in Early Christian and Byzantine Art and their Impact on Christian Iconography, Dumb. Oaks Pap. 14, 1960, 43 κἑ., τοῦ αὐτοῦ, Geistige Grundlagen und Wesen der Makedonischen Renaissance (= Arbeitsgemeinsch. f. Forsch. d. Landes Nordrhein - Westfalen, Geisteswissenschaften H. 107), Köln u. Opladen (1963), σποράδην καὶ 97 κἑ.

[2] Νικηφ. Χούμνου, Περὶ λόγων κρίσεως κλπ., *«ἔστι γὰρ πάντας καὶ πρὸς τὰ ἐκείνων* (δηλ. τῶν ἀρχαίων συγγραφέων) *βουλομένους ἡμᾶς ὁρᾶν σπουδάσματα... τρόπον γε τὸν ἴσον ὥσπερ οἱ τὰς εἰκόνας καὶ τὰς μορφὰς γράφοντες πρὸς πίνακας καὶ τύπους τοὺς πάλαι Λυσίππου τινὸς καὶ Ἀπελλοῦ καὶ εἴ τις ἕτερος, κατ' ἐκείνους ζώσας εἰκόνας καὶ πνοῆς μόνης καὶ κινήσεως ἀπολειπομένας, ἣν μορφῶν καὶ γράφων»* (I. Boissonade, Anecdota graeca, III, Paris 1831, 357. Πρβλ. J. Ševčenko, Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos, Bruxelles 1962, 22, Mango, Dumb. Oaks Pap. 17, 1963, 66).

[3] Ἰω. Ζωναρᾶ, Ἐπιτ. Ἱστορ. XIV. 20, *«ἀγαλματίαν ὄντα καὶ ὡραιότατον»* (P.G. 134, 1293 = Dindorf 3, 316 Teubner), Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη 819 *«ἁπλῶς τὴν κόρην ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης εἶπες»* (M. Pichard, Le roman de Callimaque et de Chrysorrhoé, Paris 1956, 30, Ἐμμ. Κριαρᾶ, Βυζαντινὰ ἱπποτικὰ μυθιστορήματα, Ἀθῆναι [1955], 45).

ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν διαμορφωθεῖσα ἀντίληψις ὅτι τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας πλαστικῆς ἀπετέλουν κατοικητήρια δαιμόνων, εἴδωλα ἀποτρόπαια, ἐμπνέοντα δεισιδαιμονικὸν φόβον· διὰ τοῦτο καὶ συνιστᾶτο νὰ ἀποφεύγουν οἱ ἄνθρωποι καὶ ἀπὸ τοῦ ἁπλῶς νὰ τὰ βλέπουν [1]. Γνησιωτέρα πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἡ παρομοίωσις πρὸς τὴν ἀγγελικὴν ὀμορφιάν [2].

Βέβαια ἡ βυζαντινὴ ἐμπνέεται κατὰ καιροὺς καὶ ὑπὸ περιωρισμένην ἔννοιαν ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν τέχνην [3], ἐνίοτε δὲ οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι ἐπιδεικνύουν πραγματικὴν εὐαισθησίαν ἐνώπιον ἔργων τῆς ἀρχαίας πλαστικῆς, ὡς ὁ Νικήτας Χωνιάτης ἐνώπιον χαλκοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς, πιθανῶς τῆς Προμάχου [4], καταστραφέντος ἐκ δεισιδαιμονίας (1203) πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων. Ἀλλὰ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν σχεδὸν δὲν ἐσώζοντο πλέον ἔργα τῆς ἀρχαίας πλαστικῆς [5], ἡ δ' ἐπαφὴ πρὸς τὴν ἀρχαίαν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν, τοὐλάχιστον ὅπως τὴν ἐνόει ὁ Χοῦμνος [6], ἐγίνετο ἐμμέσως διὰ τῶν μικρογραφιῶν παλαιῶν χειρογράφων· ἦτο δὲ αὕτη ἐξωτερική, διότι διετέλει ὑπὸ τὸ κράτος τῆς μεσαιωνικῆς ψυχολογικῆς διαθέσεως· δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη ἐπίγνωσις τῆς οὐσίας τῆς ἀρχαίας τέχνης. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως τώρα, τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, τὸ ψυχολογικὸν ὑπόβαθρον τῆς ἐπαφῆς πρὸς τὴν ἀρχαίαν τέχνην εἶναι ποιοτικῶς διάφορον ἐκείνου τῆς ἐποχῆς τοῦ Χούμνου. Ἔχει ἤδη ἀποκτήσει συνείδησιν ὁ Χρυσολωρᾶς περὶ τοῦ ὅλως ἰδιαιτέρου χαρακτῆρος τῆς ἀρχαίας τέχνης, τὴν ὁποίαν, ὡς εἴπομεν, οἰκειοῦται ἐξ ἀμέ-

---

[1] Παραστάσεις Σύντ. Χρον. 28 *«Ταῦτα ... μετὰ ἀληθείας ἐρευνῶν εὔχου μὴ εἰσελθεῖν εἰς πειρασμὸν καὶ ταῖς ἀρχαίαις στήλαις καὶ μάλιστα ταῖς ἑλληνικαῖς πρόσεχε θεωρῶν»* (Th. Preger, Scriptores originum constantinopolitanarum, I, Lipsiae 1901, 36). Πρβλ. Mango 56 καὶ 59 κἑ. Διὰ τὴν ἀρχαιοτέραν ἐποχήν: Fr. Jos. Dölger, Antike u. Christ. 3, 1932, 196 καὶ 5, 1936, 144 κἑ.

[2] Πρβλ. Διηγ. Βελισαρίου 83 *«Καὶ ἀρχηγοὺς ἐξαίρετους ἀγγελομιμημένους»* (Wagner, Carmina Gr. 306).

[3] Βλ. ἀνωτ. σ. 322 - 323. Πρβλ. τὰς ἐπιφυλάξεις τοῦ Mango, ἔνθ' ἀν. 71 κἑ.

[4] Νικήτα Χωνιάτου, Ἱστορ. *«ὁ δέ γε αὐχὴν ἀχίτων ὢν καὶ πρὸς τὸ δολιχόδειρον ἀνατεινόμενος ἄμαχον εἰς ἡδονὴν θέαμα ἦν, τοσοῦτον δ' ὁ χαλκὸς πρὸς τὴν ἐκείνου μίμησιν πειθήνιος ὑπηλλάττετο, ὥστε καὶ τὰ χείλη δόξαν παρεῖχον ὡς εἰ προσμενεῖ τις μείλιχον φωνὴν ἐνωτίσεται. Καὶ φλεβῶν δὲ διεκτάσεις ὑπεκρίνοντο, καὶ ὡς ὑγρὸν ὅλον τὸ σῶμα ἐν οἷς ἔδει περιεκλᾶτο, καὶ ζωῆς ἀπέχον μετεῖχεν ὡς ζῶν ἀνθηρότητος, τοὺς ὀφθαλμοὺς ἱμέρῳ παντὶ ῥεόμενον ... ἡ δὲ κόμη ... τρυφή τις ἦν ὀφθαλμῶν»* (Βόννης 739, Fr. W. Unger, Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte, I, Wien 1878, 147 ἀριθμ. 341). Πρβλ. T[heodor] R[einach], Commentaire archéologique sur le poème de Constantin le Rhodien, Rév. Ét. Grecques IX, 1896, 89 κἑ., Mango 67.

[5] Mango 75.

[6] Βλ. ἀνωτ. σ. 323.

σου παρατηρήσεως· ἀναζητεῖ τὰ ἔργα της καὶ τὰ περιεργάζεται μὲ πάθος, διὰ νὰ θαυμάσῃ εἰς αὐτὰ τὴν ὡραιότητα τῶν ὁμοιωμάτων [1]. Εἶναι ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος, εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ὁλοκληρώσῃ τὴν ἐσωτερικήν του δομήν, ἀνακαλύπτει τὴν τέχνην τῆς ἀρχαιότητος. Ἀφ' ἑτέρου ἀποτελεῖ σημεῖον τῆς νέας ἐποχῆς ἡ κατὰ τοὺς ἰδίους χρόνους πληροφορία — ἐκ ρωσικοῦ κειμένου τοῦ ἔτους 1413 — ὅτι ὁ Θεοφάνης ὁ Ἕλλην εἰργάζετο ἄνευ προτύπων, παρατηρῶν ἀπ' εὐθείας τὴν φύσιν [2]. Ἀξιοσημείωτον ὅμως εἶναι ὅτι ὁ θαυμασμὸς τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ πρὸς τὴν φυσιοκρατικὴν τέχνην τῆς ἀρχαιότητος ἀφορμᾶται ἐκ τῆς παρατηρήσεως ἔργων τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης καὶ μάλιστα εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Ρώμην [3]. Ὁ βυζαντινὸς ἀνθρωπιστὴς φθάνει πρὸς τὴν ἀρχαίαν τέχνην μέσῳ τῆς Ρώμης· διότι καὶ ἄλλως ἡ Ρώμη ἔχει τώρα τὸ πολιτιστικὸν προβάδισμα ἀπέναντι τῆς

---

[1] Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, Ἐπιστολὴ 3η (P.G. 156, 57. Βλ. τὸ κείμενον κατωτέρω ὑποσημ. 3).

[2] Philipp Schweinfurth, Geschichte der russischen Malerei im Mittelalter, Haag 1930, 167 κἑ.

[3] Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰωάννην βασιλέα, ἐν ᾗ ἡ σύγκρισις τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Ρώμης: *«Ἥ γε μὴν τέχνη τῶν μιμημάτων ἀληθῶς ἐρίζει καὶ ἁμιλλᾶται πρὸς τὴν τῶν πραγμάτων φύσιν»* (PG 156, 28). Πόσον καινοτόμος καὶ πλήρης θετικοῦ περιεχομένου εἶναι ἡ ἐκτίμησις αὕτη τῆς τέχνης τῆς ἀρχαιότητος παρὰ τοῦ ἀνθρωπιστοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰ., μάλιστα δ' ἐν Ῥώμῃ, γίνεται φανερὸν ὅταν συγκριθῇ πρὸς τὸ κενὸν καὶ ἀπροσανατόλιστον χαρακτηρισμὸν τοῦ Φειδίου παρὰ τοῦ ἐπίσης ἐξέχοντος, ἀλλὰ τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰ., ἀνθρωπιστοῦ Θεοδώρου Β' Λασκάρεως (1254 - 1258): Θεοδώρου Λασκάρεως, Ἐπιστολὴ LXXX *«ἀλλ' οἷον αὐτοφυεῖς τε καὶ μονολίθους* (περιγράφονται τά ποδαρικὰ ἀρχαίας γεφύρας ἐν Περγάμῳ)· *ἅσπερ, εἴπερ ἴδῃ καὶ Φειδίας ἄλλος λιθοκόπος, ἐθαύμασε τὸ κατὰ στάθμην ἴσον τούτων καὶ ἀκλινὲς»* (N. Festa, Theodori Ducae Lascaris epistulae CCXVII, Firenze 1898, 107. Πρβλ. Sophia Antoniadès, Sur une lettre de Théodore II Lascaris, L'Hellénisme Contemporain, 2ème sér., VIII, 1954, 356 κἑ., Mango 69). Ὁ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς (πρῶτον ἥμισυ 12ου αἰ.) θαυμάζει εἰς ἔργον τῆς ὀψίμου ῥωμαϊκῆς τέχνης — εἰς τὸ Παλάτιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως — τὸ «εὐμήχανον» τοῦ τεχνίτου εἰς τὸ νὰ ἀποδώσῃ τὸν ἐσώτερον χαρακτῆρα τῶν μορφῶν καὶ τὴν ἱκανότητά του, μάλιστα ὥς τι ἀσύνηθες, εἰς τὸ ν' ἀποδώσῃ τὴν ἀκρίβειαν τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος (*«ἦν ἰδεῖν καὶ φλέβας αἱμάτων λίμνασμα ... Οὕτω τεχνηέντως εἰδωλοπλάστηται ὁ Πολύφημος· εἶδεν ἄν τις ἐκεῖ καὶ γλουτὸν καὶ γόνυ καὶ σάρκα ἀνθρωπίνην»* Sternbach, ἔνθ' ἀν. 84 καὶ 85. Πρβλ. Mango 68), δὲν προχωρεῖ ὅμως μέχρι τοῦ νὰ διαστείλῃ τοὺς χαρακτῆρας τούτους ὡς ἰδιαιτέραν ποιότητα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Κατὰ τὰς ἀρχὰς δὲ τοῦ 14ου αἰ. ὁ Μανουὴλ Φιλῆς, Εἰς μειράκιον γυμνὸν εἰκόνα φέρον τοῦ βίου (E. Miller, Manuelis Philae carmina, I, Parisiis 1865, 32, ἀριθμ. LXVII. Πρβλ. Mango 70), μίαν ἐκ τῶν ἐπαναλήψεων τοῦ Καιροῦ τοῦ Λυσίππου (Weissbach, ἐν R.E. X^2 [1919], στ. 1513 κἑ. Kairos), μόνον ἐκ τοῦ θέματος συγκινεῖται — δὲν ἐγνώριζε βέβαια ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἔργου καταγομένου ἐξ ἀρχαίου ἐνδόξου προτύπου.

Κωνσταντινουπόλεως — τὸ ἔχει ἀνακτήσει — προσβλέπει δὲ πρὸς αὐτὴν ὁ Χρυσολωρᾶς μὲ ἐρωτικὸν θαυμασμόν[1]. Ὁ Χρυσολωρᾶς προσεχώρησεν, ὡς γνωστόν, εἰς τὸ δόγμα τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας.

3. Πνευματικὴ διάσπασις χαρακτηρίζει ἰδιαιτέρως τοὺς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ Βυζαντίου ἀνθενωτικοὺς ἀνθρωπιστάς. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ περίπτωσις τῶν ἀδελφῶν Μάρκου καὶ Ἰωάννου Εὐγενικῶν, ἐκ τῶν θερμοτέρων ζηλωτῶν τῆς ὀρθοδοξίας[2], εἶναι διδακτικὴ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι καὶ οἱ δύο κατελήφθησαν ὑπὸ ἐξαιρετικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὅταν εὑρέθησαν ἐνώπιον ἔργων τῆς δυτικῆς παραστατικῆς τέχνης, ὑλοποίησαν δὲ τὸν ἐνθουσιασμόν των εἰς σχετικὰς ἐκφράσεις[3]. Ἡ — εἰς ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ — θεωρητικὴ θέσις τοῦ Μάρκου φαίνεται νὰ ἦτο ὅτι ἡ τέχνη εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸ θρησκευτικὸν δόγμα, ὅτι τὰ φαινόμενα δὲν ταυτίζονται πρὸς τὴν οὐσίαν. Ἀνθενωτικός, λοιπόν, ὁ Μᾶρκος, ἀλλὰ καταφατικὸς πρὸς τὰς καλλιτεχνικὰς μορφὰς τῆς Δύσεως.

Ἐνώπιον τῶν ἑνωτικῶν ὁ πνευματικὸς διχασμὸς προσελάμβανε τὴν ὑφὴν ψυχολογικοῦ προβλήματος. Ὡρισμένοι ἐκ τούτων εὗρον, ὡς γνωστόν, ὡς λύσιν τὴν πλήρη ἀφομοίωσίν των πρὸς τὴν Δύσιν. Ἄλλοι προσεπάθησαν νὰ ἐφεύρουν διαδικασίαν διαφορισμοῦ τῆς τεχνοτροπίας τῆς θρησκευτικῆς τέχνης

---

[1] Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, Ἐπιστολὴ 3η: *«Ἆρα δύνασαι πιστεῦσαι περὶ ἐμοῦ, ὡς ἐγὼ τὴν πόλιν ταύτην* (τὴν Ρώμην) *περιιὼν κατὰ τοὺς ἐρωτολήπτους τούτους καὶ κωμαστὰς τοὺς ὀφθαλμοὺς περιφέρω... καὶ... περιεργάζομαι, εἴ τι που τῶν καλῶν ἴδοιμι... Ἐγὼ γὰρ οὐ ζώντων σωμάτων κάλλη... ζητῶν τοῦτο ποιῶ, ἀλλὰ λίθων καὶ μαρμάρων καὶ ὁμοιωμάτων»* (PG 156, 57)· *«ὃ δὲ ἔλεγον, τὸ μὲν ἐν ἡμῖν θεωρητικὸν διὰ τοιούτων* (δηλαδὴ μέσῳ τῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης) *καὶ πολλῶν ἄλλων θειοτέρων ἡ πόλις αὕτη* (ἡ Ρώμη) *κινεῖν δύναται»* (αὐτ. 60). Περὶ τοῦ Χρυσολωρᾶ εἰς τὴν Ρώμην πρβλ. Mango, Dumb. Oaks Pap. 17, 1963, 70, Michael Baxandall, Guarino, Pisanello and Manuel Chrysoloras, Journ. of the Warburg and Courtauld Inst. 28, 1965, 197 κέ.

[2] Ἡ ἀνθενωτικὴ δραστηριότης τοῦ Μάρκου, κατ' ἀρχὰς ὀπαδοῦ τῆς ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν, εἶναι γνωστή. Περὶ τοῦ Ἰωάννου βλ. Gill, The Council of Florence 393 - 394.

[3] Περὶ τῶν ἐκφράσεων «Πλάτανος» καὶ «Ρῆγες ἐν Παραδείσῳ» τοῦ Ἰωάννου βλ. ἀνωτ. σ. 320 - 321. Εἰς τὸν Μᾶρκον ἀποδίδεται ἔκφρασις Κοιμήσεως Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου (C. L. Kayser, Philostratei libri de gymnasmata, quae supersunt... Accedunt Marci Eugenici imagines et epistolae, Heidelbergae 1840, 142 - 154), χαρακτηριστικὴ κατὰ τοῦτο, ὅτι περιγράφεται εἰς αὐτὴν ἰταλικὸν ζωγραφικὸν ἔργον (βλ. Δ. Ι. Πάλλα, Εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου στὴ Σαλαμίνα, Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον, Γ', Ἀθῆναι 1966, 327 κέ. § 3). Τὸ φιλολογικὸν πρόβλημα, περὶ τοῦ ἐὰν αἱ εἰς ἑκάτερον τῶν ἀδελφῶν ἀποδιδόμεναι Ἐκφράσεις ἀνήκουν εἰς τὸν ἕνα μόνον ἐκ τούτων, στερεῖται, εἰς ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ, σημασίας, ἐφόσον ἀμφότεροι ἠκολούθουν κοινὴν ἰδεολογίαν.

ἀπὸ τῆς τεχνοτροπίας τῆς κοσμικῆς, διαμορφώσαντες περὶ τῆς πρώτης «ἀρχαϊστικὴν» αἰσθητικὴν θεωρίαν, ὅτι δηλαδὴ ἔπρεπε νὰ μείνῃ αὕτη πιστὴ εἰς τὸ ὕφος τῆς ἐκκλησιαστικῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως. Τοιοῦτο τι συνάγεται ἐκ τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν ὑπεστήριξεν εἰς τὴν Φερράραν ὁ Γρηγόριος Μελισσηνὸς ἢ Μαμμής, ἀκόλουθος τοῦ Πατριάρχου Ἰωσὴφ εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας (1438 - 1439) καὶ ἀργότερον Πατριάρχης ὁ ἴδιος Κωνσταντινουπόλεως (Γρηγόριος Γ'). Ἂν καὶ ἑνωτικὸς ὁ Γρηγόριος ἀπέκρουε τὴν θρησκευτικὴν τέχνην τῆς Δύσεως μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι αἱ μορφαὶ τῶν ἱερῶν προσώπων εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν Λατίνων ἦσαν εἰς τοῦτον ἄγνωστοι — θὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ἡ φυσιοκρατική των τέχνη ἦτο ἀσυμβίβαστος πρὸς τὸ θρησκευτικόν του συναίσθημα[1].

Θεωρητικώτερος ὑπῆρξε — πολὺ πρὸ τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας — ὁ παραδοσιαρχικὸς Συμεὼν Θεσσαλονίκης († 1429). Ὁ ἀνθενωτικὸς οὗτος θεολόγος διεμόρφωσε τὴν θέσιν ὅτι εἰς τὴν θρησκευτικὴν τέχνην τὰ ὑλικὰ μέσα — τὰ χρώματα κλπ. — χρησιμοποιοῦνται ὡς εἶδος συμβόλων, ὡς τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου, ὅτι δὲ μέσῳ τούτων ἀποδίδεται ὁ χαρακτὴρ τῶν ὑπερβατικῶν ἀληθειῶν, ὡς ἀκριβῶς διὰ τῶν γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου ἀπαρτίζεται ἓν ἱερὸν κείμενον. Διὰ τῶν ὑλικῶν τῆς τέχνης ἀποδίδεται ἡ θρησκευτικὴ ἀλήθεια μεταφορικῶς, ὅθεν συνάγεται ὅτι ἡ προσγραφὴ τοῦ νοήματος τῆς μεταφορᾶς εἰς τὴν λατρευτικὴν εἰκόνα προέρχεται, κατὰ τὸν Συμεών, ἐξ ἀπαιτήσεως τοῦ λόγου, διὰ νὰ διασωθῇ κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἡ λογικὴ οὐσία της, ἡ ταυτότης δηλαδὴ μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς τῆς ἐννοίας τῆς εἰκόνος — ὡς «εἰκόνος» — καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ ἐπ' αὐτῆς εἰκονιζομένου προσώπου, διὰ τὸν λόγον δὲ ὅτι ἡ ἐπὶ τῆς λατρευτικῆς εἰκόνος παριστανομένη ἀλήθεια εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν φυσικήν. Μὲ τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο καταλήγει ὁ Συμεὼν εἰς ἀντιφυσιοκρατικὴν δεοντολογίαν περὶ τῆς θρησκευτικῆς τέχνης. Τὸ συμπέρασμά του εἶναι δὲ ὅτι ἡ μίμησις τῶν θείων προτύπων, κατὰ τὸν φυσιοκρατικὸν τρόπον τῶν Λατίνων, εἶναι ἀπαράδεκτος, ἐπειδὴ καταντᾷ εἰς πράγματα ἀνόσια[2]. Ἐκ τῆς θέσεως τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης συνάγεται, λοιπόν, ὅτι ὁ σύμφωνος πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς θρησκευτικῆς τέχνης κόσμος τῶν εἰκόνων

---

[1] *«Ὡς ἐγὼ εἰς ναὸν εἰσέλθω λατίνων οὐ προσκυνῶ τινα τῶν ἐκεῖσε ἁγίων, ἐπεὶ οὐδὲ γνωρίζω τινά· τὸν Χριστὸν μόνον γνωρίζω, ἀλλ' οὐδ' ἐκεῖνον προσκυνῶ· τὸν σταυρὸν οὖν, ὃν αὐτὸς ποιῶ, προσκυνῶ καὶ οὐχ ἕτερόν τι τῶν ἐκεῖσε θεωρουμένων μοι»* (Sguropuli, Vera historia 109. Πρβλ. Mohler, Kardinal Bessarion, I, 17 - 18, Ξυγγοπούλου, Σχεδίασμα 55 - 56).

[2] Συμεὼν Θεσσαλον., Κατὰ αἱρέσεων 23, *Ὅτι δεῖ ἀνιστορεῖν εὐλαβῶς τὰ θεῖα καὶ εὐσεβῶς καὶ κατὰ τὴν δεδομένην συνήθειαν* (P.G. 155, 112 - 116). Τὸ κείμενον χρησιμοποιεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Millet, Recherches 687. Ἡ παρομοίωσις τῶν χρωμάτων πρὸς τὰ γράμματα ἀφορμᾶται ἐκ τοῦ Πλάτων., Κρατύλ. 424b κέ. (Méridier 112 κέ. «Les Belles Lettres»).

ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ἀναλλοίωτον χαρακτῆρα τοῦ ἐπ' αὐτῶν εἰκονιζομένου ὑπερβατικοῦ κόσμου· μὲ ἄλλους λόγους ὅτι ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ τέχνη τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἡ κανονική, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἔξω τοῦ κανόνος τέχνην τῆς Δύσεως.

Ἀλλ' ὁ Συμεὼν προχωρεῖ καὶ εἰς ἐξήγησιν τῆς διαφορᾶς τοῦ ὕφους τῆς συγκρατημένης τέχνης τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τοῦ ὕφους τῆς φυσιοκρατικῆς τέχνης τῆς Δύσεως. Παρουσιάζεται δὲ ἡ διαφορά των ὑπὸ τούτου ὡς ἀποτέλεσμα δύο ἀντιθέτων θεωριῶν περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ κόσμου· περὶ μὲν δηλαδὴ τοῦ χαρακτῆρος τῆς Δυτικῆς τέχνης ὑποστηρίζεται ὅτι πηγάζει ἐκ τοῦ πόθου μιᾶς ζωῆς τῶν αἰσθήσεων καὶ ἐκ τῆς πεποιθήσεως εἰς τὴν δύναμιν τῆς γνώσεως, περὶ δὲ τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἀνατολικῆς ὅτι πηγάζει ἐκ τοῦ πόθου μιᾶς ζωῆς τῆς «θεωρίας» — ζωῆς τοῦ πνεύματος — καὶ ἐκ τῆς αὐτοπαραιτήσεως εἰς τὴν δύναμιν τῆς πίστεως[1]. Οὕτω, εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν, ἡ τεχνοτροπία τῆς θρησκευτικῆς τέχνης ἀνάγεται ὑπὸ τοῦ Συμεὼν εἰς ζήτημα θρησκευτικῆς δεοντολογίας. Μὲ τὸ νὰ ὑποστηρίζῃ δὲ ὁ τυπολατρικὸς οὗτος θεολόγος ὅτι ἡ θρησκευτικὴ τέχνη εἶναι λειτουργὸς τῆς πίστεως καὶ ὅτι αἱ καλλιτεχνικαὶ μορφαὶ δὲν δύνανται νὰ μετασχηματίζωνται ἐλευθέρως, ἔξω καὶ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως, εὑρίσκεται βεβαίως καθ' ὁλοκληρίαν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς μεσαιωνικῆς τελεολογικῆς νοοτροπίας· μὲ τὸ νὰ ἐξηγῇ ὅμως τὰς καλλιτεχνικὰς μορφὰς αἰτιοκρατικῶς, ὅτι δηλαδὴ αὗται ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν βιοθεωρίαν τῶν ἑκάστοτε φορέων τῆς τέχνης, μὲ ἄλλους λόγους ὅτι ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ ἑκάστοτε κοινωνικοῦ εἶναι, ἐπιδεικνύεται πλουτισμένος μὲ σκέψιν κατὰ βάθος νεωτερικήν, ὡς νὰ ἔχῃ δηλαδὴ οὗτος πρὸ πολλοῦ διασκελίσει τὸν μεσαίωνα. Ἐν τούτοις ἀντιτίθεται ὁ Συμεὼν πρὸς τὸ ἀναγεννησιακὸν πνεῦμα τῆς ἀνερχομένης Δύσεως. Εἰς τὸν βυζαντινὸν παραδοσιακὸν θεολόγον ἡ ἐσωτερικὴ κρίσις τῶν χρόνων τοῦ φθίνοντος Βυζαντίου ἐκδηλοῦται ὡς διάσπασις μεταξὺ νοῦ καὶ συναισθήματος. Ἀκριβῶς δὲ ἡ τελεία ἄρνησις τοῦ κόσμου τῆς Δύσεως ὑπῆρξε κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ ἕτερος ἐκ τῶν τρόπων ἄρσεως τοῦ πνευματικοῦ διχασμοῦ.

Κατὰ τὴν ἐπιθανάτιον ἀγωνίαν τοῦ Βυζαντίου ἀφυπνίζεται πνεῦμα οὐσιαστικῶς ἀναγεννητικόν, ὡς ἀντίδρασις κατὰ τοῦ ἐπερχομένου τέλους. Ἀναγέννησιν ὠνειρεύετο ὁ Πλήθων ἐν Μυστρᾷ, ἀλλὰ κατὰ τρόπον οὐτο-

[1] Συμεὼν Θεσσαλον., ἔνθ' ἀν. 32, Κατὰ Λατίνων: *«Ὅθεν καὶ ἀπιστοῦσι, μὴ ἐγνωκότες, καὶ ὡς ἀντίθεοι βλασφημοῦσι... τὴν αἰσθητήν τε ποθοῦσι ζωὴν καὶ περὶ τὴν θεωρίαν ματαιοπονοῦσι τῶν ὁρωμένων καὶ ἀλλοιουμένων κτισμάτων. Καὶ σχεδὸν κατὰ τοὺς ἄφρονας Ἕλληνας τῇ κτίσει... λατρεύουσι... τῇ τῆς ματαιότητος γνώσει θαρροῦσι μόνον καὶ μηδὲν ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν καὶ τὸν ἀνθρώπινον νοῦν εἶναι λογίζονται... Ἀλλ' ἐν ἡμῖν πᾶν τὸ τῶν ἁγίων ζησάντων σύστημα διὰ τῆς πίστεως τετελείωται»* (PG 155, 168-169).

πικόν, μὲ τὸ νὰ προτείνῃ, ὡς γνωστόν, κοινωνικὴν μεταρρύθμισιν διὰ τῆς δημιουργίας νέας θρησκείας καὶ μὲ ἐμπνεύσεις ἀπὸ τὴν πολιτείαν τῶν Σπαρτιατῶν. Ἐν τούτοις ἡ ἐκ μέρους του διάγνωσις τῆς ἀνάγκης μεταρρυθμίσεων ἀπετέλει ἀντίδρασιν θετικοῦ χαρακτῆρος. Οὐσιαστικῶς θετικώτερον ὑπῆρξε τὸ ἀποτυχὸν μεταρρυθμιστικὸν κίνημα, τὸ ὁποῖον κατὰ ἕνα περίπου αἰῶνα ἐνωρίτερον ἐπεχείρησαν ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν Ζηλωτῶν οἱ ἔμποροι καὶ οἱ ναυτικοὶ — μὲ κάποιαν παραλληλίαν πρὸς τὰ ὑποδείγματα τὰ ὁποῖα προσέφερον αἱ δημοκρατίαι τῶν ἰταλικῶν πόλεων[1]. Ὁ Βησσαρίων, πολιτικώτερος τοῦ Πλήθωνος ἀφωμοιωμένος δὲ ἤδη πρὸς τὴν Δύσιν, ἔβλεπε τὴν ἀναγέννησιν εἰς τὴν ἀναζωογόνησιν τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνίας ἐπὶ τῇ βάσει τόσον τῆς παιδείας τῆς Δύσεως ὅσον καὶ τῆς προηγμένης τεχνικῆς της[2]· φαίνεται ἀκόμη νὰ ἤθελεν οὗτος τὴν ἀναγέννησιν κάπως — ἴσως κατ' ἐπίδρασιν ἰταλικὴν — ἀπηλλαγμένην ἀπὸ τὴν κλασικιστικὴν μορφοκρατίαν (formalismus), ὡς τοὐλάχιστον συνάγεται ἐκ τῆς ἐκ μέρους του χρησιμοποιήσεως ἁπλοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος, ὅταν, μετὰ τὴν Ἅλωσιν, ἀναφέρεται εἰς ζητήματα τῶν Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς[3]. Τέλος ῥηξικέλευθος λόγιος, ἄγνωστος ἀτυχῶς, μεταφράζει κατὰ τὸ ἔτος 1450 εἰς συγκινητικῶς ὡραίαν καὶ ποιητικὴν δημοτικὴν γλῶσσαν τὸ Ψαλτήριον[4]. Δὲν γνωρίζομεν ἂν τὸ κείμενον τοῦτο προωρίζετο νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν εὐσέβειαν συγκεκριμένης θρησκευτικῆς ὁμάδος καὶ ποίας, ἢ ἂν ἦτο ἁπλῆ λογοτεχνικὴ ἀπασχόλησις· ἀποτελεῖ πάντως τεκμήριον ἐπιθυμίας ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ χώρου θρησκευτικῆς ἀναγεννήσεως ἐκ τῶν ἔσω.

Εἰς τὴν πολύπλευρον ἐκείνην ἀνακαινιστικὴν βούλησιν ἐντάσσονται παραλλήλως καὶ προσπάθειαι πρὸς ἀνανέωσιν τῶν ἐκφραστικῶν τρόπων τῆς

[1] Συνοπτικῶς βλ. Ostrogorsky, Gesch. byz. Staates^3 425 κἑ. Περὶ τοῦ Πλήθωνος: D. Zakythinos, Le despotat grec de Morée, I, Paris 1932, 175 κἑ., II, Athènes 1953, 322 κἑ., Tatakis, Philosophie byzantine 281 κἑ., τοῦ αὐτοῦ, Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1952, 183 κἑ. Beck, Theodoros Metochites 125 κἑ. Νεωτέρα βιβλιογραφία ἐν Ostrogorsky 461.

[2] Βλ. σ. 314_5.

[3] Σπυρ. Λάμπρου, Τρεῖς ἐπιστολαὶ τοῦ Καρδιναλίου Βησσαρίωνος ἐν τῇ δημοτικῇ γλώσσῃ, Νέος Ἑλληνομν. 5, 1908, 19 κἑ., τοῦ αὐτοῦ, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ Δ' 285 κἑ., Mohler, Kardinal Bessarion III, 531 κἑ.

[4] Κῶδ. Vat. Gr. 343 (Rob. Devreesse, Codices vaticani graeci, II [= Bibliothecae apostolicae Vaticanae Codices XI], Roma 1937, 18). Πανομοιότυπον τοῦ φ. 1^r παρὰ Pius Franchi de Cavalieri-Johannes Lietzmann, Specimina codicum graecorum vaticanorum, Berolini et Lipsiae 1929, XVIII, ἀριθμ. 46. Μνημονεύεται καὶ ὑπὸ τοῦ Harold R. Willoughby, A unique miniatured Greek Apocalypse, Byzantion XIV, 1939, 162 κἑ.

ζωγραφικῆς. Δὲν ἐννοῶ τὴν λεγομένην ἀναγέννησιν τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων, τῆς ὁποίας εἶναι σαφεῖς οἱ χαρακτῆρες ἀνελίξεως ἐκ τῶν ἔσω κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς γοτθικῆς τέχνης, οὔτε τὰς σποραδικὰς ἐπιδράσεις τῆς δυτικῆς ζωγραφικῆς εἰς ἀνατολικῶν ζωγράφων χειρωνακτικὰ ἔργα· ἀλλὰ τὰς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τότε ἐπιτευγμάτων τῆς δυτικῆς φυσιοκρατικῆς ζωγραφικῆς συνειδητὰς καὶ εἰς ὑψηλὸν καλλιτεχνικὸν ἐπίπεδον ἐπαφὰς τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς πρὸς τὴν τελευταίαν. Ὑπενθυμίζω ὅτι εἰς τὰς ἐκφράσεις «Ρῆγες ἐν παραδείσῳ» τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου καὶ «Πλάτανος» τοῦ Ἰωάννου Εὐγενικοῦ περιγράφονται γαλλοφλαμανδικὰ ἔργα[1] καὶ ὅτι εἰς τὴν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ φερομένην ἔκφρασιν Κοιμήσεως Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου περιγράφεται ἔργον ἰταλικόν, πιθανώτατα τοσκανικῆς σχολῆς[2]. Παρετηρήσαμεν δὲ ὅτι αἱ ἐν λόγῳ ἐκφράσεις ἀντανακλοῦν ἐκδήλωσιν συνειδητῆς αἰσθητικῆς στροφῆς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν, ἡ ὁποία ἵστατο πρὸς τὴν φυσικὴν ἀλήθειαν πλησιέστερον ἢ ἡ σύγχρονός των βυζαντινὴ ζωγραφική. Πρόκειται, ὡς ἤδη ἐσημειώσαμεν, περὶ τῆς διεθνοῦς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑστερογοτθικῆς τέχνης[3].

Ἡ γνώμη τοῦ παλαιοῦ βιενναίου ἱστορικοῦ τῆς τέχνης J. Schlosser ὅτι αἱ ἐκφράσεις τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου καὶ τοῦ Ἰωάννου Εὐγενικοῦ ἀποτελοῦν ἁπλῶς καὶ μόνον ῥητορικὰ γυμνάσματα, κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀρχαίων ἐλασσόνων λογίων, καὶ ὅτι τὰ κείμενα ταῦτα μαρτυροῦν μόνον περὶ τῆς εὐαισθησίας καὶ τῶν καλλιτεχνικῶν ἐνδιαφερόντων τῶν συγγραφέων των, χωρὶς τάχα παράλληλον ἀνταπόκρισιν πρὸς τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς των[4], δὲν ἀνταποκρίνεται πλέον πρὸς τὰ πράγματα. Διότι γνωρίζομεν ἤδη παραδείγματα ἀβιάστου γονιμοποιήσεως τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἐκ τῆς δυτικῆς 'κοινῆς'[5]. Εἶναι δὲ ὀρθὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἐπαφὴ τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς πρὸς τὴν ζωγραφικὴν τῆς Δύσεως ἔγινεν εἰς τὸ ἀριστοκρατικὸν περιβάλλον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου εἴτε ἐξ ἐπιγαμιῶν εἴτε δι' ἄλλου εἴδους ἐπαφῶν, ὡς π.χ. αἱ τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, ἐκαλλιεργοῦντο πολιτιστικαὶ σχέσεις πρὸς τὴν Δύσιν[6]. Εἰς τὸ Παλάτιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιδεικνύωνται ἔργα παραστατικῆς ἀληθοφανείας, προϊόντα δυτικῶν ἐργαστηρίων· εἶναι δὲ μάλιστα πιθανὸν ὅτι τοιαῦτα ἔργα ὑπῆρχον ἐκεῖ καὶ πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ταξειδίου τοῦ Μανουὴλ Β' εἰς τὴν Δύσιν, ὁπόθεν ἐπέστρεψεν οὗτος πλήρης δώρων προερχομένων ἐκ τῆς

[1] Βλ. ἀνωτ. σ 321.
[2] Βλ. ἀνωτ. σ. 326_3. Ἐκτενέστερον Πάλλα, ἔνθ' ἀν.
[3] Βλ. ἀνωτ. σ. 314.
[4] Schlosser, Präludien 78 κέ.
[5] Παραδείγματα παρὰ Πάλλα, ἔνθ' ἀν.
[6] Περὶ τῶν ἐπιγαμιῶν βλ. προχείρως Gill, ἔνθ' ἀν., σ. 23 κέ. Περὶ τῶν ἄλλων ἐπαφῶν βλ. ἀνωτ. σ. 321.

Αὐλῆς τῶν Παρισίων (1402)[1]. Ἡ λειψανοθήκη π.χ. τοῦ Προφήτου Δανιήλ, ἡ περιγραφομένη ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ (ἀπέθανε πρὸ τοῦ ἔτους 1341) ὡς ἱσταμένη ἐπὶ λεόντων καὶ κοσμουμένη ὑπὸ ἀγγέλων εἰς σχῆμα κοιμωμένων βρεφῶν[2], πιθανώτατα ἦτο ἔργον δυτικῆς καὶ ὄχι ὀψίμου ῥωμαϊκῆς ἢ βυζαντινῆς τέχνης.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

[1] Schlosser 74, Schlumberger, Byzance et Croisades 134.
[2] Μανουὴλ Φιλῆ, *«Εἰς τὴν ἀπὸ μαρμάρου σορὸν τοῦ ἁγίου προφήτου Δανιήλ, ἱσταμένην ἐπάνω λεόντων, ἔχουσαν δὲ καὶ ἀγγέλους ἐν σχήματι βρεφῶν κοιμωμένους»* (Miller, I, 51 ἀριθμ. 108).

ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΝ ΤΩΝ ΑΙΣΩΠΕΙΩΝ ΜΥΘΩΝ

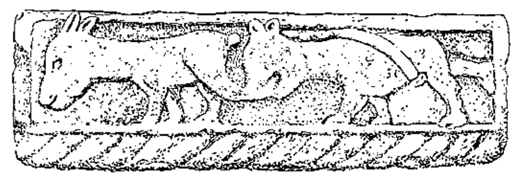
Δημοσιεύων εἰς τὴν 'Επετ. 'Εταιρ. Βυζ. Σπουδ. Λ', 1960 - 1961, 413 κέ. βυζαντινὸν ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου Κορίνθου μὲ παράστασιν ἐμπνευσμένην, ὡς πιστεύω, ἐκ τοῦ αἰσωπείου μύθου « Λύκος ἰατρός » ἢ καὶ ἀναπτύξεώς του, συγκεκριμένως ἐκ τοῦ « Συναξαρίου τοῦ Τιμημένου Γαδάρου », συνεκέντρωσα ἀριθμόν τινα παραδειγμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα εἰκονογραφοῦνται αἰσώπειοι μῦθοι, ὡς συμβολὴν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν εἰκονογραφικοῦ κύκλου τῶν αἰσωπείων μύθων, εὐρύτερον ἀκόμη, κύκλου εἰκονογραφίας ἀφηγήσεων — παραμυθιῶν — μὲ ἀλληγορίας ζώων εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην. Διότι πράγματι θὰ εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα ἡ διερεύνησις τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐμπνευσμένα ἐκ τῶν ἀρετολογικῶν ἀφηγημάτων μὲ ὑποκείμενον ἀνθρωπομορφικὰς ἱστορίας ζώων. 'Απαντῶνται εἰς ψηφιδωτὰ δάπεδα (ἤδη εἰς τὴν πρωτοχριστιανικὴν ἐκκλησίαν τῆς 'Ακυλήίας), εἰς γλυπτά, ἰδίως εἰς μικρογραφίας καὶ ἀλλαχοῦ.

Εἰς ὅσα, σχετικὰ πρὸς τὸ προκείμενον αἴτημα, παραδείγματα ἐσημείωσα εἰς τὸ ὡς ἀνωτέρω δημοσίευμά μου προσθέτω δύο ἀκόμη:

1. Μουσεῖον Κωνσταντινουπόλεως, μαρμάρινον ἀνάγλυφον ὑπ' ἀριθμ. 848. Διαστάσεις: Μῆκ. 0,875, πλάτ. 0,275, πάχ. 0,10 μ. Εἰκονίζονται δύο ζῷα πρὸς ἀριστερά, τὸ πρῶτον σαφῶς ὄνος μὲ τεταμένον τὸν ἕτερον τῶν ὀπισθίων ποδῶν του καί, ἐν ἀκολουθίᾳ, λέων — ὡς μετ' ἐπιφυλάξεως πιστεύει ὁ δημοσιεύσας τὸ ἀνάγλυφον G. Mendel — συλλαμβάνων διὰ τοῦ στόματός του τὴν ὁπλὴν τοῦ ὄνου (εἰκ. 1)[1]. Νομίζω ὅτι εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο δὲν εἰκονίζεται συνήθης σκηνὴ ἀλληλοσπαρασσομένων ζώων, ἐπειδὴ εἰς ἐκείνας οὐδέποτε παριστάνονται τὰ θηρία νὰ ἁρπάζουν ἐκ τοῦ ἄκρου ποδὸς τὸ θήραμά των· εἰς τὴν προκειμένην δὲ περίπτωσιν εἶναι ἀδιανόητον

[1] G. M e n d e l, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, II, Paris 1914, 492 - 493 ἀριθμ. 693 (848).

τὸ νὰ ἁρπάζῃ ὁ λέων τὸν ὄνον, διὰ νὰ τὸν κατασπαράξῃ, ἐκ τῆς ὁπλῆς του. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον πιστεύω ὅτι εἰς τὸ Κωνσταντινουπολιτικὸν ἀνάγλυφον ὑπόκειται, πάλιν, ὁ αἰσώπειος μῦθος *«Λύκος ἰατρός»*, ἀλλὰ μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐδῶ ἀπεικονίζεται τὸ κύριον ἐπεισόδιον, ὅτε δηλαδὴ διὰ τεχνάσματος ὁ ὄνος λακτίζει τὸν λύκον καὶ τοῦ σπάζει τοὺς ὀδόντας[1]. Ἂν τὸ ὑπὸ τοῦ Mendel παρεχόμενον σχέδιον τοῦ προκειμένου ἀναγλύφου εἶναι

Εἰκ. 1. Λύκος καὶ ὄνος. 'Οθωμαν. Μουσεῖον ἀριθμ. 848. (M e n d e l, Catalogue ἀριθμ. 693).

ἀξιόπιστον, ὁ τεχνίτης φαίνεται νὰ παρενόησε τὸ θέμα τοῦ προτύπου του ἢ νὰ μὴ ἠδυνήθη νὰ τὸ ἀποδώσῃ καλῶς. 'Επὶ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Κορίνθου εἰκονίζονται τὰ ἀμέσως μετὰ τὸ λάκτισμα[2]. 'Εκ τῆς ἀποκαταστάσεως οὕτω δύο διαδοχικῶν σκηνῶν τοῦ αὐτοῦ μύθου συνάγεται ὅτι ὑπῆρχεν εἰς τὸ Βυζάντιον ἐκτεταμένη εἰκονογραφία του.

2. 'Ως εἰκονογράφησιν τοῦ αἰσωπείου μύθου *«Κύων, ἀλέκτωρ καὶ ἀλώπηξ»* (Perry 419 ἀριθμ. 252, Hausrath, II, 87 ἀριθμ. 268, Teubner) παρουσίασα δύο παραδείγματα: τὸ θωράκιον τοῦ Μουσείου Βερολίνου ἀριθμ. 3250, ἀντιπροσωπεῦον παραλλαγὴν ἐκτεταμένην — μὲ τρεῖς μορφὰς[3] — καὶ ἐπίκρανον τοῦ Μουσείου Θηβῶν, ἀντιπροσωπεῦον παραλλαγὴν συνοπτικὴν — μὲ μόνον τὴν ἀλώπεκα καὶ τὸν πετεινόν[4]. Τῆς τελευταίας αὐτῆς παραλλαγῆς — μὲ τὸν πετεινὸν ἐπὶ τοῦ δένδρου καὶ τὴν ἀλώπεκα κάτω — εἶχε σημειωθῆ κατὰ τὸ 1910 γραπτὸν παράδειγμα ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς βορείας πλευρᾶς ναϋδρίου τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὰ τότε χωρία Λιβερᾶ καὶ Καπί - κιοϊ τῆς Ροδοπόλεως παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα (εἰκ. 2)[5]. Εἰς τὸ ποντιακὸν παράδειγμα διεξάγεται μεταξὺ τῶν δύο ζώων ὁ ἑξῆς διάλογος: 'Α λ ώ π η ξ: *«Κατάβε, δέσποτα, ἀπὸ ἐκ⟨εῖ⟩ ⟨κ⟩⟨αὶ⟩ εὐχ⟨ή⟩σου».* — Π ε τ ε ι ν ό ς:

[1] Αἰσώπειοι Μῦθοι Perry 395 ἀριθμ. 187, H a u s r a t h II 19 ἀριθμ. 198 Teubner. Πρβλ. 'Επετ. 'Ετ. Βυζ. Σπουδ. Λ', 1960 - 1961, 416_2 (Δ. Π ά λ λ α ς).

[2] Π ά λ λ α ς 421.

[3] Αὐτ. 424 εἰκ. 4.

[4] Αὐτ. 424 - 425 εἰκ. 5.

[5] 'Α β ρ ο κ ό μ η ς Ε. Τ σ α κ ά λ ω φ, Βυζαντινὸν ναΰδριον παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα, Byz. Zeitschr. 19, 1910, 120 - 121 σχέδιον ἐπὶ τῆς σ. 121.

«Φοβοῦμ⟨αί⟩ σε, κ⟨ύ⟩ριο ἀλεπέ, πολ⟨λ⟩ὰς κανόνας ἔχ⟨ε⟩ις». Ἡ δημοσιεύσασα τὸ ὡς ἀνωτέρω σχέδιον Ἀβροκόμη Ε. Τσακάλωφ συνέδεσε τὸ περιεχόμενόν του πρὸς τὸν μῦθον προφανῶς *«Ἔριφος ἐπὶ δώματος ἑστὼς καὶ λύκος»* [1] — « Λύκος καὶ ἀμνός », λέγει, ἐννοοῦσα πιθανῶς τὸν μῦθον *«Λύκος καὶ αἴξ»* Perry 382 ἀριθμ. 157, Hausrath, I, 188 ἀριθμ. 162, Teubner. Προφανῶς ἔχομεν ἐδῶ μετάπτωσιν τοῦ αἰσωπείου μύθου « Κύων, ἀλέκτωρ καὶ ἀλώπηξ »

Εἰκ. 2. Ἀλέκτωρ καὶ ἀλώπηξ. Γραπτὴ παράστασις εἰς ἐκκλησίαν τοῦ Πόντου. (Τσακάλωφ, Byz. Zeitschr. 19, 1910, 121).

εἰς ἀρετολογικὸν ἀφήγημα, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ διάλογος ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὴν αἰσώπειον ρίζαν του. Εἰς τὸν αἰσώπειον μῦθον γράφεται: *«Κατάβηθι δέ, ὅπως ᾄσωμεν τὰς νυκτερινὰς ᾠδὰς καὶ συνευφρανθῶμεν ἀμφότεροι». — «Ἄπελθε, φίλε, κάτωθεν πρὸς τὴν ῥίζαν τοῦ δένδρου καὶ φώνησον τὸν παραμονάριον, ὅπως κρούσῃ τὸ ξύλον»* (Perry 419 ἀριθμ. 252, Hausrath II, 87 καὶ 268). Ἡ ἐσωτερικὴ γραπτὴ διακόσμησις τῆς ποντιακῆς ἐκκλησίας ἦτο χρονολογημένη εἰς τὸ ἔτος 1403/1404, δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι καὶ ἡ ἐξωτερική, συγκεκριμένως τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ζωγράφημα, δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ ἔτος τοῦτο.

Σχετικῶς πρὸς τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ ἐν λόγῳ μύθου σημειώνω ὅτι εἰς τὸ ἐπίτιτλον τοῦ Εὐαγγελίου Ἰβήρων 5 φ. 219α ὁ πετεινὸς καὶ ἡ ἀλώπηξ ζωγραφοῦνται ἀντωποὶ ἑκατέρωθεν φιάλης [2]. Νομίζω ὅτι εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο ὑπόκειται ἡ συνοπτικὴ παραλλαγὴ τῆς εἰκονογραφίας τοῦ μύθου, τοῦ ὁποίου ὅμως ἐδῶ ἔχει ἐκπέσει τὸ περιεχόμενον, μετατραπέντος τοῦ θέματος εἰς ἁπλοῦν διακοσμητικὸν σχῆμα (μοτίβο).

[1] Πρβλ. Πάλλαν, ἔνθ' ἀν. 425 κέ.

[2] Α. Ξυγγοπούλου, Ἱστορημένα εὐαγγέλια Μονῆς Ἰβήρων Ἁγίου Ὄρους, Ἀθῆναι (1932), 9 ἀριθμ. 36. Πρβλ. Ἰβήρων 55 φ. 70α (αὐτ. πίν. 67).

3. Εἰς τὸ μνημονευθὲν δημοσίευμά μου, ἐπιχειρήσας νὰ ἐξηγήσω τὴν ἐπὶ ὑπερθύρου παράστασιν ὄνου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δοξασιῶν περὶ τῆς δαιμονικῆς φύσεως τοῦ ζώου τούτου, ὡς ἀποτρόπαιον, ἐπεκαλέσθην καὶ τὴν ψηφιδωτὴν παράστασιν ὄνου ἐν Djemila, συνοδευομένην ὑπὸ τῆς μαγικοῦ περιεχομένου ἐπιγραφῆς NIKA (Asinus NICA) [1]. Ὡς ὑπόμνημα, διὰ τὴν κατανόησιν τῆς παραστάσεως ἐκείνης, προσάγω τὸ ἀκόλουθον κείμενον ἐκ μαγικοῦ παπύρου: *«Λαβὼν πλινθίον ὠμὸν χαλκῷ γραφείῳ χάραξον ὄνον τρέχοντα»* [2].

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

[1] Πάλλας, ἔνθ' ἀν. 447 κέ. εἰκ. 16.

[2] Karl Preisendanz, Papyri graecae magicae, I, Berlin 1928, 178 στίχ. 3255.

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑΙ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ
(1881 - 1965)

Μετὰ μακρὰν νόσον ἀφῆκε τὸ παρελθὸν ἔτος τὸν μάταιον τοῦτον κόσμον τελευταῖος τῆς παλαιᾶς φρουρᾶς τῶν Ἑλλήνων βυζαντινολόγων (Βέη, Ἀμάντου, Κουκουλὲ) ὁ καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς Γεώργιος Σωτηρίου, ἐπὶ μακρὰ μὲν ἔτη διδάξας τὴν Χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ Ἀθηνῶν, ὁμοίως δὲ καὶ διευθύνας, μεγαλύνας καὶ ἀγαπήσας τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν (ὅπερ ἐκ τῶν ἀπιθάνων χώρων ὅπου εἶχε παραρριφθῆ, ἐγκατέστησεν αὐτὸ μεγαλοπρεπῶς εἰς τὸ μέγαρον τῆς Δουκίσσης τῆς Πλακεντίας) καὶ διὰ πολλῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἀναστηλώσεων (Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης) ἢ ἐρευνῶν (Σινᾶ) δοξάσας τὴν πάτριον ἐπιστήμην καὶ δι' αὐτῆς τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν, εἰς ἣν ὁ ἀείμνηστος πρωτίστως ἐθήτευεν. Ἔτυχε δ' ἴσως καὶ πικρίας νὰ δοκιμάσῃ (καὶ ἐξ ἀχαρίστων συνεργατῶν), ἀλλ' ηὐτύχησεν ἔχων παρὰ τὸ πλευρόν του διὰ βίου ἐλλόγιμον σύζυγον καὶ βοηθόν, τὰ αὐτὰ ὡς ἐκεῖνος ἔχουσαν διαφέροντα καὶ παρασταθεῖσαν καὶ εἰς τὴν ἀκμὴν καὶ εἰς τὸ δύσκολον αὐτοῦ γῆρας.

Ὁ ἀείμν. Σωτηρίου ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρώτων συμβούλων τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν καὶ τῶν πρώτων συνεργατῶν τῆς Ἐπετηρίδος αὐτῆς, εἰς ἣν παρεῖχε τὰς συμβολὰς αὐτοῦ τακτικῶς, ἕως οὗ ἀπερρόφησεν αὐτὸν ἡ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἐπὶ ἔτη Γεν. Γραμματεὺς καί, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ν. Βέη, καὶ Πρόεδρος, πάντως δὲ ἡ ψυχή, ὀργανῶν καὶ τὰς διαλέξεις καὶ ἀνακοινώσεις τοῦ σωματείου τούτου.

Καθρέπτης τῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος αὐτοῦ εἶναι ἡ βιβλιογραφία τῶν δημοσιευμάτων του ἡ τυπωθεῖσα εἰς τὸν τελευταίως κυκλοφορηθέντα τέταρτον τόμον (1964 - 1965), σσ. ια' - κδ', τοῦ «Δελτίου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», ὃν τὸ ἐν λόγῳ σωματεῖον προώριζε μὲν ὡς ἀφιέρωμα ἐν ζωῇ, ἔδωκε δ' ὡς ἐπιμνημόσυνον μετὰ θάνατον τόμον. Εἶχε δὲ τιμηθῆ ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς καὶ διεθνῶς καὶ ἠγαπᾶτο ἐν Ἑλλάδι καὶ διὰ τὸ εὔχαρι καὶ ἀγαθὸν τοῦ χαρακτῆρος του καὶ τὴν ἄκραν εὐγένειαν καὶ προθυμίαν πρὸς τοὺς ὁμοτέχνους.

Ν. Β. Τ.
1 - 7 - 1966

SÉVÉRIEN SALAVILLE
(1881 - 1965)

Τὴν 26ην Ὀκτωβρίου 1965 ἐκοιμήθη ἐν Κυρίῳ ἐν Ἀθήναις ὁ παλαιὸς ἐφημέριος τῆς ἐνταῦθα Γαλλικῆς Πρεσβείας ἀσσομπσιονιστὴς πατὴρ S. Salaville, ἔνθερμος φίλος τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν θεολογίας ἐργάτης. Ὁ πατὴρ Salaville ἀπεβίωσεν εἰς ἡλικίαν 84 ἐτῶν, ἀφοῦ κατὰ τὰ τελευταῖα δέκα ἔτη ὑπέφερε τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ εἶχεν ἀποσυρθῆ τῆς δράσεως εἰς τὸ ἐν Ψυχικῷ παράρτημα τοῦ Institut Français d'Études Byzantines τῶν Παρισίων, ὅπερ εἶχεν ἐδῶ ἱδρύσει.

Ὁ ἀποθανὼν βυζαντινολόγος εἶχε προδιατελέσει καθηγητὴς ἐν Ρώμῃ καὶ ἦτο μέλος διαφόρων ἱδρυμάτων καὶ ἑταιρειῶν. Πρὸς τιμήν του εἶχεν ἐκδοθῆ ὁ XVI τόμος (1958) τῆς Revue des Études Byzantines ὡς «Mélanges Sévérien Salaville», ὅπου ἐν σσ. 15 - 17 ἐδημοσιεύθη καὶ κατάλογος τῶν ἔργων του, πολλὰ τῶν ὁποίων ἐφάνησαν εἰς τὸ ἴδιον περιοδικὸν ἢ τὸ προκάτοχόν του «Échos d'Orient» καὶ εἰς τὴν ΕΕΒΣ, τινὰ δὲ καὶ αὐτοτελῶς, ὡς 1) Liturgies orientales, Παρίσιοι 1932 (ἀγγλ. μετάφρ. 1938), 2) La Messe I - II, αὐτόθι 1942, 3) Νικολάου Καβάσιλα, Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας (1943, Sources Chrétiennes 4) κ.ἄ. Μετὰ τοῦ συνεργάτου του E. Dalleggio ἐξέδωκε τὰ Karamanlidika, βιβλιογραφικὴν συναγωγὴν τῶν τουρκικῶν βιβλίων τῶν τυπωθέντων δι' ἑλληνικῶν χαρακτήρων (I, Ἀθῆναι 1958).

Πρᾶος χαρακτὴρ καὶ ἀπέριττος ὡς ἄνθρωπος οὐδέποτε παρέσχεν ἀφορμὰς δυσαρεσκειῶν καὶ ἀντεγκλήσεων ἢ ἐπέδειξεν αὐστηρότητα καὶ κακότητα, οὐχὶ ἀσυνήθη εἰς ἱερωμένους τινὰς μελετητάς.

Ν. Β. Τ.

ΜΙΧΑΗΛ Θ. ΛΑΣΚΑΡΙΣ
(1902-1965)

Ἀναλαμβάνων ἐκ νόσου καὶ ἐγχειρήσεως, ἡ ὁποία τὸν εἶχε σωματικῶς καὶ ψυχικῶς καταβάλει, αἰφνιδίως τὴν 7ην Νοεμβρίου 1965, ἀπέθανε καὶ τὴν ἑπομένην ἐκηδεύθη ἐν Ἀθήναις ὁ ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ γνωστὸς βαλκανιολόγος ἱστορικὸς Μιχαὴλ Θ. Λάσκαρις. Οὗτος ἐγεννήθη ἐν Κερκύρᾳ τὸ 1902, ἔχων δὲ σύμφυτον ἀναπηρίαν τῆς χειρός, ἡ ὁποία ἐπέδρασεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος του, ἀνετράφη καὶ ἐσπούδασεν ἰδιοτύπως, τὰς μὲν γυμνασιακὰς σπουδὰς τελειώσας ἐν Βονωνίᾳ, τὰς φιλολογικὰς ἐν Zagreb καὶ μετεκπαιδεύσεως τυχὼν ἐν Γαλλίᾳ. Εὐφυέστατος, εὐκίνητος, γλωσσομαθέστατος, μὲ σπανίαν ἐνημέρωσιν, ἔχων τὸ εὐεργέτημα νὰ εἶναι ἐκ μητρὸς πρῶτος ἀνεψιὸς τοῦ Ἀνδρέου Ἀνδρεάδου, τῇ συστάσει τούτου προσελήφθη τὸ 1926 ὡς ἔκτακτος καθηγητὴς τῆς νεοσυστάτου τότε Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ἐδίδαξε κατ' ἀρχὰς ἱστορίαν τῶν Βαλκανικῶν Λαῶν, ἀπὸ δὲ τοῦ 1939 ὡς τακτικὸς Μεσαιωνικὴν Ἱστορίαν. Ἡ δραστηριότης του ὅμως ταχέως ἐξηντλήθη ἐκ τῶν συνήθων ἀντιζοοτήτων ἃς συναντοῦν οἱ εὐαίσθητοι πανεπιστημιακοὶ διδάσκαλοι, διὸ καὶ ἐνωρὶς (1959) ἀπεχώρησε τῆς ἕδρας καὶ ἐσχόλαζεν εἰς Ἀθήνας, μετὰ χαρᾶς μὲν βλέπων τὴν ἕδραν περιελθοῦσαν εἰς τὸν διάδοχόν του κ. Μ. Ι. Μανούσακαν, ἀθύμως δ' ἔχων καὶ δυσπίστως πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐπιστημονικῶν πραγμάτων.

Ὁ Μ. Λάσκαρις ὡς σλαβολόγος ἐδημοσίευσε πληθὺν ἄρθρων, δι' ὧν πολλάκις ἐπληροφόρει περὶ τῶν ἐν τῇ Βαλκανικῇ ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν, διαφόρους μικρὰς πρωτοτύπους ἀλλ' ἐμβριθεῖς μελέτας, ὡς καὶ διπλωματικὰ καὶ ἄλλα ἔγγραφα, ἄλλοθεν καὶ ἐξ Ἁγίου Ὄρους (χρυσόβουλλον Ἰωάννου Ἀσὰν Β' ὑπὲρ τῆς μονῆς Βατοπεδίου, Σόφια 1930. Actes serbes de Vatopédi, 1936 κλπ.). Τινὲς τῶν ἐργασιῶν του ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν Νεοελληνικὴν ἱστορίαν, τὰς ἑλληνοσερβικὰς σχέσεις κλπ. Ἀξιόλογος καὶ ἡ ἐν μεταφράσει ἔκδοσις τῆς Αὐτοβιογραφίας τοῦ Ἰω. Καποδιστρίου (Ἀθῆναι 1940). Τὴν μετὰ τοῦ Λ. Βρανούση ἐπιχειρηθεῖσαν ἔρευναν τῶν ἱσπανικῶν ἀρχείων δὲν ἔφερεν εἰς φῶς.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Λάσκαρι ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης ἀπετυπώθη εἰς δύο τομίδια, ἅτινα ὑπὸ τὸν τίτλον Ἀνατολικὸν Ζήτημα 1800-1923 ἐξεδόθησαν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀντιστοίχως τῷ 1948 καὶ 1955. Αἱ δ' ἐργασίαι του (87) μετὰ πλήθους βιβλιοκρισιῶν (πλὴν τῶν ἄρθρων) κατεγράφησαν ὑπὸ τοῦ ἰδίου εἰς ἀναγραφὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Δημοσιεύματα ἐν Ἀθήναις 1960».

Ν. Β. Τ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
(1881-1966)

Τὴν 22αν Φεβρουαρίου 1966 ἡ ἑλληνικὴ νομικὴ οἰκογένεια ἐθρήνησε τὴν ἀπώλειαν ἑνὸς μεγάλου νομοδιδασκάλου, τοῦ Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ πολλῶν διεθνῶν σοφῶν ἑταιρειῶν.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης ὑπῆρξε μεγαλειώδης εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς, εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ἰσχύοντος δικαίου, εἰς τὸ συγκριτικὸν δίκαιον, εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου. Καὶ εἶναι πολλαὶ αἱ μεγάλαι ἢ μικραὶ μελέται του, αἵτινες ἀφοροῦν εἰς τοὺς τομεῖς αὐτοὺς τῆς ἐρεύνης τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου.

Εἰδικώτερον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου, ἡ συμβολὴ τοῦ Κ.Τ. ὑπῆρξεν ἰδιαιτέρως ἀξιοσημείωτος. Ὁ Κ.Τ. ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος Ἕλλην νομικὸς ὅστις ἐχρησιμοποίησε τὴν μέθοδον τῆς ἀναζητήσεως τῶν παρεμβλημάτων εἰς τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον, τὴν μέθοδον αὐτήν, ἡ ὁποία, ὡς γνωστόν, παλαιότερον ἔφθασεν εἰς ὑπερβολάς, τὴν ὁποίαν ὅμως ὁ Κ.Τ. ἐχρησιμοποίησε μ' ἐπιτυχίαν καὶ φειδὼ εἰς τὴν μελέτην του περὶ τῆς condictio incerti, τὴν ἐκδοθεῖσαν τὸ 1907, ὡς ἀποτέλεσμα τῶν εὐρυτέρων σπουδῶν του εἰς Γερμανίαν κατὰ τὰ ἔτη 1903-1907. Πέραν ὅμως αὐτοῦ ὁ Κ.Τ. ὑπῆρξεν ἐπίσης ὁ πρῶτος ὅστις ἔγραψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰδικὴν μελέτην διὰ τὴν σημασίαν τῆς παπυρολογίας (τὸ 1908), μελέτην τὴν ὁποίαν ἐπεδοκίμασεν ὁ K. Krumbacher, ἐν Byzantinische Zeitschrift, τόμ. 18 (1909) 250 ἑπ. καὶ ὁ A. Vasiliev, ἐν Vizantijskij Vremennik, τόμ. 15 (1908) 507. Ἐν συνεχείᾳ ἐδημοσίευσε τὴν σημαντικὴν μελέτην του περὶ τῆς Lex Falcidia (τὸ 1912), ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἡ πρώτη σοβαρὰ μελέτη βυζαντινοῦ δικαίου εἰς τὴν Ἑλλάδα μὲ χρησιμοποίησιν τῶν νεωτέρων μεθόδων ἐρεύνης τῆς νομικῆς βυζαντινολογίας. Ἀργότερον ἠκολούθησαν καὶ πολλαὶ ἄλλαι μικρότεραι μελέται του, ἀφορῶσαι εἰς τὸ βυζαντινὸν καὶ τὸ μεταβυζαντινὸν δίκαιον, ὅπως λ.χ. «Ἑλληνικαὶ νομικαὶ ἰδέαι ἐν τῷ Βυζαντινῷ Δικαίῳ» (1953), «Ὁ Ἀρμενόπουλος καὶ ἡ νομικὴ σκέψις εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα» (1960), «Ἱεραρχία νόμων καὶ Βυζαντινὸν Δίκαιον» (1961), «Ἀρχαῖα ζητήματα συγχρόνων νόμων» (1963), ὡς καὶ πολλαὶ ἄλλαι μελέται του ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου, τοῦ δικαίου τῶν ἐθίμων, τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 κλπ. Εἰς ὅλας τὰς μελέτας του αὐτὰς ὁ Κ.Τ. ἐπέδειξε σκέψιν πρωτότυπον, τάλαντον ἱστορικοῦ καὶ ἱστοριοδίφου, φαντασίαν καὶ σοφίαν. Μὲ τὰς μελέτας του δ' αὐτὰς διήγειρε τὴν ἀγάπην πολλῶν μαθητῶν του πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου καὶ εἰδικώτε-

Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος (1881 - 1966).

ρον πρὸς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ ἐθνικοῦ δικαίου τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων χρόνων μέχρι σήμερον.

Ἂν ὅμως ὁ Κ.Τ. ἀποτελεῖ σταθμὸν εἰς τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν νομικὴν ἐπιστήμην, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν εὐρύτητα τῆς ἐπιστημονικῆς του ἐρεύνης καὶ εἰς τὴν γοητείαν τῆς διδασκαλίας του.

Ὡς πρὸς τὴν εὐρύτητα τῆς ἐπιστημονικῆς του σκέψεως ἀρκεῖ νὰ σημειωθῇ τὸ ἐκτεταμένον ἑρμηνευτικόν του ἔργον ἐπὶ τοῦ ἰσχύοντος δικαίου, αἱ σοφαὶ παρατηρήσεις του εἰς τὸ συγκριτικὸν δίκαιον καὶ ἡ ἰσχυρά του συμβολὴ εἰς τὴν ἀναζωπύρησιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ὡς πρὸς τὸ συγκριτικὸν δίκαιον, καίτοι εἶχε σπουδάσει εἰς γερμανικὰ Πανεπιστήμια, ἐν τούτοις ἦτο θαυμαστὴς τοῦ γαλλικοῦ δικαίου καὶ τῆς δράσεως τῆς γαλλικῆς νομολογίας. Ὡς πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου ἦτο ὀπαδὸς τῆς νεοκαντιανῆς σχολῆς, ἦτο ὅμως καὶ βαθὺς γνώστης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Τέλος ὡς πρὸς τὸ ἰσχῦον δίκαιον, ἡ δύναμίς του ἀπεδείχθη κυρίως εἰς τὸ δίκαιον τῶν ἐνοχῶν, τὸ ὁποῖον ἡρμήνευσεν εἰς ἓν θαυμάσιον βιβλίον του καὶ τὸ ὁποῖον ἐπίσης διετύπωσεν εἰς ἄρθρα εἰς τὸν ἰσχύοντα Ἀστικὸν Κώδικα τῆς Ἑλλάδος, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξεν ἀκριβῶς ὁ συντάκτης τοῦ βιβλίου περὶ ἐνοχῶν.

Γοητευτικὸς διδάσκαλος ἀπὸ τῆς πανεπιστημιακῆς του ἕδρας, ὑπῆρξε καὶ γοητευτικὸς ὁμιλητής, ἐπίσης δὲ καὶ γοητευτικὸς συζητητής. Τὴν γοητείαν του αὐτὴν διετήρησεν ἀκμαίαν μέχρι τέλους τοῦ μακροῦ βίου του, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου ἀπέκτησε μαθητὰς καὶ φίλους, οἱ ὁποῖοι ὅλοι τὸν ἠγάπων καὶ τὸν ἐσέβοντο ὡς τὸν μεγάλον Διδάσκαλόν των. Τὸν διδάσκαλον δ' αὐτὸν ἀπώλεσεν ὁριστικῶς ἡ ἑλληνικὴ νομικὴ ἐπιστήμη.

ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΣ

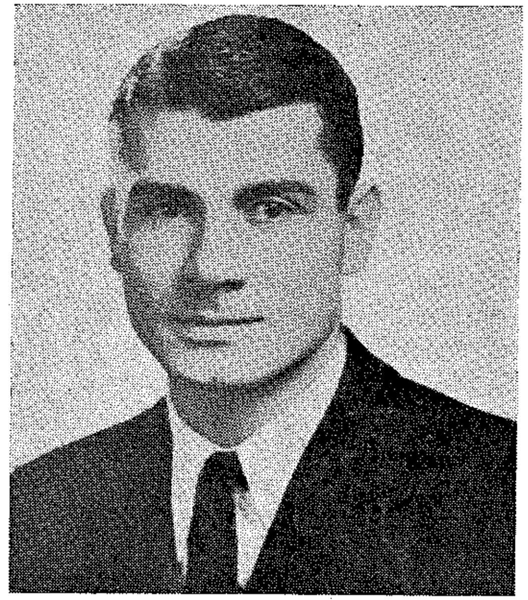
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡ. ΣΟΥΛΗΣ
(1927 - 1966)

Ἐνῷ παρεδίδοντο εἰς τὸ τυπογραφικὸν πιεστήριον αἱ τελευταῖαι αὗται σελίδες τοῦ παρόντος τόμου, ἀνεστάλη ἡ ἐκτύπωσίς των, διὰ νὰ προστεθῇ τὸ πικρότατον ἄγγελμα ἑνὸς ἀπροσδοκήτου θανάτου: Ὁ Γεώργιος Χρ. Σούλης, ἡλικίας μόλις 39 ἐτῶν, εἰς τὴν πλήρη ἀνάπτυξιν τῆς δραστηριότητός του, ἀπέθανεν αἰφνιδίως ἐκ καρδιακῆς προσβολῆς! Ὁ θάνατος, χωρὶς καμμίαν προειδοποίησιν, τὸν ἐξάπλωσε νεκρὸν εἰς τὸ κατώφλι τοῦ σπιτιοῦ του τὴν 18ην Ἰουνίου 1966 εἰς Berkeley τῆς Καλιφορνίας. Τὴν 24ην τοῦ μηνὸς ὀλίγοι συγγενεῖς, συνάδελφοι καὶ φίλοι, ὁμογενεῖς καὶ ξένοι, τὸν ἐκήδευσαν εἰς Νέαν Ὑόρκην. Τὴν ἰδίαν ἡμέραν εἰς Ἀθήνας καὶ Ἰωάννινα οἱ ἐδῶ συγγενεῖς καὶ φίλοι τὸν προέπεμψαν μὲ ἕνα τρισάγιον...

Κεραυνοβολημένος ἀπὸ τὴν εἴδησιν ὁ γράφων μόλις κατορθώνει σήμερα νὰ χαράξῃ ὀλίγας γραμμάς. Ἀναπολεῖ τὸν ἀδελφικὸν φίλον, τὸν συμπατριώτην, τὸν συνάδελφον, τὸν ἁγνὸν Ἠπειρώτην, τὸν μετριόφρονα σοφόν, ποὺ εἶχε τὴν ἁπλότητα παιδιοῦ καὶ τὴν σεμνότητα ἐφήβου — ἀναπολεῖ καὶ ἀδυνατεῖ νὰ πιστεύσῃ ὅτι συντάσσει νεκρολογίαν...

Ὁ Γεώργιος Χρ. Σούλης εἶχε γεννηθῆ εἰς Ἰωάννινα τὴν 4ην Ἰανουαρίου τοῦ 1927. Υἱὸς τοῦ γυμνασιάρχου Χρίστου Σούλη (1892 - 1951) καὶ τῆς Χριστίνας (τὸ γένος Τσίρκα) ἀνετράφη μὲ ὅλην τὴν στοργὴν καὶ τὴν ἐπιμέλειαν γονέων ἀφωσιωμένων εἰς τὰ ἰδανικὰ τῆς προκοπῆς καὶ εἰς τὴν διακονίαν τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Ὁ πατέρας του, ἀνώτερος ἐκπαιδευτικὸς μεγάλου κύρους, φωτισμένος ἄνθρωπος μὲ εὐρύτερα ἐνδιαφέροντα, ἀναδιφητὴς καὶ μελετητὴς τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τῆς πατρίδος του, συγγραφεύς, πνευματικὸς καὶ κοινωνικὸς παράγων τοῦ τόπου ἀκαταπόνητος, ὑπῆρξε διὰ τὸν υἱὸν τὸ ζωντανὸν παράδειγμα καὶ τὸ πρότυπον. Μικρὸς ἀκόμη μαθητὴς ὁ Γιῶργος εἶχεν ἀρχίσει νὰ περιεργάζεται, νὰ ταξινομῇ καὶ ν' ἀναδιφᾷ τὰ βιβλία καὶ τὰ χαρτιὰ τῆς πατρικῆς του βιβλιοθήκης. Τελειόφοιτος γυμνασίου εἶχεν ἤδη διαμορφωθῆ εἰς εἰδικευμένον ἐρευνητὴν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας καὶ ἱστορίας. Ἤμουν ἤδη φοιτητής, ὅταν ἐκεῖνος ἐτελείωνε τὸ γυμνάσιον· ἡ ἐχθρικὴ Κατοχὴ μᾶς εἶχε καθηλώσει εἰς τὴν γενέτειραν· παρηγορία μας καὶ καταφυγὴ ἡ βιβλιοθήκη τοῦ πατρός του, τὸ βιβλιοπωλεῖον τοῦ θείου μου, αἱ ἀτελεύτητοι συζητήσεις, τὰ μεγάλα ὄνειρα διὰ τὸ μέλλον. Καλοκάγαθος ὁ πατέρας του μὲ ἐπέπληττε δῆθεν, διότι παρασύρω τὸν υἱόν

του εἰς τὸν ἄγονον δρόμον τῆς παρελθοντολογίας, ἐνῷ κρυφὰ μᾶς ἐκαμάρωνε καὶ ἐνεθάρρυνε τὰς ἐπιδόσεις μας. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ περιοδικοῦ «Ἠπειρωτικὰ Γράμματα», τὴν ἔκδοσιν τοῦ ὁποίου ἐπεδίωξε καὶ ἀνέλαβε τὸ 1943 εἰς Ἰωάννινα ἕνας ὅμιλος νέων (μὲ ἀρχισυντάκτην τὸν ὑποφαινόμενον). Εἰς τὸ περιοδικὸν ἐκεῖνο ἔκαμε τὴν πρώτην ἐμφάνισίν του — 17 μόλις ἐτῶν τότε — ὁ Γεώργιος Χρ.

Γεώργιος Χρ. Σούλης (1927 - 1966).

Σούλης μὲ τὸ μελέτημά του *Ὁ Ψαλίδας καὶ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα* (Ἠπειρ. Γράμμ., τεῦχ. 2, Φεβρ. 1944, σ. 84 - 88) καὶ μὲ ἄλλα ἱστορικά, βιβλιογραφικὰ καὶ φιλολογικὰ ἐρανίσματα, δείγματα γονίμου φιλοπονίας, ἀρτίας ἐνημερώσεως καὶ πρωΐμου ὡριμότητος.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ὁ Γεώργιος Σούλης ἐνεγράφη καὶ ἐφοίτησεν εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Διεκρίθη εἰς τὰς φροντιστηριακὰς ἀσκήσεις, ἀλλ' αἱ αἴθουσαι διδασκαλίας, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, δὲν τὸν εἵλκυσαν. Τὸν ἀπερρόφησαν τὰ σπουδαστήρια, αἱ βιβλιοθῆκαι καὶ τὰ ἀρχεῖα, τὰ παλαιοβιβλιοπωλεῖα, τὰ γραφεῖα τῶν περιοδικῶν, τὰ τυπογραφεῖα, οἱ κύκλοι τῶν λογίων καὶ τῶν ἐπιστημόνων τῆς πρωτευούσης.

Πρὶν ὁλοκληρώσῃ τὸν κύκλον τῶν σπουδῶν του εἰς Ἀθήνας, ἀνεχώρησε κατὰ τὸ 1947 - 1948 εἰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς, ὅπου τὸν ἐπερίμεναν στοργικοὶ συγγενεῖς, ἀδελφοὶ τῆς μητρός του. Ἐνεγράφη κατ' ἀρχὰς καὶ ἐφοίτησεν εἰς τὸ Tufts College τῶν Η.Π.Α. Ἀλλεπάλληλοι ὑπο-

τροφίαι καὶ τιμητικαὶ διακρίσεις τοῦ ἔδωκαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ συμπληρώση τὰς σπουδάς του εἰς τὰ μεγάλα πανεπιστήμια τῆς Columbia καὶ τοῦ Harvard. Εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Harvard ἀνεκηρύχθη Διδάκτωρ.

Ἀναχωρῶν ἐξ Ἑλλάδος ὁ Σούλης ἦτο ἤδη ἕνας σχηματισμένος ἐπιστήμων, δυνάμενος νὰ κινηθῇ ἀνέτως εἰς τὰ βυζαντινά, μεταβυζαντινὰ καὶ νεοελληνικὰ θέματα ἱστορίας, φιλολογίας κλπ. Εἰς τὴν Ἀμερικὴν διηύρυνε τὰς σπουδάς του πρὸς τὴν βαλκανιολογίαν καὶ τὴν σλαβολογίαν. Ἀπὸ μικρὸς εἶχε τὸ τάλαντον τῆς γλωσσομαθείας. Τὰ ἀγγλικά, τὰ γερμανικά, τὰ γαλλικά, τὰ ἰταλικὰ τὰ κατεῖχε σχεδὸν πρὶν μεταβῇ εἰς Ἀμερικήν. Ἐκεῖ ἐξοικειώθη μὲ τὰ ἱσπανικὰ καὶ τὰ ρουμανικά, καὶ ἐπεδόθη εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῶν σλαβικῶν γλωσσῶν: ρωσσικά, σερβικά, βουλγαρικά, τσεχικὰ κλπ. Ἀκόμη καὶ τὰ τουρκικά, καθὼς καὶ τὰ οὐγγρικὰ ἢ τὰ ἀλβανικά, δὲν τοῦ ἦσαν τελείως ἀπρόσιτα. Χαλκέντερος καὶ ἀσκητικός, ἐπεδόθη μὲ ἀκόρεστον ἀδηφαγίαν εἰς σπουδὰς καὶ ἐρεύνας. Ἐνωρίτατα δὲ παρέσχε δείγματα τῆς πολυγνωσίας του καὶ τῆς ἐνημερώσεώς του εἰς τὰ θέματα τῆς βαλκανιολογίας καὶ τῆς σλαβολογίας μὲ τὰς πρώτας βιβλιοκρισίας ποὺ ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν *Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* (τ. 19 τοῦ 1949) καὶ τὴν *Ἀθηνᾶν* (τ. 54, 1950), καθὼς καὶ μὲ τὰ μελετήματά του περὶ Σερβοκρατίας ἐν Θεσσαλίᾳ (ΕΕΒΣ 20, 1950), περὶ Στεφάνου Δουσὰν (ΕΕΒΣ 22, 1952) κ.ἄ. Παραλλήλως, ἰχνηλατῶν ἀρχεῖα καὶ κατάλοιπα Ἑλλήνων καὶ φιλελλήνων τῆς Ἀμερικῆς, ἀναδιφῶν παλαιὰς ἐφημερίδας καὶ περιηγητικὰ βιβλία, παρουσίαζεν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἀγνώστους σελίδας περὶ Σολωμοῦ, περὶ Κοραῆ, περὶ Καποδίστρια, περὶ Chateaubriand, περὶ Everett κ.ἄ., ἐκθέσεις Ἀμερικανῶν μισσιοναρίων περὶ γεγονότων τοῦ Εἰκοσιένα, σκιαγραφίαν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Εὐαγγ. Ἀπ. Σοφοκλέους (Sophocles), καὶ ἄλλας συμβολὰς εἰς τὸν τομέα τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν. Ἀπαρατήρητος ἴσως ἔχει μείνει ἡ συμβολή του εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας* τῶν Δ. Γκίνη καὶ Β. Μέξα: Παρεχώρησεν εἰς τὸν Δ. Γκίνην 50 τίτλους ἀγνώστων ἐντύπων, τὰ ὁποῖα εἶχεν ἀνιχνεύσει καὶ καταγράψει εἰς Βιβλιοθήκας τῆς Ἀμερικῆς (βλ. Ἑλλην. Βιβλιογρ., τ. Γ', σελ. III, σημ. 2).

Τρόφιμος τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard ὁ Γ. Σούλης εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐργασθῇ ἐπὶ ἔτη εἰς τὸ περιώνυμον κέντρον τῆς Dumbarton Oaks Foundation, ὅπου διετέλεσε καὶ βιβλιοθηκάριος, μὲ ἰδιαιτέρας ἁρμοδιότητας εἰς τὸ Βυζαντινὸν καὶ Σλαβικὸν Τμῆμα (1955-1957), ἔπειτα δὲ διευθυντὴς τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἱδρύματος. Εἰς τὰ μεγάλα πανεπιστήμια τῆς Columbia καὶ τοῦ Harvard, ἰδίᾳ δὲ εἰς Dumbarton Oaks, εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρισθῇ καὶ νὰ συνεργασθῇ μὲ διαπρεπεῖς ἐπιστήμονας, Ἀμερικανοὺς καὶ Εὐρωπαίους, ἐκ τῶν πλέον ἐπιφανῶν εἰς τοὺς κλάδους τῆς βυζαντινολογίας, τῆς βαλκανιολογίας καὶ τῆς σλαβολογίας, εἶχε δὲ πραγματοποιήσει ἐπανειλημμένως ἐνημερωτικὰ ταξίδια εἰς ἐπιστημονικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης (εἰς Μόναχον,

Βιέννην, Λονδῖνον, Παρισίους, Βελιγράδιον, Ἀθήνας κ.ἄ.). Ἦτο εὐρύτατα γνωστός, περιεβάλλετο δὲ πανταχοῦ μὲ πολλὴν ἐκτίμησιν καὶ ἀγάπην.

Τὸ 1962 τοῦ ἀνετέθη ἡ ἕδρα τῆς Βυζαντινῆς καὶ Σλαβικῆς Ἱστορίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Indiana. Τὸ 1963 ἐστάλη εἰς Σοβιετικὴν Ἕνωσιν, ὅπου παρέμεινεν ἐπὶ ἓν ἔτος περίπου ὡς ξένον μέλος τοῦ Ἱστορικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Leningrad. Ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους 1965 ἦτο καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεσαιωνικῆς Σλαβικῆς Ἱστορίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Καλιφορνίας (εἰς Berkeley). Διὰ τὸ τρέχον θέρος τοῦ 1966 εἶχε κληθῆ νὰ διδάξῃ ἐπὶ δίμηνον εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Leningrad. Κατὰ τὸν προσεχῆ δὲ Σεπτέμβριον, εἰς τὸ Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τῆς Ὀξφόρδης εἶχεν ὁρισθῆ συνεισηγητὴς μὲ τὸν καθηγ. G. Ostrogorsky εἰς τὸ θέμα τῶν Βυζαντινο-Σλαβικῶν σχέσεων.

Ἀλλά, τὴν 18ην Ἰουνίου, ὁ στιβαρὸς νέος μὲ τὴν καταπληκτικὴν πολυμάθειαν, ὁ ἀκαταπόνητος Γ. Σούλης, ποὺ ἐμόχθησεν ἐπὶ δεκαετίας διὰ νὰ προετοιμάση τὴν στερεὰν ὑποδομὴν ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ ἔργου μεγάλων διαστάσεων, φθασμένος ἤδη εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῆς διεθνοῦς ἐπιστήμης, ἔφυγε διὰ παντός, καὶ ἔφυγε χωρὶς ν' ἀξιοποιήση καὶ νὰ χαρῇ τὸ ἔργον ποὺ ἐθεμελίωνε.

Παρέχω κατωτέρω μίαν πρώτην συναγωγὴν καὶ ἀναγραφὴν τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Γ. Σούλη. Ὑπάρχουν ἴσως καὶ ἄλλα ποὺ μοῦ διαφεύγουν.

1 — *Ὁ Ψαλίδας καὶ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα*, περιοδ. «Ἠπειρωτικὰ Γράμματα» (Ἰωαννίνων), ἔτ. Α', τεῦχ. 2, Φεβρ. 1944, σ. 84-88.

2 — *Παλαμικά. Τὸ μοιρολόϊ τῆς Γκιουλσούμ*, περ. «Ἠπειρωτικὰ Γράμματα», Α' τ. 7-8, Ἰούλ.-Αὔγ. 1944, σ. 278-281.

3 — *Ἄγνωστες σελίδες τοῦ Βαλαωρίτη*, περ. «Ἠπειρωτικὰ Γράμματα», Α' τ. 7-8, Ἰούλ.-Αὔγ. 1944, σ. 290-292.

4 — *Ἱστορικὰ Σημειώματα. Βορειοηπειρῶτες Φιλικοί*, ἐφημ. «Βόρειος Ἤπειρος», ἀριθ. φύλλ. 19, Ἰωάννινα 19 Αὐγ. 1945 (ὑπογραφή: Βιβλιόφιλος).

5 — *Ἡ Ἤπειρος καὶ ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821*, περ. «Ἠπειρωτικὴ Ζωὴ» (Ἀθηνῶν), ἔτ. Α', τεῦχ. 3, Μάρτ. 1946, σ. 12-13.

6 — *Ἠπειρωτικὴ Λαογραφία*, ἐφημ. «Φοιτητικὴ Φωνὴ» 1946 (?).

7 — *Δημήτρης Γληνὸς (1882-1943)* [ὁμιλία εἰς Ἰωάννινα 29 Νοεμβρίου 1945], Ἀθήνα (ἐκδότης Ἀριστ. Μαυρίδης) 1946 (σχ. 16ο, σελ. 20).

8 — *Αἰμίλιος Λεγκράν, ὁ μεγάλος νεοελληνιστής*, Ἀθήνα (Ἑλληνο-Γαλλικὴ Ἕνωση Νέων) 1947 (σχ. 16ο, σελ. 24).

9 — *Ὁ Chateaubriand καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. (Ἕνα ἀνέκδοτο γράμμα)*, περ. «Νέα Ἑστία» 44 (1948) σ. 1102-1105.

10 — *Ὁ Σολωμὸς καὶ ὁ Ludwig Frankl*, «Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιὰ» 6 (1949) σ. 177 - 179.
11 — Ἕνας Σικελιανοῦ, *Τί εἶναι μεγάλο θέατρο*, μετάφρ. Γ. Χ. Σούλη, «Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιὰ» 6 (1949) σ. 39 - 46.
12 — P. Charanis, *The Slavic element in Byzantine Asia Minor in the thirteenth century* (Byzantion 18, 1946/8, σ. 69 - 83), βιβλιοκρισία ἐν ΕΕΒΣ 19 (1949) σ. 337 - 340.
13 — M. Vasmer, *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-kroatischen* (Berlin 1944), βιβλιοκρισία ἐν ΕΕΒΣ 19 (1949) σ. 340 - 342.
14 — Seb. Cirac Estopañan, *Byzancio y España. El legado de la basilissa María y de los déspotas Thomas y Esaú de Joannina* (I - II, Barcelona 1943), βιβλιοκρισία εἰς περ. «Ἀθηνᾶ» 54 (1950) σ. 340 - 349.
15 — *Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς καὶ ὁ Nathaniel Parker Willis*, περ. Νέα Ἑστία 47 (1950) σ. 222 - 223.
16 — *Ἀνδρέας Χόρβατ (1891-1945)*, περ. Νέα Ἑστία 48 (1950) σ. 950 - 953.
17 — *Ἡ πρώτη περίοδος τῆς Σερβοκρατίας ἐν Θεσσαλίᾳ (1348 - 1356)*, ΕΕΒΣ 20 (1950) σ. 56 - 73.
18 — *Γύρω ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τοῦ Haxthausen*, περ. Νέα Ἑστία 50 (1951) σ. 1218 - 1220.
19 — *Ὁ τσάρος Στέφανος Δουσὰν καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος*, ΕΕΒΣ 22 (1952) σ. 82 - 96.
20 — *Πῶς εἶδαν τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα οἱ ξένοι περιηγηταί*, περ. «Ἠπειρωτικὴ Ἑστία» (Ἰωαννίνων), 1 (1952) σ. 501 - 506.
21 — *Εὐαγγελινὸς Ἀποστολίδης Σοφοκλῆς*, περ. «Ἀθηνᾶ» 56 (1952) σ. 125 - 141.
22 — *Ἀριστείδης Ε. Φουτρίδης, ὁ μεταφραστὴς τοῦ Παλαμᾶ*, περ. Νέα Ἑστία 54 (1953) σ. 1447 - 1449.
23 — *Adamantios Korais and Edward Everett*, ἐν Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier, τομ. II, Ἀθ. 1953, σ. 397 - 407.
24 — *Ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, περ. «Μακεδονικὰ» 2 (1941 - 1952), Θεσ/νίκη 1953, σ. 583 - 589.
25 — *Βλαχία - Μεγάλη Βλαχία - ἡ ἐν Ἑλλάδι Βλαχία. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας*, εἰς τὸν τόμον «Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου», Ἀθ. 1953, σ. 489 - 497.
26 — *Περὶ τῶν μεσαιωνικῶν ἀλβανικῶν φύλων τῶν Μαλακασίων, Μπουΐων καὶ Μεσαριτῶν*, ΕΕΒΣ 23 (1953) σ. 213 - 216.
27 — *On the Slavic settlement in Hierissos in the tenth century*, Byzantion 23 (1953) σ. 67 - 72.
28 — *Τὰ Ἰωάννινα. Σελίδες ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴ ἱστορία* (μετάφρ. ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ *Seb. Cirac Estopañan*, El legado de la basilissa Maria y de los déspotas... de Joannina, τ. I, σ. 196 - 201), περ. «Ἠπειρωτικὴ Ἑστία» 2 (1953) σ. 349 - 353.

29 — *Tsar Stephen Dušan and Mount Athos*, ἐν Harvard Slavic Studies 2 (1954) σ. 125 - 139.
30 — *Everett - Kapodistrias Correspondence*, ἐν Journal of Modern History, XXVI/3, Σεπτ. 1954, σ. 272 - 273.
31 — *Αἱ νεώτεραι ἔρευναι περὶ Γεωργίου Καστριώτου Σκενδέρμπεη*, ΕΕΒΣ 28 (1958) σ. 446 - 457.
32 — Μ. Μανούσακα, *Χειρόγραφα καὶ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὄρους* (Ἀθ. 1958), βιβλιοκρισία ἐν ΕΕΒΣ 28 (1958) σ. 510 - 515.
33 — *Notes on Venetian Modon*, περ. «Πελοποννησιακὰ» 3 (1959) σ. 267 - 275.
34 — *Notes on the History of the City of Serres under the Serbs (1345 - 1371)*, εἰς τὸν τόμον «Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μαν. Τριανταφυλλίδη», Θεσ/νίκη 1960, σ. 373 - 379.
35 — G. L. Huxley, *Anthemius of Tralles. A Study in Later Greek Geometry* (Cambridge Mass. 1959), βιβλιοκρισία εἰς Speculum 35 (1960) σ. 123.
36 — *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*, Dumbarton Oaks Papers 15 (1961) σ. 143 - 165.
37 — *The Thessalian Vlachia*, Zbornik radova Vizantološkog Instituta, VIII/1 (= Mélanges G. Ostrogorsky, I), Beograd 1963, σ. 271 - 273.
38 — *Historical Studies in the Balkans in Modern Times*, εἰς τὸ συλλογικὸν ἔργον *The Balkans in Transition...* edited by Ch. and B. Jelavich (University of California Press), Berkeley and Los Angeles 1963, σ. 421 - 438.
39 — Λ. Βρανούση, *Χρονικὰ Ἠπείρου* (Ἰωάννινα 1962), βιβλιοκρισία ἐν Byzantinische Zeitschrift 58 (1965) σ. 105 - 106.
40 — *The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs*, Dumbarton Oaks Papers 19 (1965) σ. 21 - 43.

Πολυγραφώτατος ἦτο κατὰ τὸ πρῶτον ξεκίνημά του ὁ ἀλησμόνητος φίλος. Κατεσπατάλησε μάλιστα τὸν ἑαυτόν του εἰς μικρὰ δημοσιεύματα, εἰς ἀτελευτήτους ἀναδιφήσεις μὲ ἀποτέλεσμα ὄχι πάντοτε ἀνάλογον πρὸς τοὺς μόχθους του. Εἰς τὸ κύριον ἔργον του ὅμως ἐπροχωροῦσε μὲ πολλὴν περίσκεψιν: ἐννοοῦσε νὰ ἐξαντλῇ τὰ θέματά του εἰς ὅλην των τὴν ἔκτασιν καὶ τὸ βάθος, νὰ ἐπεξεργάζεται τὴν λεπτομέρειαν, νὰ συμπληρώνῃ συνεχῶς τὰ χειρόγραφά του, ν' ἀγωνιᾷ καὶ ν' ἀγωνίζεται διὰ τὴν τελειότητα. Ἡ διδακτορική του διατριβὴ *Περὶ Στεφάνου Δουσὰν καὶ τῆς Σερβοκρατίας ἐν Ἑλ-*

λάδι, ἔργον ἑκατοντάδων σελίδων, ἕτοιμον ἀπὸ δεκαετίας καὶ πλέον, γνωστὸν ἤδη εἰς τοὺς εἰδικοὺς καὶ εὐφήμως μνημονευόμενον, παραμένει ἀνέκδοτον. Ὀλίγα κεφάλαια τοῦ ἔργου ἢ παρεκβατικαὶ περὶ τὸ θέμα σελίδες εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Δὲν γνωρίζω ἂν ἐδημοσιεύθη ἡ πραγματεία τὴν ὁποίαν ἑτοίμαζε μὲ θέμα *Αἱ σταυροφορίαι καὶ οἱ Σλάβοι*. Τὴν εἰσήγησίν του ἐπὶ τῶν *Βυζαντινο-σλαβικῶν σχέσεων* εἶχεν ἀποστείλει ἐγκαίρως εἰς τὴν γραμματείαν τοῦ Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου τῆς Ὀξφόρδης καὶ ἴσως ἔχει ἤδη ἐκτυπωθῆ. Τελευταίως μοῦ εἶχε ζητήσει στοιχεῖα διὰ νὰ γράψη μίαν νεκρολογίαν τοῦ ἀειμνήστου *Μιχαὴλ Λάσκαρι* (1903-1965). Νομίζω ὅτι τὴν ἔστειλε πρὸς δημοσίευσιν εἰς τὸ περιοδικὸν «Byzantinoslavica» τῆς Πράγας. Εὔχομαι καὶ ἐλπίζω ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του κάτι νὰ ἔλθη εἰς φῶς. Τὸ κενὸν ὅμως ποὺ ἐδημιούργησεν ὁ τόσον πρόωρος θάνατός του τίποτε δὲν θὰ τὸ ἀναπληρώση. Οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ φίλοι του θὰ διατηρήσουν τὸ τραῦμα καὶ πένθος των ἀπαρηγόρητοι. Ἀλλὰ καὶ ἡ ψυχρὰ Ἐπιστήμη διαπιστώνει ὅτι μὲ τὸν θάνατον τοῦ Γ. Σούλη κατέστη πτωχοτέρα.

Α. Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Henrica Follieri, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae vol. V, pars prior Φ-Ω Hymnographi-tabulae, pars altera Index Hagiographico-liturgicus, 8°, pp. XXII+329 καὶ XXXII+377. Città del Vaticano 1966, Studi e Testi 215 καὶ 215 bis.*

Εἰς τὸν τόμον Λ' (1960) τῆς Ἐπετηρίδος σσ. 567-568 ὑπ' ἐμοῦ ἐκτενέστερον καὶ εἰς τὸν ΛΓ' (1964) σ. 335 ὑπὸ τοῦ συνεργάτου μου κ. Στ. Κουρούση ἐγένετο ὁ προσήκων λόγος περὶ τοῦ μεγάλου τούτου βοηθητικοῦ ἔργου τῆς μελέτης τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ὑμνογραφίας καὶ τῆς σημασίας του, τόσον διὰ τὴν διαπίστωσιν τῆς πατρότητος τῶν ὑμνογραφικῶν κειμένων ὅσον καὶ τῆς κριτικῆς αὐτῶν (διὰ τῆς γνώσεως τῶν δημοσιεύσεων καὶ τῶν παραλλαγῶν αὐτῶν).

Νῦν τὸ ἔργον συνεπληρώθη διὰ τοῦ διπλοῦ τούτου τελευταίου τόμου, ὁ ὁποῖος ἐξαίρει σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὴν ἑορτολογικὴν καὶ ἁγιολογικὴν σημασίαν τοῦ μεγάλου τούτου ἐγχειρήματος. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου ἐτελείωσε τὸ Εὑρετήριον τῶν τροπαρίων κλπ. (Φ-Ω) καὶ ἐπετάχθη ἐπιμελὴς πίναξ τῶν Ὑμνογράφων (ὅπου τινὰ διορθωτέα: Βλάσταρης καὶ ὄχι Βλαστάρης, Χοῦμνος καὶ ὄχι Χουμνός, οὐδέποτε Ξηροποταμιανὸς ἀλλὰ Ξηροποταμηνός, ἀσηκρῆτις (=a secretis) καὶ οὐχὶ -ήτης κ.ἄ. τινὰ) καὶ ἕτεροι τῆς συμφωνίας μεταξὺ τῶν ἐκδόσεων Ρώμης καὶ Ἑνετίας τῶν λειτουργικῶν ἡμῶν βιβλίων. Ὁ πρῶτος πίναξ θὰ εἶναι ἤδη σημαντικὸν βοήθημα διὰ τὴν γνῶσιν τῶν ὑμνογράφων καὶ τοῦ ἔργου των, ἀλλ' οὐχὶ ὅλων, δὲν λύει ὅμως τὰ γεννώμενα θέματα πατρότητος τῶν κειμένων (καὶ τὰς ὁμωνυμίας!). Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δὲν θέλω νὰ ἐκταθῶ.

Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ τόμου περιλαμβάνει Εὑρετήριον Ἁγιογραφικὸν καὶ Λειτουργικόν, δηλονότι τὰς ὀνομασίας τῶν ἁγίων καὶ τῶν ἑορτῶν καὶ τὰς δι' ἕκαστον καὶ ἑκάστην τούτων παραπομπὰς τῶν δι' αὐτοὺς γραφέντων. Οὕτω δύναταί τις νὰ ἔχη εἰκόνα τῆς ὑμνογραφίας ἁγίου τινὸς ἢ ἑορτῆς, τοὐλάχιστον τῆς ἐκ δημοσιεύσεως γνωστῆς.

Ἀφοῦ συγχαρῶμεν καὶ πάλιν τὴν δίδα Henrica Follieri διὰ τὸ πολύμοχθον ἔργον, ὅπερ θὰ εἶναι εἰς ὅλους ἡμᾶς χρήσιμον, θὰ κλείσωμεν τὸ σημείωμα μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι μία ἀνάλογος ἐργασία θὰ ἔπρεπε νὰ προ-

γραμματισθῇ ἐξ ἀρχῆς, οὐχὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δημοσιεύσεων ἀλλὰ τῆς χειρογράφου παραδόσεως, τότε δ' αἱ δημοσιεύσεις θὰ ἠδύναντο νὰ ὑπαχθοῦν εἰς τὰς χειρογράφους ἐνδείξεις καὶ πιθανῶς νὰ ταυτισθῇ ἡ χειρόγραφος προέλευσις τῶν τυπωθέντων μέχρι σήμερον διὰ λόγους τόσον λειτουργικοὺς ὅσον καὶ ἐπιστημονικοὺς ὑμνογραφικῶν κειμένων. Ἀλλὰ τοῦτο θὰ ἦτο πολὺ ν' ἀπαιτήσωμεν ἀπὸ τὴν δίδα Follieri, ἀξιοῦντες οὕτω νὰ κατατρίψῃ τὸν ὑπολειπόμενον βίον εἰς τόσον χρήσιμον ἀλλὰ καὶ μὴ εὔχαρι ἔργον. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον θὰ ἐλπίσωμεν ἀσφαλῶς εἶναι νὰ ἐκδώσῃ ἓν συμπλήρωμα τῆς ἐργασίας της περὶ τὸ 1970, ὑπάγουσα ὑπὸ τὴν ἰδίαν μέθοδον τὰς πολυαρίθμους δημοσιεύσεις καὶ τῆς τελευταίας δεκαετίας, ὅτε χάρις εἰς τὸν ἀγαπητὸν συνάδελφον κ. G. Schirò, τοὺς ρωμανιστάς, ἐκείνην, ἡμᾶς καὶ ἄλλους ἀξιολόγους συναδέλφους, εὗρε τόσην διάδοσιν καὶ ἐκτίμησιν τὸ ἔργον τῶν Βυζαντινῶν ποιητῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Agostino Pertusi, Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio. Le sue versioni omeriche negli autographi di Venezia e la cultura greca del primo umanesimo. Venezia-Roma (1964), 8°, σσ. XXII + 600. (Fondazione Giorgio Cini..., Istituto «Venezia e l'Oriente»).

Ὁ ἐν τῷ καθολικῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Μιλάνου συνάδελφος κ. Agostino Pertusi εἶναι γνωστὸς διὰ τὴν ἐνασχόλησίν του εἰς θέματα μεταξὺ τῆς κλασσικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς φιλολογίας καὶ τῆς Ἀναγεννήσεως, ἰδίᾳ δὲ ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν κειμένων τοῦ Γεωργίου Πισίδου καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ἀπὸ ἐτῶν δι' ἐπανειλημμένων του ἀνακοινώσεων καὶ δημοσιεύσεων ἐγνωρίζομεν ὅτι ἀσχολεῖται μὲ τὸ θέμα τοῦ Ἰταλοέλληνος ἀνθρωπιστοῦ Λεοντίου Πιλάτου († 1364, οὗτος — κατὰ τὸν Pertusi, σ. 9, σημ. 2 — ἦτο πιθανώτατα Καλαβρὸς) μαθητοῦ τοῦ Βαρλαάμ, ὁ ὁποῖος γνωρισθεὶς καὶ διδάξας τὰ Ἑλληνικὰ εἰς τὸν μέγαν Ἰταλὸν ποιητὴν Fr. Petrarca, ἐνέπνευσεν αὐτῷ τὴν ἰδέαν τῆς μεταφράσεως τοῦ Ὁμήρου, συνέταξε δὲ καὶ ὑπομνήματα εἰς τὸν Ὅμηρον, ἅτινα ἐξεμεταλλεύθη ὁ ἕτερος σπουδαῖος τοῦ αἰῶνος Ἰταλὸς συγγραφεὺς Βοκκάκιος.

Ἤδη, διὰ τοῦ παρουσιαζομένου βιβλίου, ὁ καθ. Pertusi παρουσιάζει ὡλοκληρωμένον τὸ θέμα περὶ τοῦ Λεοντίου Πιλάτου καὶ τῶν ὁμηρικῶν του ἀπασχολήσεων (ἐν ὄψει τῶν σωζομένων χειρογράφων του) καὶ τῶν ἐπιδράσεων αὐτῶν εἰς τοὺς ὡς ἄνω Ἰταλοὺς συγγραφεῖς.

Τὸ διὰ τοὺς βυζαντινολόγους πλέον ἐνδιαφέρον τμῆμα τοῦ ἔργου εἶναι

τὸ ἕβδομον Κεφάλαιον, ὅπου, ἐξεταζομένων τῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς βυζαντινῆς παιδείας καὶ τοῦ πρωίμου ἰταλικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἐρευνῶνται τὰ τῆς σχολαστικῆς παραδόσεως καὶ τῆς κλασσικῆς παιδείας ἐν τῇ Νοτίῳ Ἰταλίᾳ (Καλαβρίᾳ, Σαλέντῳ, Σικελίᾳ) καὶ τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων τῆς παραδόσεως πρός τε τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν Δύσιν. Εἰς ἡμᾶς εἶναι γνωστὸν ὅτι εἶναι προσφιλὴς ἡ ἄποψις ὅτι ἐδημιουργήσαμεν τὴν Ἰταλικὴν Ἀναγέννησιν διὰ τῶν ὀλίγον πρὸ ἢ καὶ μετὰ τὴν Ἅλωσιν τοῦ 1453 καταφυγόντων εἰς τὴν Ἰταλίαν Ἑλλήνων λογίων. Φυσικὸν ἦτο οἱ Ἰταλοὶ βυζαντινολόγοι, πέρα τῆς διαπιστώσεως τῶν κοινωνικῶν παραγόντων οἵτινες προεκάλεσαν αὐτόχθονα ἀναγέννησιν, νὰ ἐρευνήσουν τὸ θέμα τῆς συντηρήσεως ἐν Νοτίῳ Ἰταλίᾳ μιᾶς ἀρχαιομαθείας ἥτις ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς εἰς τὴν βόρειον (καὶ ἀνελλήνιστον) περιοχὴν τῆς χερσονήσου ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἤτοι τῆς γνώσεως ἰδίᾳ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ἡ ἐξέτασις τοῦ ρόλου τοῦ Βαρλαὰμ Καλαβροῦ ἀπὸ τὸν συνάδελφον κ. G. Schirò ἤγαγεν ἤδη εἰς ἀνάλογον συμπέρασμα. Νῦν ὁ Pertusi ἐπεκτείνει τὸ θέμα εἰς τὸν Λ. Πιλᾶτον, σειρὰ δὲ ἑλληνικῶν κωδίκων περιεχόντων Ἕλληνας συγγραφεῖς (ἔστω καὶ διὰ χρῆσιν διδακτικὴν) καὶ γραφέντων ἐν Νοτίῳ Ἰταλίᾳ πρὸ καὶ μετὰ τὸν ιδ' αἰῶνα (σσ. 482 - 485), ἀποδεικνύει ὅτι δὲν εἶχε σβεσθῆ ἐκεῖ ποτὲ ἡ ἑλληνογνωσία. Ὁ δὲ Λεόντιος ἐκεῖθεν ἐλθὼν εἰς Φλωρεντίαν καὶ καταστήσας εἰς τὸν ἐραστὴν τῆς Λάουρας γνωστὸν τὸν μέγαν Ὅμηρον, βοηθήσας δὲ διὰ τῶν μεταφράσεών του καὶ τῶν ὑπομνημάτων του καὶ τὸν Βοκκάκιον, ἐπετέλεσεν ἔργον συνεχείας καὶ ἐξαπλώσεως. Ὁ καθ. Pertusi περιορίζει τὸν ρόλον τῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως Ἑλλήνων λογίων (Χρυσολωρᾶ, Ἀργυροπούλου, Βησσαρίωνος κλπ., βλ. σ. 478) εἰς τὴν μεταφορὰν εἰς τὴν Βόρειον Ἰταλίαν τοῦ κωνσταντινουπολιτικοῦ gusto τῆς ἑλληνικῆς παιδείας.

Θὰ παρετήρουν ἐν τούτοις ὅτι ἡ γνῶσις τοῦ Ὁμήρου (χωρὶς νὰ θέλω νὰ μειώσω τὴν σημασίαν της), ποιητοῦ ὁ ὁποῖος δὲν ὑπερίσχυσε τοῦ Βεργιλίου μέχρι καὶ τῶν μεταφράσεων τῶν Cesarotti, Foscolo καὶ δὴ τοῦ Monti (περὶ τὸ 1800, καὶ ἄλλοτε ἔγραψα περὶ τούτων ἐξ ἀφορμῆς τῆς ὁμηρογνωσίας τοῦ ἡμετέρου Σολωμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐγκαίρως διέγνωσε τὴν ὑπεροχὴν τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἔναντι τοῦ Βεργιλίου), δὲν δύναται νὰ ἐξισωθῇ πρὸς τὰς πλατωνικὰς συζητήσεις τῶν ἐκ τοῦ Βυζαντίου προσφύγων, δηλαδὴ πρὸς ὅ τι ἐδίδαξεν ὁ Γεώργιος Πλήθων ἢ ἔγραψεν ὁ Βησσαρίων. Ὁ Πετράρχης ἦτο γλυκὺς ποιητής, ἀλλ' οἱ ἄνθρωποι τῶν μέσων τοῦ ἑπομένου αἰῶνος (ιε') δὲν ἀνεζήτουν τὴν φυσιοκρατίαν ἢ τὸ ἡρωικὸν πνεῦμα τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, ἔθετον μεταφυσικὰ προβλήματα διαλεκτικῶς, κατὰ τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον δὲν ἠδύνατο οὐ μόνον ὁ Ὅμηρος ἀλλ' οὐδ' ὁ γνωστὸς εἰς αὐτοὺς Ἀριστοτέλης ν' ἀπαντήσῃ. Μεγάλη ἑπομένως ἡ σημασία τῆς ὁμηρογνωσίας, ἀλλ' ἀσύγκριτος ὁ πλατωνικὸς λόγος καὶ διάλογος ὁ ὁποῖος ἔσπασε τὰ δεσμὰ τοῦ πνεύματος, ὡς εἶχεν ἤδη ἀρχίσει νὰ ἐνεργῇ ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος

διὰ τοῦ Ψελλοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον. Κατὰ ταῦτα καὶ αὐτοῦ τοῦ Βαρλαὰμ ἡ συμβολὴ εἰς τὸ πνευματικὸν κίνημα εἶναι σπουδαιοτέρα τοῦ Λεοντίου Πιλάτου, καθόσον τοὐλάχιστον συνάπτεται πρὸς τὸν πλατωνισμὸν (καὶ ὁ ἡσυχασμὸς καὶ ὁ ἀντιησυχασμὸς συνάπτονται ἀλλὰ πλατωνικὰ κινήματα *δὲν* εἶναι).

Τὸ βιβλίον εἶναι ὡπλισμένον μεθοδικώτατα κωδικολογικῶς τε καὶ πινακολογικῶς καὶ ἐνημερωμένον πλουσιώτατα βιβλιογραφικῶς.

Ἐν κατακλεῖδι δύναμαι νὰ εἴπω ὅτι εἰς τὸ εἶδος της ἡ ἐργασία τοῦ συναδέλφου κ. Pertusi εἶναι πολύτιμος καὶ δὲν γνωρίζω εἰς τὴν σύγχρονον διεθνῆ βιβλιογραφίαν βιβλίον ἀναφερόμενον εἰς τὴν (πρώιμον) ἀναγέννησιν ὅπερ νὰ ἔχῃ γραφῇ μὲ ἀνάλογον γνῶσιν τῆς τε κλασσικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς του πλευρᾶς.

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Ζαφ. Ἀντ. Βάου, Ναοὶ καὶ ναΰδρια τῆς Μήλου, Ἀθῆναι 1964, σχῆμα 8ον μέγα, σελ. ις' + 586.

Τὴν ἐργασίαν προλογίζει ὁ σεβασμιώτατος μητροπολίτης Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονύσιος διὰ κειμένου συναρπάζοντος.

Ἐν προοιμίῳ παρατηροῦμεν ὅτι ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου «Ναοὶ καὶ ναΰδρια τῆς Μήλου» δὲν ἐκφράζει ἐπακριβῶς τὸ περιεχόμενόν του, καθ' ὅσον πρόκειται περὶ ἐργασίας στηριζομένης κυριώτατα ἐπὶ ἐρεύνης ἀρχείων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἐπὶ τῆς «Ἱστορίας τῆς νήσου Μήλου» τοῦ Ἰωσὴφ Χατζιδάκη ἀφ' ἑτέρου. Ἄλλη οὐσιώδης βιβλιογραφικὴ στήριξις δὲν ὑπάρχει. Ἡ ἀντίκρυσις τῶν ναῶν καὶ ναΐσκων καὶ ὑπὸ τὴν ἄλλην ὄψιν καὶ ὑπόστασίν των, ὡς μεταβυζαντινῶν δηλονότι ἐν τῷ συνόλῳ των μνημείων, εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτος. Τὸ μορφολογικόν, τὸ τυπολογικὸν καὶ τὸ καλλιτεχνικὸν θέμα παραμένει ὅλως ἀνερεύνητον, πλὴν τῶν ἐκφερομένων στοιχειωδῶν καὶ ὅλως ὑποτυπωδῶν ἀρχιτεκτονικῶν χαρακτηρισμῶν τῶν ναῶν.

Ὡς πρὸς τὴν δι' ἀρχειακῶν στοιχείων διαφώτισιν τῶν ναῶν καὶ ναΐσκων παρατηροῦμεν ὅτι εἰς τὴν ὑπ' ὄψει ἐργασίαν περιλαμβάνονται περὶ τὰ 650 ἔγγραφα, δημοσιευόμενα περιληπτικῶς καὶ ἀποσπασματικῶς ἢ καὶ συνολικῶς, χρονολογούμενα δὲ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1582, ἀλλὰ κατὰ πλειονότητα ἀνήκοντα εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ 1834 - 1963 χρόνους. Ἐν τούτοις πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἀξιόλογος ἀριθμὸς τῶν δημοσιευομένων ἐγγράφων καὶ ἐπιγραφῶν ναῶν καὶ εἰκόνων δὲν εἶναι ἀνέκδοτος καὶ ἄγνωστος, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἀναδημοσίευσιν· ἀναδημοσίευσιν, δυστυχῶς, μὴ μνημονεύουσαν κατὰ τὰ κρατοῦντα τὸν πρῶτον ἀνακαλύψαντα καὶ δημοσιεύσαντα.

5 - 7 - 1966

Ἀναφέρομεν μερικὰ τῶν παραδειγμάτων τούτων ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Κορφιάτισσας Πλάκας Μήλου προερχομένων: α) Ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἔτους 1737 ἐπὶ εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ τέμπλου (βλ. Ζ. Βάου, Ναοὶ καὶ ναΰδρια..., σελ. 51), δημοσιευθεῖσαν τὸ πρῶτον ὑπὸ Ἰωσ. Χατζιδάκη, ἐν σελ. 208 τῆς ἱστορίας του. β) Ἐπιγραφὴν τοῦ ἔτους 1685 ἐπὶ χρυσοκεντήτου ἐπιτραχηλίου ἐξαιρετικῆς τέχνης (βλ. Ζ. Βάου, ἔνθ' ἀν., σελ. 53), ἀνακαλυφθεῖσαν καὶ δημοσιευθεῖσαν καὶ αὐτὴν τὸ πρῶτον ὑπὸ Ἰωσ. Χατζιδάκη ἐν σελ. 210 τῆς Ἱστορίας του. γ) Ἐπιγραφὴν ἐπὶ χρυσοκεντήτων ὑπομανίκων κεκοσμημένων μὲ μαργαρίτας (βλ. Ζ. Βάου, ἔνθ' ἀν., σελ. 53), καὶ ταύτην ἀνακαλυφθεῖσαν καὶ δημοσιευθεῖσαν τὸ πρῶτον ὑπὸ Ἰωσ. Χατζιδάκη ἐν σελ. 210 τῆς ἐργασίας του. Ἐπίσης ἀναφέρομεν μερικὰ παραδείγματα ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Θαλασσίτρας Πλάκας Μήλου: α) Ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν ἐπὶ εἰκόνος τοῦ ἁγ. Ἐλευθερίου (βλ. Ζ. Βάου, ἔνθ' ἀν., σ. 63 - 64), ἀρίστης τέχνης, δημοσιευθεῖσαν τὸ πρῶτον ὑπὸ Ἰωσ. Χατζιδάκη ἐν σελ. 203 τῆς Ἱστορίας του. β) Ἐνδιαφέρουσαν ἐπιγραφὴν ἐπὶ τοῦ τέμπλου, πληροφοροῦσαν τὸ ὄνομα ἑνὸς τῶν ἀρχιεπισκόπων Μήλου καὶ Κιμώλου, ἐπίσης ἀνακαλυφθεῖσαν, ἑρμηνευθεῖσαν καὶ τὸ πρῶτον δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ Ἰωσ. Χατζιδάκη ἐν σελ. 203 τῆς Ἱστορίας του.

Τοιαύτας οὐσιώδεις παραλείψεις καὶ σοβαρὰς παρασιωπήσεις τοῦ συγγραφέως, ὡς πρὸς τὴν πηγὴν ἐκ τῆς ὁποίας ἀντλεῖ καὶ ἄλλας πληροφορίας του, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἐπισημάνωμεν ἀκόμη πολυαρίθμους: Λ.χ. ἐπὶ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ ναοῦ τῆς Κορφιάτισσας, τῆς ἀνυψώσεως τοῦ τυμπάνου καὶ τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ θόλου του (πρβλ. Ζαφ. Βάου, ἔνθ' ἀν., σελ. 49 - 50 καὶ Ἰωσ. Χατζιδάκη, ἔνθ' ἀν., σελ. 189, 205 - 206) καὶ πάλιν ὁ Χατζιδάκης ἀντιγράφεται. Ἐν συνεχείᾳ ἐκ τῶν φυλασσομένων εἰς τὸ σκευοφυλάκιον τοῦ ναοῦ τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου παραλείπεται νὰ μνημονευθῇ ἡ ὕπαρξις ἐνδιαφέροντος Εὐαγγελίου μετ' ἐπιγραφῆς καὶ χρονολογίας 6185, τὴν ὁποίαν ὁ Χατζιδάκης ἐπανορθώνει εἰς 7185 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἤτοι 7185 - 5508 = 1677 μετὰ Χριστὸν (βλ. Ἰωσ. Χατζιδάκη, Ἡ Ἱστορία τῆς νήσου Μήλου, Ἀθῆναι 1927, σελ. 210 - 211). Ἐν τούτοις εἰς ὅλως ἄσχετον θέσιν τῆς ἐργασίας του ὁ σ., καὶ μετὰ τὴν περιγραφὴν ἓξ (6) ἄλλων ναῶν, ἐν σελ. 89 ἔνθα περιγράφεται τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Μαρίνης, παρεμβάλλει ἀσυσχετίστως φωτογραφικὴν ἀπεικόνισιν Εὐαγγελίου μὲ ὑπότιτλον: «Φωτ. 45. Ἀργυρόδετον Εὐαγγέλιον φυλασσόμενον ἐν τῷ ναῷ τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου εἰς Πλάκα». Καὶ πάλιν ἡ στερεότυπος παράλειψις καὶ ἡ παρασιώπησις τοῦ πρώτου ἀνευρόντος καὶ δημοσιεύσαντος.

Ἡ μνεία τῆς προελεύσεως τῶν διαπιστώσεων καὶ ἡ ἀναγραφὴ τῶν συμπερασμάτων καὶ τῶν εὑρημάτων ἄλλων συγγραφέων, ἐκτὸς τοῦ δεοντολογικοῦ θέματος, παρέχει τὴν δυνατότητα μέτρου συγκρίσεως καὶ τῆς διανυθεί-

σης ἐν τῇ ἐρεύνῃ πορείας. Ὥστε ἡ συστηματικὴ ἀποφυγὴ ἀναφορᾶς καὶ συσχετισμοῦ, ἐφ᾽ ὅσον ὡς ἐν προκειμένῳ ἔχει προηγηθῆ ὑπὸ ἄλλου συγγραφέως σοβαρὰ ἐργασία ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος, μαρτυρεῖ καὶ ἐπιβεβαιοῖ τὴν ἔλλειψιν πορείας εἰς τὴν ἐπιχειρηθεῖσαν νεωτέραν ἔρευναν καὶ τὴν ἀποφυγὴν παροχῆς μέτρου συγκρίσεως.

Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ἡ ἐπίδρασις τῆς «Ἱστορίας τῆς νήσου Μήλου» τοῦ Ἰωσ. Χατζιδάκη ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Βάου εἶναι ἐμφανής, ἐκτεταμένη καὶ ἀνυπέρβλητος διὰ τὸν συγγραφέα· βεβαίως ἡ πληρότης τῆς ἐργασίας τοῦ Χατζιδάκη ἀποτελεῖ τὸν κυριώτερον λόγον τοῦ φαινομένου, ἐνῷ ἐξ ἄλλου ἡ ἀρχειακὴ ἔρευνα τοῦ σ. δὲν ἔφερεν εἰς φῶς ἀξιόλογα συμπεράσματα δυνάμενα ὄχι βεβαίως νὰ κλονίσουν, ἀλλ᾽ οὐδὲ νὰ φωτίσουν κατὰ διαφορετικώτερον τρόπον καὶ ἐπουσιώδεις θέσεις τοῦ Χατζιδάκη, παρὰ τὴν καταβληθεῖσαν ἐπίμονον καὶ μόλις συγκαλυπτομένην προσπάθειαν, ὡς θὰ δείξωμεν εἰς τὴν οἰκείαν θέσιν.

Ἡ ἐργασία ἐν ἀρχῇ περιλαμβάνει κεφάλαιον περὶ τῶν κατακομβῶν (σελ. 5-35) περὶ βαπτιστηρίου εἰς «τρεῖς ἐκκλησιές» (σελ. 37-40), περὶ τοῦ ὁποίου παλαιότερον ὁ R. Bosanquet καὶ μετὰ ταῦτα ὁ Ἰωσ. Χατζιδάκης ἔχουν εἰς μελέτας των διαλάβει (βλ. R. Bosanquet, Cruciform Fonts in Greek Islands, The Annual of the British School at Athens, τόμ. II (1895-1896), σελ. 168 καὶ Ἰωσ. Χατζιδάκη, Ἡ ἱστορία..., 1927, σελ. 137). Καὶ πάλιν ἐπισημαίνεται ἡ παράλειψις τοῦ σ. νὰ μνημονεύσῃ τὸν πρῶτον ἀνακαλύψαντα καὶ φέραντα εἰς φῶς τὸ βαπτιστήριον. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς ἐργασίας ἔπρεπε νὰ περιγραφῇ καὶ τὸ δεύτερον βαπτιστήριον τῆς Μήλου, τὸ εὑρισκόμενον εἰς τοὺς Κήπους, τὸ ὁποῖον ὅμως σκιαγραφεῖται ἐν σελ. 125-129, συνεξεταζόμενον μὲ ἀσχέτους μεταβυζαντινοὺς ναοὺς καὶ ναΐσκους τῆς ἐνορίας τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου (Κορφιάτισσας Πλάκας). Διότι πρέπει ἤδη νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ κατάταξις καὶ ἐξέτασις τῶν ναῶν καὶ ναϋδρίων γίνεται κατὰ ἐνορίας, ἐντασσομένων κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπον ὅλων τούτων εἰς τὰς ἑπτὰ (7) ἐνορίας τῆς νήσου, πλὴν τῶν κατακομβῶν καὶ τοῦ ἑνὸς τῶν δύο βαπτιστηρίων τῶν ὁποίων ἡ περιγραφὴ προτάσσεται τῆς κατ᾽ ἐνορίας ἐξετάσεως τῶν ὑπολοίπων ναῶν.

Διὰ τὸν τρόπον κατατάξεως παρατηροῦμεν ὅτι εἶναι εὔστοχος, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἐπεδιώχθη καὶ ἐδόθη λιτός, ἀρχειακός, ἐντόνως ἀναλυτικὸς χαρακτὴρ εἰς τὴν διάρθρωσιν τῆς ὕλης. Ἐν τούτοις ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἐξεταζομένων μνημείων — περιλαμβάνονται 147 ἐκκλησίαι καὶ παρεκκλήσια ἐν συνόλῳ — ἐπέβαλε συνθετικὴν ἢ ἔστω συνθετικωτέραν θεώρησίν των. Ἡ θεώρησις αὕτη ἦτο δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθῇ εἴτε ἐξ ὑπαρχῆς, ἀκολουθουμένου ἑνὸς τυπολογικοῦ διαγράμματος κατατάξεως κατ᾽ ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους ναῶν, εἴτε καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων, κατὰ ἀδρομερῆ, σύντομον, καὶ περιληπτικόν, στοιχειώδη ἔστω τρόπον, μετὰ τὴν ἀναλυτικὴν διερεύνησίν των.

Ὁ τελευταῖος αὐτὸς τρόπος φαίνεται ὅτι θὰ προσιδίαζεν εἰς τὸν σ. καὶ τὰς δυνατότητάς του, πλὴν ὅμως δὲν ἠκολουθήθη.

Οὕτω πως θὰ κατεδεικνύετο ὅτι ἡ πλειονότης τῶν παρεκκλησίων τῆς νήσου ἀκολουθεῖ τὸν τύπον τῆς μικρᾶς μονοκλίτου καμαροσκεποῦς βασιλικῆς καὶ θὰ κατεφαίνετο τὸ πολυάριθμον τῶν νεωτέρων καὶ νεωτάτων ναΐσκων καὶ παρεκκλησίων (πρβλ. Ζαφ. Βάου, ἔνθ᾽ ἀν., λ.χ. σελ. 436, 438 κ.ἄ.).

Προσέτι παρατηροῦμεν ὅτι διὰ τοὺς μεγαλυτέρους καὶ ἀξιολογωτέρους ναοὺς τῆς νήσου ὑπάρχουν δημοσιευμένα τὰ σχέδιά των, τὰ ὁποῖα ὁ σ., διὰ τὴν ἐνημερότητα καὶ πληρότητα τῆς ἐργασίας καὶ τῶν συμπερασμάτων του, ὤφειλε νὰ παρουσιάσῃ ἀναδημοσιεύων ταῦτα μετὰ τῶν συνοδευουσῶν περιγραφῶν.

Οἱ ναοὶ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν δημοσιευμένα σχέδια εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: α) Ὁ ναὸς τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν τοποθεσίαν Κῆπος. β) Τὸ βαπτιστήριον τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν ἰδίαν ὡς ἄνω τοποθεσίαν. γ) Ὁ μεταβυζαντινὸς ναὸς τῆς Πορτιανῆς Παλαιᾶς Χώρας. δ) Ὁ μεταβυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγ. Χαραλάμπους Παλαιᾶς Χώρας. ε) Ὁ μεταβυζαντινὸς ναὸς τῆς Ἁγ. Τριάδος Ἀδάμαντος Μήλου. Καὶ ϛ) Ὁ μετὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἀνεγερθεὶς ναὸς τῆς «Θαλασσίτρας» Πλάκας Μήλου.

Ὡς πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Χριστοῦ εἰς Κήπους παρατηροῦμεν ὅτι ὁ σ. σημειοῖ ἐν σελ. 125 τὰ ἑξῆς: «Πρὸς δέ, ἐφ᾽ ὅσον ὁ ναὸς τοῦ Χριστοῦ δὲν ὑπάρχει πλέον, θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ ὑπάρχοντος σήμερον ναοῦ τῆς Παναγίας». Ἐν τούτοις ὁ μὴ ὑπάρχων σήμερον ναὸς τοῦ Χριστοῦ διεσώθη ἐπὶ τοῦ χάρτου εἰς τὴν πλήρη μορφήν του ὑπὸ H. Fletcher καὶ S. Kitson, The Churches of Melos, ἐν The Annual of the British School at Athens, τόμ. II (1895-1896), σελ. 155-168, καὶ ὤφειλεν ὁ σ. νὰ ἀρυσθῇ πληροφορίας περὶ αὐτοῦ ἐκεῖθεν, ἀναδημοσιεύων πρὸς τούτοις ὡς προείπομεν καὶ τὸ σχέδιόν του, μετὰ κατόψεως, τομῆς, ὄψεως κλπ. Ἐπίσης ὤφειλεν ὁ σ. νὰ ἀναδημοσιεύσῃ ἐκ τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἰωσ. Χατζιδάκη τὴν ἐν σελ. 136 φωτογραφίαν, τὴν διασώζουσαν τὴν ἐξωτερικὴν μορφὴν τοῦ καταστραφέντος καὶ μὴ ὑπάρχοντος σήμερον ναοῦ.

Τέλος περὶ τοῦ ἑτέρου ναοῦ τῆς Παναγίας εἰς τοὺς Κήπους, παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ἐπὶ τῆς μαρμαρίνης πλακὸς τῆς Ἁγίας Τραπέζης δημοσιευομένη ὑπὸ Ζαφ. Βάου ἐπιγραφὴ ἐν σελ. 125 ἀποτελεῖ ἀναδημοσίευσιν, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται καὶ πάλιν τοῦτο.

Ἐν συνεχείᾳ σταχυολογοῦμεν μερικὰ παραδείγματα σχολιασμοῦ δημοσιευομένων ἐγγράφων, διὰ νὰ καταφανῇ ἡ ποιότης τῶν ἐξαγομένων συμπερασμάτων. Παρέχεται ἡ πληροφορία ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ τῆς Θαλασσίτρας Πλάκας διήρκεσε καὶ συνετελέσθη ἐντὸς τριμήνου. Τὸ συμπέρασμα

τοῦτο, καίτοι ἐκπληκτικόν, ἐπιχειρεῖται νὰ στηριχθῇ ἐπὶ δύο ἀποσπασματικῶν περικοπῶν ἐγγράφων. Ἰδοὺ ἀμφότεραι.

Ἡ πρώτη: Ἀριθ. 111 τῆς 16ης Ἰουνίου 1839.

Διαθήκη τοῦ Γεωργίου Ἀρχοντάκη, κατ. Μήλου: «...ἀφίνει τὸ ἥμισυ τοῦ καρποῦ τῶν κτημάτων αὐτοῦ νὰ δοθῇ εἰς τὴν Θαλασσίτραν πρὸς μικρὰν βοήθειαν διὰ τὴν οἰκοδομήν της...» (βλ. Ζαφ. Βάου, Ναοὶ κλπ., σελ. 59 - 60).

Καὶ ἡ δευτέρα: Ἀριθ. 141 τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1839.

Διαθήκη τοῦ Γεωργ. Κορνιακτάκη, κατ. Παλαιᾶς Χώρας: «...ἀφίνω καὶ εἰς τὸν ἀνοικοδομηθέντα ἱερὸν ναὸν τῆς Κυρίας Θαλασσίτρας κειμένης εἰς τὸ Κάστρον δραχμὰς τριάκοντα κλπ...» (βλ. Ζαφ. Βάου, Ναοὶ κλπ., σελ. 59 - 60).

Ἐκ τοῦ συσχετισμοῦ καὶ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν δύο κειμένων ἐξάγεται μὲν ὅτι ὁ ναὸς τῆς Θαλασσίτρας εἶχεν ἀνοικοδομηθῆ τὴν 14ην Σεπτεμβρίου 1839, δὲν ἐξάγεται ὅμως κατ' οὐδένα τρόπον τὸ συμπέρασμα, τὸ ἐξαγόμενον ὑπὸ τοῦ σ. ἀστόχως, ὅτι καὶ ἤρχισεν ἡ οἰκοδόμησίς του τὴν 16ην Ἰουνίου τοῦ ἰδίου ἔτους 1839.

Καὶ ταῦτα ἀνεξαρτήτως τοῦ προφανοῦς γεγονότος ὅτι τὸ συμπέρασμα δὲν εἶναι ὀρθόν, διότι μόνον ἡ λάξευσις τῶν λίθων τοῦ εὐρυτάτου ἐκ λαξευτῶν θολιτῶν τρούλλου τοῦ ναοῦ τῆς Θαλασσίτρας θὰ ἀπῄτει τρίμηνον χρονικὸν διάστημα καὶ ὄχι ἡ κατασκευὴ καὶ ἀποπεράτωσις τοῦ ναοῦ ἀπαιτοῦντος τοὐλάχιστον διετίαν πρὸς τοῦτο, δοθείσης καὶ τῆς πολυπλόκου ἐπὶ τόξων, σφαιρικῶν τριγώνων καὶ θόλων στηρίξεως τοῦ εὐμεγέθους τρούλλου, καὶ μὲ ἀπρόσκοπτον τὴν χρηματοδότησιν τοῦ ἔργου.

Διὰ τοῦ προσκομισθέντος παραδείγματος χρόνου ἐνάρξεως κατασκευῆς καὶ ἀποπερατώσεως ναοῦ καταφαίνεται ὅτι ἡ θεώρησις τοῦ περιεχομένου τῶν ἐγγράφων γίνεται ὑπὸ τοῦ σ. στενῶς, ὄχι εὐστόχως, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἄνευ τοῦ ἀπαραιτήτου καὶ προσιδιάζοντος εἰς ἀρχειακὰς ἐργασίας κριτικοῦ πνεύματος, τόσον ἀναγκαίου ἐν τούτοις διὰ τὴν ἐξαγωγὴν πιθανῶν καὶ λογικῶν συμπερασμάτων.

Διὰ νὰ καταδειχθῇ ἡ ἐπίμονος, ἄχαρις, καὶ πρὸ πάντων ἀτελεσφόρητος προσπάθεια τοῦ συγγραφέως νὰ παρουσιάσῃ καὶ διαφορετικωτέρας κάπως τοῦ Ἰωσ. Χατζιδάκη θέσεις, ἐπὶ θεμάτων σχετιζομένων μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς νήσου Μήλου, προσκομίζομεν τὸ ἑξῆς χαρακτηριστικὸν παράδειγμα. Τὸ παράδειγμα ἀφορᾷ εἰς τὸν χρόνον καταστροφῆς καὶ ἐγκαταλείψεως τῆς Παλαιᾶς Χώρας, μεσαιωνικῆς πρωτευούσης τῆς Μήλου.

Ἡ θέσις τοῦ Ἰωσὴφ Χατζιδάκη περὶ καταστροφῆς τῆς Παλαιᾶς Χώρας ὑπὸ σεισμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1735 εἶναι σαφὴς καὶ ἀπολύτως τεκμηριωμένη, βασιζομένη ἐπὶ τῶν ἑξῆς μαρτυριῶν καὶ στοιχείων. Ὁ περιηγητὴς Pit. de Tournefort ἀναφέρει ὅτι ἡ Παλαιὰ Χώρα εἶχε 5.000 κατοίκους κατὰ τὸ ἔτος τῆς ἐπισκέψεώς του εἰς τὴν νῆσον, τὸ 1700. Ὁ ἐπίσης Γάλλος περιηγητὴς Choiseul Gouffier πληροφορεῖ ὅτι ἡ Παλαιὰ Χώρα εἶχε 200 μόνον κατοίκους, μόλις 75 ἔτη ἀπὸ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Tournefort, ἤτοι κατὰ τὸ ἔτος 1775, ὅτε ἐπεσκέφθη καὶ αὐτὸς τὴν νῆσον. Ἀλλὰ καὶ ὁ Olivier μετὰ ταῦτα, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν νῆσον κατὰ τὸ ἔτος 1790, ἤτοι 15 ἔτη μετὰ τὸν Gouffier, περιγράφει ἐπίσης τὴν Παλαιὰν Χώραν εἰς σωρὸν ἐρειπίων. Ἄρα κάτι συγκλονιστικὸν πρέπει νὰ συνέβη εἰς τόσον μικρὸν χρονικὸν διάστημα, μεταξὺ 1700 καὶ 1775, διὰ τὴν ζωὴν μιᾶς πολυανθρώπου μικρᾶς πόλεως ὥστε νὰ ἐρημωθῇ σχεδόν. Καὶ πράγματι τὴν ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου δίδει ἡ παράδοσις ἥτις ἐσώζετο ἐν Μήλῳ, πληροφοροῦσα ὅτι ἡ Παλαιὰ Χώρα κατεστράφη καὶ ἠρημώθη λόγῳ καταστρεπτικοῦ σεισμοῦ, ἐπισυμβάντος μάλιστα κατὰ τὴν λαϊκὴν παράδοσιν κατόπιν κατάρας ἀρχιερέως. Τέλος γραπτὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς ὡς ἄνω παραδόσεως ἀποτελεῖ «ἐνθύμησις» ἐπὶ ἐκκλησιαστικοῦ βιβλίου τῆς μονῆς Ἁγ. Μαρίνης, μαρτυρουμένη ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἀστεροσκοπείου Ἀθηνῶν Julius Smith καὶ τοῦ ἰατροῦ Ἰακώβου Ἁρμένη, ἐπισκεφθέντων τὴν Παλαιὰν Χώραν τὸ ἔτος 1875. Ἰδοὺ ἡ «ἐνθύμησις»: «Τὸ 1735 μεγάλος σεισμὸς ἐχάλασε τὴ Χώρα» (βλ. Ἰωσ. Χατζιδάκη, Ἡ ἱστορία..., σελ. 185).

Ὥστε ἡ θέσις τοῦ Ἰωσ. Χατζιδάκη, περὶ καταστροφῆς καὶ ἐρημώσεως τῆς Παλαιᾶς Χώρας ὑπὸ σεισμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1735, εἶναι κρυσταλλίνη ἐν τῇ σαφηνείᾳ της καὶ στερεῶς θεμελιωμένη.

Ὁ κ. Ζαφ. Βάος, στηριζόμενος, ὡς λέγει, ἐπὶ ἐρεύνης τῶν ἀρχείων τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Πάτμῳ ἀποφαίνεται ὅτι: «α) Ἡ Παλαιὰ Χώρα εἶχε μόνον χιλίους κατοίκους. β) Δὲν κατεστράφη ἐκ σεισμοῦ ἢ ἄλλης αἰτίας κατὰ τὸ 1735. Καὶ γ) Ἐγκατελείφθη παρὰ τῶν κατοίκων της τὸ 1800 λόγῳ διαφόρων ἀσθενειῶν, αἱ ὁποῖαι τὴν ἔπληξαν καὶ ἠφάνισαν τὸ πλεῖστον τούτων» (βλ. Ζαφ. Βάου, ἔνθ' ἀν., σελ. 450).

Διὰ τὴν στήριξιν τοῦ ὑπὸ στοιχ. α ἰσχυρισμοῦ του παραθέτει ὁ σ. ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Πέτρου Ταταράκη τοῦ ἔτους 1829: «...ὁποῦ αὐτὴ ἡ Χώρα τὸ πάλαι οὖσα κατοικημένη ἀπὸ χιλίους κατοίκους, μόλις σήμερον ἐν αὐτῇ κατοικοῦν δέκα, καὶ αὐτοὶ καθημερινῶς σκέπτονται τὴν φυγήν των...» (Βλ. Ζ. Βάου, ἔνθ' ἀν., σελ. 501 - 502). Ὥστε ὁ Πέτρος Ταταράκης ὁμιλεῖ ἐν ἔτει 1829 περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πάλαι ποτὲ κατοίκων τῆς Παλαιᾶς Χώρας, ἐνῷ οἱ Tournefort καὶ Gouffier ὁμιλοῦν περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων τῆς Χώρας ἕκαστος κατὰ συγκεκριμένον χρόνον, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκέψεώς του εἰς τὴν νῆσον. Ὁ ἀριθμὸς τῶν 1000 ἑπομένως κατοίκων ἐκφέρεται ὑπὸ Ταταράκη κατ' εἰκασίαν, ἐκτίμησιν καὶ συμπερασμόν, γενικῶς καὶ ἀορίστως, ὡς ἀναφερόμενος εἰς παρῳχημένην ἐποχήν, ἐνῷ οἱ ἀριθμοὶ τῶν 5000 κατοίκων τῆς Παλαιᾶς Χώρας κατὰ τὸ ἔτος 1700, καὶ τῶν 200 κατοίκων κατὰ τὸ ἔτος 1775, μαρτυροῦνται ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω δύο ἐπιστημόνων περιηγητῶν Tournefort καὶ Gouffier, ὡς αὐτοπτῶν ἐπισκεπτῶν κατὰ συγ-

κεκριμένον χρόνον. Πρόκειται λοιπὸν περὶ παρανοήσεως καὶ παρερμηνείας κειμένου καὶ ἐσφαλμένης ἀξιολογήσεως τῶν ὑπαρχουσῶν γραπτῶν μαρτυριῶν.

Διὰ τὴν στήριξιν τοῦ ὑπὸ στοιχ. β ἰσχυρισμοῦ του ὁ κ. Β. παραθέτει ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ ἱερομονάχου Μεθοδίου Ἁρμένη, ἀναφερούσης, ὡς λέγει, καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἐρημώσεως τῆς Παλαιᾶς Χώρας (βλ. Ζ. Βάου, ἔνθ' ἀν., σελ. 501). Ἐν τούτοις ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῆς ἐπιστολῆς τὸ μόνον ἐξαγόμενον συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἐν ἔτει 1824 ἡ Παλαιὰ Χώρα ἦτο τόπος ἔρημος, πρᾶγμα ὑπὸ οὐδενὸς ἀμφισβητούμενον καὶ ὅλως ἄσχετον. Ἀλλ' ἡ διαπίστωσις αὕτη βεβαίως δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Παλαιὰ Χώρα δὲν κατεστράφη ὑπὸ σεισμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1735. Πρόκειται ἄρα γε πάλιν περὶ παρανοήσεως κειμένου καὶ μόνον; Ἐπίσης ἐπιχειρεῖται διὰ τῆς δημοσιεύσεως τριῶν ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 1735, 1736 καὶ 1755 (βλ. Ζ. Βάου, ἔνθ' ἀν., σελ. 483 - 487) νὰ δειχθῇ ὅτι ἡ Παλαιὰ Χώρα δὲν εἶχε καταστραφῆ ὑπὸ σεισμοῦ. Ἀλλ' ἐκ τῆς μελέτης τοῦ κειμένου καὶ τῶν τριῶν ἐγγράφων δὲν ἐξάγεται τοιοῦτον τι συμπέρασμα. Προσέτι ὁ σ. πειρᾶται νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἀστήρικτον θέσιν του, δημοσιεύων κατωτέρω ἐν σελ. 488 - 490 σειρὰν ἀποσπασμάτων δικαιοπρακτικῶν ἐγγράφων χρονολογουμένων μετὰ τὸ ἔτος τῆς καταστροφῆς τῆς Παλαιᾶς Χώρας ἐκ σεισμοῦ, ἤτοι μετὰ τὸ ἔτος 1735. Ἀλλὰ δὲν δύναταί τις νὰ ἰσχυρισθῇ σοβαρῶς ὅτι μετὰ τὸ συμβὰν ἑνὸς καταστρεπτικοῦ σεισμοῦ θὰ ἔπαυον αἱ δικαιοπραξίαι ἐπὶ τῶν ἀκινήτων τῆς πληγείσης πόλεως, καὶ τῶν πέριξ κτημάτων, παρὰ τὴν ἐρήμωσίν της. Αἱ ἰδιοκτησίαι ὑπῆρχον, αἱ ἐκκλησίαι καὶ τὰ μετόχια ἐπίσης, ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ αἱ οἰκονομικαὶ καὶ αἱ ἄλλαι σχέσεις τῶν κατοίκων, φυσικῷ τῷ λόγῳ, συνεχίζοντο καὶ μετὰ τὴν ἐρήμωσίν της καὶ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν κατοίκων της εἰς τὴν νέαν πρωτεύουσαν τῆς νήσου.

Τέλος διὰ τὴν στήριξιν τοῦ ὑπὸ στοιχ. γ ἰσχυρισμοῦ του, περὶ ἐγκαταλείψεως τῆς Παλαιᾶς Χώρας ὑπὸ τῶν κατοίκων της κατὰ τὸ ἔτος 1800, ὁ σ. σκοπεύει εἰς τὸ κενόν, ἐφ' ὅσον ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1735, ὅτε κατεστράφη ὁλοσχερῶς ὑπὸ σεισμοῦ ἡ Χώρα, εἶχε σχεδὸν ἐγκαταλειφθῆ ὑπὸ τοῦ συνόλου τῶν κατοίκων της ὡς πιστοποιεῖται ἐκ πλήθους γραπτῶν μαρτυριῶν.

Ὡς πρὸς τὸν χρόνον κτίσεως τοῦ ἀξιολόγου τρικλίτου τρουλλοκαμάρου ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος ὁ σ. ἐπιχειρεῖ ἐντοπισμόν του περὶ τὸ ἔτος 1600, ἐκφέρων σειρὰν ὑποθέσεων ἄνευ οἱουδήποτε ἐρείσματος (πρβλ. Περὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος Μήλου, εἰς τὸν ἀνὰ χεῖρας τόμον τῆς Ἐπετηρίδος ἐν σελ. 298 - 303). Ἐκ τῶν ὑποθέσεων τούτων ἀξιολογωτέρα θὰ ἦτο ἡ ἐπιχειροῦσα νὰ ἐμφανίσῃ τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Τριάδος ὡς καθολικὸν ποτὲ ὑπαρξάσης μονῆς, διαλυθείσης πρὸ τοῦ ἔτους 1700. Ἐν τούτοις ὁ περιηγητὴς Pit. de Tournefort, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη τὴν νῆσον κατὰ τὸ ἔτος 1700, δὲν μνημονεύει τὴν ὕπαρξιν μονῆς εἰς τὸν Ἀδάμαντα, ἐνῷ πληροφορεῖ περὶ τῆς ὑπάρξεως δεκατριῶν (13) ἄλλων

μονῶν, μονυδρίων καὶ μετοχίων καθ' ἅπασαν τὴν νῆσον. Τὴν ὕπαρξιν μονῆς ἀποκλείει καὶ ὁ βαθὺς γνώστης καὶ μελετητὴς τῆς Ἱστορίας της Ἰωσ. Χατζιδάκης (βλ. Ἡ ἱστορία τῆς Μήλου, σελ. 222). Ἀλλὰ καὶ ὁ σ. ἐκ τῆς ἀρχειακῆς ἐρεύνης τοπικῶν καὶ ἄλλων ἀρχείων δὲν προσεκόμισεν οὐδὲν στοιχεῖον δυνάμενον νὰ στηρίξῃ τὴν ὑπόθεσίν του ταύτην. Ἀντιθέτως ἐπιχειρήσας νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἄποψίν του περὶ ὑπάρξεως μονῆς παρὰ τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος, διὰ προσφυγῆς εἰς τὴν ὑπὸ Ἰωσ. Χατζιδάκη δημοσιευθεῖσαν διαθήκην τοῦ Νικοδήμου Σπαθάρου ἡγουμένου τῆς μονῆς Ἁγίας Μαρίνης Μήλου, διέπραξεν ἀσύγγνωστον καὶ ἀνεπίτρεπτον σφάλμα. Ἀσύγγνωστον, διότι ἐθεώρησε τὴν ἐπίκλησιν τοῦ ὀνόματος τῆς Ἁγίας Τριάδος ὡς ἀναφερομένην εἰς τὴν μονὴν τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἐνῷ ἡ ἀνάγνωσις τῆς διαθήκης δὲν ἐπιτρέπει κατ' οὐδένα τρόπον τοιοῦτον συσχετισμόν. Ἀνεπίτρεπτον δέ, διότι δὲν ἐμνημόνευσε καὶ δὲν ἀνεδημοσίευσε τὴν σχετικὴν περικοπὴν τῆς ἀρχῆς τῆς διαθήκης, κολοβώσας ἐπὶ πλέον ταύτην καὶ ὅταν εἰς ὅλως ἄσχετον θέσιν τῆς ἐργασίας του τὴν ἀνεδημοσίευσε μερικῶς καὶ ἐλλιπῶς.

Διὰ τὰς εἰκόνας τὰς ἀποκειμένας ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος ὁ σ. ἀποφαίνεται μετὰ βεβαιότητος ὅτι ὅλαι προέρχονται ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς καταστραφείσης Παλαιᾶς Χώρας. Καὶ ὅτι ἀρκεταὶ ἐξ αὐτῶν προέρχονται ἐκ Παλαιᾶς Χώρας τὸ πληροφορεῖ ἤδη ὁ Ἰωσ. Χατζιδάκης, ἐν σελ. 236, 237 τῆς Ἱστορίας του, παραλείπει δὲ νὰ μνημονεύσῃ καὶ τοῦτο ὁ σ. Ἀλλ' ἡ ἐπιχειρηματολογία του ὅτι ὅλαι αἱ εἰκόνες προέρχονται ἐκ Παλαιᾶς Χώρας δὲν πείθει διὰ τοὺς κάτωθι λόγους: 1) Προβάλλεται ἡ πειρατεία ὡς αἰτία παρεμποδίζουσα τὴν ἐξ ὑπαρχῆς ἀφιέρωσιν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Τριάδος εἰκόνων. Παρὰ ταῦτα ὅλαι αἱ ἐκκλησίαι τῆς νήσου ὑπέκειντο εἰς τὴν διὰ τῆς πειρατείας σύλησιν τῶν κειμηλίων καὶ εἰκόνων των, χωρὶς βεβαίως τοῦτο νὰ σημαίνῃ ὅτι δὲν διέθετον εἰκόνας λόγῳ τῆς αἰτίας ταύτης. 2) Ὡς γνωστὸν οἱ πειραταὶ κατέστρεφον ἐν τῇ μανίᾳ τῆς ἀναζητήσεως θησαυρῶν, ἀλλὰ πάντως ἐπεδίωκον νὰ παραλάβουν μεθ' ἑαυτῶν συλῶντες ἄλλου εἴδους ἀντικείμενα καὶ τιμαλφῆ καὶ ὄχι βεβαίως μεταβυζαντινὰς εἰκόνας. Καὶ 3) Ἀναφέρεται τέλος, ὡς τὸ σπουδαιότερον ὑπὸ τοῦ σ. ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεώς του, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Τριάδος ἐπωλήθη ἀντὶ 300 μόνον δραχμῶν εἰς τοὺς κατοίκους τοῦ χωρίου Ἀδάμαντος, ἐνῷ ἄλλοι ναοὶ ἀσυγκρίτως ὑποδεέστεροι, ὡς ὁ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐπωλήθησαν ἀντὶ 1.000 δραχμῶν ὁ πρῶτος καὶ 4.500 δραχμῶν ὁ δεύτερος. Τὴν διαφορὰν ταύτην ὁ κ. Βάος ἀποδίδει εἰς τὴν ἔλλειψιν διακόσμου. Ἐν τούτοις ἐν συνεχείᾳ πληροφορεῖ ἐν σελ. 420, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Τριάδος ἐπωλήθη εἰς «κακίστην κτιριακὴν κατάστασιν, λόγῳ ἐλλείψεως πάσης ὑπὲρ αὐτοῦ φροντίδος», χωρὶς ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου νὰ διερωτηθῇ, μήπως καὶ εἰς τὴν κακίστην κτιριακὴν κατάστασιν τοῦ ναοῦ ὠφείλετο ἡ διαφορὰ αὕτη τῆς

τιμῆς του, ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἑτέρους δύο ναούς. Ἀλλ' ἤδη ἐσημειώθη ὅτι ἡ κριτικότης δὲν ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ὑπ' ὄψει ἐργασίας.

Εἰς τὴν σελ. 451 ὁ κ. Βάος δημοσιεύει τὴν φωτ. 213 σφραγίσματος, μὲ τὸν ὑπότιτλον «Σφραγὶς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Πορτιανῆς, προστάτιδος τοῦ λαοῦ τῆς Μήλου (Φωτ. ἐκ παλαιοῦ ἐγγράφου)», ἄνευ ἑτέρου σχολίου, πληροφορίας ἢ μνείας τῆς πηγῆς ἐκ τῆς ὁποίας ἤντλησεν. Ἐν τούτοις πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ πρῶτος δημοσιεύσας τὸ ἔγγραφον τοῦτο τοῦ ἔτους 1731 Ἰωσ. Χατζιδάκης, τὸ συνοδευόμενον ὑπὸ τοῦ ἀνωτέρω σφραγίσματος, σημειοῖ ὅτι προέρχεται «ἐκ τῆς σφραγῖδος τοῦ Κοινοῦ τῆς Μήλου εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Παλαιᾶς Χώρας» (βλ. Ἰωσ. Χατζιδάκη, Ἡ ἱστορία..., σελ. 269), ὑπογραμμίζων τὴν μεγάλην ἱστορικὴν σημασίαν τοῦ ἐγγράφου, ὡς πληροφοροῦντος τὸν τρόπον τῆς ἐκλογῆς τῶν ἐπιτρόπων τοῦ Κοινοῦ καὶ τὰ καθήκοντα αὐτῶν. Ὥστε παρεσιωπήθη καὶ πάλιν ὁ ἀνευρὼν τὸ ἔγγραφον καὶ τὸ σφράγισμα, καὶ παρενοήθη παρερμηνευθεῖσα ἡ χρῆσις τῆς σφραγῖδος.

Τέλος διασπάρτως σημειοῦμεν: 1) Ὅτι ἡ κεκοσμημένη πλὰξ ἡ εὑρισκομένη ἐν τῷ μέσῳ τῆς πλακοστρώσεως τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ, κατ' ἄξονά του, χαρακτηρίζεται συνήθως ὡς «ὀμφάλιος πλάξ», ὄχι δὲ «ὀμφαλὸς τοῦ ναοῦ», ὅπως ἐν σελ. 61. 2) Ὅτι ἡ διατύπωσις «ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ἀδάμαντος εἶναι βασιλικὴ τρίκλιτος» (βλ. Ζ. Βάου, ἔνθ' ἀν., σελ. 400) εἶναι ἀδόκιμος, ἐπαναλαμβανομένη πολλάκις προκειμένου περὶ ἄλλων ναῶν. 3) Ὅτι ἡ ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ Ζεφυρίας δημοσιευομένη ἐπιγραφή, ἐν σελ. 478 τῆς ὑπὸ διερεύνησιν ἐργασίας, παρασιωπᾶται ὅτι ἀποτελεῖ ἀναναδημοσίευσιν ἐκ τῆς σελ. 194 τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἰωσ. Χατζιδάκη. Καὶ πλῆθος ἄλλων παρομοίων ἀστοχημάτων καὶ παραλείψεων.

Ἡ εἰκονογράφησις τοῦ βιβλίου εἶναι πλουσιωτάτη, θὰ ἐλέγομεν ἀφειδής, ἀριθμοῦσα 251 φωτογραφίας. Θὰ ἔπρεπεν ὅμως νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἀρκεταὶ ἐξ αὐτῶν ὑπὲρ τὰς πεντήκοντα (50), ἐμφανίζουν ἐν ἀπωτάτῳ ἐπιπέδῳ βάθους τὸν ἑκάστοτε ἐξεταζόμενον ναὸν ἢ ναΐσκον, εἰς τρόπον ὥστε οὗτος νὰ εἶναι ὅλως δυσδιάκριτος, ἐνῷ ἐξ ἄλλου ἐν πρώτῳ ἐπιπέδῳ παρουσιάζουν κάτι τελείως ἄσχετον, ὡς ἀνεμόμυλον (εἰκ. 204), ἁλώνιον (εἰκ. 231) κ.ἄ., ἢ τὸ τοπίον τῆς νήσου.

Τέλος τὴν ἐργασίαν κλείει γενικὸν εὑρετήριον τῶν ἐξετασθέντων ναῶν καὶ ναΐσκων, ἀκολουθοῦν δὲ πίνακες λέξεων, τοπωνυμίων καὶ κυρίων ὀνομάτων πάντες χρήσιμοι διὰ τὴν μελέτην.

Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

Symeon le Nouveau Théologien, Catéchèses par Basile Krivochéine, I-III, 1963-1965, Paris, «Sources Chrétiennes», Nos 96, 104, 113.

Κατὰ τὸ μεσολαβῆσαν χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς πρώτης μελέτης περὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἁγίου Συμεών, τοῦ Νέου Θεολόγου, ὑπὸ τοῦ Karl Holl: «Enthusiasmus und Bussgewalt beim griechischen Mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem Neuen Theologen», Leipzig 1898, ἐγράφησαν πολλὰ ἄρθρα καὶ μελέται σχετικῶς μὲ τὸ ἔργον καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Συμεών. Σοβαρωτάτην ὤθησιν ἔδωσεν ἀσφαλῶς ἡ ὑπὸ τοῦ Ir. Hausherr κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ Βίου τοῦ Συμεών: «Un grand mystique byzantin. Vie de Syméon le Nouveau Théologien (949 - 1022) par Nicétas Stéthatos» Orientalia Christiana 12, Roma 1928, Nr. 25. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη παρατηρεῖται ἰδιαιτέρα ἐνασχόλησις περὶ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Συμεών. Ἐντὸς ὀλίγου θὰ ἔχῃ ὁλοκληρωθῆ ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ συνόλου συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου τούτου Μυστικοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐκτὸς τῶν ὅσων ἔχουν ἐκδοθῆ — ἡ 1η ἐκ τῶν τεσσάρων Ἐπιστολῶν ὑπὸ τοῦ Karl Holl, ἔνθ' ἀν., σελ. 110 - 125· οἱ Ὕμνοι 4 (Ζαγοραῖος 19), 15 (Ζαγ. 81), 10 καὶ 15 (στίχ. 141 - 264) ὑπὸ τοῦ Paul Maas: «Aus der Poesie des Mystikers Symeon» ἐν: «Beiträge zur Geschichte des Christlichen Altertums und der Byzantinischen Literatur» Bonn und Leipzig 1922, σελ. 228 - 241· τὰ Κεφάλαια θεολογικά, γνωστικὰ καὶ πρακτικὰ ὑπὸ τοῦ J. Darrouzès, Sources Chrétiennes, N° 51· αἱ Κατηχήσεις (περὶ αὐτῶν θὰ γίνῃ κατωτέρω ἐκτενέστερος λόγος) — ἑτοιμάζονται πρὸς ἔκδοσιν αἱ Ἐπιστολαὶ 2 - 4, οἱ 15 Ἠθικοὶ καὶ οἱ 3 Θεολογικοὶ Λόγοι, καὶ ὁλόκληρος ἡ συλλογὴ τῶν ὑπὸ τὸν τίτλον «τῶν θείων Ὕμνων οἱ ἔρωτες» 58 Ὕμνων (σχετικῶς μὲ τοὺς Ὕμνους καὶ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Διονυσίου Ζαγοραίου, Βενετία 1790, βλ. Δ.Λ. Στ. ἐν: Θεολογία 3 (1963) σελ. 430 - 436).

Κατὰ τὰ ἔτη 1963 - 1965 ἐξεδόθησαν εἰς τὸ Παρίσι οἱ Κατηχητικοὶ Λόγοι τοῦ Συμεὼν ὑπὸ τὸν τίτλον «Catéchèses». Ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου ἔχει γίνει ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Krivochéine. Τὸ κείμενον τῶν Κατηχήσεων ἐκδίδεται μετὰ παραλλήλου μεταφράσεως εἰς τὴν γαλλικὴν ὑπὸ τοῦ Joseph Paramelle. Εἰς τὸν α' τόμον ὁ Krivochéine προτάσσει μακρὰν εἰσαγωγήν, ὅπου ἀσχολεῖται μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ Συμεών, σελ. 15 - 54, μὲ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Στηθάτου διὰ τὸ ἔργον τοῦ Συμεών, σελ. 55 - 62. Ἐν συνεχείᾳ γίνεται λόγος περὶ τῶν χειρογράφων. Εἰς τὴν σημ. 2 τῆς σελ. 64 λέγεται ὅτι ὁ Διονύσιος Ζαγοραῖος σὺν τοῖς ἄλλοις παραλείπει καὶ τὸν Ὕμνον 54 (ἀρίθμησις χειρογράφων). Ὁ Ὕμνος οὗτος ὅμως εἶναι οἱ στίχ.

147 - 318 τοῦ 47ου Ὕμνου, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου τῶν Ὕμνων (Suppl. gr. 103, 14ος αἰών). Εἰς τὰς σελίδας 69 - 179 ὁ Krivochéine περιγράφει λεπτομερῶς τὰ χειρόγραφα καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὴν μορφολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ κειμένου τῶν Κατηχήσεων. Τὸ κείμενον τῶν 34 Κατηχήσεων — χωρὶς τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν — καταλαμβάνει καὶ εἰς τοὺς τρεῖς τόμους 470 περίπου σελίδας. Εἰς τὸ τέλος τῶν Κατηχήσεων (τόμ. γ' σελ. 304 - 357) συνεκδίδονται καὶ αἱ δύο Εὐχαριστίαι, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν πολλὰς ὁμοιότητας. Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ζαγοραίου ἀπαντοῦν ὡς Λόγοι 90 καὶ 91. 'Αντιστοιχίαν τῶν Κατηχήσεων τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως πρὸς τὴν Νεοελληνικὴν μετάφρασιν (ἐκδ. Ζαγοραίου) καὶ πρὸς τὴν Λατινικὴν (PG 120) δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν εἰς τὰς σελ. 193 - 197 τοῦ α' τόμου.

Ἡ παροῦσα κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ Krivochéine ἀποκαθιστᾷ τὸ μεγαλύτερον μέρος βασικῆς σημασίας τοῦ ἔργου τοῦ Ἁγίου Συμεὼν κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος ἱκανοποιεῖ πλήρως τὴν φιλολογικὴν ἐπιστήμην. Ἡ ἔκδοσις τῶν Κατηχήσεων προσφέρει ἀσφαλὲς κείμενον διὰ τὴν γνωριμίαν τοῦ προσώπου καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Συμεών. Αἱ Κατηχήσεις, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς ὅλον τὸ πλάτος καὶ βάθος ὄχι μόνον τῆς μυστικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν καθημερινῶν προβλημάτων τῶν χριστιανῶν, ἀποτελοῦν ἀναντικατάστατον πηγὴν διὰ τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Ὁ ἐκδότης εἰργάσθη εὐσυνειδήτως ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἕως οὗ φέρῃ εἰς πέρας τὸ πρὸ ἡμῶν ἐπίτευγμα.

ΔΗΜ. Λ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ

Δικαίου Β. Βαγιακάκου, Σχεδίασμα περὶ τῶν τοπωνυμικῶν καὶ ἀνθρωπωνυμικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι 1833-1962, ἐν Ἀθήναις 1964. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Ἀθηνᾶς», τόμ. ΞΣΤ' (1962), σσ. 301-424 καὶ τόμ. ΞΖ' (1963-1964), σσ. 145-369.

'Ανατυπώσας ἐκ τῶν δύο διαδοχικῶν τόμων τῆς «Ἀθηνᾶς» (ΞΣΤ' καὶ ΞΖ') ὁ συντάκτης τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης δ.φ. Δικαῖος Β. Βαγιακάκος τὰς ἀποτελούσας τὸ ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον μελέτημα δύο ἐπὶ μέρους ἐργασίας αὐτοῦ προσφέρει εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλωσσικὴν ἐπιστήμην Σχεδίασμα, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, σύστημα μᾶλλον, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ πράγματα, τοπωνυμικῶν καὶ ἀνθρωπωνυμικῶν ἐρευνῶν. Διότι δὲν καταγράφει ἁπλῶς τὴν βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου θέματος τῶν τοπωνυμίων καὶ ἀνθρωπωνυμίων τῆς περιόδου 1833 - 1962, ἀφ' ἧς δηλαδὴ περίπου συνέστη τὸ ἐλεύθερον κράτος μέχρι σήμερον, ἀλλὰ συστηματοποιεῖ τὸ διάσπαρτον σχετικὸν ὑλικὸν κατὰ κατηγορίας καὶ ὑποδεικνύει εἰς πάντα

ἐνδιαφερόμενον τόσον διὰ τῆς κατατάξεως, ὅσον καὶ διὰ τῶν εὑρετηρίων, τὰ χρήσιμα εἰς τὰς ἐρεύνας του στοιχεῖα καὶ τὸν καθοδηγεῖ ἐμμέσως κατὰ τίνα τρόπον θὰ ἐργασθῇ ἐπὶ τοῦ σπουδαίου θέματος, εἴτε συλλέγει εἴτε μελετᾷ τὸ ὑλικὸν καὶ συνάγει συμπεράσματα.

Ὅτι αἱ τοπωνυμικαὶ γενικῶς ἔρευναι καὶ αἱ ἀνθρωπωνυμικαὶ εἰδικώτερον ἀποτελοῦν ἐπ' ἐσχάτων κλάδον διεθνοῦς ἐνδιαφέροντος καὶ συνεργασίας, τονίζει ὁ σ. εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς μελέτης του, προσθέτων ὅτι καὶ διεθνὲς κέντρον ἀπὸ τοῦ 1950 ἱδρύθη εἰς Louvain καὶ τὸ πρὸς τοῦτο ἐκδιδόμενον περιοδικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον ONOMA καλλιεργεῖ τὰς σχετικὰς διεθνεῖς ἐπιστημονικὰς σχέσεις. Παρ' ἡμῖν ὁ Μηλιαράκης βεβαίως ἀποτελεῖ τὴν πρωτοπορίαν τῆς σχετικῆς ἐρεύνης, ἀφ' ἧς τὸ 1889 ἐξέδωκε τὴν γνωστὴν αὐτοῦ Νεοελληνικὴν Γεωγραφικὴν Φιλολογίαν. 'Αλλὰ τόσον εἰς τὴν Γλωσσολογίαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν Λαογραφίαν ἡ περίεργος θεωρία τοῦ Fallmerayer ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς Ἕλληνας ἐπιστήμονας νὰ καταγίνουν μὲ τὴν συλλογὴν καὶ μελέτην τοῦ τοπωνυμικοῦ καὶ ἀνθρωπωνυμικοῦ ὑλικοῦ καὶ νὰ καταλήξουν εἰς συμπεράσματα, ἀνατρέποντα τὰς παραδόξους θεωρίας. Ἔκτοτε ἡ μελέτη «τῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους γεγλυμμένων ἐπιγραφῶν» ἐσυστηματοποιήθη καὶ ηὐρύνθη ὁ κύκλος τῶν ἐρευνητῶν, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἡ ἀφορμὴ εἶχε δοθῇ λίαν ἐνωρίς, ὁπότε Ἕλληνες ἐπιστήμονες ἀμυνόμενοι τοῦ πατρίου ἐδάφους ἠσχολήθησαν μὲ τὸ ἐπ' αὐτοῦ πρῶτον περισωθὲν χρήσιμον ὑλικόν, ἀκολούθως δὲ καὶ μὲ τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὰ πρόσωπα, τὰς οἰκογενείας κλπ. Συναφὴς ἡ ἀρκετὰ παλαιὰ τάσις μετονομασίας τῶν τοπωνυμίων καὶ ἡ σύστασις τῆς παρὰ τῷ Ὑπουργείῳ Ἐσωτερικῶν ἐπιτροπῆς μετονομασίας τῶν τοπωνυμίων, ἀπὸ τὴν ὁποίαν δὲν ἔχομεν ἀπαλλαγῆ μέχρι σήμερον.

Διὰ τὸν μελετῶντα τὰ τοπωνυμικὰ ζητήματα τῆς Ἑλλάδος πολλὰ προβλήματα ἀνακύπτουν καὶ ταῦτα σημειώνει ὁ σ. ἐνταῦθα, ἤτοι τὴν μακρὰν φιλολογικὴν παράδοσιν, τὴν προέκτασιν αὐτῆς διὰ τῶν νέων ἀρχαιολογικῶν ἀνακαλύψεων, τὸν μακρὸν καὶ πολυκύμαντον ἱστορικὸν βίον τοῦ ἔθνους μας κλπ. Ὁ τοπωνυμιολόγος ἔχει νὰ μελετήσῃ τοπωνύμια προελληνικά, ἑλληνικὰ (ἀρχαῖα, βυζαντινά, νεοελληνικὰ) καὶ ξένα (σλαβικά, φραγκικά, τουρκικά, βενετικά, κουτσοβλαχικά). Εἰς τὴν μελέτην ἐξηγοῦνται τὰ ἀπαραίτητα περὶ τῶν ἐπὶ μέρους ἑλληνικῶν τοπωνυμικῶν ἐργασιῶν καὶ παρέχεται ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία κατὰ κατηγορίας καὶ κατὰ γεωγραφικὰς περιφερείας μὲ πᾶσαν δυνατὴν πληρότητα καὶ πάντοτε ἐκ πρώτης χειρὸς δι' εὐρείας ἀποδελτιώσεως τῶν κυριωτέρων ἐντύπων ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ σ. μόνου.

Τὸ β' μέρος τῆς μελέτης εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὰ ἀνθρωπωνυμικά. Εἰς τὴν προτασσομένην βραχεῖαν εἰσαγωγὴν ἐξηγοῦνται κατὰ τρόπον αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸν τὰ τῆς γενέσεως τοῦ ἀτομικοῦ ὀνόματος ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ ἀκολούθως τοῦ ἐπωνύμου. Σημειοῦνται αἱ σχετικαὶ πηγαὶ καὶ διὰ τὰς ἐξ αὐτῶν ἐπιγραφάς, τὰ μολυβδόβουλλα, τὰ ἔγγραφα καὶ τὰ λεξικὰ παρέ-

χεται ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία. Διὰ τὴν γενικωτέραν μελέτην τῶν ὀνομάτων καὶ ἐπωνύμων ὑποδεικνύονται γενικαὶ καὶ εἰδικαὶ μελέται καὶ ἀκολούθως ἀναγράφεται μεθοδικῶς διατεταγμένη ἡ βιβλιογραφία τῶν ἀνθρωπωνυμικῶν μελετῶν, ὅπως καὶ ἐπὶ τῶν τοπωνυμικῶν, ἤτοι κατ' εἶδος προελληνικά, ἑλληνικὰ (ἀρχαῖα ἑλληνικά, βυζαντινά, νεοελληνικά, παρωνύμια, πατρωνυμικά, μητρωνυμικά, ἀνδρωνυμικά, ὀνόματα δούλων, ἐκ χριστιανικῆς ἐπιδράσεως, βυζαντινῶν καὶ νεοελληνικῶν οἴκων), ξένα, ἐθνικά, 'Ελλάδος καὶ ξενόγλωσσα, μετὰ κατανομῆς τοῦ ὑλικοῦ τῶν ἀνθρωπωνυμικῶν μελετῶν κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα.

'Ο σ. θίγει τὸ ζήτημα τῆς συντάξεως Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς προσωπογραφίας καὶ ὑποδεικνύει μαζὶ μὲ τὴν χρησιμότητα τῆς ἐργασίας ταύτης τὸν τρόπον συγκεντρώσεως τοῦ ὑλικοῦ. Παραθέτει περαιτέρω τήν τε γενικωτέραν βιβλιογραφίαν καὶ τὴν γνωστὴν εἰς αὐτὸν τῶν διαφόρων νεοελληνικῶν οἴκων ἀλφαβητικῶς, ὥστε ὁ μελετητὴς νὰ διευκολύνεται εἰς τὸ ἔργον του. Βεβαίως ἠμποροῦν νὰ προστεθοῦν σχετικαὶ εἰδήσεις ἀπὸ πολλὰς ἀκόμη μονογραφίας ἐκ διαφόρων μερῶν τῆς 'Ελλάδος, ὅπως καὶ ἀπὸ ἐκδόσεις ἐγγράφων καὶ ἀπὸ ἀνέκδοτον ὑλικόν, ἀλλ' ἐν προκειμένῳ ὁ σ. ἀντλεῖ ἀπὸ τὰς ἀτομικὰς αὐτοῦ σημειώσεις καὶ μολονότι φαίνεται ἄχαρις ἐργασία αὕτη τῆς συντάξεως δελτίων γενικῆς ἢ μερικῆς φύσεως, ὅμως διὰ τοὺς μέλλοντας νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν βιβλιογραφίαν, ποὺ παρατίθεται, εἶναι σοβαρὰ ἐνίσχυσις διὰ περαιτέρω ἐρεύνας. 'Αξία δὲ ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως εἶναι ἡ ἐνημερότης τοῦ σ. εἰς ὅσα ἀναφέρει καὶ βιβλιογραφεῖ ἐπὶ τῆς κατηγορίας τῶν ἐθνικῶν λεγομένων ὀνομάτων, καὶ δὴ τῶν ἐπὶ μέρους, ὅπου κατατάσσει τὰ Ἕλλην - Γραικὸς - Ρωμιός, περὶ ὧν παρασκευάζει ἰδίαν μακρὰν μελέτην γλωσσικὴν καὶ ἱστορικὴν διὰ τὰς περιπετείας τοῦ τριπτύχου, καὶ ἀκολούθως διὰ τὰ ἐθνικὰ ὀνόματα, τὰ σχηματισθέντα ἐκ διαφόρων ἐννοιῶν, ὡς οἱ Ζυγιῶται, οἱ Κρυπτοχριστιανοί, οἱ Σαρακατσᾶνοι, οἱ Τσάκωνες, καθὼς καὶ τὰ ξενόγλωσσα ('Αλβανοί, 'Αμπαδιῶται, 'Ατσίγγανοι, Βλάχοι - Κουτσόβλαχοι, Βούλγαροι, 'Εβραῖοι κλπ.).

'Η μακρὰ διμερὴς μελέτη αὕτη τοῦ Δ. Βαγιακάκου δὲν εἶναι ἁπλῆ βιβλιογραφικὴ ἐγκυκλοπαιδεία, εἶναι χρησιμώτατον ἐπιστημονικὸν βοήθημα, μέλλον νὰ καθοδηγήσῃ νεωτέρους ἐπιστήμονας ἰδίᾳ καὶ νὰ ὑποβοηθήσῃ ἐπὶ πλείστων ζητημάτων, γλωσσικῶν, λαογραφικῶν, ἱστορικῶν, ἐθνολογικῶν καὶ φιλολογικῶν, πρέπει δὲ νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς προϊὸν μακρᾶς ἐρεύνης, πείρας καὶ ἀγάπης, ὅσον καὶ μεθοδικῆς διατάξεως ἐπὶ τεθειμένου σχεδίου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου μὲ μεγάλην εὐχέρειαν ὁ σ. κινεῖται, ὑπηρετῶν κατὰ βάσιν τὴν γλωσσικὴν ἐπιστήμην, ἀλλ' ὄχι ὀλιγώτερον ἐξυπηρετῶν καὶ τὰς συναφεῖς ἐρεύνας.

Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

'Αποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, καθηγ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης, 'Ιστορία τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ, τόμ. Β'[1], *Τουρκοκρατία 1453 - 1669, οἱ ἱστορικὲς βάσεις τῆς Νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας, Θεσσαλονίκη 1964, σσ. ια' + 501 + XXIV πίν. + 6 χάρτ. (ἐντὸς κειμένου).*

Εἰς τὸν Α' τόμον τοῦ παρόντος ἔργου του ὁ καθηγητὴς τῆς Νεωτέρας 'Ιστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 'Απ. Β. Βακαλόπουλος ἀνεζήτησε τὰς ῥίζας τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ ἐντὸς τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου καὶ παρηκολούθησε τὴν ἐξελικτικὴν πορείαν αὐτοῦ, καθὼς διεμορφοῦτο ἐντὸς τῶν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰώνων μέχρι τῆς 'Αλώσεως τῆς ΚΠόλεως καὶ τῆς Τραπεζοῦντος (1461)[1]. Ἤδη ὁ φιλόπονος συγγραφεὺς τοῦ ἔργου διὰ τοῦ μετὰ χεῖρας α' μέρους τοῦ Β' τόμου παρακολουθεῖ τὴν δραματικὴν πορείαν τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ ὑπὸ τὴν τουρκικὴν τυραννίαν μέχρι τῆς ὑποταγῆς τῆς Κρήτης εἰς τοὺς 'Ασιάτας (1669). Τὸ ὁρόσημον τοῦτο φράσσει μίαν ὁμοιόμορφον ἱστορικὴν περίοδον, ἀποτελοῦσαν ἑνότητα ὑπὸ ἔποψιν πολιτικὴν καὶ πολιτιστικήν. Ὡς ὁ συγγραφεὺς ἐπεξηγεῖ εἰς τὴν προτασσομένην εἰσαγωγήν του, ἐξετάζει εἰς τὸν παρόντα ἡμίτομον τὴν μετὰ τὴν Ἅλωσιν συντελεσθεῖσαν ἀνασύνταξιν καὶ ὀργάνωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου μέχρι τῆς διαμορφώσεώς του εἰς προεπαναστατικὴν κοινωνίαν, ἀναζητεῖ δηλ. τὰς ἱστορικὰς βάσεις τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας, διὰ μέσου τῆς καθημαγμένης πορείας ποὺ ἠκολούθησεν ὁ 'Ελληνισμὸς μετὰ τὸ ἐθνικὸν ναυάγιον τοῦ 1453.

'Ενὸς χαμένου κόσμου τὰ λείψανα ἔγιναν ζωηροὶ σπινθῆρες, πυρῆνες τῆς πνευματικῆς, στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς τοῦ τόπου των, διέσχισαν τὸ χάος καὶ ἤνοιξαν δρόμον, διαγράφοντες φωτεινὰς τροχιὰς πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν, λέγει εἰσαγωγικῶς ὁ σ., ταὐτὸν εἰπεῖν διαγράφοντες αὐτοὶ τὴν πορείαν τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ, δι' ὃ καὶ ἀντιπροσωπεύουν τὴν μεγάλην παράδοσιν τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος. Πρόκειται κατὰ πρῶτον λόγον διὰ τοὺς λογίους. Ὕστερα ἐκινήθη ἡ 'Εκκλησία, θεσμὸς πανάρχαιος, ποὺ ἐπιζῇ ἀπὸ τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν εἰκόνα τῆς ὀρθοδόξου αὐτοκρατορίας ἐπεκτείνει ἔκτοτε μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, ἐντὸς τῆς ὁποίας καὶ διὰ τῆς ὁποίας ἐκφράζεται ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. 'Η 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνισμοῦ, λέγει ὀρθῶς ὁ σ., κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ὁπότε ἑλληνικὸς κρατικὸς ὀργανισμὸς δὲν ὑφίστατο, εἶναι ἡ 'Ιστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς

[1] Βιβλιοκρισίαν τοῦ Α' τόμου τοῦ ἔργου βλ. ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. ΛΒ' (1963), σελ. 506 - 513.

ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου καὶ διαφωτίζει ὅλων τῶν βαλκανικῶν λαῶν τὴν ἀντίστοιχον Ἱστορίαν.

Αἱ εἰσαγωγικαὶ σκέψεις τοῦ καθηγητοῦ Βακαλοπούλου εἶναι χρησιμώταται τόσον διὰ τὸ εὐρύτερον κοινόν, πρὸς τὸ ὁποῖον μᾶλλον ἀπευθύνεται τὸ βιβλίον, διὰ νὰ τοῦ γνωρίσῃ κατὰ τρόπον ἐπιστημονικὸν τὴν Ἱστορίαν τοῦ ἔθνους του, ὅσον καὶ διὰ τοὺς εἰδικούς, ἐπιστήμονας, μελετητάς, ἐρευνητὰς καὶ λογίους, ποὺ θὰ ἤθελαν συστηματικῶς νὰ ἐγκύψουν εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Θὰ κατανοήσωμεν — λέγει ὁ σ. — τὴν σημερινὴν νεοελληνικὴν πραγματικότητα, ἂν ἀπαραιτήτως μελετήσωμεν τὴν προϊστορίαν αὐτῆς εἰς ὅλας της τὰς ἐκδηλώσεις. Ἐπὶ τῇ βάσει ἀπηκριβωμένων γνώσεων κινουμένη ἡ πορεία τῆς ἐρεύνης θὰ προσφέρῃ χρησίμους εἰδήσεις εἰς τὸν φιλόσοφον, τὸν οἰκονομολόγον, τὸν κοινωνιολόγον καὶ τὸν πολιτικὸν καὶ εἰς πᾶν ἡγετικὸν στέλεχος τοῦ ἔθνους. Ἡ ἔλλειψις ἱστορικῶν γνώσεων καθιστᾷ τὸν πολίτην ἀνίκανον ν' ἀνταποκριθῇ εἰς οἱονδήποτε τομέα τῆς ἐθνικῆς ζωῆς καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀπαραίτητος, ὡς ὀρθῶς τονίζεται, διὰ τὴν κατάληψιν οἱασδήποτε θέσεως εἰς τὴν δημοσίαν ζωὴν ἡ γνῶσις τῆς ἐθνικῆς Ἱστορίας. Μὲ τὴν γνῶσιν τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ βίου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν περίοδον τῆς δουλείας τοποθετούμεθα ἐπάνω εἰς ὑψηλὴν ἔπαλξιν, ὁπόθεν θεώμεθα ἀφ' ὑψηλοῦ ὅλην τὴν πορείαν τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ ὑπὸ τὸ καθεστὼς τῆς ξενικῆς δεσποτείας, ζῶμεν τὰ πνευματικὰ αὐτοῦ δημιουργήματα, ἀπολαύομεν τὰς ποικίλας ὄψεις τοῦ πολιτισμοῦ του, τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν του, τὰ προϊόντα τοῦ λόγου καὶ τῆς τέχνης κατὰ περιόδους, τόπους καὶ μορφάς. Ἰδοὺ ἡ ἀνάγκη τῆς συγγραφῆς μιᾶς συστηματικῆς Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν Λογοτεχνίαν καὶ ἡ γνῶσις αὐτῆς ἀπὸ ὅλους μὲν τοὺς μορφωμένους Ἕλληνας πρὸ πάντων ὅμως ἀπὸ ἐκείνους ποὺ γράφουν. Ἰδοὺ ἀκόμη ἡ ἀνάγκη τῆς μελέτης τῶν μνημείων τῆς τέχνης, ὅσα ἀνέδειξεν ἡ Τουρκοκρατία καθ' ἅπασαν τὴν χώραν, ὥστε δι' αὐτῶν νὰ παρακολουθῆται ἡ ἐπίδοσις εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικήν, ζωγραφικήν, ξυλογλυπτικήν, μεταλλουργίαν, μικρογραφίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν λαϊκὴν ἀντιστοιχίαν, τὴν ὑφαντικήν, τὴν κεντητικήν, διακοσμητικὴν καὶ πᾶσαν ἄλλην λαϊκὴν δημιουργίαν.

Ὀρθότατα ὁ σ. τονίζει τὸ ἐκτεταμένον πεδίον τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας καὶ τὴν σημασίαν τῆς ἱστορικῆς γνώσεως διὰ τὴν παιδείαν τοῦ ἔθνους, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐπαγγελματικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν ἐξέλιξιν τῶν Νεοελλήνων, διὰ τὸν πνευματικὸν αὐτῶν βίον καὶ πολιτισμὸν καθ' ὅλου. Συνειδητοποίησις τῆς μοίρας τοῦ ἔθνους ἡμῶν θὰ γίνῃ, ὅταν προηγηθῇ τελεία πληροφόρησις καὶ ὅταν τὸ παρελθὸν καταστῇ πηγὴ δημιουργίας ἐξ ἀσφαλοῦς ἐμπειρείας. Κάθε ἄτομον πληροφορημένον διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους του ἀποκτᾷ αὐτογνωσίαν καὶ αὐτοσυνειδησίαν, βλέπει μ' αἰσιοδοξίαν τὸ μέλλον. Βασικῶς αἱ σκέψεις αὗται ἀποκαλύπτουν τὸ ἱερὸν βάθρον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου

κινηθεὶς εἰς ἐξαντλητικὴν ἔρευναν καὶ μελέτην ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου ἐθεμελίωσεν αὐτὸ μὲ συνεπῆ πάντοτε σκέψιν καὶ κρίσιν. Ἔλθωμεν ἤδη ἐπὶ τὰ πράγματα δι' ἀναλύσεως, ὅσον γίνεται συντομωτέρας, τοῦ ἐκδοθέντος Β' τόμου τοῦ ἔργου.

Ἡ ὕλη τοῦ τόμου τούτου κατανέμεται εἰς τέσσαρα γενικώτερα Κεφάλαια, μὲ ἀναλόγους ὑποδιαιρέσεις, ὡς ἑξῆς.

Εἰς τὸ Πρῶτον Κεφάλαιον: Τὰ δύσκολα χρόνια τῆς σκλαβιᾶς (σσ. 9-61), ὁ σ. ἀντιμετωπίζει δύο κυρίως στόχους, ἤτοι: α') ἐξετάζει τὴν θέσιν τῶν χριστιανῶν ραγιάδων, ἰδίως τῶν γεωργῶν, εἰς τὰς τουρκοκρατουμένας ἑλληνικὰς χώρας καὶ β') ἐξετάζει τοὺς ἐξισλαμισμούς.

Εἰδικώτερον διὰ τὰς τύχας τῶν ὑποδούλων ἐντὸς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐρευνᾶται ἡ συμβολή των εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ θέσις των ἐντὸς τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου, ἀκολούθως δὲ διὰ πλειόνων λόγος γίνεται διὰ τὰ θέματα τῶν γαιῶν καὶ τὸ φορολογικὸν σύστημα, διὰ τὴν διαμορφωθεῖσαν κατὰ τοὺς ΙϚ' καὶ ΙΖ' αἰῶνας κατάστασιν τῶν γεωργῶν Ἑλλήνων, τὰς καταπιέσεις εἰς βάρος αὐτῶν καὶ τὰς σχέσεις τῶν κατακτητῶν ἐπὶ τῶν ὑποδούλων χριστιανῶν γενικώτερον, Ἑλλήνων εἰδικώτερον. Ὡς πρὸς τοὺς ἐξισλαμισμοὺς ὁ λόγος στρέφεται εἰς τοὺς ὁμαδικοὺς καὶ τοὺς ἀτομικοὺς καὶ δὴ εἰς τὸ σοβαρώτατον θέμα τῆς γενοκτονίας (παιδομάζωμα, ἀτζὲμ ὀγλάν, ἲτς ὀγλάν) μέχρι τῆς λήξεως τοῦ ὀλεθρίου συστήματος μετ' ἐξαγωγῆς τῶν σχετικῶν συμπερασμάτων.

Εἰς τὸ Δεύτερον Κεφάλαιον: Ἡ φυγὴ καὶ ἡ νέα διασπορὰ (σσ. 62-123) παρακολουθοῦνται οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοί: α') ἀποχωροῦντες πρὸς ἀσφαλεστέρους τόπους τοῦ ἐσωτερικοῦ ἢ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ἱδρύοντες νέους οἰκισμοὺς (πρὸς φραγκοκρατουμένας ἑλληνικὰς χώρας, πρὸς τὴν Ἰταλίαν κ.ἄ., ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ ὀρεινὰ τῆς χώρας), μὲ σύγχρονον ἀντιμετώπισιν τῆς προσαρμογῆς τῶν φυγάδων εἰς τὸ περιβάλλον καὶ τοῦ προβλήματος τῆς ζωῆς των εἰς τὰ ὀρεινὰ καὶ ἄγονα ἐδάφη καὶ β') μετακινούμενοι εἰς τὰς ἑλληνικὰς νήσους, ὅπου ἡ πειρατεία ἀποτελεῖ σημαντικὸν πρόβλημα εἰς τὸ Ἰόνιον καὶ τὸ Αἰγαῖον.

Εἰς τὸ Τρίτον Κεφάλαιον: Ὀργάνωσις καὶ ἀνασύνταξις τοῦ Νεοελληνικοῦ κόσμου (σσ. 134-336) παρέχεται χῶρος ἐπαρκὴς διὰ τὴν ἐξέτασιν σπουδαίων ζητημάτων, κατὰ μερικωτέραν εἰς τέσσαρα μικρότερα κεφάλαια διάρθρωσιν, κατὰ τὴν ἀκόλουθον μεθοδικὴν τάξιν:

Α' Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία μετὰ τὴν Ἅλωσιν (σσ. 134-220). Ἐδῶ ὁ σ. ἀναζητεῖ τὰ αἴτια τῆς ρυθμίσεως τῶν σχέσεων ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου διὰ λογαριασμὸν τοῦ ποιμνίου του, παρακολουθεῖ τὸν Γεννάδιον Σχολάριον ὡς πρῶτον πατριάρχην καὶ τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας, τὸν πατριαρχικὸν ναὸν καὶ οἶκον, τὰς κατὰ τοῦ Γενναδίου ἀντι-

δράσεις καὶ τὴν παρατηρηθεῖσαν ἀναταραχὴν τῶν πνευμάτων τὴν καταρρέουσαν τάξιν τοῦ ἠθικοῦ καὶ ὑλικοῦ βυζαντινοῦ κόσμου, τὴν δημιουργηθεῖσαν ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Σχολαρίου κατάστασιν εἰς τὴν 'Εκκλησίαν καὶ τὰς σημειωθείσας ἀλληλεπιδράσεις μεταξὺ χριστιανισμοῦ καὶ μουσουλμανισμοῦ κλπ. 'Ιδιαίτερος λόγος γίνεται διὰ τὴν δικαιοδοσίαν καὶ ἀποστολὴν ἐν γένει τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς ὅλης ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας μέσα εἰς τὸν ὀρθόδοξον κόσμον, διὰ τὰ μοναστικὰ κέντρα καὶ τοὺς φορεῖς τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν δύο αἰώνων ΙϚ' καὶ ΙΖ' (ἀσκηταί, νεομάρτυρες, ἀγωνισταὶ τῆς πίστεως καὶ ἐλευθερίας), καθὼς καὶ διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης εἰς τὰς παλαιὰς καὶ ἀνακαινισμένας ἢ νέας μονὰς (ἀρχιτεκτονική, ζωγραφική, μεταλλοπλαστική, ξυλογλυπτική, κεντητική).

Β' Κατάστασις τῆς παιδείας μετὰ τὴν "Αλωσιν (σσ. 220-279). 'Ο σ. τὸ μέγα θέμα τῆς παιδείας ἀντικρύζει κατ' ἀξίαν, ἐξετάζων τὴν πνευματικὴν παράδοσιν εἰς τὰς τουρκοκρατουμένας ἑλληνικὰς χώρας, τὴν πνευματικὴν κίνησιν εἰς τὰς φραγκοκρατουμένας περιοχὰς καὶ τὰς πνευματικὰς ἐπαφὰς Βενετίας - Κρήτης μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙϚ' αἰῶνος, τὰς σπουδὰς καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν 'Ελλήνων εἰς τὴν Δύσιν ἐντὸς τῶν δύο αἰώνων (ΙϚ' καὶ ΙΖ') καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς παιδείας εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας κατὰ τὸν ΙϚ' αἰῶνα. Εἰδικώτερα ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο σταματᾷ εἰς καίρια σημεῖα τοῦ θέματος, ἤτοι εἰς τὴν ἀρχαιολατρίαν, τὴν περιφρόνησιν τῆς δημοτικῆς γλώσσης, τὴν συμβολὴν τῶν κληρικῶν εἰς τὴν ἀνύψωσιν τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ, τὴν ἐξαγωγὴν τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων εἰς τὴν Δύσιν καὶ τὴν πτῶσιν τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου καὶ τὸν προϊόντος τοῦ χρόνου πολλαπλασιασμὸν τῶν σχολείων. Τὸ θέμα τῆς παιδείας κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν "Αλωσιν χρόνους ἐξετάζει διὰ συντόμων βεβαίως ὁ σ. ἐνταῦθα, ἀλλὰ αἱ παρατηρήσεις του εἶναι ὀξύταται καὶ ἡ παρακολούθησις ἐφεξῆς γίνεται πρὸς συναγωγὴν βασικῶν συμπερασμάτων μὲ πλήρη γνῶσιν τοῦ ὅλου θέματος, ἐν συναρτήσει πάντοτε πρὸς τὰς πολλὰς καὶ ποικίλας ὄψεις τοῦ θέματος. Δὲν συζητεῖ τὴν περὶ διακοπῆς τῆς πνευματικῆς παραδόσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μετὰ τὴν "Αλωσιν θεωρίαν τοῦ καθηγητοῦ Βογιατζίδη ὁ σ. εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο, δὲν συμφωνεῖ ὅμως πρὸς αὐτὴν καὶ ἀποφαίνεται ἀδιστάκτως ὅτι «ἡ παλαιὰ παράδοση τῆς βυζαντινῆς παιδείας στὴν Κωνσταντινούπολη μπορεῖ νὰ εἶχε φοβερὰ ἀπισχνανθῆ, ἀλλὰ δὲν εἶχε σβήσει ὅλως διόλου...» (σ. 228).

Γ' Κοινότητες (σσ. 279-314). Διὰ τὸν σπουδαιότατον θεσμὸν τῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοικήσεως ὁ σ. δικαίως ἀφιερώνει ἱκανὰς καὶ λαμπρὰς σελίδας. 'Εξετάζει τὰ τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ, παρακολουθεῖ τὴν ὀργάνωσιν καὶ σύνθεσιν τῶν ἑλληνικῶν ἀστικῶν καὶ ἀγροτικῶν κοινοτήτων εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν 'Ελλάδα κατὰ τὴν περίοδον τῆς δουλείας, ὁμιλεῖ διὰ τὰς ἐξ αὐτῶν προνομιακὰς (τῆς Πίνδου κλπ.) καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ἐν συνδυασμῷ

6-7-1966

πρὸς τὰ συναφῆ προβλήματα τοῦ θεσμοῦ, τὴν ἀποστολὴν αὐτοῦ, τὴν στάσιν τῶν κατακτητῶν ἀπέναντι αὐτοῦ καὶ τὴν ἐπέκτασιν εἰς τὰς συντεχνίας.

Δ' 'Αρματολοὶ καὶ κλέφτες (σσ. 314-336). Τὸ τμῆμα τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τὴν γένεσιν τῶν ἁρματολικίων, τὴν γενίκευσιν τοῦ θεσμοῦ ἐπὶ Σουλεϊμὰν Α' καὶ τὴν ἐξέλιξιν αὐτοῦ, τὴν ζωὴν τῶν κλεφτῶν καὶ τὰς ἐπὶ τὴν πολεμικὴν ἀγωγὴν τῶν 'Ελλήνων σχετικὰς ἐπιδράσεις. Αἱ εἰς τὸ θέμα ἀφιερούμεναι σελίδες εἶναι μία ζωντανὴ σύνοψις τῶν γνωστῶν περὶ ἁρματολισμοῦ εἰδήσεων μὲ κριτικὸν πνεῦμα καὶ ἐνθουσιασμόν, μὲ βιβλιογραφίαν, μὲ ἀποφθεγματικὰς διατυπώσεις καὶ σαφῆ συμπεράσματα τόσον διὰ τὴν στρατιωτικὴν ὅσον καὶ τὴν ἠθικὴν σημασίαν τῆς δράσεως τῶν ἐνόπλων σωμάτων. Εἶναι δὲ τὰ σαφῆ συμπεράσματα τοῦ σ. εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ κεφαλαίου, ὅτι ἡ δρᾶσις τῶν κλεφτῶν ἀπησχόλει τὰς ἐχθρικὰς δυνάμεις, τὰς κατέτριβε καὶ ἠνάγκαζε τὴν διοίκησιν εἰς παραχωρήσεις, ὅτι ὁ κλεφτοπόλεμος ἀπέβη στρατιωτικὴ τακτικὴ παραδοθεῖσα κατὰ τὴν ἔλλην. 'Επανάστασιν, ἐπ' αὐτῆς δὲ ἐστηρίχθησαν αἱ ἐπαναστατικαὶ ἀπόπειραι μέχρι τοῦ 1821, ὅτι αἱ ἄτακτοι αὗται ἔνοπλοι ἐθνικαὶ δυνάμεις διεξεδίκησαν ὀρθῶς τὴν ἀρχηγίαν τοῦ μεγάλου ἐθνικοῦ ἀγῶνος καὶ ἀκόμη ὅτι συνετέλουν εἰς τὴν ἠθικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους κατὰ τοὺς πικροὺς χρόνους (σ. 333).

Τὸ Τέταρτον Κεφάλαιον ἀναφέρεται εἰς τὴν διακίνησιν τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ χώρου τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ εἰς τὴν τόνωσιν τῶν ἐπικαίρων ἐμπορικῶν κέντρων, ὡς καὶ τὴν δημιουργίαν τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξεως (σσ. 337-433). 'Ο ΙϚ' αἰὼν εἶναι περίοδος αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἀρχὴ οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνόδου τῶν 'Ελλήνων. 'Ο σ. ἐπιγράφει τὸ Α' μέρος τοῦ παρόντος κεφαλαίου «παλινδρομικὴ κίνηση ἑλληνικῶν πληθυσμῶν πρὸς τὶς πεδιάδες καὶ τὰ ἐμπορικὰ κέντρα» καὶ ἐξετάζει ἐδῶ κυρίως τὰς μετακινήσεις τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ἐντὸς τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου καὶ πρὸς τὴν Μ. 'Ασίαν καὶ ἐντὸς αὐτῆς. Τὸ Β' μέρος τοῦ κεφαλαίου παρακολουθεῖ τὰς μεταναστεύσεις πρὸς τὴν κεντρικὴν Εὐρώπην, τὸ δὲ Γ' τὴν ἐμπορικὴν κίνησιν εἰς τὸ 'Ιόνιον καὶ τὸ Αἰγαῖον ὡς πρὸς τὰ ἴδιά των προϊόντα καὶ ὡς πρὸς τοὺς ἀνταγωνισμοὺς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς 'Εγγὺς 'Ανατολῆς.

'Ο σ. εἰς τὸ τέταρτον τοῦτο κεφάλαιον τοῦ ἔργου διερευνᾷ τοὺς οἰκονομικοὺς παράγοντας ἐκείνους, ποὺ προετοιμάζουν τὴν πολιτικὴν καὶ πνευματικὴν ἀνοδικὴν πορείαν τοῦ Ν. 'Ελληνισμοῦ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν δύο αἰώνων (ΙϚ' καὶ ΙΖ'). 'Ως γνωστὸν ἡ ξενιτειά, τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ ναυτιλία ἀπετέλεσαν ἀσφαλεῖς διεξόδους ἐκ τῆς κακοδαιμονίας τοῦ ὑπὸ δουλείαν 'Ελληνισμοῦ καὶ συνετέλεσαν ὥστε νὰ θεραπευθῇ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ ἐνδημοῦσα οἰκονομικὴ ἀπαθλίωσις τοῦ κόσμου ὑπὸ τὰς ἐπαχθεστάτας συνθήκας διαβιώσεως αὐτοῦ. Τὸ ἑλληνικὸν δαιμόνιον δὲν ἀφῆκεν ἀνεκμετάλλευτον τὸ φυσικὸν προνόμιον τῆς γεωγραφικῆς θέσεως τῆς χώρας, ἥτις κρατεῖ

τὸ νευραλγικὸν σημεῖον ἐπαφῆς μεταξὺ 'Ανατολῆς καὶ Δύσεως. Τὸ ὅλον πρόβλημα τῆς δημιουργίας νέων ἀστικῶν καὶ ἐμπορικῶν κέντρων εἰς τὸν ἑλλαδικὸν χῶρον μετὰ τὴν ὁλοσχερῆ καὶ παγίαν ἐγκατάστασιν τῆς τουρκικῆς δυνάμεως καὶ τῆς περαιτέρω παρακολουθήσεως αὐτῶν ἀνήκει εἰς τὴν 'Ιστορικὴν Γεωγραφίαν βασικῶς. 'Ορθῶς ὁ σ. δὲν ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς ἰδικῆς του 'Ιστορίας. 'Εν τούτοις ἐνδιαφέρει ἀμέσως αὐτὸν ἡ οἰκονομικὴ πλευρὰ τοῦ θέματος, ὡς προϋπόθεσις τῆς ὅλης ἀναπτύξεως τοῦ ἀνασυντασσομένου ὑποδούλου 'Ελληνισμοῦ.

'Η ἀνασύνταξις, ὡς ἦτο φυσικόν, ἤρχισεν ἀπὸ τὴν ΚΠολιν, καταστᾶσαν μεγάλην πόλιν, διαδοχικῶς δὲ ἐπροχώρησεν εἰς ὁλόκληρον τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον, μὲ τὸ φαινόμενον τῆς μετακινήσεως τῶν πληθυσμῶν ἀπὸ τὰ ὀρεινότερα πρὸς τὰ πεδινώτερα. Μὲ τὰς σχετικῶς ὀλίγας ὑπαρχούσας εἰδήσεις καὶ μὲ ἀναλογικοὺς συνδυασμοὺς καὶ σύστημα διερευνήσεως καθαρῶς ἐπιστημονικὸν ὁ σ. παρακολουθεῖ τὸν πεινῶντα καὶ ὑποσιτιζόμενον κόσμον ἐνῷ ἀναζητεῖ νέας ἑστίας, μὲ ἀνεπάρκειαν μεταφορικῶν μέσων καὶ μὲ κινδύνους πολλούς. Τὸν κόσμον αὐτὸν ὄχι ὡς ρεῦμα φυγῆς πλέον ἀλλ' ὡς κόσμον μετακινούμενον διὰ καλυτέραν τύχην παρακολουθεῖ ὁ σ. εἰς τὴν ἀγωνίαν του καὶ τὴν θέλησίν του νὰ δημιουργήσῃ νέας καλυτέρας συνθήκας ζωῆς. 'Η στροφὴ τῶν ἀποδήμων πρὸς τὰ εὔφορα ἐδάφη τῆς Μικρασιατικῆς παραλίας, ἡ συρροὴ πρὸς τὴν Θρᾴκην, ἡ ἄσκησις παντὸς προσφόρου ἐπαγγέλματος τὸ μὲν τονώνει τὸν πληθυσμὸν τῶν παλαιοτέρων πόλεων, τὸ δὲ ἄγει εἰς δημιουργίαν νέων οἰκισμῶν καὶ ἔχει εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις εὐεργετικὸν ἀντίκτυπον, διὰ τὰς νέας ἑστίας καὶ τὰς ἐγκαταλειπομένας παλαιὰς πατρίδας. Πᾶσαν τὴν μεταναστευτικὴν κίνησιν τῶν πληθυσμῶν ἀπετύπωσε τελικῶς ὁ σ. εἰς εἰδικὸν δισέλιδον χάρτην (σσ. 376-377), παριστῶντα διὰ βελῶν τοὺς κινουμένους πληθυσμοὺς πρὸς τὴν Μ. 'Ασίαν καὶ δι' ἄλλων σημείων τὰς ἑκασταχοῦ ἐγκαταστάσεις αὐτῶν.

'Ως πρὸς τὰς μεταναστεύσεις εἰς κεντρικὴν Εὐρώπην, ὁ δρόμος ἦτο ἀνοικτὸς ἀναλόγως τῶν διαφόρων γεωγραφικῶν κατευθύνσεων τῶν μετακινουμένων καὶ τὸ ρεῦμα ἐπυκνοῦτο ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος (πρὸς Σερβίαν, Ρουμανίαν, Αὐστρίαν, Οὐγγαρίαν). Σχετικοὶ χάρται ἐπισημαίνουν τὴν μεταναστευτικὴν κίνησιν. 'Εδῶ ἐξετάζεται μόνον ὁ οἰκονομικὸς ἀντίκτυπος αὐτῆς, εἰς τὸν ἑπόμενον δὲ ἡμίτομον θὰ ἀπασχοληθῇ ὁ σ. μὲ τὰς ποικίλας πολιτιστικὰς ἐπιδράσεις. Βέβαιον εἶναι ὅτι προέκυψεν ἀνακούφισις οἰκονομικὴ δι' ἐκείνους ποὺ ἔμειναν ἀπὸ τὴν εὐδοκίμησιν ἐκείνων ποὺ ἔφυγαν. Πεδίον ἀνταγωνιστικῆς δραστηριότητος ἐξ ἄλλου κατέστη ἡ Μεσόγειος, ὅπου μὲ μέσα ἀνεπαρκῆ οἱ Ἕλληνες ἀνεμετρήθησαν πρὸς πάσης φύσεως ἐμπείρους ξένους καὶ κατώρθωσαν νὰ δημιουργήσουν νέαν πραγματικότητα, νὰ θέσουν τὰς βάσεις τῆς νέας ἑλληνικῆς οἰκονομίας καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐθνικήν των ἐπιβίωσιν ἀπὸ τὸ καθεστὼς τῆς φρικτῆς τυραννίας. Ὅτι προέκυψεν ἐκ τῶν

συναλλαγῶν κίνησις ἰδεῶν καὶ διετυπώθησαν αἰτήματα νέας ζωῆς εἶναι φανερὸν διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ. Ὁ σ. ἐπιφυλάσσεται νὰ ἐξετάσῃ τὰ περαιτέρω εἰς τὸν ἀκολουθοῦντα ἡμίτομον.

Διὰ τοῦ Β' τόμου τοῦ ἔργου του ὁ καθηγητὴς Βακαλόπουλος συνοψίζει τὰς πονεμένας σελίδας τῆς 'Ιστορίας τοῦ Ν. 'Ελληνισμοῦ. Ζῶν ὁ ἴδιος ὁ σ. ἐντόνως τὸ δρᾶμα τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους κατὰ τὰ δύσκολα χρόνια τῆς σκλαβιᾶς του, κατὰ τὸν διασκορπισμόν του καὶ κατὰ τὴν ἀγωνιώδη προσπάθειάν του ν' ἀνασυνταχθῇ, περιγράφει μὲ ἠρεμίαν ἀληθοῦς ἐπιστήμονος τὰ γεγονότα, κρίνει, συσχετίζει, στηρίζεται συχνὰ ἐμμέσως εἰς ἐνδείξεις μόνον ἀλλὰ τόσον οὐσιαστικάς, ὥστε διαρκῶς οἰκοδομεῖ καὶ συνάγει τὰ συμπεράσματά του θετικὰ καὶ ἀσφαλῆ. 'Η περιγραφὴ δὲν λαμβάνει μὲν τὸν δραματικὸν τόνον, ποὺ συγχωροῦν ἀφ' ἑαυτῶν τὰ γεγονότα, συγκρατεῖ ὅμως μὲ τὴν ἁπλότητά της ηὐξημένον πάντοτε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ εἰς τὸ τέλος εἰς πάντα ἀναγνώστην ἡ γοητευτικὴ ἀφήγησις εἰς δημώδη συντηρητικὸν λόγον πλὴν τῆς ἁπλῆς πληροφορήσεως κατορθώνει νὰ διεγείρῃ συναισθήματα θαυμασμοῦ πρὸς τὴν πολυπαθῆ φυλὴν εἰς τὴν ὁποίαν αὐτὸς ἀνήκει. Τὸ μάτι τοῦ ἱστορικοῦ εἰσχωρεῖ βαθύτερα ἀπὸ ἑνὸς κοινοῦ ἀνθρώπου καὶ χειραγωγεῖται δι' ὅσων τοῦ προσφέρονται ὁ ἀναγνώστης νὰ προσέξῃ μερικὰς λεπτομερείας, ποὺ δι' αὐτὸν φαίνονται ἀσήμαντοι, νὰ κρίνῃ μερικὰς ἐνεργείας ὑπὸ τὸ φῶς νεωτέρων ἀντιλήψεων, νὰ κινῇ ἤρεμα τὴν σκέψιν του χωρὶς προκαταλήψεις, νὰ τιμᾷ κατ' ἀξίαν τὰ πρόσωπα καὶ θεσμούς. Οὔτε ὁ σ. φαίνεται προκατειλημμένος ἢ φανατικὸς εἰς ὅσα προβλήματα ἀνακύπτουν κατὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν γεγονότων οὔτε ὁ ἀναγνώστης γίνεται. Ὅσα ἡ ἰδία ἔρευνα τοῦ σ. συνεκόμισεν ἐπὶ ἔτη μακρὰ καὶ ὅσα ἐξ ἄλλων μόχθων προέρχονται χρησιμοποιοῦνται μόνον δι' οἰκοδομήν.

Εἰς τὸν προηγούμενον τόμον τοῦ ἔργου ὁ καθηγητὴς Βακαλόπουλος ἦτο ἀνιχνευτὴς τῶν ριζῶν τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ μέσα εἰς τὰς ποικίλας ἐκδηλώσεις τοῦ βυζαντινοῦ ὑπεδάφους. Οὕτω, ἐκ τοῦ παλαιοῦ κόσμου ἀνέσυρεν εἰς κοινὴν θέαν, μὲ κόπον πολὺν καὶ ὀξύτητα διεισδυτικὴν εἰς φαινόμενα καὶ μή, τὸν ἀναδυόμενον νέον κόσμον. Ἤδη διέρχεται ἀπὸ ἀσφαλέστερα ἐδάφη ἀλλὰ καὶ δυσκολώτερα λόγῳ τῶν πολλῶν συγχύσεων τῶν παλαιοτέρων ἐρευνητῶν καὶ τῶν τάσεων, ποὺ κατὰ καιροὺς ἐξεπροσωπήθησαν. Ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦ Β' τόμου καὶ ὁμοῦ καὶ ἐν συνόλῳ ἔχουν τὴν ἀξίαν των καὶ ἔχουν τοποθετηθῇ μὲ ἰσορροπίαν. Δὲν ἔχει κανεὶς νὰ ἐπαινέσῃ τὸ ἓν περισσότερον τοῦ ἄλλου. Ὅσα ἐκτίθενται εἶναι καρπὸς ἐρεύνης, μελέτης καὶ κριτικῆς. 'Αποτελοῦν μίαν λαμπρὰν σύνθεσιν. Τὸ γ' κεφάλαιον διὰ τὴν ἀνασύνταξιν τοῦ Νεοελληνικοῦ κόσμου δυνάμεθα νὰ θεωρῶμεν τόσον ἐπιτυχές, ὅσον εἶναι καὶ σπουδαῖον. 'Απὸ τὰς σελίδας αὐτὰς (134 κἑξ.) παρελαύνει τεκμηριωμένον τὸ ἱστορικόν μας συναξάριον εἰς ὅλην του τὴν δραματικότητα. Τὰ γεγονότα

ἀξιολογοῦνται καὶ τὰ δρῶντα πρόσωπα παρουσιάζονται ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια. Ὁ ἱστορικὸς ἀποκαλύπτεται ἀληθὴς παιδαγωγός. Δὲν εἶναι ἁπλῶς ἱστορικῶς ἐνημερωμένος, εἶναι διδάσκαλος καὶ καθοδηγεῖ δι᾽ ὅσων ἀφηγεῖται τὴν ἀκαδημαϊκὴν νεότητα καὶ τὸ ἔθνος του. Δὲν εἶναι ἁπλῶς εὐσυνείδητος κριτὴς καὶ μεταστοιχειωτὴς τῶν ὅσων γνωρίζει καὶ προσφέρει, ἀλλ᾽ ἀναγκάζει τὸν ἀναγνώστην νὰ τὸν παρακολουθῇ κατὰ πόδας, νὰ βυθίζεται εἰς τοὺς συνοδεύοντας χάρτας καὶ νὰ σχηματίζῃ γνώμην, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὅσων τοῦ δίδει πειστικῶν στοιχείων καὶ ἀκόμη νὰ συμφωνῇ τελικῶς πρὸς τὰς λιτὰς ἀποφθεγματικὰς κρίσεις του.

Καταλείπων τις τὸν Β' τόμον τοῦ παρόντος περισπουδάστου ἔργου συνοψίζει μόνος, ἀποκομίζει τελικῶς: ΙΕ' αἰών, αἰὼν φρικτῆς δοκιμασίας τοῦ ἔθνους, περισυλλογή, ὀλιγοψυχία, κίνδυνοι, διασπορά, ἀναμνήσεις, στάσις ἐπικίνδυνος. ΙϚ' αἰών, ἔντονος ἀντίδρασις, τὸ ἔθνος ἀναπνέει, παλαίει, ὑπομένει, κινεῖται, ἀντιδρᾷ εἰς τὴν ἐπώδυνον κρίσιν. ΙΖ' αἰών, τὸ ἔθνος ἐξέρχεται ἀπὸ τὴν κρίσιν, ἡ ἀνασυγκρότησις ἐπιτυγχάνεται, ὁ ᾑγνοημένος κόσμος ὀρθοποδεῖ σχεδὸν μόνος, στηρίζεται εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις, ἐλπίζει, βαδίζει. Αὐτὰ εἰς καθέτους γραμμάς. Καὶ εἰς ὁριζοντίας, συναφῆ πορίσματα τῶν μεγάλων παραγόντων καὶ τῆς ψυχικότητος τοῦ λαοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ παλαιὸν καὶ μόνιμον γνώρισμα τοῦ Νέου κόσμου, διαπλασσομένου τώρα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν νέων περιστάσεων καὶ συνθηκῶν. Ὁ καθηγητὴς Ἀπ. Ε. Βακαλόπουλος καὶ ἐθνικὴν ὑπηρεσίαν προσφέρει μὲ τὸ ἐπιστημονικῶς λαμπρὸν βιβλίον του.

Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Θησέως Στ. Τζαννετάτου, Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καὶ ἡ Ἐπιτομὴ αὐτοῦ. Κριτικὴ ἔκδοσις αὐτῶν, ἐν Ἀθήναις 1965, 8ον, σσ. 185 + Πίν. 26 + σσ. VII.

Ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον ὁ καθηγητὴς τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐδημοσίευσε βιβλίον ἐν ᾧ ἐπανεκδίδει ἔγγραφον πολυτιμότατον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς γενετείρας του, τὴν καταγραφὴν τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ κτημάτων τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, γνωστὴν μέχρι τοῦδε ἐκ μόνης τῆς πλημμελοῦς ἐκδόσεως τῶν Miklosich καὶ Müller (Acta et Diplomata, τ. V, σσ. 16-17). Τὸ ἔγγραφον τοῦτο εἶναι τὸ πρωτότυπον «πρακτικὸν» (περὶ τοῦ ὅρου καὶ τῆς σημασίας του πρβλ. N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes, BCH, τ. 83 (1959), σ. 59-61), ἐκδοθὲν τὴν 12ην

Ἰουλίου 1264, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ αὐθέντης τῆς νήσου Ριχάρδος Orsini ἐπικυροῖ τὸ ἐκτενέστατον κτηματολόγιον τῆς ὡς ἄνω ἐπισκοπῆς. Πρόκειται περὶ πηγῆς κεφαλαιώδους σημασίας διὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν, τὸ τοπωνυμικὸν καὶ τὸ ἀνθρωπωνυμικὸν τῆς Κεφαλληνίας. Ἀλλά, πέρα τοῦ τοπικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τῆς παλαιότητός του, τὸ ἔγγραφον εἶναι μεγάλης σπουδαιότητος ἐξ ἐπόψεως γλώσσης, ἅτε γεγραμμένον οὐχὶ εἰς τὴν ἐπίσημον γλῶσσαν τῆς γραφειοκρατίας ἀλλ᾽ εἰς δημώδη διάλεκτον τῆς ἐποχῆς. Κατὰ τοῦτο τὸ «πρακτικὸν» (=Π) ἀποτελεῖ κείμενον ἰδιαιτέρως σημαντικὸν διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν φωνητικὴν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἐκ τῶν παρομοίας φύσεως δικαιοπρακτικῶν ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς ἴσου γλωσσικοῦ ἐνδιαφέροντος εἶναι ἴσως μόνον τὸ κείμενον τῆς συνθήκης τοῦ 1299 μεταξὺ Βενετίας καὶ Ἀλεξίου Καλλέργη (Σ. Ξανθουδίδου, Συνθήκη μεταξὺ τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας καὶ Ἀλεξίου Καλλιέργου, «Ἀθηνᾶ», τ. ΙΔ' (1902), σσ. 283-331. — Κ. Δ. Μέρτζιου, Ἡ συνθήκη Ἑνετῶν-Ἀλεξίου Καλλέργη καὶ οἱ συνοδεύοντες αὐτὴν κατάλογοι, «Κρητ. Χρονικά», τ. Γ' (1949), σσ. 262-275).

Ἡ ἔκδοσις τοῦ Π εἶχεν ἀποτελέσει τὴν ἐναίσιμον ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβὴν τοῦ ἐκδότου, ὑποβληθεῖσαν εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1939. Ἡ ὡς ἄνω διατριβὴ ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῆς παρούσης ἐκδόσεως (πρβλ. σ. 5), μέγα δὲ μέρος τῆς εἰς τὴν διατριβὴν εἰσαγωγῆς ἐδημοσίευσεν ἔκτοτε κατὰ καιροὺς ὁ ἐκδότης (πρβλ. Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264, BNJ, τ. 18 (1945-1949), Ἀθῆναι 1960, σσ. 170-184. — Ἡ τοπογραφία τῆς Κεφαλληνίας κατὰ τὸ Πρακτικὸν τοῦ 1264 καὶ τὴν Ἐπιτομὴν αὐτοῦ, «Ἀθηνᾶ», τ. ΞΕ' (1961), σσ. 177-190. — Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καὶ ἡ Ἐπιτομὴ αὐτοῦ, ἔκδοσις αὐτῶν, «Πλάτων», τ. ΙΓ' (1961), σσ. 161-164). Ἐκ τῶν δημοσιευμάτων τούτων, μετά τινων προσθηκῶν καὶ μεταβολῶν, συναπετελέσθη ἡ εἰσαγωγὴ τῆς παρούσης ἐκδόσεως (σσ. 1-22).

Τὸ πρωτότυπον τοῦ Π, ἀντίγραφον αὐτοῦ, γενόμενον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1675-1677 (σ. 14) (=Α), καὶ ἐπιτομὴ γραφεῖσα ἐν ἔτει 1677 ὑπὸ τοῦ ἱερέως Γεωργίου Μεταξᾶ (=Ε) ἐφυλάσσοντο ἐν τῷ ἀρχείῳ τοῦ καθολικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἐν Ζακύνθῳ μέχρι τοῦ ἔτους 1953, ὁπότε κατὰ τοὺς πλήξαντας τὴν νῆσον σεισμοὺς κατεστράφησαν ταῦτα ὁλοσχερῶς. Ὁ ἐκδότης ἐστήριξε τὴν ἔκδοσιν τοῦ Π εἰς «φωτοτυπίας» (σ. 4) τούτου καὶ εἰς ἐπιτόπιον ἐξέτασιν τῶν ὡς ἄνω ἐγγράφων γενομένην ἐν ἔτει 1939. Ἔκτοτε ὁ ἐκδότης δὲν ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐξετάσῃ ἐκ νέου τὰ ἔγγραφα. Ἡ Ε ἐκδίδεται διὰ πρώτην φορὰν ἐν σσ. 100-129 τοῦ βιβλίου ἐπὶ τῇ βάσει ἀπογράφου τοῦ ἐκδότου τοῦ ἔτους 1939. Ἡ ἔκδοσις τῆς Ε εἶναι ἐλλιπὴς καὶ τοῦτο διότι ὁ ἐκδότης, ἄγνωστον ὑπὸ ποίας συνθήκας, ἀπώλεσεν

ἐν τῷ μεταξὺ τὰς 20 ἐκ τῶν 54 σελίδων τοῦ ἀπογράφου του (πρβλ. «Πλάτωνα», ἔνθ' ἀν., σ. 161), κατ' ἀνάγκην δὲ ἐκδίδει τὸ ἐναπομεῖναν, τὸ ὁποῖον ἀντιπροσωπεύει ὀλιγώτερον τῶν δύο τρίτων τοῦ κειμένου τῆς Ε. Ἡ Ε ἀποτελεῖ προσπάθειαν ἐξακριβώσεως τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τῆς Ἐπισκοπῆς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Π μετὰ 4 καὶ πλέον αἰῶνας, ἐλάχιστα δὲ συμβάλλει εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τοῦ Π. Ἀντιθέτως, τὸ Α, παρ' ὅτι ὁ γραφεὺς αὐτοῦ εἶχε πολλαχοῦ παραναγνώσει τὸ κείμενον, εἶχε μεγάλην σημασίαν ἐν προκειμένῳ, καθ' ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ συνεπληρώθησαν τὰ πολλὰ χάσματα καὶ αἱ φθοραὶ τὰς ὁποίας εἶχεν ὑποστῆ τὸ Π ἀπὸ τοῦ 1677 καὶ ἑξῆς (πρβλ. σ. 14).

Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς παρούσης ἐκδόσεως διαιρεῖται εἰς τρία μέρη. Ἐν τῷ πρώτῳ (Εἰσαγωγικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὰ ἐκδιδόμενα δύο κείμενα) (σσ. 1-3) ἐπιχειρεῖται περιγραφὴ τοῦ περιεχομένου τῶν Π καὶ Ε, τῆς φύσεως τῶν ἐγγράφων τούτων καὶ τῆς σημασίας των. Τὸ μέρος τοῦτο εἶναι καὶ τὸ ὀλιγώτερον πρωτότυπον, ἀποτελοῦν ἐν πολλοῖς συνοπτικὴν ἐπανάληψιν τῶν γραφομένων ἐν συναφεῖ μελετήματι τοῦ καθ. Δ. Ζακυθηνοῦ (Τὸ Κτηματολόγιον τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα, «Ἑλληνικά», τ. Ε' (1932), σσ. 323-333). Οὐ μόνον οὐδὲν νέον στοιχεῖον προσάγεται, ἀλλ' ἐπὶ πλέον καιριώτατα προβλήματα, τὰ ὁποῖα προκύπτουν ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ Π καὶ τὰ ὁποῖα ἐτέθησαν ἐν τῷ ὡς ἄνω μελετήματι, ἢ οὐδεμιᾶς τυγχάνουν προσοχῆς ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ἢ ὅλως ἀποσιωπῶνται. Τοιοῦτο εἶναι λ.χ. τὸ πρόβλημα, διατί ἐπίσημον συμφωνητικὸν ἔγγραφον μεταξὺ Λατίνου δυνάστου καὶ Λατινικῆς ἐπισκοπῆς ἐγράφη εἰς γλῶσσαν ἑλληνικὴν ἀντὶ τῆς λατινικῆς (ἔνθ' ἀν., σσ. 331-332). Ἐκ τῶν δύο ὑποθέσεων ἐν προκειμένῳ τοῦ καθ. κ. Ζακυθηνοῦ πιθανωτέρα, τοὐλάχιστον εἰς τὸν γράφοντα, φαίνεται ἡ δευτέρα, ὅτι δηλ. τὸ Π «συνετάχθη ἐπὶ τῇ βάσει παλαιοτέρου ἑλληνικοῦ ἐγγράφου ἀνήκοντος εἰς τὴν καταλυθεῖσαν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν, τῆς ὁποίας τὰ κτήματα ᾠκειοποιήθησαν οἱ ἐπήλυδες». Ἡ κατάλυσις τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας ὑπὸ τῶν Λατίνων κυριάρχων συνεπήγετο συνήθως καὶ τὴν ἐκχώρησιν τῶν γαιῶν αὐτῆς εἰς τὴν ἐγκαθιδρυομένην Λατινικὴν ἐπισκοπήν. Οὕτω γνωρίζομεν π.χ. ὅτι μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Βενετῶν κατάληψιν τῆς Κρήτης ἡ κτηματικὴ περιουσία τῆς ὀρθοδόξου ἀρχιεπισκοπῆς τῆς νήσου περιῆλθε κατὰ τὰ $^2/_3$ εἰς τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον, τοῦ ὑπολοίπου δημευθέντος ὑπὸ τῶν κατακτητῶν ἢ διανεμηθέντος εἰς φεουδάρχας (πρβλ. S. Borsari, Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo, Napoli 1963, σ. 109, σημ. 16). Τὸ κείμενον τοῦ Π πιθανώτατα κατηρτίσθη ἐξ ὑπάρχοντος κτηματολογίου τῆς ὀρθοδόξου ἐπισκοπῆς, συνετάχθη δὲ προχείρως οὐχὶ ὑπὸ ἐπισήμου νοταρίου (ὡς ἄλλως τε δεικνύει ἡ λίαν ἠμελημένη διάταξις τῶν ἐν αὐτῷ καὶ ἡ χρῆσις δημώδους γλώσσης) ἀλλ' ὑπὸ δύο (πρβλ. σ. 10) Ἑλλήνων κληρικῶν τῆς νήσου εὑρισκομένων

εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Τὸ τελευταῖον τοῦτο καθιστᾷ πιθανώτατον σὺν ἄλλοις καὶ ἡ ἐνιαχοῦ χρῆσις πρώτου πληθυντικοῦ προσώπου (*ἔχομεν* ἐν στ. 971, 1012, 1015 καὶ ἀλλαχοῦ), ἂν καὶ κατὰ τοῦτο ἐνδέχεται νὰ διετηρήθη ἡ διατύπωσις προγενεστέρου κτηματολογίου. Οὐδόλως ἐπίσης θίγεται τὸ πρόβλημα, διατί παρέστη ἀνάγκη νὰ ἐκδοθῇ τὸ ἔγγραφον. Ἐπρόκειτο ἄραγε περὶ διευθετήσεως ὑπαρχουσῶν κτηματικῶν διαφορῶν μεταξὺ τοῦ δυνάστου τῆς νήσου καὶ τῆς ἐπισκοπῆς ἢ μήπως περὶ ἁπλῆς ἐπικυρώσεως, συνήθους κατὰ τὴν ἐποχήν, προγενεστέρας καταστάσεως ἐπ' εὐκαιρίᾳ προσφάτου ἀναλήψεως τῆς ἀρχῆς ὑπὸ τοῦ Ριχάρδου Orsini; Ἡ δευτέρα ἐκδοχὴ καθίσταται πιθανωτέρα καὶ ἐκ τοῦ λόγου ὅτι τὸ ἔτος τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἐγγράφου (1264) εἶναι ἡ παλαιοτέρα χρονολογία καθ' ἣν ἀπαντᾷ ὡς αὐθέντης Κεφαλληνίας ὁ Ριχάρδος (πρβλ. π.χ. W. Miller, Ἡ Φραγκοκρατία στὴν Ἑλλάδα, μτφρ. Ἀγγ. Φουριώτη, Ἀθῆναι 1960, σ. 719). Ἐνταῦθα δέον νὰ τονισθῇ ἄλλη σπουδαιοτάτη ἔλλειψις τοῦ μέρους τούτου τῆς εἰσαγωγῆς. Αὕτη εἶναι ἡ πλήρης ἀπουσία οἱασδήποτε προσπαθείας ἱστορικῆς πλαισιώσεως τοῦ ἐγγράφου. Ὁ ἐκδότης θὰ ἠδύνατο, ἐκκινῶν ἐκ τῶν ἔργων τῶν Hopf, Miller, Ζακυθηνοῦ καὶ Longnon, νὰ γράψῃ διὰ βραχέων περὶ τῆς ἱστορίας τῆς νήσου κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα καὶ περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Ριχάρδου Orsini. Τοιαύτη ἱστορικὴ πλαισίωσις οὐ μόνον ἁρμόζουσα καὶ εὐπρόσδεκτος θὰ ἦτο, ἀλλ', ὡς νομίζομεν, ἀπαραίτητος. Ἐπίσης ἔχομεν ἰσχυρὰς ἀμφιβολίας διὰ τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἀπόψεως τοῦ Κ. Ἀμάντου (Κεφαλληνιακὰ ἐπώνυμα, «Ἑλληνικά», τ. Ι' (1937-1938), σ. 117 κἑξ.), τὴν ὁποίαν υἱοθετεῖ ὁ ἐκδότης (σ. 2, σημ. 5), ὅτι ἐκ τῶν Κεφαλλήνων «Ἑλλήνων κατοίκων τινὲς διέσῳζον τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα». Ἥκιστα πιθανὸν ἐπίσης φαίνεται ὅτι ἡ ὕπαρξις ἐν Κεφαλληνίᾳ ἐπωνύμων ἀπαντώντων καὶ ἀλλαχοῦ ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει σημαίνει ἀναγκαίως ὅτι οἱ φέροντες τὰ ἐπώνυμα ταῦτα ἦσαν «ἐπήλυδες ἐκ τοῦ Βυζαντίου καὶ μάλιστα ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας» καὶ ὅτι τοῦτο ἔχει σχέσιν, ἄμεσον τοὐλάχιστον, μὲ τὴν προέλασιν τῶν Τούρκων εἰς τὴν Ἀνατολήν.

Τὸ δεύτερον μέρος τῆς εἰσαγωγῆς (Χειρόγραφος παράδοσις τοῦ Πρακτικοῦ καὶ τῆς Ἐπιτομῆς) (σσ. 4-19) εἶναι καὶ τὸ μᾶλλον πρωτότυπον, κυρίως ἐπειδὴ ἐν αὐτῷ περιέχεται περιγραφή, ὁπωσοῦν ἀκριβής, τοῦ Α καὶ τῆς Ε, τῶν ὁποίων ἠγνοεῖτο ἡ τύχη καθ' ἣν ἐποχὴν ἔγραφεν ὁ κ. Ζακυθηνός. Ὑπάρχουν ἐν τούτοις καὶ ἐνταῦθα πράγματα τὰ ὁποῖα ἐγείρουν ἀντιρρήσεις. Ἀπορεῖ τις λ.χ. ποίαν λογικὴν ἔχει παρατήρησις ὡς ἡ ἐν σ. 5, σημ. 3 («Ἐν τῷ στίχῳ τούτῳ ὑπῆρχε περὶ τῆς λέξεως *Ἄβυδος* σημείωμα ἐν τῷ περιθωρίῳ: *ἀβηθ(ο)ς*, ἐκ τοῦ δευτέρου δὲ τούτου τύπου ἀκούεται νῦν ἐν Κεφαλληνίᾳ ὁ τύπος *Ἄκωλη*, λεγόμενος περὶ λίμνης, τὴν ὁποίαν ὁ λαὸς πιστεύει ἀπύθμενον») ἢ ποία εἶναι ἡ παλαιογραφικὴ βασιμότης τῶν λεγομένων ἐν σ. 9 («Αἱ προεκτάσεις τῶν γραμμάτων, τὰ βραχυγραφικὰ σημεῖα,

οἱ τόνοι ὄχι σπανίως ἦσαν δυσαναλόγως μεγάλοι, ἐν γένει δὲ ἡ ἀστάθεια τῆς μορφῆς καὶ τοῦ μεγέθους τῶν γραμμάτων καὶ τῶν σημείων ὑπομιμνήσκει ἰσχυρῶς τὴν γραφὴν τῆς παρακμῆς, προϊούσης ἤδη εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους »). Ἐνταῦθα ὡσαύτως θὰ ἔδει νὰ μνημονευθῇ ἡ πληροφορία ὅτι παρὰ τῷ Hopf ἐσῴζετο ἰταλικὴ μετάφρασις τοῦ Π (πρβλ. Δ. Ζακυθηνόν, ἔνθ' ἀν., σ. 324).

Ἐν τῷ τρίτῳ μέρει τῆς εἰσαγωγῆς (Ἐκδόσεις τοῦ Πρακτικοῦ καὶ τῆς Ἐπιτομῆς) (σσ. 20-27) περιγράφεται ἐν ἀρχῇ ἡ ἔκδοσις τῶν Miklosich καὶ Müller, ἡ ὁποία ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει ἀπογράφου τοῦ Α, ἄγνωστον πῶς περιελθόντος εἰς αὐτούς. Πάντως οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν πρέπει νὰ «ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν ἡ σκέψις», ὡς ἀναγράφεται ἐν σ. 21, ὅτι ἡ ἔκδοσις αὕτη ἐγένετο ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Hopf (ὁ ὁποῖος φέρεται πεντάκις ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι ὡς Hoph), διότι τοῦτο θὰ ἐμνημόνευον οἱ ἐκδόται, ὡς πράττουν ἀλλαχοῦ, καὶ ἐπίσης, διότι εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν καταλοίπων τοῦ Hopf ὑπὸ E. Gerland (Byz. Zeitschr., τ. 8 (1899), σσ. 347-386 καὶ τ. 11 (1902), σσ. 321-332) οὐδὲν περὶ Π ἀναφέρεται. Ἀκολουθεῖ κεφάλαιον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ παροῦσα ἔκδοσις τῶν δύο ἐγγράφων», ἀποτελούμενον ἐκ δύο κυρίως μερῶν, ὧν τὸ πρῶτον περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Π, τὸ δὲ δεύτερον περὶ τῆς ἐκδόσεως τῆς Ε. Εἶτα ἕπεται ἡ ἔκδοσις τοῦ Π (σσ. 28-99) καὶ τῆς Ε (σσ. 100-129), τὸ βιβλίον δὲ κατακλείουν πίνακες λέξεων τοῦ Π (σσ. 131-137), ὀνομάτων, προσώπων καὶ τόπων τοῦ Π (σσ. 138-161), ἀνάλογοι πίνακες τῆς Ε (σσ. 162-165 καὶ 166-179), τέλος δὲ πίνακες ἀντιστοιχίας Π καὶ Ε (σσ. 180-183).

Ρητέον ἐν προοιμίῳ ὅτι ἡ ἔκδοσις τοῦ Π εἶναι, κατὰ τὸν ἠπιώτερον χαρακτηρισμόν, πλημμελεστάτη. Ἀποτελεῖ βεβαίως αὕτη πρόοδον ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἔκδοσιν Miklosich - Müller καὶ παρέχει κείμενον τοῦ Π ὁπωσδήποτε καλύτερον τοῦ μέχρι πρό τινος ὑπάρχοντος, αἱ ἐλλείψεις ὅμως καὶ τὰ σφάλματα αὐτῆς εἶναι τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα, ὥστε ὁ ἔπαινος νὰ καθίσταται ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδύνατος. Αἱ ἀδυναμίαι τῆς νέας ἐκδόσεως πηγάζουν ἐκ δύο κυρίως αἰτίων. Πρῶτον, ὅτι ὁ ἐκδότης δὲν ἔλαβε τὸν κόπον νὰ ἀκολουθήσῃ ἐν προκειμένῳ τὴν ἰσχύουσαν δεοντολογίαν τῆς διπλωματικῆς, καὶ δεύτερον, ὅτι οὗτος ἐμφανίζεται μὴ ἐπαρκῶς ἠσκημένος εἰς τὴν ἑλληνικὴν παλαιογραφίαν. Ἴδωμεν πλησιέστερον καθὲν τούτων. Λέγει ὁ ἐκδότης (σ. γ'): «Ἡ ἔκδοσις αὕτη δὲν ἀφίσταται τῶν συνήθων κανόνων τῶν ἀντιστοίχων ἐπιστημονικῶν ἐκδόσεων, ἀλλὰ κατ' ἀνάγκην εἶναι ἰδιότυπος». Τοῦτο, δυστυχῶς, ἀληθεύει μόνον κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ. Εἶναι δηλ. ἡ ἔκδοσις πράγματι ἰδιότυπος, ὁ ἰσχυρισμὸς ὅμως ὅτι αὕτη δὲν ἀφίσταται τῶν συνήθων κανόνων τῶν ἀντιστοίχων ἐπιστημονικῶν ἐκδόσεων περιέχει ἱκανὴν ὑπερβολήν. Εἶναι παράδοξον καὶ συνάμα τραγικὸν ὅτι ὁ ἐκδότης δὲν ἔλαβεν ὡς ὑπόδειγμα τῆς ἐκδόσεώς του τὸ βραχὺ τμῆμα τοῦ Π, τὸ ὁποῖον

ἐξέδωκεν ἐπ' εὐκαιρίᾳ ὁ καθ. κ. Ζακυθηνὸς (ἔνθ' ἀν., σ. 330), οὐδὲ ἀνέτρεξεν εἰς τὰς προσφάτους ἐκδόσεις βυζαντινῶν ἐγγράφων, τῶν ἁγιορειτικῶν λ.χ., ἢ εἰς μελετήματα, ὅπως τὸ τοῦ Ν. Σβορώνου, τὸ ὁποῖον ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω. Ἐὰν ἀνέτρεχεν εἰς τὸ μελέτημα τοῦτο, θὰ ἀπέφευγε πλῆθος σοβαρῶν σφαλμάτων, οἷον εἶναι π.χ. ἡ παρανάγνωσις τῶν κλασματικῶν ἀριθμῶν. Ἡ βυζαντινὴ διπλωματική, ὡς ἔχει σήμερον ἐξελιχθῆ, εἶναι ἀκριβὴς ἐπιστήμη καὶ δὲν ἐπιτρέπονται ἐν αὐτῇ αἱ αὐθαιρεσίαι. Λέγει ὁ ἐκδότης (σ. 25): «Αἱ ἀπειράριθμοι βραχυγραφίαι καὶ ἐπιτμήσεις δὲν ἐδηλώθησαν πᾶσαι. Συνήθως βραχυγραφίαι καὶ συγκοπαὶ λέξεων ἐσημειώθησαν ἐκεῖναι μόνον διὰ τὴν ἀνάλυσιν τῶν ὁποίων δύναται νὰ προκύψῃ ἀμφισβήτησις. Βραχυγραφίαι δι' ἀποκοπῆς ἐσημειώθησαν μόνον εἰς τὰς λέξεις, εἰς τὰς ὁποίας εἶναι δυνατὴ ποικιλία καταλήξεων». Ταῦτα, καὶ ἐὰν ἀκόμη ἐτηροῦντο μετὰ συνεπείας, θὰ ἦσαν ἀπαράδεκτα. Διότι οὕτως ὑπεισέρχεται εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐγγράφων ὁ ὑποκειμενικὸς παράγων καὶ ὁ ἀναγνώστης δὲν θὰ δύναται ποτὲ νὰ εἶναι βέβαιος τί ὑπάρχει καὶ τί δὲν ὑπάρχει ἐν τῷ κειμένῳ καὶ θὰ ἀναγκάζεται νὰ ἀνατρέχῃ εἰς τὰς φωτογραφίας τοῦ ἐγγράφου, ἐὰν ὑπάρχουν, προκειμένου νὰ ἐξακριβώσῃ τί πράγματι παραδίδεται. Αἱ βραχυγραφίαι καὶ αἱ ἐπιτμήσεις πάσης φύσεως πρέπει νὰ ἀναπτύσσωνται πᾶσαι ἤ, τοὐλάχιστον, νὰ δηλοῦται ρητῶς τίνων ἐξ αὐτῶν δὲν γίνεται ἀνάπτυξις. Ἄλλως ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ σύγχυσις καὶ ἡ ἀσυνέπεια. Μοιραίως, καὶ σύγχυσις καὶ ἀσυνέπεια διαπιστοῦνται πολλαχοῦ ἐν τῇ νέᾳ ἐκδόσει. Οὕτω, διὰ νὰ ἀναφέρωμεν ἐλάχιστα μόνον παραδείγματα, ἐν στ. 146, 203, 204, 260 κ.ἄ. γράφεται *Γουλολέων* ἀντὶ *Γουλ(ο)λέων*, τὸ ὁποῖον ὀρθῶς δηλοῦται ἐν 196, 208 κ.ἄ. (*Γουλ(ο)λέοντ(ος)* καὶ ἐν 213, ὅπερ γραπτέον *Γουλ(ο)λέ(ον)τ(ος)*). Ἡ λέξις *χωράφιον, -ου*, ἡ ὁποία κατὰ κανόνα ἀπαντᾷ ἐν συντμήσει, πάντοτε ἀναπτύσσεται σιωπηρῶς ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, ἐν 370 ὅμως γράφεται *χωρ(αφίου)*. Ὁμοίως καὶ ἡ λ. *μοδίου, -ων*, ἀλλ' ἐν 406 γράφεται *μοδ. α'*. Ἡ συμβολικὴ παράστασις τοῦ ἡμίσεος, ἄγνωστον διατί, οὐδέποτε ἀναπτύσσεται, γραφομένου πανταχοῦ *ἡμ.* Ἐνίοτε ὁ ἐκδότης ἀναπτύσσει τὰς βραχυγραφίας μετὰ περισσοτέρας τοῦ δέοντος βεβαιότητος, ὡς π.χ. 58: *Κουκ(ου)λ(ου)*, παρ' ὅτι ἐν 1071 φέρεται *Κουκάλλ(ου)* καί, ὡς φαίνεται, πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος, 144 (καὶ 196): *Μακρυπολ(ί)τ(η)*, ἀλλ' ἐν 464 *Πολύ(του;)*, 232: *Κουρβουλ(ου)*, ἀντί, ὡς ἐνδέχεται, *Κουρβουλ(η)*, ὅπερ ἀπαντᾷ ἐν Ε, 510: *δυσμὰς* ἀντὶ πιθανοῦ *δύ(σιν)*, ὅπερ ἀπαντᾷ πολλαχοῦ, 553: *Ποδ(ω)σ(ης)* ἀντὶ πιθανοῦ *ποδ(ό)σ(εως)* (Ἡ λέξις *πόδοσις* καὶ ἐν τοῖς πίναξιν, ὅπου ἀποκαθίσταται ἡ ἡμαρτημένη ὀρθογραφία τοῦ Π, γράφεται ἐσφαλμένως διὰ τοῦ *ω* (σσ. 135, 156). Τὸ *πόδοσις* ὅμως ἀσφαλῶς παράγεται ἐκ τοῦ *ἀποδίδειν*, ὅπερ ἀπαντᾷ συχνότατα ἐν Π ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ περαίνεσθαι), 554: *Κουρκουμ(έ)λλ(ι)*. Πολλῶν ὀνομάτων ἡ κατάληξις συμπληροῦται ἄλλοτε διὰ τοῦ *(ι)*, ὡς ἐνταῦθα, καὶ ἄλλοτε διὰ τοῦ *(η)*

(πρβλ. π.χ. 557 : *Εὐστράτ(η)*, 627 : *Βρουλλ(ό)σκαλ(ου)*· ἐξ ἴσου πιθανόν : *Βρουλλ(ο)σκαλ(ίου)*, 772 : *Λούππ(ου)*, ἀντὶ τοῦ πιθανωτέρου *Λούππ(η)*, 772 : *Μεληγγ(έρι)*, ὅπερ γραπτέον *Μεληγγ(έ;)ρ(ι)*, ἤ, τὸ καὶ πιθανώτερον, *Μελήγγρ(ι)*, 819 (καὶ 828) : *Μελ(ή)τ(ου)*, ἀντὶ ὁμοίως πιθανοῦ *Μελ(ή)τ(η)* (*Μιλίτη* ἤ Ε), 928 : *Βοϊδοστάτ(η)*, καὶ 929 : *Κορωνίτ(η)* (*Κορωνίτου* ἤ Ε). Ἡ ἔκδοσις ἐν γένει βρίθει σφαλερῶν ἀναπτύξεων. Ἰδού τινες δείγματος χάριν (σημειοῦται πρώτη ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωσις καὶ ἐν παρενθέσει ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐκδότου) : 15 : *Μονοκηθρ(ᾶ)* (*Μονοκηθ(ρᾶ)*), 88 : *Χρυσολ(ου)ρ(ᾶ)* (*Χρυσολ(ουρᾶ)*) (ἐν 324 ὅμως ἐκδίδεται : *Χρυσο(λουρᾶ;)*), 98 : *Καλογ(ή)ρ(ου)* (*Καλογ(ήρου)*), 116 : *Σπληνιάρ(η)* (*Σπληνι(άρη)*), 120 : *βιγλατ(ό)ρ(ιον)* (*βιγλατ(όριον)*), 150 (210, 276, 412, 766, 787, 799 κ.ἀ.) : *Γρηγ(ο)ρ(ίου)* (*Γρηγ(ορίου)*), 208 : *Δημητρ(ίου)* (*Δημητ(ρίου)*), 301 : *Βοβίκ(ων)* (*Βοβ(ί)κων*), 329 : *Κνιδρ(ίου)* (*Κνιδ(ρίου)*), 392 : *Πολή(τ;)(ων)* (*Πολ(ή;)των*), 408 (καὶ πολλαχοῦ) : *Θεοδ(ώ)ρ(ου)* (*Θεοδ(ώρου)*), 749 : *Χελων(ά)ρ(ι)* (*Χελων(άρι)*), 783 : *Κουλλαρίδεν(ας)* (*Κουλλ(α)ρίδενας*), 802 : *Καρ(υ;)δ(άκ)(ι)* (*Καρυδ(άκι)*). Ἄλλα τινὰ σφάλματα παρομοίας φύσεως σημειοῦνται καὶ κατωτέρω.

Ἀνωτέρω ἐλέχθη ὅτι ὁ ἐκδότης δὲν φαίνεται ἐπαρκῶς ἠσκημένος εἰς τὴν ἑλληνικὴν παλαιογραφίαν. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ ὑπομνησθῇ ὅτι ὁ καθ. κ. Θ. Τζαννετᾶτος δὲν εἶναι βυζαντινολόγος ἀλλὰ κλασσικὸς φιλόλογος καὶ ὅτι ἡ περιωρισμένη παλαιογραφική του κατάρτισις θὰ ἠδύνατο, ἔν τινι μέτρῳ τοὐλάχιστον, νὰ δικαιολογηθῇ. Ὁ κόσμος τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, τοῦ ὁποίου ἡ σπουδὴ ἀποτελεῖ τὸ κύριον ἐπιστημονικὸν ἔργον τοῦ ἐκδότου, εὑρίσκεται βεβαίως πολὺ μακρὰν τοῦ κόσμου τῶν ταπεινῶν μεσαιωνικῶν ἐγγράφων. Εἶναι πάντως ἀσύγγνωστον ἀστόχημα τὸ γραφόμενον ἐν σ. 24, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τοῦ τί ἐκ τοῦ πρωτοτύπου δὲν ἀπεδόθη ἐν τῇ ἐκδόσει : «Ὅπου ὑπῆρχε τὸ λατινικὸν c εἰς ἑλληνικὰς λέξεις, ἀντικατεστάθη τοῦτο διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ σ». Οὕτω, λατινικὸν ἀποκαλεῖται τὸ ἑλληνικώτατον σῖγμα τῆς μεγαλογραμμάτου, τὸ ὁποῖον ἐγράφετο οὕτως ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος π.Χ. (πρβλ. προχείρως Ἀντωνίου Σιγάλα, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γραφῆς, Θεσσαλονίκη 1934, σσ. 121 - 122) καὶ τὸ ὁποῖον διετηρήθη, ὁμοῦ μετ' ἄλλων στοιχείων τῆς μεγαλογραμμάτου, καὶ εἰς τὴν μικρογράμματον, ἐναλλασσόμενον μετὰ τοῦ σ μέχρι καὶ τῶν τελευταίων αἰώνων (οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ τὸ καθ' ἡμᾶς τελικὸν ς). Τί σημαίνει ἐξ ἄλλου ὅτι «ἐτέθη στίξις ἑλληνική, ὅπου ὑπῆρχε λατινική» (σ. 25); Λατινικὴ στίξις ἐν ἑλληνικῷ χειρογράφῳ εἶναι ἀνήκουστον[1]. Γράφεται ἐπίσης ἐν σ. 24 ὅτι δὲν ἐσημειώθησαν ἐν τῇ ἐκδόσει «τὰ ἄνευ λόγου διαλυτικά, τὰ ὁποῖα τίθενται ὄχι σπανίως ἐπὶ τοῦ ι καὶ τοῦ υ, ἐνίοτε καὶ ἐπὶ τοῦ η». Τὰ διαλυτικὰ τίθενται συνήθως ὑπεράνω τοῦ ι καὶ τοῦ υ εἰς τὴν ἐπισεσυρμένην γραφὴν καὶ διὰ νὰ δηλωθῇ τὸ φωνῆεν, διακρινόμενον οὕτως ἀπὸ τοῦ μετ' αὐτοῦ ἐν συμπλέγματι ἄλλου γράμματος, σπανιώτατα δέ, κυρίως ἕνεκα κεκτημένου ἐθισμοῦ τοῦ γραφέως, τίθενται ὑπεράνω τοῦ ι καὶ τοῦ υ, κεχωρισμένως γραφομένων. Οὐδέποτε πάντως τίθενται ὑπεράνω τοῦ η. Ἐν 628/9, ὅπου παραπέμπει ὁ ἐκδότης, τὰ διαλυτικὰ εἰς τὸ *Ταξῆ ἄρχου* ἐτέθησαν ὑπεράνω τοῦ η διὰ νὰ δηλωθῇ ὅτι τὸ ἀρχικῶς ἐκ παραδρομῆς γραφὲν η διορθοῦται εἰς ι.

Ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων σφαλμάτων τῆς ἐκδόσεως εἶναι ἡ μεγίστη σύγχυσις περὶ τὸν τονισμόν. Αἱ πλεῖσται τῶν ἀτόνων ἐν τῇ ἐκδόσει λέξεων φέρονται μετὰ τόνου ἐν τῷ ἐγγράφῳ. Αἱ ἐλάχισται λέξεις, αἱ ὁποῖαι φέρονται ἀτόνως ἐν Π, δύνανται εὐκόλως καὶ μετ' ἀσφαλείας νὰ τονισθοῦν ὀρθῶς. Ὁ ἐκδότης ἀνέγνωσε πλείστας λέξεις ὡς ἀτόνους, κυρίως διότι δὲν ἐγνώριζε καὶ δὲν ἀντελήφθη ὅτι ὁ τόνος, καὶ δὴ καὶ ἡ περισπωμένη, περιέχεται εἰς τὴν μονοκονδυλιὰν τῶν περισσοτέρων βραχυγραφικῶς παριστωμένων καὶ τονιζομένων καταλήξεων. Τοιαύτης φύσεως καὶ ἄλλα σφάλματα τονισμοῦ ἀνέρχονται εἰς ἑκατοντάδας, εἶναι δὲ ταῦτα ἰδιαιτέρως σοβαρά, διότι ἐξ αὐτῶν δημιουργοῦνται ἀνύπαρκτοι τύποι ἐπωνύμων καὶ τοπωνυμίων. Ἰδού τινα, δείγματος χάριν (προηγεῖται ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωσις) : 34 : *Καναβοῦ* (*Κανναβου*). Ἡ αὐτὴ λέξις, ἀπαραλλάκτως γεγραμμένη, ἐκδίδεται ἐν 174 *Καννάβου*, ἐν δὲ 310 ὀρθῶς *Κανναβοῦ*, 100 : *Κηπριανοῦ* (*Κηπριάνου*). Ἐν 489 ἀντὶ *Κηπριανου* ἀναγνωστέον *Κηπριανοῦ* (πρβλ. 1043 : *Κυπριανός*), 104 : *λοετροῦ* (*λοετρου*), 130 : *ἀνατολ(ικ)οῦ* (*ἀνατολικου*), 168 : *Μάνδ(ακος)* (*Μανδ(ακος)*), 169 (καὶ 171) : *Παρδοπούλλ(ου)* (*Παρδοπουλλ(ου)*), 196 : *Γεννατοῦ* (*Γεννατου*) (*Γεννατᾶ* ἢ Ε), 200 : *Ἀγαλιάνοῦ* (*Ἀγαλιάνου*, οὕτω καὶ ἐν 200, 214, 636). Ἐν 295 ἀναγινώσκεται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου *Ἀγαλιανου* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *Ἀγαλιανοῦ*, ἐν δὲ τῷ πίνακι (σ. 138) τὸ γνωστὸν τοῦτο βυζαντινὸν ἐπώνυμον φέρεται ὑπὸ τὸν ἀνύπαρκτον τύπον *Ἀγαλιᾶνος*, 207 : *Καμπανοῦ* (*Καμπάνου*). *Καμπανοῦ* ἐπίσης ἀντὶ *Κάμπανου* ἐν 211 καὶ ἀντὶ *Καμπανου* ἐν 215. Οὕτως ἐν τῷ πίνακι (σ. 147) οὐδόλως ἀναγράφεται ὁ μόνος ὀρθὸς τύπος *Καμπανοῦ*, 210 (καὶ 211, 316) : *ποταμοῦ* (*ποταμου*) (ἀπαραλλάκτως γεγραμμένον τὸ *ποταμοῦ* ἐκδίδεται ὀρθῶς ἀλλαχοῦ, ὡς π.χ. ἐν 110), 211 : *Δριμοῦ* (*Δρίμου*), 228 : *Κουκουβαγιοτρύπας* (*Κουκουβαγιοτρυπας*), 229 : *Κουγιανῶν* (*Κουγίανων*), 232 (καὶ πολλαχοῦ) : *αὐτοῦ* (*αὐτου*), 233 : *κακεῖθεν* (*κακειθεν*), 320 : *ἀρμάκας* (*ἀρμακάς*), 385 : *Σαμπάτ(ου)* (*Σαμπᾶτ(ου)*), 398 : *Λυμπῶν* (*Λυμπων*), 414 - 415 : *Ρωμανοῦ* (*Ρωμανου*), 425 : *Πλουσιανοῦ* (*Πλουσιανου*), 484 : *Βορβῶν* (*Βορβων*), 528 : *περιοχ(ὴν)* (*περιοχῆν*), 548 : *Βατζῶν* (*Βατζ(ων)*), 589 : *αὐτῶν* (*αὗτων*), 591 : *πρακτικὸν* (*πρακτικõν*) (ἤ

[1] Καὶ ἀφοῦ ὁ λόγος ἐνταῦθα περὶ Λατινικῶν, διατί ἐν σ. 23 γράφεται μεταξὺ τῶν βραχυγραφιῶν ὅτι «om. = ἀφαιρεῖ (ἢ ἀφαιροῦν)»; Omittit -unt εἶναι τὰ ἡμέτερα παραλείπει -ουν, τὰ δὲ ἀφαιρεῖ -οῦν = secludit -unt.

διπλῆ βαρεῖα, περὶ ἧς πρβλ. Ν. Βέην, BNJ, ἔνθ' ἀν., σ. 89), ἐξελήφθη ἐνταῦθα ὡς περισπωμένη), 656 (καὶ 658, 726, 727, 730, 737): *Περιστιάνου* (*Περιστιανου*). Οὕτως ἀναγνωστέον καὶ τὸ ἐν 177 ἀντὶ *Περιστίανου*, 712: *Βάκληκος* (*Βακληκος*), 785: *λαχιδοίων* (*λαχιδοιων*).

Ἡ νέα ἔκδοσις τοῦ Π, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, παρέχει κείμενον κατὰ πολὺ ἀρτιώτερον τῆς ἐκδόσεως Miklosich - Müller, τοῦτο δὲ καταφαίνεται ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἐσφαλμένων γραφῶν τῆς ἐκδόσεως ταύτης, αἱ ὁποῖαι παρατίθενται πᾶσαι ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι τῆς νέας ἐκδόσεως. Ἡ παράθεσις πάντως τῶν ἐσφαλμένων γραφῶν τῆς παλαιᾶς ἐκδόσεως οὐδόλως ἦτο ἀπαραίτητος καὶ εἰς οὐδὲν χρησιμεύει. Ἐπὶ πλέον τῆς ἐξογκώσεως δι' αὐτῶν τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος, αἱ ἐσφαλμέναι ἀναγνώσεις ἀποδίδονται εἰς τοὺς πρώτους ἐκδότας, ἐνῷ ἀνήκουν εἰς τὸν γραφέα τοῦ ἀπογράφου, τὸ ὁποῖον οὗτοι ἐχρησιμοποίησαν. Ἐν τῇ νέᾳ ἐκδόσει δὲν ἀπεφεύχθησαν αἱ παραναγνώσεις, παρ' ὅτι ὁ ἐκδότης διεξῆλθεν ἐκ νέου τὸ κείμενον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν φωτογραφιῶν καὶ διώρθωσε πλῆθος τυπογραφικῶν καὶ ἄλλων σφαλμάτων, πίναξ τῶν ὁποίων δημοσιεύεται ἐν τέλει τοῦ βιβλίου, καταλαμβάνων ἓξ περίπου διστήλους σελίδας (Προσθῆκαι καὶ Διορθώσεις, μετὰ τὰς φωτογραφίας τοῦ Π, σσ. I - VII). Αἱ φωτογραφίαι τοῦ Π, 26 τὸν ἀριθμόν, δημοσιεύονται ἐν παραρτήματι μετὰ τὴν σ. 184. Κατὰ τὸν ἐκδότην (σ. 4), ἐκ τῶν 28 ἀρχικῶς φωτογραφιῶν τοῦ Π ἐλλείπουν σήμερον αἱ 2 (οἱ στ. 34 - 64 καὶ 665 - 699), ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές, διότι ἐπὶ πλέον ἐλλείπει καὶ ἡ φωτογραφία τῶν στ. 427 - 464. Τί πράγματι συμβαίνει ἐν προκειμένῳ, εἶναι ἄδηλον. Αἱ φωτογραφίαι εἶναι καθαραὶ καὶ εὐανάγνωστοι, ἐλάχιστα δὲ σχετικῶς τὰ ἐφθαρμένα καὶ σκοτεινὰ σημεῖα. Ταῦτα ὁμοῦ μετὰ τῶν τμημάτων τοῦ Π τῶν ὁποίων ἐλλείπει φωτογραφία, ἀντιπροσωπεύουν μόλις τὰ ὀκτὼ περίπου ἑκατοστὰ τοῦ ὅλου κειμένου.

Ἐκ προχείρου ἀντιβολῆς τῶν φωτογραφιῶν τούτων τοῦ Π πρὸς τὴν ἔκδοσιν διεπιστώσαμεν ἱκανὸν ἀριθμὸν παραναγνώσεων. Τὰς παραναγνώσεις ταύτας παραθέτομεν κατωτέρω, ὁμοῦ μετά τινων ἄλλων παρατηρήσεων, ὑπὸ τύπον συμβολῆς εἰς τὴν ὀρθοτέραν ἀνάγνωσιν τοῦ κειμένου (προηγεῖται ἡ ἡμετέρα ἀνάγνωσις καὶ ἕπεται ἐν παρενθέσει ἡ τοῦ ἐκδότου): 9: *μοδ(ίου) τέταρτον* (δηλ. $^1/_4$) (*μοδίων δ ἡμ.*). Ἐνταῦθα, ὡς πολλαχοῦ περαιτέρω, ὁ ἐκδότης παρανέγνωσε τὸν κλασματικὸν ἀριθμόν, δηλούμενον, ὡς γνωστόν, διὰ διπλῆς ὀξείας, 31 (καὶ 78, 86, 180, 285, 313, 410, 418, 420, 421, 466, 475, 494, 552, 553, ἀσφαλῶς δὲ καὶ ἐν 42, 437, 438, 439, 440, 446): *Δρογγ(ά)ρ(ι)* (*Δρόγγου*). Παρατηρητέον ὅτι οὐδαμοῦ ἐν τῷ Π σημειοῦται ὀξεῖα ὕπερθεν τοῦ *ο* τῆς λέξεως, ὡς σημειοῖ ταύτην ὁ ἐκδότης. Πρβλ. 464: *Δρογγάρεν(αν)* καὶ τὰ ἀλλαχοῦ ἀπαντῶντα *Ζυμώνης - Ζυμώναινα*, *Κολιάνδρις - Κολιάνδραινα*, *Καρυδάκις - Καρυδάκαινα*, κ.ἄ. Ὁμοίως πρβλ. 443: *Δρογγαροπ(ού)λλ(ου)*, 69: *κάτουθεν* (*κάτωθεν*), 74 (καὶ 75,

484): *Κιλλαδί(ων)* (*Κελλαδίων*) (πρβλ. 466: *Κιλλαδιές*), 94 (καὶ 138, 361, 643, 818, 823, 829): *Ἀγριλλ(ίου)* (*Ἀγριλλ(ου)*), 102 (καὶ 106, 115, 294, 301, 302, 529, 544, 614, 859, 957, 989): *κυροῦ* (*κυρ*), 143 (καὶ 330, 353, 401, 408, 484, 493, 1084): *Δευτ(έ)ρ(ι)* (*Ζυγ(ολουρᾶ;)*). Ὁ ἐκδότης ἐξέλαβε τὴν βραχυγραφίαν τοῦ *δε* ὡς *ζ*. Τὸ ἐπώνυμον *Δευτέρι* ἀπαντᾷ καὶ ἐν 281, 321, 328, 670, 742. Τὸ *Ζυγολ(ου)ρ(ᾶ)* ἢ *Ζυγολουρ(ᾶ)* (οὕτω καὶ οὐχὶ *Ζυγο(λουρᾶ;)*) ἀπαντᾷ ἐν 125, 401, 441 (*Ζυγολουράτου*· πρβλ. καὶ 557), 450, 540, 557, 808· 152: Ἀναγνωστέον μᾶλλον *ἕτερα χωρ(άφια)* ἀντὶ *ἕτερον χωρ(άφιον)*, 154: *δ' ἡμίσεος* (διακρίνεται ἡ δήλωσις τοῦ κλάσματος) (*δ'*) – *χωράφια χωράφιον* (*χωράφια*). Ἡ βραχυγραφία τῆς λέξεως *χωράφιον* ἐπαναλαμβάνεται τρίς. 162: *μοδ(ίου) τέταρτον* (*μοδίων δ ἡμ.*), 165: *ἡμίσεος (α)*. Ἡ ἀνάγνωσις εἶναι ἀσφαλὴς καὶ οὐδεμία ἐπιφύλαξις χωρεῖ (πρβλ. Προσθήκας, σ. II), 166: *μοδ(ίου) τέταρτον* (*μοδίων δ' ἡμ.*), 169 (καὶ 170, 383): *Ἰσαρ(η)* (*Ἰσα(βέρη)*). Νομίζομεν ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τοῦ γνωστοῦ ἀλβανικῆς προελεύσεως ἐπωνύμου *Ἴσαρης* (*Ἴσαρη* ἢ Ε), οὐχὶ περὶ τοῦ *Ἰσαβέρης* (Xaverius ἢ συσχετιστέον πρὸς τὸ Ἴσαυρος;) (πρβλ. 39, 103, 1014, 1021 καὶ 111, 184: *Σαβερᾶτον*), 212: *Φηλιάνου* (*Φολιάνου*) (πρβλ. 298, 342, καὶ 309: *Φιλιανᾶτον*), 214 (καὶ 662): *Βερβεράδ(ων)* (*Βερβηράδων*) (πρβλ. 723 καὶ τὸ ὄνομα *Βερβέρις*), 218: *μοδ(ίου) τέταρτον* (*μοδίων δ' ἡμ.*), 245: *Μολ(ῶν)* (*Μολ(οῦς)*), 246 *ζ'* (*ξ'*), 252 *διαφόροις* (*διαφόρους*), 253 - 254: Τρεῖς στίχοι γεγραμμένοι ὑπὸ ἄλλης χειρός, λίαν δυσανάγνωστοι. Ἐξ ὅσων διακρίνονται φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ μεταγενεστέρας συμπληρώσεως τοῦ Π, ἡ ὁποία θὰ ἔδει νὰ ἀναγνωσθῇ καὶ νὰ ἐκδοθῇ. 257: *καβαλ(ιέ;)ρ(ι)* (*καβάλ(ου;)*), 274: *Φλευοτόμου* (*Φλεβοτόμου*), 277: *Ἰλάρων* (*Ἰλάλων*) (πρβλ. καὶ 177), *Αὐραμάτου* (*Ἀβραμάτου*), 290: *Σκινέ(ως)* (*Σκινεου*), 294: *Προε{σ}δράτου*. Τὸ *σ* ἐγράφη ἐκ παραδρομῆς. 297: *Αἰχμαλωτ(ά)τ(ου)* (*Αἰχμαλώτων*), 301: *Τυράννη* (*Τιράννη*), 309 (καὶ 337, 338, 494, 556): *μοδ(ίου) τέταρτον* (*μοδίων δ' ἡμ.*). Διὰ τὸ 4 $^1/_4$ πρβλ. 576. 309 (καὶ 310): *Χάλδ(ου)* (*Χάλδ(α)*), 316: *αὐτὸν* (*αὐτός*), 319: *Βαφέ(ου)* (*Βαφέ(ου)*), 351: *τὸ ἄνωθεν* (*τὸν ἄνωθεν*), 368: *εἰς τὸ* (*εἰς τ(οῦ)*), 371: *Αὐλύχου* (*Ἀβλύχου*), 374: *μοδ(ίων) β* (*μοδίου α*), 387 (καὶ 471, 484, 486, 511): *μοδ(ίου) ἥμισυ καὶ τέταρτον* (= $^3/_4$) (*μοδ(ίων) ιδ ἡμ.*), 404: *ρνδ' ἡμίσεος καὶ τετάρτου* (*ρνδ' ἡμ. {δ ἡμ.}*), 409 - 410: *Κανάκι* (*Κονάκι*), 412: *δυσκόλων* (*δισκόλων*), 425: *Βουκκ(έν;)δρ(ου)* πιθανῶς (πρβλ. 441, 549: *Βουκέντρου* καὶ 945: *Κενδρίου*) ἀντὶ *Βούκκ(οτου;)* (ἐκλαμβάνεται ὡς ὀξεῖα ἡ κεραία τοῦ ἐν τῷ ὕπερθεν ἀκριβῶς στίχῳ συμβόλου τοῦ ἡμίσεος), 471: *Κανά(κι)* (*Καν(άκι)*), 484: ἴσως *τρίτα* (= κατὰ τὰ $^2/_3$) (*τρίτον*), 510: *δ* (*δ ἡμ.*), 513: *τ(ῶν) Σκινέα* (*τὸν Σκινέαν*), 516: *ξδ' ἡμίσεος καὶ τετάρτου* (= 64 $^3/_4$) (*ξδ ημ.*), 531: *Σκίν(ου)* (πρβλ. 623) (*Σκιν(εου)*), 537: *Σκινέ(ως)* (πρβλ. 560, ὅπου ἐκδίδεται ὀρθῶς *Σκινέ(ως)* (*Σκινεου*), 540: *ἥμισυ* (*τρίτον*), 544: *Ἀσβοῦ* (*Ἀσκοῦ*), 549:

μοδ(ίων) β' ἡμίσεος (*μοδίου α ἡμ.*), τὸ *Βουκέντρ(ιον;)* (*τ(οῦ) Βουκεντρ(έως)*), 548: Ἡ ἀνάπτυξις *Παλ(αιοῦ)* εἶναι λίαν ἀμφίβολος. Τὸ *Παλ(αιοῦ)* ἐνταῦθα, ὡς καὶ ἐν 623, 625, 733, 872, 908 εἶναι ἐπώνυμον, οὐδαμοῦ δὲ ἐν τῷ Π, ὅπου ἡ λέξις ἀπαντᾷ καὶ ἐν τοπωνυμίοις, βραχυγραφεῖται οὕτως. Ἡ βραχυγραφία μετὰ τὸ *λ* εἶναι ἡ τοῦ *ικ* (πρβλ. π.χ. 713: *Εὐλογητ(ικ)ὸν* καὶ ἐπίσης 215, 499: *Παλ(ικ)(ῆς)*). Ὅθεν ἀναγνωστέον *Παλ(ικ)(οῦ)*. *Παλικὸς* ἴσως ὁ ἐκ Πάλης τῆς Κεφαλληνίας καταγόμενος (πρβλ. *Κρητικός*), 558: *χωράφια* (*χωραφίου*), 567: *Τιμ(ό)θ(εος)* (*Τιμ(ο)θ(έου)*), 568: Δὲν κατενοήθη ὅτι ἐνταῦθα ἐγένετο διόρθωσις μεταγενεστέρως. Οὕτως ἐκδίδεται: *συν του υιου αὐτῆς τῶν β*, ἀντί: *σὺν τ(ῶν)* (τοῦ prius) *υἱ(ῶν)* (υἱοῦ prius) *αὐτῆς τ(ῶν) β'*, 597: *Σπεσάδ(ος)* (*Πεσάδ(ος)*), 599: *τὸ* (*ο⟨ν⟩*), 601 *δ'* (*δυο*), 605: ἡ συμπλήρωσις ⟨τοῦ⟩ ἐκ περισσοῦ, 606: *ἔνδω* (*ἔνδων*). Ἐν τῷ αὐτῷ στίχῳ διορθοῦται πειστικῶς ὑπὸ τοῦ ἐκδότου εἰς *περιγύρου* τὸ ἀπροσδιόνυσον *περιτι* τοῦ Π. Ἐν τῷ ὑπομνήματι ὅμως (*περιγύρου: περίτι* ΑΜΜ) δίδεται ἐσφαλμένως ἡ ἐντύπωσις ὅτι παραδίδεται *περιγύρου*, 607: *Ἀγγαφαλέος* (*Ἀγγαφαλέως*), 612: *δ'* (*β*), 613: *Γουλλ(ο)λέων* (*Γουλολέων*), 622 (καὶ 629): *Ἀργ(υ)ρρίτζ(η)* (*Ἀργυρίτζ(η)*), *Ἀνδρ(ακ;)(έως)* (*Ἀνδρ(έου;)*). Τὸ *Ἀνδρακέως* (πρβλ. καὶ 630) ἴσως ἀντὶ *Ἀνθρακέως*. 630: *Ἀνδρακ(έως)* (*Ἀνδρέου*), 638: *οἰδυοπεριδριστον* (*οἰδιοπεριόριστον*), 637 (638, 640 (*υἷα*), 643, 644, 645, 782, 859, 864, 870, 873, 878, 965 (*υἱοῦ*)): *υἱὸν* (*ἡόν*), 643: *Φουφάλ(η)* (*Φούφαχ(α;)*). Ἡ αὐτὴ λέξις ἀναγινώσκεται ἐν 609 ὡς *Φούφαλ(ου)*. 650: *Γουλλ(ο)λέ(ων)* (*Γουλολέων*), 654: *τοῦν* εὐκρινῶς (οὐχὶ *τοῶν*, ὡς ἐν τῷ ὑπομνήματι) ἐκ παραδρομῆς ἀντὶ *τῶν*, 703: *δ'* (*δ ἡμ.*), 704: *Δρεντινοῦ* (*Δραγυτινοῦ*). Τὸ *Δρεντινοῦ* πιθανῶς ἀντὶ *Ὑδρουντηνοῦ* (περὶ τῆς παραστάσεως τοῦ *εν* τῆς λέξεως, πρβλ. 599 (*ἑνὸς*), 600 (*ἐν*), 711 (*ἐν*)), *Μεσ(ά)ρ(ι)* (*Μεσσαρ(ι)*). 707: *δ'* (*δ ἡμ.*), 708: Πιθανώτατα *Λάμπ(ης)* (πρβλ. καὶ Ε), ἀντὶ *Λαμπ(ους;)*. 713: *Πανθ(ή)ρ(ι)* (*Πανθ(έως)*). *Πανθ(ή)ρ(ι)* πιθανῶς καὶ ἐν 695, 697, 698. Τὰ εἰς *-εὺς* (γεν. *-έως*) ἔχουν περιληπτικὴν σημασίαν. Τί θὰ ἐσήμαινε τὸ *Πανθεύς*; Διὰ τὸ *Πανθήριος* πρβλ. π.χ. Σ ω φ ρ. Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σ. 372. 716: *ἥμισυ* (*τρίτον*), 721: *μοδ(ίου) τέταρτον* (*μοδίων δ*), 747: *Ἀπλο[ράβδη;]* (πρβλ. 804, 830: *Ἁπλορράβδαινα*) (*Ἀ[.]λο[......]*), 748: *ἁγί(ας) Μαρίν(ας)* (πρβλ. 735) (*ἁγίου Μαρίνου*). Πιθανῶς γραπτέον: *τοῦ* ⟨*χωραφίου*⟩ *Ἁγί(ας) Μαρίν(ας)*. 766: *Σκύνου* (*Σκήνου*), 776: *Δρεπάνω* (*Δρεπάνου*), 793: *Λακκί(ων)* (*Λακκ(ίων)*), 804: παραλείπονται μετὰ τὴν λέξιν *χωράφιον* αἱ λέξεις *τὸ πλη(σίον)*, 805: μετὰ τὸ *τούτου* παρελείφθη νὰ σημειωθῇ: [*δ*], 808: Ἀποκλείεται παντάπασιν ἡ ἀνάγνωσις: *Περδ(ικάρι;)*. Ἀναγνωστέον: *Περδ(ικ)(έως;)*, 810: *μεσημβρία* (*μεσημβρίαν*), 812: *δύο* (*δυό*), 821: *ἠδυοπεριόριστ(ον)* (*ἠδηοπεριόριστον*), 828-829: Δὲν ἔπρεπε νὰ διορθωθῇ ἐνταῦθα τὸ ***Εβολου*** (ὅπως ἐπίσης καὶ ἐν 737 τὸ ***Εὐόλου***) εἰς

Ε⟨μ⟩βόλου. Παρ' ὅτι ἀπαντᾷ ὁ ἀλώβητος τύπος *Ἐμβόλου* (628, 798), τὸ *Ἐβόλου* πιθανώτατα ἐλέγχει δημωδεστέραν προφοράν. 829: *Λαζαριώτ(ικ)(ον)* (*Λαζαριάτικον*), 831: *Δαμουτζηάν(ου)* (πρβλ. ἀμέσως κατωτέρω ἐν 832: *Μαρουλιάνν(ου)*) (*Δαμουτζη(α)ν(ᾶ)τ(ον)*), 837: *ἐπιλαγχάνωντα* (*ἐπιλαγχάνοντα*), *εἰστεῖν* (*εἰστήν*), 840: *Γρέζει* (πρβλ. 866: *Νευφρεζέρι*) (*Γρόζει*), 846: *κόγχ(ην)* (*κόχην*), 847 (καὶ 1060): *εἰσὺν* (*εἰσίν*), 859: Ἀπίθανος ἡ διόρθωσις *Βο⟨ηθη⟩νοῦ*, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἡ λέξις ἀπαντᾷ οὕτω τρὶς (καὶ 867, 905). Ἀναγνωστέον *Βονοῦ*. Πιθανώτατα πρόκειται περὶ τῆς λέξεως *Βουνοῦ* μὲ ἀνοικτοτέραν προφορὰν τῆς παραληγούσης (πρβλ. 1070: *Βο⟨υ⟩ν(ακί)ου*, ὅπου ἡ συμπλήρωσις ἐπερίττευεν). 865: ἀναγνωστέον *α⟨ὐ⟩λόποτ(ον)* (= αὐλότοπον), γραφὲν οὕτως ἐκ παραδρομῆς, 867: *Κοργιάν(ου)* (*Κοργιάνα*) (πρβλ. 610, 634, ὅπου ἡ αὐτὴ λέξις, ἀπαραλλάκτως γεγραμμένη, ἀναγινώσκεται *Κοργι(ά)ν(ου)*), 874-875: ἀποκλείεται ἡ ἀνάγνωσις *Συνα*| *τὸ μέσον* (τὰ *εσον* ἀμφίβολα). Τί θὰ ἐσήμαινεν ἄλλως τε τὸ «*μέσον καὶ πλησίον*» τόπου τινός; Πιθανὴ ἡ ἀνάγνωσις: *Συναπυ(έ;)(ως)* (τὸ *ως* βέβαιον), 884: *Χαλ(ικ)(έως)* (πρβλ. 7, 139, 298, 410) (*Χαλ(κέως)*), 888: *Ἀδηλην(οῦ)* (*Ἀδηλην(η)*). Πιθανώτατα γραπτέον καὶ ἐν 1099, 1100 *Ἀδηλ(η)ν(ὸς)* ἀντὶ *Ἀδηλ(ή)ν(ης)* (ἡ φωτογραφία εἶναι δυσανάγνωστος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο), 891: *Στρυπ⟨τ⟩οῦ* (*Στρυπτοῦ*), τὸ δὶς φερόμενον *ἁγί(ων)* ἐγράφη πιθανῶς πρὸς δήλωσιν τοῦ πληθυντικοῦ (οὕτω πολλαχοῦ δὶς γράφεται τὸ *χωρ(άφια)*· πρβλ. καὶ 953: *μ(αρτύ)ρ(ων)* δίς), 913: *δ'* (*β'*), 914: *δ'* (*δ ἡμ.*), 939: *Σκυνέ(ως)* (*Σκηνέου*) (πρβλ. καὶ 537, 560), 946 (καὶ 960, 1041): *Ἀνοινοῖ* (*Ἀνοινοῦ*), 954: *προλεγχθεὶς* (*προλεχθείς*), 955: *Δομετίου* (*Δομητίου*), 965: *Ἀποδρογγ(ά)ρ(ι)* (*ἀπὸ Δρόγγου*), *Μουρδ(ή)λ(ου;)* πιθανώτερον ἀντὶ *Μουρδ(ου)λ(η)* (;). Κατὰ τοῦτο διορθωτέον καὶ τὸ ἐν 885: *Μουρδ(ου)λ(ά)τ(ου)* εἰς *Μουρδ(η)λ(ά)τ(ου)*. Ἡ λέξις συσχετιστέα πρὸς τὸ *Μουδήλου* (395, 508), 971: *Θε(οδώ)ρ(ου) Π(ρο)φ(ήτου)* (*Θεό(δωρον) Π(ρο)φ(ήτην)*), 974: *κόγχης* (*κόχης*), 983: *Πλαταν(έως)* (*Πλατανίου*), 986: *Βουτ(ά)τ(ου)* (*Βούττ(α;)*), 998: *Σισύνη* (*Σισήνη*), 1001: *Καρπ(α)σιότ(η)* (*Καρπασι(ώ)τ(η)*), 1017: *β'* (*ζ*) (τὸ αὐτὸ γράμμα ἀναγινώσκεται ὀρθῶς ὡς *β* ἐν 1027, 1046), 1033: *ἡμ(ᾶς)* (*ἡμῶν*) (διὰ τὴν σύνταξιν: *τὰ δωθέντα ..... ἡμᾶς* πρβλ. 1054: *τὸ δωθεν ..... τὸν Δεκαδιότη*), 1042: *μ(ά)ρτ(υρος)* (*μεγαλομάρτυρος*), 1044: *Κορίνθ(ιος)* (*Κορίνθ(ης;)*), 1051: *Γουλλ(ο)λέ(ων)* (*Γουλλολλέων*), 1066: *τέταρτον* (*δυσ(ικ)όν*), 1069: *Μανδ(ακά)τ(ου)* (πρβλ. 147) (*Μάνδ(ακος)*), 1069: *μέ(σον)* (*μέσ(ον)*) (πρβλ. π.χ. 848), 1074: *Ὑπολ(ᾶς)* (*Ὑπολοῦς*), *ὅσ(ων)* (*ὅσον*), 1092: *τορν(έ)σ(ια)*: *γορν(ας;)* (*γ* καὶ *ν* ἀμφίβολα). Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ προκαλῇ λύπην ὅτι τὸ πρωτότυπον ἔγγραφον ἀπωλέσθη ὁριστικῶς καὶ νῦν ἔχει ἐκλίπει πᾶσα ἐλπὶς ἀναγωγῆς εἰς αὐτὸ τοῦ θέλοντος νὰ ἐξακριβώσῃ ἀμφίβολόν τινα ἀνάγνωσιν ἢ νὰ παρασκευάσῃ νέαν ἔκδοσιν ἐπὶ τὸ βέλτιον.

Προτοῦ κλείσωμεν τὴν παροῦσαν βιβλιοκρισίαν πρέπει νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ νέα ἔκδοσις τοῦ Π θὰ ἐφαίνετο πτωχὴ καὶ ἐὰν ἀκόμη ἀπεφεύγοντο τὰ παντοῖα σφάλματα, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω. Καὶ τοῦτο διότι στερεῖται ἑρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος. Διὰ νὰ καταξιωθῇ ἡ ἔκδοσις, ἔπρεπε τὸ κείμενον νὰ συνοδεύεται ἀπαραιτήτως ὑπὸ ὑπομνήματος, ἐν τῷ ὁποίῳ νὰ ἑρμηνεύεται ὁ πλουσιώτατος ἀμητὸς τῶν ἐν τῷ Π εἰδήσεων ἐξ ἐπόψεως δημοσιονομικῆς καὶ ἱστορικῆς, ἐπίσης δὲ νὰ ἐξετάζωνται φιλολογικῶς καὶ ἱστορικῶς ὁ γλωσσικὸς θησαυρὸς καὶ τὰ πολυπληθῆ τοπωνύμια καὶ ἐπώνυμα τοῦ ἐγγράφου καθ' ἑαυτὰ καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸ σημερινὸν τοπωνυμικὸν καὶ ἀνθρωπωνυμικὸν τῆς Κεφαλληνίας. Τοιαύτη διεξοδικὴ μελέτη, ὡς ἔγραφεν ὁ καθ. κ. Ζακυθηνὸς (ἔνθ' ἀν., σ. 332), θὰ ἠδύνατο « νὰ διαφωτίσῃ ἐπαρκῶς τὴν μεσαιωνικὴν γεωγραφίαν τῆς νήσου, τὴν ἱστορίαν τῶν ἐν αὐτῇ πόλεων, χωρίων καὶ μικροτέρων συνοικισμῶν καὶ νὰ συμβάλῃ ἐξόχως εἰς τὴν γνῶσιν τῶν μοναστηριακῶν ἱδρυμάτων, τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας, τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς ρυμοτομίας », ἔτι δὲ καὶ τῆς ἐθνολογικῆς συστάσεως τοῦ πληθυσμοῦ. Τοιαύτη μελέτη τοῦ Π, κατὰ πολύ, ὡς εἰκός, δυσκολωτέρα τῆς ἁπλῆς ἐκδόσεως, ἀπομένει εἰσέτι νὰ γίνῃ. Καὶ εἶναι λυπηρὸν ὅτι ὁ νέος ἐκδότης, ἀσχολούμενος ἀπὸ εἰκοσιπενταετίας καὶ πλέον μὲ τὴν μελέτην τοῦ Π, Κεφαλλὴν δὲ καὶ δόκιμος φιλόλογος, δὲν ἔκρινεν ἀναγκαῖον νὰ συνοδεύσῃ τὴν ἔκδοσίν του μὲ τὸ ἀπαραίτητον ἑρμηνευτικὸν ὑπόμνημα, ἀλλ' ἰσχυρίζεται ὅτι δὲν ἠθέλησε νὰ πράξῃ τοῦτο « ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῆς ἐκδόσεως καὶ ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως μὴ διογκωθῇ αὕτη ὑπὲρ τὸ δέον » (σ. γ'). Καὶ ὑπόσχεται μὲν (σ. 22) ὅτι « πρόκειται νὰ γίνῃ τοῦτο ἄρτιον, διὸ καὶ δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν » (πρβλ. καὶ « Ἀθηνᾶν », ἔνθ' ἀν., σ. 190), ἀλλ' ἡ ὑπόσχεσις αὕτη εἶναι τοσοῦτον ἀόριστος, ὥστε ὁμοιάζει περισσότερον μὲ παραπομπὴν εἰς τὰς ἑλληνικὰς καλένδας.

Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

16 - 7 - 1966

P a u l M o r a u x, *Bibliothèque de la Société turque d'Histoire, Catalogue des manuscrits grecs (Fonds du Syllogos). Türk tarih kurumu yayınlarından XII Seri — No 4, Ankara 1964, σσ. XXIV + 267.*

Τὰς σσ. I - XXIV τοῦ καταλόγου τούτου καταλαμβάνει ὁ πρόλογος, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει τὰ τῆς ὀργανώσεως καὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου ὡς καὶ τὰ τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς τύχης τῆς περιγραφομένης συλλογῆς (ἡ ὁποία, διαλυθέντος μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν τοῦ σωματείου, περιῆλθεν εἰς τὸ Τουρκικὸν κράτος καὶ φυλάσσεται ἤδη ἐν Ἀγκύρᾳ), θὰ ἠδύνατο ἐν τούτοις νὰ εἶναι συνοπτικώτερος.

Ὁμολογουμένως τόσον ἡ ἐξωτερικὴ ὅσον καὶ ἡ ἐσωτερικὴ περιγραφὴ τῶν χειρογράφων, παρά τινα ἐπὶ μέρους σφάλματα, ἐγένετο κατὰ τρόπον ἄριστον.

(Οἱ τίτλοι τῶν κειμένων παρέχονται γαλλιστὶ εἰς τὴν ἀρχὴν ἑκάστης περιγραφῆς. Τί ζητεῖ λοιπὸν ἐν 94 (σ. 146) τὸ *Epistula Caelestis*, ἐφ' ὅσον εἰς παρομοίας περιπτώσεις οὐδόλως χρησιμοποιεῖται ἐνταῦθα ἡ λατινική. Ἐὰν δὲ πρόκειται περὶ φερομένου ἐν τῷ χειρογράφῳ τίτλου, ἔπρεπε νὰ σημειωθῇ τοῦτο ἰδιαιτέρως.

Ἡ περιγραφὴ τῆς προσφάτου σταχώσεως νεωτάτων βιβλίων, παρὰ τὴν ἐν σ. XXIII δικαιολογίαν τοῦ συγγραφέως, φαίνεται πολλάκις ἀνιαρὰ λεπτομέρεια.

Ἐνίοτε ἀβλεπτήματα ἢ ἀσάφεια περὶ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἑλληνικῶν κειμένων θέτουν ἐν ἀμφιβόλῳ πολλὰ ἄλλα σημεῖα καταχωρισθεισῶν ἐκ τῶν χειρογράφων φράσεων ἢ περικοπῶν. Λ.χ. ἐν 51 (σ. 86, στίχος ἐκ τῶν κάτω 17) γραπτέον *τοῦ παπα Αν(τωνί)ου* ἢ *Αν(θίμ)ου* ἀντὶ *τοῦ παπα Ανου.*

76 (127, 17) γρ. μᾶλλον *τὴν μωαμεθ(αν)ικὴν θρη(σ)κ(ε)ίαν* ἀντὶ *τὴν μωαμεθινὴν Θρηκίαν.*

107 (160, 1) γρ. *Θεοτόκε* ἀντὶ *Θετικε* ἢ τεθήτω *(sic)* μετὰ τὴν λέξιν.

132 (187, 6 ἐκ τῶν κάτω) γρ. *ἐξετάσεις* ἀντὶ *ἐκστάσεις.*

6 (205, 28) γρ. *χειροτονεῖν ἐπιχρή(μα)σιν* ἀντὶ *χειροτομεῖν ἐπιχρήσιν (sic...).*

6 (206, 18) γρ ἴσως *Περὶ πρωτοβικαρίου?* ἀντὶ *Περὶ ἀβικαρίου?*

6 (206, 19) γρ. *τοῦ πρωτοπα(πᾶ)* ἀντὶ *τοῦ πρωτοπα (?)*

Εἰς ἐφθαρμένας ἢ ἐσφαλμένως τονισθείσας λέξεις δὲν τίθεται πάντοτε τὸ (sic) πρὸς ἀποφυγὴν παρεξηγήσεων. Ὅρα λ.χ. ἐν 94 (215, 19) *ἀναγών,* 109 (163, 2) *τεσσαρακόστης* κ.ἄ.

Νομίζω ἐξ ἄλλου ὅτι, ἐὰν ἡ συμπλήρωσις λέξεως εἶναι ἀμφισβητήσιμος, θὰ πρέπει νὰ σημειοῦται μετ' αὐτὴν ἐρωτηματικόν. Λ.χ. τὸ ἐν 90 (145, 20) *[Παγκ]ρατίου* δυνάμενον νὰ εἶναι καὶ *[Εὐστ]ρατίου* ἢ ἄλλο τι δέον ὅπως γράφηται *[Παγκ]ρατίου ?* Ἐπίσης ἔπρεπε νὰ μεταγράφωνται πάντοτε ὁλόκληροι αἱ ἡμιτελῶς φερόμεναι λέξεις. Π.χ. ἐν 82 (136, 1 - 2) γρ. *Αὐγού(στου)..., ἱερολογ(ιότητος), εἰλικρ(ινῆς)* ἀντὶ *...Αὐγού... ἱερολογ. εἰλικρ.*).

Τὴν περιγραφὴν τῶν κωδίκων ἀκολουθοῦν ἐν σσ. 201 - 221 διορθώσεις καὶ προσθῆκαι, ἄνευ τῶν ὁποίων ὁ δημοσιευόμενος κατάλογος θὰ ἦτο ἀρκετὰ ἐλλιπής.

Ἐνῷ θὰ ἀνεμένομεν πλείονας τοῦ ἑνὸς εἰδικοὺς πίνακας, εἰς τὸν ἐν σσ. 223 - 258 γενικὸν πίνακα περιλαμβάνονται ὁμοῦ κείμενα, λέξεις, συγγραφεῖς, ἀντιγραφεῖς, δωρηταὶ ἐνίοτε ἀμεθόδως. Διατί λ.χ. οἱ ἔχοντες τὸ ὄνομα *Διονύσιος* καταχωρίζονται ἄλλοι μὲν ὡς *Denys*, ἄλλοι δὲ ὡς *Dionysios*;

Τὸ βιβλίον κατακλείει (σσ. 259 - 265) βιβλιογραφικὸς πίναξ.

Θὰ ἰσχυριζόμην ὅτι ἡ σύνταξις παρομοίου καταλόγου ἦτο περιττή, ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν οἱ δύο προηγούμενοι, ὁ τοῦ Ἀθ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως (*Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος. Παράρτημα τοῦ Κ'- ΚΒ' τόμου, 1892, σσ. 76 - 126. Κώδικες 1 - 43*) καὶ ὁ τοῦ Δ. Σάρρου [ΕΕΒΣ Η' (1931), σσ. 157 - 199 + Θ' (1932), σσ. 129 - 172], καὶ ὅτι αἱ ἐλλείψεις τῶν καταλόγων αὐτῶν θὰ ἐκαλύπτοντο δι' ἄρθρου περιλαμβάνοντος συμπληρωματικὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῶν σπουδαιοτέρων μόνον χειρογράφων. Λόγῳ ὅμως τῆς εἰδικῆς περιπτώσεως ἡ ἐργασία τοῦ P. Moraux ἦτο ἀναγκαία, προσφέρει δὲ ἀνεκτίμητον ὑπηρεσίαν, διότι δι' αὐτῆς γνωρίζομεν σήμερον ποῦ καὶ εἰς ποίαν κατάστασιν εὑρίσκεται ἡ δημευθεῖσα συλλογή.

Ν. Α. ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Niceforo Basilace, Encomio di Adriano Comneno, testo edito per la prima volta, con apparato critico, introduzione, commentario a cura di Antonio Garzya, Napoli (1965), 8°, σσ. 109.

Ὁ γνωστὸς Ἰταλὸς κλασσικὸς φιλόλογος (ἐκδότης καὶ μελετητὴς τοῦ Θεόγνιδος, Εὐριπίδου καὶ Μενάνδρου) καὶ βυζαντινολόγος, συνεργάτης δὲ τῆς Ἐπετηρίδος κ. Antonio Garzya ἐξέδωκε τὸ πρῶτον (ἐκ κώδ. τοῦ Ἐσκωριὰλ τοῦ ιγ' αἰ.) κείμενον ἐπιγραφόμενον «Λόγος εἰς τὸν σεβαστὸν κύριον Ἀδριανόν, τὸν υἱὸν τοῦ σεβαστοκράτορος κυροῦ Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ αὐταδέλφου τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου (Ἀληξίου cod.), τὸν διὰ τοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος Ἰωάννην μετονομασθέντα» μετὰ κριτικοῦ καὶ πραγματικοῦ ὑπομνήματος καὶ εἰσαγωγῆς περὶ τοῦ συγγραφέως Νικηφόρου Βασιλάκη († περίπου 1180), καθηγητοῦ τῆς Ρητορικῆς, ὅπου θέτει καὶ ἐξετάζει ἐπιτυχῶς τὰ γεννώμενα προβλήματα.

Εἶναι εὐχάριστον ὅτι ἐν Ἰταλίᾳ συνεχίζεται ἡ μεγάλη παράδοσις τῶν κλασσικῶν φιλολόγων (Festa, Cantarella κλπ.) τῶν ἀσχολουμένων καὶ μὲ τὸ Βυζάντιον καὶ οὕτω παρέχεται εἰς τοὺς νεωτέρους ἡ εὐκαιρία τῆς εὐρείας χρησιμοποιήσεως τοῦ κλασσικοῦ των ἐξοπλισμοῦ εἰς ἐκδόσεις καὶ ὑπομνηματισμούς, ὡς τῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου ἢ μικρῶν λογίων κειμένων, ὡς τὸ τοῦ Νικηφόρου καὶ τοῦ Ψελλοῦ (βλ. τὸ ἑπόμενον σημείωμα).

Ν. Β. Τ.

Antonio Garzya, Versi e un opuscolo inediti di Michele Psello. Nota introdutiva, testo critico, traduzione e commentario. (Quaderni di «Le Parole e le Idee» IV), Napoli 1966.

Τὸ πρῶτον κείμενον, πεζόν, ἀφορᾷ *Εἰς τοὺς βασκαίνοντας αὐτῷ* (in obtrectatores ὁ ἐκδότης), τὴν φήμην καὶ τὰς ἱκανότητας τοῦ Ψελλοῦ (ὁ λόγος δὲν εἶναι περὶ τῆς βασκανίας λαογραφικῶς) ζηλοῦντας καὶ ψέγοντας! Ἐκδίδεται ἐκ τοῦ Vat. gr. 672, μετὰ μεταφράσεως ὡς καὶ τὰ ἑπόμενα.

Οἱ ἴαμβοι εἶναι τρία ποιήματα ὀλιγόστιχα, ἀναφερόμενα τὸ πρῶτον εἰς τὸ λυποῦν (καταλήγει: *Ἄκουε, Χριστέ, καὶ δίκαζε τὴν κρίσιν*), τὸ δεύτερον εἰς ὁμογνωμοσύνην τῶν ἀρχόντων (*οὐ γὰρ διαιρεῖν βούλομαι τὰς ἀξίας | οὐδὲ φθόνου πρόσκομμα γίγνεσθαι θέλω*) καὶ τὸ τρίτον εἰς τοὺς σεληνιαζομένους (*οὐδ' ἡ σελήνη τὴν κάκωσιν εἰσφέρει | ... | ὅσοι δ' ἑτοιμότρεπτον ἔχουσι φύσιν | τούτοις ἑτοιμότρεπτός ἐστιν ἡ πάθη*).

Ν. Β. Τ.

G. Rossi Taibi, Sulla tradizione manoscritta dell'omiliario di Filagato da Cerami, Palermo 1965, 8°, σσ. 85+VII πίν. (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici. Quaderni, 1).

Ἡ πολυχρόνιος παρουσία καὶ δρᾶσις τοῦ Bruno Lavagnini εἰς Palermo ἔδωκε σπουδαίαν ὤθησιν εἰς τὰς κλασσικάς, νεοελληνικὰς ἀλλὰ καὶ βυζαντινὰς τῆς Σικελίας μελέτας, δείγματα τῶν ὁποίων εἶναι διάφοροι σειραὶ δημοσιευμάτων, ὧν τὰ «Τετράδια» ἐγκαινιάζει ὁ νέος ἐκεῖ καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας κ. G. Rossi Taibbi. Μικρὰν εἰσαγωγὴν καὶ ἐκτενῆ βιβλιογραφίαν ἀκολουθοῦν τὰ κεφάλαια: Α' Αἱ ἐκδόσεις τοῦ Θεοφάνους Κεραμέως, τὸ Β' περὶ χειρογράφων τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως (κατὰ κλάδους), τὸ Γ' περὶ τῆς Ἰταλοελληνικῆς παραδόσεως, ἐπακολουθοῦν δ' ἐν κατακλεῖδι τὰ συμπεράσματα, προπαρασκευαζομένης οὕτω τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ Φιλαγάθου, προσώπου τέως συγκεχυμένου.

Ὁ συγγρ. ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν ἐργασίαν του καὶ παρέβαλε 50 χειρόγραφα τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Κεραμέως τούτου καὶ ἠδυνήθη νὰ διαστείλῃ τὴν διπλῆν παράδοσιν συγγραφέως σχόντος μεγάλην διάδοσιν (ὡς ἐκ τοῦ πλήθους τῶν χειρογράφων του φαίνεται).

Ὁ κ. Rossi προσέθηκεν εἰς τὰς ἐκδοτικάς του ἐργασίας (ἰδίᾳ ἁγιολογικῶν κειμένων) καὶ τὴν παροῦσαν ἐξαίρετον συμβολὴν εἰς διαλεύκανσιν ἑνὸς τόσον διαφέροντος θέματος. Παρὰ τὸν μικρὸν ὄγκον τοῦ βιβλίου, πᾶς εἰδικὸς δύναται νὰ ἐννοήσῃ τὸν μόχθον τῆς ἐργασίας, ἀλλ' οὕτω μόνον θὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ γνωρίσωμεν τὰ κείμενα ἀσφαλέστερον καὶ σὺν αὐτοῖς καὶ τοὺς συγγραφεῖς.

N. B. T.

Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento a cura di Agostino Pertusi, (Venezia) 1966, 8°, σσ. XV+594. Fondazione Giorgio Cini, Centro di cultura e civiltà.

Μὲ μεγάλην δραστηριότητα καὶ ὀργανωτικὴν ἱκανότητα ὁ ἐν Μιλάνῳ καθηγητὴς κ. Ag. Pertusi, ἐπωφελούμενος τῆς ἐν τῇ νησῖδι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Ἑνετίας δημιουργηθείσης Fondazione G. Cini, καθίδρυσε παιδευτικὸν κέντρον μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιοθήκης διὰ τὰς σχέσεις τῆς Ἑνετίας μὲ τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὸ Βυζάντιον. Ἐπωφελούμενος δὲ τοῦ κατὰ τὸ 1963 ἑορτασμοῦ ἐν Βενετίᾳ τῆς χιλιετηρίδος τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὠργάνωσε σειρὰν μαθημάτων καὶ διαλέξεων ἐπὶ τῶν σχέσεων Ἀνατολῆς καὶ τῆς Γαληνοτάτης, ὧν τὰ πλεῖστα συνεκδίδονται εἰς τὸν ὡς ἄνω ὡραῖον τόμον. Τὰ θέματα ἀναφέρονται εἰς τὸν λήγοντα μεσαίωνα (πρώιμον ἀναγέννησιν) καὶ τὴν καθαυτὸ Ἀναγέννησιν καὶ τὰς ἐπιπτώσεις της.

Παραδόξως ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ εἶναι περιωρισμένη εἰς προσφορὰς τῆς τέως διευθυντρίας τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου κυρίας Σοφίας Ἀντωνιάδου καὶ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Θεσσαλονίκης κ. Λίνου Πολίτου. Μεταξὺ τῶν ἀξιολόγων δημοσιεύσεων ἡ τοῦ καθηγητοῦ κ. Μ. Μανούσακα περὶ τοῦ Κρητὸς ποιητοῦ καὶ πρεσβευτοῦ Δελλαπόρτα καὶ ἡ τοῦ ἐν Ρώμῃ συναδέλφου κ. Schirò περὶ τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ρόλου ἐν Ἑνετίᾳ τοῦ ὁμοίως κρητὸς Μαξίμου Μαργουνίου, ἐπισκόπου Κυθήρων.

Τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν τόμον.

N. B. T.

Atti del I Congresso Nazionale di Studi Bizantini (Archeologia-Arte), Ravenna 1966, 8°, σσ. XXVII+172+LIV tavole (Istituto di Antichità Ravennati e Bizantine - Ravenna. Università degli studi di Bologna).

Εἰς τὸν πρῶτον τοῦτον τόμον τῶν πρακτικῶν τοῦ τοπικοῦ ἐν Ραβέννῃ συνεδρίου (23 - 25 Μαΐου 1965) τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν συνεκεντρώθησαν αἱ ἀνακοινώσεις αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν Τέχνην καὶ τὴν Ἀρχαιολογίαν. Προλογίζει ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἰνστιτούτου καθηγητὴς G. Bovini καὶ μετὰ τὴν συνήθη ὕλην τῆς διεξαγωγῆς καὶ τῶν ἑταίρων, ἕπεται ἡ ἐναρκτήριος ὁμιλία τοῦ καθηγητοῦ κ. Bruno Lavagnini (σσ. XXIII - XXVII) ἡ ὁποία εἶναι πολύτιμος δι' ἡμᾶς ὡς διαφωτίζουσα διὰ τὴν σύγχρονον βυζαντινολογικὴν κίνησιν καὶ ἐπίδοσιν ἐν Ἰταλίᾳ, τὴν διδασκαλίαν, τὰ Ἰνστιτοῦτα καὶ τὰ ἐν Ἰταλίᾳ συνέδρια διὰ τὰς Βυζαντινὰς σπουδάς. Ἕπονται δέκα ἀνακοινώσεις τῶν Nereo Alfieri, P. An. Martinelli, G. Bovini, G. Cortesi, Gino V. Gentili, Angelo Lapinsky, Mario Mazzotti, Mario Mirabella Roberti, R. Olivieri Farioli καὶ Paolo Lino Zovatto ἐπὶ διαφόρων θεμάτων γλυπτικῆς, χρυσοχοϊκῆς, ἀρχιτεκτονικῆς καὶ μοναστηριολογίας. Ὡραῖοι καὶ πολυπληθεῖς πίνακες εἶναι τὸ δεύτερον μέρος τοῦ κομψοτάτου τούτου τόμου, ἑνὸς μαρτυρίου εἰσέτι τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς σημερινῆς Ἰταλίας πρὸς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα καὶ τῆς ἱκανότητος τῶν Ἰταλῶν ἐρευνητῶν.

N. B. T.

Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Κλεὶς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἤτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1965, σσ. η'+254.—Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ ποίησις ἤτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1965, σσ. η'+296. Ἐκδ. γ'.

Συστηματικὴ Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, ἧς α' ἔκδοσις ἐγένετο τὸ 1952 καὶ 1956 - 1958 ἡ β' (τεύχη α' καὶ β'). Ἤδη ἡ γ' ἔκδοσις παρουσιάζεται σημαντικῶς βελτιωμένη ὡς πρὸς τὰς εἰδήσεις καὶ τὴν βιβλιογραφίαν, ὥστε παρακολουθεῖται ἀδιαλείπτως καὶ μετὰ πάσης ἀκριβείας ἡ κίνησις τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν ἐπὶ διεθνοῦς πεδίου. Ἀξία λόγου εἶναι ἡ εἰς τὸν Α' τόμον ἐμφάνισις κεφαλαίου περὶ Βυζαντινῆς γλώσσης, ἐκ τοῦ ὁποίου εἶναι δυνατὸν νὰ σχηματισθῇ συνοπτικὴ εἰκὼν τῆς προελεύσεως αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἀρχαίας μέσῳ τῆς κοινῆς (ἰδίως Π. καὶ Κ. Διαθήκης) τῶν πολλαπλῶν τυπολογικῶν καὶ σημασιολογικῶν μεταβολῶν, τῶν δανείων ἀπὸ τῆς Λατινικῆς καὶ τῆς σχέσεως πρὸς τὴν νέαν ἑλληνικήν. Εἰς τὸν Β' τόμον αἱ προσθῆκαι εἶναι πολλαί, ὅπως καὶ αἱ ἀναθεωρήσεις προηγουμένων κεφαλαίων, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς νεωτέρας βιβλιογραφίας καὶ δὴ τῶν ἰδίων τοῦ συγγραφέως ἐργασιῶν. Τὸ προστεθὲν ἰδίως κεφάλαιον περὶ Ἀνδρέου Κρήτης εἶναι σημαντικὴ πρωτότυπος μελέτη, διότι εἰσχωρεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἐξιχνίασιν τῶν ἱστορικῶν στοιχείων περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ὑμνογράφου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀξιολογεῖ τὸ ἔργον του καὶ διὰ τῆς συναγωγῆς καὶ κατατάξεως αὐτοῦ προωθεῖ τὴν μελλοντικὴν κριτικὴν καὶ ἐκδοτικὴν ἐργασίαν.

Διάταξις τῆς ὕλης εἰς ἀμφοτέρους τοὺς τόμους, κρίσεις, κατατάξεις, ἀξιολογήσεις, λεπτομερῆ εὑρετήρια καθιστοῦν τὸ ἔργον χρήσιμον ὄχι μόνον εἰς τοὺς σπουδαστάς, δι' οὓς ἀποτελεῖ βάσιν στερεάν, ἀλλὰ καὶ εἰς πάντα λόγιον καὶ αὐτοὺς τοὺς εἰδικοὺς ἐπιστήμονας. Ὑπάρχει πλῆθος αἰσθητικῶν καὶ φιλολογικῶν παρατηρήσεων, λεπτολόγος ἀνάλυσις καὶ βαθεῖα γνῶσις τῶν κειμένων, ὥστε τὸ μέγα θέμα τῆς Βυζαντινῆς λογίας ποιήσεως εὑρίσκει δικαίαν καταξίωσιν. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ κυριωτέρα προσφορὰ τοῦ συγγραφέως — ἐπιστημονικὴ καὶ ἐθνικὴ — πρὸς τὸν ἀναγνώστην. Πρὸς αὐτὸν παρέχεται

ἡ ὑπόσχεσις ὅτι εἰς μελλοντικὴν νέαν ἔκδοσιν θὰ εὐρυνθοῦν τὰ τμήματα τοῦ βιβλίου, ποὺ ἀφοροῦν εἰς τοὺς Ἰω. Δαμασκηνόν, Κοσμᾶν τὸν Μαϊουμᾶ, τοὺς Στουδίτας, τὸν Ἰω. Μαυρόποδα, τὸν Μ. Φιλῆν, τὸν Θεόδ. Πρόδρομον καὶ τὰ ἀκριτικὰ κείμενα.

Τ. ΑΘ. ΓΡ.

Ν ι κ ο λ ά ο υ Β. Τ ω μ α δ ά κ η, *Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικὰ (μελέται καὶ κείμενα), Ἀθῆναι 1965, σσ. η'+244.*

Δεκαπεντὰς μελετῶν ἐγκατεσπαρμένων εἰς διάφορα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ κυρίως, μόχθος τῆς τελευταίας τριακονταετίας, ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τοῦ παρόντος βιβλίου, ἀναφερόμενον εἰς τὴν μετὰ τὸ 1453 περίοδον, τὴν συνήθως καλουμένην μεταβυζαντινήν. Αἱ μελέται ἀφοροῦν εἰς λογίους κληρικούς, ἰδίᾳ Κρῆτας, βιβλιογράφους, ὑμνογράφους, ῥήτορας, ἐπιγραμματοποιούς, ἐπιστολογράφους, συναξαριστάς, ζωγράφους καὶ ἄλλους ἐκπροσώπους τῶν γραμμάτων, τῶν ὁποίων ἡ προσωπικότης γεμίζει τοὺς χρόνους τῆς δουλείας. Πρόκειται διὰ τοὺς Μητροφάνην Β' Πατριάρχην ΚΠόλεως, Μελέτιον τὸν Πηγᾶν, Γεράσιμον τὸν Σπαρταλιώτην, Γεράσιμον τὸν Παλλαδᾶν, Μάξιμον τὸν Μαργούνιον, Ἱππόλυτον τὸν Χίου, Μιχαὴλ τὸν Καλοφρενᾶν, Δημήτριον τὸν Σουρούμην, Γαβριὴλ τὸν Ροδίτην, Μελέτιον τὸν Βλαστόν, Ἀθανάσιον τὸν Βαρούχαν κ.ἄ.

Οἱ ἐπιτασσόμενοι πίνακες (κωδίκων, ὁπόθεν ἐκδίδονται κείμενα, καὶ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων) δὲν καθιστοῦν ἁπλῶς εὔχρηστον τὸ βιβλίον, ἀλλὰ καταδεικνύουν τὴν ἔκτασιν τῆς γενομένης ἐρεύνης καὶ συνδυαστικῶς ὑποδεικνύουν τὸ ὑλικὸν τοῦ τόμου, προερχόμενον κατὰ μέγιστον μέρος ἀπ' εὐθείας ἀπὸ χειρογράφους κώδικας. Αἱ ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνηγμέναι ἤδη μελέται ἔχουν ἐνδιαφέρον φιλολογικὸν καὶ ἱστορικόν, ὁμοῦ ἢ κεχωρισμένως, διαφωτίζουσαι προσωπικότητας, ἀποκαθιστῶσαι κείμενα ἀμφισβητούμενα ἢ ἐπιλύουσαι προβλήματα φιλολογικὰ καὶ ἱστορικά. Ἡ ἀξία τῶν μεμονωμένων μελετῶν γίνεται μεγαλυτέρα μὲ τὴν εἰς τόμον συγκέντρωσιν αὐτῶν, διότι τὰ ἐκ πρώτης ὄψεως ἄσχετα γίνονται σχετικὰ καὶ τοῦτο μαρτυρεῖται διὰ τῆς χρήσεως τοῦ εὑρετηρίου,

Τ. ΑΘ. ΓΡ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

περιέχουσα τὰς ὑπὸ Ἑλλήνων δημοσιευθείσας μελέτας κατὰ τὰ ἔτη 1965 - 1966 καὶ σχετιζομένας κατά τινα τρόπον μὲ τὸν ὑπὸ τῆς Ἐπετηρίδος ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

ΑΒΜΕ	='Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΕΚΔ	='Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΕΜ	='Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
Ἀθηνᾶ	= (περ.), Ἀθῆναι.
Ἀθηναϊκά	= (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΘΛΓΘ	='Ἀρχεῖον Θρᾳκικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ (περ.), Ἀθῆναι.
Ἀνάλεκτα	= (περ.), Ἀλεξάνδρεια.
ΑΠ	='Ἀρχεῖον Πόντου [Ἀφιέρωμα εἰς Α. Α. Παπαδόπουλον] (περ.), Ἀθῆναι.
ΓΠ	= Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς (περ.), Θεσσαλονίκη.
ΔΧΑΕ	= Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΒΣ	='Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΘΣΠΑ	='Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΕΕΚΜ	='Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΦΣΠΑ	='Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Ἐκκλησία	= (περ.), Ἀθῆναι.
Ἑλληνικά	= (περ.), Θεσσαλονίκη.
ΕΜΑ	='Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
Ἐποχὲς	= (περ.), Ἀθῆναι.
Ἐρανιστὴς	= (περ.), Ἀθῆναι.
Ζυγὸς	= (περ.), Ἀθῆναι.
Ἠπ. Ἑστ.	='Ἠπειρωτικὴ Ἑστία (περ.), Ἰωάννινα.
Θεολογία	= (περ.), Ἀθῆναι.
ΘΗΕ	= Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμοι: Ε', 1964, Ϛ', 1965, Ζ', 1965, Η', 1966.

* Συνετάχθη ὑπὸ Ἀ θ α ν α σ ί ο υ Μ α ρ κ ο π ο ύ λ ο υ, φοιτητοῦ Φιλολογίας.

Θησαυρίσματα	= (περ.), Βενετία.
Κυπρ.Σ.	= Κυπριακαὶ Σπουδαὶ (περ.), Λευκωσία.
Λαογραφία	= (περ.), 'Αθῆναι.
Μακεδονικά	= (περ.), Θεσσαλονίκη.
Μικρ.Χρ.	= Μικρασιατικὰ Χρονικὰ (περ.), 'Αθῆναι.
ΝΕ	= Νέα 'Εστία (περ.), 'Αθῆναι.
ΟΠ	= 'Ορθόδοξος Παρουσία (περ.), 'Αθῆναι.
'Ορθοδοξία	= (περ.), Κωνσταντινούπολις.
Παρνασσὸς	= (περ.), 'Αθῆναι.
Πελ.Πρωτ.	= Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά.
Πλάτων	= (περ.), 'Αθῆναι.
Σύνορον	= (περ.), 'Αθῆναι.
Χαρ. εἰς 'Ορλάνδον Α'	= Χαριστήριον εἰς 'Αναστ. 'Ορλάνδον, Τόμος Α', 'Αθῆναι 1965.
Byzantinoslavica	= (περ.), Πράγα.
Byzantion	= (περ.), Βρυξέλλαι.
BZ	= Byzantinische Zeitschrift (περ.), Μόναχον.
DOP	= Dumbarton Oaks Papers (περ.), Washington, District of Columbia.
GOTR	= The Greek Orthodox Theological Review (περ.), Brookline, Massachusettes.
RÉB	= Revue des Études Byzantines (περ.), Παρίσιοι.
RSBN	= Rivista di Studi Byzantini e Neoellenici (περ.), Ρώμη.
TM	= Travaux et Mémoires (περ.), Παρίσιοι.
«Venezia e l'Oriente»	= Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento (a cura di Agostino Pertusi).
ZFB	= Zeitschrift für Balkanologie (περ.), Μόναχον.

Α' — ΓΕΝΙΚΑ

Βέη Μ. Ν., Ἕνα ἀνέκδοτο κείμενο τοῦ Henri Grégoire, ΝΕ ΛΗ', 1964, 1526 - 1527.

Γεωργούλη Κ. Δ., Ἡ πολιτιστικὴ συμβολὴ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἐφημ. «Ἡ Καθημερινή», 29 Μαΐου 1966.

Βουρβέρη Κ. Ι., Ἡ πνευματικὴ οἰκουμενικότης καὶ παρουσία τοῦ ἑλληνισμοῦ, Παρνασσὸς Ϛ', 1964, 531 - 546.

Γριτσοπούλου Τ. Α., Αἱ ὑποθῆκαι τοῦ Κωνσταντίνου, ἐφημ. «Ἡ Καθημερινή», 29 Μαΐου 1966.

— Παιδεία ἑλληνικὴ καὶ χριστιανική, Παρνασσὸς Η', 1966, 73 - 94.

— Διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῶν σχολείων τῶν 'Αθηνῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, 'Αθηναϊκὰ 28, 1964, 1 - 14, 29, 1964, 1 - 15.

Δάμπαση Ι. Ν., Παλλάδιος ὁ 'Ιατροσοφιστής, Παρνασσὸς Ζ', 1965, 542 - 548.

'Ελεοπούλου Ν., Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἱ συνέπειές της διὰ τὸν κόσμον, ἐφημ. «'Ελευθερία», 29 Μαΐου 1966.

— Ἡ ἐθνικὴ σημασία τῆς ἑορτῆς τῶν Τριῶν 'Ιεραρχῶν διὰ τὸν ὑπόδουλον ἑλληνισμὸν καὶ ἡ τελετὴ εἰς τὴν Μεγάλην τοῦ Γένους Σχολήν, 'Αθῆναι 1966, 37.

Θεοχάρη Μ. Σ., Πλήθων ὁ ἀποστάτης καὶ ἡ μυστικὴ φρατρία τοῦ Μυστρᾶ, ἐφημ. «Ἡ Καθημερινή», 29 Μαΐου 1966.

Θρησκευτικὴ καὶ 'Ηθικὴ 'Εγκυκλοπαιδεία: 5, 1964, 4ον, Διοκλητιανὸς - Ζῶτος, στ. 1256· 6, 1965, 4ον, Ἥβη - 'Ιωάννης, στ. 1248· 7, 1965, 4ον, 'Ιωάννης - Κωνσταντῖνος, στ. 1248· 8, 1966, 4ον, Κωνσταντῖνος - Μόζαρτ, στ. 1246.

Κασιμάτη Γ. Π., Τὸ δίδαγμα τοῦ Βυζαντίου, ΝΕ Μ', 1966, 893 - 902.

Κεφαλληνιάδη Ν. Α., Παρατρέχος, τὸ παραδείσιον περιβόλι τῆς Νάξου, τὸ ὑπὸ 'Ιωσὴφ Βρυεννίου ἐξυμνηθέν, 'Αθῆναι 1964, 8ον, 24.

Κομνηνοῦ Ε. Π., Κεράτιος («θεόκτιστα τείχεα»), ΝΕ ΛΘ', 1965, 590 - 594, 665 - 673.

Κόντογλου Φ., Ἡ μελαγχολία τῶν Παλαιολόγων, Πελ.Πρωτ. 1965, 92 - 94.

Κρανιδιώτη Ν., Κυπριακὴ Γραμματολογία, 'Αρχιτεκτονικὴ Γ', 1966, τεῦχ. 55, 48 - 49.

Κριαρᾶ Ε., Henri Grégoire, ΝΕ ΛΗ', 1964, 1525 - 1526.

Μακρίδου Α., Ἡ 29η Μαΐου 1453, ΝΕ Μ', 1966, 890 - 892.

Μαντζουράνη Δ., Ἡ ἐκπαίδευσις εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον τῆς κοινωνίας του, ἐφημ. «Ἡ Καθημερινή», 23 'Απριλίου 1966.

Μουστάκη Β., Κόντογλου Φώτης, ΘΗΕ Ζ', 790 - 798.

Νικολοπούλου Π. Γ., Κρούσιος Μαρτῖνος, ΘΗΕ Ζ', 1056 - 1057.

Ξύδη Θ., Ὁ μυστικισμὸς τῆς 'Ορθοδοξίας στὸν Κόντογλου, ΝΕ ΛΘ', 1965, 1022 - 1024.

Παλαιολόγου Π., Ταρσούλη Α., 'Ανωνύμου, Κόντογλου Φ., 'Εκδρομὴ τῆς «'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» εἰς Γεράκιον, 'Αθῆναι 1965, 8ον, 25.

Παπαγεωργίου Θ. Γ., 'Ανδρόνικος Κ. Δημητρακόπουλος, 1826 - 1872, Πάτραι 1965, 8ον, 26.

Παρασκευαΐδη Μ., Ἡ μόρφωσις τῶν ἑλληνίδων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ἐφημ. «Ἡ Καθημερινή», 25 Μαΐου 1966.

Πασχάλη Δ. Π., Περιηγηταὶ ἐν 'Ελλάδι ἀπὸ τοῦ ΙΒ' μέχρι τοῦ Κ' αἰῶνος, ΕΕΚΜ Δ', 1964, 231 - 324.

Σιώτου Μ. Α., Λούβαρις Νικόλαος, ΘΗΕ Η', 352 - 357.

Σταμάτη Ε. Σ., Κριτικὴ βυζαντινοῦ βιβλίου ἀριθμητικῆς, 'Αθῆναι 1965, 8ον, 16.

Στασινοπούλου Μ. Δ., Ἡ δύσις τοῦ 'Αρχαίου Κόσμου καὶ ἡ συνάντησίς του μὲ τὸν Χριστιανισμόν, ΝΕ ΛΘ', 1965, 214 - 227.

Τωμαδάκη Ν. Β., 'Εταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ΘΗΕ Ε', 945 - 946.

Φτέρη Γ., Τὸ Βυζάντιο, ἐφημ. «Τὸ Βῆμα», 5 'Ιουνίου 1966.

Β' — ΛΟΓΙΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Βασιλείου Π. Ι., Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ ἱστοριογράφος, ΘΗΕ Ε', 60 - 81.

Βρανούση Ε. Λ., Τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, ἱδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς, 'Αθῆναι 1966, 8ον, ι'+208+πίν. ιϛ'.

Γερασίμου Μικραγιαννανίτου μοναχοῦ, 'Ακολουθία πάντων τῶν ἁγίων μαρτύρων τῶν ἀπὸ δημίων καὶ δεσμοφυλάκων, 'Αθῆναι 1966, 8ον, 36.

Γιαννακοπούλου Κ. Ι., Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μετάφρασις Χ. Γ. Πατρινέλη, 'Αθῆναι 1965, 8ον, 296.

Γριτσοπούλου Τ. Α., Καρυοφύλλης 'Ιωάννης, ΘΗΕ Ζ', 379 - 381.

Δεντάκη Β., 'Ιωάννης Κυπαρισσιώτης, ὁ σοφὸς καὶ φιλόσοφος. Α' βίος - συγγραφαί. Β' Οἱ τίτλοι τῶν ἔργων αὐτοῦ νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι ('Ησυχαστικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ μελέται ἀρ. 3), 'Αθῆναι 1965, XVI+123+118*.

Δοσιθέου ἀρχιμ. ἐπιμελείᾳ, Ἱερὰ διήγησις - Ἀκολουθία - Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ἁγίαν καὶ θαυματουργὸν εἰκόνα Θεοτόκου Προυσιωτίσσης, Ἀθῆναι 1965, 12ον, 72.

Κληρίδη Ν., Προλεγόμενα καὶ κείμενον τῆς ἀκολουθίας τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, Κυπρ.Σ. ΚΗ', 1964, 217 - 240.

Κομίνη Α. Δ., Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί, Ἀθῆναι 1966, 8ον, 207. [«Ἀθηνᾶ», Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων, 3].

Κουρούση Σ. Ι., Ἰωάννης ὁ Καντακουζηνός, ΘΗΕ Ζ', 30 - 35.

— Ματθαῖος ὁ Ἐφέσου, ΘΗΕ Η', 829 - 831.

— Ματθαῖος ὁ Καντακουζηνός, ΘΗΕ Η', 831 - 832.

Λαμψίδου Ο., Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης (Ἀνέκδοτα κείμενα ἐκ παρισινῶν κωδίκων), Πλάτων ΙϚ', τεύχη 30/31, 1964, 259 - 303.

Livadaras N. A., A propos d'une nouvelle édition de Romanos le Mélode, Ἀθηνᾶ ΞΖ', 1963 - 1964, 20 - 32.

Μαντζαρίδη Γ., Ἡ νέα ἔκδοσις Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ΟΠ Α', 1964, 72 - 77.

Μανούσακα Μ. - Πατρινέλη Χ., Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωάννου Γρηγοροπούλου (μετὰ τοῦ Μ. Μουσούρου, Α. Ἀποστόλη, Ζ. Καλλιέργη καὶ ἄλλων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως) χρονολογουμένη (1494 - 1503), ΕΜΑ 10, 1960, 163 - 201.

Μανούσακα Μ. Ι., Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ καὶ ἄγνωστος εἰκὼν τοῦ Φιλοθέου Σκούφου, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Α', 261 - 277+πίν. 1.

— Ἀνέκδοτοι στίχοι καὶ νέος αὐτόγραφος κῶδιξ τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ, Ἀθηνᾶ ΞΗ', 1965, 49 - 72.

Μαστροδημήτρη Π. Δ., Νικολάου Σεκουνδινοῦ ἀνέκδοτος ἐπιστολή, ΕΕΒΣ ΛΔ', 1965, 202 - 207.

— Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος εἰς Εὔβοιαν, Ἀθῆναι 1966, 8ον, 14. [Κείμενα καὶ μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, 25].

Μέγας Ἀθανάσιος. Ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος - Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ΛΕ', Ἀθῆναι 1964, 394 - ΛϚ', Ἀθῆναι 1965, 352.

Μεγάλου Βασιλείου, Ὁμιλία πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων, Εἰσαγωγὴ - Νεοελληνικὴ ἀπόδοσις - Σημειώσεις ὑπὸ Παναγιώτου Γ. Στάμου, Ἀθῆναι 1965, 12ον, 31.

Benakis L., Doxographische Angaben über die Vorsokratiker im unedierten Kommentar zur «Physik» des Aristoteles von Michael Psellos, «Χάρις Κωνσταντίνῳ Βουρβέρῃ», Ἀθῆναι 1964, 345 - 354.

Μπουμπουλίδου Φ. Κ., Παρατηρήσεις εἰς τὰς «Ἀποδημίας» τοῦ Νουκίου, ΕΕΒΣ ΛΔ', 1965, 218 - 221.

Bouboulidis Ph. C., Des épigrammes de Constantin Lascaris, Byzantinoslavica XXVI, 1965, 291 - 294.

Νικολοπούλου Π. Γ., Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἑορτὴ (Ἐκκλησιαστικὴ ποίησις), ΘΗΕ Ζ', 710 - 711.

Ξύδη Θ., Ὁ βυζαντινὸς ποιητὴς Χριστόφορος ὁ Μυτιληναῖος, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Δ', 1964 - 1965, 245 - 252.

Oikonomides N. A., On the date of John VIII's letter to Saridja Beğ (April 1432), Byzantion XXXIV, 1964, 105 - 109+πίν. 3.

Παναγιωτάκη Ν. Μ., Λέων ὁ Διάκονος, Α' Τὰ βιογραφικὰ Β' Τὰ χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις, Ἀθῆναι 1965, 8ον, δ'+139. [ΕΕΒΣ ΛΔ', 1965, 1 - 138].

Παπαδάκη Θεοδούλου, Πραγματεῖαι καὶ συγγραφαὶ τοῦ ἀοιδίμου μητροπολίτου Κορυτσᾶς Εὐλογίου Κουρίλα, Ἀθῆναι 1964, 8ον, 156.

Παπαδοπούλου Α., Ἐπιδράσεις τῆς τέχνης ρητορικῆς τοῦ Φρ. Σκούφου ἐπὶ τῶν διδαχῶν τοῦ Ἠλία Μηνιάτη, Παρνασσὸς Ζ', 1965, 305 - 318 [καὶ αὐτοτελῶς, Κείμενα καὶ μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, 21, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 18].

Παπαδοπούλου Σ. Γ., Ἰωάννης ὁ Ἰταλός, ΘΗΕ Ζ', 6 - 9.

— Καλέκας Μανουήλ. ΘΗΕ Ζ', 225 - 229.

Πατρινέλη Χ. Γ., Λάσκαρις Ἰανός, ΘΗΕ Η', 139 - 140.

Πολέμη Δ. Ι., Ἡ πρὸς Βαρλαὰμ διένεξις τοῦ Γρηγορᾶ. Ἡ «Ἀντιλογία», Ἑλληνικὰ 18, 1964, 44 - 72.

Polemis D. I., Some Cases of Erroneous Indentification in the Chronicle of Skylitzes, Byzantinoslavica XXVI, 1965, 74 - 81.

Σάκκου Σ. Ν., Περὶ Ἀναστασίων Σιναϊτῶν, Θεσσαλονίκη 1964, 8ον, 271+εἰκ. 3.

Τζεδάκη Θ., Κασιανὴ ἡ μελῳδός, ΘΗΕ Ζ', 385 - 389.

Trypanis C. A., An Anonymous Early Byzantine Kontakion On the Virgin Mary, BZ 58, 1965, 327 - 332.

Τσικνοπούλου Ι. Π., Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ὀνησιφόρου, Κυπρ.Σ. ΚΗ', 1964, 241 - 262.

— Ἀκολουθία Ζηναΐδος καὶ Φιλονίλλας τῶν αὐταδέλφων, Κυπρ.Σ. ΚΗ', 1964, 263 - 280.

Τσολάκη Ε. Θ., Τὸ πρόβλημα τοῦ Συνεχιστῆ τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση, Ἑλληνικὰ 18, 1964, 79 - 83.

— Ὁ Γεώργιος Λαπίθης καὶ ἡ ἡσυχαστικὴ ἔριδα, Ἑλληνικὰ 18, 1964, 84 - 96.

Tsolakis E. T., Aus dem Leben des Michael Attaleiates (seine Heimatstadt, sein Geburts- und Todesjahr), BZ 58, 1965, 3 - 10.

Τωμαδάκη Ν. Β., Κλεὶς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας - Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν - Τόμος πρῶτος - Ἔκδοσις τρίτη, Ἀθῆναι 1965, 8ον, η'+254.

— Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις - Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν - Τόμος δεύτερος - Ἔκδοσις τρίτη, Ἀθῆναι 1965, 8ον, η'+296.

— Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικὰ (Μελέται καὶ Κείμενα), Ἀθῆναι 1965, 8ον, η'+246.

— Ἐπιτάφιος Θρῆνος, ΘΗΕ Ε', 794 - 795.

— Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, ΘΗΕ Ϛ', 229 - 231.

— Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητής, ΘΗΕ Ϛ', 365 - 366.

— Ἰωάννης ἐπίσκοπος Εὐχαΐτων ὁ Μαυρόπους ἢ Μαυροπόδης, ΘΗΕ Ζ', 4 - 6.

— Ἰωάννης ὁ Ἀπόκαυκος, ΘΗΕ Ζ', 15 - 17.

Φοροπούλου Ν. Λ., Κεραμεὺς Δανιήλ, ΘΗΕ Ζ', 501 - 504.

Φουντούλη Ι. Μ., Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1966, 8ον, 180+πίν. 3. [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, 84].

— Μηναῖον, ΘΗΕ Η', 1117 - 1120.

Χρήστου Π. Κ., Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ΘΗΕ Ϛ', 1218 - 1231.

— Κλημέντεια, ΘΗΕ Ζ', 622 - 625.

— Κοσμᾶς ὁ Μελῳδός, ΘΗΕ Ζ', 884 - 887.

— Λεόντιος ὁ Βυζάντιος, ΘΗΕ Η', 227 - 232.

— Λιβάνιος, ΘΗΕ Η', 294 - 299.

— Λουκιανός, ΘΗΕ Η', 396 - 398.

Χωραΐτου Σ., Θεοτοκάριον, ΘΗΕ Ϛ', 314 - 316.

Ψευτόγκα Β., Ἰωάννης ὁ Μόσχος, ΘΗΕ Ϛ', 1214 - 1215.

Γ' — ΔΗΜΩΔΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

V e l o u d i s G., Das Armurislied und «Omar-Al-Aqta», BZ 58, 1965, 312 - 319.
Β ρ α ν ο ύ σ η Α., Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημώδη ἐπιτομήν, ΕΜΑ 12, 1962, 57 - 112.
Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ Τ. Α., Κρήτη (Κρητικὴ Λογοτεχνία), ΘΗΕ Ζ', 1000 - 1008.
Ζ ώ ρ α Γ. Θ., Ἰωάννου Ἀξαγιώλου διήγησις συνοπτικὴ Καρόλου τοῦ Ε' (κατὰ τὸν εἰς Βατικανὸν ἑλληνικὸν κώδικα 1624), Ἀθῆναι 1964, 8ον, 242.
— Δύο προφητεῖαι περὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ Βυζαντίου (Κείμενα καὶ Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ἀρ. 20), Ἀθῆναι 1965, 8ον, 13. [Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ Byzantion XXXIII, 1963, 473 - 482].
Κ α β β α δ ί α Σ. Α., Ἄγνωστα Ζακυνθινὰ στιχουργήματα, Παρνασσὸς Ζ', 1965, 554 - 568.
— Ἄγνωστα ἀλφαβητάρια - Ἀνέκδοτον ἀπολυτήκιον Μαρτελάου (Κείμενα καὶ Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ἀρ. 23), Ἀθῆναι 1965, 8ον, 14. [Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ Παρνασσὸς Ζ', 1965, 441 - 447].
Κ α τ σ ο υ ρ ο ῦ Α., Ψυχικὴ Σωτηρία Μάρκου Κατελούζου φραγκοχιώτικα γραμμένη, Παρνασσὸς Ζ', 1965, 146 - 148.
Κ ο υ γ έ α Σ. Β., Ν. Νηφάκη μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα ἐκδιδόμενα ἐκ χειρογράφων κωδίκων μὲ προλεγόμενα καὶ σημειώσεις ὑπὸ —, Ἀθῆναι 1964, 8ον, ιβ'+240+πίν. 2.
K r i a r a s E., Der Beitrag einer neuen Handschrift zur endgültigeren Wiederherstellung des Gyparistextes von G. Chortatsis, ZFB II, 1964, 88 - 112.
Κ ρ ι α ρ ᾶ Ε., Ἡ ἀρχαιογνωσία καὶ τὸ ἐθνικὸ αἴσθημα στὸ Βιτσέντσο Κορνάρο, Ἐποχὲς τεῦχος 31, Νοέμβριος 1965, 12 - 20.
— Παρατηρήσεις ἑρμηνευτικὲς καὶ γλωσσικὲς σὲ βυζαντινὲς παροιμίες, Θεσσαλονίκη 1965.
— Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινόπολης, Β' ἔκδοση συμπληρωμένη, Θεσσαλονίκη 1965, 8ον, 79+πίν. 3.
M a n u s s a c a s M., Un poeta cretese ambasciatore di Venezia a Tunisi e presso i Turchi: Leonardo Dellaporta e i suoi componimenti poetici, «Venezia e l'Oriente», 283 - 367.
Μ α ν ο ύ σ α κ α Μ. Ι., Ἡ Κρητικὴ Λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1965, 8ον, 68.
Μ α ν τ ο υ β ά λ ο υ Μ., Περὶ τῶν πρώτων στίχων τοῦ Ἐρωτοκρίτου, Παρνασσὸς Ζ', 1965, 533 - 541.
Μ π ο υ μ π ο υ λ ί δ ο υ Φ. Κ., Ἐπίγραμμα καὶ λόγος παραμυθητικὸς ἐπὶ τῷ θανάτῳ Μιχαὴλ Ράλη, Παρνασσὸς Ϛ', 1964, 221 - 226.
— Ἀνέκδοτοι παραλλαγαὶ δημωδῶν μεσαιωνικῶν κειμένων, Ἀθηνᾶ ΞΖ', 1963 - 1964, 107 - 144.
P o l i t i s L., Il teatro a Creta nei suoi rapporti con il teatro italiano del Rinascimento e in particolare con la commedia veneziana, «Venezia e l'Oriente», 225 - 240.
Π ρ ω τ ο π α π ᾶ - Μ π ο υ μ π ο υ λ ί δ ο υ Γ., Ἀνέκδοτος ζακυνθινὴ κωμῳδία τοῦ Διον. Λουκίσα, Παρνασσὸς Ζ', 1965, 254 - 276.
Ρ ω μ α ί ο υ Κ., Διγενὴς (Τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν), ΑΠ ΚϚ', 1964, 197 - 230.

Σ π α τ α λ ᾶ Γ., Τὰ Ἑλληνικὰ Δημοτικὰ Τραγούδια καὶ τὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1964, 8ον, 36.
Τ ω μ α δ ά κ η Ν. Β., Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, ΘΗΕ Ϛ', 570 - 572.
Χ ο ρ τ ά τ σ η Γ., Κατζοῦρμπος (κωμωδία). Κριτικὴ ἔκδοση, Σημειώσεις, Γλωσσάριο: Λίνου Πολίτη (Ἑταιρία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, 1), Ἡράκλειον Κρήτης 1964, 8ον, ρη'+172+πίν. 4.

Δ' — ΓΛΩΣΣΑ

Ἀ γ ο υ ρ ί δ ο υ Σ., Κοινή, ΘΗΕ Ζ', 716 - 720.
Ἀ ν δ ρ ε ά δ ο υ Χ. Γ., Ἄλμωπες καὶ Ἀλμωπία, Πλάτων ΙϚ', τεύχη 30/31, 1964, 316 - 322.
Β α γ ι α κ ά κ ο υ Δ. Β., Διαλεκτικὰ ἐκ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Πόντου, ΑΠ ΚϚ', 1964, 267 - 289.
— Γλωσσικὴ βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1960 - 1964, Ἀθηνᾶ ΞΗ', 1965, 262 - 320.
G e o r g a c a s D. J., Place and other Names in Greece of Various Balkan Origins, ZFB II, 1964, 38 - 76.
Ἡ μ έ λ λ ο υ Σ. Δ., Γλωσσογεωγραφικά τινα ἐκ Νάξου, Ἀθηνᾶ ΞΖ', 1963 - 1964, 33 - 46.
C o s t a k i s A. P., Le Parler Grec d'Anakou, Athènes 1964, 8ov, 100.
Κ ο υ μ α ρ ι α ν ο ῦ Α., Τὸ «Ἐνετογραικικὸν ἰδίωμα» τῆς Commedia Dialettale: Νέες προοπτικές, Θησαυρίσματα 3, 1964, 140 - 145.
Μ α ν α σ ε ί δ ο υ Σ. Α., Γλωσσάριον, ἐκ χειρογράφου ὑπ' ἀριθ. 371 Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, ΑΘΛΓΘ ΛΑ', Ἀθῆναι 1965, 36 - 56.
Μ έ ρ τ ζ ι ο υ Κ. Δ., Ποία ἦτο ἡ καθομιλουμένη τῶν Ἀθηναίων πρὸ τριῶν αἰώνων, Ἀθηναϊκὰ ΚΘ', 1964, 35 - 40.
Μ π ό γ κ α Ε., Τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα τῆς Ἠπείρου, Ἠπ.Ἑστ. ΙΓ', 1964, 128 - 131.
— Τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα τῆς Ἠπείρου (Βορείου - Κεντρικῆς καὶ Νοτίου). Α Γιαννιώτικο καὶ ἄλλα λεξιλόγια, Ἰωάννινα 1964, 8ον, 464. Β' Γλωσσάρια Βορ. Ἠπείρου, Θεσπρωτίας, Κόνιτσας κ.ἄ., Ἰωάννινα 1966, 8ον, 267. [Ἑταιρεία Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν].
Ο ἰ κ ο ν ο μ ί δ ο υ Ν., Τὸ Κάτω Ἀρμαμέντον (καὶ ὄχι ὁ κατεπάνω τοῦ ἅρματος), ΑΠ ΚϚ', 1964, 193 - 196.
Π α γ κ ά λ ο υ Γ., Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Κρήτης. Τόμος 4ος, Β' ἡμίτομος (Εἰσαγωγὴ - Γλωσσάριον Τ - Ω - Λαογραφικὰ σύμμεικτα - Λαογραφικὰ κείμενα), Ἀθῆναι 1965, 8ον, 401 - 714.
Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ Σ. Ι., Μακεδονικὰ σύμμεικτα, Μακεδονικὰ Ϛ', 1965, 152 - 172.
Τ ο μ π α ΐ δ ο υ Δ., Ποντιακὰ Γραμματικά, ΑΠ ΚϚ', 1964, 150 - 158.
Τ ω μ α δ ά κ η Ν. Β., Θύρα - θύραθεν, ΕΕΒΣ ΛΔ', 1965, 312.

Ε' — ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἀ γ ο υ ρ ί δ ο υ Σ., Ἡ περὶ καταλλαγῆς διδασκαλία τῆς Κ. Διαθήκης κατὰ τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν, Ἐκκλησία ΜΑ', 1964, 78 - 83, 113 - 117.
— Θεοπνευστία, ΘΗΕ Ϛ', 278 - 284.
Ἀ θ α ν α σ ι ά δ η Κ., Οἱ τρεῖς ἀγωνισταὶ τῆς Ὀρθοδοξίας, Ἐκκλησία ΜΑ', 1964, 38 - 40, 67, 70.

Ἀλιβιζάτου Α. Σ., Ἡ θρησκευτικότης καὶ οἱ ἅγιοι τῆς Ἑπτανήσου, ΝΕ ΛΗ', 1964, 40 - 47.
Βαλληνδρᾶ Ν. Ἀρχιμ., Ἐπὶ τῇ 150ετηρίδι ἀπὸ τοῦ θανάτου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, Ἐκκλησία ΜΑ', 1964, 18 - 22.
— Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἑνότης καὶ οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι, Ἐκκλησία ΜΑ', 1964, 83 - 85.
Βασιλείου Π. Ι., Θεοφάνης ὁ ἐκ Φουρνᾶ, ΘΗΕ Ϛ', 388 - 389.
— Καστανοφύλλης Κύριλλος, ΘΗΕ Ζ', 396 - 398.
Γαλίτη Γ. Α., Κύριος, ΘΗΕ Ζ', 1214 - 1219.
Γιαννακοπούλου Γ. Π., Κρητικὴ Ἁγιολογία ἢ Κρητικὸν Λειμωνάριον, Ἐκκλησία ΜΒ', 1965, 601 - 602.
Γριτσοπούλου Τ. Α., Μαρία (Τὰ ἐπίθετα), ΘΗΕ Η', 709 - 713.
Δασκαλάκη Μ., Ἐγχειρίδιον Χριστιανικῆς Ἠθικῆς καὶ Κοινωνιολογίας, μέρος Γ': Χριστιανικὴ Κοινωνιολογία, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 160.
Δημητροπούλου Π. Χ., Ἠθική, ΘΗΕ Ϛ', 7 - 14.
Δημοπούλου Γ. Ι. Ἀρχιμ., Ὁ Φωστὴρ τῆς Καισαρείας (Ὁ Μέγας Βασίλειος), Ἀθῆναι 1964, 8ον, 172.
Θέμελη Χ. Ἐπισκ., Εὐβοϊκὴ Μοναστηριολογία, ΑΕΜ ΙΒ', 1965, 99 - 164.
Θεοδώρου Ε., Θεὸς (Ἠθικὴ - Ἀπολογητική), ΘΗΕ Ϛ', 299 - 308.
— Θρησκεία, ΘΗΕ Ϛ', 530 - 541.
— Κατήχησις, ΘΗΕ Ζ', 453 - 456.
— Κατηχητική, ΘΗΕ Ζ', 461 - 464.
— Λειτουργία θεία, ΘΗΕ Η', 179 - 193.
— Λειτουργικοὶ τύποι, ΘΗΕ Η', 199 - 210.
Καλογήρου Ι. Ο., Εὐχέλαιον, ΘΗΕ Ε', 1131 - 1140.
— Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ τὸ ἔργον των ἐκ τοῦ κέντρου τῆς χριστιανικῆς των ὑποστάσεως θεωρούμενον, ΓΠ ΜΖ', 1964, 22 - 37, 87 - 101, 155 - 169.
Kaloghirou J., Sacred Tradition: Its sources and its task in the church, GOTR XI, I, 1965, 108 - 118.
Καμπούρογλου Δ. Γ., Ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη, Ἀθηναϊκὰ ΛΑ' - ΛΒ', 1965, 31 - 33.
Καρμίρη Ι. Ν., Ἡ Ἐκκλησιολογία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ΕΕΘΣΠΑ ΙΕ', 1965, 1 - 111.
— Ἐκκλησία, ΘΗΕ Ε', 465 - 519.
— Εὐτυχής, ΘΗΕ Ε', 1106 - 1109.
— Εὐχαριστία θεία, ΘΗΕ Ε', 1119 - 1131.
— Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος, ΘΗΕ Ϛ', 583 - 587.
Κεραμίδα Α. Ι. - Μπουγάτσου Ν. Θ., Κλῆρος, ΘΗΕ Ζ', 649 - 691.
Κονιδάρη Γ. Ι., Ὁ Μέγας Βασίλειος πρότυπον οἰκουμενικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτου, Παρνασσὸς Η', 1966, 30 - 46.
Κουτσογιαννοπούλου Δ. Ι., Ἡ θεολογικὴ σκέψις τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ΕΕΒΣ ΛΔ', 1965, 208 - 217.
Κωνσταντινίδου Ι. Χ., Εὐγένιος Βούλγαρις, ΘΗΕ Ε', 1007 - 1013.
Κορακίδη Α. Σ., Ὁ Ἔλεγχος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κατὰ τὴν Ἁγίαν Γραφὴν καὶ κατὰ τὴν ἑρμηνείαν καὶ ἐφαρμογὴν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ι. Χρυσοστόμου, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 112.
Μακρῆ Σ. Γ., Κολλυβάδες, ΘΗΕ Ζ', 742 - 745.
— Κοντάκιον (Λειτουργικὴ - Ὑμνολογία), ΘΗΕ Ζ', 783 - 785.
Μουρατίδου Κ., Ποιμαντικαὶ ἀρχαὶ καὶ μέθοδοι ἐν τῇ ἀσκητικῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ΕΕΘΣΠΑ ΙΕ', 1965, 967 - 1022.

Μουτζούρη Ι., Τὰ χαριστικὰ καὶ ἐλεύθερα μοναστήρια, Θεολογία, ΛΕ', 1964, 87 - 123, 271 - 304.
Μπεκατώρου Γ. Γ., Κανὼν (Τάξις Λατρείας), ΘΗΕ Ζ', 317 - 320.
— Κανὼν ὁ Μέγας (Τάξις Λατρείας), ΘΗΕ Ζ', 320 - 321.
— Καταβασία, ΘΗΕ Ζ', 430 - 433.
— Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἑορτὴ (Τάξις Λατρείας), ΘΗΕ Ζ', 707 - 710.
— Κοινωνικὸν (Τάξις Λατρείας), ΘΗΕ Ζ', 723 - 726.
— Κοντάκιον (Τάξις Λατρείας), ΘΗΕ Ζ', 785 - 787.
Μπέμπη Γ. Σ., Συμβολαὶ εἰς τὴν περὶ τοῦ Νεστορίου ἔρευναν (ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου), Ἀθῆναι 1964, 8ον, 365.
Μωραΐτου Δ. Ν., Ἐπίκλησις, ΘΗΕ Ε', 775 - 777.
— Λειτουργική, ΘΗΕ Η', 196 - 199.
Παπαδοπούλου Ι. Α. Ἀρχιμ., Μαριολογία, Ἐκκλησία ΜΑ', 1964, 616 - 621, 643 - 647, ΜΒ', 1965, 27 - 33, 62 - 66, 92 - 96, 116 - 121, 142 - 144.
Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου, Τὸ πρωτεῖον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης, Ἐκκλησία ΜΑ', 1964, 144 - 153, 173 - 182, 209 - 218, 243 - 247, 273 - 283, 302 - 306, 326 - 337, 354 - 364, 386 - 394, 410 - 418, 434 - 443, 466 - 477, 505 - 512 [καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθῆναι 1964, 8ον, ιε'+356].
Papas T., Geschichte der Messgewänder, München 1965, 12ον, 261.
Πατρινέλη Χ. Γ., Μία ἀνέκδοτη διήγησις γιὰ τὸν ἄγνωστο Νεομάρτυρα Γεώργιο († 1437), ΟΠ Α', 1964, 65 - 73.
— Ἠλίας Μηνιάτης, ΘΗΕ Ϛ', 32 - 37.
Σιώτη Μ. Α., Ἑρμηνευτική, ΘΗΕ Ε', 858 - 867.
Stathopoulos D. L., Die Gottesschau in den Hymnen Symeons des Neuen Theologen (949 - 1022), Θεολογία ΛϚ', 1965, 616 - 628.
Σωτηροπούλου Ν. Ι., Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ΘΗΕ Ζ', 894 - 899.
Τρεμπέλα Π. Ν., Περὶ τὸ πρωτεῖον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 102.
Τσιρπανλῆ Α., Ἡ θεολογία τῆς Ἱστορίας κατὰ τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα, Ἐκκλησία ΜΑ', 1964, 461 - 466, 499 - 505, 569 - 570.
Τωμαδάκη Ν. Β., Ἰωάννης ὁ Ξένος ἢ Ἅϊ Κὺρ - Γιάννης ἢ Ἐρημίτης, ΘΗΕ Ϛ', 1243 - 1245.
— Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ἑορτῆς τῆς ἁγίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἑορτῆς εἰς τὸ ἑορτολόγιον, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Α', 108 - 116.
Φουντούλη Ι., Ἐξαποστειλάριον (Τάξις Λατρείας), ΘΗΕ Ε', 712 - 714.
— Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἑορτή, ΘΗΕ Ζ', 705 - 707.
— Κοινωνικόν, ΘΗΕ Ζ', 722 - 723.
Χιονίδου Γ. Χ., Ὁ ὅσιος Ἀντώνιος ὁ νέος ἐκ τῆς μακεδονικῆς Βεροίας βάσει ἀνεκδότων βυζαντινῶν ἐγγράφων καὶ λανθανόντων στοιχείων, Βέροια 1965, 8ον, 88.
Χρήστου Π. Κ., Εὐγενικὸς Ἰωάννης, ΘΗΕ Ε', 1002 - 1004.
— Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, ΘΗΕ Ϛ', 210 - 216.
— Θεολογία, ΘΗΕ Ϛ', 252 - 265.
— Θεόφιλος ὁ Ἀντιοχείας, ΘΗΕ Ϛ', 393 - 396.
— Ἰουστῖνος, ΘΗΕ Ϛ', 972 - 985.
— Ἰωάννης ὁ Α' ὁ Χρυσόστομος, ΘΗΕ Ϛ', 1170 - 1192.
— Ἰωάννης ὁ Σιναΐτης, ὁ τῆς Κλίμακος, ΘΗΕ Ϛ', 1211 - 1213.
— Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, ΘΗΕ Η', 614 - 624.
Ψευτόγκα Β., Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος, ΘΗΕ Η', 469 - 477.

Ϛ' — ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ahrweiler H., L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081 - 1317) particulièrement au XIIIe siècle, TM 1, 1965, 1 - 204.
— Byzance et la mer, Paris 1966, 8ον, 502. [Bibliothèque Byzantine publiée sous la direction de Paul Lemerle, Études, 5].
Antoniadis-Bibicou H., Note sur l'un des signataires du chrysobulle de Michel VII Doukas en faveur de Robert Guiscard, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ ou ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ?, RÉB XXIII, 1965, 244 - 251.
Antoniadis S., Le récit du combat naval de Gallipoli chez Zancaruolo en comparaison avec le texte d'Antoine Morosini et les historiens grecs du XVe siècle, «Venezia e l'Oriente», 267 - 281.
Βακαλοπούλου Α. Ε., Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Τόμος Β'1, Τουρκοκρατία 1453 - 1669, Θεσσαλονίκη 1965, 8ον, ια'+501+πίν. XXIV.
— Πηγὲς τῆς Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Τόμος πρῶτος, Θεσσαλονίκη 1965, 8ον, 446.
— Ἡ πορεία τοῦ Γένους, Α' Οἱ πυρῆνες τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ στὸ Βυζάντιο. Β' Ἡ εἰσβολὴ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων στὶς Ἑλληνικὲς χῶρες. Γ' Ἡ ὀργάνωση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἐφημ. «Τὸ Βῆμα», 25 Μαρτίου - 2 Ἀπριλίου 1966.
Βαρζοῦ Κ., Οἱ Αὐτοκρατόρισσες τοῦ Βυζαντίου, Τόμος Α', Ἀθῆναι 1965, 8ον, 242.
Vranoussis L., Deux historiens byzantins qui n'ont jamais existé: Comménos et Proclos, EMA 12, 1962, 23 - 29 [καὶ αὐτοτελῶς, Athènes 1965].
Vryonis S., Byzantine Circus Factions and Islamic Futuwwa Organizations (Neaniai, Fityān, Ahdath), BZ 58, 1965, 46 - 59.
Γριτσοπούλου Τ. Α., Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας, ΘΗΕ Η', 11 - 19.
— Κωνσταντῖνος ὁ Γ', ΘΗΕ Η', 19 - 21.
— Κωνσταντῖνος ὁ Δ' ὁ Πωγωνᾶτος, ΘΗΕ Η', 21 - 22.
— Κωνσταντῖνος ὁ Ε' ὁ Κοπρώνυμος, ΘΗΕ Η', 22 - 24.
— Κωνσταντῖνος ὁ ΙΑ' ὁ Παλαιολόγος, ΘΗΕ Η', 29 - 42.
— Μανουὴλ ὁ Β' ὁ Παλαιολόγος, ΘΗΕ Η', 583 - 586.
Ζακυθηνοῦ Δ. Α., Ἡ Βυζαντινὴ Ἑλλάς, 392 - 1204, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 110.
— Αἱ ἱστορικαὶ τύχαι τῆς Ἑπτανήσου καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ Ἑπτανησιακοῦ Πολιτισμοῦ, Παρνασσὸς Ζ', 1965, 333 - 350.
Ζαλοκώστα Χ., Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος (Βιογραφία), Ἀθῆναι 1965, 8ον, 320.
Θεοχαρίδου Γ. Ι., Σύντομη Ἱστορία τῆς Μακεδονίας ἕως τὴν Τουρκοκρατία. (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν - Ἵδρυμα Μελετῶν χερσονήσου τοῦ Αἵμου, 82), Θεσσαλονίκη 1965, 8ον, 112.
Καραγιαννοπούλου Ι., Περὶ τὰ βυζαντινὰ θέματα, Ἑλληνικὰ 18, 1964, 196 - 200.
Καρμίρη Ι. Ν., Μιχαὴλ Η' ὁ Παλαιολόγος, ΘΗΕ Η', 1206 - 1209.
Κεφαλληνιάδου Ν. Α., Δύο κάστρα τῆς Νάξου τ' Ἀπαλίρου καὶ τ' Ἀπάνω Κάστρο (Ἡ ἱστορία καὶ οἱ θρῦλοί των), ΕΕΚΜ Δ', 1964, 155 - 230.
Κόλια Γ. Τ., Θεοδώρα, ΘΗΕ Ϛ', 184 - 185.
— Θεόφιλος, ΘΗΕ Ϛ', 401 - 403,
— Ἰσαάκιος ὁ Α' ὁ Κομνηνός, ΘΗΕ Ϛ', 1007 - 1008.
— Κάρολος ὁ Μέγας, ΘΗΕ Ζ', 361 - 364.

Κυριαζῆ Κ. Δ., Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος, Ἀθῆναι, 8ον, 424.
Kyrris C. P., The Social Status of the Archontes of Phanari in Thessaly, 1342, Ἑλληνικὰ 18, 1964, 73 - 78.
Κωνσταντινίδου Ι. Χ., Λέων ὁ Α' ὁ Θρᾷξ, ΘΗΕ Η', 261 - 262.
— Λέων ὁ Ε' ὁ Ἀρμένιος, ΘΗΕ Η', 265 - 267.
— Λέων ὁ Ϛ' ὁ Σοφός, ΘΗΕ Η', 267 - 269.
Μανούσακα Μ. Ι., Ἐκκλήσεις (1453 - 1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος, Θεσσαλονίκη 1965, 42.
Μοσχονᾶ Ν. Γ., Πληροφορίες γιὰ τὴν ἀμυντικὴ κατάστασι τῆς Τήνου στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, Θησαυρίσματα 3, 1964, 29 - 61+πίν. 2.
Νικολοπούλου Π. Ι., Λέων ὁ Γ' ὁ Ἴσαυρος, ΘΗΕ Η', 262 - 264.
Νυσταζοπούλου Μ. Γ., Ἡ ἐν τῇ ταυρικῇ χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία, ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, (Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, ἀρ. 7), Ἀθῆναι 1965, 4ον, ιβ'+189+πίν. IV.
— Μαυρίκιος, ΘΗΕ Η', 852 - 853.
Oikonomidès N. A., Constantin VII Porphyrogénète et les thèmes de Céphalonie et de Longobardie, RÉB XXIII, 1965, 118 - 123.
— Une liste arabe des stratèges byzantins du VIIe siècle et les origines du Thème de Sicile, RSBN 1, 1964, 121 - 130.
Παπαδοπούλου Θ., Ἱστορικαὶ περὶ Κύπρου εἰδήσεις ἐκ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Ἐρνοὺλ καὶ Βερνάρδου τοῦ Θησαυροφύλακος, Κυπρ.Σ. ΚΗ', 1964, 39 - 114.
Papadopoullos T., Social and Historical Data on Population (1570 - 1881) (Texts and Studies of the History of Cyprus, I), Nicosia 1965, 4ον, 254+χάρτ. 1.
Polemis D. I., Notes on Eleventh Century Chronology (1059 - 1081), BZ 58, 1965, 60-76.
Σπυριδάκι Κ., Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς Κύπρου, Ἀρχιτεκτονικὴ Γ', 1966, τεῦχ. 55, 35 - 38.
Στράτου Α. Ν., Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα, Α': 602 - 626. Πρόλογος Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Ἀθῆναι 1965, 8ον, XIV+484+χάρτ. 1, Β': 626 - 634, Ἀθῆναι 1966, 8ον, 485 - 960+χάρτ. 1.
Τζαννετάτου Θ. Σ., Τὸ πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καὶ ἡ Ἐπιτομὴ αὐτοῦ. Κριτικὴ ἔκδοσις αὐτῶν, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 185+πίν. 26+VII.
Φειδᾶ Β. Ι., Μιχαὴλ Β' ὁ Τραυλός, ΘΗΕ Η', 1186 - 1188.
— Μιχαὴλ Γ' ὁ Μέθυσος, ΘΗΕ Η', 1188 - 1190.
— Μιχαὴλ Ζ' ὁ Δούκας, ΘΗΕ Η', 1200 - 1201.
Χρήστου Π. Κ., Οἱ Ζηλωταί, ΘΗΕ Ϛ', 461 - 464.
— Ἰουλιανός, ΘΗΕ Ϛ', 950 - 955.
— Ἰουστινιανὸς ὁ Α', ΘΗΕ Ϛ', 964 - 969.
Χωραΐτη Σ., Ἰωάννης Βατάτζης, ΘΗΕ Ζ', 18 - 24.

Ζ' — ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ἀβούρη Σ. Ν., Ζακύνθου Μητρόπολις, ΘΗΕ Ε', 1179 - 1186.
— Ἰόνιοι Νῆσοι, ΘΗΕ Ϛ', 909 - 913.
— Κερκύρας καὶ Παξῶν Μητρόπολις, ΘΗΕ Ζ', 508 - 514.

Ἀ β ο ύ ρ η Σ. Ν., Κεφαλληνίας Μητρόπολις, ΘΗΕ Ζ', 531 - 536.
— Κυθήρων Μητρόπολις, ΘΗΕ Ζ', 1085 - 1088.
— Λευκάδος καὶ Ἰθάκης Μητρόπολις, ΘΗΕ Η', 251 - 254.
Ἀ ν α σ τ α σ ί ο υ Ι. Ε., Ἡ χρησιμοποίησις τῆς λέξεως «Οἰκουμενικὸς» ἐν σχέσει πρὸς τὰς Συνόδους, ΓΠ ΜΘ', 21 - 36.
— Δράμας Μητρόπολις, ΘΗΕ Ε', 220 - 222.
— Ἰωαννίνων Μητρόπολις, ΘΗΕ Ζ', 66 - 69.
Ἀ ρ β α ν ί τ ο υ Α. Κ., Ἰακωβιτικὴ - Συριακὴ Ἐκκλησία, ΘΗΕ ϛ', 596 - 624.
— Κοπτικὴ Ἐκκλησία, ΘΗΕ Ζ', 803 - 817.
Β ά ο υ Ζ. Α., Ναοὶ καὶ ναΰδρια τῆς Μήλου, Ἀθῆναι 1964, 8ον, ιϛ'+585.
Β α ρ ν ά β α Κ ί τ ρ ο υ ς, Κίτρους Μητρόπολις, ΘΗΕ Ζ', 598 - 604.
Β α σ ι λ ε ι ά δ η Δ., Περὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος Μήλου, ΕΕΒΣ ΛΔ', 1965, 298 - 303.
Β α σ ι λ ε ί ο υ π ρ. Λ ή μ ν ο υ, Λήμνου Μητρόπολις, ΘΗΕ Η', 285 - 287.
Β ι τ ά λ η Φ. Π., Ἀρχιμ., Ὁ ἠπειρώτης Μάξιμος ὡς πρόμαχος τῆς Ὀρθοδοξίας ἐν Ρωσίᾳ, Ἐκκλησία ΜΒ', 1965, 422 - 427, 449 - 451 [καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 8].
— Ζωὴ καὶ ἔργον τῶν ἐξ Ἠπείρου ὁρμωμένων Οἰκουμενικῶν Πατριαρχῶν, Ἐκκλησία ΜΒ', 1965, 465 - 469, 506 - 513, 527 - 530, 545 - 548, 602 - 605, 640 - 642, ΜΓ' 1966, 25 - 27, 46 - 51, 67 - 70, 124 - 129, 238 - 240.
— Φώτιος ὁ Β' ὁ Μέγας καὶ Εὐκλεὴς Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 230.
— Μεθόδιος ὁ Νάξιος, πατριάρχης Ἀντιοχείας καὶ πάσης Ἀνατολῆς, ΕΕΚΜ Δ', 1964, 382 - 400.
Β λ α χ ο γ ι ά ν ν η Κ. Κ., Φιλοθέη ἡ Ἀθηναία, Ἀθηναϊκὰ ΚΗ', 1964, 33 - 48.
Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ Τ. Α., Τὰ μοναστήρια τῆς Ἀρκαδίας, Πελ.Πρωτ. 1965, 175 - 187.
— Διονύσιος ὁ Σκυλόσοφος, ΘΗΕ Ε', 29 - 32.
— Δομποῦς Μονή, ΘΗΕ Ε', 163 - 166.
— Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανῆς καὶ Κονίτσης Μητρόπολις, ΘΗΕ Ε', 226 - 228.
— Ἠλείας Μητρόπολις, ΘΗΕ ϛ', 16 - 19.
— Ἤπειρος (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία), ΘΗΕ ϛ', 54 - 57.
— Θεοφάνης ὁ Ἱεροσολύμων, ΘΗΕ ϛ', 370 - 373.
— Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφερσάλων Μητρόπολις, ΘΗΕ ϛ, 435 - 438.
— Θρᾴκη, ΘΗΕ ϛ', 525 - 530.
— Ἰβήρων Μονή, ΘΗΕ ϛ', 700 - 704.
— Ἱερόθεος ὁ Μονεμβασίας, ΘΗΕ ϛ', 796 - 798.
— Ἱερόθεος ὁ Ἰβηρίτης, ΘΗΕ ϛ', 800 - 802.
— Ἰλλυρικόν, ΘΗΕ ϛ', 872 - 875.
— Καλλίνικος ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ΘΗΕ Ζ', 247 - 249.
— Καρπάθου καὶ Κάσου Μητρόπολις, ΘΗΕ Ζ', 366 - 369.
— Καρυστίας καὶ Σκύρου Μητρόπολις, ΘΗΕ Ζ', 381 - 384.
— Καστορίας Ἐκκλησία, ΘΗΕ Ζ', 402 - 424.
— Κερνίτζης Ἐπισκοπή, ΘΗΕ Ζ', 516 - 518.
— Κονιστρίας Μονή, ΘΗΕ Ζ', 779 - 782.
— Κορώνης Ἐπισκοπή, ΘΗΕ Ζ', 874 - 879.
— Κτίτορες Μονῶν, ΘΗΕ Ζ', 1067 - 1072.
— Κύριλλος ὁ Λαυριώτης, ΘΗΕ Ζ', 1198 - 1200.
— Κύριλλος ὁ Πατρεύς, ΘΗΕ Ζ', 1202 - 1204.

Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ Τ. Α., Κωνσταμονίτου Μονή, ΘΗΕ Ζ', 1230 - 1234.
— Λακεδαιμονίας Μητρόπολις, ΘΗΕ Η', 77 - 86.
— Λαρίσης καὶ Πλαταμῶνος Μητρόπολις, ΘΗΕ Η', 124 - 132.
— Λαύρα Ἁγία, ΘΗΕ Η', 155 - 162.
— Λαυρεντίου Ἁγίου Μονή, ΘΗΕ Η', 165 - 168.
— Λέρου, Καλύμνου καὶ Ἀστυπαλαίας Μητρόπολις, ΘΗΕ Η', 241 - 245.
— Λέχοβας Μονή, ΘΗΕ Η', 257 - 260.
— Λουκᾶς ὁ Στειριώτης, ΘΗΕ Η', 380 - 384.
— Λουκᾶ Στειριώτου Μονή, ΘΗΕ Η', 384 - 390.
— Λουκοῦς Μονή, ΘΗΕ Η', 401 - 405.
— Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Μητρόπολις, ΘΗΕ Η', 598 - 602.
— Μαρωνείας Μητρόπολις, ΘΗΕ Η', 804 - 806.
— Μεγάλου Σπηλαίου Μονή, ΘΗΕ Η', 871 - 881.
— Μεθώνης Ἐπισκοπή, ΘΗΕ Η', 911 - 915.
— Ὁσίου Μελετίου Μονή, ΘΗΕ Η', 942 - 949.
— Μεσσηνίας Μητρόπολις, ΘΗΕ Η', 1032 - 1036.
— Πρώτη περίοδος λειτουργίας τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως, ΕΕΒΣ ΛΔ', 1965, 222 - 297.
Δ ε λ ι α λ ῆ Ν. Π., Φιρμάνιον διακανονισμοῦ φορολογικῶν θεμάτων, προνομίων καὶ ἄλλων τινῶν παρεμφερῶν ζητημάτων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Μακεδονικὰ ϛ', 1965, 256 - 274.
Δ ε ν τ ά κ η Β. Λ., Κυπαρισσιώτης Ἰωάννης, ΘΗΕ Ζ', 1096 - 1099.
Δ ι ο ν υ σ ί ο υ Μ η τ ρ ο π ο λ ί τ ο υ, Τὰ Μετέωρα, Ἀθῆναι 1964, 8ον, 150+εἰκ.
— Ὁ ἅγιος Βησσαρίων (Δούσικον), Ἀθῆναι 1966, 8ον, 111.
Ζ η ζ ι ο ύ λ α Ι. Δ., Ἰγνάτιος ὁ Α' ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ΘΗΕ ϛ', 716 - 720.
— Ἱερουσαλὴμ (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία), ΘΗΕ ϛ', 830 - 843.
Ἡ μ έ λ λ ο υ Σ. Δ., Ὁ Ἅγιος Μόδεστος ἐν Νάξῳ, ΕΕΚΜ Δ', 1964, 377 - 381.
Κ α λ ο κ ύ ρ η Κ. Δ., Λάμπης Μητρόπολις, ΘΗΕ Η', 105 - 108.
Κ α ρ μ ί ρ η Ι. Ν., Αἱ ἀρχαῖαι Ἀντιχαλκηδόνειοι Ἐκκλησίαι τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡ βάσις τῆς ἐπανενώσεως αὐτῶν μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Θεολογία ΛΕ', 1064, 562 - 580, Λϛ', 1965, 73 - 93, 204 - 254, 392 - 435, 549 - 579.
— Δοσίθεος, Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, ΘΗΕ Ε', 191 - 197.
— Ἱερεμίας ὁ Β' ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ΘΗΕ ϛ', 780 - 784.
— Κύριλλος ὁ Α' ὁ Λούκαρις, ΘΗΕ Ζ', 1183 - 1189.
— Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός, ΘΗΕ Η', 760 - 763.
Κ ύ ρ ρ η Κ. Π., Κερυνείας Μητρόπολις, ΘΗΕ Ζ', 519 - 524.
— Κιτίου Μητρόπολις, ΘΗΕ Ζ', 591 - 598.
— Κουρίου Μητρόπολις, ΘΗΕ Ζ', 940 - 943.
Κ ώ ν σ τ α Κ., Ἡ μνήμη τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ στὴν Ἀθήνα, Ἀθηναϊκὰ ΛΑ' - ΛΒ', 1965, 52 - 56.
Κ ω ν σ τ α ν τ ι ν ί δ ο υ Ε. Ι., Δωδεκανήσου Ἐκκλησία, ΘΗΕ Ε', 248 - 261.
— Ἡρακλείας Μητρόπολις, ΘΗΕ ϛ', 59 - 62.
Κ ω ν σ τ α ν τ ι ν ί δ ο υ Ι. Χ., Εὐστράτιος ὁ Νικαίας, ΘΗΕ Ε', 1100 - 1102.
— Ἰουβενάλιος ὁ Ἱεροσολύμων, ΘΗΕ ϛ', 918 - 920.
— Ἰωάννης ὁ Ε', Πατριάρχης Ἀντιοχείας, ΘΗΕ Ζ', 10 - 12.
— Κόρινθος (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία), ΘΗΕ Ζ', 852 - 863.
— Κοσμᾶς ὁ Α', Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ΘΗΕ Ζ', 887 - 890.
— Ματθαῖος Α' ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ΘΗΕ Η', 832 - 834.

Λαμψίδου Ο., Νέα ἀνάγνωσις τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων διὰ τὴν Νέαν Μονὴν Χίου ἐκ τοῦ Σαμιακοῦ κώδικος, ΑΕΚΔ ΙΘ', 1964, 170 - 176.
— Βίος καὶ πολιτεία ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Καλυβίτου, λανθάνων εἰς ἑλληνικὸν παραμύθιον τοῦ Πόντου, ΑΕΚΔ ΙΘ', 1964, 82 - 96.
Lampsidis O., Nicétas, évêque inconnu de Trébizonde, BZ 57, 1964, 380 - 381.
Μαθιοπούλου Π., Ἅγιον Ὄρος. Χίλια χρόνια βυζαντινῆς ἀκτινοβολίας, Ἀρχιτεκτονικὴ Η', 1964, τεῦχ. 48, 48 - 59.
Μανούσακα Μ. Ι., Ἡ χειροτονία ἱερέων τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Κορίνθου (ἔγγραφα τοῦ ΙϚ' αἰώνα), ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Δ', 1964 - 1965, 317 - 331+πίν. 2.
Μαντζαρίδου Γ. Ι., Θεόφιλος ὁ Ἀλεξανδρείας, ΘΗΕ Ϛ', 398 - 400.
Μαξίμου Μητροπολίτου Σάρδεων, Ἡ Ἐκκλησία Γεωργίας (Ἰβηρίας) καὶ τὸ αὐτοκέφαλον αὐτῆς, Θεολογία ΛϚ', 1965, 353 - 372.
Μέρτζιου Κ. Δ., Περὶ τοῦ βορειοηπειρώτου ὁσίου Νήφωνος, Ἠπ.Ἑστ. ΙΔ', 1965, 440 - 448,
Μιτσίδου Α., Κύπρος (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία), ΘΗΕ Ζ', 1126 - 1138.
Μουστάκη Β., Βίος τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου (Ἱδρυτοῦ τῆς μοναστικῆς πολιτείας τοῦ Ἁγίου Ὄρους), Ἀθῆναι 1964, 8ον, 94.
Μουτζούρη Ι., Λειμῶνος Μονή, ΘΗΕ Η', 176 - 179.
Μούτσουλα Η., Ἐπιφάνιος, Ἐπίσκοπος Σαλαμῖνος τῆς Κύπρου, ΘΗΕ Ε', 800 - 808.
Μπόνη Κ., Εὐστάθιος ὁ Θεσσαλονίκης, ΘΗΕ Ε', 1091 - 1095.
Νικολοπούλου Π. Γ., Ἰάκωβος ὁ Ἐδέσσης (Συρίας), ΘΗΕ Ϛ', 636 - 638.
— Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας Μητρόπολις, ΘΗΕ Ζ', 203 - 207.
Νυσταζοπούλου Μ., Κριμαία (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία), ΘΗΕ Ζ', 1035 - 1037.
Παπαδοπούλου Σ. Γ., Διονυσίου Ἁγίου Μονὴ ἐν Ἄθῳ, ΘΗΕ Ε', 83 - 90.
— Δοχειαρίου Μονή, ΘΗΕ Ε', 213 - 218.
— Ἱλαρίων ὁ Μέγας, ΘΗΕ Ϛ', 863 - 866.
— Ἰταλία (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία), ΘΗΕ Ϛ', 1075 - 1086.
— Ἰωάννης ὁ Ζ' ὁ Γραμματικός, ΘΗΕ Ϛ', 1233 - 1235.
— Ἰωσήφ, Ἐπίσκοπος Μεθώνης, γνωστὸς ὡς Ἰωάννης Πλουσιαδηνός, ΘΗΕ Ζ', 117 - 119.
— Καλέκας Μανουήλ, ΘΗΕ Ζ', 225 - 229.
— Καρακάλλου Μονή, ΘΗΕ Ζ', 344 - 348.
— Κουτλουμουσίου Μονή, ΘΗΕ Ζ', 945 - 951.
Παπανδρέου Δ., Ἵδρυσις καὶ ὀργάνωσις τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας μέχρι τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ἀθῆναι 1966, 8ον, 217.
Πατρινέλη Χ. Γ., Ἐσφιγμένου Μονή, ΘΗΕ Ε', 928 - 931.
— Ἱερισσοῦ, Ἁγίου Ὄρους καὶ Ἀρδαμερίου Μητρόπολις, ΘΗΕ Ϛ', 787 - 790.
— Κορυτσᾶς Μητρόπολις, ΘΗΕ Ζ', 872 - 874.
Προυσιώτου Δ., Κύριλλος ὁ Καστανοφύλλης (Βίος, δρᾶσις καὶ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία). Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Εὐρυτανίας, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 112.
Svoronos N., Les privilèges de l'église à l'époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel Ier Commène, TM 1, 1965, 325 - 391.
Σκουβαρᾶ Β., Μετέωρα, ΘΗΕ Η', 1075 - 1093.
Soulis G. C., † The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs, DOP 19, 1965, 19 - 43.
Σπουρλάκου Α., Κυδώνης Δημήτριος, ΘΗΕ Ζ', 1075 - 1079.
— Κυδώνης Πρόχορος, ΘΗΕ Ζ', 1079 - 1081.

Σταμούλη Σ., Συμβολὴ εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἐπισκόπων Βεροίας καὶ Ναούσης, ΕΜΑ 12, 1962, 46 - 56.
Σταυρίδου Β. Θ., Ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας συνοπτικὴ ἱστορία, Ἀνάλεκτα 13, 1964, 91 - 114.
Στογιόγλου Γ. Α., Ἰωάννου Προδρόμου Μονὴ ἐν Σέρραις, ΘΗΕ Ζ', 71 - 74.
Τζεδάκη Θ., Κερᾶς Μονή, ΘΗΕ Ζ', 505 - 507.
— Κρήτης Μητρόπολις, ΘΗΕ Ζ', 1013 - 1030.
Τζώγα Χ. Σ., Δυρραχίου Μητρόπολις, ΘΗΕ Ε', 240 - 242.
— Θεσσαλονίκης Μητρόπολις, ΘΗΕ Ϛ', 449 - 461.
Τσανανᾶ Γ. Α., Μελέτιος ὁ Ἀντιοχείας, ΘΗΕ Η', 926 - 938.
Τσικνοπούλου Ι. Π., Μαχαιρᾶ Μονή, ΘΗΕ Η', 860 - 862.
Τσιρπανλῆ Ζ. Ν., Ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς καὶ ἡ σιναϊτικὴ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ Κεφαλᾶ στὸ Χάνδακα (Δύο ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα τοῦ 1481), Θησαυρίσματα 3, 1964, 1 - 28+πίν. 1.
Τωμαδάκη Ν. Β., Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος καὶ ἐκκλησίας τῆς Ἑνετίας, ΘΗΕ Ε', 690 - 693.
— Ἱεραπύτνης Μητρόπολις, ΘΗΕ Ϛ', 769 - 770.
— Κρήτη (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία), ΘΗΕ Ζ', 967 - 979 [καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθῆναι 1965, 12ον, 23].
Ὑφαντοπούλου Ι. Δ., Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Καστανέας Εὐρυτανίας καὶ ὁ Καστανοφύλλης Κύριλλος, Ἀθῆναι 1966, 12ον, 54.
Φειδᾶ Β. Ι., Ἱστορία Ἐκκλησιαστική, ΘΗΕ Ϛ', 1052 - 1055.
— Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, ΘΗΕ Ζ', 1176 - 1180.
— Μάξιμος ὁ Γραικός, ΘΗΕ Η', 627 - 632.
— Μεθόδιος Α' ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ΘΗΕ Η', 899 - 901.
— Μιχαὴλ Α' ὁ Κηρουλάριος, ΘΗΕ Η', 1195 - 1200.
Φοροπούλου Ν. Λ., Θεόφιλος ὁ Καμπανίας, ΘΗΕ Ϛ, 405 - 407.
— Ἰάκωβος ὁ Ἀναστασίου, ΘΗΕ Ϛ, 643 - 645.
— Καλογερᾶς Μακάριος, ΘΗΕ Ζ', 268 - 271.
— Κουδουνᾶ Μονή, ΘΗΕ Ζ', 924 - 926.
— Κουκλένης Μονή, ΘΗΕ Ζ', 928 - 930.
— Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου Μητρόπολις, ΘΗΕ Ζ', 1081 - 1083.
— Κυνηγοῦ Μονή, ΘΗΕ Ζ', 1092 - 1094.
— Μάξιμος Μαργούνιος, ΘΗΕ Η', 632 - 637.
— Μελέτιος Πηγᾶς, ΘΗΕ Η', 950 - 956.
Χαραλαμπίδου Κ., Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ΘΗΕ Ε', 619 - 648.
Χασιώτη Ι. Κ., Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Ἰωακεὶμ καὶ οἱ συνωμοτικὲς κινήσεις στὴ Βόρειο Ἤπειρο (1572 - 1576), Μακεδονικὰ Ϛ', 1965, 236 - 255.
Χατζηψάλτη Κ., Ἡ Ἐκκλησία Κύπρου καὶ τὸ ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἀρχομένου τοῦ ΙΓ' μ.Χ. αἰῶνος, Κυπρ.Σ. ΚΗ', 1964, 135 - 168+πίν. 2.
Χρήστου Π. Κ., Εἰρηναῖος ὁ Λουγδούνου, ΘΗΕ Ε', 422 - 432.
— Ἑρμᾶς Ἀποστολικὸς Πατήρ, ΘΗΕ Ε', 840 - 845.
— Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος, ΘΗΕ Ϛ', 1205 - 1207.
— Κλήμης ὁ Α', Ἐπίσκοπος Ρώμης, ΘΗΕ Ζ', 625 - 636.
— Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων, ΘΗΕ Ζ', 1153 - 1160.
— Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας, ΘΗΕ Ζ', 1160 - 1174.
— Κύριλλος ὁ Σκυθοπολίτης, ΘΗΕ Ζ', 1174 - 1176.
Χριστοπούλου Τ. Φ., Θεοδόσιος ὁ Κορυδαλλεύς, ΘΗΕ Ϛ', 171 - 173.

Η' — ΤΕΧΝΗ

Ἀβούρη Σ. Ν., Κρητικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Μουσική, ΘΗΕ Ζ', 1030 - 1031.
Ἀθανασιάδου Κ. Ρ., Κλειστῶν Μονή, ΘΗΕ Ζ', 614 - 615.
Βασιλείου Π. Ι., Τὸ μοναστήρι Προυσοῦ, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 31+εἰκ. 12.
— Κλαυσείου Βασιλική, ΘΗΕ Ζ', 612 - 613.
Βιτάλη Φ. Α., Ζαλόγγου Μονή, ΘΗΕ Ε', 1187 - 1189.
Γεωργίου Π., Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς (Μουσική), ΘΗΕ ς', 1231 - 1232.
Γιαλούρη Χ., Ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ ἀτίμητος προγονικὸς θησαυρός, ΓΠ ΜΗ', 1965, 249 - 258.
Γκατσοπούλου Σ., Ἱερὰ Βασιλικὴ καὶ Σταυροπηγιακὴ Μονὴ Μολυβδοσκεπάστου Κονίτσης. (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Κόνιτσα»), Ἀθῆναι, 8ον, 59.
Γριτσοπούλου Τ. Α., Καισαριανῆς Μονή, ΘΗΕ Ζ', 187 - 192.
— Καστορία [Τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης], ΘΗΕ Ζ', 406 - 424.
— Κεραμ(ε)ική, ΘΗΕ Ζ', 494 - 501.
— Κίων, ΘΗΕ Ζ', 604 - 609.
— Λογγῖνος (Εἰκονογραφία), ΘΗΕ Η', 319 - 322.
— Μάρκου Γεώργιος, ΘΗΕ Η', 770 - 773.
— Μικρογραφία, ΘΗΕ Η', 1147 - 1154.
Dikigoropoulos A., The Constantinopolitan Solidi of Theophilus, DOP 18, 1964, 353 - 361+εἰκ. 2.
Δρανδάκη Ν. Β., Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, 8ον, 136+πίν. 89.
Καβαρνοῦ Κ. Π., Ὁ Ἐλ Γκρέκο καὶ ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη, Ἐκκλησία ΜΑ', 1964, 432 - 434.
Καλοκύρη Κ. Δ., Τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ Ἐκκλησία, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 180 - 188.
— Εἰκονογραφία Βυζαντινή, ΘΗΕ Ε', 366 - 390.
— Εἰκονογραφικοὶ Κύκλοι, ΘΗΕ Ε', 390 - 395.
— Ἑορταὶ δώδεκα (Εἰκονογραφία), ΘΗΕ Ε', 741 - 756.
— Δομίνικος Θεοτοκόπουλος, ΘΗΕ ς', 320 - 341.
— Θεοφάνης ὁ Ἕλλην, ΘΗΕ ς', 367 - 370.
— Θεοφάνης ὁ Κρής, ΘΗΕ ς', 374 - 383.
— Θεσσαλονίκη (Ζωγραφικὴ Χριστιανικῶν μνημείων), ΘΗΕ ς', 484 - 500.
— Κρήτη (Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα), ΘΗΕ Ζ', 979 - 1000.
— Μαρία (Εἰκονογραφία), ΘΗΕ Η', 685 - 707.
— Μεταμορφώσεως ναὸς εἰς Παπιανὰ Λέσβου, ΘΗΕ Η', 1046 - 1047.
— Μετέωρα (Ζωγραφική), ΘΗΕ Η', 1093 - 1096.
Κεφαλληνιάδου Ν. Α., Ὁ ἱερὸς ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν στὸ Κεραμὶ Τραγαίας Νάξου, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 16.
Κουμανούδη Ι. Ν., Ἄγνωστοι μεταβυζαντινοὶ ναοὶ Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, Ζυγὸς 1, 1966, 30 - 39.
Μανασείδη Σ. Α., Συλλογὴ ζώντων μνημείων, ΑΘΛΓΘ ΛΑ', 1965, 30 - 35.
Μάνεση Σ., Ἡ ἐν Μυκόνῳ Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, ΕΕΚΜ Δ', 1964, 9 - 108.

Μιχαηλίδου Μ., Θεσσαλονίκη (Χριστιανικὰ καὶ Ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα), ΘΗΕ ς', 464 - 484.
Μιχελῆ Π. Α., Ἡ χάρις τοῦ Βυζαντινοῦ κίονος, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Δ', 1964-1965, 103-115.
Μουτζούρη Ι., Κτητορικαὶ Μοναί, ΘΗΕ Ζ', 1066 - 1067.
Μουτσοπούλου Ν. Κ., Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου στὴ Μικρὴ Πρέσπα, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Δ', 1964 - 1965, 163 - 203.
Μπούρα Χ., Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ ἕνα κατεστραμμένο ναὸ τῆς Βοιωτίας, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Δ', 1964 - 1965, 227 - 244.
— Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις, Ἀθῆναι 1965, 4ον, ζ'+82+πίν. 26.
Ξυγγοπούλου Α., Νεώτεραι ἔρευναι εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον Ὀρφανὸν Θεσσαλονίκης, Μακεδονικὰ ς', 1965, 90 - 98+πίν. 2.
— Περὶ μίαν μικρογραφίαν τοῦ κώδικος Laurentianus VI 23, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Α', 233 - 239+πίν. 1.
— Ἔρευναι εἰς τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῶν Σερρῶν, Θεσσαλονίκη 1965, 8ον, ι'+88 +πίν. 11. [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, 77].
— Νέαι προσωπογραφίαι τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας καὶ τοῦ Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Δ', 1964 - 1965, 53 - 70.
— Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1965, 4ον, 44+πίν. 95. [Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, 4].
Ὀρλάνδου Α. Κ., Ἡ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ ἱερὸν μετακίνησις τοῦ διακονικοῦ εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς βασιλικάς, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Δ', 1964-1965, 353-372+πίν. 1.
— Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀθῆναι 1964, 4ον, 184+πίν. 30+XLII. [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 52].
— Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου, Μέρος Β', ΑΒΜΕ Ι', 1964, 3 - 168+πίν. 69.
— Βυζαντινὸς ναὸς παρὰ τὸ Δραγάνο Ἀχαΐας, Πελ.Πρωτ. 1965, 5 - 9.
Orlandos A. C., L'architecture religieuse en Grèce du IVe au XVe siècle, XI Corso di Cultura sull'arte ravennate en bizantina 1964, 333 - 335.
Πάλλα Δ. Ι., Αἱ αἰσθητικαὶ ἰδέαι τῶν Βυζαντινῶν πρὸ τῆς ἁλώσεως (1453), ΕΕΒΣ ΛΔ', 1965, 313 - 331.
— Περὶ τὴν εἰκονογραφίαν τῶν Αἰσωπείων μύθων, ΕΕΒΣ ΛΔ', 1965, 332 - 335.
— Κόρινθος (Χριστιανικὰ Μνημεῖα), ΘΗΕ Ζ', 863 - 867.
Pallas D. I., Passion und Bestattung Christi, München 1965, 12ον, 339.
Παπαγεωργίου Α., Παλαιοχριστιανικὴ - Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀρχιτεκτονικὴ Ι', 1966, τεῦχ. 55, 44 - 46.
Papageorghiou A., Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus, Nicosia 1965, 4ον, V+40+εἰκ. LVI.
Παπαδοπούλου Σ., Κοσμᾶς καὶ Δαμιανὸς (Ναοὶ καὶ μοναὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει), ΘΗΕ Ζ', 882 - 884.
Παπαευαγγέλου Π., Κατακόμβαι, ΘΗΕ Ζ', 438 - 443.
Πασαδαίου Α. Α., Περί τινος ἀσυνήθους βυζαντινοῦ θόλου, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Α', 187 - 192+πίν. 4.
Προκοπίου Α., Μιστρᾶς, Πελ.Πρωτ. 1965, 18 - 24.
Σιμοπούλου Θ. Ν., Ἀρχιμ., Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Ζερμπίτσης. Ἀνέκδοτα περὶ αὐτῆς ἔγγραφα - κειμήλια, ἐν Ἀθήναις 1966, 4ον, 159.
Στυλιανοῦ Α., Μία τοιχογραφία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Στέγης (Κακοπετριά, Κύπρος), ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Δ', 1964 - 1965, 373 - 375+πίν. 2.

Σωτηρίου Μ. Γ., Ἡ πρώιμος παλαιολόγειος ἀναγέννησις εἰς τὰς χώρας καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Δ', 1964 - 1965, 257-276+πίν. 17.
— Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, ΘΗΕ Ε', 953 - 955.
Τίτου Παραμυθίας, Οἱ Ναοὶ τοῦ Ἱστορικοῦ Σουλίου, Ἐκκλησία ΜΓ', 1966, 113 - 117.
Τρεμπέλα Π. Ν., Δίπτυχα, ΘΗΕ Ε', 107 - 113.
Τριανταφυλλίδου Γ. Δ., Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν Ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1964, 4ον, η'+104 [Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, 4].
Χαραλαμποπούλου Β. Χ., Ναοὶ καὶ μοναὶ Ἀροανίας (Σοποτοῦ) Καλαβρύτων, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Δ', 1964 - 1965, 303 - 315+πίν. 3.
Χατζηδάκη Μ., Εἰκόνες ἐπιστυλίου ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Δ', 1964-1965, 377 - 403+πίν. 17.
Chatzinicolaou A., L'art byzantin - art européen, Byzantinoslavica XXVI, 1965, 412 - 413.
Χρυσοστόμου Θαυμακοῦ, Ἡ ἐν Εὐβοίᾳ Ἱερὰ Μονὴ Ἔρια, Ἐκκλησία ΜΒ' 1965, 75 - 80.
— Ἡ ἐν Εὐβοίᾳ Ἱερὰ Μονὴ Ἀρμᾶ, Ἐκκλησία ΜΒ', 1965, 107 - 111.
— Ἡ ἐν Εὐβοίᾳ Ἱερὰ Μονὴ Θεολόγου, Ἐκκλησία ΜΒ', 1965, 135 - 137.
— Ἡ ἐν Εὐβοίᾳ Ἱερὰ Μονὴ Περιβλέπτου, Ἐκκλησία ΜΒ', 1965, 155 - 158.
— Μοναστηριακὰ Καρύστου, Ἐκκλησία ΜΒ', 1965, 215 - 221.
— Μοναστηριακὰ Βορείου Εὐβοίας, Ἐκκλησία ΜΒ', 1965, 283 - 290.

Θ' — ΔΙΚΑΙΟΝ

Γέροντα Δ. Α., Περὶ τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου τῶν Ἀθηνῶν τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθῆναι 1964, 190.
Γκίνη Δ. Σ., Σημασιολογικὰ ἐκ μεταβυζαντινῶν νομικῶν κειμένων, Ἀθηνᾶ ΞΖ', 1963 - 1964, 370 - 376.
— Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων, ΘΗΕ Ε', 533 - 534.
Δασκαλάκη Δ. Γ., Ἡ συνταγματικότης τῆς ἀπαγορεύσεως εἰσόδου γυναικῶν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ΝΕ ΛΗ', 1964, 98 - 110.
Δημάκη Π. Δ., Βυζαντινὸν Δίκαιον, Ἐμπορικοὶ Νόμοι εἰς τὴν Ἀρχαίαν Ἑλλάδα, Δίκαιον τῆς Γόρτυνος, Δωδεκάδελτος, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 64.
Κοτσώνη Ι. Ι., Κανονικὸν καὶ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον, ΘΗΕ Ζ', 302 - 306.
Μάτση Ν. Π., Περὶ τὴν παράφρασιν τοῦ συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη ὑπὸ τοῦ Κουνάλη Κριτοπούλου, ΕΕΒΣ ΛΔ', 1965, 175 - 201.
Μουρατίδου Κ. Δ., Σχέσις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου καὶ τῶν νεωτέρων κατευθύνσεων ἐν τῇ ἐκκλησιολογίᾳ καὶ τῇ πολιτειολογίᾳ. Τόμος Ι, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 216.
Σπένζα Σ. Β., Αἱ οἰκονομικαὶ καὶ δημοσιονομικαὶ ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνος, Ἀθῆναι 1964, 112.
Τρωιάνου Σ., Ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Ἀθῆναι 1964, 168.
Χριστοφιλοπούλου Α. Π., Τὸ ἑλληνικὸν ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον κατὰ τὰ ἔτη 1962 καὶ 1963, Θεολογία ΛϚ', 1965, 651 - 663.
— Ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον, Β' Ἔκδοσις, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 331.

Ι' — ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

Διαμαντῆ Α., Τὸ Λαϊκὸ Μουσεῖο Τέχνης - Λευκωσία, Ἀρχιτεκτονικὴ Ι', 1966, τεῦχ. 55, 50 - 53.
Ioannidou-Barbarigou M., Classification des légendes populaires grecques, Λαογραφία ΚΒ', 1965, 179 - 184.
Κολιτσάρα Ι. Θ., Παροιμίαι τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, Τεῦχος Α', Ἀθῆναι 1964, 8ον, 360.
Κυριακίδου Σ. Π., Ἑλληνικὴ Λαογραφία, Μέρος Α', Μνημεῖα τοῦ Λόγου, Ἀθῆναι 1965, 8ον, η'+434. [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Δημοσιεύματα τοῦ λαογραφικοῦ ἀρχείου, 8].
Lampsidis O., Contribution à l'étude des contes populaires des grecs du Pont-Euxin (Asie Mineure), Λαογραφία ΚΒ', 1965, 212 - 216.
Λεβέντη Δ., Λαογραφικὰ τῆς Κύπρου, Λαογραφία ΚΑ', 1963/64, 432 - 442.
Loukatos D., Le proverbe dans le conte, Λαογραφία ΚΒ', 1965, 229 - 233.
Mazarachi E. D., Comment recueillir les éléments de la tradition orale: le rôle de l'informateur, Λαογραφία ΚΒ', 1965, 287 - 289.
Μαμμοπούλου Α. Χ., Ἤπειρος. Λαογραφία - Ἠθογραφία - Ἐθνογραφία. Τόμος Β', Πρόλογος Παν. Ἠλ. Πουλίτσα, Ἀθῆναι 1965, 8ον, 296.
Μέγα Γ. Α., Σιάτιστα. Τ' ἀρχοντικά της, τὰ τραγούδια της κι' οἱ μουσικοί της, Ἀθῆναι 1963, 8ον, 22+πίν. 16.
— Σημειώσεις εἰς τὰ Ροδιακὰ καὶ τὰ Φαρασιώτικα παραμύθια, Λαογραφία ΚΑ', 1963/64, 466 - 490.
Megas G. A., La funzione del vestibolo nella composizione della casa rustica greca e la sua relazione con la casa greca antica, Annali del Museo Pitrè XIV - XV (1963 - 1964), Palermo 1964, 99 - 104+πίν. 17.
— Griechische Volksmärchen. Gesammelt und herausgegeben von —, Übertragen von Inez Diller. Verlag Eugen Diederichs 1965, 8ον, 330.
— Die griechische Erzähltradition in der byzantinischen Zeit, Λαογραφία ΚΒ', 1965, 290 - 299.
Οἰκονομίδου Δ. Β., Ἠλίας (Λαογραφία), ΘΗΕ Ϛ', 24 - 26.
— Θεόδωρος (Λαογραφία), ΘΗΕ Ϛ', 203 - 205.
— Θεὸς (Λαογραφία), ΘΗΕ Ϛ', 308 - 310.
— Ἰωάννης Πρόδρομος (Λαογραφία), ΘΗΕ Ϛ', 1127 - 1131.
— Κάλαντα, ΘΗΕ Ζ', 208 - 211.
— Καλόγεροι, ΘΗΕ Ζ', 271 - 274.
— Κατάρα (Λαογραφία), ΘΗΕ Ζ', 447 - 449.
— Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἑορτὴ (Λαογραφία), ΘΗΕ Ζ', 711 - 713.
— Μαγεία (Λαογραφία), ΘΗΕ Η', 446 - 459.
— Μαρία (Λαογραφία), ΘΗΕ Η', 713 - 719.
Oeconomidès D. B., Yello dans les traditions des peuples hellénique et roumain, Λαογραφία ΚΒ', 1965, 328 - 334.
Παπασταματίου - Μπαμπαλίτη Χ., Λαογραφικὰ Σουφλίου, Θρᾳκικὰ ΛΘ', 1965, 121 - 204.
Παπαχαραλάμπους Γ. Χ., Κυπριακὰ ἤθη καὶ ἔθιμα, Λευκωσία 1965, 8ον, VIII+293+χαρτ. 1. [Δημοσιεύματα Ἑταιρείας Κυπριακῶν Σπουδῶν, 3].
— Κύπρος (Λαογραφία), ΘΗΕ Ζ', 1138 - 1139.

Παπαχριστοδούλου Χ. Ι., Λαογραφικὰ σύμμεικτα Ρόδου, μέρος δεύτερον, Λαογραφία ΚΑ', 1963/64, 113 - 214.
Petropoulos D. A., Das Rampsinitos - märchen in neugriechischen Überlieferungen, Λαογραφία ΚΒ', 1965, 343 - 353.
Σολομωνίδου Χ. Σ., Ὁ Μαρμαρωμένος Βασιλιᾶς, ἐφημ. «Προσφυγικὸς Κόσμος - Οἰκονομολογική» 28 Μαΐου 1966.
Σουγλῆ Κ. Δ., Λαογραφικὰ τῆς Κύπρου, Λαογραφία ΚΑ', 1963/64, 416 - 431.
Σπυριδάκη Γ. Κ., Κρήτη (Λαογραφία), ΘΗΕ Ζ', 1008 - 1013.
Spyridakis G., Die alte Frau als verräterin in einigen neugriechischen Folkssagen, Λαογραφία ΚΒ', 1965, 527 - 530.
Hadjioannou K., Four Types of External Soul in Greek and other Folk - Narratives, Λαογραφία ΚΒ', 1965, 140 - 150.
Χατζοπούλου Γ. Κ., Παραμύθια Τραπεζοῦντος, ΑΠ ΚϚ', 1964, 58 - 73.

ΙΑ' — ΚΩΔΙΚΕΣ - ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βέη (Bees) Ν., Χειρόγραφα καὶ παλαιότυπα τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Τρικκάλων [Θεσσαλίας], ΕΜΑ 12, 1962, 5 - 22.
Βρανούση Ε. Λ., Ὁ καθηγούμενος τῆς μονῆς Πάτμου Ἰωσὴφ Ἰασίτης καὶ ἡ ἀρχαιότερη ἀναγραφὴ χειρογράφων τῆς μονῆς, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Δ', 1964 - 1965, 345 - 352+πίν. 1.
Γκίνη Δ. Σ., Οἱ παραλείψεις στὶς βιβλιογραφίες, Ἐρανιστὴς Γ', 1965, 76 - 78.
Δρούλια Λ., Παλαιὰ ἔντυπα καὶ χειρόγραφα στὴ Ρουμανία, Ἐρανιστὴς Γ', 1965, 79 - 84.
Leyton - Ζένιου Ε., Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία 1800 - 1863. Προσθῆκες, Ἐρανιστὴς Γ', 1965, 110 - 124.
Λιβαδάρα Ν. Α., «Τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἡσιόδου». Ἀπάντησις εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Κ. Μερεντίτην (Mit einer Zusammenfassung), Ἀθῆναι 1965, 8ον, 55.
Μανούσακα Μ. Ι., Κριτικὴ βιβλιογραφία τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου», δεύτερη ἔκδοση συμπληρωμένη, Θεσσαλονίκη, 8ον, 60.
— Ἑλληνικὰ Νοταριακὰ ἔγγραφα (1374 - 1446) ἀπὸ τὰ «Atti Antichi» τοῦ ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης, Θησαυρίσματα, 3, 1964, 72 - 102+πίν. 2.
Messinis S., Osservazioni sui disegni di Giorgio Klontzas nel Codice Marciano Gr. e Cl. VII/22, Θησαυρίσματα 3, 1964, 146 - 149.
Μοσχονᾶ Ε. Ι., Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία 1800 - 1863. Διορθώσεις καὶ Προσθῆκες, Ἐρανιστὴς Γ', 1965, 12 - 26.
— Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800 - 1863. Προσθῆκες, Ἐρανιστὴς Γ', 1965, 198 - 214.
Μπέττη Σ., Παλαιογραφικὰ περιοχῆς Γραμμενοχωρίων, Ἠπ. Ἑστ. ΙΓ', 1964, 402 - 408.
— Παλαιογραφικὰ ἐπαρχίας Κουρέντων, Ἠπ. Ἑστ. ΙΓ', 1965, 49 - 63.
Ξύδη Θ., Ὑμνογραφικοὶ κώδικες τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἐφημ. «Τὸ Βῆμα» 19 Μαΐου 1966.
Παγώνη Χ., Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800 - 1963. Προσθῆκες, Ἐρανιστὴς Β', 1964, 247 - 253.
— Ἡ συλλογὴ δημ. τραγουδιῶν τοῦ Ἀ. Μανούσου. Βιβλιογραφικὲς παρατηρήσεις, Ἐρανιστὴς Γ', 1965, 277 - 281.
Πατρινέλη Χ., Πατριαρχικὰ γράμματα καὶ ἄλλα ἔγγραφα καὶ σημειώματα ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Ἱέρακος (Ἐθν. Βιβλ. Ἑλλ. 1474), ΕΜΑ 12, 1962, 113 - 153.

Πολίτη Λ., Ἕνα φύλλο ἀπὸ τὸν Πορφυρὸ Κώδικα τῆς Πετρουπόλεως, ἐφημ. «Τὸ Βῆμα» 29 Μαΐου 1966.
Σαμπανοπούλου Β., Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800 - 1863. Προσθῆκες, Ἐρανιστὴς Β', 1964, 126 - 134.
Τζώγα Χ. Σ. - Παπαευαγγέλου Π. Σ., Ἑλληνικὴ Θεολογικὴ Βιβλιογραφία τῆς τελευταίας ἑκατονταετίας (1860 - 1960), Ἄρθρα καὶ μελέται δημοσιευθεῖσαι εἰς τὰ κατὰ καιροὺς περιοδικά, Θεσσαλονίκη 1963, 8ον, 615. [Ἀνάτυπον ἐκ τῆς ΕΕΘΣΠΘ, τ. Η'].
Χαιρέτη Μ., Διοριστήριο ἔγγραφο ἕλληνα νοταρίου τῆς Κρήτης (1365), Θησαυρίσματα 3, 1964, 62 - 72+πίν. 1.
Χατζηδήμου Α. - Σίμου Γ., Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800 - 1863. Προσθῆκες, Ἐρανιστὴς Γ', 1965, 249 - 270.

ΕΙΔΗΣΕΙΣ

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ

(ΧΑΝΙΑ, 12 - 17 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1966)

Λαμπροτάτην ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐπιτυχίαν ἐσημείωσε καὶ τὸ δεύτερον Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον, συνελθὸν τὴν φορὰν αὐτὴν εἰς τὴν ὡραίαν πόλιν τῶν Χανίων. Ὅσοι ἐκ τῶν συνέδρων εἶχον λάβει μέρος εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ Α' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου ἐν Ἡρακλείῳ κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1961 εἶχον ἀποκομίσει τὰς καλυτέρας τῶν ἐντυπώσεων καὶ ἤλπιζον ὅτι καὶ τὸ Β' Συνέδριον θὰ ἐγνώριζε τὴν αὐτὴν ἐπιτυχίαν. Εἰς τὴν πραγματικότητα τὸ Β' Συνέδριον, ὀργανωθὲν ὑπὸ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου « Χρυσόστομος » τῶν Χανίων, ὑπερέβαλεν εἰς ἐπιτυχίαν τὸ πρῶτον, τόσον ἀπὸ ἀπόψεως συμμετοχῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἀνακοινώσεων, ὅσον καὶ ἀπὸ ὀργανωτικῆς πλευρᾶς, παρ' ὅτι ἡ ὀργάνωσις τοῦ Α' Συνεδρίου ὑπῆρξε κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν ἀρίστη. Εἰς τοῦτο συνέτεινεν ἡ ἀπαράμιλλος Χανιώτικη φιλοξενία καὶ ἡ πρόφρων συμπαράστασις τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν καταλυτικοὺς παράγοντας τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Συνεδρίου. Ἀλλὰ βεβαίως ὁ ὑπέρτατος ἔπαινος ἀνήκει εἰς τὴν Ὀργανωτικὴν Ἐπιτροπήν, ἀποτελουμένην ἀπὸ τὸν διευθυντὴν τῆς Ἐπετηρίδος καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Νικόλαον Β. Τωμαδάκην (ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καὶ Πρόεδρος τοῦ Συνεδρίου) ὡς γενικὸν γραμματέα, τοὺς καθηγητὰς τῶν Πανεπιστημίων Θεσσαλονίκης καὶ Ἀθηνῶν κ.κ. Μανοῦσον Μανούσακαν, Γεώργιον Σπυριδάκην καὶ Νικόλαον Πλάτωνα ὡς γραμματεῖς, μέλη δὲ τὸν πρόεδρον τοῦ « Χρυσοστόμου » κ. Μιχαὴλ Μποτωνάκην, τὸν λυκειάρχην κ. Γεώργιον Σταυρουλάκην καὶ τὸν διευθυντὴν τοῦ Ραδιοφωνικοῦ Σταθμοῦ Κρήτης κ. Πέτρον Χατζιδάκην, καὶ ταμίαν τὸν διευθυντὴν τῆς Βιβλιοθήκης Χανίων κ. Λεωνίδαν Μανολικάκην.

Τό Β' Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον συνεκλήθη ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς συμπληρώσεως ἑκατονταετίας ἀπὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς Κρητικῆς Ἐπαναστάσεως τῶν ἐτῶν 1866 - 1869, ἑώρτασε δὲ τὴν ἐπέτειον ταύτην οὐ μόνον διὰ τῆς ἐκφωνήσεως πανηγυρικῶν λόγων, καὶ τῆς ἀποκαλύψεως προτομῶν τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἐπαναστάσεως, ἀλλὰ κυρίως διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς προσφορᾶς τῶν κατ' αὐτὸ γενομένων ἀνακοινώσεων, αἱ ὁποῖαι προήγαγον σημαντικῶς τὰς γνώσεις μας ἐπὶ πασῶν τῶν περιόδων τῆς ἱστορίας τῆς ἐνδόξου μεγαλονήσου. Ἡ πανηγυρικὴ ἔναρξις τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συνεδρίου ἐγένετο τὴν Τρίτην τοῦ Πάσχα, 12ην Ἀπριλίου, μὲ ὁμιλίαν τοῦ Προέδρου τοῦ Συνεδρίου καθ. κ. Ν. Β. Τωμαδάκη ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τοῦ « Χρυσοστόμου ». Τὴν ὁμιλίαν ἠκολούθησαν προσφωνήσεις πρὸς τὸ Συνέδριον τῶν ἐκπροσώπων τῶν

ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων, τῶν ἐπιστημονικῶν ἑταιρειῶν καὶ τῶν ξένων συνέδρων κατὰ χώρας. Γεύματα, δεῖπνα, δεξιώσεις, λαϊκαὶ ἑορταὶ καὶ ἐκδρομαὶ ἐποίκιλλον τὸ οὐσιαστικὸν ἔργον τοῦ Συνεδρίου, τὸ ὁποῖον ἤρχισεν ἀπὸ τῆς 13ης Ἀπριλίου καὶ διήρκεσε μέχρι καὶ τῆς 16ης Ἀπριλίου. Αἱ ἐργασίαι τοῦ Συνεδρίου εἶχον κατανεμηθῆ εἰς 4 τμήματα, τὰ ὁποῖα συνεδρίαζον ταυτοχρόνως ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τοῦ « Χρυσοστόμου » καὶ ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ Δημαρχείου Χανίων. Τὰ τμήματα ταῦτα ἦσαν τὰ ἑξῆς: 1) Ἀρχαιολογικὸν (κοσμήτορες οἱ καθηγηταὶ κ.κ. Ν. Δρανδάκης καὶ Ν. Πλάτων), 2) Ἀρχαιογνωστικὸν (κοσμήτορες οἱ καθηγηταὶ κ.κ. Στ. Καψωμένος καὶ Γ. Κουρμούλης), 3) Μεσαιωνολογικὸν (κοσμήτορες οἱ καθηγηταὶ κ.κ. Ἐμμ. Κριαρᾶς, Ἀνδρέας Φυτράκης καὶ Μ. Μανούσακας) καὶ 4) Νεοελληνικὸν (κοσμήτορες οἱ καθηγηταὶ κ.κ. Δημ. Καλιτσουνάκης, Γ. Σπυριδάκης καὶ ὁ λυκειάρχης Μ. Μποτωνάκης). Εἰς τὸ Συνέδριον ἔλαβον μέρος περὶ τοὺς 200 ἐπιστήμονες Ἕλληνες καὶ ξένοι ἐκπροσωποῦντες ἐν συνόλῳ 19 χώρας. Κατὰ τὰς συνεδρίας τῶν 4 τμημάτων ἀνεγνώσθησαν περὶ τὰς 130 ἀνακοινώσεις. Ἐκ τῶν ἀνακοινώσεων τούτων τὰς βυζαντινὰς σπουδὰς ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐνδιαφέρουν αἱ κάτωθι:

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ: Κωνσταντίνου Λασιθιωτάκη, Ἐγγεγραμμένοι σταυροειδεῖς ναοὶ τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Νικολάου Δρανδάκη, Ἐκκλησιαστικὰ κεντήματα τῆς μονῆς Ἀρκαδίου.

ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΤΙΚΟΝ: Νικολάου Λιβαδάρα, Ὁ χάρτης τῆς Κρήτης εἰς τὰ χειρόγραφα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Πτολεμαίου, Σοφίας Ἀντωνιάδη, Πλοῦτος τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης πρὶν ἀπὸ τὸ 1669. Ἡ χρυσοχοΐα.

ΜΕΣΑΙΩΝΟΛΟΓΙΚΟΝ: Γεωργίου Παπαδημητρίου, Ἄγνωστος κωδικογράφος τοῦ 15ου αἰῶνος, πιθανώτατα Κρής, Παναγιώτου Νικολοπούλου, Περὶ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, Χρίστου Πατρινέλη, Κρῆτες κτήτορες χειρογράφων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως, Paul Canart, Jean Nathanael, copiste et possesseur de manuscrits, Jean Irigoin, Quelques particularités des manuscrits copiés en Crète avant le milieu du XVe siècle, Deno Geanakoplos, The Library of the Cretan Humanist - Bishop Maximos Margounios, Ἔρας Βρανούση, Ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν Κρήτη τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἀπὸ πατμιακὲς πηγές, Ι. Μ. Σχουλᾶ, Νομικοῦ ἐνδιαφέροντος εἰδήσεις περὶ Κρήτης καὶ συναφῆ θέματα μεσαιωνικοῦ δικαίου, Στεφάνου Μακρυμιχάλου, Μία ἀνέκδοτος δικαστικὴ ἀπόφασις τοῦ δουκὸς τῆς Κρήτης κατὰ τὸ 1423, Μανούσου Μανούσακα, Πρὸς συστηματικὴν ἔκδοσιν τῶν σπουδαιοτέρων σειρῶν τοῦ Ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης, Marco Petta, Documenti di storia ecclesiastica relativi agli ultimi anni del dominio veneto a Creta conservati nell'archivio della S. Congregazione di propaganda fide, Antonino Lombardo, Cittadini di Creta e commerci cretesi a Cipro nella seconda metà del secolo XVI, Agostino Pertusi, Lorenzo de' Monaci, gran cancelliere di Creta (1388 - 1428) e le fonti bizantine del suo « Chronicon de rebus venetis », Νικολάου Οἰκονομίδου, Ἡ διανομὴ τῶν βασιλικῶν « ἐπισκέψεων » τῆς Κρήτης καὶ ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ, Zvi Ankori, Jews and the Jewish Community in the History of Mediaeval Crete, Freddy Thiriet, Quelques observations sur la situation en Crète vers 1400 d'après les « Lettere e Ducali dell'Archivio del Duca di Candia », Κωνσταντίνου Τριανταφύλλου, Τὰ ἐξαρχικὰ δίκαια τοῦ

μητροπολίτου Πατρῶν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης τῷ 1381, Μαρίας Θεοχάρη, Τρεῖς ἐν Κρήτῃ ναοὶ τοῦ 14ου αἰῶνος μαρτυρούμενοι ἐξ ἐγγράφων, Ἀθανασίου Κομίνη, Νέα μαρτυρία περὶ τοῦ ἐν ἔτει 1595 σεισμοῦ τοῦ Χάνδακος, Λεάνδρου Βρανούση, Μελέτιος Πηγᾶς, Γαβριὴλ Σεβῆρος καὶ Μάξιμος Μαργούνιος. Ἀνέκδοτη ἀκολουθία γιὰ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς ἱεράρχες, ἔργο τοῦ Ματθαίου Μυρέων, Enrica Follieri, Santi cretesi nell'innografia bizantina, Ἀνδρέου Φυτράκη, Νικόλαος Κυδωνιεὺς ὁ Ὁμολογητὴς († 14 Φεβρουαρίου 868), Marcel Richard, Le commentaire du Grand Canon d'André de Crète par Acace le Sabaïte, François Halkin, La vie inédite de saint Myron de Crète, Antonio Garzya, Le mythe de Pasiphaè chez un rheteur Byzantin du XII siècle, Giuseppe Schirò, Un giudizio di Massimo Margunio sulla dottrina di Barlaam, Νικολάου Παναγιωτάκη, Ἀκαδημίαι ἐν Κρήτῃ καὶ ἡ σχέσις των μὲ τὴν ἀκμὴν τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, George Miles, The Coinage of the Arab Amirs of Crete, Νικολάου Οἰκονομάκη, Εἰδήσεις Ἀράβων συγγραφέων περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας, Marie-Louise Concasty, Saint-André Montbrun et la chute de Candie, Eugen Stanescu, La Crète et les Crétois dans la «Byzance après Byzance» de Nicolas Jorga.

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΝ: Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Ἡ Κρητικὴ Ἱστοριογραφία, Θωμᾶ Παπαδοπούλου, Μία νέα παραλλαγὴ τῆς «Βοσκοπούλας», Δημητρίου Οἰκονομίδου, Ἀνώνυμον κρητικὸν στιχούργημα τοῦ ΙϚ' αἰῶνος καὶ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὴν προφορικὴν παράδοσιν, Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ, Ἀρχαϊστικὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα στὸν Ἐρωτόκριτο, Λίνου Πολίτη, Ἡ ποιμενικὴ ποίηση στὴν Κρήτη καὶ ἡ σύγχρονή της ἰταλική. Ὁμοιότητες καὶ διαφορές, Γεωργίου Ζώρα, Παρατηρήσεις ἐπὶ μιᾶς ἰταλογλώσσου τραγῳδίας Κρητὸς ποιητοῦ, Ivan Dujčev, La guerre de Crète et les événements Balkaniques au XVIIe siècle, Βασιλείου Λαούρδα Τὸ μετόχι τῆς Μεγίστης Λαύρας στὶς Μουρνιές, Georges Cront, Un Crétois militant pour les réformes sociales en Valachie: Le metropolite Néofit (1738-1754), Ἄννης Παπαμιχαήλ, Κοινὰ πολιτιστικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν λαϊκὴν παράδοσιν τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῆς Κρήτης, Στεφάνου Ἡμέλλου, Παρατηρήσεις εἰς δημώδη κρητικὴν παράδοσιν, Κωνσταντίνου Ρωμαίου, Ἡ Κρήτη ὡς ἀκραῖος σταθμὸς στὴ διαμετακίνηση τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν, Βασιλείου Σφυρόερα, Κρητικὰ ἐπώνυμα εἰς τὰς Κυκλάδας. Ἐπίσης ἐνώπιον τῆς Ὁλομελείας ἀνεγνώσθησαν αἱ ἀνακοινώσεις: Μαρίας Χαιρέτη, Περὶ μιᾶς ἀπογραφῆς τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μονῶν τῆς Κρήτης τῶν ἐτῶν 1635-1637, Παναγιώτου Νικολοπούλου, Πρόσθετοι εἰδήσεις περὶ τῆς μονῆς Καβαλαρέας. Πᾶσαι αἱ ἀνακοινώσεις θὰ δημοσιευθοῦν εἰς τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου.

Ἡ ἐπίσημος καταληκτήριος συνεδρία τοῦ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου ἔλαβε χώραν ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἐν Ἡρακλείῳ. Τὸ προσεχὲς τρίτον συνέδριον ἐλήφθη ἀπόφασις νὰ συγκληθῇ τὸ 1971 ἐν Ρεθύμνῃ.

Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ 1965

Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους ἀπέθανεν ὁ Ἐπίτιμος Διευθυντὴς Ἀκαδημαϊκὸς Γεώργιος Σωτηρίου, ὅστις ὑπῆρξεν ὁ ἱδρυτὴς τοῦ Μουσείου καὶ διετέλεσε Διευθυντὴς αὐτοῦ ἐπὶ τριακονταετίαν.

Τὸ σημαντικώτερον γεγονὸς διὰ τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον κατὰ τὸ ἔτος 1965 ὑπῆρξεν ἡ ἵδρυσις παρ' αὐτῷ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου Συντηρήσεως καὶ ἀποκαταστάσεως Τοιχογραφιῶν, Ψηφιδωτῶν καὶ Εἰκόνων (Β.Δ. ἀριθμ. 550/30-6-65), τὸ ὁποῖον ἀνέλαβε διὰ τῆς πλειάδος τῶν διπλωματούχων καὶ ἐμπείρων συντηρητῶν του ὑπὸ τὸν διευθυντὴν τοῦ Μουσείου τὴν εὐθύνην τῆς συντηρήσεως καὶ τοῦ καθαρισμοῦ τῶν ἔργων τῆς Βυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Οὕτω κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐγένοντο μεταξὺ ἄλλων αἱ κάτωθι ἐργασίαι:

α') *Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας.* Μοναδικὴ εἰς ἔκτασιν ἀλλὰ καὶ εὐτυχῆ ἀποτελέσματα ὑπῆρξεν ἡ ἐργασία ἀποκαλύψεως παντελῶς ἀγνώστων τοιχογραφιῶν ἐξαιρετικῆς τέχνης καὶ σημασίας διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης εἰς τὸν ναὸν Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας, σῳζομένων ὑπὸ τὸ παχὺ κονίαμα εἰς δύο καὶ ἐνιαχοῦ εἰς τρία στρώματα ζωγραφικῆς. Μετὰ τὴν πλήρη τεκμηρίωσιν (σχεδίασις λεπτομερής, φωτογράφησις, κ.λπ.) ἀπετειχίσθησαν ὅλαι αἱ τοιχογραφίαι διότι ὁ ναὸς θὰ κατεκλύζετο ἀπὸ τὰ ὕδατα τεχνητῆς λίμνης τοῦ Ἀχελῴου. 220 περίπου τετραγωνικὰ μέτρα τοιχογραφιῶν, μετεφέρθησαν εἰς Ἀθήνας ἀφοῦ ἐλήφθησαν ἅπαντα τὰ μέτρα διὰ τὴν διατήρησιν αὐτῶν εἰς τὴν ἀκριβῆ μορφὴν ἣν εἶχον ἐν τῷ ναῷ, δι' ἐργαστηριακὴν ἐπεξεργασίαν. Συντηρητὴς Φώτης Ζαχαρίου.

β') *Κύθηρα.* Μεγάλης ἐκτάσεως ἐργασίαι ἀποκαλύψεως, καθαρισμοῦ καὶ συντηρήσεως τοιχογραφιῶν ἐγένοντο εἰς μεγάλον ἀριθμὸν ναῶν καὶ ναϋδρίων τῶν Κυθήρων. Πολλαὶ ἐργασίαι ἐπερατώθησαν ἐπὶ τόπου, ἐνῷ ὅπου ἦτο ἀπολύτως ἀναγκαῖον ἀπετειχίσθησαν αἱ τοιχογραφίαι καὶ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Ἐργαστήριον τοῦ Μουσείου διὰ τὴν κατάλληλον ἐπεξεργασίαν καὶ τὴν κατόπιν ἐπανατοποθέτησίν των εἰς τὴν ἀρχικὴν θέσιν των. Συνετηρήθησαν ἐπίσης καὶ ἱκαναὶ εἰκόνες. Συντηρητὴς Τ. Μαργαριτώφ.

γ') *Νάξος.* Εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας Δροσιανῆς ἀπεκαλύφθησαν ὑπὸ τὸ στρῶμα τοιχογραφιῶν 13ου αἰ. σημαντικαὶ τοιχογραφίαι παλαιοτέρας ἐποχῆς. Ἔγιναν ἐπὶ τόπου συντήρησις καὶ καθαρισμὸς ἐνῷ τὰ νεώτερα στρώματα ἀπετειχίσθησαν καὶ μετεφέρθησαν εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐργαστήριον διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν των. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἰδιαιτέρως ἡ τεχνικὴ τῆς ἀποτειχίσεως τῆς κόγχης ὅπου ἐσῴζοντο τρία στρώματα ἐξ ὧν ἀπετειχίσθησαν τὰ δύο. Μικρότεραι ἐργασίαι συντηρήσεως ἐγένοντο εἰς τὴν Παναγίαν στῆς Γιαλλοῦς καὶ εἰς ναὸν Καλορίτσας. Συντηρηταὶ Σταῦρος Μπαλτογιάννης, Νῖκος Καΐλας.

δ') *Βέροια.* Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἀφῃρέθησαν σκληρὰ ἀσβεστοκονιάματα καθὼς καὶ τὸ νεώτερον στρῶμα τοιχογραφιῶν. Οὕτως ἀπεκαλύφθησαν ἐνδιαφέρουσαι παραστάσεις ἀρίστης τέχνης καὶ διατηρήσεως παλαιοτέρου στρώματος.

Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Βλασίου ἀφῃρέθησαν κονιάματα κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν τοιχογραφίαι ἐξαιρέτου τέχνης στερεωθεῖσαι εἰς εὐρεῖαν κλίμακα. Ἐλήφθησαν ἐπίσης μέτρα προστασίας των μέχρις ὁριστικῆς συντηρήσεως τοῦ κτηρίου. Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἀφῃρέθησαν ἀσβεστοκονιάματα καὶ ἐστερεώθησαν τοιχογραφίαι.

ε') *Καστοριά.* Ἐνένετο στερέωσις τοιχογραφιῶν Ἁγ. Νικολάου Κασνίτζη. Ἐπί-

σης ἔγινε πρόχειρος συντήρησις εἰς 100 περίπου ἀξιολόγους βυζαντινὰς εἰκόνας περισυλλεγείσας ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Ἰ. Μητροπόλεως καὶ τοῦ κ. Νομάρχου. Συντηρητὴς Φώτης Ζαχαρίου.

ϛ') *Κρήτη*. Εἰς ἑπτὰ ναοὺς (Ἁγία Παρασκευὴ Ἐπισκοπῆς Πεδιάδος, Ἅγ. Γεώργιος Σκλαβοπούλας Σελίνου, Σωτὴρ Σκλαβοπούλας Σελίνου, Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου Σκλαβοπούλας, Ἅγ. Γεώργιος εἰς Κούνενι Χανίων, Ἅγ. Εὐτύχιος Χρωμοναστηρίου Ρεθύμνης, Ἅγ. Ἰωάννης εἰς Ἀνώγεια Ρεθύμνης) ἐγένοντο ἐργασίαι στερεώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τῶν τοιχογραφιῶν. Συντηρηταὶ Σταῦρος Μπαλτογιάννης, Νῖκος Κάϊλας.

ζ') *Ρόδος*. Εἰς τὸν ναὸν παρὰ τὸ Θάρι δοκιμαστικαὶ ἔρευναι ἔδειξαν ὅτι διεσῴζοντο καὶ ὑπὸ τὰ κονιάματα ἀξιόλογοι τοιχογραφίαι. Ἐγένοντο ἀκόμη ἐργασίαι εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου εἰς Παραδείσιον. Συντηρητὴς Φώτης Ζαχαρίου.

η') Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐγένοντο ἐργασίαι εἰς τοὺς ναοὺς 1) Ι. Μ. Φανερωμένης Σαλαμῖνος 2) Εἰς Μονὴν Ὁσίου Λουκᾶ, τοιχογραφίαι Κωδωνοστασίου, Νάρθηκος, Γυναικωνίτου 3) Ναὸς Ταξιαρχῶν Δεσφίνας 4) Ναὸς Παναγίας εἰς Χρύσαφα Λακωνίας 5) Ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου.

θ') *Ψηφιδωτά*. Ἐγένοντο ἐπίσης ἀξιόλογοι ἐργασίαι συντηρήσεως εἰς ψηφιδωτά, ἐξ ὧν σημαντικωτέρα ἡ ἀποτείχισις, καθαρισμὸς καὶ ἐπανατοποθέτησις τοῦ περιφήμου ψηφιδωτοῦ τῆς κόγχης τῆς Μονῆς Ὁσίου Δαυῒδ Θεσσαλονίκης καὶ τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Βασιλικῆς Ἁγ. Λεωνίδου Κλαυσείου Εὐρυτανίας.

Ἐπίσης ἐργασίαι εἰς ψηφιδωτὰ δάπεδα Πλατείας Ναυαρίνου Θεσσαλονίκης (ἀποκόλλησις καὶ μεταφορὰ εἰς Μουσεῖον Θεσσαλονίκης) Θάσου (ἀποκόλλησις καὶ μεταφορὰ εἰς Μουσεῖον Θάσου διὰ περαιτέρω ἐργασίας συντηρήσεως) κ.ἄ. Συντηρητὴς Γιάννης Κολέφας.

ι') *Σινᾶ - Ἱεροσόλυμα*. Συνεργεῖον τοῦ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου Συντηρήσεως ὑπὸ τὸν κ. Τ. Μαργαριτὼφ εἰργάσθη ἐπὶ δίμηνον περίπου εἰς τὴν Ι. Μ. Ἁγ. Αἰκατερίνης Σινᾶ διὰ τὴν συντήρησιν καὶ καθαρισμὸν τῶν ἐξαιρετικῆς σημασίας φυλασσομένων ἐκεῖ εἰκόνων καθὼς καὶ τοιχογραφιῶν. Ἐπίσης ἐγένοντο ὑπὸ τὸν κ. Μαργαριτὼφ ἐργασίαι συντηρήσεως τοιχογραφιῶν καὶ εἰκόνων εἰς Ἱεροσόλυμα.

ια') *Φωτογραφικὸν Ἀρχεῖον*. Συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ ἡ ὀργάνωσις καὶ ὁ ἐμπλουτισμὸς τοῦ Διεθνοῦς Φωτογραφικοῦ Ἀρχείου τὸ ὁποῖον συνεστήθη ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς Βυζαντινῆς Ἐκθέσεως.

ιβ') *Ἐπιστημονικαὶ ἀνακοινώσεις*. Ὑπὸ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐπραγματοποιήθησαν διὰ τῶν μελῶν της αἱ κάτωθι ἐπιστημονικαὶ ἀνακοινώσεις εἰς τὰς αἰθούσας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου:

α) Μ. Χατζηδάκη, Εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες ἀπὸ τὸ Σινᾶ.

β) Ν. Δρανδάκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου Παναγιὰ στῆς Γιαλλοῦς.

γ) Θ. Ξύδη, Ὁ Βυζαντινὸς ποιητὴς Χριστόφορος Μυτιληναῖος.

δ) Ι. Κουμανούδη, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς κατασκευῆς τινῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν.

ε) Ντ. Μουρίκη, Ἡ παιδικὴ ἡλικία τῆς Παναγίας στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ.

26 - 7 - 1966

ΤΑ ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Κατὰ τὸ ἔτος 1965 ἐγένοντο αἱ ἑξῆς ἐργασίαι:

1) Ἐσυνεχίσθη ἡ ταξινόμησις κατὰ κλάδους καὶ ὑποκλάδους τοῦ Ἀρχείου τῆς Ὀθωνικῆς περιόδου (1833 - 1862).

2) Ἐταξινομήθησαν καὶ κατεγράφησαν τὰ νέα προσκτήματα τῶν ΓΑΚ καὶ τῆς Βιβλιοθήκης.

3) Ἐνηργήθησαν ἐπιθεωρήσεις ἀρχείων πρὸς καταστροφήν.

4) Ἠλέγχθησαν τὰ δικαιολογητικὰ καταστροφῆς ἀχρήστων ἀρχείων Νομαρχιῶν, Οἰκονομικῶν Ἐφοριῶν κλπ.

5) Ἐξυπηρετήθησαν οἱ ἐρευνηταὶ καὶ τὸ κοινὸν διὰ παροχῆς πληροφοριῶν καὶ ἄλλων στοιχείων.

6) Ἐξεδόθησαν ἀντίγραφα τῶν ἐν τοῖς ΓΑΚ παλαιῶν συμβολαίων.

7) Ἐφωτογραφήθησαν ἔγγραφα καὶ χειρόγραφα διὰ λογαριασμὸν τῶν ἐρευνητῶν.

8) Ἐπερατώθη ἡ προπαρασκευὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Δ' τόμου τῆς Σειρᾶς «Βιβλιοθήκη τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους» ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀρχεῖον Κουντουριωτῶν» (1824 - 1826) καὶ παρεδόθη εἰς τὸ Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον πρὸς ἐκτύπωσιν.

Στέγη. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀπασχολοῦν τὰ μέγιστα τὴν ὑπηρεσίαν, οὐδεμίαν ἐσημείωσε πρόοδον κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο.

Προσκτήματα. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἰσήχθησαν τὰ κάτωθι ἀρχειακὰ εἴδη:

Α) Ἐκ δωρεᾶς. 1) Μικρὰ συλλογὴ δωδεκανησιακῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 1927 - 1947 ἀναφερομένων εἰς ἀπόπειραν τῶν Ἰταλικῶν Ἀρχῶν προαγωγῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δωδεκανήσου εἰς αὐτοκέφαλον.

2) Μικρὰ ἱστορικὴ συλλογὴ ἐγγράφων καὶ ἐντύπων τῆς Ἰταλικῆς Κατοχῆς Κυκλάδων (1941 - 1944).

Β) Ἐξ ἀγορᾶς. 1) Νοταριακὰ ἔγγραφα ἐκ Νάξου τῶν ἐτῶν 1582 - 1831 διακόσια (200).

2) Ἱστορικὰ ἔγγραφα ἐκ Κρήτης τῶν ἐτῶν 1759 - 1804 πέντε (5).

3) Τμῆμα Ἀρχείου τῆς Οἰκογενείας Νοταρᾶ ἐκ Κορίνθου περιέχον 225 ἔγγραφα καὶ ἄλλα στοιχεῖα τῶν ἐτῶν 1824 - 1833 καὶ 19 Κατάστιχα τοῦ Φρουρίου Ἀκροκορίνθου τῶν ἐτῶν 1821 - 1833.

4) Ἀλληλογραφία καὶ κατάλοιπα τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Βοτανικῆς καὶ ποιητοῦ Θεοδώρου Γ. Ὀρφανίδου τῶν ἐτῶν 1822 - 1914.

5) Χειρόγραφον ὑπὸ τὸν τίτλον «Βιβλίον τῶν Σενιάλων» τοῦ πλοίου τῶν Ψαρῶν «Ὁ Ξενοφῶν» καὶ ἔντυπος κῶδιξ ἑρμηνείας τῶν Σενιάλων.

6) Συλλογὴ ἐντύπων τῆς Κατοχῆς (1941 - 1944), τεμάχια 228.

7) Μικρὰ συλλογὴ ἱστορικῶν ἐγγράφων τῶν οἰκογενειῶν Σπαθῆ καὶ Πλατῆ ἐκ Ζακύνθου τῶν ἐτῶν 1786 - 1922, τεμάχια 114.

Ἐξοπλισμός. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἠγοράσθησαν ἀρχειοθῆκαι ἐκ μεταλλικῶν ἐλασμάτων τύπου Dexion ὡς ἑξῆς:

1) Μία (1) ραφιέρα τῶν 4 ραφίων ὁριζοντίως καὶ 6 καθ' ὕψος.

2) Δύο (2) ραφιέραι τῶν 3 ραφίων ὁριζοντίως καὶ 6 καθ' ὕψος.

3) Ὀκτὼ (8) ραφιέραι τῶν 2 ραφίων ὁριζοντίως καὶ 6 καθ' ὕψος.

4) Μία (1) ραφιέρα μονή.

Βιβλιοθήκη. Εἰς τὴν Βιβλιοθήκην εἰσήχθησαν ἐκ δωρεᾶς 50 τόμοι, ἐξ ἀγορᾶς δὲ 72. Ἐβιβλιοδετήθησαν 83 τόμοι.

Ἀναγνωστήριον. Τὸ Ἀναγνωστήριον ἐλειτούργησε κανονικῶς, ἐσημειώθησαν δὲ 738 παρουσίαι ἀναγνωστῶν,

Ἐτήσιον δημοσίευμα. Εἰς τὴν Σειρὰν «Βιβλιοθήκη τῶν Γεν. Ἀρχείων τοῦ Κράτους» παρεσκευάσθη καὶ ἐδόθη εἰς τὸ Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον πρὸς ἐκτύπωσιν ὁ Δ' τόμος ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀρχεῖον Κουντουριωτῶν» (1824 - 1826).

Τοπικὰ καὶ Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα. Κατόπιν ἐγκρίσεως τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν ΓΑΚ ἐχορηγήθησαν εἰς τὰ κάτωθι Ἀρχεῖα τὰ ἀντίστοιχα ποσά:

1) Γορτυνίας	Δραχ.	3.000
2) Δωδεκανήσου	»	7.000
3) Ἠπειρωτικὸν	»	7.000
4) Ἰονίου Γερουσίας	»	7.000
5) Κοζάνης	»	2.000
6) Μακεδονίας	»	70.000
7) Ὕδρας	»	7.000
8) Χίου	»	2.000
9) Κερκύρας	»	1.000
10) Παξῶν	»	1.000
11) Λευκάδος	»	1.000
12) Κεφαλληνίας	»	1.000
13) Ἰθάκης	»	1.000
14) Ζακύνθου	»	1.000
15) Κυθήρων	»	1.000
16) Σάμου	»	6.000
17) Κρήτης	»	2.000

Ἐπιθεώρησις Ἀρχείων. Κατόπιν τῆς ὑπ' ἀρ. 18197/202/15 - 2 - 1965 διαταγῆς Ὑπουργείου Ἐθν. Παιδείας ὁ Διευθυντὴς κ. Ἐμ. Πρωτοψάλτης μετέβη εἰς Ὕδραν καὶ ἐπεθεώρησε τὸ ἐκεῖ Τοπικὸν Ἀρχεῖον ἀπὸ 9 - 10 Ὀκτ. 1965.

ΤΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

α') Τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον.

Τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον — Ἰνστιτοῦτον ἐρευνῶν καὶ μελέτης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ μέχρι τοῦ 1821 — ἐξακολουθεῖ, παρὰ τὸ ὀλιγάριθμον τοῦ προσωπικοῦ του, νὰ ἐργάζεται ἱκανοποιητικῶς καὶ νὰ διευρύνῃ τὸν κύκλον τῆς δραστηριότητός του. Κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος 1965:

Παραλλήλως πρὸς τὰς συστηματικὰς *ἀποδελτιώσεις* κειμένων καὶ πραγματειῶν, αἱ ὁποῖαι πλουτίζουν συνεχῶς μὲ νέον — ἱστορικὸν καὶ γλωσσικὸν — ὑλικὸν τὰς δελτιοθήκας τοῦ Ἀρχείου, παραλλήλως πρὸς τὸν ἐμπλουτισμὸν τῆς *βιβλιοθήκης* (εἰσήχθησαν, ἐκ δωρεῶν, ἐξ ἀνταλλαγῶν καὶ ἐξ ἀγορῶν, 500 περίπου τόμοι βιβλίων καὶ περιοδικῶν), παραλλήλως πρὸς τὸν ἐμπλουτισμὸν τῆς *φιλμοθήκης*, τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου καὶ τῶν ἄλλων συλλογῶν τὸ Μεσαιωνικὸν Ἰνστιτοῦτον τῆς Ἀκαδημίας ἀνέπτυξεν ἐπιτυχῆ δραστηριότητα εἰς δύο κυρίως τομεῖς, τὸν τομέα τῶν ***ἐκδόσεων*** καὶ τὸν τομέα τῶν ***ἐρευνητικῶν ἀποστολῶν***.

Εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἐκδόσεων τοῦ ἐν λόγῳ Ἀρχείου (εἰς τὴν ὁποίαν, πλὴν τῆς *Ἐπετηρίδος*, περιλαμβάνονται καὶ αὐτοτελῆ δημοσιεύματα, ὡς ὁ *Νηφάκης* τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Σ. Κουγέα, ὁ *Δελλαπόρτας* τοῦ καθηγ. Μ. Μανούσακα, ἡ *Ὀλυμπιώτισσα* τοῦ Ε. Σκουβαρᾶ, τὰ *Χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος* τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ἀ. Ὀρλάνδου κ.ἄ.), ὡλοκληρώθη ἡ ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ ἀειμνήστου ἀκαδημαϊκοῦ *Νίκου Βέη* ἔκδοσις τοῦ Α' τόμου τοῦ *Καταλόγου τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν Μετεώρων*, ἔκδοσις μνημειώδης καὶ ἔργον πολλοῦ μόχθου, τὸ ὁποῖον ὄχι μόνον ἐπεξειργάσθη καὶ ἔφερεν εἰς πέρας, ἀλλὰ καὶ διὰ νέων φροντίδων ἤλεγξε καὶ συνεπλήρωσε τὸ ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου.

Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὠργανώθησαν ἐρευνητικαὶ ἀποστολαὶ εἰς τὰς Μονὰς τῶν Μετεώρων, ἐκ τῶν ὁποίων πλουσία ὑπῆρξεν ἡ συγκομιδή. Κλιμάκιον τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, ἀποτελούμενον ἐκ τῶν συντακτῶν Γ. Παπαδημητρίου, Χρ. Πατρινέλη καὶ Ε. Σκουβαρᾶ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν διευθυντὴν Λ. Βρανούσην καὶ μὲ εἰδικὸν φωτογράφον ἀνῆλθεν εἰς Μετέωρα καὶ εἰργάσθη ἐκεῖ ἐπὶ ἑβδομάδας. Εἰς τὸ κυρίως Μετέωρον (τὴν Μονὴν τῆς Μεταμορφώσεως) ἡ ἐπιστημονικὴ αὕτη ἀποστολὴ ἀνεῦρεν, ἐταξινόμησε καὶ ἤλεγξεν ἕνα πρὸς ἕνα τοὺς ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Βέη περιγραφομένους 620 χειρογράφους κώδικας, ἐπηλήθευσε τὴν ὑπὸ τοῦ Βέη γενομένην περιγραφὴν καὶ ἐν πολλοῖς τὴν συνεπλήρωσε, ἀνασυνεκρότησεν εἰς κώδικας διεσπαρμένα σπαράγματα, εὗρε δὲ καὶ κατέγραψεν ἄγνωστα ἢ λανθάνοντα χειρόγραφα, πέραν τῶν ὅσων εἶχε καταγράψει ὁ Βέης. Εἰς ἑκατοντάδας μέτρων μικροφὶλμ ἐφωτογράφησε χιλιάδας σελίδων παλαιῶν χειρογράφων, ἐν οἷς ἀξιόλογα κείμενα τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας (ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας), μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ κείμενα ὅλως ἀνέκδοτα. Ἀνευρέθησαν ἐπίσης, ἐταξινομήθησαν, κατεγράφησαν καὶ ἐφωτογραφήθησαν πολλαὶ δεκάδες βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐγγράφων (χρυσοβούλλων, ὁρισμῶν, σιγιλλίων κλπ.) ἐκ τῶν μετεωρικῶν Μονῶν Μεταμορφώσεως καὶ Βαρλαὰμ καὶ ἐκ τῆς Μονῆς Δουσίκου τῆς ὁποίας ἐπίσης ἐφωτογραφήθη ὀγκωδέστατος κῶδιξ περιλαμβάνων κατάστρωσιν ὅλων τῶν περγαμηνῶν καὶ τῶν τίτλων τῆς Μονῆς.

Ἄλλην ἐρευνητικὴν ἀποστολὴν ἐπραγματοποίησεν ὁ συντάκτης Εὐάγγ. Σκουβαρᾶς εἰς τὴν Μονὴν Ὀλυμπιωτίσσης, εἰς Λάρισαν, Βόλον, Ζαγορὰν καὶ Μηλέας Πηλίου.

Τὸ προσωπικὸν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου παρουσίασεν ἐπίσης ἴδια δημοσιεύματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ περὶ Δραγομάνων τοῦ Στόλου πραγματεία τοῦ Β. Σφυρόερα, ὁ Ἰωάννης Πρίγκος τοῦ Ε. Σκουβαρᾶ, ἡ ἐνώπιον τῆς Ἀκαδημίας ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωσις τοῦ συντάκτου Γ. Παπαδημητρίου.

Ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἀρχείου Λ. Βρανούσης κληθεὶς παρέστη εἰς τὸ ἐν Βιέννῃ συνελθὸν ΙΒ' Διεθνὲς Συνέδριον Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν, καθὼς καὶ εἰς τὸ Πανιόνιον Συνέδριον, ὅπου προέβη εἰς ἰδίαν ἐπιστημονικὴν ἀνακοίνωσιν. Κληθεὶς ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Ἰνστιτούτου Μελετῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ἔδωσεν ἐν Βουκουρεστίῳ διάλεξιν καὶ ἐπωφελήθη τῆς ἐκεῖ παραμονῆς του ὅπως προβῇ εἰς ἀναδιφήσεις Βιβλιοθηκῶν καὶ ἀρχείων. Ἡ σχετικὴ ἔρευνα τοῦ Λ. Βρανούση ἀπέδωσε μεταξὺ ἄλλων ἱστορικὰ ἔγγραφα σχετιζόμενα μὲ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Διονυσίου τοῦ Σκυλοσόφου (ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Βιέννης) καὶ ἄγνωστα ἑλληνικὰ ἔντυπα ἐκ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἰασίου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ δύο περιζήτητα πατριωτικὰ φυλλάδια τοῦ 1798, ἐπιγραφόμενα ***«Στοχασμοὶ ἑνὸς Φιλέλληνος»*** καὶ ***«Πρὸς τοὺς Ρωμαίους τῆς Ἑλλάδος»***.

β) Τὸ Λαογραφικὸν 'Αρχεῖον.

Α΄) Τὸ 'Αρχεῖον ἐπλουτίσθη κατὰ τὸ 1965 α) διὰ 37 συλλογῶν λαογραφικῆς ὕλης ἐκ σελίδων 7930. 'Εκ τῶν συλλογῶν τούτων 19 ἀπεστάλησαν ὑπὸ ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν, 5 προῆλθον ἐκ τῶν λαογραφικῶν ἀποστολῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ τοῦ 'Αρχείου, 4 ἀπεστάλησαν ὑπὸ διαφόρων τρίτων, τέλος δὲ 9 κατετέθησαν ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ Καθηγητοῦ Γ. Κ. Σπυριδάκη ἐκ τῆς ἐκτελουμένης ὑπ' αὐτοῦ εἰδικῆς λαογραφικῆς ἐρεύνης διὰ τῶν συνεργατῶν του φιλολόγων, Γεωργίου Αἰκατερινίδου καὶ 'Ηλία Χουρζαμάνη, μισθοδοτουμένων πρὸς τοῦτο ὑπὸ τοῦ Βασιλικοῦ 'Ιδρύματος 'Ερευνῶν, β) διὰ 1347 ἠχογραφήσεων μουσικῆς ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ λαϊκῶν χορῶν πρὸς δὲ καὶ διὰ μουσικῆς ὕλης ἐκ Τουρκίας καὶ Μαρόκκου ἐξ ἀνταλλαγῆς πρὸς ἑλληνικὴν μουσικὴν ὕλην μετὰ τοῦ 'Ινστιτούτου Μουσικολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Βασιλείας, γ) διὰ κινηματογραφήσεως ὑπὸ τοῦ φιλολόγου Γεωργίου Αἰκατερινίδου 14 λαογραφικῶν θεμάτων ἐπὶ ταινίας 1420 μέτρων.

Β΄) Κατὰ τὴν θερινὴν περίοδον ἐνηργήθησαν ἐρευνητικαὶ ἐργασίαι ἐκ τοῦ προσωπικοῦ: 1) ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ 'Αρχείου, Καθηγητοῦ κ. Γ. Κ. Σπυριδάκη εἰς τὸ Λαογραφικὸν 'Αρχεῖον Παύλ. Βλαστοῦ εἰς τὸ 'Ιστορικὸν 'Αρχεῖον Κρήτης εἰς Χανιά, 2) ὑπὸ τοῦ κ. Δημ. Οἰκονομίδου εἰς περιοχὴν Πωγωνίου 'Ηπείρου, 3) ὑπὸ τοῦ κ. Στ. 'Ημέλλου εἰς τὰς νήσους Θήραν καὶ 'Ανάφην, 4) ὑπὸ τῆς δεσποινίδος Ἄννης Παπαμιχαὴλ εἰς τὴν Δυτ. Θεσσαλίαν, 5) ὑπὸ τοῦ κ. Στ. Καρακάση εἰς Ζάκυνθον καὶ 6) ὑπὸ τοῦ 'Αγγ. Δευτεραίου εἰς περιοχὰς τοῦ νομοῦ Κοζάνης.

Διὰ τῆς οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως τοῦ Βασιλ. 'Ιδρύματος 'Ερευνῶν πρὸς ἐκτέλεσιν εἰδικοῦ προγράμματος λαογραφικῆς ἐρεύνης ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ 'Αρχείου κ. Γ. Σπυριδάκη ἐμελετήθησαν διὰ τῶν φιλολόγων: α) τοῦ Γ. Αἰκατερινίδου περιοχαὶ τῆς Δυτ. Κρήτης καὶ τῆς 'Ανατολ. Μακεδονίας (νομοῦ Σερρῶν) καὶ β) τοῦ 'Ηλία Χουρζαμάνη συνοικισμοὶ προσφύγων ἐκ Μικρᾶς 'Ασίας καὶ 'Ανατολικῆς Θράκης εἰς Μέγαρα 'Αττικῆς καὶ εἰς τὸν νομὸν Δράμας.

Γ΄) Τὸ ἐκτελεσθὲν εἰς τὸ 'Αρχεῖον ἐπιστημονικὸν ἔργον ἔχει ὡς ἑξῆς: α) Συνεχίσθη κανονικῶς ἡ ἀποδελτίωσις ἐκ χειρογράφων καὶ ἐντύπων λαογραφικῆς ὕλης (1873 ᾀσμάτων, 61 παραδόσεων καὶ ἄλλης ποικίλης ὕλης ἐπὶ 5891 δελτίων) καὶ ἡ κατόπιν εἰδικῆς ἐπεξεργασίας τοποθέτησις αὐτῆς εἰς τὰ οἰκεῖα ἀρχεῖα, β) εἰς τὸ Μουσικὸν τμῆμα ἐγένοντο ἐργασίαι ἀρχειακῆς φύσεως, πρὸς δὲ 173 καταγραφαὶ ἐκ ταινιῶν μαγνητοφώνου δημώδους μουσικῆς εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν μουσικὴν γραφήν, γ) ἐπερατώθη ἡ ἐκτύπωσις τῆς Μουσικῆς 'Εκλογῆς, ὡς ἐπίσης καὶ τῆς 'Επετηρίδος τοῦ Λαογραφικοῦ 'Αρχείου, τῶν τόμων 15/16 (1962 - 1963) εἰς διπλοῦν τόμον, ἤρξατο δὲ ἡ ἐκτύπωσις τοῦ 17 (1964).

'Επίσης ἐξετυπώθη εἰς τὴν σειρὰν τῶν δημοσιευμάτων τοῦ 'Αρχείου τὸ σύγγραμμα τοῦ Στίλπ. Κυριακίδου, 'Ελληνικὴ Λαογραφία, Μέρος Α', εἰς δευτέραν ἔκδοσιν.

Δ΄) 'Η εἰδικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ 'Αρχείου, μοναδικὴ ἐν 'Αθήναις ἀπὸ ἀπόψεως πληρότητης, ἐπλουτίσθη διὰ 246 τόμων περιοδικῶν, βιβλίων καὶ φυλλαδίων (ἀρ. εἰσαγ. 3894 - 4140). 'Εκ τούτων 135 προέρχονται ἐξ ἀγορᾶς, 25 ἐξ ἀνταλλαγῆς πρὸς τὸ περιοδικὸν τοῦ 'Αρχείου καὶ 86 ἐκ δωρεᾶς.

Ε΄) Εἰς τὴν *Μουσειακὴν συλλογὴν* προσετέθησαν 81 νέα λαογραφικὰ ἀντικείμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ ἀγορᾶς.

Ϛ΄) Τὸ Λαογρ. 'Αρχεῖον μὲ ἀρτίαν ἐπιστημονικὴν ὀργάνωσιν, δυστυχῶς ὅμως μὲ ἀνεπαρκῆ μέσα διὰ τὴν ἀπρόσκοπτον λειτουργίαν του, ἀποτελεῖ Ἵδρυμα, διεθνῶς σήμερον γνωστόν, προσφέρον ἐπιστημονικὰς ὑπηρεσίας οὐ μόνον εἰς Ἕλληνας ἐρευνητὰς τοῦ Νεοελληνικοῦ λαϊκοῦ Πολιτισμοῦ ἀλλὰ καὶ εἰς πολλοὺς ἀλλοδαπούς, προσωπικῶς ἢ μέσῳ διαφόρων 'Ιδρυμάτων. Εἰς τοῦτο εἰργάσθησαν κατὰ τὸ λῆγον ἔτος πολλοὶ εἰδικοὶ ἐρευνηταὶ μεθ' ὧν καὶ 2 ξένοι διὰ τὴν παρασκευὴν ἐναισίμων διατριβῶν.

γ) Τὸ 'Ιστορικὸν Λεξικόν.

Αἱ ἐργασίαι τοῦ 'Ιστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν συνεχίσθησαν κανονικῶς καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1965.

'Εξηκολούθησεν ἐντατικῶς ἡ σύνταξις, ἀνασύνταξις καὶ συμπλήρωσις τῶν ἀπὸ τοῦ *γ* καὶ *δ* ἀρχομένων σειρῶν. 'Ιδιαιτέρως προωθήθη ἡ συμπλήρωσις διὰ τοῦ ἀποθησαυρισθέντος ἐν τῷ ἀρχείῳ νέου γλωσσικοῦ ὑλικοῦ καὶ ἡ τελικὴ σύνταξις τῶν ὑπὸ ἐκτύπωσιν ἄρθρων *(γδορὰ - γωπολόγος)* οὕτως, ὥστε ἡ προσωρινῶς διακοπεῖσα ἐκτύπωσις τοῦ Λεξικοῦ νὰ ἐπαναληφθῇ ἀπὸ τοῦ προσεχοῦς ἔτους 1966, συνεχισθῇ δὲ κανονικῶς καὶ μὲ ταχὺν ρυθμόν.

Διὰ τῆς ἀποδελτιώσεως, ἐξ ἄλλου, γλωσσικοῦ ὑλικοῦ ἐκ χειρογράφων, περιοδικῶν καὶ ἄλλων γλωσσικοῦ περιεχομένου βιβλίων (σύνολον σελίδων 2.000 περίπου) ἐπλουτίσθη τὸ ἀρχεῖον τοῦ Λεξικοῦ μὲ ἄφθονον καὶ πολύτιμον γλωσσικὸν ὑλικόν. Τὸ ἀποδελτιωθὲν νέον γλωσσικὸν ὑλικὸν ἐλημματογραφήθη καὶ ἐταξινομήθη ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὸ ἀρχεῖον, ὥστε νὰ εἶναι εἰς τὴν διάθεσιν τῶν συντακτῶν κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν περαιτέρω ἄρθρων καὶ τὴν ἐν γένει ἐπιστημονικὴν ἔρευναν.

Κατὰ τὸ διάστημα τοῦ θέρους τοῦ 1965 ἀπεστάλησαν ὑπὸ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν 7 συντάκται πρὸς συλλογὴν γλωσσικοῦ ὑλικοῦ ἐκ διαφόρων περιφερειῶν, συγκεκριμένως δέ: 1) ὁ κ. 'Ιωάννης Ποῦλος ἐκ τῆς περιφερείας Λοκρίδος, 2) ὁ κ. 'Αθανάσιος Κωστάκης ἐκ τῶν παρὰ τὴν 'Ικαρίαν νησίδων Φούρνων καὶ Θυμαίνης, 3) ὁ κ. Σταῦρος Μάνεσης ἐκ τῆς νήσου 'Αντιπάρου, 4) ὁ κ. Νικόλαος Κοντοσόπουλος ἐκ τῆς περιφερείας 'Εδέσσης, 5) ὁ κ. Δημήτριος Κρεκούκιας ἐκ τῆς περιφερείας Παγγαίου, 6) ὁ κ. Δικαῖος Βαγιακάκος ἐκ τοῦ ἑλληνοφώνου χωρίου Καργκέζε τῆς Κορσικῆς καὶ 7) ὁ κ. 'Αναστάσιος Καραναστάσης ἐκ τῶν ἐπίσης ἑλληνοφώνων περιοχῶν 'Απουλίας καὶ Καλαβρίας τῆς Κάτω 'Ιταλίας. Διὰ τῶν ἀποστολῶν τούτων συνελέχθη πολύτιμον καὶ πλούσιον γλωσσικὸν ὑλικὸν ἐκ 3.500 περίπου σελίδων ἐν συνόλῳ. 'Ως καὶ ἄλλοτε ἐτονίσθη, ἡ καθ' ἕκαστον ἔτος πραγματοποιουμένη ὑπὸ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν διὰ τῶν πεπειραμένων συντακτῶν τοῦ Λεξικοῦ συλλογὴ νέου ἰδιωματικοῦ γλωσσικοῦ ὑλικοῦ ἀποτελεῖ, πράγματι, ἀνεκτίμητον συμβολὴν εἰς τὴν πληρεστέραν ἐμφάνισιν τοῦ Λεξικοῦ, διότι οὕτως διασῴζεται καὶ ἀποθησαυρίζεται γλωσσικὸν ὑλικὸν ἰδιωμάτων, τεινόντων εἰς πλήρη ἐξαφάνισιν, ἰδιαιτέρως δὲ τῶν ἐκτὸς τῆς 'Ελλάδος ἑλληνοφώνων περιοχῶν. Διὰ τοῦτο ἡ 'Ακαδημία 'Αθηνῶν ἐπανειλημμένως ἐνέκρινε τὴν ἀποστολὴν συντακτῶν εἰς τὰς ἐν λόγῳ ἑλληνοφώνους περιοχάς, ἵνα καὶ περισσότερον γλωσσικὸν ὑλικὸν περισωθῇ καὶ πληρέστερον μελετηθοῦν ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως τὰ λίαν ἐνδιαφέροντα γλωσσικὰ ἰδιώματα τῶν περιοχῶν τούτων.

Κατὰ τὸ ἔτος 1965 συνεπληρώθη ἡ ἐκτύπωσις τῶν ἐνάτου (1963) καὶ δεκάτου (1964 - 1965) τόμων τοῦ ἐπιμελείᾳ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Λεξικοῦ ἐκδιδομένου Λεξικογραφικοῦ Δελτίου οὕτως, ὥστε νὰ δοθοῦν οὗτοι συντόμως ὑπὸ τῆς 'Ακαδημίας εἰς τὴν κυκλοφορίαν. Εἰς τοὺς τόμους τούτους, ὡς καὶ εἰς τοὺς προηγουμένους, δημοσιεύονται ἀξιόλογοι καὶ πρωτότυποι γλωσσικαὶ ἐργασίαι, κυρίως τῶν συντακτῶν τοῦ

Λεξικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἄλλων εἰδικῶν ἐπιστημόνων, προάγουσαι τὴν εἰς τὴν χώραν μας γλωσσικὴν ἔρευναν καὶ ἐπιστήμην.

Ὡς καὶ εἰς τὸ παρελθόν, οὕτω καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1965 ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν διέθεσε πίστωσιν ἐκ 45.000 δραχμῶν διὰ τὸν πλουτισμὸν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Λεξικοῦ. Διὰ τῆς πιστώσεως ταύτης ἠγοράσθησαν ὑπερδιακόσιοι τόμοι Λεξικῶν τῆς Ἑλληνικῆς καὶ ἄλλων γλωσσῶν, βιβλίων καὶ περιοδικῶν, ἀπαραιτήτων διὰ τὸ ἐπιτελούμενον ἐν τῷ Λεξικῷ ἔργον. Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Λεξικοῦ ἀπέκτησεν ἐπίσης κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐκ διαφόρων δωρεῶν 35 τόμους ἄλλων χρησίμων βιβλίων.

ΤΕΛΕΤΗ ΕΠΙΔΟΣΕΩΣ ΤΟΥ Α' ΤΟΜΟΥ «ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΥ» ΕΙΣ ΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΝ κ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΝ ΟΡΛΑΝΔΟΝ

Τὴν 6.30' τῆς Παρασκευῆς 3ης Δεκεμβρίου ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐτίμησε τὸν ὁμότιμον καθηγητὴν αὐτῆς κ. Ἀναστάσιον Ὀρλάνδον τῇ ἐπιδόσει αὐτῷ τοῦ «Χαριστηρίου» τιμητικοῦ τόμου (ἐκδοθέντος ἐπὶ τῇ 75ετηρίδι του ὑπὸ συναδέλφων μαθητῶν καὶ φίλων) προσφερομένου ἐπὶ τῇ 75ετηρίδι του. Τῆς τελετῆς προήδρευσεν ὁ κοσμήτωρ κ. Ν. Β. Τωμαδάκης ἔχων ἐκ δεξιῶν τὸν τιμώμενον καὶ ἀριστερῶν τὸν Πρύτανιν τοῦ Πανεπιστημίου. Παρέστη δὲ ὁλόκληρος ἡ Σύγκλητος τοῦ Πολυτεχνείου Ἀθηνῶν, τοῦ ὁποίου ὁ κ. Ὀρλάνδος ὑπῆρξεν ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἐπίσης καθηγητής, πολλοὶ ἀκαδημαϊκοί, καθηγηταί, ἀρχαιολόγοι, ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων, προσκεκλημένοι καὶ φοιτηταί.

Ἐν ἀρχῇ ὡμίλησεν ὁ κοσμήτωρ κ. Τωμαδάκης, εἶτα τὸν τιμώμενον προσεφώνησαν ὁ πρύτανις, κ. Λ. Φιλιππίδης ἐκ μέρους τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὁ πρύτανις κ. Δ. Κορωναῖος ἐκ μέρους τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου, ὁ καθηγητὴς κ. Σπ. Μαρινᾶτος ἐκ μέρους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὁ κοσμήτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Μ. Μανούσακας ἐκ μέρους τῆς Σχολῆς του, ὁ διευθυντὴς τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς κ. Daux ἐκ μέρους τῶν Ξένων ἀρχαιολόγων, ὁ Πρόεδρος κ. Π. Πουλίτσας ἐκ μέρους τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν καὶ ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Κοντολέων ἐκ μέρους τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, οὓς πάντας εἶτα ἀνελθὼν εἰς τὸ βῆμα ηὐχαρίστησεν ὁ καθηγητὴς κ. Ὀρλάνδος, ὅστις καὶ ἐν συνεχείᾳ ὡμίλησε (μετὰ προβολῶν) μὲ θέμα «Ἡ πρόσφατος ἀναστήλωσις τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς προκύψαντα εὑρήματα καὶ πορίσματα». Τοῦ «Χαριστηρίου» τυποῦται ἤδη ὁ Β' καὶ Γ' τόμος.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ

Ὁ ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος ἐξελέγη τακτικὸν μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἰς τὴν ἕδραν τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς τέχνης.

Ὁ τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Διονύσιος Α. Ζακυθηνὸς ἐξελέγη τακτικὸν μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἰς τὴν ἕδραν τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ Πολιτισμοῦ.

Δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ πλήρωσις τῆς ἕδρας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Γραμματείας, μὴ ἐκλεγέντος τοῦ ὑποψηφίου καθηγητοῦ κ. Ν. Β. Τωμαδάκη.

Ὁ τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης κ. Μ. Ἰ. Μανούσακας ἐξελέγη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν διὰ μίαν πενταετίαν διευθυντὴς τοῦ Βυζαντινοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἑνετίας (ἀντὶ τῆς ἀποχωρησάσης Κυρίας Σοφίας Ἀντωνιάδου). Ὁ κ. Μανούσακας διατηρεῖ καὶ τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἕδραν του.

Ὁ διευθυντὴς τῆς Ἐπετηρίδος κ. Ν. Β. Τωμαδάκης ἀνεκηρύχθη ἐπίτιμος διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μιλάνου.

Ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων δ.Φ. κ. Δημήτριος Πάλλας ἐξελέγη τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Ὁ διδάκτωρ κ. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης ἐξελέγη ὑφηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν.

Ὁ διδάκτωρ κ. Νικ. Δρανδάκης ἐξελέγη ὑφηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς τέχνης ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ Ἀθηνῶν καὶ ἐν συνεχείᾳ τακτικὸς καθηγητὴς τῆς αὐτῆς ἕδρας ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ Ἰωαννίνων.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΜΕΘ' ΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΣΣΕΤΑΙ Η ΕΠΕΤΗΡΙΣ

Αθηνᾶ, ΞΗ', 1965 ('Αθῆναι).
Analecta Bollandiana, 83, 1965 (Bruxelles).
'Αρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς 'Ελλάδος, Γ', 1964 ('Αθῆναι).
'Αρχεῖον 'Εκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, Κ', 1965 ('Αθῆναι).
Byzantinische Zeitschrift, 58, 1965 (München).
Byzantinoslavica, XXVI, 1965 (Prague).
Byzantion, XXXV, 1965 (Bruxelles).
Bollettino della B. Greca di Grottaferrata, n. serie, XIX, 1965 (Grottaferrata).
Dacia, revue d'archéologie et d'histoire ancienne, nouvelle serie VIII, 1964 (Bucarest).
Δελτίον τῆς 'Ιστορικῆς καὶ 'Εθνολογικῆς 'Εταιρείας τῆς 'Ελλάδος, ΙΗ', 1965 - 1966 ('Αθῆναι).
Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας, περ. Δ', Δ', 1964 - 1965 ('Αθῆναι).
Dumbarton Oaks Papers, 19, 1966 (Washington).
Emerita, XXXIII, 1965 (Madrid).
'Επετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ 'Αρχείου, ΙΕ' - ΙϚ', 1962 - 1963 ('Αθῆναι).
'Επιστημονικὴ 'Επετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, ΙΕ', 1964 - 1965 ('Αθῆναι).
'Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 14, 1965 ('Ιωάννινα).
Θησαυρίσματα, 3, 1964 (Βενετία).
Irénikon, XXXVIII, 1965 (Chévétogne, Belgique).
Jahrbuch der Oesterreichischen Byzantinischen Gesellschaft, XIV, 1965 (Graz-Köln).
Κυπριακαὶ Σπουδαί, ΚΘ', 1965 (Λευκωσία).
Κυπριακὰ Χρονικά, Δ', 1965 (Λευκωσία).
Μικρασιατικὰ Χρονικά, ΙΒ', 1965 ('Αθῆναι).
Nouvelle Revue Théologique, 87, 1965 (Louvain).
Orientalia Christiana Periodica, XXXI, 1965 (Roma).
Παρνασσός, Ζ', 1965 ('Αθῆναι).
Proceedings of the Royal Irish Academy, 64 sect. C 1965 (Dublin).
Revue des Études Byzantines, XXIII, 1965 (Paris).
Revue des Études sud - est Europeennes, II, 1964, III, 1965 (Bucarest).
Revue Roumaine d'Histoire, IV, 1965 (Bucarest).
Revue Roumaine d'Histoire de l'Art II, 1965 (Bucarest).
Scriptorium (Revue internationale des études relatives aux manuscrits,) XIX, 1965 (Bruxelles).
Srednie Vjeka, 27, 1965 (Μόσχα).
Studii (Revistă de Istorie), 18, 1965 (Bucarest).
Studii şi Cercetări de Istoria Artei (seria Arta Plastică), 12, 1965 (Bucarest).
Studii şi Cercetări de Istorie veche, 16, 1965 (Bucarest).
Vizantijskij Vremennik, XXVI, 1965 (Μόσχα).

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1965

ΕΣΟΔΑ		Δρχ.
1. 'Υπόλοιπον ἐκ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1964		171.815.40
2. 'Εκ συνδρομῶν τῶν ἑταίρων		12.860
3. 'Εκ πωλήσεως τῆς 'Επετηρίδος		20.100.40
4. 'Εκ τόκου καταθέσεως ἐν τῷ Ταχυδρομικῷ Ταμιευτηρίῳ		4.026
5. 'Εκ χορηγιῶν :		
α') Τῆς Παγκείου 'Επιτροπῆς	12.000	
β') Τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας	20.000	
Σύνολον		240.801.80

ΔΑΠΑΝΑΙ	
1. Εἰς ἐξόφλησιν τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ ΛΓ' τόμ. τῆς 'Επετηρίδος	28.200
2. Προμήθεια χάρτου διὰ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ ΛΔ' τόμ. τῆς 'Επετηρίδος	8.568
3. Δι' ἐκτύπωσιν τοῦ ΛΔ' τόμ. τῆς 'Επετηρίδος	30 000
4. 'Αμοιβαὶ διὰ παρασχεθείσας ὑπηρεσίας	15.173
5. Δι' ἐνοίκιον γραφείου καὶ ἀποθήκης τῆς 'Εταιρείας	9.557
6. Εἰς μισθοὺς θυρωροῦ, θέρμανσιν κλπ.	9.244
7. Προμήθεια βιβλίων πρὸς πλουτισμὸν τῆς Βιβλιοθήκης	18.248
8. Διὰ βιβλιοδεσίαν περιοδικῶν	8.970
9. Ἔντυπα. Γραφικὴ ὕλη. Μεταλλογραφήματα. Ταχυδρομικὰ	3.625
10. Εἰς Δῆμον 'Αθηναίων διὰ τέλη καθαριότητος	298
11. 'Επιπλώσεις	7.000
12. 'Ασφάλισις τοῦ διαμερίσματος τῶν γραφείων τῆς 'Εταιρείας	358
13. 'Ηλεκτροφωτισμὸς	132
14. Τηλεφωνικὰ τέλη	911
15. Χαρτοσήμανσις δικαιολογητικῶν τῶν ἐσόδων τοῦ ἔτους 1964	323.90
Σύνολον	140.607.90
'Υπόλοιπον εἰς νέον, μετρητὰ καὶ κατάθεσις εἰς Ταχυδρομ. Ταμιευτήριον	100.193.90
Σύνολον	240.801.80

'Εν 'Αθήναις τῇ 19ῃ 'Ιανουαρίου 1966
'Ο Ταμίας
ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †

Ἀντιπρόεδροι
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ †

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ †

Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΔΟΣ †

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ †
ΣΠΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ †
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ †
† ΑΡΧ. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ †
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ †

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος
ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

Ἀντιπρόεδροι
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Ταμίας
ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Σύμβουλοι

ΒΕΛΤΣΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
ΖΕΠΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΖΩΡΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΟΛΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΟΜΙΝΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
ΚΟΡΡΕΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ
ΜΠΟΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΦΩΤΙΑΔΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε. †
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ. †
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι. †
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ. †
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π. †
ΖΕΡΒΟΣ Ι. †
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ †
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ. †
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν.
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. Δ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥΛΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ. †
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β. †
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ. †
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΣ Π. †
ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡ. †
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. †
ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π. †
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β. †
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ †
ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ. †
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ. †

ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
† ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΔΕΛΤΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ †
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ †
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ. †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠ. ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΑΓΚΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟ ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ †

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ †
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ †
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ †
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ †
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ †
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ †
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
† ΑΡΧ. ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ †
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
MILLER WILLIAM †
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ †
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †

ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ †
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ †
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ †
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ †

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ †
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ALBERTONI ALDO †
ANASTASIJEVIĆ DRAG. †
BABINGER FRANZ
BǍNESCU N.
BENEŠEVIĆ V. †
BENIZEΛΟΣ ΕΛ. †
BRECCIA EV.
BRÉHIER L. †
BROUWER FRANC. DE SIMONE †
BURY J. B. †
BYRON R. †
CADAFALCH J. P. †
COLLINET PAUL †
DAIN A. †
DANIÉLOU JEAN
DARKÓ E. †
DAWKINS R. M. †
DELEHAYE HIPPOL. †
DIEHL CHARLES †
DÖLGER FR.
EBERSOLT J. †
EHRHARD ALBERT †
FERRARI DALLE SPADE GIAN. †
GERLNED E. †
GIANNELLI CIRO †
GRÉGOIRE HENRI †
GUILLAND RODOLPHE
JERPHANION GUIL. DE †
HALKIN FR.
HEISENBERG A. †
HESSELING D. †
HOFMANN GEORG †
IORGA N. †
KURTZ ED. †
LAURENT VIT.
LEMERLE PAUL
LOENERTZ R.-J.
MARSHALL F. H.
MERCATI SILVIO GIUSEPPE †
MERTEN ERICH
MILLER WILLIAM †
MILLET G. †
MORAVCSIK G.
MURATI FR. †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ Β. Α. †
NOAILLES PIERRE DE †
PALMIERI AUR. †
PAVOLINI PAOLO †
PERNOT H. †
† Ο ΠΡΟΥΣΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ †
RODD SIR RENNELL
ΡΟΥΣΣΟΣ ΔΗΜΟΣΘ. †
SCHELTEMA H.
SCHLUMBERGER G. †
Α.Μ. ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ
SOKOLOV I. †
STRZYGOWSKI JOS. †
TAFRALI O. †
USPENSKIJ F. †

ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Α' ΤΑΚΤΙΚΑ

Ἀγαπητὸς Γεώργιος
Ἀθανασιάδης Νόβας Γεώργιος
Ἀλεξόπουλος Γεώργιος
Ἀλιβιζᾶτος Γεράσιμος
Ἀντωνοπούλου - Δανιὴλ Ἥβη
Ἀποστολᾶτος Σπῦρος
Ἀραβαντινὸς Γεώργιος
Ἀρβιλιὰς Κωνσταντῖνος
Ἀρμένης Ἀριστοτέλης
Ἀτέσης Βασίλειος

Βαγιακάκος Δικαῖος
Βάλληνδας Στυλιανὸς
Βάρτσος Ἰωάννης
Βασιλειάδης Δημήτριος
Βασιλείου Σπῦρος
Βασιλικοπούλου Ἁγνὴ
Βελαώρας Δημήτριος
Βέλλας Βασίλειος
Βελουδίου Μαρία
Βέλτσος Γεώργιος
Βερναρδάκης Κωνστ.
Βουκίδης Τιμολέων
Βρανούσης Λέανδρος

Γαβαλᾶς Ἀναστάσιος
Γαλάτης Στέφανος
Γερουλᾶνος Ἰωάννης
Γιαννακόπουλος Θεόδωρος
Γιαννακόπουλος Κωνσταντῖνος
Γκητάκος Μιχαὴλ
Γκίνης Δημήτριος
Γριτσόπουλος Τάσος

Δασκαλάκης Ἀπόστολος
Δημάκης Ἰωάννης
Δημακοπούλου Φωφὼ
Δημαρᾶς Ἰωάννης
Δημαρᾶς Κωνσταντῖνος
Δημητροκάλλης Γεώργιος
Δοανίδου Σοφία
Δραγούμης Φίλιππος
Δρανδάκης Νικόλαος

Ζακυθηνὸς Διονύσιος
Ζαμπατῆς Ἐμμανουὴλ
Ζέπος Παναγιώτης
Ζούβας Παναγιώτης
Ζώρα Πόπη
Ζώρας Γεώργιος

Θεμελῆ - Κατηφόρη Δέσποινα
Θέμελης Χρυσόστομος
Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης
Θεοφανίδης Ἰάσων
Θεοχάρη Μαρία
Θεοχάρης Κωνσταντῖνος

Καλαντζῆς Εὐστράτιος
Καλβοκορέσης Δημήτριος
Καλλιγᾶς Μαρῖνος
Καλποῦζος Ἰωάννης
Καναρέλλη Νίτσα
Κανδρῆς Εὐθύμιος
Καραναστάσης Ἀναστάσιος
Κασιμάτης Γρηγόριος
Κασκαμπᾶς Ἰωάννης

Κατσουρὸς Ἀντώνιος
Κόλιας Γεώργιος
Κολοκοτρώνης Βλαδίμηρος
Κομίνης Ἀθανάσιος
Κονιδάρης Γεράσιμος
Κοντολέων Νικόλαος
Κορρὲς Στυλιανὸς
Κούκκου Ἑλένη
Κουκουλὲς Ἰωάννης
Κουρμούλης Γεώργιος
Κούρνιας Κωνσταντῖνος
Κουρούσης Σταῦρος
Κούρσης Νικόλαος
Κουσκουτόπουλος Χρυσόστομος
Κουτσιλιέρης Ἀνάργυρος
Κουτσοκώστα Δάφνη
Κουτσούκου Φωτεινὴ
Κουτσοχέρας Στάθης
Κραντονέλλη Ἀλεξάνδρα
Κρεκούκιας Δημήτριος
Κρητικὸς Παναγιώτης
Κυριαζοπούλου Μιράσγεζη Μαρία
Κυριάκης Κυριάκος
Κυριακόπουλος Κωνσταντῖνος
Κωνσταντόπουλος Νικόλαος
Κωτούλας Κωνσταντῖνος

Λαζαρῆς Θεόδωρος
Λαμψίδης Ὀδυσσεὺς
Λαχανᾶς Βασίλειος
Λειβαθηνὸς Διονύσιος
Λιβαδάρας Νικόλαος
Λιβεριάδης Εὐελπίδης
Λουκᾶτος Σπυρίδων

Μαμώνη Κυριακὴ
Μανάφης Κωνσταντῖνος
Μανδηλαρᾶς Βασίλειος
Μανῆς Εὐάγγελος
Μαργαρίτης Ἀλκιβιάδης
Μαρινᾶτος Σπυρίδων
Μαρκουΐζος Ἰωάννης
Ματορῖκος Παναγιώτης
Μάτσης Νικόλαος
Μαυρομμάτης Κωνσταντῖνος
Μέγας Γεώργιος
Μελισσουργὸς Ἠλίας
Μιράσγεζης Δημοσθένης
Μουστάκης Βασίλειος
Μουτούση Ἀντιγόνη
Μπάρλα Χαρίκλεια
Μπαρμπάτη - Βάρτσου Εὐθαλία
Μπόνης Κωνσταντῖνος
Μπουμπουλίδης Φαίδων
Μπρατσιώτης Παναγιώτης

Ναουμίδης Μᾶρκος
Νειάδας Βασίλειος
Νικολαΐδης Σοφοκλῆς
Νικολόπουλος Παναγιώτης
Νικολοπούλου Χάρις
Νομικὸς Γεώργιος

Ξυγγόπουλος Ἀνδρέας
Ξύδης Θεόδωρος

Ὀρλάνδος Ἀναστάσιος

Πάγκαλος Δημήτριος
Παναγιωτάκης Νικόλαος
Παναγιωτάκος Παναγιώτης
Παναγόπουλος Ἰωάννης
Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
Παπάζογλου Χρῆστος
Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος
Παπανδρικόπουλος Γεώργιος
Παπαντωνίου Ἀγησίλαος
Πατριαρχέας Παναγιώτης
Πατρινέλης Χρῆστος
Παυλόπουλος Κανάρης

Πέρδικας Παναγιώτης
Πέτροβιτς Νατάλης
Πλακίδης Σταῦρος
Πολίτου Δανάη
Πουλίτσας Παναγιώτης
Ποῦλος Ἰωάννης
Πουρῆς Μιλτιάδης

Ράμφος Ἰωάννης
Ραφτόπουλος Γεώργιος
Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος

Σαραντῆς Μιλτιάδης
Σαρρῆς Ἀλέξανδρος
Σεργόπουλος Γεώργιος
Σερπιέρης Ἰω. Βαπτιστὴς
Σιμόπουλος Εὐθύμιος
Σκυριανοῦ Εὐτέρπη
Σμπαρούνης Ἀθανάσιος
Σουλογιάννης Εὐθύμιος
Σούρλας Κίμων
Σπυριδάκης Γεώργιος Κ.
Σταθοπούλου Ἐλευθερία
Σταματιάδου Εἰρήνη
Σταμίρης Γεώργιος
Στεφανάκης Κωνσταντῖνος
Στεφανίδης Μάνος
Στίκας Εὐστάθιος
Στράτος Ἀνδρέας
Σωφρονόπουλος Γεώργιος

Τραυλὸς Ἰωάννης
Τρεμπέλας Παναγιώτης
Τριανταφυλλόπουλος Ἰω. Κ.
Τσάλλη Μίνα
Τσαντίλης Περικλῆς
Τσάτσος Θεμιστοκλῆς
Τσάτσος Ἰωάννης
Τωμαδάκης Νικόλαος

Φορόπουλος Νικόλαος
Φραγκούλης Γεώργιος
Φουρκιώτης Κωνσταντῖνος
Φωτιάδης Εὐάγγελος

Χαραλαμπίδης Κωνσταντῖνος
Χατζηθεοδώρου Ἀντιγόνη
Χατζηνικολάου Μαραβᾶ Ἄννα
Χατζῆς Παναγιώτης
Χριστόπουλος Τάκης
Χριστοφιλόπουλος Ἀναστάσιος

Ψυχογυιὸς Κωνσταντῖνος

Β' ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΑ

Βαφείδης Σάββας
Βεζανῆς Λεωνίδας
Βλάχος Παναγιώτης
Βουλγαρίδης Ἰωάννης

Γεωργιάδης Ἀρνάκης Γεώργιος
Γκιουζέλογλου Καλλίνικος
Γρίβας Κωνσταντῖνος

Δάμτσας Νικόλαος
Δαπόλας Φραγκίσκος

Ἐξερτζόγλου Νικόλαος
Ἐφραιμίδης Στέφανος

Ζάκος Γεώργιος

Θεοφανίδης Θεοφάνης
Θεοχάρης Δημήτριος

Καλούμενος Δημήτριος
Καρώνης Δημήτριος
Καψωμένος Στυλιανὸς

Κοτζιᾶς Δαμασκηνὸς
Κουντούρης Χρῖστος
Κριαρᾶς Ἐμμανουὴλ
Κωνσταντινίδης Χρυσόστομος
Κωνσταντῖνος Εἰρηνουπόλεως

Μαλέτσκος Ἀντώνιος
Μανούσακας Μανοῦσος
Μαστροδημήτρης Παναγιώτης
Μέντζος Θεοφάνης
Μιρμίρογλου Βλαδίμηρος
Μούτσογλου Σταῦρος
Μουτσόπουλος Νικόλαος
Μυστακίδης Ἀθανάσιος

Νομίδης Μιλτιάδης

Οἰκονόμου Παναγιώτης

Πανταζόπουλος Νικόλαος
Παπαδόπουλος Στέφανος

Παπαδοπούλου Δήμητρα
Πατριαρχέας Γεώργιος
Πελεκανίδης Στυλιανὸς
Πετρόπουλος Δημήτριος
Πρεμετίδης Γαβριὴλ

Ρόκας Γεώργιος

Σγουρδαίου Πολῖνα
Σιδερίδης Παναγιώτης
Σιμαλαρίδου Αἴγλη
Σοφιανὸς Δημήτριος

Τούντας Νικόλαος
Τσολάκης Εὔδοξος
Τσολοδῆμος Ἀθανάσιος

Χαβιαρόπουλος Δημήτριος
Χόλλεμπαχ Γεώργιος

Ψαριανὸς Διονύσιος

27 - 7 - 1966

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

Σελ. 10 στ. 3 ἀντὶ διακονείας γραπτέον διακονίας
» 11 » 11 » αὐτοκρατορείας » αὐτοκρατορίας
» 11 » 25 » καταπίπτον » καταπῖπτον
» 30 » 1 » συμμίκτου » συμμείκτου
» 32 » 23 Πιθανωτάτη ἡ προτεινομένη ὑπὸ τοῦ καθ. Νικολάου Β. Τωμαδάκη διόρθωσις ἐνταῦθα : *τῆς ἡδίστης τῶν λόγων μετέχειν ἠχοῦς.*
» 35 » 8 ἀντὶ *ἡγεῖσθαι* γραπτέον *ἡγεῖσθαι*
» 79 » 37 » ἠμβεσβητεῖτο » ἠμφεσβητεῖτο
» 82 » 12 » ἐξοβελισμὸς » ὀβελισμὸς
» 84 » 30 » τινας » τινὰς
» 91 Περὶ τῆς ἐν ff. 271^r - 282^r *«κωμῳδίας»* τοῦ Θεοδώρου Λασκάρεως πρβλ. περίληψιν ἀνακοινώσεως Ἰωάν. Παπαδοπούλου, La Satire du Précepteur. Œuvre inédite de Théodore II Lascaris, empereur de Nicée ἐν Deuxième Congrès International des Études Byzantines, Belgrade 1927... Compte rendue par D. Anastasiević et Ph. Granić, Belgrade 1929, σ. 27. Περὶ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν ῥητορικῶν ἔργων τοῦ Θεοδώρου Λασκάρεως βλ. τὸ πρόσφατον μελέτημα τοῦ Ch. Astruc, La tradition manuscrite des œuvres oratoires profanes de Théodore II Lascaris, Travaux et Mémoires 1 (1965), σσ. 393 - 404.
Σελ. 119 στ. 11 ἀντὶ *νεωτερήση* γραπτέον *νεωτερίση*
» 121 » 6 » τῆς ὁποίας » τὴν ὁποίαν
» 131 » 2 » μεταξὺ » μέταξὺ
» 131 - 132 Ἐν τοῖς Παρισινοῖς χειρογράφοις προσθετέον : Παρισινὸς Ἑλλην. 1171 (σ. 10, σημ. 2) καὶ Παρισινὸς Ἑλλην. 1485 (σ. 10, σημ. 2).
» 219 στ. 4 ἀντὶ παραυσιάζει γραπτέον παρουσιάζει
» 219 » 35 » Héllénique » Hellénique

RÉSUMÉS DU VOLUME XXXIV, 1965

N. P a n a g i o t a k i s, Léon le Diacre, pp. 1-138.

L'auteur examine la vie de l'historien byzantin Léon le Diacre ainsi que la tradition manuscrite et les éditions de son Histoire. Au premier chapitre divisé en deux parties, il étudie les notices sur la vie de l'historien trouvées dans son propre œuvre et il essaie d'identifier Léon le Diacre et Léon Asianos (Léon Καρίας chez Cedrénos), mentionné dans la préface de l'histoire de Scylitzès. D'après l'opinion de l'auteur Léon le Diacre est devenu évêque de Carie après avoir écrit son histoire. Ensuite il présente trois lettres inédites qui portent le nom de Léon proédre de Carie d'après le codex 157 du monastère de la Vierge de Halki. L'auteur croit que par des raisons de style ces lettres sont écrites par l'historien Léon le Diacre.

Au second chapitre il examine la tradition manuscrite de Léon le Diacre et particulièrement le *codex unicus* Paris. gr. 1712 qui probablement était écrit en dictée. Le résultat de cet examen est que le compilateur des diverses œuvres, qui ont constitué le manuel historique qu'on trouve dans ce manuscrit, est sans doute Psellos lui même. L'histoire du manuscrit avant qu'il fût acheté vers le milieu du XVIIIe siècle par R. T r i c h e t du Fresne était inconnue. L'auteur montre également qu'une grande partie des manuscrits de Trichet du Fresne appartenait auparavant à la bibliothèque d'Antoine Callergès, noble crétois et savant. Après la mort de Callergès la branche venitienne de Grimani - Callergi a hérité cette bibliothèque.

Ensuite il fait la description du codex Scorialensis Y-I-4 qui est en partie un apographe du codex Parisinus et il examine les éditions du texte, les corrections apportées sur lui ainsi que les traductions.

R. G u i l l a n d, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Les Patrices byzantins des IVe et Ve siècles, pp.139-174.

N. P. M a t s i s, Sur la paraphrase du Syntagma de Mathieu Blastarès par Counàlis Critopoulos, pp. 175-201.

La paraphrase en grec moderne du Syntagma de Blastarès par Critopoulos a attiré peu l'attention des chercheurs modernes. A vrai dire, la paraphrase de Critopoulos contient une compilation du Syntagma de Blastarès et de l'Héxabiblos d'Harmenopoulos. L'auteur examine divers problèmes concernant la date de la composition, le contenu, la tradition manuscrite de cette paraphrase, ainsi que l'influence exercée par celle-ci sur la composition d'autres Nomocanons en grec moderne.

P. M a s t r o d i m i t r i s, Une lettre inédite de N. Sécoundinos, pp. 202-207.

L'auteur présente une des lettres écrites en langue grecque par N. Sécoundinos, l'humaniste et diplomate du XVe siècle. Par cette lettre Sécoundinos console un ami pour la mort prématurée de son fils. Il s'agit probablement d'un texte autographe qui se trouve dans le cod. Allatianus 106 (F 83), n° 13 (ff. 221^{v}-222^{v}).

D e m. J. K o u t s o y a n n o p o u l o s, La pensée théologique de Michel Psellos, pp. 208-217.

En défaut d'une édition des ouvrages théologiques de M. Psellos, contenus dans le Parisinus 1182, l'auteur essaie de donner une esquisse de sa pensée théologique d'après le «De omnifaria doctrina» et quelques opuscules. Bien que peu original à ce qui concerne la structure fondamentale du système Néoplatonique, Psellos n'est pas pour cela moins un théologien orthodoxe important grâce à sa conception dialectique du dogme trinitaire. À la place de l'U n transcendent des Néoplatoniciens il substitue l'H é n a s de Proclos, principe capable de sauvegarder le multiple dans l'unité première, lequel à l'aide de la dialectique de μονή, πρόοδος et ἐπιστροφή il conçoit comme une unité triadique qu'il pose en tête du système de l'Ê t r e.

P h é d o n C. B o u b o u l i d i s, Observations sur les «Voyages» de Nicandre Noucios, pp. 218-221

L'auteur présente des remarques critiques à l'édition préparée par J. - A. d e F o u c a u l t *(Nicandre de Corcyre «Voyages». Paris 1962)*,

il apporte quelques compléments bibliographiques sur la vie et l'œuvre de Nicandre Noucios et se servant du Cod. Taurin. Graec. LXIV. C. III. 7 (= Cod. Paris. Suppl. Gr. 1311) note les divergences de l'édition du texte comparé par de Foucault.

T. A. Gritsopoulos, L'École Patriarchale de Constantinople à la première période de son fonctionnement, pp. 222-297.

L'étude clairifie l'activité de l'École Patriarchale pendant les deux premiers siècles (XVe et XVIe) après la prise de Constantinople.

Au chapitre I «Les premiers pas», l'auteur présente la fondation de l'École immédiatement après la chute de l'empire comme une réaction des intellectuels de l'Hellénisme assujetti contre le barbarisme de l'Asie. L'organisation de l'École, que fut le continuateur de l'œuvre de l' Οἰκουμενικὴ Σχολὴ en Byzance, se présente dans les cadres de la tradition mais en même temps elle tend à s'adapter aux exigences nouvelles. Comme premiers professeurs l'auteur suppose Mathieu Camariotès et après lui le Grand Rhéteur Manuel de Corinthe.

Le chapitre II «Continuateurs possibles», traite les bien connus magistrats du Patriarchat de Constantinople Antoine Carmalikis et Manuel Galissiotis comme continuateurs dans l'œuvre de l'enseignement.

Au chapitre III «Dévéloppement postérieur», l'auteur examine l'état du Patriarchat après la chute de Constantinople et ensuite étudie la personnalité de *'Ελεαβοῦλκος*, que considère comme un des professeurs de l'École Patriarchale. *Μιχαὴλ 'Ερμόδωρος Λήσταρχος* (originaire de Zante, homme fort instruit et ami des plusieurs patriarches) était, peut-être, lui aussi un des professeurs.

Chapitre IV «Période de Zygomalas». Les très instruits professeurs de l'École Patriarchale et hauts fonctionnaires de l'Église Jean Zygomalas et son fils Théodose, originaires de Nauplie ayant largement écrit et enseigné, occupent une période assez longue dans l'histoire de la vie spirituelle de la Grèce asservie et spécialement de Constantinople. Dans cette même période appartiennent Syméon Cavassilas, Manuel Malaxos et Léonardos Mindonios. Au chapitre suivant l'auteur examine la personnalité d'un autre maître de l'École, Georges Aitolos et au dernier chapitre, «Les paralipomènes», il essaie à préciser la situation créée dans le reste du monde grec après le 29 Mai 1453. Il examine tout de même l'activité des grecs réfugiés à l'Occident et enfin l'organisation de la vie spirituelle de l'Hellénisme après la chute de l'Empire Byzantin.

D. Basiliadis, Autour de la datation de l'église de Sainte Trinité d'Adamas de Mélo, pp. 298-303.

L'auteur s'appuyant sur une de ses études antérieures montre comme arbitraire l'opinion selon laquelle cette église a été construite en 1800 et fut le «catholicon» d'un monastère aboli plus tard. P. de Tournefort, périégète français, qui a visité l'île en 1700, ne connait pas cette église, qui probablement n'existait pas encore.

Marcel Richard, Le commentaire du Grand Canon d'André de Crète par Acace le Sabaïte, pp. 304-311.

N. B. Tomadakis, Θύρα - θύραθεν, p. 312.

Exposé des nuances du sens des mots dès l'Ecriture Sainte et suivant avec leurs dérivés et leurs composés jusqu'à l'époque Byzantine.

D. J. Pallas, Les idées esthétiques des Byzantins avant la chute de Constantinople (1453), pp. 313-331.

Les Byzantins avant la chute de Constantinople passent par une période de pessimisme. Ils doutent des valeurs de leur civilisation. Ils examinent de nouveau ces valeurs. Ils savent que l'Occident précède maintenant. La crise interne les conduit vers deux pôles: Les valeurs spirituelles de l'Occident en progrès constituent l'un et le conservatisme l'autre de ces pôles; pendant cette époque domine en Occident l'art gothique à sa phase internationale. Ses formes d'art constituent maintenant pour les byzantins un nouveau phénomène artistique et le choix entre ce qui est nouveau et ce qui est traditionel se pose en face d'eux comme un dilemme inévitable.

1. L'analyse a son point de départ dans la qualification de la peinture précédante comme grossière *(ἄτεχνος)* dans un brévium de l'an 1445 du monastère de Stroumbitza (Macédoine). Pour que cette qualification soit commentée ayant pour base les textes on entreprend le rétablissement de la théorie esthétique des Byzantins. Les Byzantins mêmes croyaient que leur esthétique était fondée sur le principe de l'«imitation» c'est-à-dire l'imitation suivie par l'ancien art représentatif. Ils croyaient même que leur capacité concernant l'imitation de la nature était plus grande que celle des anciens. Mais la différence réelle entre l'esthétique byzantine et l'esthétique ancienne se manifeste par les

résultats esthétiques, dus à la vraie différence de l'objet d'imitation dans l'art byzantin d'une part et dans l'art ancien d'autre part. Cet objet de l'art ancien était, bien-sûr, le monde extérieur, la nature.

2. Il résulte des textes de Manuel Raoul (milieu du XIVe s.) et de Jean Damascène que la capacité de l'artiste à imiter la «verité» ne se jugeait pas pendant le moyen âge du degré de ressemblance de l'objet représenté par l'art à la chose, mais, — comme il arrivait avec la Littérature — de la fidélité de l'imitation de l'originale plus ancien que l'artiste avait sous les yeux. L'artiste du moyen âge ne se met pas devant l'objet. On rencontre du début du XVe s. dans les Ecphrases du Manuel II Paléologue d'une part et dans celles des frères Marc et Jean Eugénicos de l'autre un changement à la position esthétique des savants byzantins et un retour vers la vérité conforme à la nature. Un autre caractéristique de la nouvelle époque est la familiarité des humanistes avec le goût de l'art ancien. Tandis qu'auparavant la connaissance de l'art ancien se bornait seulement à la littérature (connaissance de noms des artistes anciens) — ils n'existaient pas des conditions historiques pour qu'on puisse observer et comprendre cet art — elle provient maintenant par les monuments; on les observe, on comprend le caractère de cet art et on apprécie l'objectivité de ses imitations. C'est Manuel Messoloras qui le fait, mais il est à remarquer dans ce cas que Messoloras acquiert cette disposition en observant des œuvres de l'art romain naturaliste en Italie.

3. Le cas de Marc et Jean Eugénicos est caractéristique, car il montre la disjonction spirituelle des Byzantins avant la chute de Constantinople. Ces deux gens, bien qu'ils étaient conservateurs du point de vue de la religion — défenseurs de l'Orthodoxie — ont montré un esprit d'enthousiasme quand ils s'étaient trouvés devant des œuvres d'art italien et français contemporaines — Marc les ayant vues probablement en Italie pendant son séjour au Concile de Florence (1438/39). L'unioniste Grégoire Melisssénos ou Mammès — plus tard patriarche de Constantinople sous le nom de Grégoire III — a formé pendant le Concile de Florence une théorie esthétique «archaistique» c'est-à-dire que l'art religieux devait rester fidèle au style de la tradition artistique de l'église. Quelques décades auparavant l'antiunioniste Syméon de Thessalonique a formulé une thèse selon laquelle la nature de l'image exige — d'après des principes de la ration — un style qui sera opposé au naturalisme et que, par conséquent l'art naturaliste des Occidentaux se trouve en déhors de la régle de la religion. Cependant Syméon en interprétant les formes artistiques comme attachées chaque fois à l'état social montre une conception progressiste comme s'il avait dépassé le moyen âge.

Pendant l'agonie de Byzance se réveille un esprit essentiellement régénérateur. On cherche des réformes œconomiques, sociales, politiques en même temps que spirituelles. Un mouvement rénovateur se produit aussi dans l'art, par la réforme de ses moyens expressifs ayant comme base les réussites de l'art occidental — le gothique tardif —. Cette marche spirituelle et artistique vers l'Occident caractérise principalement les classes supérieures de la société Byzantine.

D. J. Pallas, Sur l'iconographie des fables ésopéennes, pp. 332-335.

C'est une note supplémentaire de l'article intitulé «Un linteau byzantin du Musée de Corinthe», paru dans cette revue, v. 30, 1960-1961, 413 ss. et où on a essayé d'établir en partie une iconographie de fables au courant dans le monde byzantin.

1. Le sujet du bas-relief Istamboul, Musée Ottoman No 848 (*Mendel*, Catalogue, II, 412 No 963[848]) représentant un âne avec sa patte dans la bouche d'un loup qui suit (fig. 1), nous donne après ce du linteau corinthien (voir l'article cité fig. 1 et 2) un deuxième exemple d'illustration de la fable ésopéenne «Le loup médecin» (Perry N° 187, Hausrath, II, N° 198). On peut retablir ainsi une iconographie de deux épisodes successifs de cette fable.

2. Le sujet d'une peinture murale, qui se voyait autrefois sur le mur nord à l'extérieur d'une chapelle située près des villages Livera et Kapi-Kioi au territoire de Trébizonde (*Tsakalof*, Byz. Zeitschr. 19, 1910, 120 s), montrait un coq sur un arbre et un renard au-dessous (fig. 2); il présente un exemple encore de l'illustration de la fable ésopéenne «Le chien, le coq et le renard» (Perry N° 252, Hausrath N° 268). La peinture se datait peut-être à l'an 1403/4).

3. Comme un commentaire pour la mosaique «Asinus NICA» à Djemila (voir l'article cité fig. 16) on cite le passage *Preisendanz*, Papyri graecae magicae, I, 178 v. 3255.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ